

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ- ΛΟΥΜΑΚΗ

**Η γερμανική οικονομική και πολιτική διείσδυση στην Ελλάδα τη
δεκαετία 1920-1930**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2010

Στους γονείς μου

Πρόλογος

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής ξεκίνησε στις αρχές του 2002, με παρότρυνση του καθηγητή μου κ. Προκόπη Παπαστράτη, ο οποίος νομίζω ότι ερμήνευσε την επιθυμία μου να ασχοληθώ με τις ελληνογερμανικές σχέσεις και στάθηκε δίπλα μου καθόλη τη διάρκεια της έρευνας, προσφέροντας τις γνώσεις αλλά και την υποστήριξή του .

Η πορεία της έρευνας στην Ελλάδα ήταν δύσκολη, καθώς αντιμετώπισα αρκετά προβλήματα στο εντοπισμό αρχειακού υλικού. Ωστόσο, αρκετά εξ αυτών βρήκαν τη λύση τους, χάρη στην υποστήριξη φίλων, συναδέλφων, αλλά και ερευνητών των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, οι οποίοι με ενίσχυαν ποικιλοτρόπως καθόλη τη διάρκεια της έρευνας.

Χωρίς την οικονομική αρωγή του Ιδρύματος και την προσωπική φροντίδα του Δημήτρη Αρβανιτάκη και της Ειρήνης Γερουλάνου δεν θα είχα στη διάθεση μου υλικό από τα αρχεία του αγγλικού Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Αλέκος Ζάννας πάντα πρόθυμος να βοηθήσει με τροφοδοτούσε με αρχειακό υλικό, δείχνοντας μου και όσα εγώ παρέβλεπα. Ο Νίκος Πετσάλης, ο Δημοσθένης Κούκουνας και ο Νίκος Δήμου, μου «χορηγούσαν» βιβλία που είχαν στην κατοχή τους ή υπόψη τους, ενώ με είχαν πάντοτε στο νου τους, προσφέροντάς μου πληροφορίες που συναντούσαν στις δικές τους έρευνες. Ακόμη, σημαντική υπήρξε η βιβλιογραφική βοήθεια που είχα από τους: Mogens Pelt, Μαριλίζα Μητσού και Γκαμπριέλλα Εκμεκτσόγλου.

Στην Αθήνα πολλοί ήταν αυτοί που προσέφεραν τη βοήθεια τους. Δεν θα μπορούσα να λησμονήσω τη Μαρία Κουτρούλη, υπεύθυνη κατά τη διάρκεια των ερευνών μου στη βιβλιοθήκη του Αρχείου Βοβολίνη, τον Γιώργο Χαρωνίτη στο Ε.Λ.Ι.Α., τους υπεύθυνους στη βιβλιοθήκη του Δήμου Χανίων, αλλά και τους ανθρώπους από το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας στην Τήνο. Την οικογένεια Νάσιουτζικ, το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, τη Μόνικα Υfantis, το Hagen Fleischer, τη Μαρία Ζαρίφη, το Νίκο Παπαναστασίου και τη Φαίδρα Κουτσούκου. Επίσης το Διευθυντή και το προσωπικό της Γερμανικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι έθεσαν στη διάθεσή μου το αρχείο της Σχολής.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω θερμά, όλους τους υπευθύνους των αρχείων που απευθύνθηκα στη Γερμανία, οι οποίοι πολύ πρόθυμα και χωρίς προσκόμματα βοήθησαν στον εντοπισμό πρωτότυπου υλικού, στέλνοντας μου πολλές φορές πληροφορίες ή και φωτοτυπημένο υλικό ακόμη και όταν βρισκόμουν στην Ελλάδα.

Ευχαριστίες λοιπόν μεταξύ άλλων στον: Jorg Schmalfuss, υπεύθυνο των αρχείων στο Deutsches Technikmuseum στο Βερολίνο, για την πολύτιμη βοήθεια του στον εντοπισμό υλικού σχετικά με την παρουσία, τόσο της A.E.G, όσο και της Telefunken στην Ελλάδα, στον Wolfgang Wimmer, υπεύθυνο του αρχείου της εταιρείας Zeiss, ο οποίος μου φωτοτύπησε υλικό σχετικό με την έρευνα μου και το έστειλε στην Ελλάδα, στους υπεύθυνους του Ιστορικού Αρχείου του Deutsches Museum στο Μόναχο, στην Roswitha Franke από το Sächsischen Staatarchiv, στην Helgrad Hirschfeld από το αρχείο της Διεθνούς Έκθεσης Λειψίας, και το προσωπικό τόσο του Αρχείου του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών όσο και των Κρατικών Αρχείων (Bundes Archiv).

Ακόμη, πολλές ευχαριστίες οφείλω στους υπευθύνους των εταιρικών αρχείων. Στην Gerlinde Simon από την εταιρεία M.A.N., την Vera Dendler από την εταιρεία Bosch, τον Wolfgang Rabus από την Daimler Chrysler, τον Hans-Hermann Pogarell από τη Bayer, στο προσωπικό του αρχείου της Siemens και ιδιαιτέρως στην Anne Marie Kaendl.

Τελευταίοι, αλλά όχι λιγότερο σημαντικοί, οι δικοί μου άνθρωποι. Χρωστώ πολλά στη φίλη μου Ρενάτα Ζαφειριάδου για την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια που μου παρείχε στα ταξίδια της Γερμανίας, αλλά και στον Πάνο και τον Ανδρέα, για την υπομονή τους στο σπίτι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή

- α)** Επιλογή θέματος.....1-12
- β)** Έρευνα-πηγές.....13-16

II. Αναδρομή στις ελληνογερμανικές σχέσεις

- α)** 1821-1920.....17-27

III. Ο ρόλος του πολιτισμού στις ελληνογερμανικές σχέσεις

- α)** Πολιτισμός και εξωτερική πολιτική.....28-41
- β)** Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτου Αθηνών.....42-45
 - β₁)** Το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού
Ινστιτούτου.....46-49
- γ)** Ευαγγελική εκκλησία.....50-53
- δ)** Γερμανικά σχολεία στην Ελλάδα
 - δ₁)** Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης.....54-55
 - δ₂)** Γερμανική Σχολή Αθηνών.....56-57
- ε)** Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των συμμάχων στην
Ελλάδα.....57-64

στ) Η γερμανική παροιμία. Το σωματείο «Φιλαδέλφεια». 64-68

IV. Η γερμανική πολιτική έναντι των ελληνικών ζητημάτων

α) Η αναγνώριση του Βασιλιά Κων/νου Α΄ και της
Επαναστατικής κυβέρνησης του 1922.....69-77

β) Η στάση της Γερμανίας έναντι της κυβέρνησης
Δ. Γούναρη.....78-82

γ) Η γερμανική στήριξη στον Μουσταφά Κεμάλ.....83-88

δ) Η στάση της Γερμανίας μετά τη Μικρασιατική
Καταστροφή.....89-95

ε) Το πρόβλημα της γλώσσας κατά την επίδοση των
διαπιστευτηρίων του γερμανού πρέσβη
Hans von Schoen.....95-97

στ) Η παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα
από το γερμανικό τύπο.....98-131

ζ) Προπαγάνδα μέσω του τύπου.....132-139

η) Η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην
εξουσία και το ταξίδι στο Βερολίνο.....139-148

θ) Υπόθεση «Σαλαμίσ».....149-155

V. Ο ρόλος της οικονομίας στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων

- α)** Ελληνογερμανικές οικονομικές και εμπορικές σχέσεις
την περίοδο 1920-1930.....156-165
- β)** Η ρύθμιση του δασμολογίου μεταξύ
Ελλάδας – Γερμανίας.....166-168
- γ)** Ο ρόλος της σταφίδας και του καπνού στην
ανάπτυξη των ελληνογερμανικών
εμπορικών σχέσεων.....169-180
- δ)** Ίδρυση εμπορικών επιμελητηρίων σε
Ελλάδα και Γερμανία.....180-190
- ε) Διεθνείς εκθέσεις**
 - ε₁)** Γερμανικές συμμετοχές επί ελληνικού
εδάφους. Η γερμανική παρουσία
στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης.....191-202
 - ε₂)** Η ελληνική παρουσία στη
Διεθνή Εμποροπανήγυρη της Λειψίας.....203-209
- στ)** Παρουσία επιχειρήσεων γερμανικών συμφερόντων
στην Ελλάδα.....210-213

ζ)	Συμμετοχή γερμανικών εταιρειών στην εκτέλεση δημοσίων έργων.....	214-220
ζ ₁)	Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος – Siemens.....	221-224
ζ ₂)	Η υδροδότηση της Αθήνας. Philipp Holzmann – Siemens.....	225-229
ζ ₃)	Η ανοικοδόμηση των Αθηνών	230-231
ζ ₄)	Έργα ηλεκτροδότησης – AEG.....	232-248
ζ ₅)	Ραδιοφωνία – Telefunken.....	248-263
ζ ₆)	Τηλεφωνία – Siemens.....	264-268
i)	Αντιπροσωπεία Siemens στην Ελλάδα. Ανάθεση έργου εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου στην Αθήνα.....	269-301
ii)	Οι αντιδράσεις των ελλήνων εργαζομένων.....	302-304
iii)	Ο ρόλος του Αχιλλέα Παπαδάτου.....	305-309
ζ ₇)	Πολιτική αεροπορία – Junker.....	310-332

Συμπεράσματα.....333-341

Συντομογραφίες.....342

Βιβλιογραφία.....343-380

*Σπουδή μου τους Έλληνες και Γερμανούς
αλλήλους γνωριμότερους ποιήσας*

M. Crusius¹

I. Εισαγωγή

α) Επιλογή θέματος

Η ανάλυση και η μελέτη των παραμέτρων που καθορίζουν διαχρονικά τις σχέσεις μεταξύ δύο χωρών, αποτελεί πεδίο έρευνας για την κοινότητα των ιστορικών όπως άλλωστε και των διεθνολόγων, ενώ παράλληλα η πολυπλοκότητα της σύγχρονης διεθνούς πολιτικής² καθιστά αναγκαία την αξιοποίηση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από την έρευνα αυτή.

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η παρούσα εργασία. Η μελέτη δηλαδή των σχέσεων Ελλάδας – Γερμανίας, όπως αυτές αναπτύχθηκαν και λειτούργησαν στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου.

Ο Μεσοπόλεμος είναι μια ιστορική περίοδος με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τις πολιτικές όσο και τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που παρήγαγε. Μεγάλα θεωρητικά ζητήματα αλλά και κοινωνικές αλλαγές όπως ο κρατικός παρεμβατισμός, η επικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία, η δημιουργία της Ε.Σ.Σ.Δ., συμπυκνώνονται στα χρόνια αυτά. Είναι η εποχή των ριζικών μεταβολών που θα καθορίσουν τις μετέπειτα εξελίξεις³.

¹Martin Crusius (1526 - 1607), γερμανός ουμανιστής και λόγιος.

² M. Knapp (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt-New York 1975.

³ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνική διάσταση της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988. – του ιδίου, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τομ. Α' 1922-1935, Αθήνα 1995. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, 2006.

Χρονικά, προσδιορίζεται ως το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων. Για την Ελλάδα ειδικότερα, ως Μεσοπόλεμος νοείται η περίοδος, που ξεκινά από τη Μικρασιατική καταστροφή, το 1922 και τερματίζεται στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, το 1940.

Ο χρονικός προσδιορισμός της εργασίας δεν είναι τυχαίος. Η βιβλιογραφική παραγωγή των τελευταίων ετών αναφορικά με τις ελληνογερμανικές σχέσεις επικεντρώνεται κυρίως στην ύστερη περίοδο του Μεσοπολέμου, τα χρόνια της Μεταξικής δικτατορίας, της Κατοχής και της Αντίστασης⁴, ενώ υπάρχει ενδιαφέρον και για τη μεταπολεμική περίοδο. Η προγενέστερη περίοδος δεν έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον της ιστορικής κοινότητας ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και στο

⁴Bernhard Terhaar, *Die deutsch-griechischen Wirtschaftsbeziehungen*, Köln 1961. -Γιάννης Καιροφύλλας, *Οι Έλληνες στη Γερμανία 1700 - 1966*, Αθήνα 1966. - Georgios Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland – Bild, Neuried 1987*. - Olga Lazaridu, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch – griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen 1949 - 1958*, unveröffentliche dissertation Universität. Bonn, Bonn 1992. - Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994. - Mogens Pelt, *Tobacco Arms and Politics, Greece and Germany from World Crisis to World War 1929 - 1941*, Copenhagen 1998. - Gabriella Etmektsoglou, *Axis Exploitation of Wartime Greece 1941 - 1943*, unpublished dissertation, Emory University, Ann Arbor 1995. - K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa: von der Truman – Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Frankfurt 1998. - Monika Yfantis, *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1949-1955*, unveröffentliche dissertation Universität. Düsseldorf, Düsseldorf 1999. - Nikolaos Papanastasiou, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische (1936 - 1941)*, Augsburg 2000. - Emm. Zacharioudakis, *Die deutsch – griechischen Beziehungen 1933-1941*, Husum 2002. - Dimitrios K. Apostolopoulos, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, Frankfurt 2004. - Μαρία Ζαρίφη, *German science as a tool of foreign cultural policy and proration? The scientific relations between Greece and the Third Reich: A case study*, Unpublished Dissertation. Florenz 2005. - Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US-West German – Greek relations 1949-1974*, Copenhagen 2006. - Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008. - Kirsten Fast / J. Thorbecke (επιμ.), *Griechen und Deutsche. Bilder vom Anderen*, Stuttgart 1982. - Bernhard Hänsel (επιμ.), *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19 und 20 Jahrhundert*, München 1990. - Ehrengard Schremm, *Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941/1944*, Αθήνα 2003. - Andreas Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik: Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, Mannheim 2001. - Παύλος Τζεργιάς, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986. - Marlen von Xylander, *Die deutsche Besatzungsherrschaft auf Kreta 1941-1945*, Freiburg 1989. - Hagen Fleischer, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα 1989, 1995. - Hagen Fleischer / Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα 1989. - Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2005. - Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, (επιμ.), «Εχθρός εντός των τειχών». *Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006. Vera Kacarkova, “Handelbeziehungen zwischen Deutschland und Griechenland in den 30er Jahren des XX:JH”, *Etudes Balkaniques*, 12 1976 43-60. -Mogens Pelt, “Greece and Germany’s Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940”, *Epsilon*, 2 1988 55-76– dsb, “Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994) 35-67. - dsb, “Germany and the Greek armaments Industry: Policy Goals and Business Opportunities, *Working for the New Order. European Business under German Domination, 1939-1945*, Copenhagen 2006 141-156. –dsb, « Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού. – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα ‘ 36-’49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, 2003, 370-399 – dsb, “The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936-1941”, *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

εξωτερικό, και δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς, εκτός κάποιων εξαιρέσεων⁵.

Από την αρχή της έρευνας, αναφορικά με την πολιτική και οικονομική παρουσία της Γερμανίας στη Βαλκανική χερσόνησο, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, την υπό εξέταση περίοδο του Μεσοπολέμου, διαπίστωσα ένα βιβλιογραφικό κενό.

Η γερμανόφωνη βιβλιογραφία⁶ αφορά κατά κύριο λόγο στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, με έμφαση στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία, ενώ καλύπτει χρονικές περιόδους πριν ή μετά το Μεσοπόλεμο. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου γίνεται αναφορά στην Ελλάδα, εντός ενός γενικότερου γεωγραφικού πλαισίου (Νοτιοανατολική Ευρώπη), δεν υπάρχει συνήθως συνολική θεώρηση της παρουσίας της χώρας ενώ προσεγγίζονται συγκεκριμένες περίοδοι ή μεμονωμένα γεγονότα.

Για την περίοδο που εξετάζουμε, ο κύριος όγκος των μελετών που αφορούν στην Ελλάδα σχετίζεται όπως είναι φυσικό με τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής. Έλληνες και ξένοι ιστορικοί ασχολούνται με τα αίτια και τα αποτελέσματά της, το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων καθώς και το ζήτημα των προσφύγων.

Ο όγκος του δημοσιευμένου υλικού είναι μεγάλος και καλύπτει σχεδόν όλο το φάσμα του γραπτού λόγου. Από την κατάθεση προσωπικών μαρτυριών και την εκπόνηση ιστορικών μελετών έως την ποίηση και τη λογοτεχνία⁷.

⁵ Κώστας Λούλος, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991.

⁶ Helmut Böttner, *England greift nach Südost - Europa*, Wien - Leipzig 1939. – Hermann Gross, *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*, Leipzig 1934. – dsb *Südost-Europa – Bau und Entwicklung der Wirtschaft*, Leipzig 1937. – Otto Leibrock, *Der Südosten, Großdeutschland und das neue Europa*, Berlin 1941. - Hans – Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983. – William S. Grenzbach Jr., *Germany's Informal Empire in East Central Europe – German Economic Policy towards Yugoslavia and Rumania 1933-1939*, Stuttgart: Franz Steiner, 1988. – Prokopis Papastratis, “ German Penetration and Appeasement; The Situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ” *Thetis*, 2 (1995), 177-183.

⁷ Ενδεικτικά αναφέρω: G. Augoustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London /Ohio 1992. – R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean:*

Τα τελευταία χρόνια έχουν γραφεί μελέτες για τις σχέσεις του μεταξικού καθεστώτος με τη ναζιστική Γερμανία, ενώ επιχειρείται και μία παράλληλη ανάλυση των δύο δικτατόρων⁸. Σε επίπεδο μελέτης διμερών σχέσεων το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας ξενόγλωσσας και μη καλύπτει τις σχέσεις της Ελλάδας με τις αγγλοσαξωνικές χώρες και τη Γαλλία, ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Αρκετοί έλληνες ιστορικοί, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση των δραστηριοτήτων των πολιτικών ηγεσιών, καθώς και στο ρόλο των ξένων δυνάμεων στη διαμόρφωση της ελληνικής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Ειδικά σε αυτό το τελευταίο, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, υποτιμώντας πολλές φορές τις δυνατότητες της ελληνικής κοινωνίας και των ελλήνων πολιτικών.

An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, New York/Oxford 2003. - M.Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002. - Γ. Αναστασιάδης, « Παρακολουθώντας τις συνθήκες επιβίωσης και την ένταξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά το 1922-24 μέσα από τον ημερήσιο τύπο της », *Πρόσωπα προσφύγων*, Θεσσαλονίκη 1992. - Γ.Α. Γιαννακόπουλος, « Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Μικρασιατική καταστροφή και κοινωνία*, 9 (1992) 283-291. - Κ. Κατσάπης, « Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003. - Τ. Καφετζάκη, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιότη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003. - Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφ. Φ-Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα 1997. - Κ. Κωστής, « Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992) 31-46. - Γ. Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1989², 1992³. - Α. Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, Ομιλία στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1933. - Δ. Παπαϊωάννου, *Μειονότητες, Πρόσφυγες-ανταλλάξιμοι*, Ρόδος 1992. - Α. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*, Αθήνα 1930. - Κ. Σβολόπουλος, « Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας », *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα (1999) 93-120. - Α. Alexandris, "Religion or Ethnicity: The identity issue of the Minorities in Greece and Turkey", in R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003 117-131.

⁸ Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς - Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936-1941*, Αθήνα 2003. - Παναγιώτης Βατικιώτης, *Μία πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα 1936-1941*, Αθήνα 2005. - P.J.Vatikiotis, "Metaxas the Man", in Robin Higham and Thanos Veremis (eds), *The Metaxas Dictatorship 1936-1940: Aspects of Greece*, Athens 1993. - Nikos Papanastasiou, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische Deutschland (1936-1944)*, Augsburg 2000. - Mogens Pelt, "Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994), 35-67. - dsb, "The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936- 1941", *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

Ο Νίκος Σβορώνος είχε τονίσει ότι *η άποψη αυτή είναι αφέλεια για τον ιστορικό και θανάσιμη αρρώστεια για την ιστορία.*⁹

Για τη μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων την περίοδο που ερευνούμε, είναι σημαντικό να αποσαφηνισθεί ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο η γερμανική πολιτική ενέτασσε την Ελλάδα. Γεωγραφικά, ο πυρήνας αυτού που η γερμανική πολιτική χαρακτήριζε ως Νοτιοανατολική Ευρώπη, αποτελούνταν από την Αλβανία, τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία, ενώ στις παρυφές βρισκόταν η Ουγγαρία και η Ελλάδα με την τελευταία να έχει μια ιδιαίτερη θέση εξαιτίας τόσο της εκτεταμένης ακτογραμμής της στη Μεσόγειο, όσο και του κομβικού της ρόλου στο παγκόσμιο εμπόριο¹⁰.

Ενδεικτικός του τρόπου με τον οποίο η γερμανική πολιτική αντιμετώπιζε τις διάφορες χώρες είναι ο χωρισμός του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών σε τμήματα. Πριν το 1920 το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα: α) Το πολιτικό (Abteilung I), β) Το εμπορικό (Abteilung II) και γ) Το νομικό (Abteilung III). Το 1920 ο αριθμός των τμημάτων αυξήθηκε σε έξι. Τα διοικητικά ζητήματα καθώς και τα ζητήματα προσωπικού, συγκρότησαν ένα ξεχωριστό τμήμα με την ονομασία Τμήμα I (Abteilung I). Το πολιτικό και το εμπορικό τμήμα ενώθηκαν και οργανώθηκαν ανά περιοχές. Έτσι, το Τμήμα II (Abteilung II) στο οποίο εντασσόταν και η Ελλάδα αφορούσε στη Δύση και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στο Τμήμα III (Abteilung III) εντασσόταν η Μεγάλη Βρετανία, οι Η.Π.Α., και η Τουρκία, ενώ στο IV (Abteilung IV) η ανατολική Ευρώπη, η Σκανδιναβία και η ανατολική Ασία. Το πέμπτο τμήμα του γερμανικού

⁹ Νίκος Σβορώνος, « Ελληνική ιστορία 1940-1950: Τα κύρια προβλήματα », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, 23.

¹⁰ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983, 3. – Bernd-Jürgen Wendt, “England und der deutsche Drang nach Südosten. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen”, *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhundert*, Düsseldorf 1974, 483.

Υπουργείου Εξωτερικών (Abteilung VI) είχε αναλάβει τις πολιτιστικές σχέσεις, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε ένα ανεξάρτητο τμήμα για τον Τύπο καθώς και μικρότερα τμήματα τα οποία είχαν συγκεκριμένο αντικείμενο δράσης, όπως για παράδειγμα, το ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων. Αυτό το οργανόγραμμα του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών διατηρήθηκε έως το 1936, όταν χωρίστηκε ξανά το πολιτικό τμήμα από το εμπορικό¹¹.

Η μελέτη της ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι στις μέρες μας ένα αναπτυσσόμενο επιστημονικό πεδίο. Ατυχώς, τα ερευνητικά κέντρα που διαθέτουν πανεπιστημιακά ή άλλα ιδρύματα στην Ελλάδα και το εξωτερικό, και τα οποία ασχολούνται με αυτό το γεωγραφικό χώρο είναι πολύ λίγα¹², ενώ στα περισσότερα από αυτά που λειτουργούν, η κυρίαρχη ενότητα αφορά στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτή ήταν η πρακτική πριν από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, και η ίδια ισχύει και σήμερα για διαφορετικούς βέβαια λόγους.

Στα θέματα που αφορούν στις χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου, συχνά οι μελετητές περιορίζουν την έρευνά τους σε εκείνες τις περιοχές, που μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πέρασαν στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Η πλειοψηφία των γερμανόφωνων ιστορικών ασχολούνται με τις σλαβόφωνες χώρες, σε τμήματα των οποίων ήταν κάποτε εγκατεστημένες γερμανικές κοινότητες ή όπου εστιάζονται τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της Γερμανίας. Η Ελλάδα βρίσκεται στο περιθώριο του ερευνητικού τους πεδίου και οι όποιες μελέτες την αφορούν συνήθως αγνοούν τη νεώτερη ιστορία και

¹¹ George O Kent, *A catalog of files and microfilms of the german foreign ministry archives 1920-1945*, Stanford California, 1962, x-xi.

¹² Südosteuropäische Institut München. Επίσης τμήματα των πανεπιστημίων σε Μόναχο, Κοπεγχάγη, Βερολίνο κ.ά.

περιορίζονται στην κλασσική αρχαιότητα ή στην περίοδο του Βυζαντίου.¹³

Ο όρος Νοτιοανατολική Ευρώπη δεν είναι εύκολο να αποδοθεί ούτε γεωγραφικά αλλά ούτε και πολιτικά. Γεωγραφικά, η Ευρώπη δεν έχει καν ανατολικά σύνορα. Η οριοθέτηση των συνόρων της, κατά τον 19^ο αιώνα στα Ουράλια όρη ήταν μιά πολιτική απόφαση,¹⁴ ενώ στη γηραιά ήπειρο πολλές φορές συγκαταλέγεται το Ισραήλ, το οποίο βρίσκεται αδιαμφισβήτητα σε ασιατικό έδαφος.¹⁵ Σε γενικές γραμμές, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές, εντάσσουν καταρχήν στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης τις τέσσερις Βαλκανικές χώρες: Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία, Βουλγαρία και Αλβανία¹⁶ Ακολουθεί η Ελλάδα, ενώ συχνά εντάσσονται η Ουγγαρία και η Τουρκία.

Πολλές φορές, ο ίδιος γεωγραφικός όρος χρησιμοποιήθηκε από τους ιστορικούς ακόμη και για να περιγράψουν μια ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης, που συχνά συναντάμε στη βιβλιογραφία ως *Donaauraum* (περί τον Δούναβη). Η έννοια αυτή είναι ιδιαίτερα ελαστική, αν αναλογιστούμε ότι στο πέραςμα του χρόνου στους ευρωπαϊκούς χάρτες η μόνη σταθερή παρουσία κράτους στην Κεντρική Ευρώπη είναι η σημερινή Δημοκρατία της Τσεχίας. Παρόμοια, ο όρος Νοτιοανατολική Ευρώπη χρησιμοποιήθηκε ευρέως αντί του όρου Βαλκάνια, διότι δεν έφερε καμμία ιδεολογική ή πολιτική φόρτιση¹⁷.

¹³ H. Fleischer, « Βιβλιοκρισία για: Konstantin Loulos, *Die deutsche griechenlandpolitik von der jahrhundertwende bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 1986 », *Ta Iστορικά*, τχ.5 1986, 235.

¹⁴ Bronislaw Geremek, *Europa aber wo liegen seine Grenzen?*, 104^ο Bergdorfer Gesprächskreis, Hamburg 1996,9.

¹⁵ Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998, 265.

¹⁶ Maria Todorova, *Balkan identities: Nation and memory*, Hurst, London , 2003. – της ίδιας, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη 2002. – της ίδιας, “ The Balkans: From discovery to invention ”, *Slavic Review*, 53:2, Summer 1994, 453-482. - της ίδιας, “ Language in the Construction of Ethnicity and Nationalism: The Bulgarian case ”, *Nation, National Identity Nationalism*, Center for German and European Studies, University of California Berkeley, Work Paper 5.5., 1992

¹⁷ Hans – Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983,4

Το ενδιαφέρον της Γερμανίας για την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήταν διττό. Αφενός επιθυμούσε τη δημιουργία ισχυρών εξαγωγικών πόλων για τα προϊόντά της και αφετέρου την ενδιέφερε η πρόσβασή της στη Μεσόγειο, κομβικό σημείο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου.

Στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1920 αδιαμφισβήτητος κυρίαρχος σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο ήταν η Μεγ. Βρετανία. Σταδιακά, προς τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, η Γερμανία ανέκτησε τις δυνάμεις της και μπήκε δυναμικά στο παιχνίδι της οικονομικής και πολιτικής διεξόδου σε τρίτες χώρες¹⁸.

Οι ανακατατάξεις που προέκυψαν σε παγκόσμιο επίπεδο οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στις αλλαγές που έφερε η συνθήκη των Βερσαλλιών. Για την Ελλάδα ωστόσο, καθοριστικότερες ήταν οι επιπτώσεις της ήττας από τα τουρκικά στρατεύματα και την άφιξη του ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων από τα μικρασιατικά παράλια.

Ως σημείο εκκίνησης για την έρευνα αυτή, λήφθηκε η συνθήκη των Βερσαλλιών, αν και βιβλιογραφικά για τις ελληνογερμανικές σχέσεις η περίοδος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου παραμένει αναξιοποίητη.

Μέσω μίας σύντομης αναδρομής στις σχέσεις των δύο χωρών, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω χρονικά την υπό εξέταση περίοδο για να ερευνήσω διεξοδικότερα, το ζήτημα της διεξόδου των γερμανικών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων στην Ελλάδα, τη δεκαετία 1920 - 1930, καθώς και αν αυτά διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών της χώρας. Ο ισχυρός πολιτιστικός δεσμός που

¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρω: P. Einzig, *Germany's Default. The Economics of Hitlerism*. London 1934. – G. Schacher, *Central Europe and the Western World*, London 1936, – G. Schacher, *German Pushes South East*, London 1937. – E. Wiskemann, *Undeclared War* London 1939. – Allan Fisher, “ The German Trade Drive in South-Eastern Europe ”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-70. – E. Jackh, “ The German Drive in the Balkans ”, *International Affairs* 18:2, (March-April 1939), 763-783. – H. Rausching “ La politique du IIIe Reich dans l’ Est et le Sud – Est European ”, *Politique Etrangere*, 4 (1939), 349-359. – E. Wiskemann, “ The Drang nach Osten Continues ”, *Foreign Affairs*, 17:4 (July 1939) 764-773.

συνέδεε διαχρονικά τα δύο κράτη, επηρέασε αναμφισβήτητα κάποιες κοινωνικές και επιστημονικές ομάδες, χωρίς ωστόσο να επιτευχθεί ποτέ μία προσέγγιση στα ελληνοαγγλικά ή ελληνογαλλικά πρότυπα.

Επιπλέον, οι σχέσεις των δύο χωρών θα μελετηθούν υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης τους με τις επιλογές και τις σχέσεις και των υπολοίπων κρατών, αφού δεν θα μπορούσαν να αναλυθούν μεμονωμένα, αλλά ούτε θα έμεναν ανεπηρέαστες από την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων.

Η προσέγγιση, ανάλυση και μελέτη της ιστορίας των σχέσεων δύο κρατών αντιμετωπίζει συχνά μεθοδολογικά προβλήματα. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν υπάρχει ένας γενικός κανόνας, σύμφωνα με τον οποίο, μπορούν να διερευνηθούν οι σχέσεις μεταξύ δύο χωρών. Κάθε χώρα έχει τις δικές της ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες, οι οποίες αντανακλούν και στη διαμόρφωση των διεθνών της σχέσεων, διαχρονικά.

Υπάρχουν ωστόσο θεωρίες, οι οποίες υπό διαφορετικό πρίσμα η κάθε μία προσπαθεί να εξηγήσει τις επιλογές και τη στάση των ενδιαφερομένων μερών¹⁹. Αν προσπαθήσουμε να μελετήσουμε τις ελληνογερμανικές σχέσεις βασισμένοι σε μία μόνο θεωρία, φοβάμαι ότι θα καταλήξουμε σε λανθασμένα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, η θεωρία της συμμαχίας δεν βρίσκει εφαρμογή στις σχέσεις των δύο υπό εξέταση χωρών. Η θεωρία αυτή πρεσβεύει ότι τα κράτη στηρίζουν τις διμερείς τους σχέσεις στην ασφάλεια, στρατιωτική ή άλλη, που τους παρέχει η εν λόγω συμμαχία. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Γερμανίας ποτέ δεν συνέβη αυτό.

¹⁹ Manfred Knapp (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt – New York 1975, 15-20. – H. Haftendorn (hrsg), *Theorie der internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der internationalen Beziehungen*, Hamburg 1975.

Στην υπό εξέταση περίοδο δεν θα μπορούσε να έχει εφαρμογή μία ακόμη θεωρία, αυτή της *διείσδυσης*. Σύμφωνα με αυτή, ένα εκ των δύο κρατών, αυτό με τη μεγαλύτερη ισχύ, διεισδύει σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής αλλά και οικονομικής ζωής του ασθενέστερου. Για την περίοδο του Μεσοπολέμου, μία τέτοια προσέγγιση στις ελληνογερμανικές σχέσεις θα ήταν υπερβολική, αφού η Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και για μία δεκαετία περίπου, ήταν απλώς παρατηρητής των γεγονότων καθώς ανασυγκροτούσε τις δυνάμεις της.

Η θεωρία που θα μπορούσε να έχει εφαρμογή στο δυαδικό σχήμα που ερευνούμε είναι η *ιμπεριαλιστική*. Οι ιμπεριαλιστικές θεωρίες²⁰ επιδιώκουν την ανίχνευση και μελέτη του βαθμού επιρροής και διείσδυσης της μίας χώρας στην άλλη, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Η μαρξιστική θεωρία περί ιμπεριαλισμού, βασίζεται στην οικονομική υπεροχή της κυρίαρχης δύναμης, υποστηρίζοντας ότι το πλεονάζον οικονομικό κεφάλαιο ζητά εξόδους διαφυγής προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Γερμανίας η θεωρία αυτή βρίσκει πληρέστερη εφαρμογή στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και συνεχίζεται με χαμηλότερους ρυθμούς μεταπολεμικά.

Οι μεταβολές ωστόσο που παρατηρήθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο, την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατέστρεψαν πολλά από τα δομικά υλικά των κλασικών αντιλήψεων περί ιμπεριαλισμού. Σταδιακά, διατυπώθηκαν απόψεις που αποσυνδέουν τον ιμπεριαλισμό από τον

²⁰ H. Böhme, “ Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des Deutschen Imperialismus ” , *Der Moderne Imperialismus*, Stuttgart 1971. - W. Mommsen, *Imperialismustheorien*, Göttingen 1977. - Felix Salomon, *Der britische Imperialismus*, Leipzig 1916. - M. Beaud, *Histoire du capitalisme de 1500 a nos jours*, Paris, Seuil, 1987. - J. Schumpeter, « Zur Soziologie der Imperialismen », *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 19 1916. - Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1913, 2^η έκδοση Frankfurt 1969, - R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien 1913, 2^η έκδοση Berlin 1955, - W. Mommsen, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt 1971. - drsb, *Max Weber and German politics 1890-1920*, University of Chicago Press, 1984. - Nikolai Bukharin, *Imperialism and World Economy*, Monthly Review Press, 1973. - Kevin Anderson, *Lenin Hegel & Western Marxism: A critical study*, University of Illinois, 1995. - Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism. A critical survey*, London 1990.

οικονομικό παράγοντα και του προσδίδουν παράλληλα, κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους.

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η γερμανική διανόηση είχε ασχοληθεί συστηματικά με τον ελληνικό πολιτισμό ρίχνοντας τους σπόρους για μιά μελλοντική διαφορετική διείσδυση²¹. Πολλοί έλληνες συνέχιζαν τις σπουδές τους²² στη Γερμανία ή στη γερμανόφωνη Ελβετία. Πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό, μοιράζονταν μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, με την πρώτη να έχει την προτίμηση κυρίως των νομικών. Σύμφωνα με γερμανούς διπλωμάτες²³, μετά τον τερματισμό του πολέμου, η πλειοψηφία των ελλήνων φοιτητών στράφηκε στα γερμανικά πανεπιστήμια, αν και το υψηλό κόστος διαβίωσης στη μεταπολεμική Γερμανία αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα.

Η παρουσία τους στη Γερμανία έπρεπε σύμφωνα με διπλωματικούς κύκλους να αξιοποιηθεί, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς, αν και δεν είχαν φιλογερμανική στάση σε ζητήματα πολιτικής,

²¹ Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996. - Danae Coulmas, "Hellenismus als Kulturleistung. Altgriechisches Erbe als Kristallisationselement des neuzeitlichen Kulturverständnisses", *Ungleichzeitigkeiten der europäischen Romantik*, Würzburg 2006. - Lothar Jordan/Bernd Kortländer (hrsg.), *Archiv und Gedächtnis. Studien zur interkulturellen Überlieferung*, Leipzig 2000. - J. Kloosterhuis, *Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 1994. - Emmanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Otto*, München 1959. - drsb., *Sozial und Kulturgesichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Mannheim & Möhnesee, 2003. - Giorgos Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam 1983. - Harald Heppner / Olga Katsiardi-Hering (hrsg), *Die Griechen und Europa*, Wien 1998. - Erich Trapp, *3000 Jahre griechische Kultur*, St. Augustin 1997. - Wolfgang Treue, "Die Flexibilität bewahren. Deutsch-griechische Wissenschaftsbeziehungen im 19 und 20 Jahrhundert", *Südosteuropa-Mitteilungen* (17) 1997 30-40. - Hagen Fleischer, « Η γερμανόφωνη παιδεία και "Kulturpolitik" στη Μακεδονία, 1940-1944 », *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 179-187. - του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, 87-120.

²² Gerhard Grimm, "Griechische Studenten an deutschen Universitäten vor 1821", *Europäischer Philhellenismus. Ursachen und Wirkungen*, Neuried, 1989 123-138. - Günther Henrich, "Leipzig und die neueren Griechen", *Choregia* 5, 2007, 105-122. - Johannes Irmscher, "Griechischer Einwanderer in der deutsche Städte im 18. und 19. Jahrhundert", *Hellenika* 1990, 81-92. - Konstantinos Kotsowillis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I von Bayern*, München 1995. - Emmanuel Turczynski, "Bayerische Hochschullehrer und griechische Studenten", *Bayerns Philhellenismus*, München 1993.

²³ P.A.A.A, R901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda*, Aufzeichnung Berlin 11 März 1924.

διατηρούσαν τις επαφές τους με την επιστημονική κοινότητα της Γερμανίας και εμμέσως προωθούσαν το γερμανικό πολιτισμό. Κρινόταν λοιπόν σκόπιμο, να ενισχυθεί η παρουσία των ελλήνων φοιτητών στα γερμανικά εκπαιδευτικά ιδρύματα²⁴. Άλλωστε, οι ελληνικές κοινότητες, ανθούσαν εδώ και χρόνια στο Μόναχο και το Αμβούργο με αποτέλεσμα την ανάπτυξη - επί γερμανικού εδάφους - στενών σχέσεων μεταξύ ελλήνων και γερμανών, οι οποίες αργότερα θα αξιοποιηθούν και από τις δύο πλευρές για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους²⁵.

Αρκετοί ανέλαβαν την αντιπροσώπευση γερμανικών οίκων στην Ελλάδα ή χρησιμοποίησαν τις γνώσεις που απέκτησαν εκεί για τη δημιουργία των πρώτων βιομηχανιών στη χώρα μας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Σπήλιος Οικονομίδης, ο οποίος εργάστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην εταιρεία *Bayer* και επιστρέφοντας στην Ελλάδα δημιούργησε το πρώτο εργοστάσιο χρωματουργίας, το οποίο ως το 1933 λειτούργησε με την επωνυμία, «*Χρωματουργεία Πειραιώς*»²⁶. Πολλοί ήταν εκείνοι που παντρεύτηκαν γερμανίδες, όπως ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου, ο Ιωάννης Κυριαζίδης κ.ά. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιδιαίτερος υπήρξε ο ρόλος του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, του Επαμεινώνδα Χαρίλαου και αρκετών άλλων.

²⁴ Στη σχετική αναφορά, η διευκόλυνση για την οποία γίνεται λόγος, είναι η μείωση των τελών που επέβαλε το γερμανικό κράτος στους ξένους, ενώ αναφέρεται και σε νόμο που ψηφίσθηκε από την ελληνική κυβέρνηση (1924) ώστε στην επόμενη πενταετία 100 περίπου φοιτητές να συνεχίσουν τις σπουδές τους με έξοδα της κυβέρνησης, στο εξωτερικό.

²⁵ B. Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen", *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 574 - J. Gaitanides, "Das Regime Papagos. Griechenlands Stabilisierungsexperiment", *Außenpolitik*, Jg. 5, Heft 3, 1954, 158

²⁶ Μαργαρίτα, Δρίτσα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830-1990*, Αθήνα 1995.

β) Έρευνα - Πηγές

Η εργασία αυτή, όπως ήδη έχω αναφέρει αντιμετώπισε πρόβλημα στην ανεύρεση βιβλιογραφίας αλλά και πρωτογενών πηγών

Η έρευνα στον ελληνικό χώρο οδήγησε σε φορείς κρατικούς και μη, οι οποίοι φυλάσσουν αρχεία που καλύπτουν όλους τους τομείς της υπό εξέτασης περιόδου. Τα αρχεία των: Ελευθερίου Βενιζέλου,²⁷ Γεωργίου Μπαλτατζή,²⁸ Στυλιανού Γονατά²⁹, Νικολάου Πλαστήρα,³⁰ αλλά και Παναγή Τσαλδάρη³¹ και Παναγή Βουρλούμη³² είναι κάποια από αυτά που ερευνήθηκαν σε ιδιωτικά ιδρύματα. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αλλά και στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών ερευνήθηκε υλικό από την ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο. Από το Υπουργείο Εξωτερικών θα μπορούσα να συγκεντρώσω πολύ περισσότερα στοιχεία αν η πρόσβαση στους αντίστοιχους φακέλους ήταν απρόσκοπτη.

Στη Γερμανία αντίστοιχο υλικό σώζεται στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών [Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, (P.A.A.A.)], αλλά και τα κρατικά αρχεία (Bundes Archiv) στο Βερολίνο.

Το αρχείο του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών πέρασε μία μεγάλη περιπέτεια κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι ναζί το μετέφεραν στα βουνά της Θουριγγίας, όπου και εντοπίστηκε από σοβιετικούς στρατιώτες. Μία διασυμμαχική επιτροπή μερικά χρόνια αργότερα, μικροφωτογράφησε τον κύριο όγκο του διασωθέντος υλικού κρατώντας αντίγραφα των μικροφίλμ στα κρατικά αρχεία των συμμαχικών δυνάμεων. Από αυτά που φυλάσσονται στα Public Record

²⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ.Εισ 173.

²⁸ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146 & 399

²⁹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Στυλιανού Γονατά*, Αρ. Εισ. 706

³⁰ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα*, Αρ. Εισ 372 & 229

³¹ Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή.

³² Ε.Λ.Ι.Α

Office, στο Λονδίνο, μελέτησα διάφορες σειρές αναφορικά με την Ελλάδα³³.

Στο πεδίο τώρα της έρευνας για την οικονομική διάσταση του θέματος υπήρξαν σαφώς περισσότερες δυσκολίες. Αρχικά έπρεπε να διαχωρισθούν οι τομείς δραστηριοποίησης του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Ξεκίνησα, θεωρώντας ότι η παροχή τεχνογνωσίας και η πώληση βιομηχανικών προϊόντων ήταν τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της Γερμανίας προς τη χώρα μας. Έτσι, προσπάθησα να εντοπίσω ιστορικές επιχειρήσεις μεγάλης εμβέλειας και οικονομικής επιφάνειας που ακόμη και σήμερα κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία.

Τα στοιχεία που συγκέντρωσα στην πορεία με οδήγησαν να χωρίσω την δραστηριότητα του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα σε δύο κύριους τομείς, χωρίς να αυτό να συνεπάγεται ότι δεν υπήρξαν και πολλές άλλες εταιρείες με διαρκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο.

Ο πρώτος τομέας αφορά στα δίκτυα κοινής ωφέλειας της χώρας. Αναφέρομαι στην ηλεκτροδότηση περιοχών της Ελλάδας, στην επέκταση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Αθηνών αλλά και στην εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων .

Ο δεύτερος τομέας σχετίζεται με την πώληση στρατιωτικού υλικού. Η σχετική έρευνα οδηγεί στη δεκαετία του 1930, χωρίς ωστόσο να συνδέεται απαραίτητα με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.

Η διάσωση των επιχειρησιακών αρχείων καθώς και η μελέτη της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα είναι ακόμη σε εμβρυακή κατάσταση. Ενδεικτικό είναι, ότι εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, καμμία μεγάλη ελληνική εταιρεία δεν διαθέτει τμήμα αρχείου, σε αντίθεση με αντίστοιχες του εξωτερικού. Επίσης είναι εντυπωσιακό, ότι οι ελληνικές

³³ GFM 33/4266, *Political Department II: Greece: Relations with Germany 1921 March – 1930 June*. – GFM 33/2536, *Secret Files 1920-1936: Greece: Relations with Germany 1923 September- 1936 January*. - GFM 33/3383, GFM 33 / 3384, *Political Department II, Greece and Germany. Reciprocal visits of Statesmen*.

αντιπροσωπείες των μεγάλων γερμανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν εκείνη την εποχή και συνεχίζουν έως τις μέρες μας, εταιρείες όπως: *Siemens, A.E.G, OSRAM, Boehringer Ingelheim, Bayer*, etc. δεν έχουν διασώσει το αρχείο τους. Χαρακτηριστικά, από το Τμήμα Επικοινωνίας της εταιρείας *Boehringer Ingelheim* Ελλάς στο οποίο παρέπεμψαν σχετικό αίτημα μου, τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας, η αρμόδια υπάλληλος με διαβεβαίωσε ότι η φαρμακευτική αυτή επιχείρηση δραστηριοποιείται στη χώρα από το 1965, ενώ τα κεντρικά γραφεία στο Ingelheim καθώς και σχετικές αναφορές της ανταγωνίστριας εταιρείας *Bayer* αποδεικνύουν ότι η εταιρεία είχε παρουσία στη χώρα μας από τη δεκαετία του 1920. Αντίστοιχα, ακόμη περιμένω μια απάντηση από τη *Siemens* Ελλάς για την ύπαρξη ή μη αρχείων στην Αθήνα.

Επιπλέον, αρκετοί από τους οικονομικούς παράγοντες της εποχής, δεν έχουν αφήσει πίσω τους κανένα ίχνος. Για παράδειγμα, το αρχείο του Αλέξανδρου Ζαχαρίου (1869 - 1938), το οποίο δεν διασώθηκε³⁴.

Στη Γερμανία η τύχη των επιχειρησιακών αρχείων είναι καλύτερη, καθώς πολλά εξ' αυτών σώζονται είτε σε μουσειακούς οργανισμούς³⁵ είτε εντός των ίδιων των επιχειρήσεων, οι οποίες σχημάτισαν τα ανάλογα τμήματα.

Για την έρευνα των ελληνογερμανικών σχέσεων στη δεκαετία του 1930 ο ερευνητής έχει στη διάθεση του περισσότερο υλικό, καθώς το ενδιαφέρον της γερμανικής πολιτικής την περίοδο αυτή, έχει στραφεί στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και η τακτική των clearing agreements

³⁴ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μου έδωσε ο τελευταίος απόγονος της οικογένειας, κ. Αιμίλιος Μπουρατίνος, η βίλα Ζαχαρίου στην Καστέλλα, εγκαταλείφθηκε μετά το θάνατο της συζύγου του Αυγούστα, ενώ το αρχείο των επιχειρήσεων του, πιθανολογεί ότι καταστράφηκε, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου όταν οι δραστηριότητές του χαρακτηρίστηκαν ως δοσιλογικές.

³⁵ Το αρχείο της A.E.G φυλάσσεται στο Deutsches Technikmuseum στο Βερολίνο, ενώ των εταιρειών Siemens και Zeiss στα αντίστοιχα τμήματα ιστορικού αρχείου που δημιουργήθηκαν από τις εταιρείες.

(συμφωνίες εμπορικών συμφηφισμών)³⁶ επικρατεί στις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών.

Τα πλήρη στοιχεία των πρωτογενών πηγών μαζί με τη βιβλιογραφία, θα παρατεθούν στο αντίστοιχο τμήμα της εργασίας αυτής.

³⁶ Procopis Papastratis, “ German Penetration and Appeasement; The situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ”, *Thetis*,2 (1995) 177-183.

II. Αναδρομή στις ελληνογερμανικές σχέσεις

α) 1821 - 1920

Η Ελλάδα και η Γερμανία έχουν μακρά παράδοση διμερών σχέσεων, χωρίς ποτέ όμως να έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους σχέση εξάρτησης, αλλά ούτε και σοβαρές διμερείς διαφορές. Απεναντίας με τη Γερμανία των λογίων, των φιλοσόφων και των επιστημόνων η Ελλάδα είχε στενές πνευματικές σχέσεις.³⁷

Το φιλελληνικό κίνημα την περίοδο του Αγώνα της ελληνικής Ανεξαρτησίας είχε τεράστια απήχηση σε όλα τα γερμανικά κρατίδια, και πλήθος γερμανών πολιτών από όλες τις κοινωνικές τάξεις είχαν σπεύσει να βοηθήσουν τους εξεγερμένους Έλληνες, τόσο υλικά όσο και ουσιαστικά, χάνοντας αρκετοί από αυτούς τη ζωή τους στα πεδία των μαχών.³⁸

Ο πρίγκιπας της Βαυαρίας, Όθωνας³⁹, υπήρξε ο πρώτος μονάρχης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους αλλά παρά την 30ετή παραμονή του στο θρόνο, και το πλήθος των βαυαρών αξιωματούχων που διοικούσαν τη χώρα, ποτέ δεν προσπάθησε να δημιουργήσει μια μόνιμη

³⁷ Εφημερίδα *Έθνος*, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁸ Ενδεικτικά αναφέρω: A. Heisenberg, *Der Philhellenismus einst und jetzt*, München 1913. - Παύλος Καρολίδης, *Ο Γερμανικός φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου*, Αθήνα 1917. - Σ. Θ. Λάσκαρις, *Ο φιλελληνισμός εν Γερμανία κατά την ελληνικήν επανάστασιν, χ.χ.* - Ανδρέας Βαρνακιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός φιλελληνισμός κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1971. - N. Pantazopoulos, *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*, Thessaloniki 1986. - Wilhelm Barth-Max Kehrigh-Korn, *Die Philhellenzeit*, München 1960. - Regine Quack – Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, München 1984. - A. Vakalopoulos, “ Der Philhellenismus der Deutschen während der Griechischen Revolution von 1821 ”, *Institute for Balkan Studies* 207 (1986), s. 47. - H. Eideneier, “ Hellenen und Philhellenen”, *Griechen und Deutsche, Bilde vom Anderen*, Darmstadt 1982, s.64. - A. Kerker (hrsg), *Griechenland - Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998. - L. Gyömörey, *Griechenland. Ein europäischer Fall*, Wien/Hamburg 1979, s. 179. - E. Konstantinou, “ Die deutsch - griechischen wissenschaftliche und kulturellen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart ”, *Institut for Balkan Studies* 207 (1986), s. 201.- Gerhard Grimm & Theodor Nikolaou (hrsg), *Bayerns Philhellenismus, Symposium an der München 22 und 23 November 1991*, München 1993. - Bernd Sösemann, *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutschland: Griechische Gesellschaften in Berlin*, Berlin 1994.

³⁹ P. Tzermias, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986, - H. Richter, “ Zwischen Tradition und Moderne. Die politische Kultur Griechenlands ”, *Griechenland - Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998.

φιλοβαυαρική και κατ'επέκταση φιλογερμανική πηγή επιρροής στην Ελλάδα⁴⁰.

Η Γερμανία και η Ελλάδα δεν υπήρξαν ποτέ σύμμαχοι. Θα πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας ότι στα πλαίσια της διεθνούς πολιτικής, οι συμμαχίες δεν ερμηνεύονται ως φιλίες. Ο Αριστοτέλης⁴¹ άλλωστε είχε επισημάνει ότι κάτι τέτοιο θα ίσχυε μόνον αν αναφερόμαστε σε φιλίες συμφέροντος. Είχαν όμως ποτέ κοινά συμφέροντα οι δύο χώρες?

Η απόσταση δυναμικότητας που τις χωρίζει ήταν πάντα μεγάλη. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένα κράτος τόσο ισχυρό, που για τους δικούς του λόγους, είτε εμπορικούς, είτε ασφάλειας να μην έχει την ανάγκη συμμάχων⁴². Στην περίπτωση ωστόσο που εξετάζουμε οι ανάγκες, τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα των δύο χωρών, ποτέ δεν ταυτίστηκαν. Αντίθετα, η Γερμανία βρήκε τους ιδανικούς συμμάχους σε κράτη γειτονικά της Ελλάδας, των οποίων τα συμφέροντα μπορεί να ήταν αντίθετα από τα ελληνικά, αλλά ταυτίζονταν πλήρως με τις επιδιώξεις της γερμανικής πολιτικής. Για παράδειγμα, η στάση της Γερμανίας στο ζήτημα της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και η στήριξη που παρείχε στις βουλγαρικές επιδιώξεις για έξοδο στο Αιγαίο.⁴³

Με την Ελλάδα ωστόσο, η Γερμανία είχε έναν ιδιαίτερο σύνδεσμο που στηριζόταν περισσότερο στην επίδραση της γερμανικής παιδείας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και στους συγγενικούς δεσμούς της ελληνικής βασιλικής οικογένειας με την αυτοκρατορική οικογένεια των Hohenzollern, παρά σε πρακτικά οφέλη. Είναι ενδεικτική η προσπάθεια της βασίλισσας Σοφίας, - αδελφής του

⁴⁰ B. Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen", *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 573-577. - K.R.Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969.

⁴¹ Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, (επιμ. Β. Μοσκόβης), Αθήνα 1993.

⁴² H. Grotious, *De jure belli ac pacis libri tres*, (μετφ.) F.W.Kelsey, Prolegomena, New York 1964. 17.

⁴³ Vasos Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch - griechischen Beziehungen", *Aussenpolitik*, Jg.7 Heft 9, 1956, 573-577. - Μιράντα Παξιμαδοπούλου - Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα 1997.

Kaiser - να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των σχέσεων των δύο κρατών χωρίς ωστόσο να επιτύχει το στόχο της⁴⁴.

Στον οικονομικό τομέα⁴⁵, οι σχέσεις των δύο κρατών ήταν ομαλές με την Ελλάδα να εξάγει γεωργικά προϊόντα και κυρίως καπνό στη Γερμανία, η οποία αντιστοίχως εισήγαγε στη χώρα μας βιομηχανικά προϊόντα. Εντούτοις, στα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά εν μέρει και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η Γερμανία δεν ήταν η πρώτη επιλογή ούτε των ελλήνων επιχειρηματιών ούτε και του ελληνικού κράτους, στη σύναψη εμπορικών συμφωνιών.

Από τη μία πλευρά οι πιέσεις που ασκούσαν κράτη όπως η Αγγλία και η Γαλλία, με τις οποίες η Ελλάδα είχε σχέση εξάρτησης, και από την άλλη οι προτεραιότητες της γερμανικής πολιτικής⁴⁶ είχαν ως αποτέλεσμα τη στασιμότητα του εμπορικού ισοζυγίου μεταξύ των δύο χωρών.

Το γερμανικό κεφάλαιο - κρατικό ή ιδιωτικό – δεν επέλεξε την Ελλάδα ως πεδίο οικονομικής δράσης και επένδυσης, ούτε μέσω της ενίσχυσης των εγχώριων κεφαλαιούχων,⁴⁷ αλλά ούτε και μέσω της διάθεσης ελληνικών ομολόγων στη γερμανική αγορά, αφού τέτοιου είδους κινήσεις δεν κρίνονταν συμφέρουσες.

Σε όλα αυτά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την ιστορική συγκυρία της περιόδου. Η Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε

⁴⁴ Ο αυστριακός πρέσβης Ιούλιος Σίλασσν σε επιστολή του το 1916 ανέφερε.....ό στενός βασιλικός κύκλος είναι εις τάς αντιλήψεις του, τάς συμπαθείας, καί τό περιβάλλον του καθ' όλοκληρίαν γερμανόφρων....Τοῦτο εἶναι ἔργον κατά κύριον λόγον τῆς Α.Μ. τῆς βασιλίσσης Σοφίας ἥτις καί ὡς βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος παρέμεινε πάντοτε Πρωσσίς πριγκίπισσα.....Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης, 1908-1918*, Αθήνα 1992, 496.

⁴⁵ Allan G.B. Fisher, "The German Trade Drive in Southeastern Europe", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-147.

⁴⁶ Οι στόχοι της γερμανικής πολιτικής τη δεκαετία του 1920 επικεντρώνονταν κυρίως στο ζήτημα των επανορθώσεων, τον τερματισμό της κατοχής της κοιλάδας του Ρήνου από τους Γάλλους, την αναθεώρηση των ανατολικών συνόρων της χώρας, την ένωση με την Αυστρία, αλλά και την δημιουργία καλών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση. Βλ. σχετικά, David E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton, 1980, 7-8.

⁴⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, TO1*, Αλληλογραφία της επιχείρησης σχετικά με την προσπάθεια δημιουργίας πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα.

συσχετίζει την παρουσία της στην Νοτιοανατολική Ευρώπη με την διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία και στήριζε με όλες της τις δυνάμεις. Πριν από το ξέσπασμα του Α΄Βαλκανικού Πολέμου, σε αυτόν τον συσχετισμό προστέθηκε και η επιθυμία της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής για προσέγγιση με την Αγγλία. Εξαιτίας αυτής της επιλογής η γερμανική ηγεσία προσπαθούσε να τηρήσει ίσες αποστάσεις από όλες τις χώρες της Βαλκανικής.⁴⁸ Ακόμη και μετά την τουρκική ήττα και παρά την αντίθετη άποψη της Αυστροουγγαρίας, το Βερολίνο αρνιόταν μια δυναμική επέμβαση.

Στη διάσκεψη του Λονδίνου που ακολούθησε τον τερματισμό του Α΄Βαλκανικού Πολέμου, η γερμανική εξωτερική πολιτική χαρακτηρίστηκε από τις ανθελληνικές της θέσεις, στο ζήτημα της χάραξης των αλβανικών συνόρων και της απόδοσης των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα. Αυτό που ενδιέφερε τη γερμανική πλευρά ήταν η εξασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων στην ασιατική Τουρκία.

Η περιστασιακή μεταστροφή της γερμανικής πολιτικής υπέρ της Ελλάδας, στα 1913, οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη διαφοροποίηση των γερμανικών επιδιώξεων από τις αντίστοιχες αυστροουγγρικές στο ζήτημα του διαμελισμού της ασιατικής Τουρκίας.

Η Αυστροουγγαρία υποστήριζε τις βουλγαρικές θέσεις εις βάρος των ελληνικών, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις συνέπειες που θα είχε η πραγματοποίησή τους, στην συνολική εξωτερική πολιτική της Γερμανίας. Για παράδειγμα, αν η Θεσσαλονίκη αποδιδόταν στους Βουλγάρους όπως ήθελαν, τότε όπως διαπίστωσε και ο γερμανός Υπουργός Εξωτερικών, Gottlieb Jagow θα αυξάνονταν οι πιθανότητες να αποδοθούν τα νησιά στην Ελλάδα, γεγονός που θα ζημίωνε κατά πολύ την τουρκική

⁴⁸ Κων/νος Λούλος, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991, 158.

κυριαρχία, ανατρέποντας παράλληλα το θεμέλιο λίθο της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής στην περιοχή⁴⁹.

Παράλληλα αναπτύχθηκε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον από τους γερμανικούς επιχειρηματικούς κύκλους για την Ελλάδα την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, αφού ήδη από την άνοιξη του 1912 είχε γίνει σαφές ότι οι ανάγκες της Ελλάδας σε πολεμικό υλικό θα αυξάνονταν⁵⁰.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το καλοκαίρι του 1914 είναι ένα γεγονός που επέδρασε καταλυτικά στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα των κρατών ολόκληρης σχεδόν της υφηγίου. Η ευθύνη της έναρξής του είχε αποδοθεί εξ'ολοκλήρου στη Γερμανία. Σχεδόν έναν αιώνα μετά όμως, οι ιστορικοί αποφορτισμένοι από το κλίμα της εποχής, με την ηρεμία και την πληροφόρηση που δίνει ο χρόνος, αναγνωρίζουν αυτό που πρώτος ο διάσημος άγγλος συγγραφέας George Bernard Shaw είχε τονίσει, στο φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1914, με τίτλο, *Κοινή λογική για τον πόλεμο*⁵¹, όπου καταλόγιζε σε συμμάχους και γερμανούς ίσο μερίδιο ευθύνης⁵².

⁴⁹ όπ.π., Κ. Λούλος, *Η γερμανική...* 162-164.

⁵⁰ όπ.π., Κ. Λούλος, *Η γερμανική...* 176.

⁵¹ Ενδεικτικά αναφέρω: George Bernard Shaw, “ Common Sense about the War ”, *Special War Supplement to the New Statesman*, London 1914.- Luigi Albertini, *The Origins of the War 1914*, 3v. London & New York, 1952-1957. - Tony Allan, *The Causes of WWI*, London, 2003. - Geoffrey Barraclough, *From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis*, London, 1982. - E.F. Benson, *The Outbreak of War 1914*, London: 1933. - F.R. Bridge, 1914. *The Coming of the First World War*, London: The Historical Association, 1983. - Josh Broome, *The End of Old Europe: Causes of the First World War*, London, 1984. - Graham Darby, *The Origins of the First World War*, London, 1998. - Evans R.J.W. & Pogge Von Strandmann, H. (eds), *The Coming of the First World War*, Oxford, 1990. - Niall Ferguson, ‘Public Finance and National Security: The Domestic Origins of the First World War Revisited’, *Past & Present*, 142 (1994), pp. 141 - 68. - Hamilton, Richard F. & Herwig, Holger H. (eds) *The Origins of World War I*, Cambridge, 2003. - Hamilton, Richard F. & Herwig, Holger H. (eds) *Decisions for War, 1914-17* Cambridge, 2004. [Revised and abridged paperback version of *The Origins of World War I*. - Ruth Henig, *The Origins of the First World War*, London, 1989. -D.G. Hermann, *The Arming of Europe and the Coming of World War One*, Princeton, 1996.

⁵² Imanuel Geiss, (eds), *July 1914: The Outbreak of the First World War. Selected Documents* NewYork, 1968.

Ο ακρογωνιαίος λίθος της γερμανικής πολιτικής ήταν η επίτευξη της οικονομικής αυτάρκειας της χώρας, και στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μετά τις νίκες τους στο γαλλικό μέτωπο, πίστεψαν ότι μπορεί και να το επιτύγχαναν⁵³. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που είχε καταρτίσει ο Theobald von Bethmann – Hollweg⁵⁴, γνωστό και ως *September Programme*⁵⁵, κύριος στόχος των γερμανών ήταν η εξαφάνιση της Γαλλίας ως πολιτικής και οικονομικής δύναμης της Ευρώπης, ενώ παράλληλα θα απωθούσαν τη Ρωσία ανατολικότερα. Κατά αυτό τον τρόπο η Γερμανία θα κυριαρχούσε στην Ευρώπη μέσω μιας « κεντροευρωπαϊκής οικονομικής ένωσης », η οποία θα συμπεριελάμβανε το Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Γαλλία, την Αυστροουγγαρία, την Πολωνία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία και τέλος την Ιταλία.⁵⁶ Η επίτευξη του στόχου αυτού θα εκπλήρωνε το όνειρο των Γερμανών που δεν ήταν άλλο από την *Mitteleuropa*⁵⁷.

Στο έργο του με αυτό τον τίτλο, ο Friedrich Neumann έκανε λόγο για μια κεντρική Ευρώπη υπό γερμανικό έλεγχο. Ο πυρήνας αυτής της Ευρώπης θα ήταν η τελωνειακή ένωση Αυστρίας - Γερμανίας στην οποία τα Βαλκανικά κράτη θα έπρεπε νομοτελειακά να συνδεθούν. Θα δημιουργούσαν δηλαδή, μια σχέση συγκοινωνούντων δοχείων (*Vasalverhältnis*), έτσι ώστε να οικοδομηθεί μία στρατηγική γέφυρα προς τα ανατολικά και να δημιουργηθεί ένας ευρύς, ενιαίος οικονομικός χώρος

⁵³ M. Lee & W. Michalka, *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?*, Hamburg 1987.

⁵⁴ Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921). Καγγελάριος της Γερμανίας την περίοδο 1909-1917.

⁵⁵ W. C. Thompson, “ The September Programm: Reflections on the Evidence”, *Central European History* XI, 4 (1978), 348-54.

⁵⁶ Βλέπε ενδεικτικά: Friedrich Neumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915. - H.C.Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague 1955.

⁵⁷ Διάφορες ομάδες πίεσης στη Γερμανία με πρωτοπόρο τον Alldeutscher Verband (Πανγερμανικό Σύνδεσμο) ζητούσαν επίμονα την επέκταση της Γερμανίας προς τα ανατολικά, χρησιμοποιώντας τις γερμανικές μειονότητες που υπήρχαν σε διάφορα κράτη. Επιπλέον, οι οικονομολόγοι πρότειναν τελωνιακή ένωση της Κεντρικής Ευρώπης, την οποία συχνά αποκαλούσαν *Mitteleuropa*.

Η γερμανική εξωτερική πολιτική για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν ξεκάθαρη και συνοψιζόταν στα εξής: Αποδυνάμωση της Σερβίας, μετατροπή της Ρουμανίας σε μεσαιás ισχύος δύναμη ενώ η Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία έπρεπε να διατηρήσουν το ισχύον status quo⁵⁸. Σε αυτή τη χρονική στιγμή ο χώρος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντικός, ως τόπος προορισμού των γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων.

Στην Ελλάδα η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έφερε στην επιφάνεια αντιπαλότητες και προβλήματα τα οποία υπέβοσκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η διαφωνία μεταξύ του Βασιλιά Κων/νου και του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, ήταν γνωστή ήδη από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Τότε τα χειρότερα είχαν αποφευχθεί κυρίως χάρη στην ευφυία και τη διπλωματία του κρητικού πολιτικού. Αυτή τη φορά όμως, η διάσταση των απόψεων μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε τη χώρα στον Εθνικό Διχασμό⁵⁹. Οποιαδήποτε επιλογή ήταν κατακριτέα. Η ουδετερότητα σήμαινε αυτόματα φιλογερμανικά αισθήματα, συμμαχία με τους Βουλγάρους, φιλομοναρχικές τάσεις, και αντίστοιχα, η συμμετοχή στον πόλεμο κλόνιζε την ακεραιότητα του κράτους και προσέδενε τη χώρα στο άρμα της Entente.

Από την άλλη πλευρά η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι της Ελλάδας ήταν ξεκάθαρα αποικιακή. Αγγλογάλλοι αποβιβάζονταν σε διάφορα σημεία της χώρας, ενώ η Αθήνα αποκτά το θλιβερό προνόμιο να βομβαρδίζεται μόνον από «συμμάχους»⁶⁰.

⁵⁸ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 22

⁵⁹ George Leon, *Greece and the Great Powers*, Thessaloniki 1974. – Nikos Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1979. – George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, Berkeley, 1983.

⁶⁰ Γιώργος Μαυρογορδάτος, « Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά », *Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, τχ. 57 Αθήνα 2000, 6.

Το 1919 με την υπογραφή των Συνθηκών ειρήνης καταβάλλεται εκ νέου προσπάθεια να δημιουργηθούν έθνη κράτη στην Νότιο-Ανατολική Ευρώπη, στη θέση των διαλυμένων Αυτοκρατοριών. Ο χάρτης της Ευρώπης άλλαξε ριζικά⁶¹. Νέα κράτη όπως, Τσεχοσλοβακία, Εσθονία, Πολωνία, Αυστρία, Ουγγαρία, κ.ά., έκαναν την εμφάνισή τους, ενώ κάποια άλλα όπως η Ελλάδα και η Ρουμανία επεκτάθηκαν. Και στις δύο περιπτώσεις η επαναχάραξη των συνόρων έγινε κυρίαρχο ζήτημα και η ύπαρξη εθνοτικών μειονοτήτων εντός των κρατών έμελλε να αποτελέσει σημείο τριβής στα χρόνια που ακολούθησαν.

Στην Ελλάδα η συνθήκη των Σεβρών έμεινε χωρίς αντίκρουσμα, αφού δεν επικυρώθηκε ποτέ από την Τουρκία, και επιπλέον τα γεγονότα που ακολούθησαν οδήγησαν στη σύναψη της συνθήκης της Λωζάννης, που καθόρισε το μέλλον ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, με την ανταλλαγή⁶². Ουσιαστικά, πουθενά αλλού εκτός της Ελλάδας δεν εφαρμόστηκε η μεταφορά πληθυσμών από τη μια χώρα στην άλλη.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σηματοδότησε την έξαρση του εθνικισμού και την ενίσχυση των αποσχιστικών κινήματων. Τα κινήματα αυτά πολλές φορές υποδαυλίζονταν από τα αντίπαλα κράτη ή γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τρίτους που είχαν συμφέροντα από τις διαμάχες αυτές.

⁶¹Guntram Henrik Herb, *Under the map of Germany: Nationalism and propaganda 1918 - 1945*, London 1997, 407-418.

⁶²Ενδεικτικά αναφέρω: Yanis Yanoulopoulos, *The Conference of Lausanne, 1922-1923*, Ph.D thesis at, Birkbeck College, University of London, 1974. - Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, London 2002. - Bruce Clark, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, London 2006. - Κων/νος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 93-120. - Th. P. Kiosseoglou, *L' Échange forcè des Minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926. - Alexandre Emm. Deved, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne*, Paris 1929. - Kalliopi K. Koufa - Constantinos Svolopoulos, "The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations", in P. Smith-K. Koufa - A. Seppan (eds.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York University Press 1991, 275-308. - J.A Petropoulos, "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking (1922-1930)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 135 - 160. - Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932. - Κων/νος Τσιτσελίκης, (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006.

Ο αμερικανός πρόεδρος Wilson πίστευε ότι τα νέα σύνορα της Ευρώπης έπρεπε να χαραχθούν σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα. Η προσδοκία αυτή όμως ήταν ανεδαφική, αφού για την κάθε χώρα τα δεδομένα ήταν διαφορετικά. Η νέα Ευρώπη είχε σχηματισθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούνται τα αγγλογαλλικά συμφέροντα, που επιθυμούσαν τη δημιουργία κρατών – αναχωμάτων – μεταξύ αυτών και της Γερμανίας – Ρωσίας από την άλλη.

Χρόνια αργότερα, η Συνθήκη των Βερσαλλιών⁶³ εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο κριτικής από όλες τις πλευρές. Ο τρόπος με τον οποίο τέθηκαν οι όροι της συνθήκης στη γερμανική αντιπροσωπεία, χωρίς ουσιαστικά να δοθεί η ευκαιρία της διαπραγματεύσεως στον ηττημένο, η σκληρότητα και το αίσθημα της ταπείνωσης που αναδυόταν από αυτούς, όπως και η προσπάθεια δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων με την παραπομπή γερμανών αξιωματούχων σε δίκη γέμισε με πίκρα και αρνητικά συναισθήματα το γερμανικό λαό και οδήγησε όχι μόνον αυτούς, αλλά και ένα ευρύτερα σκεπτόμενο ευρωπαϊκό κοινό να αμφισβητήσει το δίκαιο του νικητή.

Το τέλος του πολέμου σήμανε παράλληλα το τέλος των μεγάλων Αυτοκρατοριών. Τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν προσπαθούσαν να εγκαθιδρυθούν και να επιβιώσουν σε ένα εξαιρετικά ανασφαλές και αβέβαιο περιβάλλον, ενώ οι δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης στράφηκαν υπό το βάρος, κυρίως των οικονομικών προβλημάτων, σε ένα συντηρητικότερο μοντέλο διακυβέρνησης.

⁶³ L. Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, Düsseldorf 1976. - P. Krüger, *Deutschland und die Reparationen 1918 / 1919. Die Genesis des Reparationsproblems in Deutschland zwischen Waffenstand und Versailler Friedensschluss*, Stuttgart 1973. - K. Hovi, *Cordon Sanitaire ou Barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1918 - 1919*, Turku Finland 1975. - E. Kolb (eds), *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*, Cologne 1972. - S. Mark, *Innocent Abroad. Belgium at the Paris Peace Conference of 1919*, Chapel Hill 1981. - J.A. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*, New York 1969. - A.W. McDougall, *France's Rhineland Diplomacy, 1914 - 1924. The last Bid for a balance of Power in Europe*, Princeton 1978. - H. Rössler (eds.) *Die Folgen von Versailles, 1919 - 1924*, Göttingen 1969. - G. Schulz, *Revolution und Friedensschlüsse, 1917 - 1920*, München 1974.

Ο Benitto Mussolini σχημάτισε το 1922 κυβέρνηση στην Ιταλία, ενώ στην Ισπανία από το 1923 εγκαθιδρύεται δικτατορία –αρχικά με τον στρατηγό Primo de Rivera και αργότερα με το στρατηγό Francisco Franco. Στη γειτονική μας Βουλγαρία την ίδια χρονιά καταλαμβάνει την εξουσία ο συντηρητικός ηγέτης Aleksandur Tsankov, ενώ ένα χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 1924 το σοσιαλιστή πρωθυπουργό της Βρετανίας Ramsay Mac Donald, διαδέχθηκε ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης Stanley Baldwin.

Στη Γαλλία έπειτα από μερικούς μήνες, τον Απρίλιο του 1925 τη διακυβέρνησης της χώρας ανέλαβε ο Paul Penlevé.

Την ίδια περίοδο,...η Ελλάς.. από αρκετό καιρό εσπαράσσετο από κομματικό εμφύλιο πόλεμο⁶⁴. Μόνο κατά τη διάρκεια του 1924 σχηματίστηκαν πέντε διαφορετικές κυβερνήσεις ενώ ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν έξι στρατιωτικά πραξικοπήματα. Τελικά, το καλοκαίρι του 1925 ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος κατέλυσε τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας και εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς.

Στη Γερμανία, η στρατιωτική ηγεσία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη πολιτική ζωή του τόπου. Τον Μάρτιο του 1920 μια επαναστατημένη στρατιωτική μονάδα έφθασε στο Βερολίνο σε μια προσπάθεια να καταλάβει την εξουσία. Για μερικές μέρες η κατάσταση ήταν έκρυθμη αφού οι στρατιώτες δεν άνοιγαν πυρ εναντίον των επαναστατημένων συναδέλφων τους. Η γενική απεργία όμως που κηρύχθηκε από τη νόμιμη κυβέρνηση της χώρας και υποστηρίχθηκε από το γερμανικό λαό εμπόδισε την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Μερικά χρόνια αργότερα ακολούθησε το εξίσου αποτυχημένο πραξικόπημα του του Αδόλφου Χίτλερ στο Μόναχο.

⁶⁴ Γεώργιος Γουδής, Η Ελλάς κατά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο 1939-1946, Αλεξάνδρεια 1947, 23.

Ωστόσο, στη χώρα που έδωσε το έναυσμα του πολέμου, γεννήθηκε το προοδευτικότερο Σύνταγμα της Ευρώπης – το Σύνταγμα της Βαϊμάρης- και τις τύχες του γερμανικού λαού διαχειρίστηκε από το 1923 έως το 1929 ένας χαρισματικός πολιτικός ο Gustav Stresemann.⁶⁵

⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρω: Kolb E., *The Weimar Republic*, London 2001⁷, (translated by P.S.Falla). - Peukert Detlev, *The Weimar Republic*, New York 1993. - Fulbrook Mary, *A concise history of Germany*, Cambridge 1990, 1994. - drsb., *The Divided Nation. A History of Germany 1918-1990*, Oxford 1991. - Jarush Konrad & Geyer Michael, *Shattered Past. Reconstructing German Histories*, Princeton & Oxford 2003. - Kaes Anton - Jay Martin - Dimenberg Edward (eds), *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley 1995.

III. Ο ρόλος του πολιτισμού στις ελληνογερμανικές σχέσεις

α) Πολιτισμός και εξωτερική πολιτική

Η άσκηση της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού – η λεγόμενη *Auslandskulturpolitik* - , απασχολούσε τον πολιτικό κόσμο της Γερμανίας πριν την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είχε ως κύριο στόχο την ανάδειξη του γερμανικού πνεύματος και του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Πόλεμος και οι εξελίξεις του ανέστειλαν ωστόσο τις προσπάθειες των γερμανών διπλωματών προς την κατεύθυνση αυτή και μόνον μετά τη λήξη του πολέμου επανήλθε στο προσκήνιο το ζήτημα της άσκησης εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού.

Μετά τη συνθήκη των Βερσαλλιών η Γερμανία αντιμετώπιζε μία σειρά προβλημάτων στην εξωτερική της πολιτική, ιδιαίτερα με τις χώρες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο στρατηγός Wilhelm Groener: « Στην εξωτερική πολιτική ανήκουν η δύναμη, ο στρατός, ο στόλος και το χρήμα. Όλα αυτά δεν τα έχουμε πιά ». Με αυτές τις σκέψεις, στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών επανήλθε το ζήτημα της *Auslandskulturpolitik* και στηριζόμενοι στις προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θέσεις τους, δημιούργησαν το 1919 ένα τμήμα στο Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο θα είχε ως αντικείμενο την προώθηση της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής μέσω των πολιτιστικών επαφών⁶⁶.

⁶⁶ Stephen Gross, “ Das Mitteleuropa – Institut in Dresden. Verknüpfung regionaler Wirtschaftsinteressen mit deutscher Auslandskulturpolitik in der Zwischenkriegzeit”, “ *Mitteleuropa* ” und “*Südosteuropa* ” als Planungsraum. Wirtschafts-und kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltrüge, Göttingen 2010, 115.

Το 1919 ο Carl Heinrich Becker⁶⁷ έδωσε τον ορισμό της γενικότερης έννοιας *Kulturpolitik* σύμφωνα με τον οποίο: *Kulturpolitik είναι η συνειδητή εγκαθίδρυση πνευματικότερων αξιών στην υπηρεσία του Λαού και του κράτους τόσο για την εδραίωση τους στο εσωτερικό, όσο και για τη συζήτησή τους με τις υπόλοιπες χώρες*⁶⁸.

Το 1927, το γερμανικό λεξικό Meyers έδινε διττό ορισμό στην έννοια. Αφ' ενός, όριζε ως *Kulturpolitik*, τις προσπάθειες ενός κράτους για την προώθηση των πολιτιστικών του αγαθών - προσπάθειες οι οποίες αποτελούν σημαντικό κομμάτι και της εσωτερικής του πολιτικής-, και αφετέρου ως τις προσπάθειες να χρησιμοποιηθούν τα ίδια τα πολιτιστικά αγαθά ως μέσα προώθησης της πολιτικής του (Πολιτιστική προπαγάνδα).

Γενικότερα ο ορισμός της έννοιας της *Kulturpolitik* και κατ' επέκταση και της *Auslandskulturpolitik*, αποδείχθηκε δύσκολος και πολύ συχνά αμφιλεγόμενος.⁶⁹, ενώ ίσως η πραγματιστικότερη ερμηνεία είναι αυτή του Manfred Abelein⁷⁰, ο οποίος δέχεται ότι μεταξύ πολιτικής και πολιτισμού υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση και ένας δυναμικός διάλογος⁷¹.

Η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού, διαφέρει από την άσκηση της κλασσικής εξωτερικής πολιτικής, στο βαθμό που η πρώτη επενδύει στις ενέργειες της και περιμένει μακροπρόθεμα αποτελέσματα. Εντός του πλαισίου αυτού όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Η.Π.Α., Γερμανία)

⁶⁷ Carl Heinrich Becker (1876 - 1933). Καθηγητής της ιστορίας και του πολιτισμού της Ανατολής και συγγραφέας πολλών λημμάτων στην εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ. Ταξίδευε συχνά σε Ισπανία, Ελλάδα και Τουρκία, ενώ το 1913 αναγορεύθηκε καθηγητής ανατολικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Βόννης. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εργάστηκε στο πρωσικό Υπουργείο Πολιτισμού και μετά το τέλος του Πολέμου ανέλαβε το Υπουργείο Επιστημών και Τεχνών. Για περισσότερα στοιχεία: *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexicon* (2005), spalten 42-46 λ. Becker Carl Heinrich (Sabine Mangold).

⁶⁸ Curt Düwell, *Deutschlands Auswärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 25

⁶⁹ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008, 23-24.

⁷⁰ Manfred Abelein (1930-2008). Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Regensburg όπου δίδαξε πολιτική και δημόσιο δίκαιο. Ασχολήθηκε με την πολιτική ως μέλος του χριστιανοδημοκρατικού κόμματος. Βλέπε σχετικά: www.de.wikipedia.org/wiki/Manfred_Abelein.

⁷¹ Manfred Abelein, *Die Kulturpolitik des deutschen Reiches und Bundesrepublik Deutschland*, Köln 1968, 225 κ.ε.

προσπάθησαν να επιτύχουν τους στόχους της εξωτερικής τους πολιτικής και με τη βοήθεια του πολιτισμού.

Η Ελλάδα υπήρξε ανέκαθεν πόλος έλξης για τους γερμανούς. Αρχαιολόγοι, ιστορικοί, επιχειρηματίες, τυχοδιώκτες αλλά και ιδεολόγοι, έφθασαν στην Ελλάδα την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και αρκετοί παρέμειναν και μετά την έξωση του Όθωνα. Γερμανικές ανασκαφές είχαν ξεκινήσει στην Ολυμπία το 1874, ένα χρόνο μετά στο Σούνιο, στο Μενίδι το 1879, αλλά και στις Αμύκλες Λακωνίας το 1904 και την Κέρκυρα το 1911. Παράλληλα, ο Αυτοκράτορας της Γερμανίας Γουλιέλμος ο Β,΄ υπήρξε τακτικός επισκέπτης της Κέρκυρας⁷².

Οι γερμανοί ακαδημαϊκοί που συνόδευσαν το Βασιλιά Όθωνα, ήταν οι κύριοι εκφραστές της γερμανικής κουλτούρας και της επίδρασης της στον ελληνικό πνευματικό κόσμο. Η κλασσική παιδεία των γερμανών οδήγησε μία σειρά ιστορικών και αρχαιολόγων, σε ανασκαφές και δημοσιεύσεις σχετικά με την τέχνη και το πνεύμα των αρχαίων ελλήνων.

Στον τομέα της αρχαιολογίας ο ανταγωνισμός μεταξύ των γάλλων και των γερμανών ήταν μεγάλος. Η έλευση του Όθωνα σηματοδότησε την αλλαγή στη στάση της ελληνικής κυβέρνησης έναντι των ξένων απαιτήσεων και οδήγησε στη θέσπιση του πρώτου νόμου για την προστασία των αρχαιοτήτων⁷³.

Στα 1837 η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών⁷⁴ από το βαυαρό Βασιλιά, στα πρότυπα του πανεπιστημίου του Göttingen επισφραγίστηκε από την παρουσία ικανού αριθμού γερμανών καθηγητών⁷⁵.

⁷² Θανάσης Καλπαξής, *Αρχαιολογία και πολιτική. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Ρέθυμνο 1993, 21-37.

⁷³ Αθανάσιος Καλπαξής, « Επικροές της γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης του 19^{ου} αιώνα στην κατασκευή της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας », *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα*, Επιστημονική επιμέλεια Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, 48-50.

⁷⁴ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ: Στέριος Φασουλάκης, « Γερμανικές καταβολές του ελληνικού Πανεπιστημίου και ελληνικές αμφισβητήσεις του γερμανικού Πανεπιστημίου », *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστημίου: Ιδεολογία και*

Αυτή η πολιτιστική δραστηριότητα έδωσε σαφές προβάδισμα στους γερμανούς σε σχέση με τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις και την παρουσία τους στην Ελλάδα. Η έξωση του βασιλιά Όθωνα και η αλλαγή της δυναστείας δεν επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές, αφού τουλάχιστον το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα αναγνωριζόταν από όλους ως το πλέον πετυχημένο και λειτουργικό⁷⁶.

Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της αναφοράς του γερμανού προξένου στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο ανέφερε ότι οι έλληνες αν και δεν βρίσκονται κοντά στις γερμανικές θέσεις τρέφουν μεγάλο σεβασμό και δείχνουν εμπιστοσύνη στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα.⁷⁷

Ωστόσο, η Γαλλία είχε καταφέρει να διεισδύσει στην Ελλάδα σε ζητήματα πολιτιστικής φύσεως, τα οποία εμμέσως επηρέαζαν θετικά τη συνολική στάση των ελλήνων έναντι της Γαλλίας. Μέσω της γαλλικής αρχαιολογικής σχολής, των σχολείων, των νοσοκομείων, των εφημερίδων αλλά και άλλων ιδρυμάτων⁷⁸ που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, είχε επιτύχει την εξοικίωση των ελλήνων με τη γαλλική κουλτούρα.

Μέχρι και το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας παρέμενε - στην πλειοψηφία της⁷⁹- σταθερά προσανατολισμένη προς τις επιλογές των δυνάμεων της Αντάντ. Έπειτα όμως από μία σειρά αρνητική θέσεων της Γαλλίας σε ελληνικά

Πανεπιστήμιο. *Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α΄, Αθήνα 1989. - Κ. Β. Φασουλής, *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ της Ελλάδας (1837 - 1996)*, Αθήνα 1997, 34-49. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁷⁵ Wilhelm Barth, " Zur Geschichte der Athener Universität ", *Hellas Jahrbuch* 4 (1937), s.31. - Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.

⁷⁶ Κώστας Λάππας, ...ό.π. 43.

⁷⁷ P.A.A.A, R 61191 *Deutsches Konsulat Saloniki*, Αναφορά γερμανού προξένου Fabricius 20 Ιουνίου 1929.

⁷⁸ Ενδεικτικά αναφέρω το Ινστιτούτο Pasteur, καθώς και τα γαλλόφωνα φύλλα " Alliance Française", " Amis de la Langue Française".

⁷⁹ Υπήρχε πάντα η φιλογερμανική μερίδα των ελλήνων που συγκεντρώνονταν κυρίως γύρω από το περιβάλλον του βασιλιά Κων/νου Α΄.

ζητήματα⁸⁰ διαμορφώθηκε μία τάση επαναπροσέγγισης της γερμανικής διανόησης και κουλτούρας καθώς και ενίσχυσης των πολιτιστικών σχέσεων των δύο χωρών που είχαν ατονήσει εξαιτίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου .

Στη σπουδαιότητα που είχε η πολιτιστική και κοινωνική μορφή διείσδυσης, αναφέρθηκε με άρθρο του στην εφημερίδα *Baltische Presse*, τον Οκτώβριο του 1924, και ο γερμανός διπλωμάτης, πρώην πρέσβης Raschedau. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι οι γερμανοί πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν πολιτική επιρροή στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, η οποία όμως είχε εκλείψει. Αντίθετα, συνεχιζόταν η πολιτιστική τους δραστηριότητα, παράλληλα με την οικονομική. Στην Τουρκία, ήδη επαναλειτουργούσαν τα γερμανικά σχολεία και ήταν θέμα χρόνου να επανέλθει και η πολιτική επιρροή.⁸¹ Στην Ελλάδα αντίθετα μία πρώτη προσπάθεια που έγινε με σκοπό την επαναλειτουργία του γερμανικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη έπεσε στο κενό, καθώς οι συνθήκες στην πόλη μετά την έλευση των προσφύγων ήταν τέτοιες, που δεν επέτρεπαν τη χρήση του χώρου αυτού ξανά ως σχολείο⁸².

Την ίδια περίπου εποχή ο διαπρεπής γερμανός αρχαιολόγος Erich Ziebarth⁸³, σε σχετική επιστολή του ανέφερε... Έφ'έτος είχα καί πάλι τήν εὐτυχία νά μείνω εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἕως τὰ τέλη Μαΐου, ἥτο δέ τό δέκατον ταξιίδι μου στήν Ἑλλάδα πού ἔταξίδευσα πρώτην φοράν τῷ 1896

⁸⁰ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι δυνάμεις της Αντάντ απέκλεισαν την νότιο Ελλάδα και δημιούργησαν σημαντικά προβλήματα στον ανεφοδιασμό του πληθυσμού. Επιπλέον, γαλλικά στρατεύματα, τον Νοέμβριο του 1916, βομβάρδισαν την Αθήνα προκαλώντας την οργή των κατοίκων, βενιζελικών ή μή. Αργότερα κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας, η Γαλλία στήριξε ποικιλοτρόπως την κυβέρνηση των νεοτούρκων, ενώ μετά και τη μικρασιατική καταστροφή, δημιούργησε σημαντικά προβλήματα στην προσπάθεια δανειοδότησης της Ελλάδας από το εξωτερικό.

⁸¹ Α.Υ.Ε., Φακ Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*. Ελληνική Πρεσβεία Βερολίνου προς Υπ. Εξωτερικών, 15 – 27, Οκτωβρίου 1924.

⁸² P.R.O., G.F.M 33/4266 *Political Department II: Greece: Relations with Germany 1921 March-1930 June*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπ. Εξωτερικών, 28 Οκτωβρίου 1922.

⁸³ Ο Ziebarth ήταν καλεσμένος του ζεύγους Σικελιανού στις Δελφικές εορτές του 1927, αλλά δυστυχώς δεν ήταν σε θέση να παραστεί.

– 1898 ως μισθοφόρος (sic) του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.... Ήλθε δέ ο μεγάλος πόλεμος καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν Ελλάδα ὀλίγον κατ’ ὀλίγον διεκόπη, οὐχί ὁμως αἱ προσωπικά σχέσεις μας πρός τούς πολυαρίθμους ἐν Γερμανία ἐγκατεστημένους ἑλληνας ἐμπόρους, ἐξῶν πολλοί παρά τήν τότε κρατοῦσαν πολεμικήν κατάστασιν ἔμειναν πλησίον μας, κατ’ αὐτόν τόν τρόπο εἰργασάμεθα ἐν Γερμανία καί συνεκεντρώσαμεν τούς φίλους τῆς Ελλάδος ἐν τῷ γερμανοελληνικῷ Συνδέσμῳ, ὁ ὁποῖος εἶχε κτισθῇ ἐν Μονάχῳ κατα τάς ἀρχάς τοῦ 1914, δηλ. πρό τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου, ἀνεπτύχθη δέ ὕστερα πρό πάντων ἐν Ἀμβούργῳ, ὅπου ἐδρεύει ἡ μεγαλυτέρα ἐλληνική ἀποικία Γερμανίας.... Ὅταν δέ ἀπό το 1922 οἱ νέοι Ἕλληνες πάλι ἦλθαν εἰς τά γερμανικά πανεπιστήμια διά νά μάθουν καί νά γνωρίσουν ὅλα ταῦτα, πού ἐχρειάζετο ἡ νέα ἐλληνική βιομηχανία, ἤρραν πάντοτε παρά τοῦ Συνδέσμου μας πάσας ὁδηγίας πρός διευκόλινσιν τῶν σπουδῶν τους... Ἐξεδώκαμεν δέ τό περιοδικόν «Ἑλλάς» ἀπό το 1921 μέ τή βοήθεια τῶν ἐλλήνων φίλων τοῦ Ἀμβούργου καί πρῶτον λειτουργήσαντος ὡς ἐκδότου ἰδίαις δαπάναις τοῦ φίλου μας Δημητρίου Τσάκα.....⁸⁴

Υπῆρξαν ὁμως καί γερμανοί οἱ ὁποῖοι ἦρθαν στήν Ελλάδα μετά το τέλος τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καί περιέγραψαν τή χώρα πολύ διαφορετικά. Ὁ εθνικός διχασμός, τα πολιτικά πάθη καί τα αντιγερμανικά αἰσθήματα μεγάλου τμήματος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἐπηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τήν κρίση τῶν γερμανῶν διπλωματῶν καί ἀρχαιολόγων πού ἦρθαν στήν Ελλάδα τή δεκαετία τοῦ 1920. Οἱ περισσότεροι αἰσθάνονταν ἀπογοητευμένοι ἀπό τή σύγχρονη Ελλάδα, ἡ ὁποία δέν ἀποτελοῦσε τή συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀλλά ἀντίθετα ἦταν βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπό τή μακρόχρονη παρουσία τῶν οθωμανῶν στον ἐλλαδικό χώρο. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἐνισχύθηκαν καί ἀπό τις πρακτικές κάποιων επαγγελματικῶν τάξεων, ὅπως τῶν ἐλλήνων

⁸⁴ E. Ziebarth, «Περί τῆς ἐργασίας τοῦ γερμανοελληνικοῦ Συνδέσμου», *Μακεδονικόν ἡμερολόγιον*, *Μακεδονικόν ἡμερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1935, 87-88.

εμπορών, αλλά και από τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης τόσο στη πρωτεύουσα όσο και σε άλλες περιοχές της χώρας.

Ο Georg Karo, επιφανής αρχαιολόγος και πρώτος γραμματέας της γερμανικής αρχαιολογικής σχολής στην Αθήνα⁸⁵, την άνοιξη του 1920 σε αναφορά του από την Ελβετία προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, περιέγραφε την Ελλάδα μέσα από πληροφορίες των εξόριστων βασιλοφρόνων⁸⁶ και των συμπατριωτών του⁸⁷ που βρέθηκαν στην Αθήνα με τον Ερυθρό Σταυρό. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές, οι έλληνες, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, είχαν στραφεί κατά του Βενιζέλου, ο οποίος συμπεριφερόταν τυραννικά. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε ελευθερία γνώμης, ενώ η λογοκρισία ήταν καθημερινό φαινόμενο. Οι αντίπαλοι της βενιζελικής παράταξης διώκονταν με φυλακές και εξορίες και οι κρήτες χωροφύλακες προέβαιναν σε ακρότητες, ενώ μεγάλες διώξεις εξαιτίας των πολιτικών τους πεποιθήσεων, υφίστατο και το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων.

Ο γερμανός εκπρόσωπος στον Ερυθρό Σταυρό, Schasmann, επεσήμανε ότι η ησυχία που επικρατούσε στην Ελλάδα ήταν στην πραγματικότητα μία επίφαση. Ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν σε δεινή θέση, καθώς οι σύμμαχοι δεν τηρούσαν τις υποσχέσεις τους και κακομεταχειρίζονταν τους έλληνες στη Σμύρνη⁸⁸. Οι έλληνες της διασποράς είχαν και αυτοί μεταβάλει τη στάση τους έναντι της

⁸⁵ Ο Georg Karo υπηρέτησε στην Αθήνα την περίοδο 1905 - 1912 ως δεύτερος γραμματέας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Από το 1912 έως 1920 διετέλεσε πρώτος γραμματέας του Ινστιτούτου, θέση στην οποία επανήλθε το 1930 παραμένοντας έως το 1936. Βλ. Ulf Jantzen, "Einhundert Jahre Athener Institut 1874 - 1974", *Das deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente*, Band 10, Mainz am Rhein 1986, 107.

⁸⁶ Ο Georg Karo βρισκόταν στην Ελβετία όπου είχαν βρεί καταφύγιο η βασιλική οικογένεια και εξέχουσες φιλομοναρχικές προσωπικότητες, όπως ο Γεώργιος Στρέϊτ και ο Φίλιππος Δραγούμης. BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1920.

⁸⁷ Αναφέρεται στον Schasmann.

⁸⁸ Την πληροφορία αυτή την είχε από την κα Walter, η οποία ήταν ελληνίδα, υποστήριζε τον Βενιζέλο και βρισκόταν για ένα διάστημα στη Σμύρνη.

κυβέρνησης Βενιζέλου⁸⁹. Η Νέα Υόρκη ως το 1918 ήταν η μεγαλύτερη ελληνική πόλη στον κόσμο και στην πλειοψηφία τους οι μετανάστες εκεί ήταν βενιζελικοί. Στις αρχές του 1920 όμως, η αναλογία είχε αλλάξει. Τον τόνο έδωσε αρχικά η ελληνόφωνη εφημερίδα *Ατλαντίς*⁹⁰ που ξεκίνησε επικριτικά σχόλια κατά του Βενιζέλου.

Οι πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει ο Καρο ανέφεραν ότι οι έλληνες είχαν έλθει πιο κοντά στους γερμανούς καθώς δεν εμπιστεύονταν πλέον τις ειδήσεις που έφθαναν σε αυτούς μέσω των δυνάμεων της Αντάντ. Ο ελληνικός λαός ήταν φιλικός, αν και ζούσε φτωχικά, καθώς ο συμμαχικός αποκλεισμός κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε φέρει σημαντικές ελλείψεις. Οι έλληνες θεωρούσαν τη Γαλλία υπεύθυνη για τα δεινά τους, ενώ αρκετά στελέχη της κυβέρνησης ήταν το τελευταίο διάστημα εξαιρετικά φιλικοί έναντι των γερμανών. Μοναδική εξαίρεση, ο Υπουργός Οικονομίας Ιωάννης Ράλλης⁹¹, που ατυχώς για τους γερμανούς ήταν αρμόδιος για το ζήτημα των επανορθώσεων.

Εκτιμώντας αυτές τις πληροφορίες ο Καρο συνέχιζε την αναφορά του εκφράζοντας την άποψη ότι η γερμανική πλευρά έπρεπε να εκμεταλλευτεί αυτή τη συγκυρία και να εμποδίσει τις προσπάθειες των γάλλων για μονοπώληση της ελληνικής αγοράς. Ανεξαρτήτως της παραμονής του Βενιζέλου στην εξουσία η Γερμανία όφειλε να στηρίξει όσους πίστευαν σε αυτήν. Ο Βενιζέλος ήταν και θα παρέμενε γαλλόφιλος, το γεγονός ότι συμπεριφερόταν αξιοπρεπώς στους

⁸⁹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1920.

⁹⁰ Η *Ατλαντίς* υπήρξε η πρώτη ημερήσια ελληνόφωνη εφημερίδα των ΗΠΑ. Εκδόθηκε στην Ν. Υόρκη το 1894 αρχικά ως εβδομαδιαία, έπειτα δύο φορές την εβδομάδα, μετά κάθε δεύτερη μέρα και από το 1905 έγινε καθημερινή. Την ίδρυσε ο συριανός ναυλομεσίτης και έμπορος Σόλων Βλαστός, ο οποίος και τη διεύθυνε ως το 1923, οπότε την ανέλαβε ο Σωτήριος Λόντος. Η εφημερίδα στήριζε τη μοναρχική παράταξη και είχε ανταγωνιστή και ιδεολογικό αντίπαλο, την εφημερίδα των βενιζελοφρόνων της Αμερικής, *Εθνικός Κήρυξ*. Η *Ατλαντίς* σταμάτησε να κυκλοφορεί τον Οκτώβριο του 1973. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)* (2008) 313-315 λ. Ατλαντίς / Atlantis (Αλέξανδρος Κιτροέφ).

⁹¹ Ιωάννης Ράλλης, Υπουργός Οικονομίας από τις 26 Μαρτίου 1921 έως τις 2 Μαρτίου 1922 επί κυβερνήσεως Δημήτριου Γούναρη. Ο Καρο στην αναφορά του χαρακτήρισε τον Ι. Ράλλη όχι ως πολιτικό αντιγερμανικών αισθημάτων αλλά ως αστόχαστο και ανενημέρωτο.

γερμανούς στην Ελλάδα, δεν σήμαινε ότι τους ήθελε στη χώρα του. Έπρεπε λοιπόν να γίνουν πολύ προσεκτικές κινήσεις ενώ σε καμμία περίπτωση, δεν έπρεπε να λάβουν ξεκάθαρα θέση για το ζήτημα του τρόπου διακυβέρνησης της χώρας, αφού κάτι τέτοιο, θα έβλαπτε τη θέση του Βασιλιά, αλλά και τη γερμανική πολιτική. Φρονιμότερο θα ήταν να χρησιμοποιηθεί, η γερμανική κοινότητα στην Αθήνα, ο τύπος, ενώ θα έπρεπε να δοθεί ένας ιδιαίτερος ρόλος στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Παράλληλα, χρήσιμο θα ήταν να αξιοποιηθούν κατάλληλα προσωπικότητες όπως ο Γεώργιος Στρέϊτ, ο οποίος αν και δεν είχε υπουργική θέση, επηρέαζε το διοικητή της Τράπεζας, Δημήτριο Μάξιμο. Ο Στρέϊτ ωστόσο δεν θα έπρεπε να εκτεθεί, διότι αμέσως θα διώκονταν από την Αντάντ.⁹²

Την ίδια περίοδο, ο γερμανός επιτετραμμένος, ο Ludwig Graf von Spree⁹³ σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, έδινε και αυτός τις δικές του πληροφορίες για την Ελλάδα, επικεντρώνοντας όμως το ενδιαφέρον του στον τομέα της εργασίας. Ο Spree περιέγραφε την Ελλάδα ως μία χώρα με σχεδόν ανύπαρκτη βιομηχανική ανάπτυξη και παντελή έλλειψη τεχνικής παιδείας, η οποία στήριζε την οικονομία της στην ναυτιλία και το εμπόριο. Στην Ελλάδα ωστόσο, δινόταν για τους γερμανούς εργαζόμενους ευκαιρίες εργασίας, ειδικότερα σε όσους είχαν τεχνική ειδίκευση. Μελανό σημείο αποτελούσαν οι άσχημες συνθήκες εργασίας, η απουσία βασικών κανόνων υγιεινής και η πονηριά των ελλήνων. Η αναφορά έκλεινε με σύσταση, κυρίως προς τις γερμανίδες, να ελέγχουν διεξοδικά τις προτάσεις εργασίας που τους γίνονταν από την Ελλάδα⁹⁴.

⁹² BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1921.

⁹³ Graf Ludwig Spree, διετέλεσε επιτετραμμένος της Γερμανίας στην Ελλάδα από το 1921 ως τις 13 Μαΐου 1922.

⁹⁴ P.A.A.A, R901/101771 *Auswanderung nach Griechenland 1921-1927*, Graf Spree προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 10 Σεπτεμβρίου 1921.

Την ίδια στιγμή, στο γερμανικό τύπο, έκαναν την εμφάνιση τους αρνητικά σχόλια για τους έλληνες εμπόρους,⁹⁵ ενώ το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών προχώρησε σε έγγραφη διαμαρτυρία για γερμανική ταινία με τίτλο *Die Frau mit den Millionen*, (Η εκατομμυριούχος) όπου ο κλέφτης πρωταγωνιστής ήταν έλληνας, ονόματι Κλεπτομανίδης⁹⁶.

Το Μάιο του 1922 ο νεοδιορισμένος πρεσβευτής της Γερμανίας στην Ελλάδα, Hans von Schoen έφθασε στην Αθήνα και στα απομνημονεύματά του σημειώνει ότι γοητεύθηκε από το αττικό φώς. Σύντομα όμως η σκόνη, η ανυπόφορη ζέστη, αλλά και η έλλειψη υποδομών στην πρωτεύουσα καταστρέφουν τη ρομαντική εικόνα των Αθηνών που είχε δημιουργήσει⁹⁷. Στο ίδιο κείμενο ο γερμανός διπλωμάτης, εξέφραζε ανοικτά την πεποίθηση του ό,τι η καθαρότητα της ελληνικής φυλής είχε χαθεί, καθώς υπήρξαν αναμφισβήτητα προσμίξεις με τούρκους και αλβανούς.

Οι έλληνες ήταν φιλικοί, χαρούμενοι, πολύγλωσσοι με ιδιαίτερος ανεπτυγμένο εμπορικό πνεύμα. Τα σπίτια της ανώτερης κοινωνικής τάξης ήταν επιπλωμένα με την τελευταία λέξη της γαλλικής μόδας και οι εκδηλώσεις σε αυτά, συχνό φαινόμενο. Η έλλειψη της μουσικής παιδείας των ελλήνων ήταν εμφανής, καθώς προτιμούσαν βραδιές χαρτοπαιξίας από μουσικές βραδιές. Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν υπήρχαν προκαταλήψεις σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που αυτό συνέβαινε στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο Schoen έκλεινε την αναφορά τονίζοντας ότι πρόκειται για ένα λαό με έντονα πάθη πολιτικά και μή. Ο νέος πρέσβης της Γερμανίας έκανε λόγο για αντιμαχόμενα στρατόπεδα και έχθρα που επεκτεινόταν σε

⁹⁵ P.A.A.A, R 901/72676, *Pressewesen 1921-1935*, Βερολίνο 26 Μαΐου 1924.

⁹⁶ Α.Υ.Ε, Φακ. 93, *Πρεσβεία Βερολίνου* 20 Απριλίου 1923.

⁹⁷ IfZ, ED 357 Bd.30, *NL Wilhelm von Schoen, Bd 30. Lebenserinnerungen von Hans von Schoen, Kapitel V*, Athen, 161-246.

όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, χωρίς να τους απασχολεί η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας⁹⁸. Η γερμανική διπλωματία προσπαθούσε μέσα σε αυτό το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, να διατηρήσει ίσες αποστάσεις και από τις δυο πλευρές, αν και οι βενιζελικοί είχαν δείξει έντονα τα αντιγερμανικά τους αισθήματα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο γερμανός διπλωμάτης απο την πρώτη στιγμή που βρέθηκε στην Αθήνα - την άνοιξη του 1922 - προσπάθησε να καταστήσει γνωστή την πρόθεση της Γερμανίας για ουδετερότητα, ερχόμενος σε επαφή δημόσια με φιλοβενιζελικά στελέχη⁹⁹.

Μετά την έξωση του Βασιλιά Κων/νου, αποδείχθηκε πόσο σωστή ήταν η κίνηση αυτή, καθώς οι βενιζελικοί υποστήριζαν ότι η γερμανική αντιπροσωπεία τους είχε συμπεριφερθεί με τον καλύτερο τρόπο, ακόμη και όταν για όλους ήταν οι αποδιοπομπαίοι τράγοι¹⁰⁰.

Ο von Schoen γρήγορα διαπίστωσε ότι παρά τις προθέσεις τους, πολύ εύκολα μπορούσε η Γερμανία, με οποιαδήποτε κίνηση να κατηγορηθεί ότι εμπλεκόταν στα εσωτερικά της Ελλάδας.

Για το λόγο αυτό, τον Ιούλιο του 1922 η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα έδωσε στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μία πολύ σημαντική πληροφορία. Στο Μόναχο βρίσκονταν τρεις στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου για τους οποίους συνέστηνε αυξημένη προσοχή, προκειμένου οι δραστηριότητες τους να μην εμπλέξουν τη Γερμανία στις εσωτερικές διαμάχες της Ελλάδας. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τις πληροφορίες της γερμανικής διπλωματικής αποστολής, οι: Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Κων/νος Ρακτιβάν και Εμμανουήλ Ρέπουλης, είχαν συστήσει εταιρεία εισαγωγών – εξαγωγών ως κάλυψη για τις δραστηριότητες τους. Η

⁹⁸ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.*, s 166.

⁹⁹ Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του [Ιάκωβου]Δαμαλά, ο οποίος ήταν φανατικός υποστηρικτής του Βενιζέλου αν και ο ίδιος είχε παντρευτεί την κόρη του πρώην πρόξενου της Γερμανίας, Lüder.

¹⁰⁰ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, s 167.

εταιρεία αυτή επιτυχώς εξήγαγε όπλα από τη Γερμανία, για να χρησιμοποιηθούν σε κίνημα υπέρ του Βενιζέλου¹⁰¹. Ωστόσο η αναφορά αυτή των γερμανών διπλωματών δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνα, παρά μόνον ως προς τον τόπο διαμονής του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου την περίοδο εκείνη. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος βρισκόταν στο Μόναχο και παρακολουθούσε μαθήματα παιδαγωγικής και βυζαντινολογίας στο Πανεπιστήμιο, αρνούμενος ωστόσο να εμπλακεί ξανά στην πολιτική¹⁰².

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο, Ευθύμιος Κανελλόπουλος έκανε λόγο για δημοσιεύματα του γερμανικού τύπου και συγκεκριμένα της *Berliner Tageblatt* σχετικά με την προσπάθεια διείσδυσης της Γερμανίας στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη μέσω του πολιτισμού της.

Η εφημερίδα ανέφερε ότι δημιουργήθηκε στη Δρέσδη Ινστιτούτο Μέσης Ευρώπης (*Mitteleuropa Institut*)¹⁰³ με σκοπό την προπαγάνδα

¹⁰¹ P.A.A.A., R 901/ 72691. *Politische und Kulturelle Propaganda*, Hans von Schoen προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 8 Ιουλίου 1922.

¹⁰² Η παρουσία του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στο Μόναχο επιβεβαιώνεται και από την αλληλογραφία του. Βλ. σχετικά: Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Πρωθυπουργός. Στενός συνεργάτης του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000, 166.

¹⁰³ Το Δεκέμβριο του 1927 σε συνάντηση που είχαν ο Georg Gothein, ως εκπρόσωπος της Κεντροευρωπαϊκής Οικονομικής Συνόδου (*Mitteleuropäischen Wirtschaftstagung. MWT*), ο καθηγητής Walter Hoffmann από τη Bergakademie Freiberg, ο Dr. Bernhard Blüher, δήμαρχος της ευρύτερης περιφέρειας της Δρέσδης, καθώς και εκπρόσωποι της πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του κρατιδίου, όπως ο Σύνδεσμος Σαξόνων Βιομηχάνων και το εμπορικό Επιμελητήριο της Δρέσδης, αποφασίσθηκε η δημιουργία Ινστιτούτου στη Δρέσδη, το οποίο θα είχε ως στόχο τη στήριξη των γερμανικών συμφερόντων στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Τα κίνητρα για τη δημιουργία του Ινστιτούτου ήταν αφενός η στήριξη της οικονομίας του κρατιδίου της Σαξωνίας, η οποία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την αύξηση του πληθωρισμού, αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες, και αφετέρου η αντιμετώπιση της πρωτοβουλίας του ούγγρου πολιτικού και εμπνευστή της M.W.T, Elemes Hantos, να αποκλείσει τη Γερμανία από την οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα στην Κεντρική Ευρώπη, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός κεντροευρωπαϊκού χώρου, αποτελούμενου από τις χώρες της τέως παραδουνάβιας μοναρχίας. Για το λόγο αυτό άλλωστε ο Hantos είχε πρωτοστατήσει στην ίδρυση *Ινστιτούτων της Μέσης Ευρώπης (Mitteleuropa Institute)* στη Βιέννη, τη Βουδαπέστη και το Βrno. Ως εκ τούτου η γερμανική ομάδα της Κεντροευρωπαϊκής Οικονομικής Συνόδου θεώρησε αναγκαία την παρέμβασή της μέσω της δημιουργίας του Ινστιτούτου στη Δρέσδη. Σύμφωνα με τον Hoffmann το Ινστιτούτο θα ασκούσε στοχευμένη πολιτιστική προπαγάνδα, η οποία ήταν εξίσου σημαντική με την οικονομική και την πολιτική, προκειμένου να εξασφαλίσει η Γερμανία την παρουσία της στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στο καταστατικό του Ινστιτούτου αναφερόταν ότι στόχος του είναι η

υπέρ του γερμανικού πολιτισμού και την ενίσχυση της γερμανικής παρουσίας. Ως πεδίο δράσης ορίστηκαν οι χώρες: Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Αλβανία και Γιουγκοσλαβία. Το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν συμπεριλαμβανόταν σε αυτό το πεδίο δράσης, ο Κανελλόπουλος το απέδιδε σε τυπογραφικό λάθος της εφημερίδας. Το Ινστιτούτο θα είχε επαφή με τους συνδέσμους των γερμανών στο εξωτερικό και τη γερμανική αντιπροσωπεία στο Μεσοευρωπαϊκό Οικονομικό Σύνδεσμο (Mittleeuropäischen Wirtschaftstagung M.W.T).

Ως αρχικός στόχος του εν λόγω Ινστιτούτου, ορίστηκε η πολιτιστική διείσδυση. Η πολιτική και οικονομική δράση θα περιοριζόταν στη συλλογή και διανομή του αναγκαίου υλικού. Επίσης, θα δημιουργούσαν ξεχωριστό γραφείο για την προώθηση των φοιτητών που προέρχονταν από την Νοτιοανατολική Ευρώπη σε γερμανικά πανεπιστήμια. Το Ινστιτούτο θα είχε χρηματοδότηση από το Σύνδεσμο Σαξώνων Βιομηχάνων¹⁰⁴.

ανάπτυξη και φροντίδα των πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Για το λόγο αυτό έπρεπε παράλληλα με την ίδρυση των εμπορικών επιμελητηρίων και των οικονομικών συνδέσμων να αναπτυχθεί και η δραστηριότητα της ακαδημαϊκής κοινότητας προκειμένου να μην δημιουργηθεί η εντύπωση μονομερούς επέκτασης των γερμανικών εξαγωγών αφού και οικονομικά το Ινστιτούτο προσέβλεπε στην στήριξη του Συνδέσμου Σαξώνων Βιομηχάνων. Από το 1931 ενσωματώθηκε στο Ινστιτούτο του Βερολίνου. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Roswitha Berndt, "Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926 - 1931)", in Gilbert Ziebura (Hrsg), *Grundfragen der deutschen Aussenpolitik seit 1871*, Darmstadt 1975, 305 - 336. – Birgit Kletzin, *Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung*, Reihe: Region – Nation Europa, Münster 2002, 19 - 20. – Karl Heinz Schlarp, "Das Dresden Mitteleuropa Institut. Eine Umstritten Neugegründung der deutschen Auslandskunde im Dienste der Wirtschaft (1925 - 1938)", in Uwe John und Josef Matzerath (Hrsg), *Landesgesichte als Herausforderung und Programm. KarlHeinz Blaschke zum 70 Geburtstag*, Leipzig / Stuttgart 1999, 659-680. Gross Stephen, "Das Mitteleuropa Institut in Dresden", " *Mitteleuropa und Südosteuropa als Planungsraum. Wirtschafts-und politische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, Göttingen 2010, 115 - 140.

¹⁰⁴ A.Y.E. Α΄ Πολιτικό, *A/3/II Σχέσεις Γερμανίας Ελλάδας 1929*. Αναφορά πρέσβη Ευθ. Κανελλόπουλου προς Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο 20 Σεπτεμβρίου 1929.

Τον Απρίλιο του 1930 από αναφορά της ελληνικής αντιπροσωπείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, επιβεβαιώθηκε η άποψη του Κανελλόπουλου, ότι η παράλειψη της Ελλάδας από το πεδίο δράσης του Ινστιτούτου οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος¹⁰⁵.

Το 1930 διευθυντής ήταν ο καθηγητής Hoffmann, ο οποίος μετέβη στην ελληνική πρεσβεία και ζήτησε τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης για την εκπλήρωση των στόχων του ιδρύματος στην Ελλάδα. Τους ανέφερε επίσης ό,τι η Γιουγκοσλαβία είχε ήδη ξεκινήσει την προσέγγιση με τη Γερμανία μέσω του Ινστιτούτου με απώτερο σκοπό τη σύναψη καλύτερων σχέσεων. Στη συνέχεια της ίδιας αναφοράς επισυνάπτονταν το καταστατικό ίδρυσης του Ινστιτούτου Μέσης Ευρώπης, όπου γινόταν αναφορά στη δομή και τους σκοπούς του, που δεν ήταν άλλοι, από τη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς και ο τρόπος διοίκησης και λειτουργίας του.

Εκμεταλλεζόμενη τις εξελίξεις αυτές η Γερμανία χρησιμοποίησε προς την ίδια κατεύθυνση το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, αλλά και την παρουσία της γερμανικής παροικίας στην Αθήνα προκειμένου να προωθήσει την πολιτική της.

Στόχος των γερμανών ήταν η ο επαναπροσδιορισμός της επιρροής που κάθε μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις ασκούσε στην Ελλάδα και κυρίως η ανάκαμψη του γοήτρου της γερμανικής διανόησης. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε η γερμανική διείσδυση στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 ακολούθησε αυτόν ακριβώς τον δρόμο αφού μοναδικός σταθερός και διαχρονικός σύνδεσμος της Ελλάδας με τη Γερμανία υπήρξε ανέκαθεν ο πολιτισμός¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό, *Α/Π/1Ελληνογερμανικά ζητήματα 1930*, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο προς το Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο Απρίλιος 1930.

¹⁰⁶ Johann Joachim Winckelmann (1717-1768). Γερμανός ιστορικός της τέχνης και αρχαιολόγος. Υπήρξε πρωτοπόρος ελληνιστής και εκείνος που πρωτοδιατύπωσε τη διαφορά μεταξύ ελληνικής,

β) Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (D.A.I)

Το γερμανικό αρχαιολογικό Ινστιτούτο ιδρύθηκε το 1829 στη Ρώμη με την ονομασία “ Instituto di corrispondenza archeologica” από καλλιτέχνες, διπλωμάτες και λόγιους. Το 1833 το Ινστιτούτο μετοίκησε στο Βερολίνο και έπειτα από κάποιες διεργασίες το 1874 έγινε κρατικό ίδρυμα¹⁰⁷. Επίσημως το δεύτερο παράρτημα του – εκτός γερμανικού εδάφους - λειτούργησε στην Αθήνα στις 9 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς, χάρη στις ενέργειες του γερμανού αρχαιολόγου, Ernst Curtius.

Η ίδρυση του παραρτήματος δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει αφού έρχεται ως συνέχεια της διαρκούς ενασχόλησης των γερμανών ιστορικών και αρχαιολόγων με την αρχαία και την κλασική Ελλάδα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα σημαντικοί λόγιοι, αρχιτέκτονες, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να ερευνήσουν και να συνδέσουν την αρχαία Ελλάδα με το νεοσύστατο κράτος.¹⁰⁸ Επιπλέον, για τη Γερμανία ήταν η κατάλληλη εποχή να γίνει πιά εξωστρεφής, όχι μόνον μέσω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων αλλά και σε πνευματικό – πολιτιστικό επίπεδο με τη δημιουργία κέντρων έρευνας στο εξωτερικό, τα οποία θα προωθούσαν και θα στήριζαν τη γερμανική επιστημονική κοινότητα. Άλλωστε, για την τιμή της ίδιας της Γερμανίας κρινόταν

ελληνορωμαϊκής και ρωμαϊκής τέχνης. Τα γραπτά του επηρέασαν όχι μόνον την επιστήμη της αρχαιολογίας και της ιστορίας της τέχνης αλλά και τη δυτική ζωγραφική, γλυπτική ακόμη και φιλοσοφία. Για περισσότερα στοιχεία: Efthalia Rentetzi, “ Johann Joachim Winckelmann und der altgriechische Geist”, *Philia* (Universität Würzburg) I (2006), 26-30. – Wolfgang Leppmann, *Winckelmann*, London 1971.

¹⁰⁷ Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 13

¹⁰⁸ O Friedrich Thiersch (1784 - 1890) είχε πεί χαρακτηριστικά: Δεν έχω καμμία πολιτική αποστολή να εκπληρώσω στην Ελλάδα, ήρθα κατόπιν δικής μου απόφασης για να γνωρίσω καλύτερα τον τόπο και τις ανάγκες της χώρας με την οποία ασχολούμαι εδώ και 15 χρόνια.... Βλέπε επίσης, Όλγα Πολυχρονοπούλου, « Οι βασικές αναφορές των πρώτων αρχαιολόγων . Ο μύθος θεμελιωτής μιάς επιστήμης », *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 86, (Μάρτιος 2003), 19 - 23.

ανεπίτρεπτο να αφήσουν τη δόξα της έρευνας και της ανακάλυψης στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, και κυρίως στη Γαλλία.

Η οικονομική στήριξη όμως του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου αποδείχθηκε προβληματική, καθώς η γερμανική κυβέρνηση αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες και δεν ήταν σε θέση να παρέχει οποιαδήποτε βοήθεια στους γερμανούς επιστήμονες, οι οποίοι αναγκάστηκαν να στραφούν στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι προσπάθειες του Ernst Curtius να συνεχίσει τις ανασκαφές στην Ολυμπία, τις οποίες είχε ξεκινήσει το 1875. Ο γερμανός αρχαιολόγος είχε καταφέρει να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα κονδύλια, όμως ο Bismarck δεν θεωρούσε απαραίτητο να διατεθούν τα χρήματα αυτά στην Ελλάδα.¹⁰⁹

Πριν το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο διευθυντής του Ινστιτούτου στην Αθήνα Georg Karo, είχε προετοιμάσει πρόγραμμα εργασιών για τα επόμενα χρόνια. Στο πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνονταν η συνέχιση εργασιών και ανασκαφών που είχαν ξεκινήσει σε Τίρυνθα, Ολυμπία, στην περιοχή του Κεραμεικού στην Αθήνα, καθώς και στη Δωδώνη όπου είχαν διακοπεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Επίσης σχεδιαζόταν σε συνεργασία με έλληνες αρχαιολόγους η έκδοση εικονογραφημένων καταλόγων για τα λιγότερο γνωστά περιφερειακά μουσεία. Τα κείμενα αυτών των καταλόγων θα συντάσσονταν από τους τοπικούς εφόρους και θα μεταφράζονταν στα γερμανικά από το Ινστιτούτο. Πρώτο στη σειρά ήταν το Μουσείο της Χαλκίδας, έπειτα αυτό της Τεγέας και φυσικά έπρεπε να υπάρξει διεξοδικός κατάλογος του Μουσείου της Ακρόπολης. Και γι' αυτό το σχέδιο όμως υπήρχαν οικονομικά προβλήματα, καθώς το ελληνικό κράτος δεν ήταν σε θέση να παρέχει οικονομική στήριξη.

¹⁰⁹ Kurt Düvell, *Deutschlands Auwärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 55.

Μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την αναγκαστική αποχώρηση των γερμανών από την χώρα πολλά από τα προαναφερθέντα ήταν ήδη σε εξέλιξη.

Το Ινστιτούτο, το Νοέμβριο του 1916 έκλεισε και ο Karo παρέδωσε το κτίριο και τις εγκαταστάσεις του, στον πρωθυπουργό και Υπουργό Πολιτισμού, Σπυρίδωνα Λάμπρου.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα την τετραετία 1916-1920, στο Ινστιτούτο, λειτουργούσε τρεις φορές την εβδομάδα στο κτίριο της γερμανικής σχολής Αθηνών, ενώ προς το τέλος του πολέμου χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κράτησης των γερμανών αιχμαλώτων πολέμου¹¹⁰.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ήταν οξυμένα και αν δεν υπήρχε άμεση οικονομική ενίσχυση, τα παραρτήματα του σε Αθήνα και Ρώμη θα έκλειναν αναγκαστικά. Η λειτουργία του ελληνικού παραρτήματος κόστιζε περίπου 41.065 DM ετησίως ενώ υπήρχαν αυξητικές τάσεις καθώς μετά τον πόλεμο όλα τα αγαθά αυξήθηκαν 4 έως 5 φορές¹¹¹.

Ο Georg Karo σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, τόνιζε ότι η παύση των εργασιών του Ινστιτούτου στην Αθήνα θα είχε για τη Γερμανία και πολιτικό κόστος, καθώς θα έχανε ένα σημείο επιρροής της στα Βαλκάνια, ενώ παράλληλα θα επέτρεπε σε όλους να διαπιστώσουν ό,τι η χώρα είχε φθάσει στη χρεοκοπία¹¹².

Ο Karo όπως ήδη έχουμε αναφέρει, αρθρογραφούσε στις γερμανικές εφημερίδες έχοντας ξεκάθαρη φιλομοναρχική στάση έναντι

¹¹⁰Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 34-36.

¹¹¹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*, Αναφορά της γραμματείας του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου προς το Υπ. Οικονομικών, Βερολίνο, 11 Απριλίου 1920.

¹¹² Suzanne Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996, 273.

του πολιτειακού ζητήματος της Ελλάδας. Όταν όμως τέθηκε το ζήτημα επαναλειτουργίας του ελληνικού παραρτήματος του Ινστιτούτου μετά τον πόλεμο, παραιτήθηκε από τη θέση του διευθυντή προκειμένου να διευκολύνει τη γερμανική πλευρά, η οποία προσπαθούσε να δημιουργήσει για τα ανά τον κόσμο παραρτήματα του Ινστιτούτου, την εικόνα ενός ουδέτερου, μη πολιτικοποιημένου οργανισμού.

Για τη γερμανική αρχαιολογική κοινότητα η συνέχιση των ανασκαφών στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά σημαντική. Προς όφελος της επιστήμης αλλά ειδικότερα του γοήτρου της γερμανικής αρχαιολογικής σχολής έπρεπε να μην εγκαταλειφθούν εργασίες που είχαν αρχίσει πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Προς αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Gerhart Rodenwaldt, και ο πολύ γνωστός φιλέλληνας αρχαιολόγος Wilhelm Dörpfeld.

Μεγάλο ενδιαφέρον προκάλεσε στο γερμανικό κοινό και η αναβίωση των Δελφικών Εορτών από το ζεύγος Σικελιανού. Κατά τη διάρκεια τους, το 1927, ανάμεσα στους επισήμους που περπατούσαν μαζί με τους δαδοφόρους νέους στο αρχαίο στάδιο των Δελφών, ήταν και ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, Ernst Buschor, όπως και ο καθηγητής Dörpfeld¹¹³.

Τέλος, στα απομνημονεύματα ο πρέσβης της Γερμανίας στην Ελλάδα, Hans von Schoen αναφέρεται στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον των συμπατριωτών του για την αγορά αρχαιοτήτων. Στο κείμενο του κάνει λόγο για έλληνα αρχαιοπώλη,¹¹⁴ ο οποίος με την βοήθεια τελωνειακών υπαλλήλων τον προμήθευε με αρχαία αντικείμενα, ακόμη και όταν ο ίδιος ζούσε πια στη Γερμανία.

¹¹³ E. Ziebarth, "Wiederaufleben der Delphischen Spiele", *Hellas*, Nr. 7.1 Hamburg (1927), 13 - 14.

¹¹⁴ Σε όλο το κείμενο οι αναφορές στον αρχαιοπώλη γίνονται με το γράμμα Υ.

β1) Το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Το παράρτημα του γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αθήνας έχει συνεχή παρουσία στη χώρα μας, με μικρά κενά στα χρόνια των δύο Παγκοσμίων Πολέμων,¹¹⁵ αποτελώντας το σημαντικότερο πολιτιστικό κομμάτι της γερμανικής παρουσίας στην Ελλάδα.

Το κτίριο στο οποίο στεγάστηκε αρχικά ήταν ένα μισθωμένο σπίτι επί της οδού Ακαδημίας 31, το οποίο όμως δεν πληρούσε τις ανάγκες του Ινστιτούτου και πολύ γρήγορα έγινε επιτακτική η μεταστέγασή του. Τότε, υπήρξαν εισηγήσεις είτε για την αγορά ενός κατάλληλου κτιρίου, ή να ζητηθεί από το ελληνικό κράτος η παραχώρηση οικοπέδου, στο οποίο θα ανέγειραν το κτίριο του Ινστιτούτου. Έως το 1877 όμως καμμία από τις δύο προτάσεις δεν είχε προχωρήσει.

Ο Ερρίκος Σλήμαν, ο οποίος ήταν τακτικό μέλος του Ινστιτούτου από το 1875, και γνώριζε τα προβλήματα που αντιμετώπιζε, πρότεινε τότε να ανεγερθεί επί δικού του οικοπέδου και με δικά του έξοδα το κτίριο του Ινστιτούτου, το οποίο θα μίσθωνε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο για 25 χρόνια με αντίτιμο 100.000 Μάρκα ετησίως. Το κτίριο θα χτιζόταν σύμφωνα με τα σχέδια που είχε προετοιμάσει ο Wilhelm Dörpfeld και είχε εγκρίνει η Διοίκηση του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Το οικόπεδο το οποίο προσέφερε ο Σλήμαν περικλειόταν από τις οδούς: Καραμίχου (από το 1888 οδός Φειδίου), Πανεπιστημίου και από

¹¹⁵ Θανάσης Καλπαζής, « Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές. Η πολιτική ενός νεαρού έθνους με « παλαιό » πολιτισμό. 150 χρόνια Γαλλικής Σχολής Αθηνών, *Les politiques de l'archaeologie*, 2000, 9 κ. εξ.-Th. Bochetis. "Archaeology and Politics: The "Greek - German" excavations at Olympia 1869 - 1875. Ανακοίνωση στο συνέδριο Ancient Monuments and Modern Identities. The history of Archaeology in 19th and 20th century Greece, Cambridge 25-27.5.02. - Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus: Archaeology and philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996.

την οδό Πινακωτών (από το 1908 οδός Χαρ. Τρικούπη)¹¹⁶. Ο Σλήμαν ανέθεσε το έργο στον αρχιτέκτονα Ερνέστο Τσίλλερ και τον Αύγουστο του 1887 ξεκίνησαν οι εργασίες ανοικοδόμησης¹¹⁷. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1888 το κτίριο ήταν έτοιμο και παραδόθηκε στο Ινστιτούτο.

Μερικά χρόνια αργότερα ωστόσο, φάνηκε ότι οι προβλέψεις των γερμανών για τις δυνατότητες του κτιρίου δεν ήταν σωστές και σύντομα έπρεπε να βρεθεί τρόπος επέκτασής του. Ο Σλήμαν είχε πεθάνει το 1890 και το οικόπεδο όπως και το κτίριο του Ινστιτούτου είχαν περάσει στην ιδιοκτησία του γαμπρού του, Λέοντος Μελά, ο οποίος αρνήθηκε να δώσει άδεια για επέκταση. Η άρνηση αυτή προβλημάτισε τους ανθρώπους του Ινστιτούτου, καθώς γνώριζαν ότι η μίσθωση έληγε το 1913 και δεν είχαν εξασφαλίσει την συνέχισή της.

Το ζήτημα αυτό βρήκε τη λύση του, καθώς στις 30 Οκτωβρίου 1899 το γερμανικό κράτος αγόρασε το οίκημα έναντι 200.000 Μάρκων και σταδιακά τα επόμενα χρόνια έγινε δυνατή η επέκτασή του.

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το κτίριο που στεγαζόταν το αρχαιολογικό Ινστιτούτο, όπως και όλες οι γερμανικές ιδιοκτησίες που βρίσκονταν επί ελληνικού εδάφους, θεωρήθηκε ότι ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο ως αποζημίωση για τις ζημιές που υπέστη η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Πολέμου και κατασχέθηκαν.¹¹⁸ Την ίδια τύχη είχε και το αυστριακό αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Γερμανοί και αυστριακοί με υπομνήματά τους προς την ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσαν να επιτύχουν την επαναλειτουργία των σχολών, τονίζοντας ότι η λειτουργία των παραρτημάτων των ινστιτούτων

¹¹⁶ Τμήμα αυτού του οικοπέδου διέθεσε ο Σλήμαν για την ανέγερση του Ινστιτούτου. Για το λόγο αυτό το κτίριο δεν επεκτάθηκε έως την οδό Πανεπιστημίου.

¹¹⁷ Ο Wilhelm Dörpfeld περιέγραφε λεπτομερώς στις αναφορές του προς τα κεντρικά γραφεία του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου τις εργασίες που γίνονταν καθώς και τη διαμόρφωση του χώρου. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 80.

¹¹⁸ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*, Αναφορά του 1920.

στο εξωτερικό, ήταν εθνικής σημασίας¹¹⁹. Γνώριζαν ότι τα ιδρύματα αυτά αποτελούσαν την καλύτερη προπαγάνδα, ενώ δεν έπαυαν να λειτουργούν ως γέφυρα προς την Ανατολή.

Ο διευθυντής του τμήματος αρχαιολογίας του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού, Ι. Κουντουριώτης σε απάντηση του προς τους υπευθύνους του Ινστιτούτου διευκρίνισε ότι η ελληνική κυβέρνηση αναγνωρίζοντας την πολιτιστική προσφορά τόσο του γερμανικού όσο και του αυστριακού Ινστιτούτου είχε αποφασίσει να τα επιστρέψει και να παραιτηθεί της αποζημιώσεως¹²⁰.

Πραγματικά η ελληνική κυβέρνηση επέστρεψε το κτίριο αλλά λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1924 σε υπόμνημα του προς την κεντρική υπηρεσία του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Βερολίνο, ο πρώτος γραμματέας του αθηναϊκού παραρτήματος ανέφερε ότι το ινστιτούτο ασφυκτιούσε, όχι μόνον εξαιτίας έλλειψης χώρου, αλλά και διότι η Αθήνα - μετά την έλευση των προσφύγων - είχε μετατραπεί σε θορυβώδη μεγαλούπολη. Ως εκ τούτου, έπρεπε εκτός της επέκτασης, να βρεθεί λύση και στο πρόβλημα του θορύβου, πιθανόν με τη δημιουργία ενός κήπου.

Τα επόμενα χρόνια σχεδιάστηκε η επέκταση του κτιρίου σύμφωνα τόσο με τις αυξανόμενες ανάγκες του Ινστιτούτου, όσο και με τις νέες περιβαντολλογικές συνθήκες. Τη νέα αυτή προσπάθεια ανέθεσαν και πάλι στον Dörpfeld ο οποίος ήρθε σε επαφή με την ελληνική κυβέρνηση, ζητώντας την παραχώρηση οικοπέδου με σκοπό την ανέγερση νέου κτιρίου¹²¹. Στα 1929¹²² στην επέτειο των 100 χρόνων από την ίδρυση του

¹¹⁹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-193*, Willamowitz προς Wollendorf, Βερολίνο 3 Απριλίου 1920.

¹²⁰ Ulf Jantzen, *Einhundert Jahre Athenener Institut 1874-1974*, Mainz 1986, 37.

¹²¹ IfZ, NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen....*, München, 245

¹²² Η γερμανική εφημερίδα *Berliner Tageblatt* στις 3 Οκτωβρίου 1929 δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: *Das Geschenk Griechenlands an das deutsche Archäologische Institut. (Το δώρο της Ελλάδας στο γερμανικό αρχαιολογικό Ινστιτούτο)*

Ινστιτούτου στη Ρώμη, η ελληνική κυβέρνηση παραχώρησε μέσω της Αεροπορικής Άμυνας οικόπεδο 2.000 m² μεταξύ των οδών Ρηγίλλης και Λυκείου¹²³. Η ανέγερση του κτιρίου αυτού δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ καθώς ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έβαλε τέρμα στα σχέδια των γερμανών.

Έως τις μέρες μας το Ινστιτούτο εξακολουθεί να λειτουργεί στο κτίριο του Τσίλλερ επί της οδού Φειδίου.

¹²³ BArchB, R901/69496, *Archäologisches Institut Athen, Februar 1927 bis August 1933*. Σχέδιο νόμου 2 Ιουλίου 1929.

γ) Ευαγγελική εκκλησία

Η παλαιότερη όμως παρουσία γερμανικού ή γερμανόφωνου ιδρύματος στην Ελλάδα δεν είναι αυτή του αρχαιολογικού Ινστιτούτου, αλλά της Ευαγγελικής εκκλησίας¹²⁴. Ήδη από το 1687 υπήρχε στην Αθήνα μία γερμανική Ευαγγελική εκκλησία, η οποία προοριζόταν για τους γερμανούς στρατιώτες που υπηρετούσαν στο στρατό των Βενετών¹²⁵.

Στα 1837 ο γάμος του Βασιλιά Όθωνα, έδωσε νέα διάσταση στην εκκλησία των ευαγγελιστών στην Ελλάδα, καθώς τη συνέδεσε άμεσα με τη βασιλική οικογένεια, μέσω της βασίλισσας Αμαλίας η οποία ήταν μέλος της¹²⁶.

Μετά την έξωση του Όθωνα, αν και ο Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ήταν διαμαρτυρόμενος εξακολούθησε να στηρίζει οικονομικά την Ευαγγελική εκκλησία. Μέχρι το 1913, η λειτουργία γινόταν στο εκκλησάκι των ανακτόρων, και από το 1913 έως το 1931 σε ένα διαμέρισμα το οποίο ανήκε στη γερμανική σχολή.

Η κατάσταση άλλαξε για την Ευαγγελική εκκλησία μετά τη δολοφονία του Βασιλιά Γεώργιου Α΄, καθώς ο διάδοχος Κων/νος ήταν χριστιανός ορθόδοξος. Η παρουσία των ευαγγελιστών συρρικνώθηκε και αποτραβήχθηκαν στους χώρους της γερμανικής σχολής στην οδό Αραχώβης, όπου γίνονταν και οι λειτουργίες. Κάθε προσπάθεια για τη δημιουργία Ευαγγελικής εκκλησίας αλλά και την απόκτηση ενός οικήματος, το οποίο θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της κοινότητας, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹²⁴ *Evangelische Kirche Deutscher Sprache in Griechenland 1837-1987. Festschrift zum 50jährigen Jubiläum*, Athen 1987.

¹²⁵ Curt Rösner, « Η ιστορία της γερμανικής παροικίας », *Η Αιώνια Ελλάς*, Αθήνα 1944, 135-146.

¹²⁶ Ο ιερέας μάλιστα που λειτουργούσε στο παρεκκλήσι πληρωνόταν από την ίδια τη βασίλισσα.

Στα 1927 η κοινότητα των ευαγγελιστών απέκτησε από το ελληνικό κράτος οικόπεδο στην οδό Σίνα όπου μερικά χρόνια αργότερα χτίστηκε η εκκλησία¹²⁷ και τα γραφεία της κοινότητας¹²⁸.

Το κτίριο αυτό όπως και όλα όσα ανήκαν σε γερμανικούς φορείς ή το γερμανικό κράτος επιτάχθηκαν ως εχθρικό έδαφος κατά τη διάρκεια του ελληνογερμανικού πολέμου. Ωστόσο, η ευαγγελική κοινότητα είχε καλύτερη αντιμετώπιση, εξαιτίας μιας ρύθμισης που είχε γίνει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου Α΄. Σύμφωνα με αυτή, η κοινότητα αποχαρακτηρίστηκε από γερμανική και έγινε γερμανόφωνη. Άλλωστε η πλειοψηφία των μελών της αποτελούνταν από ελβετίδες και γερμανίδες, οι οποίες είχαν παντρευτεί έλληνες και αυτόματα είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Από το 1928 η κοινότητα είχε τη μορφή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου.

Ενδιαφέρον υπήρχε όμως και για τους γερμανόφωνους καθολικούς. Στην Ελλάδα ήδη από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα είχε προκύψει ζήτημα αναγνώρισης των καθολικών αρχών από το ελληνικό κράτος. Αρχικά είχε προταθεί από την Αγία Έδρα να υπάρξει εκκλησιαστικός προϊστάμενος για τους έλληνες καθολικούς, στο οποίο θα δινόταν ο τίτλος του Αποστολικού Βικάριου. Η πρόταση αυτή βρήκε αντίθετο το Βασιλιά Όθωνα, ο οποίος προτίμησε την καθιέρωση του όρου Αποστολικός Επίτροπος.

¹²⁷ Τα εγκαίνια της εκκλησίας του Χριστού έγιναν στα 1934 έπειτα από πολύχρονες προσπάθειες του ιερέως Kintermänn.

¹²⁸ Monika Yfantis, *Die deutsch – griechischen beziehungen 1949-1955. Wiederannäherung im zeichen alter traditionen und neuer gemeinsamkeiten*, Unveröffentliche Dissertation, Düsseldorf 1999, 128 - 129.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η αύξηση του αριθμού των καθολικών που ζούσαν στην Αθήνα οδήγησε την Αγία Έδρα στη σκέψη δημιουργίας θέσης καθολικού Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Τότε ανέκυψε το ζήτημα αναγνώρισης του αξιώματος αυτού από το ελληνικό κράτος.¹²⁹

Οι πρώτοι που εκλέχθηκαν στο αξίωμα αυτό προέρχονταν από το σώμα των ελλήνων καθολικών ενώ το 1912 εκλέχθηκε ο γάλλος βυζαντινολόγος, ιερομόναχος Λουδοβίκος Petit, η εκλογή του οποίου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στον ελληνικό τύπο,¹³⁰ καθώς η καθολική κοινότητα στην Ελλάδα ήδη βρισκόταν υπό γαλλική και ιταλική επιρροή και η εκλογή του Petit ενίσχυε την παρουσία της Γαλλίας¹³¹.

Ο Petit απομακρύνθηκε το 1926 και τη θέση του κατέλαβε ο έλληνας καθολικός Ιωάννης Φιλιππούσης. Η αποτυχημένη θητεία του γάλλου ιερωμένου αφορούσε μια κρίσιμη περίοδο για τα ιταλογαλλικά σχέδια τα οποία αποσκοπούσαν στην περαιτέρω διείσδυση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη με όχημα και την καθολική εκκλησία¹³².

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920¹³³ σε επιστολή της προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, η γερμανική πρεσβεία στη Ρώμη ζητούσε την άμεση αντικατάσταση του καθολικού ιερέα Αντώνιου Σιγάλα¹³⁴, διότι το κενό που άφηνε η αποχώρησή του, ήταν πολύ μεγάλο

¹²⁹ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την εκλογή και την αναγνώριση των καθολικών αρχών βλ. Ι. Ασημάκης.....391-398, κ.ε

¹³⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, 29/7/1912 & εφημερίδα *Σκρίπ*, 23/9/1913 και 13/10/1913.

¹³¹ Βλέπε Ασημάκης σ.407

¹³² Ο Πάπας Πίος ΙΑ' εξέλεξε το 1927 ως Αποστολικό Βικάριο Θεσσαλονίκης τον κερκυραίο (ιταλικής υπηκοότητας) ιερέα, Αλέξανδρο Guidati. Η κίνηση αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την ελληνική κυβέρνηση η οποία απέρριψε την εκλογή για λόγους εθνικής ασφάλειας. Ο Guidati ήταν ο τελευταίος έλληνας καθολικός επίσκοπος αλλοδαπής υπηκοότητας.

¹³³ BArchB, R901/69496, *Archäologische Institut Athen Februar 1927 bis August 1933*, Γερμανική πρεσβεία Ρώμης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ρώμη 20 Δεκεμβρίου 1926.

¹³⁴ Στην προηγούμενη υποσημείωση η αναφορά κάνει λόγο για τον καθολικό ιερέα, Αντώνιο Σιγάλα. Όλες οι πληροφορίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον καθηγητή του Α.Π.Θ. Αντώνιο Σιγάλα, έναν εκ των ιδρυτών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Ο Σιγάλας (1890-1981) γεννήθηκε στη Σύρο και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1926, ημερομηνία στην οποία αναφέρεται η γερμανική πρεσβεία, ο Σιγάλας διορίστηκε καθηγητής στην έδρα της Παπυρολογίας και Παλαιογραφίας στο Α.Π.Θ. Βλ. σχετικά Ιωάννης Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος –Αγίας*

για την γερμανο - αυστριακή καθολική κοινότητα, καθώς δεν υπήρχε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή έλληνας καθολικός ιερέας, ο οποίος να γνωρίζει τη γερμανική γλώσσα. Παλαιότερα είχε συμφωνηθεί με τον αρχιεπίσκοπο του δόγματος, ο οποίος ήταν γάλλος, να τελείται η θεία λειτουργία ανά 15 ημέρες και στα γερμανικά¹³⁵. Αυτό ήταν εφικτό χάρη σε υποτροφία που είχε δοθεί από το Βασιλιά της Βαυαρίας, Ludwig I σε έλληνες καθολικούς ιεροσπουδαστές¹³⁶.

Το ενδιαφέρον της γερμανικής κυβέρνησης για την παρουσία της καθολικής εκκλησίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αυξανόταν σταδιακά τη δεκαετία του 1920 και αρκετοί διπλωμάτες θεωρούσαν ότι ήταν η κατάλληλη στιγμή να τεθεί το ζήτημα στο γερμανό καρδινάλιο Schulte¹³⁷. Ωστόσο ουσιαστικές ενέργειες εκ μέρους της Γερμανίας στον εκκλησιαστικό χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, δεν πραγματοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια .

Έδρας 1820-1980. Από τη γαλλική προστασία έως τη σύναψη των διπλωματικών σχέσεων, Θεσσαλονίκη 2007, 305.

¹³⁵ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen...*, München, 178.

¹³⁶ Ο βασιλιάς της Βαυαρίας Ludwig I εκδηλώνοντας έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα, στις 15 Νοεμβρίου 1840 καθιέρωσε τριετή υποτροφία για έναν έλληνα υπήκοο καθολικό ιεροσπουδαστή, τον οποίο επέλεγε ο καθολικός επίσκοπος Σύρου. Οι σπουδές πραγματοποιούνταν στην ιερατική σχολή του Eichstatt. Ο Λουδοβίκος διέθεσε από την περιουσία του για την υποτροφία αυτή, 7043 φιορίνια. Οι τελευταίοι έλληνες φοιτητές που πήραν την υποτροφία αυτή ήταν οι Φραγκίσκος Μαραγκός (Γενικός Βικάριος Σύρου) και Αντώνιος Σιγάλας (καθηγητής Α.Π.Θ). Βλ. σχετικά Ιωάννης Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων 303-305.*

¹³⁷ Karl Joseph Kardinal Schulte (1871-1941). Σπούδασε καθολική θεολογία στο πανεπιστήμιο της Βόννης και το 1895 χειροτονήθηκε ιερέας. Το 1903 εργάστηκε στο πανεπιστήμιο του Tübingen όπου και έλαβε το διδακτορικό του. Το 1909 εκλέχθηκε επίσκοπος και στις 15 Ιανουαρίου 1920 επίσκοπος Κολωνίας όπου έγινε γνωστός για το έργο που επιτέλεσε. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε στο διαδίκτυο: *The Cardinals of the Holy Roman Church. Biographical Dictionary (1903-2009).*

δ) Τα γερμανικά σχολεία στην Ελλάδα

δ₁) Γερμανική σχολή Θεσσαλονίκης

Η πρώτη προσπάθεια ίδρυσης γερμανικού σχολείου στην Ελλάδα είχε γίνει από τον Όθωνα στα 1834, στην τότε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, το Ναύπλιο¹³⁸. Το πρώτο γερμανικό σχολείο όμως εγκαινιάστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1888. Τυπικά όχι επί ελληνικού εδάφους καθώς η πόλη ήταν υπό οθωμανική κυριαρχία.

Αφορμή για τη δημιουργία του σχολείου αυτού, ήταν η αυξανόμενη παρουσία των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Μια σειρά τεχνικών έργων που πραγματοποιήθηκαν αυτή την περίοδο από εταιρείες με γερμανόφωνο προσωπικό οδήγησαν αρχικά στη δημιουργία γερμανικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη¹³⁹ και έπειτα στη δημιουργία συλλόγου και σχολείου.

Ελβετοί, αυστριακοί και γερμανοί που συμμετείχαν στις εργασίες αυτές, δημιούργησαν ένα σύλλογο, ο οποίος παρά τις αντιδράσεις των αυστριακών τέθηκε υπό την προστασία του γερμανικού κράτους και από το 1907 αναγνωρίσθηκε ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου.

Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία σχολείου το οποίο εγκαινιάστηκε στις 13 Φεβρουαρίου του 1888, με 16 μαθητές¹⁴⁰. Η λειτουργία του σχολείου κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να

¹³⁸ Jens Godber Hansen, *Das Dörfeld - Gymnasium in Athen. Geschichte und Gestalt einer Auslandschule*, Kiel 1971, s. 6 f

¹³⁹ Το γερμανικό προξενείο λειτούργησε το 1887.

¹⁴⁰ Jens Godber Hansen, ό.π. s. 12. - B. Greeve, “ Vorwärts, rückwärts, abwärts, aufwärts ”, *Die Bewegungen und Entwicklungen der Deutschen Schule Thessaloniki seit Ihrer Gründung im Jahre 1888*, in *Deutsche Schule Thessaloniki* (hrsg), Festschrift zur 100-Jahr-Feier, Thessaloniki 1987, s.28f.

απομακρυνθούν από την επιρροή των γαλλικών σχολείων τα παιδιά της γερμανικής κοινότητας.¹⁴¹

Στο σχολείο γίνονταν δεκτοί και μαθητές μη γερμανικής καταγωγής, ενώ η παράδοση των μαθημάτων γίνονταν στα γερμανικά αλλά και στα γαλλικά, αφού η γαλλική γλώσσα χρησιμοποιούνταν ευρέως στο εμπόριο με την Ανατολή. Τα ελληνικά και αργότερα τα αγγλικά και τα εβραϊκά ήταν προαιρετικά. Στο σχολείο λειτούργησε από το 1910 και τμήμα ενηλίκων.

Το 1915 με την είσοδο των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, η σχολή ανέστειλε τη λειτουργία της, ενώ λίγους μήνες αργότερα τα γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν το κτίριο της σχολής.

Τον Νοέμβριο του 1924 η σχολή ξαναλειτούργησε, αρχικά με δύο τάξεις και ένα νηπιαγωγείο ενώ ο αριθμός των μαθητών ανερχόταν στους 40 εκ των οποίων μόνον οι 11 ήταν γερμανικής καταγωγής. Την ίδια περίοδο επαναλειτούργησε και το τμήμα ενηλίκων με 80 μαθητές.

Ωστόσο το σχολείο δεν επανέκτησε ποτέ την προπολεμική του αίγλη και βρισκόταν στη σκιά των ιταλικών και γαλλικών σχολείων της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, σταδιακά μειώθηκε ο αριθμός των εβραίων μαθητών και χάθηκε ο χαρακτήρας του «σχολείου των μειονοτήτων».¹⁴²

¹⁴¹ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ”, *Thetis*, Band 5/6, Mannheim 1999, 321.

¹⁴² όπ.π, Fleischer....327.

δ₂) Γερμανική Σχολή Αθηνών

Στην Αθήνα, ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Wilhelm Dörpfeld ίδρυσε τη γερμανική σχολή στα 1896. Επισήμως, τα μαθήματα ξεκίνησαν ένα χρόνο αργότερα με 11 μαθητές¹⁴³.

Πολύ σύντομα το σχολείο κέρδισε την εκτίμηση, τόσο των γερμανοφώνων που ζούσαν στην Ελλάδα όσο και των υπολοίπων αλλοδαπών. Ωστόσο, είναι άξιο επισήμανσης ότι και μεγάλος αριθμός ελλήνων επιθυμούσε τη φοίτηση των παιδιών του σε αυτά. Χαρακτηριστικά, το 1912 η προσέλευση των ελλήνων μαθητών ήταν τόσο μεγάλη ώστε 16 από αυτούς δεν μπόρεσαν τελικά να φοιτήσουν, ενώ τη σχολική χρονιά 1916 - 1917 από τους 183 μαθητές της γερμανικής σχολής Αθηνών, 15 ήταν υπήκοοι άλλων κρατών, 139 ήταν έλληνες και μόνον 29 είχαν τη γερμανική υπηκοότητα.¹⁴⁴

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το σχολείο έκλεισε και επιτάχθηκε το κτίριο που στεγαζόταν. Επαναλειτούργησε το φθινόπωρο του 1921 με 107 μαθητές από τους οποίους οι 88 ήταν έλληνες ενώ ήταν το πρώτο γερμανικό σχολείο του εξωτερικού που λειτούργησε ξανά μετά το τέλος του Πολέμου.

Τη σχολική περίοδο 1929 - 1930, σε σύνολο 442 μαθητών, το 90% ήταν έλληνες. Παράλληλα, η γερμανική πρεσβεία σχεδίασε την πειραματική λειτουργία τμημάτων εκμάθησης της γερμανικής γλώσσας για ενηλίκους. Οι μαθητές θα ήταν κυρίως έμποροι, αξιωματικοί αλλά και φοιτητές που σκόπευαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη Γερμανία. Τα μαθήματα δεν θα περιορίζονταν μόνον στην εκμάθηση της

¹⁴³ Monika Yfantis, *Die deutsch – griechischen beziehungen 1949-1955. Wiederannäherung im zeichen alter traditionen und neuer gemeinsamkeiten*, Düsseldorf 1999, 224.

¹⁴⁴ ό.π., 225.

γλώσσας αλλά θα περιελάμβαναν λογοτεχνία και εμπορική αλληλογραφία.

Η πρωτοβουλία αυτή στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία και σύντομα παρά το φόρτο εργασίας των καθηγητών σχεδιάστηκε η μόνιμη λειτουργία των τμημάτων αυτών, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν τον πυρήνα ανάπτυξης ενός κύκλου ελλήνων, που θα γνώριζαν σε βάθος το γερμανικό πνεύμα.

Οι αριθμοί δείχνουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, ότι η γερμανική προσπάθεια προσέγγισης, αν όχι διείσδυσης στην ελληνική κοινωνία είχε πετύχει σε μεγάλο βαθμό το στόχο της. Σε μία περίοδο δύσκολη για τη Γερμανία, και σε μία χώρα με αντιγερμανικά αισθήματα, εμπλουτιζόταν ο πυρήνας των ελλήνων, οι οποίοι μέσω της εκπαίδευσης τους, πλησίαζαν τη γερμανική κουλτούρα και αντιλαμβάνονταν το τρόπο σκέψης και λειτουργίας των ανθρώπων της.

ε) Οι εκπαιδευτικές προσπάθειες των συμμάχων στην Ελλάδα

Εκτός βέβαια της γερμανικής παρουσίας στο χώρο της εκπαίδευσης και άλλες χώρες είχαν φροντίσει για τη δημιουργία σχολείων σε διάφορες περιοχές. Τα περισσότερα σχολεία ήταν γαλλικά ή ιταλικά και εποπτεύονταν από τάγματα καθολικών μοναχών¹⁴⁵. Συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 46 ξένα σχολεία, εκ των οποίων 2 ήταν γερμανικά (Γερμανική Σχολή Αθηνών και Θεσσαλονίκης), 3 αμερικανικά, 18 ιταλικά και 23 γαλλικά στα οποία φοιτούσαν συνολικά 9.390 μαθητές. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία αγγλικών σχολείων.

¹⁴⁵ Η αύξηση των μοναχικών ταγμάτων στην Ελλάδα μπορεί να αιτιολογηθεί, καθώς στα 1878 διώχθηκαν από το γαλλικό κράτος και βρήκαν καταφύγιο σε άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα.

Από τα πρώτα ξένα σχολεία που λειτούργησαν ήταν αυτό του τάγματος των Ουρσουλίνων . Αρχικά στη Νάξο και την Τήνο και αργότερα στην Αθήνα όπου λειτουργεί έως σήμερα. Το 1838 λειτούργησε στην Πλάκα, το πρώτο καθολικό σχολείο με την επωνυμία « Άγιος Διονύσιος » ενώ το 1889 μετονομάστηκε σε Λεόντειο Λύκειο Αγ. Διονυσίου. Το σχολείο οργανώθηκε από το θρησκευτικό τάγμα των Μαριανών αδελφών και διδάσκονταν η γαλλική γλώσσα¹⁴⁶. Παράλληλα υπό την αιγίδα της γαλλικής σχολής Αθηνών, η οποία βρισκόταν στην Ελλάδα από το 1846, λειτούργησε το 1907 το Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθήνας, όπου οι μαθητές διδάσκονταν την γαλλική γλώσσα και λογοτεχνία.

Στην Πάτρα το ιταλικό τάγμα καλογραιών του Αγ. Ιωσήφ, ίδρυσε σχολή θηλέων με την επωνυμία « Πριγκήπισσα Ελένη », ενώ για τα αγόρια λειτουργούσε, από το μοναχικό τάγμα του Jean Baptiste de la Salle, το σχολείο “ Santa Rosa ”. Και τα δύο αυτά σχολεία ήταν υπό την αιγίδα της ιταλικής παροικίας στην Πάτρα¹⁴⁷.

Στη Θεσσαλονίκη το 1885 ιδρύθηκε η σχολή « Καλαμαρί » από το γαλλικό τάγμα των αδελφών του ελέους, ενώ το 1888 πέντε αδελφοί (Freres) ξεκίνησαν τη λειτουργία σχολείου στη μονή Λαζαριστών. Το σχολείο αυτό εξελίχθηκε στη σημερινή σχολή « Δελασάλ ». Σημαντική ήταν ακόμη η ιταλική εκπαιδευτική παρουσία στη Θεσσαλονίκη, όπου κατά κανόνα οι μαθητές των σχολείων ήταν ισραηλίτες¹⁴⁸.

Σχολεία γαλλικά αλλά και ιταλικά λειτουργούσαν ακόμη στην Κέρκυρα, στην Καβάλα, στην Αλεξανδρούπολη, την Πρέβεζα αλλά και στο Ηράκλειο της Κρήτης.

¹⁴⁶ Ειρήνη Κουμπούρη, «Ιδιωτική εκπαίδευση στην Πάτρα από το 1919 έως το 1969», Ανακοίνωση στο 20^ο Συνέδριο *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002.

¹⁴⁷ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008,123

¹⁴⁸ Δημήτρης Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2010, 101-103.

Οι αμερικανοί από την άλλη πλευρά είχαν ισχυρή εκπαιδευτική παρουσία στη Θεσσαλονίκη μετά τη μεταφορά από την Κων/πολη του κολλεγίου *Ανατόλια* και του Παρθεναγωγείου¹⁴⁹.

Στην Αθήνα ωστόσο δεν υπήρχε αμερικανικό σχολείο και η έλλειψη αυτή οδήγησε αρχικά στα 1918, τους έλληνες που είχαν φοιτήσει στη Ροβέρτειο Σχολή Κων/πολης να σκεφθούν τη δημιουργία ενός αντίστοιχου εκπαιδευτικού ιδρύματος στην Αθήνα.

Οι πρώτες προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση έγιναν από τον ελληνιστή πρόεδρο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και μετέπειτα πρέσβη των Η.Π.Α., Dr. Edward Carps. Αρωγός σε αυτήν την προσπάθεια στάθηκε ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος ...έπιθυμοῦσε νά ἰδρυθῇ ὑπὸ τὴν σκιάν τῆς Ἀκροπόλεως ἓνα Ἀμερικανικόν Κολλέγιον.. και εξέφρασε την πεποίθηση ότι ένα τέτοιο σχολείο θα προήγαγε την ελληνική εκπαίδευση. Τα αναγκαία κεφάλαια για την ίδρυσή του θα φρόντιζαν να τα συγκεντρώσουν από την Αμερική. Οι προσπάθειες αυτές απέβησαν όμως άκαρπες και το 1922 έπειτα από τη Μικρασιατική καταστροφή ξεκίνησαν και πάλι οι προσπάθειες. Αυτή τη φορά συγκροτήθηκε Προσωρινή Επιτροπή τόσο από έλληνες, πρώην αποφοίτους της Ροβερτείου Σχολής (Πέτρος Καλλιγάς, Σταύρος Παπαδάκης, Νικόλαος Κυριακίδης), όσο και από αμερικανούς καθηγητές όπως ο Dr Berth Hill, διευθυντής της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής, με στόχο την ίδρυση αμερικανικού σχολείου στην Αθήνα. Την προσπάθεια αυτή

¹⁴⁹ Το 1840 ο αμερικανός ιεραπόστολος Cyrus Hamlin ίδρυσε ιεροδιδασκαλείο στην περιοχή Bebek έξω από την Κων/πολη. Το 1862, το ιεροδιδασκαλείο μεταφέρεται στην περιοχή Μερζιφούντα και ξεκινούν οι εργασίες ανέγερσης των εγκαταστάσεων του κολλεγίου. Το Κολλέγιο *Ανατόλια* ιδρύθηκε το 1886 και λειτούργησε στο Ιεροδιδασκαλείο της Μερζιφούντας. Οι μαθητές του ήταν κυρίως έλληνες και αρμένιοι όπως και η πλειοψηφία των καθηγητών του. Το 1893 ιδρύεται και το Παρθεναγωγείο. Στα 1921 οι Τούρκοι εκτέλεσαν την ηγεσία των μαθητών και τον καθηγητή που ήταν υπεύθυνος της λέσχης ελληνιστικού ενδιαφέροντος, « Πόντος » και έκλεισαν το σχολείο. Το 1924 με τη βοήθεια και του Ελ. Βενιζέλου το σχολείο μεταφέρθηκε στην Θεσσαλονίκη, στην περιοχή του Χαριλάου και το 1927 το Παρθεναγωγείο απετέλεσε και αυτό μέρος του Ανατόλια. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε στην ιστοσελίδα του κολλεγίου www.anatolia.edu.gr

επικρότησε η πολιτική και πολιτειακή ηγεσία καθώς και ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών.

Στις 13 Αυγούστου 1925, η επιτροπή η οποία είχε στο μεταξύ ενισχυθεί με τον Εμμανουήλ Μπενάκη και το Στέφανο Δέλτα, συνέστησε σύμφωνα με τους νόμους του ελληνικού κράτους « *Ελληνοαμερικανικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα* ». Σκοπός του ήταν να εισάγει στους ελληνικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς νεώτερα αγγλικά και αμερικανικά εκπαιδευτικά συστήματα, τα οποία θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στις ελληνικές παραδόσεις. Ο στόχος αυτός θα πραγματοποιόταν με την ίδρυση ενός πρότυπου σχολείου που συνδύαζε τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδεώδη με τις σύγχρονες αμερικανικές εκπαιδευτικές μεθόδους.

Το Κολλέγιο Αθηνών εγκαινιάστηκε επισήμως στις 18 Οκτωβρίου 1925 με 15 μαθητές, οι οποίοι στο τέλος της σχολικής χρονιάς 1925 - 1926 αυξήθηκαν στους 37¹⁵⁰.

Όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί, εντυπωσιακή ήταν η απουσία ενός αμιγώς αγγλικού εκπαιδευτικού ιδρύματος στον ελληνικό χώρο. Από στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας διαπιστώνουμε μία πρώτη προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση περίπου στα 1917.

Σύμφωνα με υπόμνημα το οποίο είχε κατατεθεί στον Ελ. Βενιζέλο, κρινόταν αναγκαία η ίδρυση ενός αγγλοελληνικού εκπαιδευτικού ιδρύματος με ποικίλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, το οποίο θα λειτουργούσε προς όφελος της Ελλάδας και θα μεριμνούσε για την προώθηση των κοινών συμφερόντων των δύο χωρών.

Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες που θα αναλάμβανε το ίδρυμα ήταν:

α) Η φροντίδα αποστολής στην Ελλάδα, αγγλίδων παιδαγωγών κατάλληλα εκπαιδευμένων σύμφωνα με τα αγγλικά πρότυπα, οι οποίες και με τη συνεργασία γνωστών ελληνίδων κυριών θα αναλάμβαναν την

¹⁵⁰ Νικηφόρος Ελεόπουλος, *Σύντομος ιστορία του Κολλεγίου Αθηνών από ιδρύσεως έως σήμερα*, Αθήνα 1960. – Στ. Δέλτα, *Το Κολλέγιον Αθηνών. Ίδρυσις, Δράσις και νέαι κατευθύνσεις του προγράμματός του*, Ψυχικό 1934. (Ανατύπωση εκ του περιοδικού *Εργασία*. Επιμέλεια του Κολλεγίου Αθηνών).

φροντίδα ελληνοπαίδων. β) Σύσταση νηπιαγωγείου, το οποίο θα λειτουργούσε σύμφωνα με τις αρχές Μοντεσόρι και για το οποίο ανέμεναν ότι θα είχε μεγάλη επιτυχία, ανάλογη ίσως του γερμανικού που λειτουργούσε στην Αθήνα προπολεμικά. γ) Ίδρυση μιάς ακαδημαϊκής σχολής, αρχικά για αγόρια και αργότερα και για τα κορίτσια, η οποία θα στόχευε στην στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών του ελληνικού κράτους¹⁵¹. δ) Δημιουργία ενός σχολείου - οικοτροφείου για αγόρια. Η προσπάθεια αυτή είχε ήδη ξεκινήσει εκ μέρους των ελλήνων και χρειαζόταν μόνον την αγγλική στήριξη και καθοδήγηση. Το σχολείο αυτό θα λειτουργούσε στα αγγλικά πρότυπα, τα μαθήματα θα γίνονταν στα ελληνικά και τα αγγλικά, ενώ ο διευθυντής θα ήταν άγγλος. Ήδη είχε βρεθεί ο χώρος ανέγερσης του στις Σπέτσες¹⁵². ε) Ίδρυση βρετανικού κολλεγίου στα πρότυπα του αμερικανικού *Robert College* (Ροβέρτειος Σχολή), το οποίο λειτουργούσε στην Κων/πολη και είχε μορφώσει εκατοντάδες Βαλκάνιους, οι οποίοι έβλεπαν την Αμερική ως την πνευματική τους μητέρα. Αν ιδρύονταν το βρετανικό κολλέγιο δεν θα λειτουργούσε αποκλειστικά για έλληνες και θα αποτελούσε πόλο έλξης για όλους τους λαούς των Βαλκανίων. Παράλληλα θα ενίσχυε την ειρηνική και κατευναστική πολιτική της Αγγλίας στα Βαλκάνια, και θα εμπόδιζε τα μεταπτυχιακά ελλήνων αλλά και άλλων νοτιοευρωπαίων στην Γερμανία. στ). Το κυριότερο όλων όμως, θα ήταν η δημιουργία έδρας αγγλικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹⁵³. Για τους

¹⁵¹ Ο Βενιζέλος όταν πληροφορήθηκε την πρόθεση για την ίδρυση της συγκεκριμένης σχολής εξέφρασε την άποψη ότι θα στελεχωθεί αμέσως.

¹⁵² Όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι πρόκειται για την Αναργύρειο και Κοργιαλένιο Σχολή. Βλέπε σχετικά Γιώργος Σταματίου, *Αναργύρειος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών. Ένα υποδειγματικό κολλέγιο*. Σπέτσες 2003, 11-32.

¹⁵³ Το ενδιαφέρον για την ίδρυση έδρας γερμανικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ξεκίνησε πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κυρίως για λόγους γοήτρου. Έως το 1929 δεν υπήρξε θετική ανταπόκριση από την ελληνική πλευρά ίσως γιατί πίστευαν ότι αν δέχονταν για τους γερμανούς θα έπρεπε να πράξουν το ίδιο και για τις υπόλοιπες δυνάμεις. Τελικά το 1933 ο Gottfried Merkel, ο οποίος δίδασκε και σε ελληνικό σχολείο ανέλαβε την έδρα. Την ίδια εποχή η γαλλική κυβέρνηση με δικά της έξοδα και με τη μεσολάβηση του καθηγητή της νομικής, Στυλιανού Σεφεριάδη κατάφερε να δώσει την πρώτη του διάλεξη στο Πανεπιστήμιο, ο Leon Guichard, ενώ η ιταλική πλευρά κινητοποιήθηκε άμεσα και ο υφηγητής Vincenzo Biagi από το Πανεπιστήμιο της Πίζας ήρθε ως

συντάκτες του υπομνήματος ήταν απαράδεκτο να υπάρχει έδρα ελληνικών σπουδών στο Λονδίνο¹⁵⁴ και να μην υπάρχει αντίστοιχη αγγλική στην Αθήνα.

Οι πρωτοβουλίες αυτές ήταν το κύριο σώμα των στόχων του Ιδρύματος, το οποίο θα συνέχιζε με την ενίσχυση του Σώματος Ελλήνων προσκόπων αλλά και του Οδηγισμού για τα κορίτσια, αφού και τα δύο αυτά κινήματα είχαν μία διάσταση ευρύτερη από αυτήν την εκπαίδευσης.

Σχετικά με την οικονομική στήριξη του όλου εγχειρήματος θεωρούσαν ότι πολύ σύντομα μετά την έναρξη της λειτουργίας τους, τα σχολεία θα γίνονταν αυτοσυντηρούμενα και θα μπορούσαν να έχουν και παραρτήματα. Έως τότε, ένα μεγάλο μέρος του απαιτούμενου κεφαλαίου θα δινόταν πρόθυμα από την Ελλάδα, το υπόλοιπο από την κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ ήλπιζαν σε βοήθεια από άγγλους φιλέλληνες αλλά και μέλη της ελληνικής παροικίας στο Λονδίνο.

Το πιο δύσκολο σημείο σε αυτό εγχείρημα ήταν η στελέχωση του από ικανούς και αφοσιωμένους δασκάλους που θα γίνονταν « ιεραπόστολοι » του αγγλικού πνεύματος. Ως μέλη της διοίκησης αυτού του Ιδρύματος προτεινόταν οι: Ελευθέριος Βενιζέλος, Sir Francis Elliot (άλλοτε πρέσβης της Μεγ. Βρετανίας στην Αθήνα), Μιχαήλ Εμπειρίκος,

επισκέπτης καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή. Αντίθετα η αγγλική πλευρά με πρωτοβουλία του άγγλου πρέσβη Waterlow μόλις το 1937 και με αφορμή τα 100 χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου εισηγήθηκε τη δημιουργία έδρας Lord Byron, η οποία θα χρηματοδοτούνταν από το Λονδίνο.

¹⁵⁴ Το 1913 ο νεοσυσταθείς τότε Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος προσπάθησε να βοηθήσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην εκστρατεία υπεράσπισης και ανάδειξης των ελληνικών θέσεων. Ο Γουίλιαμ Πέμπερ, διευθυντής του London School of Economics και ο καθηγητής Ρόναλντ Μπάροους, Πρύτανης του King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου υπήρξαν θερμοί φιλέλληνες και ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου. Ο Μπάροους ήταν η κινητήρια δύναμη για την ίδυση της Έδρας Κοραή για τη Νεότερη Ελληνική και Βυζαντινή Ιστορία, Γλώσσα και Φιλολογία στο King's College. Η πιθανότητα ίδρυσης της έδρας συζητείται για πρώτη φορά το 1913 αλλά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθυστέρησε την ίδρυσή της έως το 1918. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Προκόπης Παπαστράτης, « Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής », *Διπλωματία και πολιτική. Ιστορική προσέγγιση*, Αθήνα 2005, 340-341.

Δ. Κακλαμάνος, ο Υπουργός Γεωργίας Α. Μιχαλακόπουλος, ο καθηγητής R. Burrows, κ.α.¹⁵⁵.

Σύμφωνα με όσα αναφέρονταν στο υπόμνημα, η Μεγ. Βρετανία αν και είχε ισχυρά ερείσματα στην Ελλάδα, δεν είχε επενδύσει σε μια πολιτιστική διείσδυση στη χώρα, αντίστοιχη με αυτή της Γερμανίας ή και άλλων χωρών. Το γεγονός αυτό αποδιδόταν αποκλειστικά σε αμέλεια της Μεγ. Βρετανίας, η οποία δεν φρόντισε να εξαπλώσει την επιρροή της, μέσω της γλώσσας και του πολιτισμού της¹⁵⁶.

Όμως η άποψη αυτή δεν είναι απολύτως ορθή. Στη δεκαετία του 1920 από κοινού γερμανοί, ελβετοί και άγγλοι συμφώνησαν στην δημιουργία, ενός διεθνούς σπιτιού για παιδαγωγούς. Το σπίτι λειτουργούσε διοικούμενο από διεθνή επιτροπή με διευθύντρια δυτικοελβετίδα. Σύμφωνα με τους κανόνες λειτουργίας του, πρόεδρος της επιτροπής έπρεπε να εκλέγεται κάθε χρόνο η σύζυγος ενός εκ των πρεσβευτών που συμμετείχαν στο εγχείρημα.

Η σύζυγος του γερμανού πρέσβη, Hans von Schoen παρέμεινε στη θέση αυτή για τέσσερα χρόνια, διευρύνοντας, κατά αυτό τον τρόπο τις γνωριμίες της στην αθηναϊκή μεγαλοαστική τάξη¹⁵⁷.

Οι έλληνες υποστήριζαν τη λειτουργία των ξένων σχολείων με την συμμετοχή των παιδιών τους, αφού θεωρούσαν ότι παρείχαν καλύτερη εκπαίδευση από ότι τα ελληνικά. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν ως πηγές πολιτικής και θρησκευτικής προπαγάνδας και εξαιτίας αυτού υπήρξαν σχετικές αναφορές προς την ελληνική κυβέρνηση¹⁵⁸.

¹⁵⁵ I.A.M.M., *Αρχείο Κεραμινίδη*, Αρ. Εισ. 718/ φ.8/1000, *Υπόμνημα με τίτλο ANGLO-HELLENIC FOUNDATION*, X.χ.

¹⁵⁶ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008, 142-143

¹⁵⁷ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*, München, 178-179.

¹⁵⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.115/18, *Υπόμνημα « Τα ξένα σχολεία στη Θεσσαλονίκη »*, [1928] και Αρ. Εισ. 173/φ.374/34, « Συνοπτικόν υπόμνημα προς ίδρυσιν ελληνογαλλικών σχολείων », 26 Απριλίου 1928.

Μετά το τέλος της δεκαετίας του 1920 και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, πολλά από τα ιδρύματα αυτά δεν κατάφεραν να επιβιώσουν είτε για λόγους οικονομικούς είτε εξαιτίας μικρού αριθμού προσέλευσης μαθητών¹⁵⁹.

στ) Γερμανική παροικία – Σωματείο « Φιλαδέλφεια ».

Η γερμανική παροικία στην Αθήνα αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις¹⁶⁰ αντιπροσωπευόταν από όλους σχεδόν τους επαγγελματικούς κλάδους, εμπόρους, αξιωματικούς, βιβλιοπώλες, αρχαιολόγους, κ.α. Όπως ήταν φυσικό, η παρουσία τόσων γερμανών στην Ελλάδα, οδήγησε στην κοινή τους δράση μέσα στα πλαίσια ενός συλλόγου. Ο σύλλογος αυτός, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, λειτούργησε περισσότερο ως ένας κοινός τόπος συνάντησης των γερμανών. Πρόεδρος της ένωσης των γερμανών που ζούσαν στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1920 διετέλεσε ο πρώην ναύαρχος και επίτιμος πρόξενος της Γερμανίας στον Πειραιά, Klöbe

Ο πρώτος γερμανικός σύλλογος επί ελληνικού εδάφους, σχηματίστηκε το 1833 στο Ναύπλιο με την επωνυμία « Αθηνά ». Αργότερα ιδρύθηκαν στην Αθήνα δύο σύλλογοι: α) ο *Schnellsegler* (ταχέων ιστιοδρόμων), και β) ο *Φιλιππαμπούζια*. Ο πρώτος αποτελούνταν κυρίως από Βαυαρούς, ενώ ο δεύτερος συγκέντρωνε τους γερμανούς που κατάγονταν από την περιοχή της Έσσης. Οι σύλλογοι αυτοί γρήγορα αντικαταστάθηκαν από δύο άλλους, τον *Κονκόρντια* (Ομόνοια) και τον *Frohsinn* (Ευθυμία) και οι συγκεντρώσεις των μελών

¹⁵⁹ Το 1931 ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου με το νόμο 4862 απαγόρευσε την εγγραφή ελλήνων υπηκόων σε ξένα σχολεία. Ωστόσο από τα στοιχεία που σώζονται γίνεται φανερό ότι ο νόμος δεν εφαρμόστηκε. Χαρακτηριστικά κατά το σχολικό έτος 1931 - 1932 στα ιταλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης φοιτούσαν συνολικά 456 εκ των οποίων 148 ήταν έλληνες υπήκοοι. Βλ. σχετικά. Δημήτρης Φιλιππής, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2010, 104.

¹⁶⁰ Curt Rösner, «Η ιστορία της γερμανικής παροικίας», *Η Αιώνια Ελλάς*, Αθήνα 1944, 135-146.

τους πραγματοποιούνταν σε πανδοχεία των Αθηνών.¹⁶¹ Κατά τη διάρκεια μίας εξ αυτών, οι δύο σύλλογοι διαλύθηκαν και ιδρύθηκε ο *Φλιμπούστια*, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στην ευθυμία και το κέφι και αριθμούσε 55 μέλη. Ο σύλλογος εξέδιδε ένα εβδομαδιαίο εφημεριδάκι με τον τίτλο *Φιλμποστίρ* (πειρατής) και υπήρξε ο πρόδρομος του εως σήμερα υφιστάμενου συλλόγου *Φιλαδέλφεια*.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των πολιτιστικών επαφών μεταξύ Ελλάδας – Γερμανίας, τη δεκαετία του 1920, διαδραμάτισε και ο διπλωματικός υπάλληλος της γερμανικής πρεσβείας Albert von Baligand. Ο Baligand ήταν εξαιρετος νομικός, πολυταξιδεμένος, ο οποίος είχε σπουδάσει μεταξύ άλλων και μουσική φιλοσοφία. Ήταν ο πρώτος που δημοσίευσε ένα οξυδερκές και ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα¹⁶².

Κατά τη διάρκεια της θητείας του von Schoen στην Αθήνα, ο Baligand ως υπεύθυνος του πολιτιστικού τμήματος, είχε οργανώσει μαθήματα των δύο γλωσσών, ενώ φρόντιζε να δίνονται και διαλέξεις από μέλη του γερμανικού αρχαιολογικού ινστιτούτου. Στα 1928 όταν δεν υπηρετούσε πλέον στην Αθήνα έδωσε ο ίδιος διάλεξη στο Βερολίνο με τίτλο: *Η Ελλάδα ως εμπειρία έπειτα από πρόσκληση του συνδέσμου ελλήνων φοιτητών του Βερολίνου « Αθηνά »*. Ο λόγος που επέλεξαν τον Baligand ήταν τόσο τα φιλλεληνικά του αισθήματα όσο και η αποδοχή του ως διπλωμάτη. Ήταν μία ομιλία που βοήθησε σημαντικά στη δημιουργία συμπαθειών υπέρ της Ελλάδας¹⁶³.

Η γερμανική παροικία στην Αθήνα συμμετείχε ενεργά στη διεύρυνση της γερμανικής σχολής καθώς και στη δημιουργία του γερμανικού νεκροταφείου για τους πεσόντες του Α΄ Παγκοσμίου

¹⁶¹ Αναφέρονται τα πανδοχεία «Πράσινο Δέντρο» και “Zum Grebs”.

¹⁶² Albert von Baligand, “ Die Arbeiterbewegung in Griechenland ”, *Sozialistische Monatshefte* 30, 1924, 232-235.

¹⁶³ Α.Υ.Ε., Γερμανία, Φακ. 29.2 ΑΠ, Πρεσβεία Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 2 Απριλίου 1928.

Πολέμου¹⁶⁴. Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, το 1917, οι εναπομείναντες στην Ελλάδα γερμανοί συνελήφθησαν και εξορίστηκαν στη Σκύρο.¹⁶⁵ Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, τα πρώτα κτίρια που επιτάχθηκαν ήταν όσα ανήκαν σε γερμανούς. Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Γερμανική Σχολή Αθηνών, καθώς και το οίκημα που στεγαζόταν το ελληνογερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια*¹⁶⁶, του οποίου τα μέλη είχαν προσφέρει τη βοήθεια τους στους πρόσφυγες¹⁶⁷.

Το σωματείο¹⁶⁸ *Φιλαδέλφεια* διέκοψε τη λειτουργία του κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επαναλειτούργησε κανονικά το 1924. Το 1928 το σωματείο εγγράφηκε στο πρωτοδικείο Αθηνών. Μέλη του μπορούσαν να γίνουν γερμανοί πολίτες, έλληνες γερμανικής καταγωγής ή όσοι αντιπροσώπευαν γερμανικά συμφέροντα και διέμεναν στην Αθήνα. Μεταξύ των μελών του υπήρξαν συχνά αντιπαλότητες οι οποίες αντικατόπτριζαν την εκρηκτική κατάσταση στην ίδια τη Γερμανία και τις διαφωνίες μεταξύ μοναρχικών, δημοκρατικών και αριστερών¹⁶⁹. Κατά τη διάρκεια του ελληνογερμανικού πολέμου και της κατοχής το σωματείο έμεινε ανενεργό και δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την περίοδο αυτή.

¹⁶⁴ Πρόκειται κυρίως για τους άνδρες γερμανικού υποβρυχίου που βυθίστηκε κοντά στην Εύβοια, καθώς και για άλλους που πέθαναν από μολύνσεις.

¹⁶⁵ Wilhelm Barth, *Geschichte der deutschen Gesellschaft Philadelphia in Athen mit einem Abhang zur Geschichte des deutschen griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Ersten Weltkrieg bis 1997)* von Gustav Auernheimer, Athen 2001, 122

¹⁶⁶ Το ελληνογερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια*, ιδρύθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 1837. Το σωματείο στεγαζόταν σε κτίριο επί οικοπέδου, της οδού Ομήρου το οποίο πούλησε στο σωματείο ο αρχιτέκτονας Κλεάνθης. Σήμερα στεγάζεται το Ινστιτούτο Goethe. Στα 1922 αριθμούσε περί τα 120 μέλη.

¹⁶⁷ P.R.O., G.F.M., 33/2536 *Secret Files 1920-1936: Greece: Relations with Germany 1923 September-1936 January*. Hans von Schoen zu Köcke, Athen Oktober 1923.

¹⁶⁸ Το σωματείο λειτουργεί έως τις μέρες μας, έχει διασώσει τμήμα του αρχείου αλλά δυστυχώς μέχρι την ώρα που γράφεται η υποσημείωση αυτή δεν ήταν δυνατή η πρόσβασή του

¹⁶⁹ Στο σωματείο η πλειοψηφία των μελών αποτελούνταν από μοναρχικούς. Βλ. Wilhelm Barth, *Gesichte der deutschen Gesellschaft Philadelpia in Athen*, Athen 1936 - Gustev Aauernheier, *Zur Geischte der deutsch-griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Esrsten Weltkrieg bis 1997)*, Athen 2001, 123.

Στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, η γερμανική παρουσία χρονολογείται από τα 1875¹⁷⁰. Γερμανοί και αυστριακοί όλων των ειδικοτήτων έφθασαν στη Μακεδονία με αφορμή τη δημιουργία των σιδηροδρόμων και τα επόμενα χρόνια αυξήθηκε κατακόρυφα ο αριθμός των μελών της γερμανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης¹⁷¹. Στα 1877 ιδρύθηκε Kegelclub (μπόουλινγκ κλάμπ) τα μέλη του οποίου ήταν στην πλειοψηφία τους γερμανοί υπήκοοι, ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μεταράπηκε σε αμιγώς γερμανική λέσχη. Με νόμο του γερμανικού κράτους τον Ιούνιο του 1907, η λέσχη αυτή απέκτησε νομική υπόσταση¹⁷². Η λειτουργία της, ως χώρου συγκέντρωσης και αναψυχής των γερμανόφωνων της Θεσσαλονίκης, συνεχίσθηκε μέχρι την άφιξη των γαλλικών στρατευμάτων στη συμπρωτεύουσα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷³

Ο τερματισμός του πολέμου βρήκε τη γερμανική κοινότητα αποδεκατισμένη αποτελούμενη από 46 άτομα. Το 1922 τελέσθηκε για πρώτη φορά έπειτα από 5 χρόνια η θεία λειτουργία στη Θεσσαλονίκη από ιερέα που έφθασε από την Αθήνα¹⁷⁴.

Η σπουδαιότητα της Θεσσαλονίκης στην άσκηση της πολιτιστικής πολιτικής της Γερμανίας επισημάνθηκε και από τον Γενικό Γραμματέα της Γερμανικής Ακαδημίας, Dr. Franz Thierfelder, ο οποίος εισηγήθηκε για την αναβάθμιση του ρόλου της Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Πολιτισμού του γερμανικού Υπ. Εξωτερικών¹⁷⁵. Τον Αύγουστο του 1924 ο γερμανός πρόξενος Fabricius πληροφορήθηκε κατά τη διάρκεια ενός

¹⁷⁰ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien”, *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 321-339.

¹⁷¹ Max Brunau, *Das Deutschtum in Mazedonien*, Stuttgart, 1925.

¹⁷² P.A.A.A, R901/ 61895, *Deutsches Konsulat Salonik, 146/18 Februar 1922*.

¹⁷³ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η λειτουργία των συλλόγων αυτών αναστάλη, καθώς τα κτίρια που στεγάζονταν επιτάχθηκαν και επιπλέον πολλά από τα μέλη τους είτε είχαν επιστρέψει στη Γερμανία για να υπηρετήσουν είτε συνελήφθησαν από την ελληνική αστυνομία και εξορίστηκαν κατά κύριο λόγο στη Σκύρο.

¹⁷⁴ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*..., 177.

¹⁷⁵ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ”, *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 329.

γεύματος την πρόθεση του γερμανού αρχαιολόγου, Erich Ziebarth να συστήσει ελληνογερμανικό σωματείο στην Θεσσαλονίκη. Όσοι ήταν παρόντες στο γεύμα άκουσαν με ευχαρίστηση την είδηση αυτή και ο οικοδεσπότης, Λούβαρης αναφέρθηκε στην πολυσχιδή δραστηριότητα των σωματείων αυτών, δηλώνοντας ταυτόχρονα την πρόθεσή του να είναι ένα από τα πρώτα μέλη. Λίγες μέρες αργότερα ο Ziebarth πλησίασε το γερμανό πρόξενο ζητώντας τη στήριξή του στην προσπάθεια αυτή. Από τη γερμανική πρεσβεία των Αθηνών ωστόσο, συνέστησαν στο γερμανό διπλωμάτη να κρατήσει αποστάσεις από το εγχείρημα, αφού και στα αντίστοιχα ελληνοαγγλικά και ελληνογαλλικά σωματεία δεν υπήρχε συμμετοχή διπλωματών. Παράλληλα διευκρινίσθηκε ότι η ίδρυση ενός τέτοιου σωματείου θα ήταν επιθυμητή από γερμανικής πλευράς αν συμμετείχαν σε αυτό εξέχουσες προσωπικότητες της ελληνικής κοινωνίας οι οποίοι είχαν διακριθεί σε διάφορους τομείς, ενώ δεν θα έπρεπε να ξεχνούν το κλίμα που είχε διαμορφωθεί έναντι της Γερμανίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁷⁶. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 τέτοιο σωματείο δεν είχε ιδρυθεί στην Θεσσαλονίκη.

¹⁷⁶ P.A.A.A., Abteilung IIb, R 901/ 72613, *Politische Beziehungen zu Deutschland (1920-1935)*, Αναφορές Fabricius προς Υπουργείο Εξωτερικών και σχετικές απαντήσεις, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1924.

IV. Η γερμανική πολιτική έναντι των ελληνικών ζητημάτων

α) Το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου και της Επαναστατικής Κυβέρνησης του 1922

Η ήττα των φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, και η επάνοδος του Βασιλιά Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο, το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς ήταν μία μεγάλη έκπληξη.

Η πτώση του Βενιζέλου είχε μεγάλο αντίκτυπο τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό. Ο πολιτικός που είχε κυριαρχήσει την περασμένη δεκαετία στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, έχανε την εξουσία τη στιγμή του θριάμβου του, λίγους μόνον μήνες μετά τη Συνθήκη των Σεβρών.

Ο Πώλ Ντυτεστά - γάλλος διπλωμάτης - σε μια συνομιλία του με τον Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη εξέφρασε το θαυμασμό του για τον έλληνα πολιτικό λέγοντας: *...Η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο πολιτικό του αιώνα αλλά ο ελληνικός λαός φάνηκε αγνώμων απέναντί του. Έχει όμως μια δικαιολογία. Ο Βενιζέλος είναι πάρα πολύ μεγάλος για την Ελλάδα. Αν είχε γεννηθεί Γάλλος ή Γερμανός ή Άγγλος, θα δέσποζε της πολιτικής ζωής του κόσμου,*¹⁷⁷ ενώ στην εφημερίδα *Κήρυκας* της Νέας Υόρκης δημοσιεύθηκε τηλεγράφημα του Lloyd George στο οποίο τόνιζε ότι η πτώση του Βενιζέλου ήταν η μεγαλύτερη συμφορά για τον ελληνισμό μετά την Άλωση της Κων/πολης.¹⁷⁸

Την ίδια χρονική περίοδο τα κοινά συμφέροντα μεταξύ των Δυνάμεων της Αντάντ είχαν κατά ένα μεγάλο ποσοστό εκλείψει, αφού απουσίαζε πλέον ο πρωσικός κίνδυνος, τόσο σε στρατιωτικό όσο και σε

¹⁷⁷ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης 1871-1979*, Αθήνα 2005, 75.

¹⁷⁸ Α.Υ.Ε, Φακ.37, 1921 *Συγκοινωνίες-τηλεπικοινωνίες*, Δ. Γούναρης προς Γ. Πρωτοπαπαδάκη, 11/24 Ιανουαρίου 1922.

οικονομικό επίπεδο¹⁷⁹. Τώρα, μέλημα όλων των κυβερνήσεων, ήταν κατά κύριο λόγο η αποκόμιση όσο το δυνατόν περισσότερων κερδών από τη διάλυση των άλλοτε μεγάλων αυτοκρατοριών και κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και η αντιμετώπιση μίας νέας *άγνωστης χώρας*, της Σοβιετικής Ένωσης .

Η πτώση του Βενιζέλου έδωσε στη Γαλλία την αφορμή που αναζητούσε για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών εις βάρος της Ελλάδας. Σε μία σειρά διασκέψεων που πραγματοποιήθηκαν στο Λονδίνο από τις 13 / 26 Νοεμβρίου έως τις 21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου η γαλλική πλευρά πρότεινε στις κυβερνήσεις των συμμαχικών δυνάμεων να διακόψουν τις διπλωματικές τους σχέσεις με την Ελλάδα, εάν γύριζε στην εξουσία ο Βασιλιάς Κων/νος, καθώς δεν μπορούσαν να εμπιστευθούν σε εχθρική κυβέρνηση σημαντικές στρατηγικές θέσεις στην Εγγύς Ανατολή. Αυτή η ανυποχώρητη στάση της Γαλλίας είχε βαθύτερα αίτια από την προφανή αντιπάθεια προς το Βασιλιά Κων/νο, καθώς στόχος της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η απόκτηση όσο το δυνατόν περισσότερων ερεισμάτων στην Τουρκία μέσω της αναθεώρησης της συνθήκης των Σεβρών¹⁸⁰.

Ο έτερος εταίρος, η Μεγάλη Βρετανία, δεν ενθουσιάστηκε από την επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο της Ελλάδας, αλλά ούτε η κυβέρνηση που διαδέχθηκε το Βενιζέλο της ενέπνεε εμπιστοσύνη, προκειμένου να συνεχίσει να στηρίζει πολιτικά και οικονομικά την Ελλάδα¹⁸¹.

Η είδηση της πτώσης του Βενιζέλου προκάλεσε μεγάλη αναταραχή και ενίσχυσε τη διάσταση απόψεων μεταξύ των βρετανικών Υπουργείων, Εξωτερικών και Αμύνας. Ο W. Churchill ως Υπουργός

¹⁷⁹ Danid E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980, 9-11.

¹⁸⁰ Douglas Daikin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2009⁶, 344.

¹⁸¹ I.A.M.M, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αρ. Εισ. 173/ φ.356/43 Ανώνυμη έκθεση με τίτλο *Notes on the relations of the allies with Greece*.

Άμυνας αμέσως εξέφρασε την ανησυχία του για την πιθανή προσέγγιση των κεμαλικών στρατευμάτων με τους μπολσεβίκους. Σε αυτή την περίπτωση η ανάσχεση της σοβιετικής Ρωσίας, στην περιοχή θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν συνεργαζόταν στενότερα με τη Γαλλία στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του Κεμάλ έναντι των μπολσεβίκων. Από την άλλη πλευρά ο πρωθυπουργός της Αγγλίας, Lloyd George και ο Lord Curzon στο Υπουργείο Εξωτερικών προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις ισορροπίες και ήταν πρόθυμοι να λάβουν μαζί με τη Γαλλία, μέτρα που θα οδηγούσαν σε διαπραγματεύσεις με τον Κων/νο, χωρίς όμως να υπάρξει αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και ο υφυπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας Sir Eyre Crowe, ο οποίος πίστευε ότι η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας έπρεπε να εξαρτηθούν από την πολιτική που θα ακολουθούσε ο Κων/νος. Ωστόσο, παρά τις ήπιες αντιδράσεις της αγγλικής πλευράς οι συμμαχικές δυνάμεις παρέδωσαν στις 3 Δεκεμβρίου 1920 διακήρυξη στην ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία η επιστροφή του Κων/νου στο θρόνο θα ερμηνευόταν ως μη φιλική ενέργεια. Την επόμενη μέρα ακολούθησε επίσημη ανακοίνωση προς την Ελλάδα με την οποία της κοινοποιείται η απόφαση για τερματισμό της οικονομικής βοήθειας προς αυτή εάν επέστρεφε ο Βασιλιάς Κων/νος.¹⁸²

Από την πλευρά της η γερμανική διπλωματία, ήταν σε συνεχή επαφή καθ'όλο το διάστημα της εξορίας του Κων/νου, τόσο με τους φιλοβασιλικούς κύκλους των Αθηνών όσο και με τα ίδια τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, με στόχο την επάνοδο του Κων/νου στον ελληνικό θρόνο. Ωστόσο δεν έτρεφαν αυταπάτες, καθώς γνώριζαν ότι

¹⁸² Όθων Τσουνάκος, « Η Μεγάλη Ελλάδα και η Μικρασιατική Εκστρατεία », *Ελληνική Ιστορία*, τ.25, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992, 1999, 385. – Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919 - 1922*, Αθήνα 2009², 296, 297, 301. -

κάτι τέτοιο θα γινόταν μόνον με την ανοχή της Αγγλίας.¹⁸³ Πριν το δημοψήφισμα¹⁸⁴, με το οποίο επέστρεψε ο Κων/νος στον ελληνικό θρόνο, σε συζήτηση γερμανού αξιωματούχου με το Γεώργιο Στρέϊτ στην Ελβετία, ο Στρέϊτ διατύπωσε την άποψη ότι η Ελλάδα ήταν καθοριστικός παράγοντας στην ανατολική Μεσόγειο και επομένως, όλες οι χώρες που είχαν συμφέροντα στην περιοχή θα έστρεφαν το ενδιαφέρον τους σε αυτή. Άποψη με την οποία συμφωνούσαν απόλυτα οι γερμανοί διπλωμάτες. Σύμφωνα με τις γερμανικές θέσεις, στην Ελλάδα του 1920 επικρατούσε βενιζελικός τρόμος και θεωρούσαν ότι αν γίνονταν άμεσα ελεύθερες εκλογές, ο βασιλιάς θα επέστρεφε πανηγυρικά. Ωστόσο, οι κινήσεις των φιλοβασιλικών στελεχών έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικές προκειμένου να αποφευχθεί μία νέα εμφύλια διαμάχη και μία πιθανή αιματοχυσία.

Κατά την άποψή τους, η Αγγλία με μεγάλη δεξιοτεχνία έστρεψε την πολιτική της Γαλλίας κατά του « ανυπότακτου » Κων/νου, παρακινώντας τους γάλλους να στηρίζουν απροκάλυπτα το Βενιζέλο, και να στείλουν παράλληλα στην Ελλάδα τον Jonpart. Καθώς όμως η κατάσταση διαμορφώθηκε αρνητικά για το Βενιζέλο και ολόένα μεγάλωνε η λαϊκή δυσαρέσκεια, η αγγλική εξωτερική πολιτική επέλεξε να αποστασιοποιηθεί από τον έλληνα πρωθυπουργό και να δείξει αυξανόμενη ανοχή στον έκπτωτο μονάρχη.

Την άνοιξη του 1921, η γαλλική κυβέρνηση υπέγραψε μυστική συμφωνία με τον Υπουργό Εξωτερικών των τούρκων επαναστατών Bekir Sami¹⁸⁵. Σύμφωνα με αυτή, τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα, «νόμιμα» απέκτησαν πρόσβαση στην περιοχή της Κιλικίας. Μερικούς μήνες αργότερα τον Οκτώβριο του 1921 συνάπτεται μονομερής συνθήκη

¹⁸³ P.A.A.A., R 901/72672 *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920 - 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 28 Ιουνίου 1920.

¹⁸⁴ Το δημοψήφισμα διεξήχθη στις 22 Νοεμβρίου 1920.

¹⁸⁵ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Αθήνα 1999, 288-289.

φιλίας μεταξύ Τουρκίας και Γαλλίας γνωστή ως *The Ankara Pact*. Τα αισθήματα των ελλήνων από αυτή τη συμφωνία περιγράφονται πολύ γλαφυρά από τον ιδιαίτερο γραμματέα του Βασιλιά Κων/νου Α΄, Γεώργιο Μελά¹⁸⁶ σε υπόμνημα του με τίτλο: *England and her policy in the Near East*. Σε αυτό χαρακτηρίζονται οι διπλωματικές κινήσεις της Γαλλίας ως προδοσία προς όλο το χριστιανικό κόσμο, ενώ για τον Franklin Beuillon, ο οποίος υπέγραψε τη συνθήκη, ο Μελάς ανέφερε ότι λίγα χρόνια νωρίτερα και χάρη στη γενναιοδωρία ενός έλληνα εκατομυριούχου-του οποίου το όνομα δεν προέκυψε στην έρευνα- υπερασπιζόταν τα ελληνικά συμφέροντα στην εφημερίδα “*La verité*,¹⁸⁷” με τον ίδιο ζήλο που τώρα στηρίζει τους τούρκους προς όφελος κάποιων γάλλων καπιταλιστών.

Όπως αναφέρει ο Γ. Μελάς, η Γαλλία με την ανοχή της Μεγάλης Βρετανίας αναγνώρισε ως επίσημο εκπρόσωπο της Τουρκίας έναν επαναστάτη και προχώρησε στη σύναψη μιας « τοπικής συμφωνίας » μαζί του. Η κυβέρνηση Briand ισχυρίστηκε ότι η συμφωνία αυτή θα προστάτευε τους χριστιανικούς πληθυσμούς στην περιοχή, διαγράφοντας από τη μνήμη της τη σφαγή στα Άδανα παρά την παρουσία των συμμαχικών πλοίων .

Την ίδια στιγμή σε αναφορά της γερμανικής πρεσβείας από την Αθήνα¹⁸⁸, το Βερολίνο πληροφορείται για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η κυβέρνηση συνασπισμού στην Ελλάδα, καθώς οι διαφορές μεταξύ των αρχηγών των κομμάτων που συμμετείχαν σε αυτόν ήταν πολύ μεγάλες. Η οικονομία της χώρας ήταν σε τραγική κατάσταση

¹⁸⁶ Γεώργιος Μελάς (1874-1931), ιδιαίτερος γραμματέας του Βασιλιά Κων/νου Α΄, συγγραφέας του βιβλίου, *Ο Βασιλεύς Κων/νος*. Βλ. Πάπυρος- Λαρούς, *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, τομ. 9, Αθήνα 1963, 923.

¹⁸⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Σύλλογος Δαμιανού Κυριαζή*. Αρ. Εισ. 146. *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*. Αναφορά Γ. Μελά με τίτλο «England and her policy in the Near East», Νοέμβριος 1921. Δυστυχώς στην αναφορά αυτή του Γ. Μελά δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για την εφημερίδα *La verité* και το ρόλο του γάλλου αξιωματούχου.

¹⁸⁸ Ρ.Α.Α.Α, R 901/72672, *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920- 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 11 Ιουνίου 1922.

από τη μακρά διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Ο λαός σε αρκετές περιοχές ήταν πραγματικά αγανακτισμένος και ο βενιζελικός λόγος έβρισκε πρόσφορο έδαφος. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση ήταν το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου από τις ξένες κυβερνήσεις. Στο ζήτημα αυτό η ελληνική πλευρά δεν είχε κοινή στάση. Ο Δημήτριος Γούναρης υποστήριζε ότι οι σύμμαχοι δεν έπρεπε να προκληθούν σχετικά με το θέμα αυτό, καθώς ήδη συζητούσαν με μία κυβέρνηση διορισμένη από το Βασιλιά. Από την άλλη πλευρά, ο Νικόλαος Στράτος εξέφρασε την άποψη ότι έπρεπε να ζητήσουν από τις κυβερνήσεις των δυνάμεων της Αντάντ να προχωρήσουν στην αναγνώριση του Βασιλιά Κων/νου και όταν εκείνες αρνηθούν να παραιτηθεί ο Κων/νος. Πίσω από το Στράτο, οι γερμανοί υποψιάζονταν ότι βρισκόταν η Γαλλία, η οποία μέσω αυτού έκανε κινήσεις στρατηγικής επί του ελληνικού ζητήματος.

Ο Στράτος είχε πεισθεί ότι δεν θα ήταν έξυπνο εκ μέρους του να συμμετέχει στην κυβέρνηση υπό αυτές τις δυσχερείς συνθήκες, και μέσω αυτής της πρότασης έβρισκε την ευκαιρία να απομακρυνθεί .

Στην ελληνική κοινή γνώμη αλλά και στους διπλωματικούς κύκλους των Αθηνών πλανόταν το ερώτημα ποιά θα ήταν η στάση των συμμάχων απέναντι στο νέο βασιλιά¹⁸⁹.

Από τις διπλωματικές αντιπροσωπείες της Αντάντ, πρώτη η Ρουμανία έσπευσε να αναγνωρίσει το βασιλιά¹⁹⁰, ενώ οι διπλωμάτες της Ιταλίας, Αγγλίας και Γερμανίας, εγγράφηκαν στη λίστα προκειμένου να συγχαρούν το βασιλιά. Από την ελληνική κυβέρνηση η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε ως ενδεικτική της στάσης που θα ακολουθούσαν αυτές οι δυνάμεις, ως προς το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά.

¹⁸⁹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen, 1920 - 1934*. Αναφορά Γερμανικής Πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 6 Οκτωβρίου 1922.

¹⁹⁰ Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ είχε παντρευτεί την κόρη του βασιλιά της Ρουμανίας, Ελισάβετ.

Η Γαλλία παρουσιαζόταν ανυποχώρητη στο θέμα της αναγνώρισης, σε αντίθεση με την Αγγλία που φαινόταν πιο διαλλακτική. Αλλωστε οι βασιλικοί οίκοι της Ελλάδας και της Μεγάλης Βρετανίας, βρίσκονταν σε επαφή, όπως έδειχνε η ανταλλαγείσα αλληλογραφία τους και επιπλέον ο άγγλος πρέσβης με τη σύζυγό του, ανεπίσημα είχαν ήδη επισκεφθεί το βασιλιά στο Τατόϊ, το φθινόπωρο του 1922¹⁹¹.

Η επιφυλακτική στάση της Γερμανίας, η οποία δεν είχε σπεύσει να αναγνωρίσει τον Κων/νο, αλλά τηρούσε στάση αναμονής, δεν είχε πείσει τους βενιζελικούς, οι οποίοι έβλεπαν τις κινήσεις της με σκεπτικισμό. Για παράδειγμα, όταν ο βασιλιάς Κων/νος επέστρεψε στην Ελλάδα, η εγγραφή του γερμανού πρέσβη μαζί με άλλους συναδέλφους του στη λίστα των διπλωματών που θα συνέχαιραν το Βασιλιά, ερμηνεύθηκε από τους βενιζελικούς ως κίνηση στήριξης στον Κων/νο. Παρόλα αυτά και οι γερμανοί πίστευαν ότι το ζήτημα της αναγνώρισης δεν θα έληγε σύντομα, καθώς ισχυρά πρόσωπα της βρετανικής πολιτικής - με προεξάρχοντα τον Lloyd George - τάσσονταν στο πλευρό του Βενιζέλου.

Λίγο πριν τη Μικρασιατική καταστροφή, οι ελληνικοί φιλοβασιλικοί κύκλοι αλλά και οι διπλωμάτες των ξένων χωρών που έμειναν ουδέτερες στον πόλεμο, διαπίστωναν βελτίωση στο ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά και περίμεναν τον τερματισμό του πολέμου με την Τουρκία, για να τερματισθεί αυτή η άβολη κατάσταση. Η αλλαγή του κλίματος φάνηκε από ομιλία του Lloyd George, όπου αναγνώρισε το δικαίωμα του ελληνικού λαού να έχει όποια κυβέρνηση επιθυμεί, ενώ χαρακτήρισε το όλο ζήτημα εσωτερική υπόθεση της Ελλάδας.

Η Ιταλία από την πλευρά της, εξ αρχής είχε ταχθεί με το μέρος του Βασιλιά, καθώς ο Βενιζέλος ενσάρκωνε το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας, το οποίο καθόλου δεν ταίριαζε στην ιταλική πολιτική στη Μεσόγειο. Οι

¹⁹¹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen, 1920-1934*. Αναφορά Hans von Schoen προς Rummelin, Αθήνα, 17 Νοεμβρίου 1922.

Η.Π.Α φαίνονταν διατεθειμένες να προχωρήσουν στην αναγνώριση, με τον όρο να αποδεχθεί ο Κων/νος, τη διαδοχή του θρόνου υπέρ του γιού του. Ακόμη και η φανατικά αντιβασιλική Γαλλία, είχε αρχίσει να δείχνει δείγματα υποχώρησης, αναγνωρίζοντας στον ελληνικό λαό το δικαίωμα της επιλογής. Σύμφωνα με πληροφορίες του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, η γαλλική κυβέρνηση είχε προτείνει σε Ρώμη και Λονδίνο να στραφούν με το στόλο τους κατά τον Αθηνών, ως απάντηση στο σχέδιο των ελλήνων για κατάληψη της Κων/πολης.¹⁹² Η Ιταλία και η Μεγάλη Βρετανία είχαν αρνηθεί την πρόταση αυτή, και ο Γ. Στρέϊτ σημείωνε ό,τι δεν θα έπρεπε οι Μεγάλες Δυνάμεις να υποτιμούν τον ελληνικό λαό και τις επιθυμίες του¹⁹³. Η χρονική στιγμή κατά την οποία υποβάλλει η Γαλλία την πρότασή της στους συμμάχους, μας οδηγεί είτε να αμφισβητήσουμε την ορθότητα της κρίσης της γερμανικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα, η οποία ανέφερε ότι η Γαλλία υιοθετούσε ηπιότερη στάση στο ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου, είτε να συμπεράνουμε ότι η γαλλική πολιτική αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε μία σκληρή στάση έναντι της Ελλάδας και μία πιο ήπια που συμβάδιζε με τους υπόλοιπους συμμάχους.

Ζήτημα διεθνούς αναγνώρισης ελληνικής κυβέρνησης, προέκυψε ξανά μετά την *Επανάσταση του 1922* και την εκτέλεση των Έξ, καθώς οι ξένες κυβερνήσεις κλήθηκαν να συνάψουν σχέσεις με κυβέρνηση επαναστατών.

Σε αυτή τη περίπτωση παρατηρήθηκε ομαδοποίηση στη στάση των χωρών: Η Ρουμανία, η Ισπανία, η Σερβία, και η Σουηδία προχώρησαν άμεσα στην επίδοση διαπιστευτηρίων στη νέα κυβέρνηση. Η Γαλλία, το Βέλγιο και η Πολωνία εξέφρασαν αρχικά την πρόθεση

¹⁹² Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Το ελληνικό σχέδιο καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τομ.ΙΕ, Αθήνα 1978, 199-200

¹⁹³ P.A.A.A, R 901/72672, *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920- 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 14 Αυγούστου 1922.

αναγνώρισης της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά εξαιτίας των πολιτικών συμβάντων δεν προχώρησαν¹⁹⁴. Άλλωστε, υπήρχε μεγάλη αβεβαιότητα σχετικά με την επιλογή του προσώπου που θα αναλάμβανε την πρωθυπουργία.¹⁹⁵ Τελικά, οι χώρες αυτές με την προσθήκη της Ολλανδίας, αναγνώρισαν την επαναστατική κυβέρνηση. Η Αγγλία, οι Η.Π.Α και η Ιταλία¹⁹⁶, διαφοροποιήθηκαν ζητώντας αρχικά την πτώση των επαναστατών προκειμένου να προχωρήσουν στην αναγνώριση του βασιλιά Γεώργιου Β΄.

Για τη Γερμανία το ζήτημα της αναγνώρισης ήταν πió περίπλοκο, καθώς θεωρούσαν ότι η δημοκρατία δεν είχε εγκαθιδρυθεί με νόμιμο τρόπο στην Ελλάδα¹⁹⁷. Όμως, μετά τη συγκρότηση της Εθνοσυνέλευσης η γερμανική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να πάρει επίσημα θέση και η αναγνώριση έγινε πλέον αναπόφευκτη. Οι επόμενες κινήσεις έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικές, συνυπολογίζοντας την αντίδραση των κωνσταντινικών. Η γερμανική καθυστέρηση στην αναγνώριση συνδεόταν επίσης με τις επερχόμενες εκλογές, οι οποίες είχαν προγραμματισθεί για τις 16 Δεκεμβρίου 1923, διότι σε μία πιθανή νίκη των βασιλοφρόνων και του Μεταξά σκόπευαν να προχωρήσουν άμεσα στην αναγνώριση στηρίζοντας με αυτό τον τρόπο τον Μεταξά, στον οποίο θα χρεωνόταν θετικά η κίνηση αυτή¹⁹⁸.

Μετά την εκθρόνιση του Κων/νου τον διαδέχθηκε ο γιός του Γεώργιος Β΄. Η σύντομη διάρκεια της βασιλείας του χαρακτηρίστηκε από το γερμανό διπλωμάτη von Schoen ως αξιοθρήνητη αφού κατάφερε να στραφούν όλοι εναντίον του. Ακόμη και οι φιλοβασιλικοί, τον

¹⁹⁴ Πρόκειται για την παραπομπή σε δίκη και την εκτέλεση των Εξ.

¹⁹⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1923.

¹⁹⁶ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/33. Δ. Καλλέργης προς Κων/νο Ρέντη, Ρώμη 18 Νοεμβρίου / 1 Δεκεμβρίου 1922.

¹⁹⁷ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 10 Μαρτίου 1924.

¹⁹⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Οκτώβριος 1923.

κατηγορούσαν ότι επέτρεψε να γίνει η εκτέλεση των Εξ στο όνομα του Βασιλιά¹⁹⁹.

β) Η στάση της Γερμανίας έναντι της Κυβέρνησης

Δ. Γούναρη.

Από το φθινόπωρο του 1921 και μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης, και στελέχη της κυβέρνησής του περιόδευσαν στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με στόχο την προώθηση των ελληνικών θεμάτων. Κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου ταξιδιού, ο έλληνας Υπουργός Οικονομικών Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος, ο οποίος συνόδευε τον πρωθυπουργό, ανέφερε στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι στο περιθώριο της Διεθνούς Συνδιάσκεψης της Γένοβας²⁰⁰, η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 10 Απριλίου έως τις 19 Μαΐου 1922, παρατέθηκε πρόγευμα από γερμανούς αξιωματούχους αποκλειστικά για την ελληνική αποστολή. Παρόντες ήταν ο Walther Rathenau²⁰¹ και ο Joseph Wirth²⁰². Και οι δύο εξέφρασαν την

¹⁹⁹ IfZ, ED 357 Bd.30, NL Wilhelm von Schoen, Bd 30. *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*, Kapitel V, Athen, 173.

²⁰⁰ Η Διεθνής Συνδιάσκεψη της Γένοβας (27 Μαρτίου / 9 Απριλίου – 6 / 19 Μαρτίου 1922) είχε ως αντικείμενο την οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης και τις σχέσεις σε οικονομικό επίπεδο ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Το ελληνικό σχέδιο καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τομ.ΙΕ, Αθήνα 1978, 199-200

²⁰¹ Walther Rathenau (1867-1922) γερμανός βιομήχανος, συγγραφέας και Υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας επί κυβερνήσεως Wirth. Δολοφονήθηκε στο Βερολίνο από δυο αξιωματικούς του στρατού που ανήκαν στη δεξιά παράταξη. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Manfred Pohl, *Emil Rathenau und die AEG*, Berlin und Frankfurt am Main 1988, 21-39. - Arthur Fürst, *Emil Rathenau. Der Mann und sein Werk*, Berlin 1915. - Harry Graf Kessler, *Walter Rathenau. Sein Leben und sein Werk*, Frankfurt 1988. - *Deutsches Biographisches Jahrbuch Überleitungsband I* (1925) 158-167 s.v. Rathenau Emil (Felix Pinner). - Hartmut Pogge von Strandmann (hrsg.), *Walter Rathenau. Industrialist, Banker, Intellectual and Politician. Notes and Diaries 1907 – 1922*, Oxford 1985.

²⁰² Karl Joseph Wirth, (1879-1956), γερμανός πολιτικός του κεντρώου πολιτικού χώρου. Από το Μάιο του 1921 έως το Νοέμβριο του 1922 διετέλεσε καγκελάριος. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Ulrike Hölster Phillips, *Joseph Wirth: 1879 – 1956. Eine politische Biographie*, Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte, Reihe , Forschungen Bd 82, Freiburg 1998.

απογοήτευσή τους για την απουσία του Δημήτριου Γούναρη από αυτήν τη συνάντηση, καθώς τον χαρακτήρισαν, άνδρα υψηλής διανόησης²⁰³.

Η παρουσία του έλληνα πρωθυπουργού στη Γένοβα είχε ως στόχο την εξεύρεση λύσης στο Μικρασιατικό ζήτημα παρ'ότι αυτό δεν ήταν στην ατζέντα των συζητήσεων της Συνδιάσκεψης. Στις κατ' ιδίαν συναντήσεις του με εκπροσώπους των συμμαχικών χωρών διαπίστωσε ωστόσο την απροθυμία τους να μεσολαβήσουν προκειμένου να καμφθεί η τουρκική αδιαλλαξία και έπειτα από δύο εβδομάδες επέστρεψε άπραγος στην Αθήνα²⁰⁴

Μετά το πρόγευμα στο οποίο συμμετείχαν συνολικά 24 γερμανοί, οι Rathenau και Wirth κράτησαν το Ρούφο για περαιτέρω συζήτηση, κατά τη διάρκεια της οποίας τον ενημέρωσαν για τις θέσεις του Lloyd George σχετικά με τη στάση της Αγγλίας έναντι της διαφαινόμενης προσέγγισης της σοβιετικής Ρωσίας και της Γερμανίας. Ωστόσο, όπως επισήμαναν στον έλληνα πολιτικό δεν είχαν καταφέρει κατά τη διάρκεια της συζήτησής τους να βεβαιωθούν ότι η πολιτική της Αγγλίας στο ζήτημα αυτό θα ήταν ανεξάρτητη από την αδιάλλακτη στάση που τηρούσε η Γαλλία.²⁰⁵ Η προσέγγιση αυτή προς τον έλληνα Υπουργό Οικονομικών είναι ενδιαφέρουσα καθώς, η ελληνική πλευρά ήταν απλώς θεατής των γεγονότων και δεν είχε κανέναν απολύτως ρόλο στα τεκτονόμενα. Πιθανότατα η γερμανική πλευρά προσπαθούσε να καταγράψει αντιδράσεις τρίτων ως προς την επιχειρούμενη γερμανοσοβιετική προσέγγιση

²⁰³ Ο Γούναρης παρέμεινε στην ιταλική πόλη για δύο εβδομάδες και κατόπιν χρέη αρχηγού της ελληνικής αποστολής εκτελούσε ο Ρούφος

²⁰⁴ Νίκος Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα 2007, 473.

²⁰⁵ Ι.Α.Μ.Μ., *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή*, Αρ. Εισ. 146, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*. Αναφορά Λουκά Ρούφου προς Υπ. Εξωτερικών, Γένοβα, 21 Απριλίου 1922

Από την Αθήνα η γερμανική πρεσβεία έστελνε εκτενείς αναφορές στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, περιγράφοντας την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ενώ παράλληλα αρκετοί έλληνες επιχειρηματίες, που δραστηριοποιούνταν στη γερμανική αγορά, γίνονταν αγγελιοφόροι ειδήσεων ελληνικού ενδιαφέροντος στις γερμανικές αρχές.

Οι γερμανικές πηγές επισήμαιναν ότι ο Βασιλιάς Κων/νος βρισκόταν σε δεινή θέση έναντι των συμμάχων της Αντάντ.²⁰⁶ Ο von Schoen τόνιζε στις αναφορές του ό,τι οι Έλληνες υπό την καθοδήγηση του Lloyd George είχαν ξεκινήσει την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, και όσο ήταν ο Βενιζέλος στην εξουσία, τους παρείχαν τη στήριξή τους, τώρα όμως με τους βασιλικούς στην κυβέρνηση, έχουν αφεθεί στην τύχη τους.

Από το Αμβούργο έφθασαν πληροφορίες στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μέσω ενός έλληνα επιχειρηματία²⁰⁷. Σύμφωνα με στοιχεία που είχε από τις διασυνδέσεις του στην Ελλάδα, τόσο στον πολιτικό όσο και τον επιχειρηματικό κόσμο, η ελληνική κυβέρνηση στις αρχές του 1922 ήταν υποχείριο των δυνάμεων της Αντάντ και είχε χάσει τα ερείσματα της ανά τον κόσμο. Οι ελληνικοί πολιτικοί κύκλοι έβλεπαν ως μόνη διέξοδο τη δικτατορία, χωρίς όμως να δημιουργηθεί πολιτειακό ζήτημα σε σχέση με τη βασιλική οικογένεια. Ως τους καταλληλότερους υποψήφιους για μία τέτοια κίνηση θεωρούσαν των βενιζελικών φρονημάτων Έπατο Αρμιοστή της Σμύρνης, Αρ. Στεργιάδη και τον Ι. Μεταξά²⁰⁸. Με τις σκέψεις αυτές ήταν σύμφωνος και ο μεγαλοεπιχειρηματίας Νικόλαος Κανελλόπουλος²⁰⁹.

²⁰⁶ P.R.O.,G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 1922.

²⁰⁷ Τα στοιχεία του επιχειρηματία δεν αναγράφονται στην αναφορά.

²⁰⁸ P.A.A.A, R901/72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen*, Αμβούργο, Ιανουάριος 1922.

²⁰⁹ Νικόλαος Κανελλόπουλος (1864-1936). *Επιχειρηματίας, συνιδρυτής της βιομηχανίας Τσιμέντων ΤΙΤΑΝ. Διετέλεσε Υπουργός Οικονομίας, Εργασίας και Συγκοινωνίας (1935-1936) επί κυβερνήσεως Δεμερτζή. Βλ. σχετικά Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς, Αθήνα 1964, τομ.8, 143.*

Ο γερμανός πρέσβης στα τέλη Μαΐου του 1922 συναντήθηκε με τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλτατζή²¹⁰ και συζήτησαν για την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση του Μπαλτατζή ήταν διαφωτιστική για το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν η ελληνική κυβέρνηση. Ο έλληνας Υπουργός τόνισε ό,τι η Ελλάδα δεν μπορούσε να προχωρήσει σε καμμία συμφωνία πριν δοθεί λύση στο Μικρασιατικό και επιπλέον δεν ήταν ανεξάρτητη, ώστε να λαμβάνει μόνη της αποφάσεις. Πάντα τρία κράτη εμπλέκονταν σε αυτές. Αν η κατάσταση ήταν διαφορετική, θα μπορούσε να έχει πιο θετική έκβαση η συζήτησή τους.

Η ελληνική βασιλική οικογένεια παρατηρούσε με ενδιαφέρον τις εξελίξεις τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ο γερμανός πρέσβης σε συνάντηση που είχε στα ανάκτορα με το βασιλικό ζεύγος, διευκρίνισε τους λόγους για τους οποίους η Γερμανία ήρθε σε συμφωνία με τη (sic) Ρωσία²¹¹ και εξέφρασε την άποψη ότι και οι υπόλοιπες δυνάμεις θα ακολουθούσαν το παράδειγμα της Γερμανίας.

Η βασίλισσα Σοφία εμφανώς στενοχωρημένη για το διαμελισμό της Γερμανίας, μίλησε θαρραλέα κατά της γαλλικής πολιτικής την οποία κατηγορούσε ως υπεύθυνη για το συνεχόμενο διχασμό των ελλήνων. Ο ελληνικός λαός βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση σχεδόν 10 ολόκληρα χρόνια, και τώρα τον εγκατέλειπαν πλέον οι δυνάμεις του, οικονομικές και φυσικές. Ο πόλεμος έπρεπε να τερματισθεί και εκείνη που είχε την υποχρέωση να επιστρέψει τους έλληνες φαντάρους στα σπίτια τους ήταν η Αγγλία που τους έστειλε στη Μικρά Ασία. Η βασίλισσα εξέφρασε

²¹⁰ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 24 Μαΐου 1922.

²¹¹ Γερμανο-σοβιετική συμφωνία του Rapallo που υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1922. Σύμφωνα με τη συνθήκη ρυθμιζόνταν τα εκκρεμή ζητήματα των πολεμικών αποζημιώσεων, κατασχέσεων και ζημιών. Προβλεπόταν άμεση αποκατάσταση των διπλωματικών και προξενικών σχέσεων καθώς και επανέναρξη εμπορικών σχέσεων με βάση την ρήτρα του πλέον ευνοούμενου κράτους. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Kurt Rosenbaum, *Community of Fate. German – Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse University Press, N. York 1965, 28-30.

επίσης την άποψη ότι η Αγγλία ήταν πλέον έτοιμη να αναγνωρίσει το Βασιλιά, ενώ η Ιταλία ήταν προφανές ότι δεν θα είχε κανένα πρόβλημα επί του θέματος²¹².

Πριν τα γεγονότα της Σμύρνης, το καλοκαίρι του 1922, ο ιταλός πρέσβης στην Αθήνα, Cuius Gesare Montagna²¹³, πλησίασε το γερμανό ομόλογό του και του ζήτησε να μεταφέρει στο Βασιλιά τις πληροφορίες που είχε για τις εξελίξεις στη Μικρά Ασία. Οι ιταλοί συμβούλευαν τον έλληνα Βασιλιά να απομακρύνει τα στρατεύματα το γρηγορότερο από τα μικρασιατικά παράλια. Οι ιταλικές συμβουλές δεν ήταν βέβαια αγνών προθέσεων, καθώς οι ιταλικές επιδιώξεις στην περιοχή ήταν εξαρχής αντίθετες με τη συμμαχική εντολή περί της ελληνικής αποβάσεως.²¹⁴

Τις επόμενες μέρες σε γεύμα που παρέθεσε ο Βασιλιάς στο Τατόι, παρουσία του Γεωργίου Στρέϊτ, ο γερμανός διπλωμάτης βρήκε την ευκαιρία να μεταφέρει τις πληροφορίες αυτές. Ο Βασιλιάς τις επιβεβαίωσε αλλά τόνισε ότι ήταν σε δίλημμα. Αν έδινε διαταγή υποχώρησης, οι αντίπαλοι του θα τον κατηγορούσαν ότι πρόδωσε το όραμα των Ελλήνων για τη Μεγάλη Ελλάδα. Έτσι, δεν είχε άλλη επιλογή από το να συνεχίσει διατρέχοντας τον κίνδυνο να υποστεί μία μεγάλη ήττα²¹⁵. Μία ήττα που δεν άργησε να έρθει με τις γνωστές καταστροφικές της συνέπειες.

²¹² P.A.A.A, R901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 1 Ιουνίου 1922.

²¹³ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen, Kapitel V, Athen*, 168.

²¹⁴ Δημήτρης, Φιλίππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθήνα 2006, 31.

²¹⁵ Ο Hans von Schoen στα απομνημονεύματά του σημείωσε, ότι δεν γνώριζε αν ο Βασιλιάς είχε υπόψη του την υπονόμηση του στρατού από τους βενιζελικούς.

γ) Η γερμανική στήριξη στον Κεμάλ Ατατούρκ

Μετά την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, τον Ιούλιο του 1920, και τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα έγινε εμφυλιοπολεμική.

Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, δόθηκε άμεση προτεραιότητα στην ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στην διατήρηση του ελέγχου της περιοχής της Σμύρνης. Ο έλληνας πρωθυπουργός απέρριψε σχετική συμμαχική πρόταση για κατοχή της Κωνσταντινούπολης, θεωρώντας ότι αυτό θα συνέβαινε νομοτελιακά μέσω της δυναμικής του ελληνικού πληθυσμού. Ο ίδιος φέρεται να δηλώνει ότι ήταν ο μόνος έλληνας που μπορούσε να αρνείται την Κωνσταντινούπολη²¹⁶. Ο ίδιος πίστευε ότι η ελληνική κατοχή της Σμύρνης μελλοντικά θα έφερνε και την ειρηνική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ενώ το αντίστροφο ήταν αδύνατο να συμβεί. Πραγματικά, ένα ισχυρό τουρκικό κράτος στα παράλια της Ιωνίας δεν θα επέτρεπε ποτέ στην Ελλάδα να πραγματοποιήσει το όραμα της για προσάρτηση της δυτικής Μικράς Ασίας.

Ο ζωτικός χώρος της Μέσης Ανατολής, οι πλουτοπαραγωγικοί του πόροι και οι δυνατότητες που προσέφερε η περιοχή, για οικονομική ανάπτυξη και κατ'επέκταση και πολιτική, αποτελούσαν το μήλον της έριδος για τις Μεγάλες Δυνάμεις, που πλέον συναγωνίζονταν για την απόκτηση και διατήρηση ενός ευρύτερου κύκλου επιρροής σε όλα τα επίπεδα.

²¹⁶ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβιασμένα», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, 105.

Η Γαλλία που επιθυμούσε τη δημιουργία μίας μόνιμης πηγής επιρροής στην Τουρκία, ανέλαβε την πρωτοβουλία και προσκάλεσε την τουρκική αντιπροσωπεία στη Διάσκεψη Ειρήνης.

Ο έλληνας πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Ευθύμιος Κανελλόπουλος συγκέντρωνε πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις της Γαλλίας, και ανέφερε ό,τι σύμφωνα με τις πηγές του, σκοπός της πρόσκλησης του τούρκου Υπουργού Εσωτερικών Αλή Κεμάλ ήταν η ενίσχυση της γαλλόφιλης πολιτικής της Τουρκίας.²¹⁷ Σε μεταγενέστερη αναφορά του προς το Νικόλαο Πολίτη, ανέφερε ότι στο Συμβούλιο των Συμμάχων επρόκειτο να τεθεί υπό συζήτηση, η πιθανότητα να γίνει η Τουρκία προτεκτοράτο των Μεγάλων Δυνάμεων και κατά προτίμηση της Γαλλίας. Η λύση αυτή υποκινούνταν από τη γαλλική κυβέρνηση και στηριζόταν ανεπιφύλακτα από τους νεότουρκους.²¹⁸ Φυσικά, η στήριξη αυτή της τουρκικής πλευράς δεν ήταν χωρίς ανταλλάγματα²¹⁹.

Ο Ύπατος Αρμοστής της Γαλλίας είχε ζητήσει από το Βεζύρη να διατυπώσει εγγράφως τις υποχρεώσεις τις οποίες θα αναλάμβανε έναντι της Γαλλίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν, η ευνοϊκή μεταχείριση των γαλλικών επιχειρήσεων και η επικράτηση της γαλλικής γλώσσας.²²⁰

Η Γαλλία στήριξε όμως τους νεότουρκους ποικιλοτρόπως. Κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία, πολυάριθμα τηλεγραφήματα έφθαναν στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών από διάφορες περιοχές, με τα οποία πληροφορούσαν τις ελληνικές αρχές για την τροφοδοσία των κεμαλικών στρατευμάτων σε πολεμοφόδια²²¹ από

²¹⁷ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.18/165. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 25 Μαΐου 1919.

²¹⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.18/36. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 14 Μαΐου 1919.

²¹⁹ Philippe Bernard & Henri Dubief, *The decline of the Third Republic 1914-1938*, Cambridge University Press 1985, 102-103

²²⁰ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.19/98. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 10 Ιουνίου 1919.

²²¹ Από τη Βηρυττό ενημέρωσαν το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι αξιόπιστες πηγές στην Αλεξανδρέττα βεβαίωναν ότι οι γάλλοι χορηγούσαν στον Κεμάλ σε ευρεία κλίμακα, πολεμοφόδια όλων των ειδών. Την ίδια περίοδο ο έλληνας γιατρός στην Αλεξανδρέττα, Μπίλλας ανέφερε ότι οι

γαλλικές πηγές. Χαρακτηριστικότερο είναι ίσως το τηλεγράφημα του έλληνα διπλωμάτη Σταύρου Λιάτη από την Κων/πολη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, στο οποίο ανέφερε ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε συλλέξει, όλες οι διαπραγματεύσεις σχετικά με τον ανεφοδιασμό των κεμαλικών στρατευμάτων πραγματοποιούνται μέσω του γάλλου προξένου στη Μερσίνα²²².

Από την άλλη πλευρά η Ιταλία που είχε ως κύριο στόχο της την ανατροπή των συνθηκών, αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή²²³.

Τα τηλεγραφήματα που έφθαναν στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, από τον μόνο εναπομείναντα βενιζελικό αξιωματούχο στη Μικρά Ασία, τον Αριστείδη Στεργιάδη είναι χαρακτηριστικά της ιταλικής προπαγάνδας κατά των ελλήνων. Σμύρνη 1 Ιουνίου. Εντός δευτέρας εβδομάδος Μαΐου ιταλικόν ανιχνευτικόν « Νιέβο » φέρων ταγματάρχη χωροφυλακῆς Κοροσίνι περιερχόμενον παραλίους πόλεις Μ. Ασίας πρὸς ἐξακρίβωσιν δῆθενκαταστάσεως χωροφυλακῆς ἐνήργει μετὰ ἀξιωματικῶν ανιχνευτικοῦ προπαγάνδα κατὰ ἐλλήνων, προτρέποντας τουρκικὰς ἀρχὰς καὶ τουρκικὸ πληθυσμὸ εἰς ἀντίστασιν.....²²⁴ Την αμέσως επόμενη μέρα ο Στεργιάδης συνεχίζει αναφέροντας: ...Ιταλική προπαγάνδα ἐνταῦθα καὶ Κωνσταντινούπολιν μεταχειρίζεται τούρκους στρατιωτικούς ἀστυνόμους διοικητὰς ληστὰςκαὶ ἄλλα κακοποιὰ συντοιχεῖα τοῦ παρελθόντος πρὸς ἐρεθισμὸν τῶν Μωαμεθανῶν καὶ ὀργάνωσιν ἀντιστάσεως κατὰ ἡμετέρας προελάσεως διὰ νότον. Μεταξύ ἄλλων ὀργάνωσιν μυστικὴν διεύθυνσιν λαβοῦσα ὄνομα « Συμβούλιο συγκεντρουμένων ἐθνικῶν δυνάμεων »

παραλαβές των πολεμοφοδίων από τον τουρκικό στρατό γίνονταν παρουσία γάλλων αξιωματούχων, ενώ και ο γάλλος στρατηγός Tausend στο Τιγάντι της Κιλικίας μίλησε σε τούρκους εφένδρους προτρέποντας τους σε πόλεμο. Α.Υ.Ε, 1922 Φακ.11 *Μεταφορά όπλων από Γερμανία σε κεμαλικούς*.

²²² Α.Υ.Ε, 1922 Φακ.11 *Μεταφορά όπλων από Γερμανία σε κεμαλικούς*. Λιάτης προς Υπ. Εξωτερικών, Κων/πολη, 30 Ιουλίου 1922.

²²³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας- Ιταλίας 1919/20 – 1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, 66-92.

²²⁴ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/19/2, Τηλεγράφημα Αρ. Στεργιάδης προς Ελ. Βενιζέλο, Σμύρνη 1 Ιουνίου 1919.

(Μαίανδρον) ὅπερ διένειμε προκήρυξιν καλοῦσαν Μωαμεθανούς εἰς ἀντίστασιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Προκήρυξις ρητῶς ἀποκλείει ἀντίστασιν κατὰ ἰταλῶν καὶ ἁγγλῶν ρητῶς ὁμολογεῖ ἀνάγκην κηδεμονίας ξένης πλὴν ἐλληνικῆς.....Εἰς τὸ ἐσωτερικόν ἐξοπλισμένοι τούρκοι διὰ αὐστριακῶν ὅπλων παρεχομένων ὑπὸ ἰταλῶν.²²⁵

Ἡ παρουσία ωστόσο ἐλληνικῶν στρατευμάτων στα μικρασιατικά παράλια εἶχε ἀνησυχήσει καὶ τοὺς σοβιετικούς, οἱ οἱποῖοι ἀνταποκρινόμενοι στὶς ἐκκλήσεις τῆς Ἀγκυρας ἐσπευσαν σὲ στρατιωτικὴ καὶ οικονομικὴ βοήθεια τῶν κεμαλικῶν. Ὁ Ἀνδρέας Ζαπάντης στὸ βιβλίο του, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, διατύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι τὰ Σοβιέτ βοήθησαν τὸν Κεμάλ, διότι μία ἰσχυρὴ ἐλληνικὴ παρουσία ποὺ θὰ καταλάμβανε ὅλο το Αἰγαίον, ἦταν ἐμπόδιο στὴν ἐξόδο τῶν σοβιετικῶν στὴ Μεσόγειο.²²⁶

Ἡ Γερμανία τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919 εἶχε ἐπιλέξει τὴ στήριξη τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ, δίνοντας συνέχεια στὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ καὶ θέτοντας παράλληλα τὰ θεμέλια γιὰ περαιτέρω διείσδυση στὴ χώρα.

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ Μάρτιο τοῦ 1921 ὁ ἐλληνας διπλωμάτης στὸ Βερολίνο, Περικλῆς Νούλης, σὲ τηλεγράφημα τοῦ πρὸς τὸ Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ἐκτιμοῦσε ὅ,τι οἱ ἐπιτυχίες τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία μετέτρεψαν τὶς ἀπόψεις τῶν πολιτικῶν κύκλων τῆς Γερμανίας. Ἔως τότε, οἱ μύχιες εὐχές τοὺς ἦταν ὑπὲρ τῶν τούρκων καὶ βεβαίως καὶ ὑπὲρ τῆς ἀναθεώρησης τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών. Ἦδη ὁμως λέγεται ὅ,τι ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία χωρὶς τὸ φόβο τοῦ Κεμάλ θὰ στηρίζουν τὸ αἶτημα γιὰ ἀπόδοση τῆς Ἄνω Σιλεσίας στὴ Γερμανία, ἀφοῦ

²²⁵ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, Ἀρ. Εἰς. 173/19/13, Τηλεγράφημα Ἀρ. Στεργιάδης πρὸς Ἐλ. Βενιζέλο, Σμύρνη 2 Ἰουνίου 1919.

²²⁶ Ἀνδρέας Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Ἀθήνα 1989, 60-61.

δεν έχουν πλέον ανάγκη τους Γάλλους για την επίλυση του τουρκικού ζητήματος²²⁷.

Για το ίδιο θέμα, η εφημερίδα του Βερολίνου, *Ημερησία*, σε άρθρο της ανέφερε ότι η Γερμανία αποκλισθείσα από το Ανατολικό Ζήτημα - από τη Συνθήκη Ειρήνης - τηρούσε ουδέτερη στάση, αλλά ευχαρίστως θα έβλεπε τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού να εμποδίζουν τη Γαλλία να μεταχειρισθεί την Άνω Σιλεσία ως μοχλό πίεσης.

Βεβαίως στην πράξη, μόνον ουδέτερη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η γερμανική στάση την περίοδο της Μικρασιατικής εκστρατείας καθώς, από όλες τις πλευρές έφθαναν ειδήσεις για την ενίσχυση του κεμαλικού στρατού από τη Γερμανία.

Ο έλληνας πρεσβευτής στη Βιέννη Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος, σε τηλεγράφημα του στο Υπουργείο Εξωτερικών τόνιζε: ...Ανακοινῶ ὑμῖν πρὸς λήψιν ἀναγκαίων μέτρων ὅτι καθ ἅς ἔχω πληροφορίας γερμανοὶ ἀξιωματικοὶ ἀναχωροῦσιν ἐκ Βερολίνου διὰ Κωνσταντινούπολιν καὶ Θεσσαλονίκην ἵνα ἐκεῖθεν μεταβῶσι κατὰ ταξιν πρὸς στρατόν τοῦ Κεμάλ. Δύο ἀνεχώρησεν ἤδη οἱ δέ λοιποὶ 25 ἐν ὅλῳ ἀναχωρήσωσιν ἐκ Βερολίνου τήν 26^{ην} καὶ 27^{ην}. Οἱ περί οὗ ὁ λόγος ἀξιωματικοὶ ταξιδεύουσιν ἐφοδιασμένοι διὰ τουρκικῶν κανονικῶν διαβατηρίων.²²⁸ Η γερμανική πλευρά διέψευδε τους ισχυρισμούς αυτούς, και τόνιζε ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις για συμμετοχή γερμανών αξιωματικών στο στρατό του Κεμάλ. Μόνον έπειτα από τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μπορεί να απέμειναν κάποιοι αξιωματικοί επί τουρκικού εδάφους, κυρίως όμως λόγω αδυναμίας επιστροφής τους στη χώρα.²²⁹

²²⁷ Α.Υ.Ε., Φακ 17/ υποφάκελος 7, *Γερμανία εσωτερική κατάσταση*. Περικλής Νούλης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Μάρτιος 1921.

²²⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα Ι. Αλεξανδρόπουλου προς το Υπ. Εξωτερικών, 6/19 Απριλίου 1921.

²²⁹ Ρ.Ρ.Ο., Γ.Γ.Μ 33/4266 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland (1920-1929)*. Αναφορά Γερμανικού Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο 1921.

Ταυτόχρονα από τη Ρώμη κατέφθαναν οι πληροφορίες για αγορές μεγάλων ποσοτήτων πολεμικού υλικού, τις οποίες προμηθευόταν ο Κεμάλ από το Παρίσι, τη Ρώμη αλλά κυρίως από το Βερολίνο. Οι κεμαλικές επιτροπές, που είχαν συσταθεί στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, κατέβαλαν αμέσως τα χρήματα. Οι έλληνες διπλωμάτες πρότειναν τη δημιουργία πλήρους κατασκοπευτικού συστήματος στη Γερμανία ώστε εγκαίρως οι ελληνικές αρχές να πληροφορούνται για τη μεταφορά των πολεμοφοδίων. Η ανάγκη οργάνωσης ήταν άμεση διότι ο Κεμάλ ενισχύονταν τάχιστα.²³⁰

Η γερμανική παρουσία στην Τουρκία επιβεβαιωνόταν από παντού και ήταν πολυσχιδής. Ο έλληνας διπλωμάτης στη Σόφια, Νάκος Πανουργιάς, μετέφερε τη συζήτηση βούλγαρων αξιωματούχων που ήταν στην Τουρκία....Ο Κεμάλ υπεδέχθη τή βουλγαρική αποστολήν λαμπρῶς, μετέβησαν καί ἐπισκέφθησαν τήν Στρατιωτικήν Σχολήν καί τά ἐργοστάσια πυρομαχικῶν, ἐν οἷς οἱ περισσότεροι μηχανικοί εἶναι γερμανοί μεταβόντες διά Ρωσσίας...²³¹

Από το σύνολο των πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας καταλήγουμε το συμπέρασμα ότι το κεμαλικό καθεστώς αδιαμφισβήτητα στηρίχθηκε από τη γερμανική κυβέρνηση. Περιστασιακά ίσως, και κυρίως για λόγους που εξυπηρετούσαν τις δικές της πολιτικές επιδιώξεις, όπως η εξέλιξη των εδαφικών της διεκδικήσεων, η γερμανική κυβέρνηση άφηνε να διαρρεύσει ότι θα τηρούσε στάση ουδετερότητας στον πόλεμο μεταξύ ελλήνων και τούρκων. Στην πράξη τα πολιτικά, άλλα κυρίως τα οικονομικά της συμφέροντα την οδηγούσαν στην ενίσχυση των τουρκικών στρατευμάτων.

²³⁰ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα, Ρώμη 7 Φεβρουαρίου 1922.

²³¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα Νάκος Πανουργιάς προς Υπ. Εξωτερικών Σόφια 21/3 Αυγούστου 1921.

δ) Η στάση της Γερμανίας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή

Η Αθήνα μετά την έλευση των προσφύγων έδινε την εικόνα μίας άναρχης και κακόμοιρης πόλης. Το ελληνικό κράτος ήταν ανήμπορο να αντιμετωπίσει τα εκατομμύρια των ξεριζωμένων και χρειάστηκε η παρέμβαση ευρωπαίων και αμερικανών – ιδιωτών αλλά και οργανισμών - για την αντιμετώπιση των προβλημάτων διαβίωσης των προσφύγων. Το ζεύγος H. Morgenthau²³² ήρθε στην Αθήνα και επισκέφθηκε τους διαπιστευμένους διπλωμάτες, ζητώντας τη βοήθεια των κυβερνήσεων τους²³³.

Η διεθνής αυτή πρωτοβουλία ήρθε να αντικαταστήσει τον μη κυβερνητικό οργανισμό που είχε δημιουργήσει για την περίθαλψη των προσφύγων, ο βιομήχανος Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Το Ταμείο Αποκατάστασης Προσφύγων όπως ονομάστηκε, λειτούργησε έως τις 31 Οκτωβρίου 1923 οπότε διαλύθηκε για να αντικατασταθεί από τη Διεθνή Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π).

Το Ταμείο, παράλληλα με τις αμέσου χαρακτήρα δραστηριότητες του (υγειονομική περίθαλψη, σίτιση), ασχολήθηκε και με την αστική εγκατάσταση των προσφύγων. Καταλύματα χτίζονταν παντού, τα υλικά αγοράζονταν συνήθως με δημόσιες μειοδοτικές δημοπρασίες ή με ενσφράγιστες προσφορές από διάφορους οίκους²³⁴. Για μήνες ο

²³² Μεταξύ του Henry Morgenthau και των γερμανών υπήρχε σύμφωνα με τον von Schoen μία παράξενη αντιπάθεια, δεδομένου ότι είχε γεννηθεί στη Γερμανία και ζούσε στο Mannheim μέχρι την ηλικία των 9 ετών, όπου ο πατέρας του διατηρούσε κατάστημα υποδημάτων.

²³³ Henry Morgenthau (1856-1946). Αμερικανός διπλωμάτης, που έγινε ευρύτερα γνωστός από τη θητεία του ως πρέσβης στην Κων/πολη την περίοδο 1913-1916. Το 1923 η Κοινωνία των Εθνών δημιούργησε την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, στην οποία ανέθεσε την επίλυση του ζητήματος της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα. Ο Morgenthau τοποθετήθηκε στη θέση του προέδρου αυτής της επιτροπής και με την ιδιότητα αυτή ταξίδεψε στην Αθήνα.

²³⁴ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994, 121-133.

γερμανός πρέσβης διαπραγματευόταν με γερμανικές επιχειρήσεις την προμήθεια υλικών²³⁵.

Η ελληνική παροικία της Γερμανίας²³⁶ μετά τη Μικρασιατική καταστροφή συγκεντρώθηκε στο Βερολίνο προκειμένου να συζητηθούν οι εξελίξεις στην Ελλάδα. Η πλειοψηφία τάχθηκε υπέρ του Βενιζέλου, αφού η κωνσταντινική πτέρυγα δεν συμμετείχε. Ένα μέρος των συμμετεχόντων, με κύριο εκφραστή τον Δανιηλίδη²³⁷, ζητούσαν την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, ενώ η πλειοψηφία υπό τον Καλογερ[ά]-πρώην σύμβουλο της Πρεσβείας-, ξεκαθάρισε ότι ήταν υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας αλλά με την παράλληλη δραστηριοποίηση του Βενιζέλου.

Στη συγκέντρωση αποφασίσθηκε να αγνοήσουν τον έλληνα πρέσβη²³⁸ και παράλληλα να συγκροτήσουν μια επιτροπή, η οποία θα αναλάμβανε την εκπροσώπηση των συμφερόντων της ελληνικής κοινότητας του Βερολίνου.

²³⁵ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 170.

– Στην περιοχή της Νίκαιας κατασκευάστηκαν μερικώς προκατασκευασμένα σπίτια, γνωστά ως « Γερμανικά », Βλ. Μ. Κωνσταντινοπούλου, « Η οργανωμένη δόμηση », *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα, 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*. Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης, Αθήνα 1985, 136-137.

²³⁶ P.A.A.A., R901/72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen*. Πρακτικά, Βερολίνο 20 Ιανουαρίου 1922.

²³⁷ Στο Βερολίνο το 1922 ζούσαν οι: Λέων Δανιηλίδης, πολιτικός μηχανικός, Σόλων Δανιηλίδης, έμπορος και ο Δημοσθένης Δανιηλίδης, ο οποίος την περίοδο 1922 - 1923 σπούδαζε στο Βερολίνο. Ο Δημοσθένης Δανιηλίδης σχεδίαζε μαζί με τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος βρισκόταν την ίδια περίοδο στη γερμανική πρωτεύουσα, να εκδόσουν περιοδικό με τίτλο NOVA GRAECIA. Δυστυχώς η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε καθώς δεν βρήκε οικονομική στήριξη. Ο Δανιηλίδης της αναφοράς, είναι ο Δημοσθένης Δανιηλίδης, ο οποίος γεννήθηκε στην Καπαδοκία το 1889 και από το 1913 έως το 1922 φοίτησε στα Πανεπιστήμια Βιέννης, Βερολίνου, Δρέσδης, Βέρνης, Ζυρίχης και Βασιλείας για να ολοκληρώσει τις σπουδές του στα νομικά, τη φιλοσοφία τις οικονομικές και πολιτικές επιστήμες, την κοινωνιολογία, τη υγιεινή και τα παιδαγωγικά. Από νωρίς επιδίωξε με ομιλίες, συγκεντρώσεις και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις για τους Έλληνες που ήταν εγκατεστημένοι ή σπούδαζαν στη Γερμανία, τη Γαλλία ή την Ελβετία να κινήσει το ενδιαφέρον τους για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του ελληνισμού. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε το βιογραφικό σημείωμα στο βιβλίο: Δημοσθένης Δανιηλίδης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*. Πρόλογος: Βασίλη Φίλια, Αθήνα 1985.

²³⁸ Το 1917 με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ διεκόπησαν οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών. Έως το τέλος του πολέμου τα συμφέροντα των Ελλήνων στο Reich τα φρόντιζε η ολλανδική πρεσβεία. Την τετραετία 1919 - 1922 επιτετραμμένος της Ελλάδας στην Γερμανία ήταν ο νομικός Δημήτριος Αριστ. Αραβαντινός, αδελφός του γνωστού ζωγράφου Πάνου Αραβαντινού. Βλέπε σχετικά: Konstantinos Leontopoulos, *Deutsch-griechische Begegnungen & Griechen in Berlin*, Berlin 2005, 197-198.

Έντονο προβληματισμό προκαλούσε στη γερμανική κυβέρνηση η συνεχόμενη αστάθεια στην ελληνική πολιτική ζωή, καθώς δεν μπορούσαν να χτίσουν μία στέρεη σχέση με κάποιον Υπουργό, αφού η θητεία του ήταν πολύ συχνά από ολιγόμηνη έως ολιγοήμερη.

Το Σεπτέμβριο του 1922, έναν μόλις μήνα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, ο γερμανός πρέσβης επισκέφθηκε τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Νικόλαο Καλογερόπουλο προκειμένου να συζητήσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο γερμανός διπλωμάτης²³⁹, ο Καλογερόπουλος ήταν παντρεμένος με γαλλίδα και είχε σαφώς φιλογαλλικές τάσεις. Παρόλα αυτά, στη σχετική συζήτηση ο έλληνας Υπουργός αναγνώρισε τη σημασία των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων, ήταν άριστα ενημερωμένος για όλα τα ζητήματα, αλλά διευκρίνισε ό,τι δυστυχώς η ελληνική οικονομία ήταν εγκλωβισμένη από τους συμμάχους. Υποσχέθηκε ωστόσο ό,τι θα προσπαθούσε να βοηθήσει στην ενίσχυση των ελληνογερμανικών σχέσεων, αν και μετά την καταστροφή της Σμύρνης και την απομάκρυνση της Γερμανίας από τους διεθνείς οργανισμούς η κατάσταση είχε γίνει περίπλοκη και δυσκολότερη. Την ίδια στιγμή, ο έλληνας Υπουργός ζήτησε να δημοσιεύονται στο γερμανικό τύπο, άρθρα που θα εκφράζουν τον αποτροπιασμό και την αποδοκιμασία των γερμανών για το διωγμό των χριστιανών από τη Μ. Ασία. Η παρουσία όμως του Ν. Καλογερόπουλου ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Όταν έφθασε η αναφορά αυτή στο Βερολίνο, ο Καλογερόπουλος, ήταν ήδη παρελθόν και τη θέση του πήραν διαδοχικά οι: Ευθύμιος Κανελλόπουλος και Νικόλαος Πολίτης, και αυτοί με βραχύβια θητεία²⁴⁰. Σε αυτό το γεγονός αναφέρεται και το επόμενο

²³⁹ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Σεπτεμβρίου 1922.

²⁴⁰ Γρηγόρης Τζιοβάρας, *Κυβερνήσεις 1833-1996. Τα υπουργεία μας*, Αθήνα 1996.

έγγραφο της γερμανικής πρεσβείας²⁴¹ στο οποίο τονίζεται ότι οι συνεχόμενες αλλαγές στο Υπουργείο δεν ευνοούν τη διευθέτηση των ελληνογερμανικών ζητημάτων, αφού ακόμη και η κυβέρνηση Ζαΐμη δεν εξασφαλίζει σταθερότητα.

Υπουργός Εξωτερικών, στα τέλη Οκτωβρίου του 1922 είναι ο Νικόλαος Πολίτης. Στενός συνεργάτης για μεγάλο χρονικό διάστημα του Ελευθέριου Βενιζέλου, έχαιρε της εκτίμησης των ξένων διπλωματών. Οι γερμανοί πίστευαν ότι ήταν πολύ καλύτερος από τον προκάτοχο του, επί κυβερνήσεως Γούναρη. Ωστόσο ο Πολίτης, δεν μπορούσε να συνδέει το όνομα του με τη Γερμανία, αφού δεν υπήρχε μεγαλύτερη ύβρις για έλληνα πολιτικό από τον χαρακτηρισμό του ως γερμανόφιλου. Δεν θα έπρεπε λοιπόν να τον υπολογίζουν για σημαντικές κινήσεις, αφού δεν φοβόταν μεν τους συμμάχους αλλά παρέμενε βαθιά γαλλόφιλος²⁴².

Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο γερμανός πρέσβης, έδινε τη σωστή διάσταση που θα έπρεπε να έχουν οι προσδοκίες των γερμανών για την Ελλάδα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αναφέρει λοιπόν ό,τι παρά τη μη άμεση εμπλοκή της Γερμανίας στη Μικρασιατική καταστροφή αλλά και τη στάση που κράτησε η Γαλλία στο θέμα αυτό, οι γερμανοί πρέπει να κατανοήσουν ότι η βενιζελική Ελλάδα θα παρέμενε πάντα στο πλευρό της Γαλλίας.

Οι ελληνικές εφημερίδες είχαν βέβαια και αυτές το μερίδιο ευθύνης τους στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σχετικά με το ρόλο της Γερμανίας.

Σύμφωνα με αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* το Νοέμβριο του 1922, δημοσίευσε παλαιότερο τηλεγράφημα στήριξης της γερμανικής κυβέρνησης προς τον Ιωάννη Μεταξά, με χρονολογία 1918,

²⁴¹ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 28 Οκτωβρίου 1922.

²⁴² όπ.π. υποσ.241.

ξεσηκώνοντας σύμφωνα με τις πληροφορίες της γερμανικής διπλωματικής αποστολής, θύελλα αντιδράσεων. Το τηλεγράφημα αυτό είχε την υπογραφή του γερμανού στρατιωτικού ακολούθου, όμως δεν προερχόταν από κάποια κρυφή πηγή αλλά από την ίδια τη βασίλισσα Σοφία²⁴³.

Το έγγραφο αυτό πρέπει να το εξασφάλισε η εφημερίδα από το *Μαύρο βιβλίο*²⁴⁴, το οποίο περιείχε όλα τα έγγραφα της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν την καταστροφή, με αποκορύφωμα την εκτέλεση των Έξ στο Γουδή, το φθινόπωρο του 1922, είχαν μεγάλο αντίκτυπο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας.

Στις 29 Νοεμβρίου 1922 η εφημερίδα *Prager Tagblatt*²⁴⁵ με πρωτοσέλιδο τίτλο: *Εκτέλεση τῶν Ὑπουργῶν τοῦ Κωνσταντίνου* έκανε εκτενή αναφορά στη δίκη καθώς και στις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από την πλευρά της Μεγάλης Βρετανίας. Παράλληλα παρουσίασε τα βιογραφικά σημειώματα των εκτελεσθέντων και μετέφερε την άσχημη εικόνα που σχηματίστηκε στην Ευρώπη από την εκτέλεση των ελλήνων πολιτικών.

Ενα κοινό σημείο στις ανταποκρίσεις των γερμανόφωνων εφημερίδων είναι η έμφαση που δίνουν στη διακοπή των ελληνοαγγλικών διπλωματικών σχέσεων με την αποχώρηση του άγγλου πρέσβη από την Αθήνα. Υπενθυμίζουν ότι κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί μόνον μία φορά στο παρελθόν, όταν η Αγγλία διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με τη Σερβία μετά τη δολοφονία του Βασιλιά στα 1903.²⁴⁶

²⁴³ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920 - 1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1922.

²⁴⁴ Δεν έχουν εντοπιστεί περαιτέρω στοιχεία για αυτό.

²⁴⁵ Εφημερίδα, *Prager Tagblatt*, 29 - 11 - 1922.

²⁴⁶ Εφημερίδα, *Prager Tagblatt*, 29 - 11 - 1922, - Εφημερίδα, *Reichspost*, 29 - 11 - 1922.

Σε σχετική αναφορά της, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα²⁴⁷ έκανε λόγο και για τη στάση των Βέλγων και των Ολλανδών, οι οποίοι σκόπευαν να διατηρήσουν το ελάχιστο των σχέσεων με την ελληνική κυβέρνηση.

Ο Hans von Schoen περιέγραφε με τα μελανότερα χρώματα τις μέρες πριν την εκτέλεση στο Γουδή²⁴⁸, τονίζοντας ότι τόσο οι συλλήψεις όσο και η ίδια η διαδικασία, ήταν μιά παρωδία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες του γερμανού διπλωμάτη για τη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε αυτές τις εξελίξεις.

Αγγλία και Γαλλία προσπάθησαν μέσω της διπλωματικής οδού να ματαιώσουν την απόφαση του στρατοδικείου. Ο ίδιος ωστόσο περιγράφει ότι δέχθηκε την επίσκεψη του αρχαιότερου των πρεσβευτών στην Ελλάδα, του (sic) ρώσου διπλωμάτη Emil Demidoff, ο οποίος τον ρώτησε αν ήταν διατεθειμένος να συμμετέχει σε μία συλλογική προσπάθεια των ξένων αντιπροσωπειών, για τη σωτηρία των συλληφθέντων. Ο γερμανός επιτετραμμένος του απάντησε ότι δεν θα περίμενε την απάντηση της κυβέρνησής του, αλλά θα αναλάμβανε προσωπικά την ευθύνη συμμετοχής του σε αυτή την πρωτοβουλία.

Δυστυχώς, η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε. Σύμφωνα πάντα με όσα αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο von Schoen, ο γάλλος πρέσβης μέσω του στρατιωτικού του ακολούθου είχε πληροφορίες από το στρατηγό Οθωναίο για την ημερομηνία εκτέλεσης. Έτσι, δεν δέχθηκε να υπογράψει, αφού γνώριζε ότι επρόκειτο για τετελεσμένο γεγονός. Παράλληλα, ο άγγλος πρεσβευτής, Lindlay δεν συμμετείχε καθόλου σε αυτή την κίνηση. Όταν ρωτήθηκε δε, από τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, αν η Αγγλία θα εγγυόταν την εξορία των κατηγορουμένων,

²⁴⁷ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920 - 1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1922.

²⁴⁸ ...Όχλος στους δρόμους συγκεντρωμένος κραύγαζε Θάνατος Θάνατος! IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*....., 170.

σε περίπτωση μετατροπής της ποινής σε ισόβια εξορία, απάντησε αρνητικά.

Τελικά η εκτέλεση δεν ματαιώθηκε, και ο γερμανός πρέσβης στιλιτεύει σε αναφορές του, τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρθηκαν οι ιθύνοντες στους μελλοθάνατους. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο Δ. Γούναρης πετάχθηκε σαν σακί μέσα στο φορτηγό που τον μετέφερε, ενώ τη στιγμή της εκτέλεσης τον υποβαστούσαν οι Θεοτόκης και Μπαλτατζής, αφού ο ίδιος λόγω των σοβαρών προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε δεν ήταν σε θέση να σταθεί όρθιος.

**ε) Το πρόβλημα της γλώσσας στην επίδοση των
διαπιστευτηρίων του γερμανού πρέσβη Hans von
Schoen²⁴⁹**

Το Δεκέμβριο του 1923 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ εγκατέλειψε τη χώρα και λίγους μήνες αργότερα η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση ψήφισε την έκπτωση της δυναστείας των Γλύκξμπουργκ. Το δημοψήφισμα που ακολούθησε τον Απρίλιο του 1924 επικύρωσε τη λαϊκή εντολή περί αβασίλευτης δημοκρατίας και πρόεδρος της χώρας ανέλαβε ο βενιζελικός ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης.

Η επίδοση των διαπιστευτηρίων των ξένων διπλωματών στο νέο πρόεδρο της ελληνικής δημοκρατίας ήταν μία τυπική διαδικασία, η οποία δεν αναμενόταν ότι θα δημιουργούσε ένταση μεταξύ της ελληνικής και γερμανικής κυβέρνησεως.

²⁴⁹ P.A.A.A, R 901/ 72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Hans von Schoen προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 7 Αυγούστου 1924.

Το καλοκαίρι του 1924 ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα, Hans von Schoen ενημερώθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών της χώρας του ότι έπρεπε να επιδόσει τα διαπιστευτήρια του στη γερμανική γλώσσα²⁵⁰.

Ο ίδιος γνώριζε ότι ο ναύαρχος Κουντουριώτης δεν μιλούσε γερμανικά και για το λόγο αυτό, προετοίμασε μία γαλλική μετάφραση της ομιλίας του και την παρέδωσε μαζί με την πρωτότυπη στο Υπουργείο Εξωτερικών. Προς μεγάλη έκπληξη του γερμανού διπλωμάτη ο Κυριάκος Βενιζέλος²⁵¹, ο οποίος υπηρετούσε στο Υπουργείο τον επισκέφθηκε και τον πληροφόρησε ότι η ομιλία έπρεπε να γίνει μόνο στη γαλλική γλώσσα. Ο von Schoen ενημέρωσε τόσο τον Κ. Βενιζέλο όσο και τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών ότι η απόφαση της γερμανικής κυβέρνησης ήταν άλλη και αυτήν θα τηρούσε. Ταυτόχρονα, είχε ενημερωθεί ότι ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο Ευθύμιος Κανελλόπουλος είχε πραγματοποιήσει την επίδοση των δικών του διαπιστευτηρίων στα ελληνικά. Θεώρησε λοιπόν ότι βάση της αρχής της αμοιβαιότητας το ίδιο θα συνέβαινε και με εκείνον στην Αθήνα. Ωστόσο, επειδή η ελληνική πλευρά φαινόταν αμετακίνητη στις θέσεις της, ο γερμανός διπλωμάτης αποχώρησε με σκοπό να επανέλθει το φθινόπωρο.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Βερολίνο, ο von Schoen αποφάσισε, χωρίς όμως να ενημερώσει το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, να προχωρήσει σε μια συμβιβαστική λύση. Σκόπευε να κάνει την ομιλία του στα γερμανικά και ο διερμηνέας της πρεσβείας θα αναλάμβανε την ταυτόχρονη μετάφραση της στα γαλλικά. Η πρόταση αυτή βρήκε σύμφωνο τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Γεώργιο

²⁵⁰ Η απόφαση αυτή είχε ληφθεί ως αντίδραση, μετά την κατάληψη του Ruhr από τους γάλλους.

²⁵¹ Κυριάκος Ελ. Βενιζέλος (1893 - 1942), πρωτότοκος γιός του Ελευθερίου Βενιζέλου και της πρώτης συζύγου του Μαρίας Κατελούς ή Ελευθερίου. Παντρεύτηκε την κόρη του εφοπλιστή Νικήτα Ρούσσου με την οποία απέκτησε τρία παιδιά. Λόγοι υγείας τον εμπόδισαν να διαδεχθεί τον πατέρα του στην ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά εκλέχθηκε βουλευτής το 1928. Βλ. σχετικά, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα 1990, τομ.2, 248.

Ρούσσο, ο οποίος όμως ανησυχούσε ότι με αυτήν την κίνηση, θα καθιερωνόταν η χρήση της γερμανικής γλώσσας στην αλληλογραφία μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός ανεπιθύμητο.

Την ίδια στιγμή οι γερμανικές εφημερίδες έκαναν αναφορά στο ζήτημα αυτό με πηχιαίους τίτλους. *Δίλημμα γλώσσας για τον πρέσβη von Schoen στην Αθήνα*, δημιουργώντας πρόβλημα στο γερμανό διπλωμάτη, αφού για την πρωτοβουλία του αυτή δεν είχε ενημερώσει το Υπουργείο του²⁵².

Αρχικά, ο Π. Κουντουριώτης δήλωσε ασθένεια και η επίδοση των διαπιστευτηρίων πήρε αναβολή. Τελικά, η πρόταση του γερμανού πρέσβη για παράλληλη γαλλική μετάφραση της ομιλίας του έγινε δεκτή. Επρόκειτο όμως για μιά παρωδία, καθώς ο μεταφραστής που χρησιμοποιήθηκε δεν ήταν καλός γνώστης της γαλλικής γλώσσας.

Το επεισόδιο αυτό έδωσε τροφή για σχόλια στο ξένο τύπο. Η *Daily Telegraph*²⁵³ στο φύλλο της με ημερομηνία 11 Αυγούστου 1924 ανέφερε ότι τα γεγονότα παρουσιάζονται από τη γερμανική πλευρά, διαστρεβλωμένα. Έλληνας πολιτικός διευκρίνισε ότι η περίπτωση του έλληνα διπλωμάτη που χρησιμοποίησε ως άλλοθι ο von Schoen, ήταν εντελώς διαφορετική. Ο γερμανός πρέσβης, δεν είχε διευκρινίσει ότι ο Ε. Κανελλόπουλος δεν ζήτησε ο ίδιος να μιλήσει στη μητρική του γλώσσα αλλά του ζητήθηκε. Αντίθετα υπήρξε απαίτηση εκ μέρους της γερμανικής διπλωματίας.

Η ελληνική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* φιλοξένησε στις σελίδες της τηλεγράφημα από το Παρίσι σχετικά με το διπλωματικό επεισόδιο καθώς και τα ανακοινωθέντα της γερμανικής και ελληνικής

²⁵² IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 74.

²⁵³ P.A.A.A, R901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen Juni 1920 – Januar 1934*. Εφημερίδα *Daily Telegraph*, 11 August 1924.

κυβερνήσεως, τονίζοντας, ότι δεν υπήρχε ζήτημα διακοπής των διπλωματικών σχέσεων και ότι όλα ήταν μεγάλη παρεξήγηση²⁵⁴.

στ) Η παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα από το γερμανικό τύπο.

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, επιθυμούσε την προσέγγιση μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας και συμφωνούσε με τη γνώμη του πρέσβη Hans von Schoen, να πλησιασθεί ο Μεταξάς, αλλά και άλλες προσωπικότητες των βασιλοφρόνων και να ενημερωθούν εμπιστευτικά ότι αν αποκαθιστούνταν οι οικονομικές σχέσεις και συνάπτονταν εμπορικές συμφωνίες²⁵⁵ θα δινόταν η αφορμή για τη σύναψη πλήρων διπλωματικών σχέσεων.

Το σχέδιο αυτό συναντούσε δυσκολίες καθώς ο Ιωάννης Μεταξάς κατηγορήθηκε ανοικτά από μερίδα του ελληνικού τύπου για τις φιλογερμανικές του τάσεις, που ουσιαστικά τον είχαν θέσει στο περιθώριο της πολιτικής ζωής, ενώ παράλληλα κατηγορίες εκφράστηκαν και κατά της γερμανικής διπλωματικής αποστολής για συμμετοχή στις παρασκηνιακές κινήσεις του Μεταξά²⁵⁶.

Από την πλευρά του ο γερμανικός τύπος επιχειρούσε να προλειάνει το έδαφος της επαναπροσέγγισης. Στις αρχές του 1923 η εφημερίδα *Deutsche Allgemeine Zeitung*, η οποία είχε ημιεπίσημο χαρακτήρα, τόνιζε τη σημασία του ανορθωτικού έργου της επανάστασης του 1922 η οποία σύμφωνα πάντα με τον αρθρογράφο, είχε ταχθεί υπεράνω κομματικών διαίρεσεων κατορθώνοντας έτσι να συνενώσει τα

²⁵⁴ Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, 5 Αυγούστου 1924.

²⁵⁵ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920 - 1936*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς την Πρεσβεία στην Αθήνα, Οκτώβριος 1923.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, *Η περίφημος συνωμοσία καταλήγει εις συλλήψεις δημοκρατικών*, Αθήνα 12 Σεπτεμβρίου 1924

υγιή στοιχεία όλων των πολιτικών παρατάξεων.²⁵⁷ Η άποψή τους σχετικά με την ελληνική πολιτική κατάσταση ήταν ότι οι Κονδύλης και Πάγκαλος εποφθαλμιούσαν το δίδυμο Γονατά - Πλαστήρα και ότι η πολιτική αστάθεια ήταν τέτοια, που θα έπρεπε άμεσα να προκηρυχθούν εκλογές. Οι μετέπειτα εξελίξεις στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, δικαίωσαν τη γερμανική άποψη²⁵⁸.

Από το καλοκαίρι του 1923 άρχισε σταδιακά να αυξάνεται το ενδιαφέρον του γερμανικού τύπου για την Ελλάδα και εμφανίσθηκαν τα πρώτα θετικά δημοσιεύματα.

Η *Hamburger Fremdenblatt* την 1^η Ιουλίου 1923 εμφάνισε ένα εκτενές άρθρο για την ελληνική κοινωνική και πολιτική κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι η μακροχρόνια εμπλοκή της Ελλάδας σε πολέμους, δεν επέτρεψε στις δυνάμεις της χώρας, ούτε να ασκήσουν τα εκπολιτιστικά τους καθήκοντα, αλλά ούτε και να αφυπνίσουν τις οικονομικές της δυνατότητες. Βεβαίως, δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία - σύμφωνα με τον αρθρογράφο της εφημερίδας - ότι η Ελλάδα θα διαδραματίσει σπουδαίο οικονομικό ρόλο στο μέλλον.

Στο ίδιο άρθρό της η εφημερίδα επισήμανε ό,τι η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση επανάστασης, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται βία, αναρχία ή χάος, αφού επικεφαλής είναι δύο μεγάλοι πατριώτες, ο Στυλιανός Γονατάς και ο Νικόλαος Πλαστήρας. Αυτοί οι δύο κατάφεραν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή να αποτρέψουν τους κινδύνους που απειλούσαν τη χώρα, να συγκρατήσουν την οικονομία της, και τώρα πλέον χαίρουν της εμπιστοσύνης του λαού. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα ήταν η κοινή τους θέση σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Όλες οι παρατάξεις, επιθυμούσαν τη διατήρηση του εδαφικού status quo και την ενίσχυση των καλών σχέσεων

²⁵⁷ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Σειρά Β 1923.

²⁵⁸ P.R.O., G.F.M 33 / 2536 Pol. Abt., *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Οκτώβριος 1923.

με τις υπόλοιπες Βαλκανικές χώρες και τους συμμάχους. Αντίθετα, διαφοροποιούνταν ως προς τους στόχους τους για την αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων. Παρόλα αυτά, έπρεπε άμεσα να προκηρυχθούν εκλογές ώστε να υπάρξει νόμιμη κυβέρνηση στη χώρα.

Στη συνέχεια μέσω του ίδιου άρθρου ασκούνταν κριτική στον τρόπο λειτουργίας της δημόσια διοίκησης και κυρίως στον τρόπο διορισμού των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα, οι οποίοι επιλέγονταν όχι σύμφωνα με τις ικανότητες τους, αλλά ανάλογα με τις πελατειακές σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ ψηφοφόρων και πολιτευτών.

Όσον αφορά τον οικονομικό τομέα, ο αρθρογράφος της *Hamburger Fremdenblatt*, τόνιζε ότι η γερμανική βιομηχανία θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης και διείσδυσης στην Ελλάδα, καθώς η ανυπαρξία βιομηχανικής ανάπτυξης στη χώρα άνοιγε ένα νέο πεδίο δράσης στους γερμανούς, στους οποίους δινόταν οι ευκαιρία να θέσουν ισχυρά θεμέλια στην Ελλάδα.

Το άρθρο αυτό εντυπωσίαζε, κυρίως για τη θετική στάση των γερμανών έναντι της επαναστατικής κυβέρνησης, την οποία εκθείαζαν χωρίς ωστόσο να απομακρύνονται από την αρχική τους άποψη περί λαϊκής νομιμοποίησης τους καθεστώτος²⁵⁹.

Την ίδια εποχή επανεξετάζεται η εξωτερική πολιτική της Γερμανίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η Γερμανία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε παραιτηθεί από μία ενεργητικότερη βαλκανική πολιτική, προκειμένου να επιτύχει τον πρωτεύοντα στόχο της πολιτικής της, την αναθεώρηση δηλαδή της συνθήκης των Βερσαλλιών.

²⁵⁹ Α.Υ.Ε *Πρεσβεία Βερολίνου*, Φακ.93, *Hamburger Fremdenblatt*, « Η Ελλάς της σήμερον » 1 Ιουλίου 1923.

Μετά τη γερμανο-σοβιετική συνθήκη του Rapallo²⁶⁰ – την άνοιξη του 1922- δύο ήταν τα καίρια σημεία που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Γερμανίας στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης-συμπεριλαμβανομένων και των Βαλκανίων-: α) Η προώθηση των οικονομικών σχέσεων της χώρας και β) Η προστασία των γερμανικών μειονοτήτων.

Ο φυσικός χώρος διάθεσης των γερμανικών προϊόντων ήταν οι χώρες γύρω από το Δούναβη (Donauraum). Ο καγκελάριος της Γερμανίας Gustav Stresemann θεωρούσε ότι τα Βαλκάνια και ιδιαιτέρως η περιοχή της νοτιοσλαβίας ήταν ζωτικός χώρος για τα γερμανικά βιομηχανικά προϊόντα, ενώ και οι γερμανικές μειονότητες που ζούσαν σε αυτές τις περιοχές έπρεπε να ενισχυθούν, καθώς αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο μεταξύ της Γερμανίας και της χώρας υποδοχής τους²⁶¹.

Παράλληλα, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920, η δράση της Κομιτέρν στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ανησύχησε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, καθώς θεωρούσαν ότι η Σοβιετική διπλωματία, πεπεισμένη πλέον ότι η παγκόσμια επανάσταση δεν θα περνούσε από τη Γερμανία, θα στρεφόταν στην περιοχή των Βαλκανίων.

²⁶⁰ Έπειτα από την αποτυχημένη συνάντηση των αντιπροσώπων νικητών και ηττημένων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Γένοβα, τον Απρίλιο του 1922, οι εκπρόσωποι της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης αποσύρθηκαν στο Rapallo, όπου συμφώνησαν: α) την *de jure* διπλωματική αναγνώριση, β) την αμοιβαία οικονομική και τεχνολογική βοήθεια και γ) τη δυνατότητα εκπαίδευσης γερμανών στρατιωτικών και δοκιμής νέων όπλων, σε στρατόπεδα επί σοβιετικού εδάφους, τα οποία θα παραχωρούσε η Σοβιετική Ένωση στους γερμανούς. Αυτό το τελευταίο σημείο της συμφωνίας αποτελούσε παραβίαση της συνθήκης των Βερσαλλιών, με την οποία οι νικητές είχαν επιδιώξει τον αποπλισμό της Γερμανίας.

²⁶¹ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 116-119.

Ωστόσο, ο υπεύθυνος του τμήματος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης²⁶² στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Gerhard Körpke²⁶³ είχε την άποψη ότι η πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια στηριζόταν περισσότερο σε στοιχεία πανσλαβισμού και λιγότερο σε επαναστατικά²⁶⁴.

Τόσο η *Frankfurter Zeitung* όσο και η *Baltische Presse* είχαν εκτεταμένη αρθρογραφία σχετικά με τις δραστηριότητες των κομμουνιστών στα Βαλκάνια. Ενώ αντίστοιχα, στο φύλλο της *Deutsche Allgemeine Zeitung* με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1924²⁶⁵, ανταποκρίσεις από διάφορες βαλκανικές πόλεις έκαναν λόγο για τη βουλγαρική προπαγάνδα η οποία προσπαθούσε να αποδείξει ότι Έλληνες και Σέρβοι χαιρόνταν για την αναταραχή που επικρατούσε χώρα έπειτα από τη δολοφονία του Theodor Alexander²⁶⁶.

Η *Deutsche Allgemeine Zeitung* παρουσίαζε τις βουλγαρικές θέσεις σύμφωνα με τις οποίες, έλληνες και σέρβοι κυκλοφορούν ανυπόστατες ειδήσεις προκειμένου να θεωρηθεί υπεύθυνη των πρόσφατων κινήσεων στην περιοχή, η Βουλγαρία. Δεν είναι τυχαίο, συμπλήρωναν οι βούλγαροι, ότι ταυτόχρονα από Βελιγράδι, Αθήνα αλλά και

²⁶² Πριν το 1920 το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα: α) Το πολιτικό (Abteilung I), β) Το εμπορικό (Abteilung II) και γ) Το νομικό (Abteilung III). Μετά το 1920 τα τμήματα αυξήθηκαν σε έξι. Το πολιτικό και οικονομικό τμήμα ενώθηκαν σε ένα αλλά χωρίστηκαν ανά περιοχές. Το Τμήμα II (Abteilung II) αφορούσε στη Δύση και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στο Τμήμα III (Abteilung III) εντάσσονταν η Μεγάλη Βρετανία, οι Η.Π.Α., και η Τουρκία, ενώ στο IV (Abteilung IV) η ανατολική Ευρώπη, η Σκανδιναβία και η ανατολική Ασία.

²⁶³ Gerhard Körpke, γεννήθηκε στα 1873 και σπούδασε νομικά. Εισήχθη στο διπλωματικό σώμα και υπηρέτησε ως υποπρόξενος στο Λονδίνο το 1902. Το 1909 επέστρεψε στο Βερολίνο στο Υπουργείο Εξωτερικών και διορίστηκε εκπρόσωπος του Υπουργείου στην υπηρεσία τύπου κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το 1921 έγινε προϊστάμενος του νομικού τμήματος και από το 1923 ήταν το σημαντικότερο στέλεχος του τμήματος II του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Μετά το θάνατο του Stresemann, του οποίου υπήξε στενός συνεργάτης παρέμεινε στο τμήμα II αλλά με μειωμένη επιρροή. Βλέπε σχετικά: Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 95.

²⁶⁴ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 112-115

²⁶⁵ Α.Υ.Ε. *Περί Γερμανίας*, Φακ. Α/5/IV, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 15-27 Οκτωβρίου 1924.

²⁶⁶ Theodor Alexander. Πρόκειται για τον βούλγαρο επαναστάτη Τοντόρ Αλεξαντρόφ, θερμό υποστηρικτή της δημιουργίας ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους. Δολοφονήθηκε υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.el.wikipedia.org

Κωνσταντινούπολη μεταδόθηκε ψευδής είδηση για δολοφονία του Βασιλιά Boris III. Με αυτόν τον τρόπο, σερβικοί και ελληνικοί κύκλοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι στη Βουλγαρία η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου και επομένως επιτρέπεται, αν όχι επιβάλλεται, η ξένη επέμβαση.

Ο δημοσιογράφος της *Frankfurter*, Alfred Rappaport Ritter von Arbengau²⁶⁷ θεωρεί ότι η Βουλγαρία αποτελεί για τη Μόσχα το εφαλτήριο για απευθείας διείσδυση της ιδεολογίας των μπολσεβίκων στα Βαλκάνια, μέσω και της Βαλκανικής Ομοσπονδίας²⁶⁸. Κάθε ένα από τα κράτη της χερσονήσου συνδεόταν με κάποιο άλλο, μέσω οικονομικών, ιδεολογικών ή και πολιτικών δεσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία καθώς οι εξαγωγές της τελευταίας γίνονταν μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Όπως παρατηρεί ο γερμανός δημοσιογράφος η Γιουγκοσλαβία ασχολείται με την Ελλάδα μόνον όταν

²⁶⁷ Alfred Rappaport Ritter von Arbengau (1868-1946). Αυστριακός διπλωμάτης, ο οποίος υπηρέτησε αρχικά ως πρόξενος σε διάφορες βαλκανικές πόλεις (Σκούταρη, Σκόπια, Χανιά). Χρημάτισε υπεύθυνος του τμήματος του αυστρουγγρικού Υπουργείου Εξωτερικών, αρμόδιου για τα θέματα της Αλβανίας. Όταν το 1912 ο Ismael Kemal Bey κήρυξε την Αλβανία ανεξάρτητο κράτος, οι διασυνδέσεις του Rappaport στην Αλβανία, αποδείχθηκαν ισχυρές και βοήθησαν την Αυστροουγγαρία στην πώληση όπλων και τον έλεγχο του αλβανικού πυροβολικού. Ο Rappaport αποσύρθηκε από το διπλωματικό σώμα στα 52 του χρόνια αλλά συνέχισε να αρθρογραφεί σε περιοδικά και εφημερίδες για θέματα εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων στην περιοχή των Βαλκανίων. Εξέδωσε τα απομνημονεύματά του για την περίοδο της παραμονής του στη Μακεδονία με τον τίτλο: *Au Pays des Martyrs*. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.austro-hungarian-army.co.uk.

²⁶⁸ Από τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων εκδηλώνονται οι πρώτες προσπάθειες βαλκανικής συνεργασίας, οι οποίες θα αποδόσουν καρπούς κατά τη διάρκεια τους. Η συνεργασία σύντομα όμως θα τερματισθεί καθώς θα προσκρούσει στις εδαφικές διεκδικήσεις των κρατών. Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης και παρά την προσήλωση της στις αρχές της Κ.τ.Ε., αντιμετώπιζε προβλήματα με τις γειτονικές χώρες οι οποίες επιθυμούσαν αναθεώρηση των συνθηκών. Σε αυτήν την κρίσιμη περίοδο η ελληνική διπλωματία θα προβεί σε μια σειρά ενεργειών καλής θέλησης έναντι των γειτονικών χωρών. Στα πλαίσια αυτά θα προσπαθήσει να συμφιλιωθεί με την Ιταλία – μετά το επεισόδιο της Κέρκυρας, θα προχωρήσει στη σύναψη του συμφώνου Πολίτη - Καλφώφ, ενώ επί δικτατορίας Παγκάλου θα υπογράψει με τη Γιουγκοσλαβία συμφωνία για την ελεύθερη ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Μετά την πτώση της δικτατορίας, στόχος της πολιτικής της οικουμενικής κυβέρνησης και βασική επιδίωξη του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου ήταν η δημιουργία μιας βαλκανικής Ομοσπονδίας στα πρότυπα του Λοκάρνο. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε: Λίνα Λούβη, « Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης » στο Γ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζήωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 400-401. – Προκόπης Παπαστράτης, « Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση », στο Γ. Μαυρογορδάτος- Χρ. Χατζήωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 418-420.- Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1974.

η ρευστή πολιτική κατάσταση της τελευταίας ταιριάζει με τα γιουγκοσλαβικά συμφέροντα.

Την ίδια χρονική περίοδο στην Αθήνα, επικρατούσε πολιτική αναταραχή. Στις αρχές του 1924 ο Βενιζέλος έπειτα από μακρόχρονη παραμονή στο εξωτερικό, επέστρεψε στην Αθήνα επικεφαλής τόσο του κόμματος των φιλελευθέρων όσο και της κυβέρνησης. Ένα από τα καίρια ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει ήταν η επίλυση του πολιτειακού ζητήματος. Στην Εθνοσυνέλευση η αντιπολίτευση ζητούσε επίμονα να ανακηρυχθεί επίσημα η αβασίλευτη δημοκρατία, ενώ ο Βενιζέλος επέμενε να διεξαχθεί διπλό δημοψήφισμα για το πολίτευμα. Σε περίπτωση επικράτησης του θεσμού της βασιλείας, θα διεξαγόταν δεύτερο δημοψήφισμα για τη δυναστεία. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός αρκέστηκε να δηλώσει ότι ήταν υπέρμαχος της κατάργησης του βασιλικού θεσμού. Οι αντεγκλήσεις και η ένταση που επικράτησε επιβάρυναν την υγεία του Βενιζέλου, ο οποίος υπέστη έμφραγμα και παραιτήθηκε. Η γερμανική πρεσβεία βέβαια θεωρούσε την ασθένεια προσχηματική, παρά τις διαβεβαιώσεις του γάλλου γιατρού, ότι επρόκειτο για σοβαρό καρδιακό επεισόδιο²⁶⁹.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης συνεχιστής της πολιτικής του Βενιζέλου απέσπασε τελικά την έγκριση της Εθνοσυνέλευσης για διπλό δημοψήφισμα. Η κυβέρνηση Καφαντάρη χρησιμοποίησε στο νέο Υπουργικό Συμβούλιο όλους τους παλιούς συνεργάτες του Ελ. Βενιζέλου πλην του Α. Μιχαλακόπουλου, ο οποίος μόνος του αποστασιοποιήθηκε, αφού ήθελε για τον εαυτό του την πρωθυπουργία. Οι φιλελεύθεροι δημοκρατικοί Γεώργιος Ρούσσος και Ιωάννης Βαλαλάς²⁷⁰ - με αφορμή

²⁶⁹ Ρ.Α.Α., R901/72674, *Staatsmänner*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1924.

²⁷⁰ Ο Γεώργιος Ρούσσος γεννήθηκε το 1868 στη Λέρο. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στη Λυών και άσκησε τη δικηγορία στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Χρημάτισε πρέσβης της Ελλάδας στην Ουάσινγκτον στα 1917 και 1920. Διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών επί κυβερνήσεως Γ. Καφαντάρη. Βλ. σχετικά *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Αθήνα 1931, τομ.11 191.

την αποπομπή της Βασιλικής Οικογένειας απομακρύνθηκαν από τον Καφαντάρη. Επιπλέον μία ομάδα περίπου 20 βουλευτών, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, αποδέχθηκε το πρόγραμμα της νέας κυβέρνησης, ενώ και η φυσική παρουσία του Βενιζέλου στην Ελλάδα, έδινε στήριξη στον Καφαντάρη. Παρόλα αυτά η πλειοψηφία της κυβέρνησης ανήκε σε ένα διευθυντήριο υπό τον Πάγκαλο.

Η βενιζελική παράταξη παρουσίαζε μια στροφή προς τα αριστερά, τάση που ακολουθούσε και ο Καφαντάρης, ο οποίος στο ζήτημα της Δυναστείας αλλά και του τύπου του πολιτεύματος, ακολουθούσε τη γραμμή που είχε χαράξει ο Ελ. Βενιζέλος. Όταν όμως ο τέως πρωθυπουργός δήλωσε ότι για τα ζητήματα αυτά ο λαός θα αποφασίσει, ο Καφαντάρης εμμένοντας στη θέση του, δήλωσε ότι η πτώση της δυναστείας πρέπει να είναι οριστική και μόνιμη. Σε σχέση δέ, με το δημοψήφισμα που είχε δρομολογηθεί, περί του αβασίλευτου ή μή της δημοκρατίας, η παράταξη των βενιζελικών θεωρούσε ότι οι νέες επαρχίες, τα νησιά του Αιγαίου, αλλά και τα μεγάλα αστικά κέντρα θα ψήφισαν υπέρ του αβασίλευτου. Την ίδια γραμμή αναμενόταν να τηρήσουν και οι νέοι ψηφοφόροι που είχαν ζήσει τη Μικρασιατική καταστροφή. Όλοι πίστευαν ότι η αλλαγή θα γίνει. Ο Μιχαλακόπουλος για παράδειγμα, αν και ανήκε στη συντηρητική παράταξη των βενιζελικών, σε ακροατήριο βασιλοφρόνων δήλωσε ότι θα ψηφίσει υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Ακόμη και στους μοναρχικούς, οι προσκείμενοι στον Ι. Μεταξά αλλά και στον Φ. Δραγούμη δεν ζητούσαν πιά τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών αλλά εγγυήσεις για σωστή διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Ελπίδες για νίκη των βασιλοφρόνων δεν υπήρχαν και

Ο Ιωάννης Βαλαλάς ήταν μακεδόνας πολιτικός που διετέλεσε Υπουργός Εκκλησιαστικών Υποθέσεων και Δημόσιας Εκπαίδευσης επί κυβερνήσεως Γ. Καφαντάρη. Βλ. σχετικά *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Αθήνα 1931, τομ.2 812.

ο ίδιος ο Κονδύλης δήλωνε ότι οι στρατιωτικοί δεν θα επέτρεπαν την επιστροφή του Βασιλιά.²⁷¹

Το ενδιαφέρον της γερμανικής κοινής γνώμης στράφηκε μετά την πολιτειακή μεταβολή στη χώρα ξανά προς την Ελλάδα.²⁷² Συγκεκριμένα, στην εφημερίδα *Deutsche Allgemeine Zeitung* δημοσιεύθηκαν το Μάρτιο του 1924 δύο άρθρα του αρχαιολόγου Georg Karo²⁷³.

Στο πρώτο με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1924, ο συγγραφέας έπλεκε το εγκώμιο του Ιωάννη Μεταξά τον οποίο και αποκάλεσε *τόν μόνον άνδρα τόν δυνάμενον σήμερον νά βγάλη τήν Ελλάδα από τό χάος*. Γεγονός που κατά τη γνώμη του τεκμηριώνεται, από την πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης προς τον Μεταξά - μέσω της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο - να επιστρέψει στην Αθήνα²⁷⁴. Σύμφωνα με την άποψη του Karo η κίνηση αυτή αποδείκνυε πόσο δύσκολη ήταν η κατάσταση στην Ελλάδα και μάλιστα, αν η κίνηση αυτή δεν ήταν κάποια παγίδα για τον Μεταξά, τότε σηματοδοτούσε την κατάρρευση των αντιπάλων του. Ο Μεταξάς σύμφωνα πάντα με το γερμανό αρθρογράφο, ήταν από τους λίγους που κατάλαβαν ότι η Ελλάδα έπρεπε να ακολουθήσει τη δική της πολιτική και όχι των άγγλων, γάλλων ή γερμανών. Αυτή η τακτική την είχε οδηγήσει έως τώρα στην καταστροφή²⁷⁵.

²⁷¹ P.A.A.A, R901/ 72674, *Staatsmänner*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1924.

²⁷² Α.Υ.Ε. Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαρτίου έως 1 Απριλίου 1924.

²⁷³ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 25 & 31 Μαρτίου 1924.

²⁷⁴ Ο Ιωάννης Μεταξάς το 1923 είχε βρεί καταφύγιο στην Ιταλία, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσε να παραμείνει στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής ζωής, μέσω μιάς σειράς συνεντεύξεων που παραχωρούσε σε έλληνες και γάλλους δημοσιογράφους. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1923 ο στρατηγός Πλαστήρας προσπάθησε να έρθει σε επαφή με τον Μεταξά, αναγνωρίζοντας το ρόλο του στην πολιτική. Βλέπε σχετικά, Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μιά πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, Αθήνα 2005, 238.

²⁷⁵ Procopis Papastratis, "Metaxas: a dictator of compromise", *Portuguese Journal of Social Science*, Vol. 4, Num 1, Lisboa 2005, 28-29. – Χρήστος Χατζηϊωσήφ, « Το «ΟΧΙ» του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι παράγοντες μιάς απόφασης », *Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1993, 233-246.

Στη συνέχεια του άρθρου του στη *Deutsche Allgemeine* ο γερμανός αρχαιολόγος αναφέρθηκε στην ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος, το οποίο θεωρούσε ότι στην παρούσα φάση ήταν ένα τέχνασμα της κυβέρνησης προκειμένου να ευχαριστήσει τη Γαλλία η οποία επιθυμούσε την εκθρόνιση της γερμανικής δυναστείας.

Στο δεύτερο άρθρο του στην ίδια εφημερίδα στις 31 Μαρτίου 1924, ο γερμανός αρχαιολόγος άφηνε να φανούν τα φιλομοναρχικά του αισθήματα, υποστηρίζοντας ότι η εκθρόνιση του Κων/νου οφειλόταν στη αλλαγή του φρονήματος όχι μόνο μέρους του ελληνικού λαού, αλλά και της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας. Ως παράδειγμα χρησιμοποίησε την επανάσταση του 1909, η οποία πραγματοποιήθηκε από τη δυσaréσκεια κάποιων στρατιωτικών. Όσο για το δημοψήφισμα που αναμενόταν, είχε αμφιβολίες σε σχέση με το πόσο ελεύθερα και ανεπηρέαστα θα ψήφιζε ο λαός. Ευχόταν δε να γίνει αντιληπτό ότι μόνον η μοναρχία μπορούσε να οδηγήσει τη χώρα σε ασφάλεια και ησυχία.

Την ίδια ανησυχία για την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος εξέφραζαν την ίδια εποχή και άλλες γερμανικές εφημερίδες όπως η *Frankfurter Zeitung*²⁷⁶ η οποία θεωρούσε ότι η Εθνοσυνέλευση δεν εκπροσωπούσε τον ελληνικό λαό, χαρακτήριζε παρωδία το δημοψήφισμα, ενώ ευχόταν να μην ξεσπάσει στη χώρα εμφύλιος όπως στα 1821.

Τέλος, μία ακόμη εφημερίδα η *Berliner Tageblatt* στις 26 Μαρτίου 1924 έγραφε σε άρθρό της ότι για τους βασιλόφρονες της Ελλάδας η λέξη συμφιλίωση συνεπαγόταν υποταγή και αν ο Μεταξάς συμφωνούσε τότε το παιχνίδι θα ήταν οριστικά χαμένο. Η γνησιότητα του δημοψηφίσματος ήταν υπό αμφισβήτηση και από αυτή την εφημερίδα, η οποία συμπλήρωνε ό,τι δεν υπήρχε κανείς που θα μπορούσε να

²⁷⁶ Α.Υ.Ε. Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*. Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαρτίου έως 1 Απριλίου 1924.

ισχυρισθεί ότι η Δημοκρατία ήταν λαϊκή, εκτός ίσως από τους αγρότες της Πελοποννήσου. Ο αρθρογράφος έκλεινε ευχόμενος στον ελληνικό λαό συμφιλίωση για να μπορέσει να επιτύχει και στην εξωτερική του πολιτική.

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και οι σχέσεις της τόσο με τις γειτονικές χώρες, όσο και με τις συμμαχικές δεν άφηναν αδιάφορη τη γερμανική διπλωματία²⁷⁷. Το δωδεκανησιακό ζήτημα και οι ελληνοϊταλικές σχέσεις ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για αρκετά μεγάλο διάστημα, ενώ η έντονη ιταλική παρουσία στην περιοχή των Δωδεκανήσων και οι επεκτατικές της βλέψεις στα τουρκικά εδάφη, ανησυχούσε έντονα και την κεμαλική κυβέρνηση.

Οι επαφές του γερμανού πρέσβη με τον Ελ. Βενιζέλο στα 1924 συχνά είχαν ως αντικείμενο συζήτησης τις ελληνοϊταλικές σχέσεις²⁷⁸.

Σε μία τέτοια συνάντηση²⁷⁹ ο Βενιζέλος εξέφρασε την άποψη ότι η Ιταλία, ανέκαθεν θεωρούσε την Ελλάδα δορυφόρο των Αγγλογάλλων στην Ανατολική Μεσόγειο, και όντας φιλύποπτη πίστευε ότι συνδέονταν μαζί τους με μυστικές συμφωνίες. Ο έλληνας πολιτικός διέψευσε αυτή τη φημολογία, αλλά παραδέχθηκε την ιδιαίτερη σχέση της Ελλάδας με την Αγγλία και τη Γαλλία, αφού και οι δύο υπήρξαν προστάτιδες δυνάμεις της χώρας. Εγκαινιάζοντας δε, την προσπάθεια προσέγγισης της Ελλάδας με την Ιταλία, τόνισε εντέχνως στο γερμανό διπλωμάτη ότι τόσο για τον ίδιο όσο και για όλους τους Έλληνες ήταν προφανές ότι η χώρα ήταν ελεύθερη και ήλπιζε να κτίσει μιά σχέση εμπιστοσύνης με την

²⁷⁷ Η γερμανική εξωτερική πολιτική αναφορικά με την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης υπαγόρευε για την Ελλάδα, διατήρηση του υπάρχοντος status quo. Βλ. σελίδα 23.

²⁷⁸ Για τις ελληνοϊταλικές σχέσεις βλέπε ενδεικτικά: Δημήτρης Φίλιππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αθήνα 2006. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο— James Burgwyn, *Italian foreign policy in the interwar period 1918-1940*, Präger 1997. — Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

²⁷⁹ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 1924.

Ιταλία, χωρίς μάλιστα να κρύβει την πρόθεση του για την προώθηση μιας ελληνοϊταλικής συνεννόησης στα πρότυπα της ιταλογιουγκοσλαβικής²⁸⁰.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το κέντρο εμπορίου είχε μεταφερθεί από τη Σμύρνη στον Πειραιά καθώς οι ξένες εταιρείες ακολούθησαν τους έλληνες εμπόρους. Με τον τρόπο αυτό μετατράπηκε η Ελλάδα σε κύρια βάση για τις εμπορικές συναλλαγές στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο²⁸¹. Το λιμάνι του Πειραιά πλησίαζε σε σπουδαιότητα εκείνα της Γένοβας και της Μασσαλίας, ενώ συνολικά οι ελληνικές εγκαταστάσεις στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν πλουσιότερες και σημαντικότερες των ιταλικών.

Στα χρόνια που ακολούθησαν τη συνθήκη της Λωζάννης η ελληνική διπλωματία είχε ως κύριους στόχους της, τη διατήρηση των συνόρων της, την προσήλωση στο καθεστώς των συνθηκών την αρχή της νομιμότητας,²⁸² καθώς και την ανακούφιση των εσωτερικών προβλημάτων της. Μοναδική παραφωνία στην πορεία αυτή υπήρξε η κυβέρνηση του Θεόδωρου Πάγκαλου.

Η χαλάρωση των δημοκρατικών θεσμών, η ανοχή του πολιτικού κόσμου και η διαφθορά του κρατικού μηχανισμού έδωσε τον Ιούνιο του 1925 τη διακυβέρνηση της χώρας στο δικτάτορα.

Το γεγονός ότι ένα δικτατορικό καθεστώς εγκαταστάθηκε με την ανοχή, αν όχι στήριξη των κοινοβουλευτικών κομμάτων, οφείλεται ως ένα βαθμό στο οικονομικό και πολιτικό τέλμα στο οποίο βρίσκονταν η χώρα. Μέσω του απολυταρχικού καθεστώτος, ο πολιτικός κόσμος, ευελπιστούσε ότι θα λαμβάνονταν μέτρα αναγκαία αλλά, ως ένα βαθμό

²⁸⁰ Οι συμφωνίες μεταξύ της Ιταλίας και του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβάκων υπογράφηκαν τον Ιανουάριο και τον Ιούλιο του 1924.

²⁸¹ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Οι τράπεζες στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 29, 267.

²⁸² Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο Χατζηιωσήφ – Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 391. – Κων/νος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977. – του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2001, 185.

αντιλαϊκά, τα οποία μία οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση δεν θα ήταν σε θέση να λάβει. Για παράδειγμα, το αναγκαστικό δάνειο που απάλλαξε μεν την Εθνική Τράπεζα από τη δύσκολη πιστοδοτική της θέση αλλά επιβάρυνε άνισα τους πολίτες²⁸³.

Το Σεπτέμβριο του 1925 ο Θ. Πάγκαλος διέλυσε την Εθνοσυνέλευση χωρίς ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών.

Ο Πλαστήρας από επιστολή φίλου του, πληροφορείται: Κατώρθωσεν ό τσαρλατάνος καί φαῦλος Πάγκαλος νά επικρατήση χάρις στήν ανανδρία καί τίς ασχήμιες τῶν ἄλλων. Πιστεύω ἀπολύτως ὅτι ὁ Πάγκαλος θά κάμει μέγαν κακόν εἰς τήν Ἑλλάδα.....²⁸⁴

Από την Αθήνα ο νέος γερμανός πρέσβης Martin Renner²⁸⁵ έδινε τις δικές του πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν με το γερμανό διπλωμάτη, η Αγγλία παρέμενε αμέτοχη όσο η Γαλλία και η Ιταλία πάλευαν να επικρατήσουν στην Ελλάδα. Οι βρετανικές κυβερνήσεις δεν συμπαθούσαν τις δικτατορίες τόσο γιατί ήταν ενάντια στον ψυχισμό τους, όσο και γιατί την παρούσα χρονική στιγμή θα προκαλούσαν αναστάτωση στην Ευρώπη.

Τα αγγλικά συμφέροντα ήθελαν τη συγκεκριμένη περίοδο σταθερή κυβέρνηση στην Ελλάδα και επιστροφή στη συνταγματική νομιμότητα. Ο Βρετανός εκπρόσωπος της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής στην Ελλάδα, L.G. Roussin, πρότεινε για την Ελλάδα πολιτική λιτότητας και αύξηση φορολογίας. Ο ίδιος ανησυχούσε μήπως ο δικτάτορας κατάφερνε να υπερκεράσει τις αγγλικές αντιδράσεις και εξασφάλιζε νέο

²⁸³ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, 19.

²⁸⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα*, Αρ. Εισ. 229 /304. Επιστολή προς Ν. Πλαστήρα, Σεπτέμβριος 1925.

²⁸⁵ Martin Renner (1870-1956). Στρατιωτικός και διπλωμάτης, ο οποίος ξεκίνησε τη διπλωματική του καριέρα ως στρατιωτικός ακόλουθος στη Χάγη και τις Βρυξέλλες για να συνεχίσει την περίοδο 1913-1914 στο Λονδίνο. Την τετραετία 1923-1926 διορίστηκε πρέσβης στη Μαδρίτη, ενώ από το 1926 έως το 1929 διετέλεσε πρέσβης στην Αθήνα. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία κατέφυγε στη Μεγάλη Βρετανία και το 1939 πήρε τη βρετανική υπηκοότητα. Τα βιογραφικά στοιχεία τέθηκαν στη διάθεσή μου από το Αρχείο του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών.

εξωτερικό δάνειο για τη χώρα²⁸⁶. Εξαρχής λοιπόν η αγγλική κυβέρνηση ήταν ενάντια στον Πάγκαλο, γνωρίζοντας ότι το καθεστώς δεν θα είχε διάρκεια, και μόνον εξαιτίας του ζητήματος της Μοσούλης έδειχναν αυτοσυγκράτηση, αφήνοντας τις βρωμοδουλειές για τους ιταλούς.

Όταν όμως ο δικτάτορας έδωσε την αγγλική ναυτική αποστολή, οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών εντάθηκαν. Η Αγγλία²⁸⁷ χρησιμοποίησε τις διαπραγματεύσεις για το ελληνικό χρέος²⁸⁸ προκειμένου να ρίξει τον Πάγκαλο και η πτώση του δεν ήταν δύσκολη, καθώς ο λαός τον μισούσε. Σε αυτή τους την προσπάθεια οι βρεττανοί είχαν τη βοήθεια του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος έστειλε στην Αθήνα το γιό του και το στενό του συνεργάτη Λ. Παρασκευόπουλο.

Η Γαλλία από την άλλη πλευρά έβλεπε τη Θεσσαλονίκη ως τη μόνη διέξοδο προς το νότο και ως τα ανατολικά της σύνορα. Για το στόχο της αυτό, ο στρατηγός Πάγκαλος ήταν ιδανικός αφού τα σχέδια του έφθαναν ως την κατάληψη της Κων/πολης. Ο Renner διευκρίνιζε βέβαια, ότι ένα τέτοιο σχέδιο μπορεί να φαινόταν τυχοδιωκτικό στους Ευρωπαίους, για τους έλληνες όμως η Κων/πολη ήταν πάντα στο μυαλό και την καρδιά τους.

Η άλλη Μεγάλη Δύναμη στην περιοχή η Ιταλία, δεν έβρισκε καθόλου άσχημη τη δικτατορία²⁸⁹.

²⁸⁶ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925 - 1926*, Αθήνα 1982, 99.

²⁸⁷ Ο Πάγκαλος είχε ανησυχήσει ιδιαίτερα την αγγλική κυβέρνηση, αφού ακόμη και μετά την πτώση του μιλούσαν γι' αυτόν με έντονη δυσανεξία. Σε αρκετούς σύγχρονους ερευνητές κυριαρχεί η άποψη ότι οι Άγγλοι δεν ήταν αμέτοχοι της πτώσης του. Βλ. ό.π. Βερέμης, ..., σελ. 113.

²⁸⁸ Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε τη χορήγηση συμπληρωματικού δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων, στο οποίο δεν συναινούσε η Αγγλία να της δοθεί, αν δεν ρύθμιζε πρώτα τα πολεμικά της χρέη προς αυτή.

²⁸⁹ P.A.A.A, R901/72653, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen März 1920 – Oktober 1922*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα Οκτώβριος 1926.

Στο γερμανικό τύπο οι αναφορές στις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες²⁹⁰ και μόνον η ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρέα Ζαΐμη έδωσε την αφορμή για την εμφάνιση κάποιων σχετικών άρθρων. Αντίθετα, υπήρχε ενδιαφέρον για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και κυρίως για την καθυστέρηση επικύρωσης της συμφωνίας ανάληψης της τηλεφωνίας από τη Siemens.

Ο γερμανός δημοσιογράφος Ernst Wettreich σχολιάζοντας το νέο κυβερνητικό σχήμα, έγραψε για το Ζαΐμη ότι ήταν σώφρων, μετριοπαθής και σπουδαγμένος στη Γερμανία ενώ ο Μιχαλακόπουλος ήταν εξαίρετος νομικός, και ο πλέον κατάλληλος για τη θέση του Υπ. Εξωτερικών προκειμένου να δοθεί λύση στην ελληνογιογκοσλαβική διένεξη²⁹¹.

Για τους γερμανούς δημοσιογράφους ο σχηματισμός οικουμενικής κυβέρνησης σήμανε την είσοδο της χώρας σε φάση νομιμότητας. Χαρακτηριζόταν σπουδαίο γεγονός, δείγμα της θέλησης του ελληνικού λαού να θέσει τέρμα στις πολιτικές διαμάχες, καθώς θα εκφράζονταν όλες οι παρατάξεις. Η συνεργασία των μοναρχικών με τους δημοκρατικούς αποδείκνυε ότι οι πρώτοι είχαν αποφασίσει να αναγνωρίσουν τη δημοκρατία ως τετελεσμένο γεγονός, και η εφημερίδα *Wormser Zeitung* έκανε λόγο για το « ελληνικό θαύμα »

Διάφορες απόψεις εκφράσθηκαν ακόμη σχετικά με το ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, ενώ επικροτήθηκε η απόφαση των κυβερνώντων για επαναφορά των ανυπότακτων. Σύμφωνα όμως με την *Darmstädter Tagesblatt*, εξακολουθούσαν να λειτουργούν οι στρατιωτικοί σύνδεσμοι²⁹². Ο Hermann Wendel²⁹³ θεωρούσε ότι ο

²⁹⁰ Οι περιορισμένες αναφορές του γερμανικού τύπου στις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ενδιαφέρον εκ μέρους της γερμανικής πλευράς. Αντιθέτως, η γερμανική πολιτική την περίοδο αυτή έχει εστιάσει στην οικονομική διείσδυση της στην περιοχή των Βαλκανίων. Στην Ελλάδα ειδικότερα μετά την δικτατορία του Πάγκαλου για τη Γερμανία έχει δημιουργηθεί μείζον ζήτημα με την ακύρωση της συμφωνίας για τα έργα της τηλεφωνίας, που αρχικά είχαν κατοχυρωθεί στη Siemens.

²⁹¹ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*, Γερμανικός τύπος και ανατολή. Δεκέμβριος 1926.

²⁹² Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Α/5 Φακ.20.3, 1927, *Γενικές εκθέσεις πρεσβείας Βαρσοβίας, Βερολίνου*.

στρατός είχε ακόμη σημαίνοντα ρόλο στην ελληνική πολιτική. Ο ανταποκριτής της *Deutsche Tageszeitung* ανέφερε ότι σπανίως στρατιωτική δύναμη είχε τόσο βαθιές ρίζες στην πολιτική όσο στην Ελλάδα. Οι δικτατορίες οπισθοδρόμησαν τη χώρα και την οδήγησαν σε οικονομικό βάραθρο²⁹⁴.

Ένας αρθρογράφος του οποίου τα κείμενα συχνά αναφέρονται στην Ελλάδα, ήταν ο Alfred Rappaport²⁹⁵, άλλοτε συνεργάτης του Hilmi Pascha στην οργάνωση της μακεδονικής χωροφυλακής. Σε ένα από τα δημοσιεύματά του – στα τέλη του 1926- έγραφε..” «Η κακοδαιμονία στην Ελλάδα είναι οί ήρωες πού τελείωσαν τό ρόλο τους καί δέν θέλουν νά γίνουν πολίτες...Αν δέν λυθεί τό ζήτημα ή Ελλάδα μαζί μέ τήν Πορτογαλλία θά είναι οί πιό ανήσυχες χώρες.

Την ίδια εποχή η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τους γερμανούς, καθώς θεωρούσαν ότι στη Νοτιανατολική Ευρώπη υπήρχε υπολανθάνουσα πάλη επικράτησης μεταξύ Ιταλίας και Γαλλίας.

Ο Dworsky αρθρογραφώντας στην *Vossische Zeitung* διαπίστωνε ότι στα Βαλκάνια διαδραματιζόταν ένα από τα κυριότερα προβλήματα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η υπολανθάνουσα έριδα Ιταλίας Γαλλίας, μαζί με την παθητική στάση, αν όχι εύνοια, της Αγγλίας προς την Ιταλία. Στον αγώνα αυτό η Ιταλία είχε τη στήριξη της Αγγλίας, ενώ η Γαλλία είχε καταστήσει δορυφόρο της τη Γιουγκοσλαβία, έχοντας παράλληλα τη στήριξη Τουρκίας και Περσίας. Η Βουλγαρία ήταν δεμένη στο άρμα της Αγγλίας και επομένως έκλεινε με την Ιταλία, ενώ για την Ελλάδα

²⁹³ Hermann Wendel (1884-1936). Γερμανός ιστορικός, δημοσιογράφος, συγγραφέας, βαλκανιολόγος. Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων υπηρέτησε ως ανταποκριτής γερμανικών εφημερίδων στη Σερβία, όπου και γνώρισε τη σερβική γλώσσα και τον πολιτισμό. Δημοσίευσε μεταξύ άλλων και αρκετά εθνογραφικά έργα για την περιοχή της νοτιοσλαβίας. Για περισσότερα στοιχεία Roswitha Bauer, *Hermann Wendel als Südosteuropa – Publizist, Neuried 1985*.

²⁹⁴ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*, Ο γερμανικός τύπος και η ανατολή Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1927.

²⁹⁵ Βλέπε υποσ. 267.

υπήρχαν αμφιβολίες, καθώς η κυβέρνηση Κονδύλη εθωρείτο γαλλόφιλη, χωρίς να απομακρύνεται όμως, από την αγγλική επιρροή.

Ο πολεμικός ανταποκριτής Graf von Zetwitz²⁹⁶ συνοψίζοντας σε άρθρο του, τόνιζε ότι τα Βαλκάνια είχαν κουρασθεί από τις μηχανορραφίες των μεγάλων δυνάμεων και ήθελαν να ασκήσουν τη δική τους πολιτική. Ωστόσο, οι γερμανικές εφημερίδες εισήγαγαν έναν ακόμη παράγοντα στη διαμόρφωση των ισορροπιών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, την Ουγγαρία.

Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν επί εθνικών θεμάτων από τις συμφωνίες που υπογράφησαν με τη Γιουγκοσλαβία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Πάγκαλου, προσπάθησε να επιλύσει με τη συναίνεση και των άλλων πολιτικών δυνάμεων η μεταβατική κυβέρνηση Κονδύλη, η οποία όταν ανέλαβε την εξουσία, προέβει σε μια σειρά προπαρασκευαστικών ενεργειών με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό των συμφωνιών αυτών.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος, Υπουργός Εξωτερικών στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Κονδύλη, σε έκθεση που υπέβαλε το Φεβρουάριο του 1927, ανέφερε ότι όταν υπογράφησαν οι συμφωνίες²⁹⁷ με τη Γιουγκοσλαβία, υπήρξαν ευμενέστατα σχόλια στο διεθνή τύπο με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα των ιταλικών εφημερίδων. Η ευμενής αρθρογραφία σε Παρίσι και Λονδίνο δεν άφηγε καμμία αμφιβολία για τη θετική στάση των δύο Μεγάλων Δυνάμεων. Αντίθετα στο εσωτερικό της χώρας υπήρξαν έντονες αντιδράσεις πριν ακόμη υπογραφεί η συνθήκη²⁹⁸.

²⁹⁶ Franz Xaver Graf von Zetwitz (1906-1942). Ζωόλογος, συγγραφέας και πολεμικός ανταποκριτής σε εφημερίδες και περιοδικά. Το 1936 δημοσίευσε το βιβλίο: *Zaubervoller Balkan. Südost Europa zwischen gestern und morgen. Eine Reise durch Jugoslawien*. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.de.wikipedia.org.

²⁹⁷ Τον Αύγουστο του 1926 υπογράφησαν οι ελληνογιουγκοσλαβικές συμφωνίες σύμφωνα με τις οποίες επεκτείνονταν η γιουγκοσλαβική ελεύθερη ζώνη στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης με αντίστοιχη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των γιουγκοσλάβων, ενώ καθιερωνόταν μικτή επιτροπή για την επίβλεψη της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Γευγελής, και χαρακτηρίζονταν οι σλαβόφωνοι της περιοχής ως γιουγκοσλαβική μειονότητα.

²⁹⁸ Επιστολές διαμαρτυρίας έστειλαν οι Α. Παπαναστασίου, Ι.Μεταξάς, Γ.Καφαντάρης, Α.Μιχαλακόπουλος.

Αγγλία και Γαλλία αρχικά πίεζαν την ελληνική κυβέρνηση να επικυρώσει τις συμφωνίες, ισχυριζόμενες ότι ήταν επωφελείς για το ελληνικό δημόσιο. Ειδικότερα για την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας η οποία είχε μεταθέσει το κέντρο βάρους της στην κεντροανατολική Ευρώπη και στην ενίσχυση της Γιουγκοσλαβίας, η επικύρωση μιας τόσο ευνοϊκής συμφωνίας για τα συμφέροντα της τελευταίας ήταν εξαιρετικά σημαντική. Ωστόσο, εξαιτίας των ενεργειών των πρεσβευτών της Ελλάδας σε Παρίσι και Λονδίνο, υπήρξε μεταστροφή στη στάση των δύο αυτών Δυνάμεων. Ιδιαίτερος για τη στάση της Γαλλίας, ο Αργυρόπουλος εξέφρασε την ανησυχία του, καθώς ενισχύθηκε η άποψη του²⁹⁹ ότι η μεταστροφή της αυτή, ήταν πλασματική³⁰⁰.

Την ίδια περίοδο το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Οι γερμανικές εφημερίδες περιμένουν τις εξελίξεις στον οικονομικό τομέα καθώς θεωρούν ότι αυτή είναι η πιο δύσκολη δουλειά που έχει μπροστά της η οικουμενική κυβέρνηση. Ο Wendel πιστεύει ότι τα χρέη προς την Αγγλία, η ανεργία, η κοινωνική δυστυχία και η εγκατάσταση των προσφύγων είναι τα κυριότερα προβλήματα της χώρας. Η αντίληψη που επικρατεί στο εξωτερικό, για την Ελλάδα - συμπεριλαμβανομένης και της Γερμανίας -, είναι ότι ποτέ δεν θα ξεπερασθεί η οικονομικοπολιτική κρίση που προκλήθηκε από την άφρονα σπατάλη του δημοσίου χρήματος και τις κολοσσιαίες δαπάνες για το στρατό.³⁰¹ Η κύρια αιτία του προβλήματος σύμφωνα με τους γερμανούς δημοσιογράφους ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία στο τέλος απέμεινε να πολεμά μόνη της στη Μικρά Ασία.

²⁹⁹ Ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι μεταβίβασε την πληροφορία, ότι το Quai d' Orsay αποδοκίμασε το γάλλο πρέσβη στο Βελιγράδι, ο οποίος είχε εισηγηθεί την ανάγκη τροποποιήσεως των συμφωνιών. Του γνωστοποίησε μάλιστα την πρόθεση της να υποστηρίξει την κύρωση της συμβάσεως. Τηλεγράφημα πρεσβείας Βελιγραδίου υπ. αριθμ. 1967 με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου.

³⁰⁰ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φακ49 / 7. Έκθεση Περικλή Αργυρόπουλου.

³⁰¹ Α.Υ.Ε. Α΄ Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*,. Ο γερμανικός τύπος και η ανατολή Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1927.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη σε μία προσπάθεια εξεύρεσης πόρων, απευθύνθηκε στην Κ.τ.Ε προκειμένου να ζητήσει τη στήριξη της, για τη σύναψη νέου δανείου. Η θέση των ξένων Δυνάμεων, και ειδικότερα της Γαλλίας ήταν αρνητική, με την τελευταία να θέτει ως προϋπόθεση για τη χορήγηση του δανείου, την αποπληρωμή των πολεμικών χρεών της Ελλάδας.

Ως εκ τούτου, το ταξίδι των υπουργών Οικονομικών και Εξωτερικών της κυβέρνησης Ζαΐμη στις ξένες πρωτεύουσες, απέβει άκαρπο. Ωστόσο, σε μία τελευταία προσπάθεια να αναστρέψουν το αρνητικό κλίμα, οι δύο υπουργοί επισκέφθηκαν τη Ρώμη και κατάφεραν να επιτύχουν τη σύναψη ενός νέου δανείου με πιστωτές τις: Ιταλία, Αγγλία και Η.Π.Α³⁰².

Την άνοιξη του 1926 ο Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας Λουκάς Κανακάρης Ρούφος μετέβη στη Ρώμη προκειμένου να βολιδοσκοπήσει την ιταλική κυβέρνηση για ζητήματα οικονομικής και στρατιωτικής συνεργασίας των δύο χωρών έναντι της Τουρκίας.

Από τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα οι πρώτες αναφορές έκαναν λόγο για μία επίσκεψη χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα³⁰³. Σύμφωνα με όσα είχε αναφέρει ο Ρούφος, θα καταβαλλόταν κάθε προσπάθεια για να τεθούν σε νέα βάση οι ελληνοϊταλικές οικονομικές σχέσεις, ενώ δεν επρόκειτο να συζητηθεί καθόλου το δωδεκανησιακό ζήτημα.

³⁰² Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, 141-155.

³⁰³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, 151.

Η ιταλική πολιτική στη Μεσόγειο δεν αποτελούσε κατά τον έλληνα πολιτικό απειλή για την Ελλάδα, αλλά για την Τουρκία και την Αγγλία, καθώς καμμία εκ των δύο δεν ήθελε να δημιουργηθούν στρατιωτικές βάσεις σε Λέρο ή Ρόδο³⁰⁴.

Στη Ρώμη οι δύο πλευρές συμφώνησαν στο ζήτημα της Αλβανίας, αφού κοινός στόχος ήταν η διατήρηση της ανεξαρτησίας της. Ο Ρούφος³⁰⁵ δεν μπόρεσε ωστόσο να διαμορφώσει άποψη σχετικά με τη θέση των ιταλών, για τις εξελίξεις στη Βαλκανική και τη διαφωνία Ελλάδας-Σερβίας αναφορικά με την αναθεώρηση των συμφωνιών του 1926³⁰⁶.

Η γερμανική εφημερίδα *Vossische Zeitung* ανέφερε ότι η Αγγλία χρειαζόταν την Ελλάδα για την εφαρμογή της πολιτικής της στο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, διότι αν και οι σχέσεις της με την Τουρκία δεν ήταν τεταμένες και το ζήτημα της Μοσούλης είχε διευθετηθεί, η αγγλική πολιτική ήταν προνοητική και λάμβανε εγκαίρως τα μέτρα της. Η ώρα που τα βρετανικά στρατεύματα θα περιορίζονταν στη φύλαξη της διώρυγας του Σουέζ³⁰⁷ δεν ήταν μακριά, αλλά για να συμβεί αυτό θα έπρεπε η Αγγλία να έχει εξασφαλίσει ασφάλεια και στηρίγματα στις γειτονικές ευρωπαϊκές ακτές.

Μία άλλη εφημερίδα η *Deutsche Tageszeitung* έδινε έμφαση στην αξίωση μερίδας του ελληνικού τύπου να απομακρυνθεί η χώρα από την Ιταλία και να στηριχθεί όπως πάντα, στην Αγγλία. Χαρακτηριστικά ο ελληνικός τύπος ανέφερε....*Ἡ Ἑλλάς πλὴν τῶν ἀγαθῶν σχέσεων πρὸς τή*

³⁰⁴ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2003, Β2, 269. – του ιδίου, “Balkans Revisited: Great Powers penetration and conflict in the inter-war period and the mediterranean connection”, in Marta Petricoli and Antonio Varsori (edt) *The Seas as Europe's external borders and their role in shaping a European identity*, London 1999, 105 - 119.

³⁰⁵ Σύμφωνα με τη γνώμη του γερμανού πρέσβη ο Ρούφος ως Υπ. Εξωτερικών ήταν αφελής και άσχετος.

³⁰⁶ P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, 26 Μαρτίου 1926.

³⁰⁷ Λίνα Λούβη, « Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης », στο Χρ. Χατζηιωσήφ – Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός κι αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 394.

Ρώμη δέν ἔχει καμμία ἀνάγκη ἀναμίξεως τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς τάς ἰδικάς της σφαίρας ἐπιρροῆς..³⁰⁸.

Ἡ γερμανική θέση για τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή ἐνέπλεκε και την Ἀγγλία, αφού θεωρούσαν ὅτι ἡ Ἰταλία δρούσε στην περιοχή με την ανοχή ἀν ὄχι υποστήριξη των Ἀγγλων. Για τους γερμανούς ἡ Ελλάδα ἀνήκε στο συνασπισμό Ἀγγλίας – Ἰταλίας, ὁ ὁποῖος στη Βαλκανική και τὴ Μεσόγειο εἶχε ἀντίποδα, ἀφενὸς τὴ συμμαχία Γαλλίας - Σερβίας, και ἀφετέρου τὴ (sic)Ρωσία, και ὡς ἓνα βαθμὸ και τὴν Τουρκία. Ἡ ἰταλική πολιτική στην περιοχή τῆς Μεσογείου δὲν στρεφόταν μόνον κατὰ τὴν Τουρκίας, ἀλλὰ ἀποσκοπούσε και στο σχηματισμὸ κλοιοῦ γύρω ἀπὸ τὴ Γιουγκοσλαβία³⁰⁹.

Το Δεκέμβριο του 1927 ὁ ἑλληνας Υπουργὸς Εξωτερικῶν, Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος ἐπισκέφθηκε για μία ἀκόμη φορά τὴ Ρώμη με στόχο αὐτὴ τὴ φορά τὴν ἐλληνοῖταλική προσέγγιση. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ γινόταν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀγγλίας, με προφορικές οδηγίες προκειμένου να μὴ δυσανεστηθεῖ ἡ Γαλλία,³¹⁰ αὐφὸς ὁ γάλλος πρέσβης εἶχε προειδοποιήσει τὸ Μιχαλακόπουλο ὅ,τι δὲν χρειαζόταν ἡ Ἰταλία για τὴν ἐπίτευξη τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας στα Βαλκάνια.

Ἡ γερμανική πρεσβεία στη Ρώμη παρακολουθοῦσε στενὰ τὴν ἐπίσκεψη του ἑλληνα ὑπουργοῦ στην Ἰταλία, ἡ ὁποία σύμφωνα με τις πληροφορίες τῆς εἶχε περισσότερο διερευνητικὸ χαρακτήρα σε σχέση με τις ἰταλικές προθέσεις για μια ἐλληνοῖταλική συμφωνία. Ἀπὸ ὅσα ἦταν σε θέση να γνωρίζουν στο ἐπίκεντρο των συζητήσεων θα ἦταν και ἡ πολιτική τῆς Γαλλίας στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και κυρίως

³⁰⁸ Α.Υ.Ε Α' Πολιτικό. Φακ Α/5/Π, Υποφάκελος 21/4, *Περὶ Γερμανίας*. Ὁ γερμανικὸς τύπος και ἡ Ἀνατολή 20/1 – 20/2 1927.

³⁰⁹ Κατὰ τὴν ἐπίσκεψη του Churchill στην Ελλάδα στις ἀρχές του 1927 φημολογείται ὅτι συζητήθηκε μεταξύ αὐτοῦ και του Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου ἡ προσέγγιση Ελλάδας – Ἰταλίας. - Α.Υ.Ε Α' Πολιτικό. Φακ Α/5/Π, Υποφάκελος 21/4. *Περὶ Γερμανίας*. Ὁ γερμανικὸς τύπος και ἡ Ἀνατολή 20/1 – 20/2 1927, Ὁ Churchill στην Ελλάδα 20/1 ἕως 18/2/1927.

³¹⁰ P.R.O., G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Ἀθήνα πρὸς Υπουργεῖο Εξωτερικῶν, 2 Ἰανουαρίου 1927.

ο ρόλος της στην ελληνογιουγκοσλαβική διένεξη αλλά και την προσπάθεια των γιουγκοσλάβων να βρουν διέξοδο στο Αιγαίο μέσω της Θεσσαλονίκης.

Για την ιταλική κυβέρνηση η παρουσία του έλληνα υπουργού ήταν μία πολύ καλή ευκαιρία για να εκδηλώσουν την αντίθεση τους στην προσπάθεια της Γαλλίας, να δημιουργήσει υπό την ηγεσία της, Βαλκανική Ένωση ενώ η εκτίμηση της γερμανικής διπλωματίας ήταν ότι εντέχνως η ελληνική πλευρά προσπαθούσε να αποκρύψει την υποχώρηση της σε σχέση με τη σερβική απαίτηση για ελεύθερη πρόσβαση στο Αιγαίο³¹¹.

Ο τούρκος πρέσβης στην Αθήνα, σε συζήτηση που είχε με το γερμανό ομολόγό του, διευκρίνισε ότι στην Άγκυρα θεωρούσαν ότι η Γαλλία δεν θα ανεχόταν μία ειδική σχέση της Ιταλίας στα Βαλκάνια, αλλά ούτε και την εγκατάστασή της στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η έμφαση που δόθηκε από τον αθηναϊκό τύπο στην επίσκεψη Μιχαλακόπουλου στη Ρώμη, δεν προβλημάτισε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ο γερμανός πρέσβης χαρακτήρισε τα δημοσιεύματα του *Ελεύθερου Βήματος* και της *Messenger d' Athenes* ως μια συνηθισμένη μπλόφα της ελληνικής κυβέρνησης, που στόχο είχε να εκφοβίσει το Βελιγράδι και την Κων/πολη. Αυτό που πραγματικά συνέβαινε - σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του γερμανού αξιωματούχου - ήταν ότι για μία ακόμη φορά η Αγγλία βρισκόταν πίσω από τις κινήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς η Ελλάδα ήταν πάντα διαθέσιμη να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των άγγλων, ακόμη και όταν δεν ήθελε³¹².

³¹¹ P.A.A.A., R901/72674, *Staatsmänner August 1920 – Juli 1934*. Γερμανική πρεσβεία Ρώμης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Ρώμη 13 Ιουλίου 1927.

³¹² P.R.O., G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland- Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δεκέμβριος 1927.

Ο στόχος όμως της ελληνικής διπλωματίας είχε επιτεύχθη, τουλάχιστον όσον αφορούσε τις αντιδράσεις της Άγκυρας, η οποία μετά και την επίσκεψη του ιταλού υφυπουργού Εξωτερικών Dino Grandi, το 1925,³¹³ επιζητούσε τη σύναψη ενός τριμερούς συμφωνου (Ελλάδας-Ιταλίας - Τουρκίας)³¹⁴.

Από την πλευρά της, η βουλγαρική κυβέρνηση διέθετε πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες, Ελλάδα και Ρουμανία ήταν έτοιμες να συνάψουν συμμαχία με τη σύμφωνη γνώμη της Ιταλίας. Μία τέτοια προοπτική ανησυχούσε τους Βουλγάρους αφού θεωρούσαν ότι στρεφόταν τόσο εναντίον τους, όσο και κατά της Γιουγκοσλαβίας.

Ένας από τους στόχους της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η αποσταθεροποίηση της Μ. Αντάντ, η οποία φαινόταν προ των πυλών, καθώς απομακρύνονταν Ρουμανία - Γιουγκοσλαβία. Από το 1926 η Ιταλία είχε ξεκινήσει μεθοδικά την προσέγγιση της με την Ελλάδα εις βάρος της Γιουγκοσλαβίας και κατ' επέκταση της Γαλλίας, προκειμένου να ισχυροποιήσει την παρουσία της στη Βαλκανική. Η ιταλική πολιτική δεν ήθελε ούτε γιουγκοσλαβική αλλά ούτε και βουλγαρική έξοδο στο Αιγαίο παρά τις παραδοσιακά στενές σχέσεις Βουλγαρίας - Ιταλίας.³¹⁵

Τις πληροφορίες αυτές ο βούλγαρος πρέσβης, τις συζήτησε εκτεταμένα με το γερμανό ομολογό του, ο οποίος θεωρούσε ότι η Γιουγκοσλαβία θα έχει στο μέλλον ισχυρή θέση στη Βαλκανική, και αν η

³¹³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας* Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, 149. – Η επίσκεψη Grandi πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα σε ιδιαιτέρως φιλικό κλίμα. Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε ωστόσο να υποβαθμίσει τη σημασία της και έκανε άνοιγμα προς τη γιουγκοσλαβική πλευρά, προκειμένου να βελτιώσουν τη σχέση τους. Το γεγονός αυτό ερμηνεύθηκε από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ως κίνηση Βενιζέλου, ο οποίος δεν ήθελε να δεθεί με μία μόνον πλευρά. Πληροφορίες των γερμανών ανέφεραν επίσης ότι ο ιταλός αξιωματούχος λειτούργησε και σαν μεσολαβητής για τη σύναψη τριμερούς συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών και της Τουρκίας. P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920 - 1927*. Υπουργείο Εξωτερικών προς διάφορες ευρωπαϊκές πρεσβείες πλην των Αθηνών.

³¹⁴ Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 39.

³¹⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Rumänien Mai1926-Juli 1926*. Βερολίνο, 15 Μαΐου 1926.

Βουλγαρία κατόρθωνε να συνεργασθεί μαζί της θα έδιναν οριστική λύση στο μακεδονικό ζήτημα³¹⁶. Διαφορετικά, η μόνη λύση ήταν – σύμφωνα πάντα με τους γερμανούς - η δημιουργία ομόσπονδων κρατών εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους.

Ο γερμανός πρέσβης προσέθεσε ότι η Ιταλία θα προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εμποδίσει την προσέγγιση Ελλάδας - Γιουγκοσλαβίας, συνεπικουρούμενη και από την Αγγλία.

Όσον αφορά την ελληνογιουγκοσλαβική συμφωνία, η Ιταλία αν και επίσημα είχε διευθετήσει τις σχέσεις της με τη Γιουγκοσλαβία (1924) και δεν ήθελε να τις θέσει σε κίνδυνο, ανησύχησε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της δικατορίας του Θ. Πάγκαλου, από την ενδοτικότητα των ελλήνων που ισχυροποιούσε τους γιουγκοσλάβους στην περιοχή³¹⁷. Ταυτόχρονα, ανήσυχη έδειχνε και η Αγγλία, η οποία δεν επιθυμούσε την έξοδο των γιουγκοσλάβων στο Αιγαίο³¹⁸.

Τον Απρίλιο του 1927, οι εξελίξεις στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις απασχόλησαν την εφημερίδα *Hamburger Fremdenblatt* της οποίας ο ανταποκριτής Dr. J. Kaim δικαιολόγησε την ελληνική αντίδραση στο ζήτημα της Θεσ/νικης, τονίζοντας ότι μετά τις ανταλλαγές των πληθυσμών το μακεδονικό στοιχείο, ήταν στην Ελλάδα μια εκλείπουσα μειονότητα. Δεινός υποστηρικτής του δόγματος *Τα Βαλκάνια εις τους Βαλκάνιους* αναρωτιόταν μέχρι πότε η Ελλάδα θα άντεχε τις πιέσεις ισχυρών φίλων που ήθελαν να αναμειχθούν στην Βαλκανική.

³¹⁶ Κατά την άποψή μου η λύση αυτή θα ήταν εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων.

³¹⁷ Κων/νος Σβολόπουλος, « Η αποκατάσταση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας : ιγνηλάτηση ενός ιστορικού ελιγμού », *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 131-166.

³¹⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Βερολίνο Ιούλιος 1926.

Ο Hermann Wendel³¹⁹ σε άρθρο του στην εφημερίδα *Frankfurter Zeitung*, με τίτλο *Die Makedonische Frage* (Το Μακεδονικό ζήτημα) ανέφερε ότι στην υπό ελληνική διοίκηση Μακεδονία, στέναζε ο σλαβικός πληθυσμός. Οι σλάβοι Μακεδόνες διαμαρτύρονταν ότι μέσω της αθρόας εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή τους, προσπαθούσαν να τους εξελληνίσουν. Ο Wendel υποστήριζε αυτή την άποψη, τονίζοντας παράλληλα ότι αντίστοιχο θέμα δεν υπήρχε με τους βουλγάρους και τους σέρβους διότι και οι δύο ήταν κλάδοι του νοτιοσλαβικού λαού.

Την ίδια περίοδο η έλλειψη διαλλακτικότητας από τη σερβική πλευρά σχολιάστηκε από το γερμανικό τύπο και συγκεκριμένα από τον εθνικόφρονα βουλευτή Hötsch, ο οποίος επισήμανε ότι όσο απομονώνονταν η Σερβία τόσο λιγότερο χρήσιμη γινόταν στην Ελλάδα, ενώ με μία ενδεχόμενη απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα και μία υπόσχεση για μείωση του χρέους μπορούσε κανείς να πετύχει τα πάντα στην Αθήνα³²⁰. Οι πληροφορίες των βουλγάρων για την επικείμενη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας, υπό την αιγίδα της Ιταλίας, επιβεβαιώθηκαν πανηγυρικά με την υπογραφή του διμερούς συμφώνου *μη επιθέσεως και διαιτησίας* που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1928 στη Γενεύη.

Το σύμφωνο αυτό ήταν η πρώτη διακρατική συμφωνία με πολιτικό περιεχόμενο που υπογραφόταν μετά τη συνθήκη της Λωζάννης, και οι ιταλοί θεωρούσαν ότι αποτελούσε τον προάγγελο και των άλλων επιθυμητών συμφωνιών, με Αλβανία και Τουρκία³²¹.

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις απασχολούσαν και τον ανταποκριτή της γερμανικής συντηρητικής εφημερίδας *Wormser Zeitung*, ο οποίος στις αρχές του 1927 μέσω άρθρου του πήρε θέση, τονίζοντας ότι οι δυο

³¹⁹ Βλέπε υποσ. 293.

³²⁰ Α.Υ.Ε, Φακ. 21.4, *Περί Γερμανίας. Ο Γερμανικός τύπος και η Ανατολή*, Απρίλιος 1927.

³²¹ Κων/νος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2002, 209.

χώρες έπρεπε να συνάψουν αν μη τι άλλο, μία οικονομική συμφωνία³²². Παράλληλα έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στην Τουρκία, επισημαίνοντας ότι πρέπει να προσέξουν να μη διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο χωρών από πρωτοβουλίες μη κρατικών παραγόντων³²³. Η ειρήνη στην περιοχή ήταν πανευρωπαϊκό ζήτημα³²⁴.

Η αλλαγή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και η προσπάθεια για σύναψη τριμερούς συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας και Ιταλίας δεν αντιμετωπίζονταν όμως με τον ίδιο τρόπο, από όλο το φάσμα του γερμανικού τύπου.

Σε αντίθεση με την *Wormser Zeitung*, η εφημερίδα *Hamburger Nachrichten* τόνιζε ότι η σύναψη φιλικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών ήταν τεχνητή καθώς η ελληνοτουρκική διαφορά υφίστατο αιώνες, ενώ η εξωτερική πολιτική ρυθμιζόταν πλέον από την οικονομική κατάσταση. Χαρακτηριστική η περίπτωση της Ελλάδας, η οποία εξαιτίας των χρεών της, ήταν υποχείριο της Αγγλίας. Ο γερμανός δημοσιογράφος Endres μέσω των άρθρων του σχολίαζε οί Ευρωπαίοι έπρεπε νά αίσχύνονται γιά τή Μικρασιατική καταστροφή καί τήν ύπογραφή τής συνθήκης τής Λωζάννης. Μήπως όμως οί προμήθειες όπλων καί πολεμοφοδίων στήν Άγκυρα καί οί έκχωρήσεις τών μεταλλείων είναι σημαντικότερα? ή μήπως τό πετρέλαιο είναι παχύτερο άπό το αίμα τών έκατομμυρίων όμοδόξων.³²⁵

Την ίδια στιγμή το Βερολίνο παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στη Μεσόγειο και τις ιταλικές επιλογές, τόσο μέσω των δικών του πηγών, όσο και μέσω άλλων χωρών.

³²² Ο γερμανός ανταποκριτής Eggert, χαρακτήρισε την Ελλάδα, χώρα εισαγωγική (Importland) και την Τουρκία παραγωγική (Produktionstaat), τονίζοντας έτσι την ορθότητα της σκέψης του.

³²³ Η εφημερίδα έχει πληροφορίες ότι ενώ η Ελλάδα αποζημιώνει τους κατοικούντες στη χώρα τούρκους, στην Τουρκία γίνονται κατασχέσεις ελληνικών περιουσιών από κύκλους με προσωπικό ενδιαφέρον.

³²⁴ Α.Υ.Ε, Φακ. 21.4. *Περί Γερμανίας*, 1927

³²⁵ Α.Υ.Ε, *Περί Γερμανίας*, Φακ. 21.4, *Ο Γερμανικός τύπος και η Ανατολή*, Απρίλιος 1927.

Τον Ιανουάριο του 1928 σε εγκύκλιο του Reich προς τις πρεσβείες του στην περιοχή, πλήν αυτής των Αθηνών, ανέφερε ότι ενισχύονται οι φήμες για τη σύναψη συμφώνου φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, αφού η συνεχόμενη ένταση στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις καθιστούσε αναγκαία την προσέγγιση της Ιταλίας.

Παρ'όλα αυτά, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών συνέχιζε να υποστηρίζει ότι ο θεμέλιος λίθος στην πολιτική της χώρας είναι η φιλία της Αγγλίας. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος διευκρίνισε ότι όσο ο ίδιος ηγείται του Υπουργείου, η προσέγγιση στην Ιταλία θα γίνει μόνον κατόπιν εγκρίσεως της Αγγλίας³²⁶.

Οι γερμανοί διπλωμάτες γνώριζαν καλά και τη γαλλική αντίδραση, αφού ο γάλλος πρέσβης προειδοποίησε τον Μιχαλακόπουλο ότι μία συμμαχία Ιταλίας – Ελλάδας δεν συνεπαγόταν ηρεμία στα Βαλκάνια. Επιπλέον, πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας αναφέρουν ότι μεταξύ του Μιχαλακόπουλου και των ιταλών αξιωματούχων, διεξήχθησαν συζητήσεις για τη στήριξη της ιταλικής κυβέρνησης προς την ελληνική, στο ζήτημα της χορήγησης δανείου³²⁷.

Ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1928³²⁸, έγινε αποδέκτης πληροφοριών σχετικά με την επικείμενη ελληνοϊταλική συμφωνία, τόσο από το βούλγαρο, όσο και από τον τούρκο ομόλογο του.

Αλληλογραφία που είχαν υποκλέψει οι τούρκοι έκανε λόγο για μυστικό πρωτόκολλο συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, το οποίο θα τίθετο σε ισχύ, αν τρίτη χώρα επιτίθεντο σε κάποια από τις δύο. Αυτή η τρίτη χώρα δεν ήταν φυσικά άλλη, από τη Γιουγκοσλαβία. Σε μία τέτοια πιθανότητα, η Ιταλία υποσχόταν στην Ελλάδα τη νότια

³²⁶ P.R.O.,G.F.M 33/4266 Pol.Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands an Deutschland 1920-1929*, Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς τις Πρεσβείες του Reich στην Νοτιοανατολική Ευρώπη (πλην των Αθηνών), 5 Ιανουαρίου 1928

³²⁷ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Βερολίνο, Ιανουάριος 1928.

³²⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*, Βερολίνο, 10 /2/1928

Μακεδονία, που εκτείνονταν μεταξύ της κοιλάδας του Βαρδάρη και των αλβανικών συνόρων, ενώ προς το βορρά έφθανε μέχρι τα Σκόπια. Η οριοθέτηση αυτή αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, διότι σε περίπτωση που η Ελλάδα λάμβανε την περιοχή αυτή, αυτομάτως γινόταν κάτοχος ενός πολύ σημαντικού έργου στα στενά Demir – Karu³²⁹, το οποίο είχαν φτιάξει οι γερμανοί κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Αντίστοιχα, οι έλληνες συμφωνούσαν να δοθεί στην Αλβανία ένα μεγάλο κομμάτι της Μακεδονίας που ανήκε στην παρούσα φάση στην Γιουγκοσλαβία, και περιελάμβανε τις περιοχές Novibazar, Pristina και Prisen.

Όλος αυτός ο σχεδιασμός είχε ως στόχο να πλήξει τη Γιουγκοσλαβία και να εμποδίσει την επέκτασή της προς το νότο. Βούλγαρος αξιωματούχος συμπλήρωνε, ότι σε αυτές τις περιοχές, ζούσαν αλβανοί αλλά η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν μακεδόνες.

Η γερμανική πλευρά παρακολουθούσε τις εξελίξεις διακριτικά και διατηρούσε τις επιφυλάξεις της για αυτές τις πληροφορίες, αφού έβρισκε μάλλον απίθανη τη σύναψη μίας τέτοιας συμφωνίας. Άλλωστε, ακόμη και στην Ελλάδα δεν υπήρχε ομοφωνία απόψεων.

Για την ακρίβεια υπήρχαν δύο τάσεις³³⁰. Η μία αντιπροσωπευόταν από τον αρχηγό της βενιζελικής παράταξης και Υπουργό Οικονομικών, Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος στηριζόταν και από τον έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, Νικόλαο Πολίτη.

Ο Καφαντάρης ήταν γαλλόφιλος και θεωρούσε λάθος να δοθεί τέτοια κατεύθυνση στην ελληνική πολιτική. Η απέχθεια του δε, προς τη δικτατορία, επηρέαζε την κρίση του για την εξέλιξη των ελληνοϊταλικών σχέσεων. Ο Καφαντάρης ενδιαφερόταν - σύμφωνα πάντα με τις

³²⁹ Demir - Karu (σιδηρές πύλες), στην περιοχή του όρους Μπέλες. Οι γερμανοί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν φτιάξει ένα μεγάλο τούνελ, το οποίο ήθελαν οι έλληνες.

³³⁰ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Βερολίνο Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου 1928.

γερμανικές εκτιμήσεις - για την επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων και τη διευθέτηση του δωδεκανησιακού.

Την άλλη πλευρά εξέφραζε ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και ο πρέσβης της Ελλάδας στο Λονδίνο Δημήτριος Κακλαμάνος. Και οι δύο θεωρούσαν ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική έπρεπε να ακολουθήσει το ιταλοαγγλικό μπλοκ στη Μεσόγειο.

Η γερμανική πρέσβεια γνώριζε ότι ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών επηρεαζόταν από τον Κακλαμάνο, ενώ διατηρούσε και μία δέσμευση προς ορισμένους (αγγλικούς) κύκλους για την αναγκαία παγίωση των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας.

Ο Μιχαλακόπουλος ήταν συντηρητικός και δεν είχε δείξει αντιπάθεια προς τα δικτατορικά καθεστώτα, εντός και εκτός συνόρων. Άλλωστε, το προσωπικό στοιχείο έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα. Πολλοί θεωρούσαν ότι ο Μιχαλακόπουλος θα «αποστρατευόταν» αν δεν πετύχαινε το στόχο του, ενώ όλοι ανέμεναν την επόμενη συνεδρίαση στη Γενεύη όπου παρουσία του Μιχαλακόπουλου θα λαμβάνονταν κρίσιμες αποφάσεις για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Βασικός υποκινητής θα ήταν φυσικά η Αγγλία, η οποία παρέμενε στο παρασκήνιο, καλυπτόμενη από την Ιταλία.

Η στάση αυτή της Αγγλίας παρακολουθείται με ιδιαίτερον ενδιαφέρον από τους γερμανούς αξιωματούχους³³¹.

Η ιταλική κυβέρνηση αν και η χώρα ήταν νικήτρια στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν ήταν ευχαριστημένη από τα αποτελέσματα των ειρηνευτικών συνθηκών, καθώς δεν είχε επιτευχθεί ο στόχος της κυριαρχίας της στο χώρο της Μεσογείου. Μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία η ιταλική πολιτική έγινε περισσότερο επιθετική.

³³¹ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Ρώμη, 2 Μαΐου 1928.

Η γερμανική διπλωματία θεωρούσε ότι το σχέδιο του Μουσολίνι για διάλυση της Μικρής Αντάντ και τη δημιουργία μίας νέας συμμαχίας - εκτός γαλλικής επιρροής - με έμφαση στη Ρουμανία, ήταν προϊόν της αγγλικής πολιτικής, η οποία προτιμούσε να κινείται παρασκηνιακά. Η νέα Μικρή Αντάντ σύμφωνα με τον αγγλικό σχεδιασμό θα δημιουργούσε μέτωπο ενάντια στη Σοβιετική (sic) Ρωσία, θα εξασφάλιζε την καθοριστική επιρροή της Ιταλίας στα Βαλκάνια, κυρίως όμως θα συγκρατούσε τη Γιουγκοσλαβία.

Η «παλαιά» Μικρή Αντάντ ως συμμαχία, δημιουργούσε ενιαίο μέτωπο κατά της Γερμανίας και της Σοβ. (sic) Ρωσίας με τη διαφορά ότι δρούσε υπό τις οδηγίες της Γαλλίας, προωθώντας τη δική της κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η εφαρμογή της αγγλικής πολιτικής μέσω του Μουσολίνι θα μπορούσε να έχει διττό αποτέλεσμα. Αφενός, να αποδυναμώσει τη Γαλλία, εξουδετερώνοντας δύο κύρια σημεία στήριξης της ευρωπαϊκής της πολιτικής, και αφετέρου να αποθαρρύνουν τη (sic) Ρωσία – στην παραδοσιακή αρωγή της οποίας υπολόγιζαν στο Βελιγράδι – να βρεί σλαβική στήριξη για την επέκταση της πολιτικής της στα Βαλκάνια.

Την ίδια περίοδο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς η κρίση στα Βαλκάνια θα μπορούσε να μετατραπεί σε εξέγερση με πυρήνα τη Βουλγαρία, όπου μετά το 1923 το Κομμουνιστικό κόμμα της χώρας οργάνωνε ένοπλη εξέγερση. Η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία πίστευε ότι τόσο οι Βαλκανικοί Πόλεμοι όσο και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν έφεραν την εθνική απελευθέρωση των λαών, και άρα έπρεπε να υπάρξει προλεταριακή επανάσταση που θα ελευθέρωνε τους βαλκανικούς λαούς και θα τους συνένωνε σε μία νέα βαλκανική σοβιετική δημοκρατία.³³²

³³² Αλέξανδρος Δάγκας- Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομιτέρν και μακεδονικό ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, Αθήνα 2008², 26-27.

Υπό το φόβο αυτών των εκτιμήσεων, οι κυβερνήσεις της Ρώμης και του Λονδίνου, θεώρησαν αναγκαία την απομόνωση της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας- ιδιαίτερα εν όψει μιας μελλοντικής σύνδεσης τους με τη (sic) Ρωσία υπό την αιγίδα της Γαλλίας. Οι προετοιμασίες για μία τέτοια σύνδεση προωθούνταν δυναμικά στην Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία. Η μεν πρώτη φέρεται να έχει προχωρήσει στην εκπαίδευση ενός μεγάλου σώματος δημοσίων υπαλλήλων οι οποίοι θα αναδιοργάνωναν τη διοίκηση και τις πολιτιστικές κατευθύνσεις της (sic) Ρωσίας μετά από την επιδιωκόμενη και συστηματικά προετοιμαζόμενη από τη Γαλλία, καθαίρεση του σημερινού καθεστώτος της (sic) Ρωσίας, ενώ η Γιουγκοσλαβία προετοίμαζε ικανά στελέχη (*En cendre*³³³) με στόχο το μετασχηματισμό του σοβιετικού στρατού.

Αυτές οι ανησυχίες διατυπώθηκαν στη ρουμανική πλευρά και θα πρέπει να έδωσαν αφορμή στο Βουκουρέστι να σκεφθεί την πιθανότητα προσέγγισης με την Ιταλία. Ωστόσο, για να μπορέσει η τελευταία να προσελκύσει τη Ρουμανία στο νέο σχηματισμό, έπρεπε να προηγηθεί συνεννόηση με την Ουγγαρία, την οποία ο Μουσολίνι θεωρούσε ακρογωνιαίο λίθο των σχεδίων του.

Ο ιταλός δικτάτορας έπρεπε επίσης, σταδιακά να πειστεί, για μία ιταλογερμανική προσέγγιση, μόλις η Γερμανία αποκτούσε ξανά τη Ρηνανία. Ο Μουσολίνι είχε ήδη ρίξει τους τόνους στις ιταλογερμανικές σχέσεις, οι οποίες είχαν οξυνθεί με το ζήτημα της απόσχισης του Βορείου Τυρόλου.

³³³ *En cadre*, έκφραση που χρησιμοποιείται κυρίως στη στρατιωτική ορολογία και αναφέρεται σε μια ομάδα εκπαιδευμένων ατόμων, οι οποίοι μπορούν να αναλάβουν ηγετικές θέσεις ή να εκπαιδεύσουν νεώτερα μέλη. Συνήθως, τα ακροαριστερά κινήματα επιτυγχάνουν το πρόγραμμά τους μέσω ενός τέτοιου συστήματος.

Για την Ελλάδα δεν υπήρχε καμμία ανησυχία, αφού η παρουσία των άγγλων στην περιοχή ήταν κάτι παραπάνω από δεδομένη, ενώ επίσης στους στόχους αυτής της πολιτικής ήταν εκτός της ελληνοϊταλικής προσέγγισης, και η επίτευξη μίας αντίστοιχης ελληνοτουρκικής.

Από την πλευρά της η Βουλγαρία, αντιδρούσε ψυχρά στην ιταλική προσέγγιση αλλά σύμφωνα με το ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών η σύνδεση τους ήταν θέμα χρόνου. Σε κάθε περίπτωση η Ιταλία μέσω του ελέγχου που ασκούσε στους κομιτατζήδες είχε αρκετή δύναμη ώστε να ανατρέψει την υπάρχουσα φιλογαλλική κυβέρνηση.

Η δημιουργία μίας νέας Μικρής Αντάντ εκ μέρους της Ιταλίας είχε ως στόχο και την ανύψωση του γοήτρου της στη Μέση και την Ανατολική Ευρώπη. Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής, προσέγγιζε μια σειρά κρατών, τα οποία διακατέχονταν από ισχυρές εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Σύμφωνα με τον γερμανό πρέσβη Konstantin von Neurath,³³⁴ το ιταλικό σχέδιο στην παρούσα πολιτική κατάσταση, έμοιαζε με εικονική πραγματικότητα, ειδικά αν αναλογιζόταν κανείς ποιούς ήθελε για συμμάχους στο μέλλον η Ιταλία.

Η Πολωνία και η Ρουμανία, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στα σχέδια του Μουσολίνι ήταν σε πλήρη εξάρτηση, οικονομική, πολιτική αλλά και στρατιωτική από τη Γαλλία, και ήταν μάλλον απίθανο να παραιτηθούν από τη σχέση αυτή, για να συνταχθούν με την Ιταλία.

³³⁴ Konstantin von Neurath (1873-1956). Γερμανός διπλωμάτης και πολιτικός. Το 1903 διορίστηκε υποπρόξενος στο Λονδίνο και από το 1909 νομικός σύμβουλος στην πρεσβεία του Λονδίνου. Το 1914 ανέλαβε την πρεσβεία της Κων/πολης. Από το 1921 έως το 1930 ήταν πρεσβευτής στη Ρώμη. Το 1932 ανέλαβε το Υπουργείο Εξωτερικών. Το 1938 αποχώρησε από το Υπουργείο καθώς δεν συμφωνούσε με τα επιθετικά πλάνα του Χίτλερ αλλά παρέμεινε στην κυβέρνηση ως Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου. Καταδικάστηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης σε 15ετή κάθειρξη. Για περισσότερα στοιχεία John Louis Heineman, *Hitler's First Foreign Minister: Konstantin Freiherr von Neurath, Diplomat and Statesman*, Berkeley 1979.

Ο γερμανός διπλωμάτης εκτιμούσε ωστόσο ότι τόσο η οικονομία της Ιταλίας όσο και η δομή της ως κράτος, της έδιναν τη δυνατότητα να αποτελέσει το σημείο αναφοράς μιας μελλοντικής συμμαχίας. Άλλωστε, δεν έπρεπε να περνά απαρατήρητο ό,τι πίσω από την Ιταλία βρισκόταν η Αγγλία, η οποία δεν ήταν απίθανο να την ωθούσε σε αυτόν τον συνασπισμό.

Η Αγγλία όμως πολύ δύσκολα θα συννενούσε στην αναθεώρηση της συνθήκης του Τριανόν, ως ανταμοιβή για μια ιταλοουγγρική συμμαχία, όπως επίσης ήταν αμφίβολο αν η αγγλική μεσογειακή πολιτική θα ήθελε μονομερή στήριξη της ιταλικής δύναμης στα Βαλκάνια.

Ενδιαφέρον παρέμενε για τους γερμανούς διπλωμάτες ο βαθμός συμμετοχής της Αγγλίας στα ιταλικά σχέδια. Αν η Αγγλία δεν ήταν πίσω από τα σχέδια του Μουσολίνι, υπήρχαν και άλλοι λόγοι που τον ωθούσαν στην άσκηση αυτής της πολιτικής.

Αρχικά εσωτερικοί λόγοι, όπως η ενδυνάμωση, και εν τέλει η εδραίωση του φασιστικού καθεστώτος, ενώ ίσως να υπήρχε ένα μόνο απλό και περιεκτικό σχέδιο σύμφωνα με το οποίο, η Γιουγκοσλαβία θα απέμενε το κύριο σημείο επίθεσης της Ιταλίας, το οποίο θα απειλούνταν από ένα ευρύ συνασπισμό³³⁵.

Έμενε να διαπιστωθεί για τους γερμανούς αν πραγματικά είχαν δίκαιο και η Αγγλία κινούσε τα νήματα πίσω από την Ιταλία ή ήταν και αυτή ένας απλός παρατηρητής των ιταλικών σχεδίων. Προς το παρόν τα αγγλικά συμφέροντα κινούνταν παράλληλα των ιταλικών³³⁶.

³³⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Αναφορά Konstantin von Neurath, προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Ρώμη, 2 Μαΐου 1928

³³⁶ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Βερολίνο, 19 Μαΐου 1928.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική την ίδια περίοδο είχε ως κύριο άξονα την έξοδο της χώρας από την πολιτική και διπλωματική απομόνωση. Βασική παράμετρος αυτής της προσπάθειας ήταν η ελληνοϊταλική προσέγγιση για την οποία ήδη από το 1927 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος - με τη σύμφωνη γνώμη του Βενιζέλου - είχε θέσει τις βάσεις. Τότε, ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών είχε δώσει την εντύπωση στο άγγλο πρεσβευτή Lorraine ότι η σύναψη ενός ελληνοϊταλικού συμφώνου ήταν στις προθέσεις του.³³⁷ Το σύμφωνο υπογράφηκε τελικά το Σεπτέμβριο του 1928 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και σηματοδότησε την έναρξη της προσπάθειας του έλληνα πολιτικού για τη χάραξη μιας πιο δυναμικής εξωτερικής πολιτικής.

Σε σημειώσεις του άλλωστε³³⁸ ο έλληνας πρωθυπουργός τόνιζε ό,τι η εξωτερική πολιτική της χώρας έχει ως αποκλειστικό της στόχο την παγίωση της ειρήνης και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων με όλες τις γείτονες χώρες. Ταυτόχρονα όπως διευκρίνιζε, το σύμφωνο αυτό δεν επρόκειτο να διαταράξει τις σχέσεις της Ελλάδας με την Αγγλία και τη Γαλλία. Ο έλληνας πρωθυπουργός είχε φροντίσει ώστε πριν, αλλά και μετά την υπογραφή του συμφώνου, να είναι ενήμερες οι κυβερνήσεις των δύο χωρών για το περιεχόμενο της συμφωνίας.

Η γερμανική πρεσβεία του Λονδίνου σε αναφορά της προς το Υπ. Εξωτερικών έκανε λόγο, ακριβώς για αυτή τη θέση του έλληνα πρωθυπουργού. Σε συνομιλία του τελευταίου με έμπιστο άνθρωπο της πρεσβείας, ο Βενιζέλος δήλωσε απόλυτα ικανοποιημένος από την επίτευξη του στόχου του, που δεν ήταν άλλος παρά οι συμφωνίες ουδετερότητας με τις γείτονες χώρες. Το πρώτο βήμα είχε γίνει με την Ιταλία, όπου οποιαδήποτε μελλοντική διαφορά θα λυνόταν από το διαιτητικό δικαστήριο.

³³⁷ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 38-39.

³³⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ.Εισ.173/φ.51/6.

Στο Παρίσι όμως, γάλλοι και σέρβοι δεν συμμερίζονταν την ευφορία του Βενιζέλου, καθώς οι σέρβοι είχαν σε εκκρεμότητα τη σύναψη ελληνογιουγκοσλαβικής συμφωνίας, όπου κύριο ζήτημα ήταν η διατήρηση της ουδετερότητας του λιμανιού της Θεσσαλονίκης σε περίπτωση ιταλογιουγκοσλαβικού πολέμου³³⁹.

ζ) Προπαγάνδα μέσω του τύπου

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας – Γερμανίας είχαν διαφοροποιηθεί. Οι συγγενικοί δεσμοί των δύο χωρών εξέλειπαν, ενώ η καχυποψία εξακολουθούσε να διακατέχει τις διακρατικές σχέσεις. Την περίοδο αυτή ανάμεσα στους στόχους της γερμανικής πολιτικής ήταν και η αποκατάσταση των οικονομικών της σχέσεων με την Ελλάδα. Η επιτυχία αυτού του σχεδίου εξαρτόταν σε μεγάλο βαθμό από τη μεταστροφή των αντιγερμανικών αισθημάτων του ελληνικού λαού και ένας από τους τρόπους επαναπροσέγγισης που χρησιμοποιήθηκε ήταν η προπαγάνδα μέσω του τύπου.

Η λέξη προπαγάνδα συνοδεύεται συνήθως από αρνητικούς συσχετισμούς και θεωρούμε ότι αποτελείται από κατασκευασμένα ψεύδη τα οποία έχουν ως στόχο να κατευθύνουν πολυπληθή ακροατήρια. Η πολιτική προπαγάνδα καθιερώθηκε ως αποτελεσματικό όπλο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τους βρετανούς, οι οποίοι ίδρυσαν το 1914 το Γραφείο Προπαγάνδας που υπαγόταν στο Υπουργείο Πολέμου. Σκοπός του ήταν η παρουσίαση των γεγονότων με ερμηνεία που ευνοούσε τη βρετανική πολιτική.³⁴⁰

³³⁹ P.R.O., G.F.M. 33/4266, *Pol. Abt. Politische Beziehungen Griechenlands zu Italien 1920-1929*, Αναφορά προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Λονδίνο 1 Οκτωβρίου 1928.

³⁴⁰ Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006, 15,367.

Μία πρώτη εικόνα του τρόπου άσκησης της γερμανικής προπαγάνδας έχουμε από μία ανώνυμη αναφορά, που σώζεται στο αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, η οποία συνδέει τη θρησκεία του Ισλάμ με τους σκοπούς της γερμανικής πολιτικής.

Η αναφορά αυτή έχει συνταχθεί στη Βέρνη στις 2 Ιανουαρίου 1920 και αναφέρει μεταξύ άλλων: Μοί ἐγένετο γνωστό ἐξ ἐκμυστηρεύσεως σημαίνοντος Ὀθωμανοῦ τινός ὅστις ἦτο εἰς τήν μυστικήν μας ὑπηρεσίαν, ὅτι Ὀθωμανική προπαγάνδα ὑπό τόν τύπον θρησκευτικῆς ὀργανώσεως, εἶχε εἰσχωρήσει εἰς τὰ ἀποικιακά κράτη τῆς Ἀγγλίας καί Γαλλίας καί εἰργάζετο δραστηρίως ὅπως ἐξεγείρῃ εἰς ἐπανάστασιν τοὺς ἐν αὐτοῖς ὀθωμανοὺς τό θρήσκευμα κατοίκους, ὅτι ἡ ὀργάνωση αὕτη ἦτο κατηρτισμένη ἀπὸ ὀπαδούς τῶν νεοτούρκων ὑπὸ τὰ κελεύσματα καί τῇ διεύθυνσιν τῆς Γερμανικῆς κυβερνήσεως ἐχούσης ἐν αὐτῇ καί ἰδίους πράκτορας.... Πρόεδρος δέ τακτικός ὁ Ἀράχ-Σέχ-Σαλάχ Σερήφ, ἀπὸ τῆς ἀνακωχῆς εὐρισκόμενος ἐν Ἑλβετία διατελών πάντοτε ἐν πλήρη ἐξαρτήσῃ ἐκ τῶν γερμανῶν...Ὁ ἰσλαμισμός ἔχει ὡς μοναδικόν σκοπὸν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἰσλαμιστῶν ἐκ τῆς Ἀγγλικῆς καί Γαλλικῆς διοικήσεως. Ἐπιδιώκῃ κατ' ἀνάγκην ἀναπόδραστον, διηνεκῶς τὴν φιλίαν τῆς Γερμανίας τῆς μὴ ἔχουσας τοιούτους πληθυσμούς.... Φυσικόν δέ εἶναι οἱ Τούρκοι νὰ ὠθοῦνται ἔστω καί βιαίως παρὰ τῶν πανταχοῦ πανισλαμιστῶν πρὸς τὴν Γερμανίαν.....³⁴¹.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1928 ο ανταποκριτής στη Γερμανία της ιταλικής εφημερίδας *Lavorno d' Italia*, έκανε λόγο για πολύ καλά σχεδιασμένη προπαγάνδα που προετοιμάζει το έδαφος για ανάκτηση της γερμανικής κυριαρχίας. Ο ιταλός ανταποκριτής αναφερόταν σε πολυπληθή μυστική οργάνωση που προετοίμαζε την παγκόσμια κοινή γνώμη για τη νέα γερμανική δύναμη. Η ομάδα αυτή θα επιχειρούσε τη διείσδυση στον ξένο τύπο μέσω της εξαγοράς μετοχών ή και γενναίων μυστικών εμβασμάτων, ενώ παράλληλα, σε πολιτιστικό επίπεδο, θα

³⁴¹ Ι.Α.Μ.Μ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αρ. Εισ. 173/φ.364.

υπήρχε παραγωγή του γερμανικού κινηματογράφου που θα τόνιζε τις αρετές του γερμανικού έθνους. Το δημοσίευμα αυτό έκανε την εμφάνιση του και στη Γερμανία μέσω της εφημερίδας *Kölnische Zeitung*, η οποία και χαρακτήρισε μυθεύματα τα όσα αναφέρονται. Ωστόσο, έλληνας διπλωμάτης που έστειλε τη σχετική αναφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών σημειώνει ότι η ιταλική εφημερίδα δεν είχε άδικο αν και σε κάποια σημεία υπερέβαλε. *Οι ενέργειες αυτές των γερμανών δεν ήταν κρυφές, απλά ήταν συστηματικότερες άλλων κυβερνήσεων*³⁴².

Στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε ξεκινήσει η δραστηριότητα για τη δημιουργία αγγλόφωνης εφημερίδας με έδρα την Αθήνα, η οποία θα λειτουργούσε ως κέντρο πληροφόρησης για την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολής.³⁴³ Παράλληλα, καταβλήθηκε προσπάθεια για τη δημιουργία μιας φιλελληνικής πηγής πληροφόρησης επί γαλλικού εδάφους. Σύμφωνα με ένα σχέδιο συμβολαίου και μια επιστολή που σώζονται στο αρχείο του Γεωργίου Μπαλτατζή, με ημερομηνία Μάιο του 1921, η ελληνική κυβέρνηση είχε την πρόθεση, να εξασφαλίσει τουλάχιστον για διάστημα 6 μηνών, τη δημοσίευση άρθρων στη γαλλική εφημερίδα “ *Petite Republique* ”³⁴⁴, τα οποία θα επιμελούνταν η ίδια. Συγκεκριμένα, ο Μπαλτατζής εξουσιοδότησε τον Michel Borrossi να έρθει σε επαφή με το διευθυντή της συγκεκριμένης εφημερίδας, Maurice Dejean, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι τους, οι οποίοι ήταν οι εξής: α) δημοσίευση προπαγανδιστικών άρθρων, που θα υπεράσπιζαν τα ελληνικά συμφέροντα και β) δανειοδότηση της Ελλάδας από γαλλικούς τραπεζικούς κύκλους. Ο Dejean θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει όλη του την επιρροή, προκειμένου να δανειοδοτηθεί η Ελλάδα, είτε από τη

³⁴² Α.Υ.Ε., Φάκελος 29.2 ΑΠ, *Γερμανία*, Βερολίνο 25 Αυγούστου 1928. Αναφορά ελληνικής πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, χωρίς υπογραφή αποστολέα

³⁴³ Ι.Α.Μ.Μ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή, Αρ. Εισ.146.

³⁴⁴ Ι.Α.Μ.Μ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή, Αρ. Εισ.146 & 399

γαλλική κυβέρνηση, είτε από consortium γαλλικών τραπεζών. Ο Borrossi βεβαίως δεν συμμετείχε σε αυτήν την προσπάθεια αφιλοκερδώς. Το ελληνικό κράτος του έδινε προμήθεια 0,5% ³⁴⁵ για τη δημοσίευση των άρθρων και 1% εάν επιτυγχάνονταν η δανειοδότηση από τις γαλλικές τράπεζες. Τη θέση του πολιτικού διευθυντή της εφημερίδας, θα καταλάμβανε ο πρώην βουλευτής και Υπουργός Puech ενώ παράλληλα, ο Borrossi αναλάμβανε να διοχετεύει στο γαλλικό πρακτορείο ειδήσεων *Radio*, τηλεγραφήματα κατασκευασμένα από την ελληνική κυβέρνηση. Ταυτόχρονα στην οικονομική στήλη του πρακτορείου θα υπήρχαν θετικές ειδήσεις περί της ελληνικής οικονομίας.

Το καλοκαίρι του 1922 στην Αθήνα ο διευθυντής του αθηναϊκού πρακτορείου ειδήσεων Ιωάννης Παρρέν,³⁴⁶ πλησίασε το γερμανό πρέσβη και του υπενθύμισε τη συμφωνία που είχε με τον προκάτοχό του. Σύμφωνα με αυτή, έναντι 60.000 δρχ είχε αναλάβει την υποχρέωση να διοχετεύει στον ελληνικό τύπο ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος. Η έκρηξη όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε διακόψει τη συνεργασία αυτή και είχε αφήσει ένα πιστωτικό υπόλοιπο 50.000 δρχ, το οποίο ήταν πρόθυμος να αξιοποιήσει προς όφελος της Γερμανίας. Η στάση αυτή του Παρρέν προβλημάτισε ιδιαίτερα τη γερμανική διπλωματική αποστολή, καθώς δεν είχε πεισθεί ότι η δυσαρέσκειά του έναντι στη γαλλική πολιτική υπερτερούσε της γαλλικής καταγωγής του.

Η πρεσβεία αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στην προσπάθεια της να διοχετεύσει ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος στις ελληνικές εφημερίδες καθώς σε αντίθεση με τη Γαλλία στην Ελλάδα δεν κυκλοφορούσε τη δεκαετία του 1920 γερμανόφωνη εφημερίδα³⁴⁷.

³⁴⁵ Επί του ποσού που θα απαιτούσε η γαλλική εφημερίδα για τις δημοσιεύσεις.

³⁴⁶ P.A.A.A, R 901/ 72676, *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 20 Ιουνίου 1922.

³⁴⁷ Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα στη γερμανική και την ελληνική γλώσσα ήταν η εφημερίδα *Die Hoffnung (Η Ελπίς)*, η οποία κυκλοφόρησε από το 1836 έως το 1868 με εκδότη τον Κων/νο Λεβίδη. Χαρακτηριστικό της εφημερίδας ήταν ο αγώνας της για την παραχώρηση

Ακόμη και εφημερίδες που χαρακτηρίζονταν ως εφημερίδες του Γούναρη, όπως η *Καθημερινή* και η *Πρωτεύουσα* δημοσίευαν μόνον ανακοινώσεις της πρεσβείας ενώ οι αρχισυντάκτες τους, αρνούνταν να φιλοξενήσουν στις στήλες τους άρθρα πολιτικού περιεχομένου, που εξέφραζαν γερμανικές θέσεις. Όταν ρωτήθηκαν σχετικά από τους γερμανούς διπλωμάτες διευκρίνησαν ότι η εξάρτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις της Αντάντ δεν τους επέτρεπε να προχωρήσουν σε τέτοιου είδους δημοσιεύσεις και πολύ περισσότερο να κάνουν θετικά σχόλια για τη Γερμανία³⁴⁸. Σύμφωνα με το γερμανό διπλωμάτη Baligand οι ελληνικές εφημερίδες, δεν ασχολούνταν με θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος καθώς ο χαρακτηρισμός μιάς εφημερίδας ως γερμανόφιλης θα είχε μεγάλο αντίκτυπο στην κυκλοφορία της. Όσες δημοσίευαν θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος επέλεγαν πολιτιστικές ειδήσεις, τις οποίες όμως παρουσίαζαν επιδερμικά χωρίς σχολιασμό. Αντίθετα, η Γαλλία είχε καταφέρει να επιβάλλει την παρουσίαση των θέσεων της είτε μέσω μερίδας του τύπου που στηριζόταν οικονομικά σε γαλλικά κεφάλαια, είτε μέσω ιδρυμάτων όπως το γαλλικό νοσοκομείο ή το Ινστιτούτο Παστέρ.³⁴⁹

Το καλοκαίρι όμως του 1922 η ελληνική κοινή γνώμη είχε στραφεί κατά της Γαλλίας, εξαιτίας της στάσης της τελευταίας στον Μικρασιατικό πόλεμο. Η γερμανική διπλωματία έκρινε αυτή τη χρονική στιγμή ως την πλέον κατάλληλη για να προσπαθήσουν να γνωστοποιήσουν στην ελληνική κοινή γνώμη τις γερμανικές θέσεις

Συντάγματος καθώς και η αμφισβήτηση της βαυαροκρατίας. Από το 1856-1859 εκδιδόταν στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα. Βλ. σχετικά. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμέλεια): *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)*, Αθήνα 2008, 176 (Αικατερίνη Κουμαριανού). Η επόμενη χρονικά ,γερμανόφωνη εφημερίδα που εκδόθηκε στην Αθήνα, αλλά για την οποία δεν έχω εντοπίσει περαιτέρω στοιχεία είναι η *Neue Athener Zeitung*, η οποία κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1934.

³⁴⁸ P.A.A.A, R 901/72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 17 Ιουλίου 1922.

³⁴⁹ P.A.A.A, R 901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda, Bemerkungen zu den Denkschrift über die kulturellen Beziehungen zwischen Griechenland und Deutschland* [Berlin,1924].

σχετικά με τη διεθνή πολιτική κατάσταση. Η πρόταση του Ι. Παρρέν φάνηκε ως η καταλληλότερη, και αποφασίσθηκε να διοχετεύονται από το Βερολίνο, τηλεγραφήματα στη γαλλική γλώσσα. Η χρήση του αθηναϊκού πρακτορείου ειδήσεων είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να εμφανίσει ζητήματα και ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος σε περισσότερες από μία εφημερίδες.

Την άνοιξη του 1923 ωστόσο, ο Παρρέν διαμαρτυρήθηκε για λογοκρισία στα τηλεγραφήματα που έδινε προς δημοσίευση. Παρ'όλες τις προσπάθειες του, σημαντικά θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος όπως η κατάληψη του Ruhr, ή ο λόγος του γερμανού καγκελάριου, εμφανίσθηκαν μόνον στην *Καθημερινή* και την *Πρωτεύουσα* καθώς σύμφωνα με τον Παρρέν, άγγλοι και ιταλοί διέθεταν μεγάλα χρηματικά ποσά στην προπαγάνδα, ενώ οι γάλλοι στην κυριολεξία βομβάρδιζαν το πρακτορείο με τηλεγραφήματα γαλλικού ενδιαφέροντος³⁵⁰.

Έπειτα από αυτές τις εξελίξεις η γερμανική πρεσβεία έθεσε ως στόχο τη διάδοση των γερμανικών εφημερίδων στην Αθήνα, εκφράζοντας όμως παράλληλα τον έντονο προβληματισμό της, σχετικά με την ανταπόκριση που θα είχε ένα τέτοιο εγχείρημα.

Στην Αθήνα δεν υπήρχαν εστιατόρια ή καφέ που να διαθέτουν ξένες εφημερίδες στους πελάτες τους, και επιπλέον δεν ήταν στις συνήθειες των ελλήνων να γίνονται συνδρομητές σε ξενόγλωσσες εφημερίδες³⁵¹.

Ένα ακόμη πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι γερμανικές εφημερίδες, ήταν η αυξημένη τιμή τους σε σχέση με τις υπόλοιπες. Για παράδειγμα, μία τρίμηνη συνδρομή στη γαλλική *Temps* κόστιζε 75 δρχ όταν η αντίστοιχη στη γερμανική, *Berliner Tageblatt* 140 δρχ. Αν

³⁵⁰ P.A.A.A, R 901/ 72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 14 Μαρτίου 1923.

³⁵¹ P.A.A.A, R 901/ 72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 26 Φεβρουαρίου 1924.

ξεπερνούσαν αυτά τα εμπόδια, το ζήτημα της διακίνησης του τύπου ήταν το επόμενο ερωτηματικό, καθώς απαιτούσε την ύπαρξη έμπιστων διανομέων.

Ο στόχος όμως της γερμανικής πρεσβείας δεν θα καρποφορούσε αν οι ίδιες οι γερμανικές εφημερίδες δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τα ελληνικά πράγματα. Ενθαρρυντικό σημάδι ήταν ότι το τελευταίο διάστημα μέρος του γερμανικού τύπου περιελάμβανε στα φύλλα του άρθρα για την Ελλάδα.

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο εστίασε το ενδιαφέρον της η γερμανική προπαγάνδα ήταν η αύξηση της κυκλοφορίας γερμανικών βιβλίων στην Ελλάδα³⁵². Σε αυτόν τον τομέα στηρίζονταν στην παρουσία του γερμανού βιβλιοπώλη, Wilhelm Barth ο οποίος μαζί με τον Ελευθερουδάκη διατηρούσαν έναν από τα γνωστότερα βιβλιοπωλεία στην Αθήνα. Ο Barth ήταν διευθυντικό στέλεχος του Ελευθερουδάκη και βρισκόταν στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η πρώτη προσέγγιση που έγινε, έφερε θετικά αποτελέσματα, καθώς ο Barth ήταν πρόθυμος να βοηθήσει στην διάδοση του γερμανικού βιβλίου στην Ελλάδα. Ωστόσο σε σχετική αναφορά της γερμανικής πρεσβείας, αμφισβητούνταν η αποτελεσματικότητά του, καθώς θεωρούσαν ότι ο Barth δεν ήταν σε θέση να επηρεάσει τις επιχειρηματικές αποφάσεις του Ελευθερουδάκη.

Ανασταλτικός παράγοντας στη διάδοση του γερμανικού βιβλίου ήταν και πάλι η υψηλή τιμή του σε σχέση με τα άλλα εισαγόμενα,³⁵³ αλλά και η οικονομική κατάσταση στην ίδια τη Γερμανία, καθώς οι γερμανοί έμποροι απαιτούσαν να πληρωθούν άμεσα για τα βιβλία που θα έστελναν στην Ελλάδα.

³⁵² P.A.A.A, R 901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda*, Aufzeichnung, Berlin 11 März 1924.

³⁵³ Χαρακτηριστικά το έργο του Bergson “ *Matière et Mémoire*” πωλείται 12 F ενώ το έργο του Hussols “ *Ideen zur reinen Phänomenologie*” πωλείται 11 χρυσά μάρκα, δηλαδή περίπου 145 δρχ.

Η πρόταση του von Baligand ο οποίος ήταν ο συντάκτης της σχετικής αναφοράς για λογαριασμό της γερμανικής πρεσβείας, ήταν η δημιουργία βιβλιοθηκών με έργα γερμανικής λογοτεχνίας σε χώρους όπου γίνονταν μαθήματα γερμανικής γλώσσας. Ο ίδιος είχε μάλιστα εξασφαλίσει χρήματα για το ξεκίνημα της προσπάθειας αυτής.

η) Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία και το ταξίδι του στο Βερολίνο.

Με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, το κλίμα έναντι της Γερμανίας έγινε πιο φιλικό. Ο έλληνας πρωθυπουργός ξεκαθάρισε ότι η στάση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπαγορεύθηκε από τα συμφέροντα της χώρας και όχι από εχθρικά συναισθήματα ενάντια στο γερμανικό λαό³⁵⁴.

Ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο, Ευθύμιος Κανελλόπουλος, συναντήθηκε με τον αρχικαγκελάριο Franken Müller και του εξήγησε την αφοσίωση του ελληνικού λαού στη δημοκρατία, καθώς και την επιθυμία της Ελλάδας για σύσφιγξη των σχέσεων της με τη Γερμανία.

Ήταν η πρώτη φορά μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που επίσημα δηλώθηκε η πρόθεση της Ελλάδας για βελτίωση των ελληνογερμανικών σχέσεων. Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσεται και η επίσκεψη του Βενιζέλου στη γερμανική πρωτεύουσα.

Το καλοκαίρι του 1929 ο έλληνας πρωθυπουργός εξέφρασε στο γερμανό πρέσβη στην Αθήνα, την επιθυμία του να πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη στο Βερολίνο.

³⁵⁴ P.R.O., G.F.M 33/3384 Pol. Abt, *Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner*, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα 5 Juli 1929.

Η αντίδραση των γερμανών αξιωματούχων ήταν ευχάριστη έκπληξη³⁵⁵. Η μόνη τους ένσταση ήταν ο μήνας, που επέλεξε ο Βενιζέλος να πραγματοποιήσει το ταξίδι. Το Σεπτέμβριο του 1929 η ηγεσία της γερμανικής κυβέρνησης δεν θα βρισκόταν στο Βερολίνο, αλλά στη Γενεύη για τις Συνεδριάσεις της Κοινωνίας των Εθνών³⁵⁶. Ο Βενιζέλος δεν ενοχλήθηκε από την απουσία αυτή, καθώς και ο ίδιος θα πήγαινε στη Γενεύη.

Από τη στιγμή που ανακοινώθηκε επίσημα το ταξίδι ξεκίνησαν και οι εικασίες για τον πραγματικό λόγο της επίσκεψης, ενώ παράλληλα η γερμανική διπλωματία έσπευσε να συλλέξει στοιχεία τόσο για τον έλληνα πολιτικό όσο και για τη σύζυγό του Έλενα.

Διαπίστωσαν λοιπόν ό,τι το τελευταίο διάστημα ο Βενιζέλος πολλές φορές αναφερόταν στην επιθυμία του για στενότερη οικονομική συνεργασία των δύο χωρών με αφετηρία την εκχώρηση του έργου για την εγκατάσταση τηλεφώνων, στη Siemens. Εκτιμούσαν δε ότι οι πολιτικές του αποφάσεις – τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της τελευταίας πρωθυπουργικής θητείας του- δεν ήταν ευνοϊκές για τη Γερμανία, καθαρά λόγω συγκυριών και όχι λόγω προσωπικής προτίμησης.

Γερμανικοί πολιτικοί κύκλοι θεωρούσαν άλλωστε ανακριβή το χαρακτηρισμό του Βενιζέλου ως γαλλόφιλου, αφού η κριτική που ασκούσε στη γαλλική οικονομική πολιτική έναντι της Ελλάδας ήταν οξεία.

Παράλληλα, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα, επισήμανε ότι ο έλληνας πρωθυπουργός αποφάσισε να ταξιδέψει ως τη Γερμανία προκειμένου να διαμορφώσει ο ίδιος άποψη για τη γερμανική

³⁵⁵ Η εφημερίδα *Lichtenberger Anzeiger* δημοσίευσε δηλώσεις του Βενιζέλου με τίτλο: *Venizelos freundschaftliche Gefühle* (Τα φιλικά συναισθήματα του Βενιζέλου). Οι γερμανοί κολακεύθηκαν από την πρωτοβουλία του Βενιζέλου να επισκεφθεί τη Γερμανία. Θεώρησαν την κίνηση αυτή ως μία εμπράγματο απόδειξη ότι η Γερμανία επέστρεψε στην ομάδα των Μεγάλων Δυνάμεων.

³⁵⁶ P.R.O., G.F.M 33/3384 *Pol. Abt., Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner*, Juni 1929 – März 1934, Βερολίνο Ιούλιος 1929.

τεχνολογία, αφού είχε αποφασίσει να επισκεφθεί το εργοστάσιο της Siemens και το αεροδρόμιο Tempelhof³⁵⁷. Ήταν η εποχή, όπου άγγλοι, ιταλοί, και αμερικανοί διεκδικούσαν μαζί με τους γερμανούς την ανάθεση της τηλεφωνίας στην Ελλάδα.

Η συνοδεία του Βενιζέλου θα ήταν πολύ μικρή. Μαζί του θα ταξίδευε εκτός της συζύγου του, ο Υπουργός παρά τω πρωθυπουργώ, Αυγουστίνος Παπαδάτος και ο γραμματέας του, [Δημήτριος] Λάμπρος.

Η οικογένεια Παπαδάτου ήταν γνωστή στους γερμανούς τόσο εξαιτίας της επιχειρηματικής της δραστηριότητας στα καπνά, όσο και λόγω του εργοστασίου Εμαγιέ που διατηρούσαν στην Κέα³⁵⁸. Ο διευθυντής της Mährischen Bank, Dr Müller, ήταν άλλωστε εκείνος που έφερε σε επαφή τον Παπαδάτο με την ηγεσία της Siemens.³⁵⁹

Στις αναφορές τους προς το Υπουργείο Εξωτερικών, οι γερμανοί διπλωμάτες επισήμαναν την επιρροή του Παπαδάτου στο Βενιζέλο δίνοντας πληροφορίες για τα ενδιαφέροντα του έλληνα υπουργού, προκειμένου να τον ικανοποιήσουν κατά τη διάρκεια παραμονής του στη γερμανική πρωτεύουσα³⁶⁰.

Η επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο ερμηνεύθηκε από πολλούς ως μία κίνηση τακτικής η οποία εντασσόταν στα πλαίσια της προσπάθειας του έλληνα πρωθυπουργού να δώσει μεγαλύτερο εύρος επιλογών στην ελληνική πολιτική. Ο Ελ. Βενιζέλος από την πρώτη μέρα ανάληψης των καθηκόντων του είχε τονίσει ότι στόχευε στην αποκατάσταση των εξωτερικών σχέσεων της Ελλάδας, αφού μόνον έτσι θα μείωνε το βαθμό εξάρτησης της από τους άγγλους και τους γάλλους. Στα πλαίσια αυτά,

³⁵⁷ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt,Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα 29 Ιουλίου 1929.

³⁵⁸ Β. Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1925- 1957)*. Ιστορία και λειτουργία. Κατάλογος του Αρχείου, Αθήνα, εκδ. Βουρκαριανή, 1994.

³⁵⁹ Sie. Arch., *Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland, 1926-1936*, Benutzerakten 12865.

³⁶⁰ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt,Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner, Juni 1929 – März 1934, Βερολίνο Σεπτέμβριος 1929.

ζήτησε ευθέως την ενεργή εμπλοκή της γερμανικής βιομηχανίας στα ελληνικά πράγματα.

Για το λόγο αυτό ζήτησε από τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών μία εκτεταμένη αναφορά σχετικά με τις υποχρεώσεις των μακεδονικών σιδηροδρόμων³⁶¹, ενώ παράλληλα, τόνισε την ανάγκη να βρεθεί μία κοινά αποδεκτή λύση και από τις δύο πλευρές.

Κατά τη διάρκεια της συνάντησης του Ελ. Βενιζέλου με το γερμανό πρέσβη τις παραμονές του ταξιδιού του τελευταίου στο Βερολίνο, συζητήθηκαν οι εξελίξεις στη διεθνή πολιτική κατάσταση, το ζήτημα των μειονοτήτων καθώς και ποιά θα ήταν η θέση της Ελλάδας σε αυτά τα ζητήματα. Παράλληλα ο έλληνας πρωθυπουργός εκφράσθηκε θετικά υπέρ της πρόθεσης της γερμανικής κοινότητας να δημιουργηθεί γερμανική τράπεζα στην Αθήνα, η οποία θα απολάμβανε όλων των ελαφρύνσεων.³⁶²

Μετά την τελευταία εκλογική του νίκη, ο Βενιζέλος, αν και δεν κράτησε για τον εαυτό του το Υπουργείο Εξωτερικών, συμμετείχε ενεργά στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο ίδιος είχε διακηρύξει την επιθυμία του για πλήρη ανεξαρτησία της Ελλάδας στην εξωτερική της πολιτική και σύναψη συμφώνων φιλίας και ειρήνης με τις γειτονικές χώρες. Την πολιτική αυτή την είχε πραγματοποιήσει ως ένα βαθμό, καθώς έπειτα από την ελληνοϊταλική συμφωνία ακολούθησε το Μάρτιο του 1929 η συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία.³⁶³

³⁶¹ Πιστεύω ότι πρόκειται για τους σιδηροδρόμους Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Στις 27 Οκτωβρίου 1890 εκχωρήθηκε με αυτοκρατορικό ιραδέ στη Deutsche Bank, το δικαίωμα κατασκευής και εκμετάλλευσης για 99 χρόνια της γραμμής που θα συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με το Μοναστήρι. Τον Οκτώβριο του 1915 η εκμετάλλευση του δικτύου περιήλθε σε ελληνικά χέρια, ενώ το 1916 με ευθύνη του γάλλου αρχιστράτηγου Maurice Sarail πέρασε σε γαλλικά χέρια. Το Φεβρουάριο του 1920 το τμήμα Θεσσαλονίκης-Νέου Κανκάσου περιήλθε ξανά στο ελληνικό δημόσιο το οποίο κατόρθωσε το 1925 να εξαγοράσει αυτό το τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής. Βλέπε και Δ. Παπαδημητρίου (κείμενα) – Χ. Καλεμερή (φωτογραφικό αρχείο), *Τα τραίνα στο Βορειοελλαδικό χώρο 1871-1965*, εκδ. Reprotime, Θεσσαλονίκη 2000

³⁶² όπ. υποσ. 360.

³⁶³ Οι παραδοσιακά καλές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είχαν διαταραχθεί το Νοέμβριο του 1924 όταν η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση κατήγγειλε την ελληνοσερβική Συνθήκη του 1913. Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε την εξουσία στα 1928 το ζήτημα της επαναπροσέγγισης των δύο χωρών επανήλθε.

Με τη Γερμανία κύριος στόχος ήταν η αποκατάσταση των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων. Τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα υπολογίζονταν σε 40.000.000 χρυσά φράγκα αλλά το 1929 το ποσό αυτό ήταν σαφώς μειωμένο.

Οι γερμανικές επανορθώσεις προς την Ελλάδα, ήταν ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων και ο Βενιζέλος φερόταν αποφασισμένος να το θίξει, έχοντας ως βάση συζήτησης τις «περικοπές» που υπήρχαν προς όφελος της Γερμανίας στο σχέδιο Young³⁶⁴. Για το θέμα αυτό θα επιζητούσε και την ιταλική στήριξη.

Οι γερμανοί διπλωμάτες πίστευαν ότι η απζέντα των συζητήσεων θα περιελάμβανε μεταξύ άλλων και το ζήτημα του θωρηκτού *Σαλαμής*,³⁶⁵ ενώ ανέμεναν να δοθεί συνέχεια στο αίτημα για δημιουργία γερμανικής τράπεζας στην Ελλάδα. Γνώριζαν ωστόσο, ότι αυτό το τελευταίο ζήτημα προσέκρουε στην άρνηση των γερμανικών τραπεζικών κύκλων να εμπλακούν στην ελληνική οικονομία³⁶⁶.

Η κοινή γνώμη της Γερμανίας μετά την είδηση για το επικείμενο ταξίδι του έλληνα πολιτικού ήταν αμφιταλαντευόμενη. Άλλωστε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα συναισθήματα των γερμανών έναντι των ελλήνων πέρασαν πολλές διακυμάνσεις.

Η γνωστοποίηση στο Βελιγράδι, της σύναψης ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας, κινητοποίησε τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση με αποτέλεσμα την υπογραφή Συμφώνου Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού στις 27 Μαρτίου 1929. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε, Κων/νος Σβολόπουλος, «Η αποκατάσταση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας: ιχνηλάτηση ενός ιστορικού ελιγμού», *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 131-166.

³⁶⁴ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt,Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα Ιούλιος 1929.

³⁶⁵ Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος.....* – Εφημερίδα *Εμπρός*, «Θ' αποτύχη ό κ. Βενιζέλος εις Βερολίνον. Τά ναυπηγεῖα Βουλκάν δέν θά παραδώσουν τήν «Σαλαμίνα», μέ δόσεις ἄμα τῇ ἐπανόδῳ του ἐνταῦθα θ' ἀνασχηματισθῇ ἡ κυβέρνησις »

³⁶⁶ Η απροθυμία αυτή δεν ήταν πρωτόγνωρη ήδη από τις αρχές του αιώνα, τα γερμανικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα υπό διαφορετικές όμως συνθήκες ήταν απρόθυμα να επενδύσουν στην Ελλάδα. Βλ. Κων/νος Λούλος,....258-259.

Την περίοδο 1923 - 1924, οι γερμανοί ήταν ακόμη βαθύτατα επηρεασμένοι από τον πόλεμο και θεωρούσαν το Βενιζέλο συνώνυμο του Poincare. Αναγνώριζαν την αξία του ως αντιπάλου, χωρίς όμως αυτό να μειώνει την αντιπάθεια που έτρεφαν στο πρόσωπό του.

Ωστόσο, ο γερμανικός τύπος δεν παρακολουθούσε την πολιτική πορεία του Βενιζέλου, με αποτέλεσμα όταν ανέλαβε ξανά την εξουσία στα 1928 να προκληθεί ταραχή.

Όταν ανακοινώθηκε η πρόθεση του έλληνα πολιτικού να επισκεφθεί το Βερολίνο, οι γερμανοί δημοσιογράφοι, μετά την πρώτη έκπληξη έγραψαν χωρίς μνησικακία μία σειρά εγκωμιαστικών άρθρων, ξεχνώντας τα γεγονότα του πολέμου και παρουσιάζοντας στοιχεία από την προσωπικότητα και το έργο του Βενιζέλου.

Ακόμη και στις πιο ακραίες εφημερίδες, όπως η *Dresden Nachrichten* παραδέχονταν ότι ο Βενιζέλος αν και ήταν ίσως από τους πιο φανατικούς εχθρούς του Reich, ήταν και από τους πλέον ευθείς. Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου απέδωσε στη Γερμανία το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, ενώ επαναλειτούργησε η Γερμανική σχολή.

Οι περισσότερες εφημερίδες αντιμετώπισαν το ταξίδι ως μια προσπάθεια προσέγγισης. Γεγονός που φανερώνουν και οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι τους.³⁶⁷ Την προσέγγιση αυτή την τοποθετούσαν σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο και κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες να την ενισχύσουν.

Ο διευθυντής της εφημερίδας *Vossische Zeitung*, Georg Bernhard, εξέχων μέλος του δημοκρατικού κόμματος και βουλευτής, έγραψε...Ο μάγος Έλλην πολιτικός του οποίου τό όνομα τίς δύο τελευταίες δεκαετίες

³⁶⁷ Εφημερίδα *Tag*, “ Venizelos erklärt: Griechenland wünscht Deutschland’s Hilfe” Ο Βενιζέλος δήλωσε: Η Ελλάδα επιθυμεί τη βοήθεια της Γερμανίας. Εφημερίδα *Manheimer Tageblatt*, “ Venizelos in Berlin. Deutsch-Griechische Annäherung“ Ο Βενιζέλος στο Βερολίνο. Γερμανοελληνική προσέγγιση. Ενώ η εφημερίδα *Nürnberger Zeitung* διασκεδάζοντας τους φόβους της γαλλικής *Figaro* έγραψε: *Venizelos flirt mit Deutschland. Ο Βενιζέλος φλερτάρει με τη Γερμανία.*

ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν Ἑλλάδα, βρίσκεται στό Βερολίνο, φιλοξενούμενος τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης. Σέ αὐτήν τήν πράξη δέν βλέπουμε μόνον μία πράξη φιλοφροσύνης ἀλλά καί τήν ἐπιθυμία προσέγγισης τῶν δύο χωρῶν. Ἡ χαλάρωση τῶν ἑλληνογερμανικῶν σχέσεων κατ'ατόν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, ἡ ἐξέλιξις τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καί στίς δύο χώρες καί ἡ νίκη τοῦ μεταπολεμικοῦ πνεύματος, καθιστοῦν ἀναγκαῖα τήν προσέγγισιν.

Το γερμανικό ημιεπίσημο πρακτορεῖο *Deutsch-Diplomatisch Politische Correspondenz* αναφέρθηκε ἐπίσης, τόσο στα πολύπλοκα οικονομικά συμφέροντα τῶν δύο χωρῶν, ὅσο καί στην προσήλωση τῶν γερμανῶν στον ἐλληνικό κλασσικό πολιτισμό.

Μέχρι τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμον οἱ σχέσεις τῶν δύο χωρῶν περιορίζονταν στο πολιτιστικό ἐπίπεδο καί στην ἀντιπροσώπευση μεγάλων γερμανικῶν οἰκῶν στην Ἑλλάδα. Ἀπό τα τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ὅμως, εἶχε ἀρχίσει νὰ καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος γιὰ περαιτέρω συνεργασίες, οἱ ὁποῖες θὰ ἐξομάλυναν υφιστάμενες διαφορές καί θὰ μπορούσαν νὰ οδηγήσουν καί σε πολιτική προσέγγισιν.

Το ταξίδι τοῦ Βενιζέλου προκάλεσε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον καί τῆς ἐλληνικῆς πλευράς. Ο ἐλληνικός τύπος ἀσχολήθηκε με τὴν πρωτοβουλία αὐτή, με μονόστηλα καί ἐκτακτοὺς ἀπεσταλμένους³⁶⁸. Ἡ μόνη ἐφημερίδα ποὺ ἔδωσε μία διαφορετικὴ διάσταση στην ἐπίσκεψιν αὐτὴ ἦταν ὁ *Ριζοσπάστης*.

Στο φύλλο τῆς 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1929 ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς ἐφημερίδας στο Βερολίνο, μετέδιδε ὅτι γερμανοὶ ἐργάτες, ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν ἀφίξιν τοῦ Βενιζέλου ἀρχισαν τὶς κινητοποιήσεις, διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς λευκῆς τρομοκρατίας στὴν Ἑλλάδα καί τῶν πολεμικῶν προπαρασκευῶν τῆς ἐλληνικῆς μπουρζουαζίας. Οἱ ἐργάτες τοῦ εργοστασίου Siemens, τὸ ὁποῖο σκόπευε νὰ ἐπισκεφθεῖ ὁ Βενιζέλος

³⁶⁸ Ενδεικτικά: Εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλα 30/9/1929 ἕως 3/10/1929, Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* φύλλα 29-30/9/1929, Εφημερίδα *Ἔθνος*, φύλλα 29-30/9/1929.

προγραμματίσαν συγκέντρωση στον εργασιακό τους χώρο με σκοπό να απαιτήσουν την αμνηστία όλων όσων καταδικάστηκαν στην Ελλάδα³⁶⁹ για τα πολιτικά τους φρονήματα³⁷⁰.

Η εφημερίδα επανήλθε την επόμενη μέρα³⁷¹ με δίστηλο πρωτοσέλιδο, όπου αναφερόταν με σκληρούς χαρακτηρισμούς στον έλληνα πρωθυπουργό³⁷².

Αντίθετα η εφημερίδα *Έθνος* κάλυψε την επίσκεψη Βενιζέλου με έκτακτο απεσταλμένο, ο οποίος μετέδιδε με λεπτομέρειες την υποδοχή του έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο, τις επαφές που είχε στη γερμανική πρωτεύουσα καθώς και την αντίδραση του γερμανικού τύπου³⁷³.

Απόψεις ελλήνων μετέφερε όμως και η γερμανική εθνικιστική εφημερίδα *Tag* στους αναγνώστες της, όταν αναδημοσίευσε επιστολή του [Θάνου] Πετραλιά³⁷⁴. Σύμφωνα με τον επιστολογράφο ήταν αδιανόητο ο Βενιζέλος να τείνει χείρα φιλίας στους γερμανούς αφού κατά τη διάρκεια του Πολέμου τους κατεδίωξε και δεν δίστασε να τους αποκαλέσει ενώπιον της ελληνικής Βουλής βαρβάρους.

³⁶⁹ Οι διαδηλώσεις αφορούσαν στην ψήφιση του ιδιώνυμου από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου. Επρόκειτο για νόμο « περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας ελευθεριών ». Ψηφίσθηκε και τέθηκε σε ισχύ 25 Ιουλίου 1929.

³⁷⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, « Η κινητοποίησης του Βερολινέζικου προλεταριάτου διά τήν «ύποδοχήν» του Δήμιου Βενιζέλου-Πολέμου καί κατά τής έξασκούμενης τρομοκρατίας εις τήν Ελλάδα. Διαμαρτυρία των εργατών του έργοστασίου SIEMENS », 29 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷¹ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, « Τό προλεταριάτο του Βερολίνου », 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷² Την ίδια στάση τήρησαν και οι αριστερές γερμανικές εφημερίδες, *Welt am Abend*, *Rote Fahne*.

³⁷³ Εφημερίδα *Έθνος*, « Ο Βενιζέλος φθάνει απόψε εις Βερολίνον. Του έτοιμάζεται έπιβλητική ύποδοχή. Αύριον θά συνομιλήση μέ τον Χινδεμπουργκ καί τον Στρέζεμαν » «Ο κ. Παπαδάτος εις Αμβούργον », 29 Σεπτεμβρίου 1929. « Θερμότατη ύποδοχήν εις τον κ. Βενιζέλον έν Βερολίνω. Ο γερμανικός τύπος χαιρετά συμπαθώς τήν άφιξιν του », 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷⁴ Θάνος Πετραλιάς (1881-1953). Γεννήθηκε στην Πάτρα και σπούδασε στην Ελβετία και την Αγγλία. Την περίοδο 1902-1903 εργάστηκε στο παράρτημα της Τράπεζας Αθηνών στα Χανιά όπου γνωρίστηκε με τον Υπάτο Αρμοστή Πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Εκλέχθηκε βουλευτής Αχαΐοήλιδας στα 1910 και 1920 και ακολούθησε το βασιλιά Κων/νο και στις δύο εξορίες του στην Ελβετία (1917-1920) και στην Ιταλία (1922-1923). Βλ. σχετικά στο διαδίκτυο www.el.wikipedia.org.

Ο Βενιζέλος από τη σουίτα του ξενοδοχείου *Kaiser*, έδωσε συνέντευξη στους γερμανούς δημοσιογράφους³⁷⁵, στην οποία τόνισε μεταξύ άλλων ότι μεγάλα οικονομικά συμφέροντα συνέδεαν την Ελλάδα με τη Γερμανία. Μετά τη διάσκεψη της Χάγης όλες οι διαφορές του παρελθόντος ξεχάστηκαν. Νικητές και ηττημένοι του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αντιλήφθηκαν ότι όλοι έπρεπε να συνεργασθούν για την εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης. Κλείνοντας ο έλληνας πρωθυπουργός δήλωσε ότι πάντα εθαύμαζε τον πολιτισμό, και τη ζωτικότητα του μεγάλου γερμανικού έθνους. Ποτέ η Ελλάδα δεν είχε διαφορές με τη Γερμανία. Στον πόλεμο οι δύο χώρες βρέθηκαν αντιμέτωπες μόνον εξαιτίας ιστορικών λόγων.

Στο Βερολίνο το πρόγραμμα του έλληνα πρωθυπουργού περιελάμβανε συνάντηση τόσο με την πολιτική ηγεσία³⁷⁶, όσο και με παράγοντες της οικονομικής ζωής της Γερμανίας.

Τα αποτελέσματα της επίσκεψης αυτής φάνηκαν κυρίως όσον αφορά την υπόθεση της *Siemens*, αλλά και στην περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων.

Το ενδιαφέρον για την ελληνική πολιτική ζωή συνεχίσθηκε, αφού οι γερμανοί θεωρούσαν ότι οτιδήποτε συνέβαινε στα Βαλκάνια αφορούσε ολόκληρη την Ευρώπη. Βέβαια, το ενδιαφέρον δεν ήταν το ίδιο για όλες τις βαλκανικές χώρες³⁷⁷.

Οι εργατικές απεργίες στα τέλη του 1929 και η προεδρική μεταβολή στην Ελλάδα, απασχόλησαν τη γερμανική κοινή γνώμη.

³⁷⁵ Εφημερίδα *Εθνος*, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷⁶ Ο στρατάρχης Χιντεμπούργκ δεν υποδέχθηκε τον έλληνα πρωθυπουργό στο σταθμό διότι απουσίαζε από τη γερμανική πρωτεύουσα. Ο πρόεδρος της γερμανικής δημοκρατίας είχε τη συνήθεια την ημέρα της ονομαστικής του εορτής (2 Οκτωβρίου) να βρίσκεται μακριά από το Βερολίνο για διάστημα όχι μικρότερο των δέκα ημερών. Ο δε πρωθυπουργός Στρέζεμαν, ήταν σοβαρά άρρωστος. Απεβίωσε λίγο αργότερα.

³⁷⁷ Α.Υ.Ε, *Γερμανία Α* 11 1930, Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή. Δελτίου τύπου, Ιανουάριος 1930.

Ο σοσιαλιστής δημοσιολόγος Hermann Wendel θεωρούσε ότι στην Ελλάδα ο κομμουνισμός έχανε έδαφος, σε αντίθεση με το σοσιαλιστικό κίνημα το οποίο βρίσκονταν σε άνοδο. Σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε στο όργανο του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, Vorwärts, με τίτλο *Griechenland Umbildung. Ein kleines Land im grossen Krieg*, (Ανασχηματισμός στην Ελλάδα. Μιά μικρή χώρα σε μεγάλο πόλεμο), απαριθμούσε τις ζημιές της Ελλάδας από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επισημαίνοντας ότι δεν είχαν ικανοποιηθεί τα αιτήματά της για αποζημίωση παρά στο ελάχιστο³⁷⁸.

Αρκετοί ανταποκριτές εφημερίδων εκτιμούσαν ότι η εσωτερική αναταραχή θα έφερνε αλλαγές και στην εξωτερική πολιτική της χώρας.

Στα χρόνια που ακολούθησαν οι σχέσεις των δύο χωρών αναθερμάνθηκαν ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μέσω και των διμερών συμφωνιών εμπορικού συμψηφισμού (clearing agrreements).

³⁷⁸ Το άρθρο του Wendel δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1930 και ανέφερε ότι η δραχμή είχε υποστεί τέλεια καταστροφή. Ενώ το δημόσιο χρέος είχε ανέλθει στο 40% του κρατικού προϋπολογισμού.

θ) Υπόθεση «Σαλαμής»

Μετά το νικηφόρο τέλος των Βαλκανικών πολέμων, η Ελλάδα προχώρησε στην ανασυγκρότηση των στρατιωτικών της δυνάμεων. Το ναυτικό, το οποίο είχε διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο όλη την προηγούμενη εμπόλεμη περίοδο, κρίθηκε σκόπιμο να ενισχυθεί με τρία ακόμη σκάφη. Επρόκειτο ουσιαστικά για δύο παλιά προ δρέδνωτ θωρηκτά, κατασκευής 1908, τα οποία παρέλαβε η Ελλάδα από τις Η.Π.Α., καθώς και για ένα ακόμη θωρηκτό τύπου δρέδνωτ, που παραγγέλθηκε στα ναυπηγεία Vulkan της Γερμανίας. Το θωρηκτό αυτό χωρητικότητας 20.000 τόνων δεν παραλήφθηκε ποτέ από την Ελλάδα καθώς στο ενδιάμεσο διάστημα ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Η κατασκευή του πλοίου αυτού, που ονομάστηκε «Σαλαμής» δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και το ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο όταν, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να επισκευάσει το παραχωρηθέν σε αυτήν από τη Γερμανία, θωρηκτό *Goeben*, το οποίο και μετονόμασε σε *Yanuz*³⁷⁹.

Έπειτα από την εξέλιξη αυτή, στο ελληνικό επιτελείο ναυτικού επικράτησε έντονη ανησυχία και ζήτησαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου την άμεση ενίσχυση του στόλου. Τότε επανεμφανίσθηκε το θέμα του *Σαλαμής* φέρνοντας παράλληλα στην επιφάνεια έντονους προβληματισμούς σχετικά με τους ναυτικούς εξοπλισμούς της χώρας σε συνδυασμό με την εξέλιξη των διμερών σχέσεων Ελλάδας - Τουρκίας³⁸⁰.

³⁷⁹ Η παραχώρηση έγινε τον Αύγουστο του 1914 και τον ίδιο μήνα η τουρκική κυβέρνηση το μετονόμασε σε *Yanuz*.

³⁸⁰ Νικόλαος Γαζής, «Η σημερινή θέσις τοῦ ζητήματος τοῦ θωρηκτοῦ Σαλαμής. Αἱ δυναταὶ καὶ συμφέρουσαι λύσεις. Μία ἔρευνα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ νομικῆς ἀπόψεως », *Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα*, 10 Δεκεμβρίου 1929.

Οι υπέρμαχοι της απόκτησης του θωρηκτού ήταν κυρίως αξιωματικοί του ναυτικού αλλά και πολιτικοί οι οποίοι πρέσβευαν ότι η Ελλάδα έπρεπε να υπερέχει της Τουρκίας σε ναυτικές δυνάμεις.³⁸¹

Σύμφωνα με τις απόψεις αυτών των κύκλων, προκειμένου να παραλάβει η Ελλάδα το *Σαλαμίσ* και να είναι αξιόμαχο, θα έπρεπε να γίνουν οι αναγκαίες αλλαγές στο σκάφος, διαφορετικά θα ήταν περιττή η αποναυπήγηση του.

Σε μία σύγκριση μαχητικής ισχύος μεταξύ του θωρηκτού *Yanuz* και του *Σαλαμίσ*, αν γίνονταν όλες οι αναγκαίες επεμβάσεις, θα υπήρχε μία ισορροπία στη μεταξύ τους αναμέτρηση. Και τούτο διότι, αν και το *Yanuz* θα υπερτερούσε λίγο στην ταχύτητα, θα ήταν σε δυσμενέστερη θέση στα ζητήματα της θωράκισης και των βαρέων πυροβόλων. Επομένως, η αποναυπήγηση του *Σαλαμίσ* κρινόταν αναγκαία³⁸².

Την ίδια στιγμή, η Τουρκία ενίσχυε τις ελληνικές ανησυχίες καθώς παρήγγειλε σε ιταλικά ναυπηγεία 2 αντιτορπιλικά, 2 υποβρύχια και 8 ανθυποβρυχιακά σκάφη. Η απόκτηση των σκαφών αυτών σε συνδυασμό με τη επισκευή του *Yanuz*, έδινε σαφή υπεροχή στο τουρκικό ναυτικό³⁸³.

Οι αλλαγές που θα γίνονταν στο *Σαλαμίσ* απασχόλησαν πολύ την ελληνική πλευρά, η οποία εκτός των ελλήνων ειδικών ζήτησε τη γνώμη ενός έμπειρου βρεττανού ναυπηγού του Sir Eustace H.T. d' Eyncourt. Στην πρώτη του γνωμάτευση³⁸⁴ ο d' Eyncourt ανέφερε ότι οι αλλαγές που έχουν επισημανθεί από τους έλληνες ειδικούς, τον έβρισκαν σύμφωνο, αλλά και πάλι όσο βελτιωμένο και αν παρουσιαζόταν το πλοίο δεν θα έπανε να είναι κατασκευασμένο προ του πολέμου και να φέρει όλες τις

³⁸¹ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 87.

³⁸² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 37. Γενικόν Επιτελείον Ναυτικού. Απόρρητον. Σύγκρισις Μαχητικής ισχύος. Α' Θωρηκτών "Κιλκίς" και "Λήμνος" και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ» και Β' Θωρηκτού «Σαλαμίσ» και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ», Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1928.

³⁸³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 27. Αναφορά του υποναυάρχου Γ. Πανά προς το Υπουργείο Ναυτικών, Αθήνα 20 Μαΐου 1929.

³⁸⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 34. Report on proposed improvements to the greek warship "Salamis", London 21st June 1929

αναπόφευκτες φθορές του χρόνου. Στη δεύτερη γνωμάτευση που έγινε μερικές μέρες αργότερα, έχει εμφανώς διαφοροποιήσει τη στάση του καθώς μεσολάβησε μία αναφορά της *Vulkan* στην οποία γίνεται λόγος για τις αλλαγές που προτίθεται να κάνει στο πλοίο. Ο d' Eyncourt είναι σύμφωνος με αυτές, ενώ παράλληλα, συνέχιζε τις δικές του επισημάνσεις. Κλείνοντας αυτή τη δεύτερη γνωμάτευση, κατέληγε στο συμπέρασμα, ότι αν όλα όσα πρότεινε πραγματοποιούνταν, η Ελλάδα θα είχε ένα θωρηκτό εξίσου ικανό με τα σύγχρονα του³⁸⁵.

Στην άλλη όχθη, όσον αφορά τη σκοπιμότητα της αποναυπήγησης του *Σαλαμίν*, βρίσκονταν όλοι όσοι πίστευαν στην ανάγκη προσέγγισης των δύο χωρών, στην απομάκρυνση του πολεμικού κλίματος και της πόλωσης, με προεξέχοντα τον ίδιο τον πρωθυπουργό.

Στο Βενιζέλο, έφθαναν εκτός από τις θετικές εισηγήσεις για την απόκτηση του πλοίου και κάποιες αρνητικές, μεταξύ των οποίων και μία του Α. Κολιαλέξη³⁸⁶. Ο Κολιαλέξης, όπως και ο Βενιζέλος ήταν υπέρ της απόκτησης ενός σύγχρονου και ελαφρύ στόλου³⁸⁷ και διατύπωνε τις αμφιβολίες του για την αναγκαιότητα ενός τόσο μεγάλου και πολυδάπανου πλοίου³⁸⁸.

Η δεύτερη παράμετρος που απασχολούσε την ελληνική κυβέρνηση σε σχέση με την απόκτηση ή μη του πλοίου, ήταν η οικονομική.

³⁸⁵ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 35. Επιστολή του Sir Eustace H.T. d' Eyncourt προς τον έλληνα ναυτικό ακόλουθο στο Λονδίνο, London, 3rd July 1929.

³⁸⁶ Ανδρέας Κολιαλέξης (1884-1953). Αξιωματικός του ναυτικού. Διετέλεσε δύο φορές αρχηγός του στόλου στα 1926 και 1928. Το 1948 ανέλαβε διευθυντής στην Εταιρεία Υδάτων. Ο Κολιαλέξης, ήταν στα 1924 υποκινητής της ομαδικής παραίτησης των αξιωματικών του ναυτικού και το 1934 συμμετείχε μαζί με τον Πλαστήρα στην οργάνωση πραξικοπήματος υπέρ του Βενιζέλου. Βλ. σχετικά *Πάπυρος Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1964, 8, 687.

³⁸⁷ Την ίδια άποψη με τον έλληνα πρωθυπουργό είχε διατυπώσει και ο βρετανός ομόλογος του Churchill. Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της ελληνοβρετανικής συνεννόησης (1912-1913)», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1987, 87-100.

³⁸⁸ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/ φ.89/ 32. Υπόμνημα περί της ασυμφόρου παραλαβής της *Σαλαμίνος*. Α. Κολιαλέξης προς Ε. Βενιζέλο, Αθήνα 7 Ιουνίου 1929.

Από το 1920 είχε ξεκινήσει εκ μέρους του εργοστασίου της *Vulkan* η διεκδίκηση ποσού ύψους 564.075£ από το ελληνικό δημόσιο. Το ελληνικό γραφείο συμψηφισμού αμφισβήτησε την απαίτηση αυτή, θεωρώντας άκυρη την αρχική σύμβαση και ζητώντας από την εταιρεία την επιστροφή των προκαταβολών ύψους 457.107£. Η υπόθεση έφθασε στο Μικτό Διαιτητικό Ελληνογερμανικό Δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε τη γερμανική πλευρά, κρίνοντας τη σύμβαση έγκυρη και εκτελεστή υπό την αίρεση των τροποποιήσεων που αναφέρονται στις σχετικές πραγματογνωμοσύνες. Έπειτα από την εξέλιξη αυτή, το Υπουργείο Οικονομικών της Ελλάδας αναγνώρισε την απαίτηση της γερμανικής εταιρείας και πίστωσε το γερμανικό γραφείο συμψηφισμού με το αντίστοιχο πόσο σε δραχμές, βάση του προπολεμικού συναλλάγματος 1£= 24,65 δρχ³⁸⁹.

Η γερμανική κυβέρνηση ωστόσο, πριν την αναγνώριση του χρέους από την Ελλάδα, είχε αποσύρει την απαίτηση της *Vulkan* από την συμψηφιστική διαδικασία. Η ελληνική πλευρά όμως, επέμενε στην άποψη ότι η διαφορά ήταν προπολεμική και επομένως υπαγόταν στους συμψηφισμούς.³⁹⁰

Το πλοίο είχε παραγγελθεί στα γερμανικά ναυπηγεία, και αν και δεν είχε παραδοθεί στο ελληνικό ναυτικό, η ελληνική κυβέρνηση χρωστούσε σύμφωνα με την αρχική σύμβαση 566,910£ πλέον τόκου 6%. Το οφειλόμενο ποσό στις 31 Δεκεμβρίου 1928 ανερχόταν σε 1.049.890£. Αυτά τα χρήματα έπρεπε να καταβάλει η ελληνική κυβέρνηση χωρίς να έχει αποναυπηγηθεί το πλοίο ή να έχουν πραγματοποιηθεί μετατροπές.³⁹¹

³⁸⁹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.88 / 41. Σημείωμα των Μ. Τσαμαδού και Κ. Τενεκίδη προς τον Υπουργό Ναυτικών.

³⁹⁰ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.54 / 37. Παναγής Βουρλούμης προς την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, Αθήνα 4 Ιουνίου 1929.

³⁹¹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.88 / 39. Σημείωμα του Περικλή Αργυρόπουλου δια την ΣΑΛΑΜΙΝΑ, Αθήνα 18 Φεβρουαρίου 1929.

Για να αποναυπηγηθεί το *Σαλαμής* έπρεπε σύμφωνα με τους υπολογισμούς της πρεσβείας στο Βερολίνο να καταβληθούν 14.000.000 Μάρκα. Αν επιπλέον ήθελαν να το καταστήσουν αξιόμαχο, θα έπρεπε να καταβάλουν με τους συντηρητικότερους υπολογισμούς επιπλέον 5.000.000 Μάρκα. Υπήρχαν βεβαίως και παράπλευρα έξοδα, όπως αυτά των πυρομαχικών ή της κατασκευής πλωτής δεξαμενής, αναγκαίας για τις επισκευές που θα χρειαζόνταν εν καιρώ το πλοίο³⁹².

Και στις δυο περιπτώσεις το κόστος των εξόδων σκόπευαν να το καλύψουν με τις πολεμικές αποζημιώσεις που θα ελάμβαναν από την Γερμανία κατά τα έτη 1928-1929-1930 και εν μέρει 1931.

Η γερμανική εταιρεία από την πλευρά της είχε προτείνει, είτε την αποναυπήγηση του σκάφους με τις αναγκαίες αλλαγές, είτε να κρατήσει το *Σαλαμής* και να επιστρέψει στην Ελλάδα την αξία των καταβληθέντων χρημάτων σε είδος. Άλλωστε η Ελλάδα μέσω της *Vulkan* θα μπορούσε να προχωρήσει σε παραγγελίες ειδών, η αξία των οποίων θα ήταν ίση με το υπόλοιπο της αξίας του πλοίου και θα καταβάλλονταν μέσω των γερμανικών επανορθώσεων.³⁹³

Ο Υπουργός των Ναυτικών, Περικλής Αργυρόπουλος σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο είχε επισημάνει την ανάγκη να ληφθεί άμεσα μία απόφαση. Όσο έμεναν ανοιχτές όλες οι πιθανότητες δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε κανενός είδους σχεδιασμό στο Υπουργείο ναυτικών, ούτε και να καταλήξουν στον προϋπολογισμό του Υπουργείου. Ο ίδιος εξέφραζε την άποψη ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να κερδίσει σε αυτό το θέμα και η καλύτερη λύση για όλους ήταν ο συμβιβασμός. Άλλωστε έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι σχέσεις με την Τουρκία. Αν μπορούσαν να επιτύχουν αμοβαίο περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών,

³⁹² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 37. Γενικόν Επιτελείον Ναυτικού. Απόρρητον. Σύγκρισις Μαχητικής ισχύος. Α' Θωρηκτών "Κιλκίς" και "Λήμνος" και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ» και Β' Θωρηκτού «Σαλαμής» και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ», Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1928.

³⁹³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 38. Επιστολή Περικλή Αργυρόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 18 Φεβρουαρίου 1928.

τότε θα ήταν άνευ αντικειμένου οποιαδήποτε συζήτηση περί της απόκτησης του πλοίου. Αν όχι, ίσως θα ήταν καλύτερο να υπάρχει στη γείτονα χώρα, η ανησυχία και ο φόβος από την επικείμενη παραλαβή του *Σαλαμής*.

Χρησιμοποιώντας την απόκτηση του συγκεκριμένου πλοίου ως μοχλό πίεσης, θα μπορούσαν πιθανότατα να πετύχουν από τους τούρκους το ναυτικό αφοπλισμό. Η συμφωνία αυτή θα συνεπαγόταν τη θυσία των «*Λήμνος*», «*Κιλκίς*» και «*Σαλαμής*» από ελληνικής πλευράς και του «*Γιαβούζ*» από τουρκικής, διαφορετικά ήταν πολύ πιθανόν οι τούρκοι να ζητούσαν ως αντάλλαγμα τον παροπλισμό του «*Αβέρωφ*». Επιπλέον, δεν θα συμφωνούσαν στον περιορισμό του στόλου των υποβρυχίων τους.

Εν κατακλείδι, ο Αργυρόπουλος θεωρούσε ότι το ζήτημα *Σαλαμής* έδινε μια πολύ καλή ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να δρομολογήσει τους πολιτικούς της στόχους σε σχέση με την Τουρκία και τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς.³⁹⁴

Στο ζήτημα της απόκτησης του πλοίου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση της αγγλικής κυβέρνησης. Ήδη από το 1914 οι βρετανοί υποστήριζαν την άποψη ότι ένας στόλος αποτελούμενος από ελαφριά και ταχύπλοα σκάφη ήταν η ιδανική λύση για το ελληνικό ναυτικό, αφού μόνον έτσι θα μπορούσε να υπερασπίσει με επιτυχία τα διάσπαρτα στο Αιγαίο νησιά του και την εκτεταμένη ακτογραμμή της χώρας. Όταν όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η παραγγελία για την κατασκευή νέων πλοίων δόθηκε από την ελληνική κυβέρνηση σε ιταλικά ναυπηγεία, η βρεττανική αναθεώρησαν τις απόψεις τους και πίεσαν τον Βενιζέλο να πάρει το *Σαλαμής*, με σκοπό να ανατεθεί ο εξοπλισμός του θωρηκτού στην αγγλικών συμφερόντων εταιρεία *Vickers*.³⁹⁵

³⁹⁴ όπ. π. υποσ. 307.

³⁹⁵ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 212.

Στις 6 Νοεμβρίου 1929 σε συνεδρίαση που πραγματοποιήθηκε παρουσία του πρωθυπουργού και στη οποία συμμετείχε εκτός των ανωτέρων στελεχών του Υπουργείου Ναυτικών και της ηγεσίας του και ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, αποφασίσθηκε να μην παραληφθεί το θωρηκτό *Σαλαμής* και το ποσό που προοριζόταν γι'αυτό τον σκοπό να διατεθεί στην ενίσχυση του ελαφρού στόλου και των αεροπορικών δυνάμεων.³⁹⁶

³⁹⁶ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.90 / 4. Πρακτικόν Συνεδριάσεως 6^{ης} Νοεμβρίου 1929.

V. Ο ρόλος της οικονομίας στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων

α) Οι ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις τη δεκαετία 1920 - 1930

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάγκη ανασυγκρότησης των εμπλεκομένων χωρών δημιούργησε παγκοσμίως μεγάλη ζήτηση κεφαλαίων, η οποία ήταν αδύνατον να καλυφθεί μόνον από εγχώριους πόρους. Οι οικονομικές δυνατότητες των χωρών που παραδοσιακά αποκαλούνταν Μεγάλες Δυνάμεις είχαν διαφοροποιηθεί. Οι Η.Π.Α είχαν αποκτήσει σημαίνοντα ρόλο, ενώ Αγγλία και Γαλλία παρουσιάζονταν αποδυναμωμένες, με την τελευταία να βρίσκεται σε χειρότερη θέση καθώς οι γαλλικές επενδύσεις στη Ρωσία χάθηκαν μετά την Οκτωβριανή επανάσταση, μειώνοντας το σύνολο των επενδύσεων της χώρας στο εξωτερικό κατά 50%.³⁹⁷ Η απώλεια της ρωσικής αγοράς ως τόπου προορισμού του ξένου κεφαλαίου, έδρασε προς όφελος των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς εκεί βρισκόταν πλέον πρόσφορο έδαφος για επενδύσεις.³⁹⁸

Η Ελλάδα που προέκυψε μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ήταν διαφορετική. Αν μάλιστα αξιοποιούσε τις δυνατότητές της και ανέπτυξε το συγκοινωνιακό της δίκτυο, θα είχε καλύτερη συνεργασία με τα υπόλοιπα κράτη. Ταυτόχρονα, κατά τη γνώμη των γερμανών, έπρεπε να γίνει αντιληπτή και από τους Έλληνες, η ανάγκη αλλαγής της

³⁹⁷ *The Problem of International Investment*, Royal Institute of International Affairs, London 1937, 123-126.

³⁹⁸ Alice Teichova, *An Economic background to Munich: International business and Czechoslovakia 1918-1938*, Cambridge 1974, 377-378.

συνθήκης των Βερσαλλιών, καθώς η εξόντωση της Γερμανίας δεν ήταν προς όφελός τους.³⁹⁹

Μέχρι εκείνη τη στιγμή για τους Έλληνες, η συνθήκη των Βερσαλλιών δεν είχε άλλη βαρύτητα, πέρα του ότι τερμάτισε ένα μεγάλο πόλεμο. Ο εθνικός διχασμός και η πόλωση που επικρατούσε, δεν επέτρεπε στον πολιτικό κόσμο της χώρας αλλά και στον απλό Έλληνα πολίτη να συνειδητοποιήσει ότι η διάλυση μιάς μεγάλης δύναμης στο κέντρο της Ευρώπης, προς όφελος κυρίως της Γαλλίας, σε συνδυασμό με την επικράτηση της επανάστασης στη Ρωσία, αποσταθεροποιούσε την πολιτική κατάσταση της γηραιάς ηπείρου ενώ για την Ελλάδα ειδικότερα σήμαινε την καθιέρωση σχεδόν μονοπωλιακών σχέσεων με τις δυνάμεις της Αντάντ. Η συνθήκη των Σεβρών (1920) και αργότερα της Λωζάννης (1923) ήταν εκείνες που απασχόλησαν κατά κύριο λόγο τους Έλληνες, αφού άπτονταν των εθνικών θεμάτων.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εκτός της Γερμανίας, η Μεγάλη Βρετανία ήταν εκείνη που διαπίστωνε ότι οι όροι των Βερσαλλιών ήταν ακραίοι και δεν βοηθούσαν ούτε τα βρετανικά συμφέροντα, αλλά ούτε και τη διατήρηση των ισορροπιών στην Ευρώπη. Η Γαλλία από την άλλη πλευρά ήταν ίσως η μόνη απόλυτα ικανοποιημένη και ευνοημένη από την υπογραφή της συνθήκης.

Ο πόλεμος είχε τελειώσει και οι πληγές, όπως ανέφερε σε άρθρο του, ο von Rechenberg⁴⁰⁰ έπρεπε να επουλωθούν από όλες τις πλευρές. Ο καταλληλότερος τρόπος για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν η ανασύσταση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των χωρών.

Η Ελλάδα εντός μιάς δεκαπενταετίας είχε συμμετοχή σε τρεις πολέμους. Το κόστος τους για την οικονομία της ανήλθε περίπου σε

³⁹⁹ Bernhard Fuhr v. Rechenberg, in *Hellas*, “*Deutsch-griechische Wirtschaftsinteressen*”, Jahrgang 1, Numm.1, März/April 1921, 15.

⁴⁰⁰ Bernhard Fehr von Rechenberg, Διευθυντής του εμπορικού γραφείου του Υπουργείου Εξωτερικών στο Αμβούργο.

200.000.000 στερλίνες, ποσό το οποίο καλύφθηκε κατά τα 4/5 από ιδίους πόρους ενώ το υπόλοιπο 1/5 από εξωτερικά δάνεια. Ταυτόχρονα, η δραχμή έχασε το 94% της αξίας της, ως αποτέλεσμα των συνεχόμενων εκδόσεων χαρτονομίσματος. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο η οικονομία μιάς χώρας, που ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε πριν την Μικρασιατική καταστροφή τα 2.700.000 κατοίκους, ενώ στα 1923 ανήλθε σε 5.800.000,⁴⁰¹ να δεχθεί ισχυρότατο πλήγμα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να βρεί οικονομική στήριξη σε κεφαλαιούχους του εξωτερικού. Για το λόγο αυτό, ο Γεώργιος Μπαλτατζής πρότεινε στον Αντώνη Καρτάλη⁴⁰² την πρόσληψη στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου, ενός ειδικού συμβούλου προκειμένου να βοηθήσει στην ενίσχυση των αγγλοελληνικών εμπορικών σχέσεων. Ο πλέον κατάλληλος για τη θέση αυτή θεωρήθηκε ο Μακ Κέη, ο οποίος είχε την αντίστοιχη θέση στη γερμανική πρεσβεία στο Λονδίνο.⁴⁰³

Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης στην προσπάθεια του να προσελκύσει το αγγλικό κεφάλαιο τόνιζε την ανάγκη να δοθεί διαβεβαίωση στην αγγλική κυβέρνηση, ότι μέρος τουλάχιστον του δανείου που θα δοθεί στην Ελλάδα θα χρησιμοποιηθεί για την αγορά αγγλικών προϊόντων. Θεωρούσε δε, ότι θα ήταν καλύτερο να οριοθετηθεί το ποσό που θα διατίθονταν καθώς και το είδος των προϊόντων καθώς έτσι θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν περισσότερα προϊόντα από τις αγγλικές αποικίες⁴⁰⁴.

⁴⁰¹ Π. Βουρλούμης, « Το οικονομικόν μέλλον της Ελλάδος», *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ. Γ, Μάρτιος 1928, 123-128.

⁴⁰² Αντώνης Καρτάλης (1867-1923). Έλληνας πολιτικός, ο οποίος ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία με το κόμμα του Κ. Θεοτόκη. Χρημάτισε το 1921 Υπουργός Περιθάλψεως στην κυβέρνηση Δ. Γούναρη. Βλέπε σχετικά, *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό*, Αθήνα 1931, τομ.7, 343.

⁴⁰³ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμειανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴⁰⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμειανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

Ένα μήνα αργότερα, ο Γ. Πρωτοπαπαδάκης σε αναφορά του προς τον Πρωθυπουργό σημείωνε ότι οι εισαγωγές της χώρας μας από την Αγγλία ανέρχονταν το 1919 σε 400.000.000 δρχ. Ο ίδιος θεωρούσε ότι ο προϋπολογισμός της χώρας μπορούσε να αντέξει αγγλικές εισαγωγές ύψους μόλις 8.000.000 δρχ και αν συμπεριλαμβανόταν και το εισαγόμενο σιτάρι από τις αποικίες το ποσό θα μπορούσε να φτάσει τα 10.000.000 δρχ.⁴⁰⁵

Το αναγκαίο ταξίδι των Γ. Μπαλτατζή και Δ. Γούναρη στην Ευρώπη⁴⁰⁶ εξασφάλισε την έγκριση δανείου από την Αγγλία στην Ελλάδα ύψους 15 εκ.£. Από αυτά τα 5,5 εκ. θα πήγαιναν στην Εθνική Τράπεζα για τη μείωση του ελληνικού χρέους προς την Αγγλία και τα υπόλοιπα για αγορές εμπορικών προϊόντων από την Αγγλία.

Στον ελληνικό τύπο η εξέλιξη αυτή εμφανίσθηκε ως επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία ήλπιζε ότι θα έρχονταν ευνοϊκότερες μέρες για την αγορά, προκειμένου να εξασφαλισθούν μεγαλύτερα ποσά δανείων. Το δάνειο από την Αγγλία θα είχε επιτόκιο 8% με κρατικές εγγυήσεις και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανών διπλωματών, το γεγονός αυτό από μόνο του έδειχνε, ότι η συμφωνία που πέτυχε ο Γούναρης δεν ήταν συμφέρουσα για το ελληνικό κράτος.

Την ίδια χρονική περίοδο το ελληνογερμανικό εμπόριο σύμφωνα με τα στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας, παρουσίαζε κάμψη⁴⁰⁷.

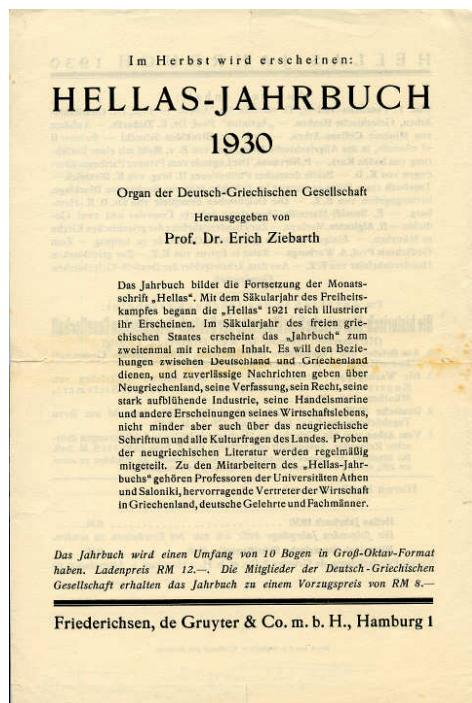
Η ανάπτυξη των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας - Γερμανίας απασχόλησε πολύ ένα ευρύτερο φάσμα ενδιαφερομένων. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και το περιοδικό "Hellas", στο οποίο συναντάμε μεγάλο αριθμό άρθρων άλλων

⁴⁰⁵ I.A.M.M, *Συλλογή Δαμριανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴⁰⁶ BArchB, R901/43956, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland 1922*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1922

⁴⁰⁷ BArchB, R901/41078, *Handelsvertragverhältnis Griechenland-Deutschland 1920-1935*, Αναφορά, Βερολίνο 27 Οκτωβρίου 1921.

υπογεγραμμένων και άλλων όχι, στα οποία γίνεται λεπτομερής αναφορά στην οικονομική κατάσταση της Ελλάδας καθώς και στις ανάγκες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας.

Το περιοδικό εκδόθηκε αρχικά με τον τίτλο *Hellas* στο Αμβούργο από το γερμανοελληνικό σύνδεσμο και εκδότη το Δημήτριο Τσάκα. Για το διάστημα 1924 - 1925 εκδόθηκε στο Μόναχο και έπειτα ξανά στο Αμβούργο. Από το 1928 το περιοδικό μετονομάστηκε σε *Hellas Jahrbuch* και εκδιδόταν από τον ελληνογερμανικό σύνδεσμο Αθηνών και Θεσσαλονίκης με εκδότη τον αρχαιολόγο Erich Ziebarth. Το *Hellas* εκδιδόταν μηνιαία ενώ το *Hellas Jahrbuch* δεν εκδιδόταν τακτικά. Ήταν έκδοση επιστημονική και ως όργανο των συνδέσμων σκόπευε στη βελτίωση και εξέλιξη των διμερών σχέσεων⁴⁰⁹.

Ένα από τα πρώτα άρθρα του περιοδικού που αφορούσαν στην ανάπτυξη των διμερών οικονομικών σχέσεων δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος του, με συντάκτη το διευθυντή του εμπορικού γραφείου του

⁴⁰⁸ Διαφημιστικό φυλλάδιο για το περιοδικό *Hellas Jahrbuch*. I.A.M.M., *Αρχείο Λαμινανού Κυριαζή*, Αρ. Εισ. 537

⁴⁰⁹ Georgios Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987, 504-505, 514-515.

Υπουργείου Εξωτερικών στο Αμβούργο, Bernhard Fehr.v.Rechenberg. Στο άρθρο του ο von Rechenberg διαπίστωνε το έλλειμμα στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας, γεγονός το οποίο απέδιδε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα, αναγνώριζε ότι σε υψηλό επίπεδο πολιτικής εξουσίας δεν υπήρχε επαφή μεταξύ των δύο χωρών και τόνιζε ότι η επαναπροσέγγιση θα ερχόταν και πάλι μέσω του εμπορίου. Αυτή άλλωστε ήταν και η προσπάθεια η οποία θα καταβαλόταν αργότερα ανάμεσα στον οικονομικό κόσμο της Γερμανίας και της Γαλλίας προκειμένου να βρεθεί λύση στο ζήτημα των αποζημιώσεων και της κατάληψης της περιοχής του Ruhr.⁴¹⁰ Το ερώτημα που έθετε ο γερμανός αξιωματούχος στο άρθρο αυτό, ήταν ουσιαστικό και απασχολούσε και τις δύο πλευρές, αφού έπρεπε να βρεθεί ο τρόπος ώστε να υπάρξει ένα ισχυρό και διαρκές ενδιαφέρον μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.⁴¹¹ Παράλληλα, εκφράσθηκε για πρώτη φορά από επίσημα γερμανικά χείλη το ενδιαφέρον τους για την ανάπτυξη των συγκοινωνιών στην Ελλάδα⁴¹², ενός τομέα στον οποίο θα δραστηριοποιηθούν έντονα τα επόμενα χρόνια, καθώς σε άρθρο του ίδιου περιοδικού με τίτλο *Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen*⁴¹³ (Γερμανο- ελληνικές οικονομικές σχέσεις) είχε γίνει λόγος για τη γεωστρατηγική σημασία της Ελλάδας και τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης που της προσφέρονταν μέσω αυτής. Ταυτόχρονα, γνωστοποιήθηκε ό,τι ο *Σύνδεσμος Εξωτερικού Εμπορίου του Βερολίνου*, έστειλε αντιπρόσωπό του στην Ελλάδα, προκειμένου να διερευνήσει τις οικονομικές συνθήκες της χώρας, καθώς και αν υφίστατο ένας κύκλος ενδιαφερομένων για ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με

⁴¹⁰ Marshall Lee – Wolfgang Michalka, *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?* Hamburg 1987, 35-37

⁴¹¹ Τα χρόνια αυτά η Γερμανία προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις πιέσεις των γάλλων και των άγγλων και προσέβλεπε στη Σοβιετική Ένωση ως την χώρα που θα της έδινε οικονομικές και πολιτικές δυνατότητες. Βλ. σχετικά Kurt Rosenbaum, *Community of fate. German-Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, New York 1965.

⁴¹² Συνδικάτο γερμανικών οίκων και η τουρκική κυβέρνηση είχαν υπογράψει σύμβαση για την προμήθεια σιδηροδρομικού υλικού. Στο συνδικάτο μετείχαν οι Krupp, Wolf, Hensel & Julius Berger.

⁴¹³ “Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas*, Nr.2 1921, München 27 Mai 1921.

τη Γερμανία. Οι πρώτες διαπιστώσεις ανέφεραν ότι η οικονομία της Ελλάδας δεν επλήγη τόσο, όσο άλλων χωρών της Αντάντ, αν και υπήρχε μια κρίση στο εμπόριο καθώς πολλά προϊόντα βρίσκονταν στοιβαγμένα σε αποθήκες. Κύριο μέλημα και των δύο πλευρών έπρεπε να είναι η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης μεταξύ των συναλασσόμενων.

Η Ελλάδα ανέκαθεν αποτελούσε μία καλή αγορά για την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων⁴¹⁴. Δεν ήταν άλλωστε τυχαίο το γεγονός ό,τι η Μεγάλη Βρετανία είχε ήδη διοργανώσει το 1919 έκθεση βιομηχανικών προϊόντων στην Αθήνα. Σύμφωνα δε με το γάλλο εμπορικό ακόλουθο στην Ελλάδα, η γερμανική ακτοπλοϊκή εταιρεία Deutsche – Levante Linie, επαναλειτούργησε τη γραμμή προς Ελλάδα στα 1924 με κύριο στόχο την κάλυψη των αναγκών μεταφοράς των προϊόντων⁴¹⁵.

Στην πραγματικότητα ήδη από τα μέσα του 1920 είχαν ξεκινήσει δύο γραμμές από το λιμάνι της Βρέμης προς το νότο. Η μία εξ αυτών έπιανε και στα λιμάνια του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Ενώ από το Μάιο του 1921 υπήρχαν κάθε 15 ημέρες 3 δρομολόγια με ελληνικούς προορισμούς⁴¹⁶.

Την ίδια περίοδο πολλοί από τους γερμανούς βιομηχάνους⁴¹⁷ δεν δίστασαν να δημιουργήσουν υποκαταστήματα ή αντιπροσωπείες στην Ελλάδα, αν και τέτοιου είδους κινήσεις δεν ήταν απόλυτα ασφαλείς. Η τοποθέτηση κεφαλαίων σε μία αναπτυσσόμενη βιομηχανικά οικονομία

⁴¹⁴ Σύμφωνα με τον πίνακα εισαγωγής εμπορευμάτων στα τέλη του 1930, η Ελλάδα εισήγαγε από τη Γερμανία μεγάλες ποσότητες χημικών λιπασμάτων, μηχανημάτων, και άλλων ειδών σιδηρουργίας ενώ εξήγαγε μαγνήσιο, καπνό, αιθέρια έλαια κ.α. I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.73/49. – Γερμανοελληνικός βιομηχανικός και εμπορικός οδηγός. Ελληνική έκδοσις, Berlin 1934.

⁴¹⁵ Στο αρχείο Αγγελίδη, παραγγελιοδόχου από το Ναύπλιο, σώζονται πολλά έγγραφα διεκπεραίωσης παραγγελιών μέσω των ακτοπλοϊκών δρομολογίων Ελλάδας - Γερμανίας. I.A.M.M, *Αρχείο Αγγελίδη*, Αρ. Εισ. 671.

⁴¹⁶ Reinhold Thiel, *Argo – Reederei und Atlas Levante-Linie. 100 Jahre Bremische Seeschifahrt*, Bremen 1994, 48-49.

⁴¹⁷ J. Saillens, « Η Γαλλία εν τη ελληνική αγορά », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ.ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 128-130. Στο άρθρο του αυτό ο γάλλος εμπορικός ακόλουθος αναφέρει ότι οι γερμανοί βιομήχανοι γνωρίζουν καλά να λαμβάνουν μέρος στις δημοπρασίες έργων και να παίρνουν προμήθειες.

της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, χωρίς να έχει προηγουμένως εκχωρηθεί μονοπώλιο ή δασμολογικές ελαφρύνσεις, έκρυβε κινδύνους⁴¹⁸.

Η ελληνική κυβέρνηση που είχε προκύψει από την επανάσταση του 1922 προσπαθούσε να βρεί λύσεις στα οικονομικά προβλήματα της χώρας και παράλληλα αρκετοί ξένοι επιχειρηματικοί όμιλοι αναλάμβαναν δημόσια έργα.

Ο σύνδεσμος γερμανών βιομηχάνων αν και μέχρι το 1922 δεν είχε ασχοληθεί ιδιαίτερα με την πιθανότητα επενδύσεων στην Ελλάδα⁴¹⁹, εκδήλωσε ενδιαφέρον για τη συμμετοχή του γερμανικού κεφαλαίου σε μεγάλα έργα υποδομής στον ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα σε αυτά, το Λιμάνι του Πειραιά, η Ηλεκτροδότηση των Χανίων, καθώς και η ανάπτυξη της χρήσης υδροηλεκτρικής ενέργειας. Όσο αυτά τα έργα βρίσκονταν στο προπαρασκευαστικό στάδιο, η γερμανική πρεσβεία στη Αθήνα υποσχέθηκε να ενημερώνει το σύνδεσμο μέσω του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών.

Το ζήτημα όμως της συμμετοχής της γερμανικής βιομηχανίας σε τέτοια εγχειρήματα ήθελε μεγάλη προσοχή. Αρχικά, οι γερμανικές επιχειρήσεις έπρεπε να ξεπεράσουν τους φόβους τους έναντι της ελληνικής αγοράς και να συμμετέχουν στις προκηρύξεις των διαγωνισμών. Έπειτα, οι εταιρείες που θα εκδήλωναν ενδιαφέρον από γερμανικής πλευράς, έπρεπε να έχουν ως βασικό μέλημά τους την παρουσίαση των τεχνικών επιτευγμάτων της Γερμανίας, την εφαρμογή τους στην Ελλάδα, και το πλέον ουσιαστικό, να λαμβάνουν μέρος στους διαγωνισμούς έχοντας εξασφαλίσει τουλάχιστον μέρος της χρηματοδότησης των έργων από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Ειδικά, το τελευταίο ήταν ιδιαίτερος σημαντικό, καθώς ούτε η κατάσταση στην

⁴¹⁸ Στάθης Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 2004, 70-71. – Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 311.

⁴¹⁹ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας προς το Σύνδεσμο Γερμανών Βιομηχάνων, Αθήνα 11 Ιουλίου 1923.

Ελλάδα ήταν ξεκάθαρη, ώστε να επενδύσει το γερμανικό κεφάλαιο, αλλά ούτε και η γερμανική οικονομία άντεχε αυτή τη χρονική περίοδο ριψοκίνδυνες επενδύσεις κεφαλαίου στο εξωτερικό⁴²⁰.

Το ενδιαφέρον των γερμανών βιομηχάνων για την Ελλάδα ήταν συνεχές. Γνώριζαν ότι ο κύριος λόγος της μη συμμετοχής τους στην ανάληψη μεγάλων έργων ήταν η αδυναμία χρηματοδότησής τους. Για να βελτιωθεί η κατάσταση πρότειναν να δημιουργηθεί μεταξύ των ελληνικών και των γερμανικών βιομηχανικών κύκλων μία μόνιμη «σύνδεση», μία *Εταιρία Μελέτης (Studiengesellschaft)*. Η εταιρεία αυτή θα είχε μικρό κεφάλαιο ενώ σκοπός της θα ήταν ο εντοπισμός έργων τα οποία θα ενδιέφεραν τη γερμανική πλευρά. Επίσης θα έπρεπε έγκαιρα να φροντίζει με ή χωρίς άλλη βοήθεια, για τη χρηματοδότησή τους και εν τέλει την ανάληψή τους. Ωστόσο, σύμφωνα με τα προσχέδια για τη χρηματοδότηση αυτού του σχεδίου, που βρέθηκαν στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, «...*Η αλήθεια είναι ότι πολιτικά δεν έχουμε κανένα ενδιαφέρον να βοηθήσουμε την οικονομική ενδυνάμωση της Ελλάδας. Όμως θα ήταν λάθος να αφήσουμε ανεκμετάλλευτες καθαρά οικονομικές ευκαιρίες επηρεασμένοι από την πολιτική*».⁴²¹

Από τα όσα είχαν γίνει γνωστά, το σημαντικότερο υπό εξέλιξη έργο ήταν αυτό του λιμανιού στον Πειραιά. Η γερμανική διπλωματία προσπαθούσε να μάθει λεπτομέρειες προκειμένου να κατατεθεί εγκαίρως η γερμανική πρόταση. Αυτό που πιθανότατα θα γινόταν αποδεκτό, σύμφωνα με τους γερμανούς, ήταν η δημιουργία μιάς ελληνικής επιχείρησης, η οποία θα χρησιμοποιούσε τη γερμανική τεχνογνωσία.

⁴²⁰ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικού Υπουργείου Οικονομικών προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 20 Ιουνίου 1924.

⁴²¹ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Σημειώσεις για τη χρηματοδότηση των γερμανικών βιομηχανικών σχεδίων στην Ελλάδα, Βερολίνο 20 Οκτωβρίου 1926.

Ο ηλεκτροφωτισμός των Χανίων ήταν ένα ακόμη έργο, το οποίο θα δούμε πως εξελίχθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

Ένα εξίσου σημαντικό εγχείρημα ήταν η ανοικοδόμηση της Αθήνας. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονταν και η καλύτερη ηλεκτροδότηση της πόλης, η οποία μετά την έλευση των προσφύγων είχε επεκταθεί.

Οι σκέψεις των ελλήνων ιθυνόντων αφορούσαν τόσο στη χρήση ηλεκτρισμού στη σιδηροδρομική γραμμή Αθήνα - Κηφισιά, όσο και στη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος για επαγγελματικούς σκοπούς. Στην ουσία αφορούσε στην επέκταση της ήδη υπάρχουσας εγκατάστασης ηλεκτρισμού αλλά και στην κατασκευή υδροηλεκτρικών έργων. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, επρόκειτο για την αξιοποίηση των νερών του ποταμού Βόδα μεταξύ Βοδενών και Βλάδοβου. Η εκχώρηση βρισκόταν στο στάδιο της προκήρυξης διεθνούς διαγωνισμού με εκδήλωση ενδιαφέροντος από ελληνοαγγλικό όμιλο, ο οποίος υπό προϋποθέσεις θα έδινε κάποιες εργολαβίες σε γερμανικές εταιρείες.

Ένα ακόμη σημαντικό σχέδιο, εφόσον υλοποιούνταν, θα ήταν και η προσπάθεια ηλεκτροδότησης της παλιάς Ελλάδας. Από τις πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει η γερμανική πρεσβεία, το έργο αυτό θα δίνονταν εξ ολοκλήρου ή τμηματικά σε επιχειρήσεις γερμανικών συμφερόντων.

β) Η ρύθμιση του δασμολογίου μεταξύ Ελλάδας - Γερμανίας.

Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας τη δεκαετία του 1920 αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς και για τις δυο χώρες, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη ρευστή πολιτική κατάσταση⁴²².

Το κύριο πρόβλημα στις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών ήταν το δασμολόγιο. Η Γερμανία σύμφωνα με το άρθρο 267 της Συνθήκης των Βερσαλλιών είχε υποχρεωθεί μονομερώς και άνευ ανταλλάγματος να παρέχει σε όλους τους συμμάχους-συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας - τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους για μία πενταετία. Τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών από την εφαρμογή του άρθρου αυτού, ήταν σημαντικά, καθώς το 1913 η Γερμανία κατείχε στο σύνολο των ελληνικών εισαγωγών το 7,48%, ενώ το 1920 το ποσοστό αυτό είχε φτάσει μόλις το 1,22%. Η βασική αιτία αυτής της υποχώρησης ήταν τόσο το δασμολόγιο, όσο και το γεγονός ότι πολλά γερμανικά προϊόντα έφθαναν στην Ελλάδα μέσω τρίτων χωρών. Παράλληλα, το 1913 το γερμανικό μερίδιο στις ελληνικές εξαγωγές ανερχόταν σε 10,25%, ενώ στα 1920 στο 8,54%. Για το λόγο αυτό η ελληνική πλευρά είχε προτείνει έστω μιά προσωρινή διευθέτηση του ζητήματος του δασμολογίου καθώς και οι αναφορές που έφθαναν από την ελληνική διπλωματική αποστολή στο Βερολίνο έκαναν λόγο για την άρνηση πολλών γερμανικών εργοστασίων να παραδώσουν έτοιμες παραγγελίες για την Ελλάδα, όταν πληροφορήθηκαν την εφαρμογή τελωνειακού δασμού ύψους 50% επί των εισαγομένων στην Ελλάδα,

⁴²² Erich Eiswaldt, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928.

γερμανικών προϊόντων.⁴²³ Ταυτόχρονα η ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο είχε φροντίσει να επιτραπεί η εισαγωγή στη Γερμανία σταφίδων, σύκων, σουλτανίνας και αμυγδάλων χωρίς περιορισμούς στις ποσότητες τουλάχιστον έως τα τέλη του 1922⁴²⁴.

Για την ελληνική πλευρά, η εφαρμογή συμβατικού δασμολογίου στα προϊόντα γερμανικής προέλευσης δεν ήταν συμφέρουσα αφού δεν υπήρχε αντιστάθμισμα στις εισαγωγές ελληνικών προϊόντων στη Γερμανία, εξαιτίας της πτώσεως του μάρκου. Παράλληλα, η σύναψη μιάς οικονομικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών στις αρχές του 1923, θα ήταν επωφελής μόνον για τη Γερμανία, αφού μια οποιαδήποτε δασμολογική εύνοια στα ελληνικά προϊόντα θα επεκτεινόταν λόγω της συνθήκης των Βερσαλλιών και στις άλλες χώρες με παρόμοια προϊόντα.

Το Βιομηχανικό Επιμελητήριο της Αθήνας σε σχετική αναφορά του προς το Υπουργείο Οικονομικών είχε τονίσει ότι τέτοιου είδους διευθετήσεις δεν ήταν κατάλληλες για κράτη υπό ειδικές οικονομικές συνθήκες όπως η Ελλάδα ή κράτη βιομηχανικά ισχυρά, όπως η Γερμανία⁴²⁵.

Σε άρθρο όμως που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Hellas* από τη συντακτική του ομάδα, υποστηρίζεται η άποψη, ότι θα έπρεπε για το συμφέρον της ελληνικής οικονομίας να εφαρμοσθεί η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους προς τη Γερμανία, όπως έπραξαν οι Η.Π.Α και η Μεγ. Βρετανία.⁴²⁶ Ο Γ. Πρωτοπαπαδάκης είχε εισηγηθεί κάτι ανάλογο δύο χρόνια νωρίτερα όταν σε μία προσπάθεια βελτίωσης των σχέσεων

⁴²³ I.A.M.M., *Συλλογή Διαμανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴²⁴ Α.Υ.Ε., Φακ. 28, υποφάκελος 3. *Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία*. Περικλής Νούλης προς Υπουργείο Εξωτερικών Αύγουστος 1921.

⁴²⁵ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές συμβάσεις – Γερμανία*, 1925 Δ/115/5.

⁴²⁶ “Ein griechische Stimme über die griechisch-deutschen Handelsbeziehungen”, *Hellas*, Jahrgang 4, (1924) Nummer 4, Seite 36.

είχε προτείνει να ισχύσει και για ορισμένα γερμανικά προϊόντα η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους.⁴²⁷

Για την αντιμετώπιση των ζητημάτων αυτών στις 3 Ιουλίου 1924, η Ελλάδα σύναψε με τη Γερμανία προσωρινή συμφωνία η οποία περιείχε τη ρήτρα υπό όρους και περιορισμούς για ορισμένα γερμανικά προϊόντα, ενώ και από τη γερμανική πλευρά έγιναν σημαντικές παραχωρήσεις για δύο σημαντικά ελληνικά εξαγωγικά αγαθά, τον καπνό και τα κρασιά.⁴²⁸ Τα δασμολογικά θέματα συνέχισαν να απασχολούν και τις δυο πλευρές, οι οποίες τελικά στις 25 Μαρτίου του 1928 υπέγραψαν εμπορική σύμβαση με την οποία διευθετούσαν ακανθώδη δασμολογικά ζητήματα για σημαντικά εξαγωγικά προϊόντα τους. Συγκεκριμένα, μειώθηκε τόσο ο δασμός επί της κορινθιακής σταφίδας από 16 μάρκα σε 6 μάρκα τα 100 χιλιόγραμμα, όσο και ο εισαγωγικός δασμός επί της ανιλίνης.

Εκτός του δασμολογικού ζητήματος τα θέματα που ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και για τις δύο χώρες αφορούσαν στην ελεύθερη διακίνηση των γερμανικών εμπορευμάτων στη Θεσσαλονίκη, στην επαναλειτουργία εργοστασίων καθώς και στη διευθέτηση ζητημάτων παραμονής των γερμανών υπηκόων στην Ελλάδα και της διαχείρισης των περιουσιών τους⁴²⁹.

⁴²⁷ BArchB, R901/43956, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland 1922*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23 Μαρτίου 1922.

⁴²⁸ Κ. Παπαγιάννης, «Η ελληνογερμανική σύμβασις», *Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα*, 7 Δεκεμβρίου 1924.

⁴²⁹ Τον Μάρτιο του 1928 κατά την υπογραφή της ελληνογερμανικής εμπορικής σύμβασης παραιτήθηκε τελικά η Ελλάδα από τη διάταξη αυτή, η οποία αφορούσε διεκδικούμενες αποζημιώσεις από τις περιουσίες γερμανών υπηκόων.

**γ) Ο ρόλος της σταφίδας και του καπνού στις
ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις.**

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 το γερμανικό ενδιαφέρον για την οικονομική ζωή της Ελλάδας είχε αναζωπυρωθεί. Ο γερμανός διπλωμάτης Hans von Schoen⁴³⁰ λίγο πριν αναλάβει τα καθήκοντά του στην Αθήνα την άνοιξη του 1922, είχε σταλεί προς ενημέρωση από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών στο Αμβούργο, προκειμένου να προωθήσει την ελληνογερμανική συνεργασία.

Το Αμβούργο δεν ήταν τυχαία επιλογή, καθώς ήταν μιά πόλη με έντονη και διαχρονική ελληνική παρουσία, σε όλους τους τομείς. Εκεί, ο γερμανός διπλωμάτης έλαβε τρεις καταλόγους. Ο πρώτος περιείχε το μέγιστο των γερμανικών προσδοκιών από την Ελλάδα, το οποίο του φάνηκε και άπιαστο όνειρο. Ο δεύτερος, ήταν ο πιθανότερος προς εκπλήρωση και ο τρίτος περιείχε το ελάχιστο των γερμανικών απαιτήσεων.

Κατά την παραμονή του στο Αμβούργο, έμαθε ότι κύριος στόχος της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν η επίτευξη σημαντικής αύξησης στον εξαγωγικό δασμό επί της κορινθιακής σταφίδας, στο οποίο η γερμανική πλευρά αντιδρούσε έντονα⁴³¹.

Ο ρόλος της σταφίδας ήταν πολύ σημαντικός για την οικονομική ζωή της Ελλάδας. Η κρίση που είχε ξεσπάσει το 1892 διήρκεσε περίπου ως τα 1925 και επηρέασε βαθιά όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας⁴³².

⁴³⁰ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 175.

⁴³¹ Την άνοιξη του 1921 η γερμανική κυβέρνηση έλαβε την απόφαση να απαγορεύσει όλες τις εισαγωγές προϊόντων, γεγονός που έπληξε και τη σταφίδα. Sot. Stauropoulos, in *Hellas*, " *Lage des Korinthenhandels*", Jahrgang 1, Numm.3, Juli 1921, 7. Ωστόσο κατόπιν ενεργειών της ελληνικής πλευράς είχε επιτευχθεί η εξαίρεση της σταφίδας, των αμυγδάλων και των σύκων από τη λίστα αυτή.

⁴³² Charilaos Kriekoukis, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το πρόβλημα στις εξαγωγές των ελληνικών προϊόντων επιδεινώθηκε. Ειδικότερα, για την κορινθιακή σταφίδα, της οποίας το δεύτερο σε σπουδαιότητα εμπορικό κέντρο εξαγωγής στην Ευρώπη, ήταν το λιμάνι του Αμβούργου, η κατάσταση έγινε απελπιστική, αφού από εκεί το προϊόν διοχετευόταν στις Σκανδιναβικές χώρες και τη Ρωσία.

Από την άλλη πλευρά, και για τη Γερμανία η σταφίδα ήταν ένα σημαντικό καταναλωτικό και εμπορικό προϊόν, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα. Μετά την αγγλική, η γερμανική αγορά ήταν ο κυριότερος τόπος προορισμού της εξαγόμενης σταφίδας.

Εξαγωγές ελληνικής σταφίδας στη Γερμανία ⁴³³	
Έτος	Εκ. Μάρκα
1905	4,48
1906	5,52
1907	7,61
1908	4,78
1909	5,39
1910	6,79
1911	8,59
1912	7.14
1913	6,32

Με τη λήξη του πολέμου, οι έλληνες έμποροι βρήκαν ξανά το δρόμο για τη γερμανική αγορά. Αξίζει μόνον να αναφέρουμε, ότι στα 1920 το ύψος των εισαγωγών από τη Γερμανία είχε ανέλθει σε

⁴³³ Charilaos Kriekoukis, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930, 133.

26.015.551 δραχμές, έναντι των 83.836.928 του 1921 και 184.374.225 του 1922⁴³⁴. Παρατηρούμε λοιπόν τη ραγδαία αύξηση της αξίας των εισαγωγών από τη Γερμανία, η οποία περιοριζόταν μόνον από τους υψηλούς δασμούς.

Αντίστοιχα οι ελληνικές εξαγωγές στη Γερμανία ήταν ύψους 266.000.000 δρχ. Τα κυριότερα εξαγωγίμα αγαθά ήταν αγροτικά προϊόντα με προεξέχοντα τον καπνό. Πιο συγκεκριμένα, προς τη Γερμανία το 1922 εξήχθησαν 4.190.253 οκάδες καπνού, ενώ το 1923 σε μία άσχημη συνολικά χρονιά, για την παραγωγή του προϊόντος, η Γερμανία απορρόφησε 1.646.821 οκάδες, αφήνοντας τις Η.Π.Α στη δεύτερη θέση. Από τους πρώτους κιόλας μήνες του 1924 φάνηκε δε, η τάση όλης της χρονιάς, καθώς είχαν εξαχθεί ήδη στη γερμανική αγορά 667.246 οκάδες.

Το 1922 ο γερμανός πρέσβης με σκοπό την επίλυση του ζητήματος της σταφίδας προσπάθησε να έρθει σε επαφή με την κυβέρνηση Γούναρη. Γρήγορα ωστόσο αντιλήφθηκε ότι οποιαδήποτε προσπάθεια συζήτησης επί του θέματος αντιμετώπιζε την αναβλητικότητα των ελληνικών αρχών. Σε μια προσπάθεια προσέγγισης απευθύνθηκε στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών για να διευκρινισθεί αν υπήρχε πιθανότητα εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση του ελληνικού Υπουργείου ήταν αρνητική, καθώς όπως τόνιζαν η Ελλάδα δεν συζητούσε αν δεν λυνόταν πρώτα το ανατολικό ζήτημα. Η αντιμετώπιση αυτή εκ μέρους της ελληνική πλευράς ήταν απολύτως αναμενόμενη καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε με αυτήν την επιλογή της να προκαλέσει της δυνάμεις της Αντάντ. Έγκυροι πολιτικοί κύκλοι είχαν πληροφορήσει το γερμανό πρέσβη ότι οι δύο άνδρες από το ταξίδι τους στο εξωτερικό, σχημάτισαν την άποψη ότι αδίκως οι

⁴³⁴ “ Ein griechische Stimme über die griechisch-deutschen Handelsbeziehungen”, *Hellas*, Jahrgang 4, Nummer 4, München Juli 1924, seite 36.

σύμμαχοι εμποδίζουν τη σύναψη εμπορικών σχέσεων Ελλάδας - Γερμανίας. Αντιθέτως οι έλληνες έμποροι πίεζαν για άμεση επανέναρξη των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών.

Το ζήτημα της ρύθμισης του εξαγωγικού δασμού στη σταφίδα επανήλθε τα επόμενα χρόνια (1924 - 1925) καθώς ο πρωθυπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν βουλευτής Πατρών, και το ζήτημα αποκτούσε πολιτικές προεκτάσεις και για τον ίδιο, εξαιτίας του ρόλου της σταφίδας στην τοπική οικονομία.

Ο γερμανός πρέσβης αποφάσισε να συναντήσει ο ίδιος τον Μιχαλακόπουλο, και να τον ενημερώσει ό,τι εάν είχε τη βοήθειά του στην επίτευξη των στόχων του πρώτου καταλόγου⁴³⁵, ο ίδιος θα έπειθε την κυβέρνησή του να δεχθεί τό ζήτημα του δασμού στην σταφίδα. Η συνεργασία αυτή δεν ευοδώθηκε, καθώς οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και σύντομα ο Μιχαλακόπουλος αντικαταστάθηκε.

Ακολούθησε η πτώση της κυβέρνησης Γούναρη και η επικοινωνία έγινε δυσχερέστερη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1922. Το ζήτημα της αποκατάστασης των εμπορικών σχέσεων πέρασε σε δεύτερη μοίρα, καθώς κυριαρχούσε το ζήτημα της αναγνώρισης ή μή του επαναστατικού καθεστώτος στην Ελλάδα⁴³⁶.

Σύμφωνα ωστόσο με πληροφορίες του άγγλου εμπορικού ακολούθου στην Αθήνα⁴³⁷, όπως τις μεταφέρει ο γερμανός πρέσβης, τα γερμανικά προϊόντα στα τέλη του 1923 κατέκλυζαν την ελληνική αγορά. Οι γερμανοί έμποροι προσέφεραν πολλές διευκολύνσεις τόσο στις τιμές όσο και στη μεταφορά, ενώ παράλληλα έκαναν μεγάλη διαφημιστική καμπάνια σε έντυπα και εφημερίδες. Οι γερμανικές μεταφορικές εταιρείες μπορούσαν να μεταφέρουν από 40 έως 60% φθηνότερα τα

⁴³⁵ Δυστυχώς οι λίστες αυτές ή το περιεχόμενο τους δεν εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας στα γερμανικά αρχεία.

⁴³⁶ Βλέπε και σελ. 69-77

⁴³⁷ P.A.A.A, R901/88999, Αναφορά γερμανικής Πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Δεκεμβρίου 1923.

προϊόντα, τα οποία ήταν κυρίως, χημικά, χαρτί, μηχανήματα αλλά και μουσικά όργανα.

Ο άγγλος διπλωμάτης εκτιμούσε ότι πολύ σύντομα οι Η.Π.Α, Ολλανδία και Γερμανία θα γίνονταν οι κύριοι ανταγωνιστές της Βρετανίας στην ελληνική αγορά. Ο μόνος λόγος που δεν έχει συμβεί ακόμη, τουλάχιστον όσον αφορούσε τη Γερμανία, ήταν οι ανωμαλίες που παρουσιάζονταν στα δρομολόγια των πλοίων.

Την ίδια περίοδο η Γερμανία επιθυμούσε τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών με αγροτικές χώρες, οι οποίες θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν το διαμετακομιστικό της εμπόριο αλλά θα αποτελούσαν και χώρες εισαγωγής των βιομηχανικών της προϊόντων, χαρακτηριστικά τα οποία ταίριαζαν απόλυτα στην Ελλάδα.⁴³⁸

Οι ελληνικές εξαγωγές αφορούσαν, είτε πρώτες ύλες - που εισάγονται σε άλλα κράτη, ατελώς ή με επιβάρυνση (π.χ. μεταλλεύματα) είτε γεωργικά προϊόντα (καπνός, ελιά) που παράγονταν σχεδόν μονοπωλιακά. Κρασί, σταφίδα, ελιές, λάδι και καπνός ήταν τα κύρια βασικά αγροτικά προϊόντα που εξήγαγε η Ελλάδα πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και για τα οποία υπήρχε συνεχές ενδιαφέρον από το γερμανικό καταναλωτικό κοινό⁴³⁹.

Αντίθετα, η Γερμανία εξήγε κατά κύριο λόγο βιομηχανικά προϊόντα, επικρατούσε στο διεθνή ανταγωνισμό και κέρδιζε πολλά από την εφαρμογή του συμβατικού δασμολογίου⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Antoine Fleury, *La pénétration allemande au Moyen Orient 1919-1939*, Genève, 1977, 95-100.

⁴³⁹ “Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas*, Nr.3 1921, 15 Juli 1921

⁴⁴⁰ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές συμβάσεις – Γερμανία*, 1925 Δ/115/5, 28 Ιανουαρίου 1923.

Εμπόριο Γερμανίας-Ελλάδας 1922-1930. Σε δις δραχμές και ποσοστό επί του συνολικού εμπορίου ⁴⁴¹				
Έτη	Εξαγωγές της Ελλάδας στη Γερμανία		Εισαγωγές της Ελλάδας από τη Γερμανία	
	Δραχμές	Ποσοστό	Δραχμές	Ποσοστό
1922		21.1%		6.0%
1926	1.19	21.9%	0.76	7.6%
1927	1.29	21.4%	0.94	7.5%
1928	1.63	25.8%	1.07	8.7%
1929	1.61	23.1%	1.25	9.4%
1930	1.39	23.3%	1.10	10.4%

Τα καπνά ήταν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στις ελληνογερμανικές εμπορικές σχέσεις αφού ο καπνός ήταν για την οικονομία της Ελλάδας ότι η σταφίδα τον 19^ο αιώνα⁴⁴².

Τα ανατολικά καπνά ήταν φημισμένης ποιότητας και μετά την καταστροφή του 1922 και την πρόσκτηση της Δυτικής Θράκης, η Ελλάδα έγινε ο μεγαλύτερος εξαγωγέας ανατολικών καπνών⁴⁴³. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας ο καπνός αποτελούσε τό 1/5 της συνολικής ακαθάριστης γεωργικής παραγωγής της χώρας.⁴⁴⁴ Την τετραετία 1920-1924 στην Ελλάδα η συγκομιδή καπνού ανήλθε στα 140.500.00 οκάδες με τη Βουλγαρία να καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση με 126.000.000

⁴⁴¹ Mogens Pelt, *Tobacco Arms and Politics*, Copenhagen 1998, 40.

⁴⁴² Mogens Pelt, « Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα 1936-1949. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχεια*, Αθήνα 2003, 377-399.

⁴⁴³ Η Ελλάδα κατείχε την πρώτη θέση ανάμεσα στις χώρες εξαγωγής καπνού με ποσοστό λίγο πάνω από το 50%. Οι αμέσως επόμενοι εξαγωγείς ήταν η Βουλγαρία και η Τουρκία. *Το καπνικόν ζήτημα, Απαντήσεις εις το ερωτηματολόγιον της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του καπνού*, Θεσσαλονίκη 1929, 60-61.

⁴⁴⁴ Δημήτριος Καλλιτσουνάκης, *Ο καπνός*, Αθήνα 1931, 126-128

οκάδες. Η παραγωγή της καλλιέργειας του καπνού ήταν την περίοδο 1911-1924 κατά μέσο όρο 30.000 τόνοι ετησίως.⁴⁴⁵

Η Γερμανία αποτελούσε για την Ελλάδα τη μεγαλύτερη αγορά για τα καπνά της. Μέχρι το 1926 περίπου το 40% των ελληνικών καπνών εξαγόταν στη Γερμανία.⁴⁴⁶

Πίνακας εξαγωγών καπνού σε κιλά⁴⁴⁷

Χώρες	1926	1927	1928
Γερμανία	21.493.558	18.792.463	20.805.327
Ιταλία- Τεργέστη(τσανζίτ)	14.853.789	14.072.368	6.824.344
Η.Π.Α	9.894.423	11.169.162	8.135.263

Στη Γερμανία δεν υπήρχε μονοπώλιο καπνού⁴⁴⁸ αλλά ελεύθερες καπνοβιομηχανικές επιχειρήσεις. Η τάση που επικρατούσε στη χώρα ήταν η δημιουργία μεγάλων εταιρικών τράστ καπνού. Ήδη το 1929, τα $\frac{3}{4}$ της γερμανικής καπνοβιομηχανίας ανήκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις. Καμμία εξ αυτών ωστόσο δεν είχε δημιουργήσει υποκατάστημα στην Ελλάδα για απευθείας προμήθεια πρώτης ύλης⁴⁴⁹.

Αντίθετα, αρκετοί έλληνες είχαν ιδρύσει εργοστάσια καπνού επί γερμανικού εδάφους από το 19^ο αιώνα⁴⁵⁰. Καπνεμπορικό κέντρο ήταν η Δρέσδη, όπου πρώτος ο Γιώργος Γιασματζής ίδρυσε στα μέσα του 19^{ου}

⁴⁴⁵ Erich Eiswaldt, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928, 52.

⁴⁴⁶ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, 123.

⁴⁴⁷ *Τό καπνικόν ζήτημα. Απαντήσεις εις το ερωτηματολόγιον της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του καπνού*, Θεσσαλονίκη 1929, 67.

⁴⁴⁸ Μονοπώλιο καπνού υπήρχε στη Γαλλία και την Τσεχοσλοβακία.

⁴⁴⁹ ό.π., *Το καπνικόν ζήτημα....*

⁴⁵⁰ *Η Ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα 1998, 140.

αιώνα το ομώνυμο εργοστάσιο⁴⁵¹. Μέχρι το τέλος του αιώνα δημιουργήθηκαν και άλλα εργοστάσια σε διάφορες γερμανικές πόλεις⁴⁵².

Οι εξαγωγές ελληνικών καπνών αποτέλεσαν μοχλό πίεσης της Γερμανίας προς τη χώρα μας, για διάφορα θέματα ακόμη και για ζητήματα « τιμής », όπως αυτό που αναφερόταν στην εφημερίδα *Bulgarie* τον Αύγουστο του 1924. Στο φύλλο της 16^{ης} Αυγούστου και με τίτλο *ένα διπλωματικό επεισόδιο που χάνεται όπως ο καπνός του τσιγάρου*⁴⁵³, γίνεται λόγος για ένα τέτοιο ζήτημα.

Συγκεκριμένα, κατά την επίδοση των διαπιστευτηρίων του νέου γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, δημιουργήθηκε διπλωματικό επεισόδιο το οποίο προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών στη Γερμανία⁴⁵⁴.

Οι γερμανοί καπνοβιομήχανοι στο βορρά αποφάσισαν να μποϋκοτάρουν τα ελληνικά καπνά και να στραφούν στην αγορά της Βουλγαρίας. Την ίδια στάση ζήτησαν από όλους τους καπνοβιομηχάνους της χώρας, ακόμη και των περιοχών που ήταν υπό συμμαχική κατοχή.

Το γεγονός αυτό προκάλεσε εντύπωση και στην ελληνική κοινή γνώμη. Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* μέσα από την αρθρογραφία της ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να εξομαλύνει την κατάσταση.

Αν οι γερμανοί καπνοβιομήχανοι εφάρμοζαν την απειλή τους, η ελληνική οικονομία θα δέχονταν ένα ισχυρότατο πλήγμα, καθώς η γερμανική αγορά απορροφούσε περίπου 12.000 τόννους ελληνικών καπνών, ετησίως έναντι 4.000 βουλγαρικών.

⁴⁵¹ Ο Γ. Γιασματζής ίδρυσε το εργοστάσιο του στη Δρέσδη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και με την βοήθεια του γιού του Αντώνη σύντομα κατάφερε να το επεκτείνει. Το 1917 το εργοστάσιο πουλήθηκε σε αμερικανικό όμιλο. Το αρχείο της καπνοβιομηχανίας Γιασματζή σήμερα σώζεται στα κρατικά αρχεία της Δρέσδης.

⁴⁵² Στη Βόννη δημιούργησαν εργοστάσια οι: Αδελφοί Περβανά, ο Ι. Κουλμάς, κ.ά., στο Μόναχο ο Θάλης Αναστασιάδης δημιούργησε το εργοστάσιο με την επωνυμία Greiling, στο Αννόβερο ο Αγγελής Κωνσταντινίδης, ο Ν. Διοματάρης κ.α., στο Αμβούργο οι αδελφοί Κυριαζή, ενώ οι αδελφοί Παπαστράτου ίδρυσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920 γραφείο στη Δρέσδη, το οποίο πήρε τη μορφή εταιρείας περιορισμένης ευθύνης με την επωνυμία *Papastratos Freres G.M.B.H.*

⁴⁵³ Α.Υ.Ε., *Περί Γερμανίας*, Φακ. Α / 5 / IV, *Εφημερίδα Bulgarie*, 16/8/1924, “ *Un Incident Diplomatique qui s’ en va en fumée...de tabac.*”

⁴⁵⁴ Βλέπε σχετικό κεφάλαιο σελ. 95 - 97. .

Οι έλληνες καπνέμποροι το 1924 είχαν φροντίσει να διαφημίσουν τα προϊόντα τους στη Γερμανία. Μία τέτοια εξέλιξη θα ματαίωνε κάθε ενέργειά τους, και θα οδηγούσε τους αγοραστές στη Βουλγαρία.

Η απειλή της γερμανικής κυβέρνησης για απαγόρευση εισαγωγών καπνού από την Ελλάδα, ήταν όμως ανυπόστατη αφού μία τέτοια ενέργεια, θα δημιουργούσε προβλήματα και στη Γερμανία, καθώς αρκετοί οι οποίοι απασχολούνταν σε εργοστάσια και πρατήρια καπνού, θα έχαναν τη δουλειά τους. Συνέπειες θα υπήρχαν και στη βιομηχανία χάρτου, τους διαφημιστές, τους λιθογράφους αλλά και άλλες ειδικότητες, που σχετίζονταν με το εμπόριο καπνού. Το γερμανικό κράτος θα έπρεπε επίσης να αντιληφθεί ό,τι η απαγόρευση εισαγωγών θα σήμαινε και μείωση των ανάλογων δασμών.

Οι γερμανοί καπνέμποροι, χρησιμοποίησαν ως αφορμή το επεισόδιο με το γερμανό διπλωμάτη, με στόχο τη μείωση των τιμών και τις αλλαγές στο δασμολόγιο.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί οι διαπραγματεύσεις για αλλαγές στο δασμολόγιο είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1922. Ο έλληνας πρόξενος στο Αμβούργο⁴⁵⁵ είχε επισημάνει τότε σε αναφορά του ότι η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη για συνομολόγηση προσωρινής συμφωνίας στη βάση ουσιωδών παραχωρήσεων προς τη Γερμανία.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Α.Υ.Ε., Φακ.41 υποφάκελος 3, *Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία*. Έλληνας πρόξενος στο Αμβούργο προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαΐου/7 Ιουνίου 1922.

⁴⁵⁶ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα το διάστημα 14 - 17 Ιουνίου 1916 πραγματοποιήθηκε στη Γενεύη Συμμαχική Συνδιάσκεψη επί εμπορικών θεμάτων. Στη Συνδιάσκεψη αυτή αποφασίσθηκε: α) Η απαγόρευση εμπορίου με τα εχθρικά κράτη, τους υπηκόους τους, καθώς και εμπορικούς οίκους, οι οποίοι έδρευαν σε ουδέτερες χώρες αλλά ήταν γραμμένοι στη «μαύρη λίστα», εξαιτίας των σχέσεων τους με τον εχθρό, β) Η απαγόρευση εισαγωγής εμπορευμάτων εχθρικής προέλευσης και γ) Διάλυση των υφισταμένων ιδιωτικών συμβάσεων. Στη συνθήκη των Βερσαλλιών τα άρθρα 264 - 280 περιέλαβαν τις άνω αποφάσεις και επιπλέον οι Σύμμαχοι επέβαλλαν μονομερώς στη Γερμανία την υποχρέωση της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους, άνευ αμοιβαιότητας, με πενταετή ισχύ και επιφύλαξη δικαιώματος παράτασης. Κατ' ουσία η Γερμανία δεν είχε το δικαίωμα να ρυθμίσει η ίδια την εμπορική της πολιτική, ενώ οι σύμμαχοι δεν είχαν λόγο να προχωρήσουν με τη Γερμανία σε περαιτέρω εμπορικό διακανονισμό.

Από την άλλη πλευρά, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα⁴⁵⁷ στα πλαίσια των προσπαθειών που κατέβαλε για την ενίσχυση των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις προκειμένου να πείσει την ελληνική κυβέρνηση να εφαρμόσει τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους όχι μόνο για τα πλοία της αλλά και για ορισμένα προϊόντα. Ως αντάλλαγμα προσέφερε ειδική μεταχείριση στα ελληνικά καπνά, ενώ φάνηκε πρόθυμη να δεχθεί την ελληνική πρόταση για αύξηση των παραγγελιών ελληνικών κρασιών. Ανάμεσα στα είδη για τα οποία η Γερμανία επιθυμούσε συμβατικούς δασμούς, ήταν τα φάρμακα, τα υφάσματα, τα χημικά προϊόντα κ.α.⁴⁵⁸.

Ο γερμανός πρέσβης von Schoen ήρθε σε επαφή με τον Απ. Αλεξανδρή για το θέμα των ελληνικών καπνών και επεσήμανε το συμφέρον της Ελλάδας από την ανάπτυξη των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων. Παράλληλα τόνισε ότι ο διπλασιασμός της Ελλάδας αύξησε τη σπουδαιότητά της σε διεθνές οικονομικό επίπεδο, την ώρα που η παγκόσμια φτώχεια και η έκπτωση των συνεργασιών ενίσχυαν την αξία της συνεργασίας με τα γειτονικά κράτη.

Στη Γερμανία ο καπνεμπορικός οίκος που επικρατούσε ήταν ο εβραϊκών συμφερόντων Reemtsma⁴⁵⁹, τα προϊόντα του οποίου κάλυπταν πάνω από το μισό της γερμανικής κατανάλωσης. Στόχος της εταιρείας στα τέλη του 1920 ήταν να χρησιμοποιήσει τις οφειλές ελλήνων επιχειρηματιών προς το γερμανικό εμπόριο για την αγορά καπνών. Ο

⁴⁵⁷ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία*, Φακ.41 υποφάκελος 3. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών 15 Νοεμβρίου 1923.

⁴⁵⁸ Η Ελλάδα ως χώρα που συμμετείχε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, συμπεριλαμβανόταν στις χώρες εκείνες, προς τις οποίες η Γερμανία σύμφωνα με τη συνθήκη των Βερσαλλιών παρείχε μονομερώς τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους για μια πενταετία, δηλαδή έως τις 10-1-1925. Η Ελλάδα πριν την εκπνοή της προθεσμίας σύναψε προσωρινή συμφωνία με τη Γερμανία στις 3-7-1924 με την οποία υπό όρους και περιορισμούς και μόνο για ορισμένα γερμανικά προϊόντα, παραχωρούσε τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Σε αντάλλαγμα η Γερμανία θα εισήγαγε εξαμηνιαίως 25.000 εκατόλιτρα ξηρού κρασιού και 25.000 εκατόλιτρα γλυκού κρασιού Σάμου. Τον Μάιο του 1925 η Ελλάδα παραχώρησε τη ρήτρα χωρίς περιορισμούς έναντι μειώσεως των εισαγωγικών δασμών επί της κορινθιακής σταφίδας.

⁴⁵⁹ Σε επαφή μου με τους αρμόδιους του αρχείου της καπνοβιομηχανίας, με ενημέρωσαν ότι για λόγους πολιτικής της επιχείρησης δεν επιτρέπουν την πρόσβαση στο αρχείο.

Δημήτρης Φιλάρετος⁴⁶⁰ σε σχετικό υπόμνημα του ενημέρωνε τον Ελ. Βενιζέλο⁴⁶¹ ότι σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει, η Reemtsma είχε έρθει σε συνεννόηση με αμερικανικούς καπνεμπορικούς οίκους να μην αυξήσουν τις τιμές των ελληνικών καπνών, στραγγαλίζοντας έτσι τους έλληνες παραγωγούς.

Κατόπιν αυτών, πρότεινε στον έλληνα πρωθυπουργό να κινηθούν μέσω της διπλωματικής οδού και να απευθυνθούν στη γερμανική πρεσβεία, η οποία άλλωστε δεν αντιμετώπιζε θετικά αυτές τις κινήσεις των καπνεμπόρων. Παράλληλα αν διέκοπταν για εκφοβιστικούς λόγους τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων⁴⁶² θα είχαν τη βοήθεια της γερμανικής κυβέρνησης, η οποία ενδιαφερόταν περισσότερο να καταπολεμήσει την ανεργία στη χώρα από το να βοηθήσει τους τραπεζίτες να εισπράξουν τα χρεωστούμενα από το εξωτερικό.

Ταυτόχρονα θα ήταν χρήσιμο να εμπλέξουν σε αυτή τη συγκυρία και τον άλλο μεγάλο γερμανικό καπνεμπορικό οίκο, τον οίκο Neuerberg, εκπρόσωπος του οποίου ήταν ο Γρηγοριάδης.

Η ύφεση που παρατηρήθηκε στη Γερμανία μετά το 1926 επηρέασε και το εμπόριο καπνού. Η πτώση της αγοραστικής δύναμης των καπνιστών, τους οδήγησε σε φθηνότερες λύσεις, δηλαδή σε «χαρμάνια»

⁴⁶⁰ Ο Δ. Φιλάρετος ήταν μεσάζων τόσο της Εθνικής Τράπεζας όσο και γερμανικών βιομηχανιών των οποίων εκπροσωπούσε ανεπίσημα τα συμφέροντα. Η σχέση του με την Εθνική Τράπεζα προτιμούσε να είναι διακριτική και την ανέφερε στις επαφές του, μόνον αν συναντούσε δυσκολίες. Στόχος του Φιλάρετου ήταν η πρόωθηση των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων καθώς εισέπρατε προμήθεια 2% για κάθε συμφωνία που ολοκληρωνόταν. Ο Φιλάρετος τήν περίοδο 1928-1935 δημοσιοποίησε τις απόψεις του για τα προβλήματα της βιομηχανίας και του καπνού. Βλ. Δ.Ν.Φιλάρετος, « Η ενίσχυση της βιομηχανίας », εφημερίδα *Πρωΐα* 25/26/1/1930. – τ.ιδίου, « Τα ελληνικά καπνά και οι άγγλοι δανεισταί μας », εφημερίδα *Ελ. Βήμα* 16/6/1932 κ.α. Ο ίδιος ήταν μέλος μαζί με τους Δ. Σαπουντζή και Γ.Α. Ευαγγελίδη, μιάς κοινοπραξίας που προωθούσε την κατανάλωση ελληνικών καπνών στο εξωτερικό με σκοπό τη δημιουργία « αντικρύσματος διά τον επ' ανταλλαγή ανεφοδιασμόν της χώρας εις αναγκαία τινά είδη βιομηχανικού ή άλλου υλικού». Βλέπε σχετικά Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 316-317.

⁴⁶¹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ.173/ 346/25. Δημήτριος Φιλάρετος προς Ελ. Βενιζέλο, Αύγουστος 1932.

⁴⁶² Το 1930 η Ελλάδα αγόρασε από τη Γερμανία προϊόντα αξίας 1.099.235.000 δρχ έναντι 1.372.079.000 δρχ που αγόρασε η Γερμανία από την Ελλάδα. Στα 1932 όμως η γερμανική αγορά απορρόφησε ελληνικά προϊόντα αξίας 587.025 δρχ – κυρίως καπνά και λιγότερο κρασί -, ενώ η Ελλάδα προμηθεύθηκε βιομηχανικά προϊόντα αξίας 1.074.196.000 δρχ.

κατώτερης ποιότητας, μεταθέτοντας παράλληλα και τα εξαγωγικά κέντρα καπνού. Έτσι, αντί της Ελλάδας, αυξήθηκαν οι εξαγωγές της Βουλγαρίας, Τουρκίας και Ρωσίας προς τη Γερμανία, ενώ ταυτόχρονα, εντάθηκε ο ανταγωνισμός και με τα αμερικανικά καπνά.

Η οικονομική κρίση προκάλεσε αύξηση των αποθεμάτων, αναγκάζοντας την ελληνική κυβέρνηση να αγοράζει το αδιάθετο πλεόνασμα του καπνού από τους καπνεμπόρους σε τιμές πολύ υψηλότερες από αυτές της παγκόσμιας αγοράς.

Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού διαδραμάτισε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών και χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στις συμφωνίες clearing που δεσπόζουν τη δεκαετία του 1930.

Εμπορικοί και βιομηχανικοί οίκοι καπνού στη Γερμανία μαζί με την Dresdner Bank αλλά και μεσάζοντες, όπως ο Δ. Φιλάρετος⁴⁶³ διαπραγματεύονταν με την Εθνική Τράπεζα τις συμφωνίες (εμπορικών συμψηφισμών) clearing agreements⁴⁶⁴.

Η μακρόχρονη παρουσία των ελληνόκτητων καπνοβιομηχανιών στη Γερμανία άρχισε σταδιακά να φθίνει από το 1890 και έπειτα, όταν μπήκαν οι μηχανές στην παραγωγή. Οι έλληνες επιχειρηματίες δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν τις εξελίξεις και σύντομα τα εργοστάσια τους πέρασαν στα χέρια άγγλων, αμερικανών και γερμανών επιχειρηματιών. Την περίοδο του Μεσοπολέμου η κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας των φορολογικών μέτρων και των εθνικιστικών τάσεων που επικρατούσαν στην οικονομία, ενώ η άνοδος των Ναζί στην εξουσία έδωσε τη χαριστική βολή στα ελληνικά εργοστάσια καθώς πολλά από αυτά απαλλοτριώθηκαν. Δυστυχώς ούτε το ελληνικό κράτος αλλά ούτε και οι τράπεζες προσέφεραν βοήθεια στους έλληνες

⁴⁶³ Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 420-453

⁴⁶⁴ Ε.Δ.Πρόντζας, *Οικονομικός Προστατευτισμός*....., 207-209, 254,285-286, 297, 315,318,320.

επιχειρηματίες, παραβλέποντας ότι ο αφανισμός τους, μοιραία θα επηρέαζε και τις εξαγωγές καπνού.⁴⁶⁵

δ) Ίδρυση εμπορικών επιμελητηρίων σε Ελλάδα και Γερμανία

Στα τέλη του 1920 αναφορά που έφθασε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας από έλληνα με το όνομα Σακελλάριος⁴⁶⁶, έκανε λόγο για την ανάγκη ίδρυσης γερμανικού εμπορικού επιμελητηρίου στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το συντάκτη της αναφοράς η Γερμανία έπρεπε να ανακτήσει το χαμένο έδαφος μέσω της ίδρυσης επιμελητηρίου στην Ελλάδα⁴⁶⁷.

Οι δυνάμεις της Αντάντ ήδη είχαν φροντίσει να υπάρχουν δικά τους επιμελητήρια στην Αθήνα, για των οποίων όμως τη δράση υπήρχε άκρα μυστικότητα. Σίγουρα χρησιμοποιούσαν πολιτικές γνωριμίες και τις διπλωματικές τους αντιπροσωπείες.

Ως έδρες για το γερμανικό επιμελητήριο, ο Σακελλάριος πρότεινε την Αθήνα και τον Πειραιά για τη συνολική ανάπτυξη των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων, τη Θεσσαλονίκη για τα καπνά και την Πάτρα για το εμπόριο με την Πελοπόννησο.

Οι φιλογερμανικοί κύκλοι στην Ελλάδα είχαν διαμορφώσει την άποψη ότι έπρεπε άμεσα να ξεκινήσει η λειτουργία των επιμελητηρίων, προκειμένου να ενισχυθούν οι προσπάθειες των γερμανικών επιχειρήσεων για την ανάληψη εργασιών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το επιμελητήριο θα μπορούσε να πραγματοποιήσει καμπάνια υπέρ της

⁴⁶⁵ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, 366-370

⁴⁶⁶ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*, Αναφορά Σακελλάριου προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 28 Δεκεμβρίου 1920.

⁴⁶⁷ Ωστόσο η παρουσία αρκετών γερμανών υπηκόων στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων των δύο χωρών, είχε οδηγήσει στη δημιουργία “προξενείου” (Berufskonsulat) στα 1887.

γερμανικής βιομηχανίας, η οποία παρά τις ικανότητές της δεν είχε την πρόπουσα αντιμετώπιση.

Στη Θεσσαλονίκη το ελληνικό εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο ήταν το παλαιότερο και είχε ως πρόεδρο έναν από τους ισχυρότερους βιομηχάνους της πόλης, τον Αθ. Μακρή. Το καλύτερα οργανωμένο ξένο επιμελητήριο ήταν το γιουγκοσλαβικό, το οποίο λειτουργούσε σχεδόν από τα τέλη του 1922, στηριζόμενο σε κρατική βοήθεια. Βασικό αντικείμενο απασχόλησής του, το ζήτημα της ελεύθερης ζώνης διακίνησης εμπορευμάτων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Υπήρχαν ακόμη το ιταλικό, το οποίο λειτουργούσε και πριν τον πόλεμο με πρόεδρο τον Moise Morspurgo. Επρόκειτο για τον ισχυρό επιχειρηματία της βιομηχανίας *Αλλατίνι*. Το επιμελητήριο έκανε πολύ καλή δουλειά στο θέμα της προώθησης των ιταλικών εμπορευμάτων, συνεργαζόμενο πάντα με την ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία, ενώ παράλληλα, διατηρούσε ένα από τα καλύτερα οργανωμένα αρχεία.

Το γαλλικό επιμελητήριο ήταν η συνέχεια του Στρατιωτικού Γραφείου που λειτουργούσε στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εκείνη την εποχή το εν λόγω γραφείο ασχολούνταν παραπλεύρως και με τα εμπορικά ζητήματα. Στα 1924 είχε μετονομασθεί σε Γαλλικό εμπορικό γραφείο της Ανατολής, υπαγόταν πλήρως στις αρμοδιότητες του γάλλου υπουργού Εμπορίου και Βιομηχανίας, ενώ είχε και την οικονομική επιχορήγηση από το γαλλικό κράτος. Πρόεδρος του ήταν πάντα κάποιο μέλος από το προξενείο της Γαλλίας στην πόλη. Περιέργως δεν υπήρχε αγγλικό, κυρίως λόγω του μικρού αριθμού των άγγλων υπηκόων στην περιοχή⁴⁶⁸.

⁴⁶⁸ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Αναφορά γερμανικού προεξενείου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 8 Μαρτίου 1924.

Επειδή όμως η Βόρεια Ελλάδα ήταν κομβικό σημείο για τις ελληνικές εξαγωγές, το γερμανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη είχε προτείνει τη δημιουργία μιας μορφής προξενείου στην Καβάλα. Οι αρμοδιότητές του θα ταίριαζαν περισσότερο σε εμπορικό επιμελητήριο εξαιτίας της μεγάλης παραγωγής καπνού στην περιοχή⁴⁶⁹.

Ανάλογη πρόταση έγινε τα επόμενα χρόνια για τον Πειραιά⁴⁷⁰. Στον Πειραιά λειτουργούσε άμισθο γερμανικό προξενείο, όμως η ανάπτυξη του λιμανιού και η αύξηση του πληθυσμού της πόλης, καθιστούσε αναγκαία την περαιτέρω αξιοποίησή του.

Η Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του 1920 κυριαρχούσε στο εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας ενώ μεγάλος αριθμός πλοίων γερμανικών συμφερόντων, βρίσκονταν στον Πειραιά. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η εμπορική κίνηση μεταφέρθηκε από τη Σμύρνη και την Κων/πολη στον Πειραιά, αυξάνοντας κατά πολύ τόσο την κίνηση του λιμανιού όσο και τη σημασία του για την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ένας μόνον υπάλληλος στο γερμανικό προξενείο δεν επαρκούσε για να διεκπαιρέσει τον όγκο της δουλειάς, καθώς το εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, είχε αυξηθεί.

Στα 1929 ακόμη δεν είχε ιδρυθεί γερμανοελληνικό επιμελητήριο με έδρα την Αθήνα.

Ο Philipp Rosenthal⁴⁷¹ τον Ιανουάριο του 1929 σε ένα ταξίδι του στην Ελλάδα, όπου συγκέντρωνε υλικό για την εργασία του “*Exportsteigerung-ein brennendes Problem*”(*Η αύξηση των εξαγωγών. Ένα καυτό πρόβλημα*). συναντήθηκε στο γερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια* με μέλη της γερμανικής κοινότητας στην Αθήνα, όπου

⁴⁶⁹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*, Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 6 Οκτωβρίου 1925.

⁴⁷⁰ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*, Γερμανική Πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 18 Ιουνίου 1928.

⁴⁷¹ Philipp Rosenthal (1855-1937) Γερμανός βιομήχανος πρόεδρος του συνδέσμου βαναρών βιομηχάνων πορσελάνης. Ιδιοκτήτης του ομώνυμου εργοστασίου. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε *Neue Deutsche Biographie* (2005) 79 f s.v. Philipp Rosenthal (Wolfgang Schilling).

συζητήθηκαν τα θέματα που τους απασχολούσαν. Όλοι εξέφρασαν την επιθυμία τους, για την παρουσία γερμανικής τράπεζας στην Ελλάδα και ήταν ιδιαίτερος απογοητευμένοι από την άρνηση των γερμανικών τραπεζικών κύκλων, να προβούν σε ένα τέτοιο εγχείρημα παρά τη σχετική προπαγάνδα.

Στην ίδια συνάντηση τέθηκε για μία ακόμη φορά και το ζήτημα λειτουργίας γερμανικού εμπορικού επιμελητηρίου στην Αθήνα.

Κάποιοι είχαν την άποψη ότι το επιμελητήριο έπρεπε να ξεκινήσει σταδιακά τη λειτουργία του. Όμως η πλειοψηφία, δεν ήθελε ένα αδύναμο ξεκίνημα το οποίο θα μπορούσε να βλάψει την εικόνα της Γερμανίας. Η παρουσία του έπρεπε να είναι εξ αρχής πολύ δυνατή και πολύ καλά οργανωμένη, ώστε να αναδειχθεί η σημασία της Γερμανίας και της γερμανικής αγοράς. Άλλωστε, στην Ελλάδα προϋπήρχαν και ήταν άριστα οργανωμένα, το αγγλικό και το γαλλικό επιμελητήριο.

Από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησαν την ομήγουρη, ήταν η σύνθεση του επιμελητηρίου. Ο αριθμός των γερμανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα ήταν μικρός, περίπου 50, ενώ οι μεγάλες γερμανικές επιχειρήσεις αντιπροσωπεύονταν στην Ελλάδα από έλληνες εμπόρους. Επομένως το επιμελητήριο δεν θα μπορούσε να έχει αμιγώς γερμανικό χαρακτήρα.

Το βασικότερο όμως πρόβλημα ήταν η χρηματοδότηση. Ο Ph. Rosenthal δεν ήταν σε θέση να δώσει σαφή απάντηση καθώς δεν ήταν ξεκάθαρο ποιούς αντιπροσώπευε. Στη γερμανική πρεσβεία γνώριζαν μόνον ότι είχε συσταθεί μία επιτροπή για τις γερμανικές εξαγωγές προς την Ελλάδα, αλλά δεν είχε διευκρινισθεί αν ο Rosenthal ήταν μέλος της.⁴⁷²

⁴⁷² P.A.A.A, R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935* Αναφορά γερμανικής πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 25 Ιανουαρίου 1929.

Στην Αθήνα η επιτροπή που συγκροτήθηκε, έστειλε προσκλήσεις σε 83 εμπόρους, μεταξύ των οποίων υπήρχαν και έλληνες υπήκοοι, προκειμένου να γίνουν οι πρώτες διερευνητικές συζητήσεις για την ίδρυση γερμανικού επιμελητηρίου. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο Hugo Ahrens. Ο Ahrens πίστευε ότι αν και ήταν μικρή η ελληνική αγορά, δεν έπρεπε να αφεθεί στην τύχη της, αφού η χώρα αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς δίνοντας την ευκαιρία στους γερμανούς να εξάγουν τα προϊόντα τους.

Η καχυποψία που υπήρχε μεταξύ των δύο εμπορικών κόσμων, ήταν ένα ακόμη εμπόδιο που έπρεπε επίσης να ξεπερασθεί. Οι γερμανικές επιχειρήσεις όφειλαν να δείξουν εμπιστοσύνη στους έλληνες, ενώ και η ενημέρωση της γερμανικής αγοράς για τα ελληνικά πράγματα ήταν ελλιπής. Έπρεπε λοιπόν να συνδράμει ο γερμανικός τύπος και να δώσει σωστή και έγκυρη πληροφόρηση για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και τα έργα που συντελούνταν.

Το επιμελητήριο σύμφωνα με τον Ahrens δεν θα ήταν καθαρά γερμανικό αλλά γερμανοελληνικό, αφού ο αριθμός των γερμανών εμπόρων στην Ελλάδα ήταν πολύ μικρός και το επιμελητήριο δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει μόνον με αυτούς. Άλλωστε, αυτό υποδήλωνε και η σύσταση της επιτροπής προώθησης του σχεδίου αυτού η οποία απαρτιζόταν από δύο έλληνες και δύο γερμανούς.

Στο ζήτημα της χρηματοδότησης ο Ahrens ήταν με την πλευρά εκείνων που πρέσβευαν ότι το επιμελητήριο έπρεπε να ξεκινήσει δυναμικά και να εξασφαλίσει την παρουσία του στην Ελλάδα για πολλά χρόνια. Έπρεπε να στελεχωθεί σωστά και σύμφωνα με μία πρώτη εκτίμησή του, το κόστος λειτουργίας του θα ήταν περίπου 35.000 δρχ μηνιαίως.

Τα χρήματα αυτά δεν ήταν βέβαια δυνατόν να καλυφθούν από τις εισφορές των μελών. Η επιτροπή στηριζόταν τόσο στην κυβέρνηση τους, όσο και στους επιχειρηματικούς κύκλους της Γερμανίας.

Για την εμπλοκή της κυβέρνησης είχαν όμως τις αμφιβολίες τους, και για το λόγο αυτό σκέφτονταν να προτείνουν την αποστολή ενός εμπορικού ακολούθου, ο οποίος θα αντιπροσώπευε αποκλειστικά τα γερμανικά συμφέροντα. Όμως και για αυτό υπήρχαν αμφιβολίες. Το επιμελητήριο έπρεπε να είναι ανεξάρτητο, ενώ ο εμπορικός ακόλουθος θα ήταν διπλωμάτης που θα λάμβανε εντολές από το Υπουργείο Εξωτερικών. Οποσδήποτε η επαφή του με τους εμπόρους και τις πραγματικές ανάγκες τους θα ήταν προβληματική. Το επιμελητήριο είχε ανάγκη από μια ηγετική προσωπικότητα που θα γνώριζε τον τόπο, τη γλώσσα και τους ανθρώπους.

Τα θέματα που προέκυπταν από την πρωτοβουλία για την ίδρυση του γερμανοελληνικού επιμελητηρίου ήταν πάρα πολλά. Στο σημείο που συμφωνούσαν όμως όλοι ήταν ότι έπρεπε να υπάρξει αύξηση των εξαγωγών της Γερμανίας, να δημιουργηθεί μια βάση για την προσέγγιση των αγορών της ανατολής και να αντιμετωπισθεί δυναμικά η γαλλική και αγγλική παρουσία. Προς αυτή την κατεύθυνση θα λειτουργούσε θετικά ή ίδρυση γερμανικής τράπεζας αλλά και γερμανικής εφημερίδας.

Ο Hugo Ahrens θεωρούσε ότι δεν αρκούσαν μόνον οι καλές προθέσεις του γερμανικού κράτους, το οποίο άλλωστε βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, αλλά έπρεπε να δραστηριοποιηθεί, ο ίδιος ο εμπορικός κόσμος της Γερμανίας.⁴⁷³

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα παρακολουθούσε στενά την πρωτοβουλία αυτή και ενημέρωναν σχετικά το Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο μέσω του Fritz Kraus διευκρίνησε ότι υπήρχαν κάποιες αρχές

⁴⁷³ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Αναφορά Hugo Ahrens, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1929.

που τηρούνταν προκειμένου να λειτουργήσουν και να αναγνωρισθούν τα γερμανικά εμπορικά επιμελητήρια στο εξωτερικό.

Αρχικά έπρεπε για την ίδρυση επιμελητηρίου να υπάρχει ενδιαφέρον για την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Έπρεπε επίσης να υπάρχει ικανός αριθμός γερμανών εμπόρων εγκατεστημένων στην Αθήνα, οι οποίοι θα αναλάμβαναν τα όργανα και τη διοίκηση του επιμελητηρίου και θα αποτελούσαν εγγύηση για την αύξηση της γερμανικής επιρροής, μέσω των γνωριμιών τους και της εμπειρίας τους.

Τα επιμελητήρια δεν επιχορηγούνταν από το γερμανικό κράτος⁴⁷⁴ αλλά στηρίζονταν σε άλλες πηγές εσόδων. Αυτό βέβαια δεν απέκλειε την καταβολή αποζημιώσεων, εάν αναλάμβαναν κάποιες εργασίες εσωτερικής πληροφόρησης προς όφελος συνολικά της γερμανικής οικονομίας. Πολλές φορές όμως, η χρηματοδότηση των γερμανικών επιμελητηρίων ανά την Ευρώπη γινόταν εν μέρει από εταιρείες μέλη, οι οποίες είχαν έδρα τη Γερμανία. Μέσω αυτού του τύπου χρηματοδότησης αυξανόταν ο βαθμός ανεξαρτησίας του επιμελητηρίου.

Το γερμανικό Υπουργείο Οικονομίας σε σχετική επιστολή του προς το γερμανό πρέσβη στην Αθήνα τόνιζε την αδυναμία της κυβέρνησης να στηρίξει το εγχείρημα αυτό. Αναγνώριζε ωστόσο τη σημασία της δημιουργίας του καθώς η Ελλάδα μεταμορφωνόταν σε κύρια χώρα διάθεσης των γερμανικών προϊόντων⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Στις 8 Μαΐου του 1929 το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο σε επιστολή του από το Βερολίνο προς τη γερμανική πρεσβεία Αθηνών, διευκρίνισε ότι δεν μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά αυτή την προσπάθεια αν και αντιλαμβάνονταν πλήρως την αναγκαιότητα της.

⁴⁷⁵ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Γερμανικό Υπουργείο Οικονομίας προς το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο, Οκτώβριος 1929.

Στην Ελλάδα οι γερμανικές επιχειρήσεις μετά το τέλος του πολέμου, προτιμούσαν για τη μείωση των εξόδων τους, να λειτουργούν με αντιπροσώπους, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να πληρώνουν μεγάλη ετήσια συνδρομή⁴⁷⁶ για τη λειτουργία επιμελητηρίου.

Στο ζήτημα της υπηκοότητας των μελών, το Υπουργείο Εξωτερικών διευκρίνιζε ότι στην Ευρώπη ειδικότερα μπορούσαν να γίνονται μέλη και άτομα άλλης υπηκοότητας. Αυτό κρίθηκε απαραίτητο για τη σύνδεση τους με τους εγχώριους οικονομικούς κύκλους. Ωστόσο, στο γερμανικό εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο δεν μπορούσαν να εγγραφούν ως μέλη γερμανικά επιμελητήρια που λειτουργούσαν στο εξωτερικό. Για αυτά λειτουργούσε σχετική επιτροπή.⁴⁷⁷

Αντίστοιχα, η ανάγκη ίδρυσης ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου στη Γερμανία είχε επισημανθεί σε άρθρο της εφημερίδας “*Economiste d’Athènes*”, το οποίο αναδημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1922 στο περιοδικό “*Hellas*”. Το άρθρο αυτό, αναφέρεται στη σπουδαιότητα της ίδρυσης εμπορικών επιμελητηρίων μιας χώρας στο εξωτερικό, καθώς και στο ρόλο που διαδραματίζουν στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ κρατών.

Για την Ελλάδα, η οποία βρισκόταν στη φάση της ανασυγκρότησης, η ίδρυση τέτοιων φορέων, αποκτούσε πολύ μεγάλη σημασία, καθώς μέσω αυτών, θα επιτυγχάνονταν η προσέγγιση των επενδυτών και η επέκταση του δικτύου εξαγωγών της.

Τα περισσότερα ελληνικά εμπορικά επιμελητήρια που λειτουργούσαν ως το 1922 στο εξωτερικό ήταν βασισμένα στην ιδιωτική πρωτοβουλία και δεν είχαν καμμία, πλην της ηθικής στήριξης, βοήθεια από το ελληνικό κράτος. Στην περίπτωση της Γερμανίας η ανάγκη

⁴⁷⁶ Η συνδρομή ανερχόταν σε 1000 δραχμές ετησίως δηλαδή περίπου 60 RM.

⁴⁷⁷ P.A.A.A, R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς τη Γερμανική Πρεσβεία Αθηνών, Βερολίνο 21 Φεβρουαρίου 1929.

λειτουργίας ενός τέτοιου φορέα κρινόταν αναγκαία, και ως έδρα προτάθηκε το Αμβούργο, λόγω της πολυπληθούς ελληνικής παροικίας⁴⁷⁸.

480

Επίσημως η λειτουργία του επιμελητηρίου ξεκίνησε στις 28 Ιουνίου 1924 με έδρα το Βερολίνο. Υπήρχαν όμως παραρτήματα σε όλες

⁴⁷⁸ Hellas, “Griechische Handelskammern im Ausland”, Jahrgang 2, Numm. 9, 20 Januar 1922.

⁴⁷⁹ Συγκέντρωση μελών της ελληνικής κοινότητας στο Αμβούργο στα 1930. Ι.Α.Μ.Μ, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή, Αρ. Εισ. 537.

⁴⁸⁰ Συγκέντρωση μελών της ελληνικής κοινότητας στο Αμβούργο στα 1930. Ι.Α.Μ.Μ, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή, Αρ. Εισ. 537.

τις μεγάλες γερμανικές πόλεις. Το επιμελητήριο ήταν ένα ανεπίσημο όργανο προώθησης των ελληνικών επιχειρηματικών σχεδίων και δεν είχε καμμία πολιτική χροιά. Ανάμεσα στους στόχους του ήταν η προσέγγιση και η όσο το δυνατόν καλύτερη επικοινωνία, μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού επιχειρηματικού κόσμου. Σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του, διαδραμάτισε ο πρέσβης της Ελλάδας στη Γερμανία, Ευθύμιος Κανελλόπουλος. Ο ίδιος άλλωστε σε ομιλία του τον Οκτώβριο του 1924 στο Βερολίνο, επισήμανε την αναγκαιότητα της αποκατάστασης των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών και τόνισε ότι προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και το πρόσφατα ιδρυθέν γερμανοελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στο Βερολίνο⁴⁸¹.

Το επιμελητήριο εξέδιδε σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα τα πρακτικά του, με διευθυντή της έκδοσης τον Κ. Παπαγιάννη, ενώ παράλληλα είχε και τη δική του στατιστική υπηρεσία⁴⁸². Μία πολύ καλή ευκαιρία για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του επιμελητηρίου, ήταν η διοργάνωση εκθέσεων τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία.⁴⁸³

⁴⁸¹ “ Rede der griechischen Gesandten Dr. E. Canellopoulos an die in Berlin am 18 Oktober 1924 versammelten griechischen Konsuln in Deutschland „ *Hellas*, Jahrgang 4, Num. 10/12, München 31 Dezember 1924.

⁴⁸² George Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987, 233.

⁴⁸³ Α.Υ.Ε., *Περί Γερμανίας*, 21.4, « Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή », Απρίλιος 1927.

ε) Διεθνείς εκθέσεις

**ε₁) Γερμανικές συμμετοχές επί ελληνικού εδάφους. Η
γερμανική παρουσία στη Διεθνή έκθεση
Θεσσαλονίκης**

Από τον Μάιο του 1921 είχε διαπιστωθεί η ανάγκη προβολής και διαφήμισης των γερμανικών προϊόντων στην Ελλάδα μέσω της δημιουργίας ενός εκθεσιακού κέντρου. Ωστόσο, δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για ένα τέτοιο εγχείρημα και μόνον μία μεγάλη γερμανική εταιρεία θα μπορούσε να αναλάβει το κόστος κατασκευής ενός τέτοιου χώρου.⁴⁸⁴

Ο έλληνας διπλωμάτης Περικλής Νούλης, σε σχετική αναφορά του από το Βερολίνο προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ανέφερε ότι διεθνής εφημερίδα που εκδίδεται στη Λειψία και αφορούσε αποκλειστικά εμπορικές εκθέσεις και εμποροπανήγυρεις, ζητούσε στοιχεία για αντίστοιχες εκδηλώσεις στην Ελλάδα. Για το λόγο αυτό τους είχε αποστείλει το ερωτηματολόγιο των γερμανών με την παράκληση να το συμπληρώσουν.⁴⁸⁵

Την περίοδο αυτή- όπως ήδη έχει αναφερθεί- αναπτύχθηκε έντονο ενδιαφέρον, για τη βελτίωση των εμπορικών σχέσεων της Γερμανίας με τη Νοτιοανατολική Ευρώπη,⁴⁸⁶ ενώ αντίστοιχα, επιχειρήθηκε η παρουσίαση ελληνικών προϊόντων σε περιοχές με έντονη γερμανική επιχειρηματική δράση.

⁴⁸⁴ “Deutsch-griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas* Jahrgang 2, München, 1921, 7.

⁴⁸⁵ Α.Υ.Ε, Φάκελος 28, Υποφάκελος 3, *Γερμανία* 1921. *Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία*.

⁴⁸⁶ “Ausstellung griechischer Erzeugnisse auf der Leipziger Messe”, *Hellas* Jahrgang 2 Numm 1, 15 München Juni 1922.

Έτσι, το Φεβρουάριο του 1921 εγκαινιάσθηκε σε δύο αίθουσες του ελληνικού προξενείου στο Danzig έκθεση ελληνικών προϊόντων με μεγάλη επιτυχία. Η ελληνική παροικία σε σχετικό της τηλεγράφημα αναφέρθηκε στην παρουσία του γερμανού αλλά και του πολωνού πρέσβη στα εγκαίνια, ενώ τόνιζε ότι τέτοιου είδους προσπάθειες ήταν αναγκαίες για να γνωρίσουν οι περιοχές αυτές τα ελληνικά προϊόντα και ζητούσαν την καθιέρωση της πρωτοβουλίας αυτής⁴⁸⁷.

Η πρώτη ταυτόχρονη παρουσίαση, ελληνικών και γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων επιχειρήθηκε στις αρχές του 1922 στο Ζάμπειο. Στην έκθεση αυτή, θα συμμετείχαν με τα προϊόντα τους γερμανικές βιομηχανίες, ενώ παράλληλα δίνονταν η ευκαιρία στους έλληνες να παρουσιάσουν τα επιτεύγματα της ελληνικής πλευράς. Επιχειρήσεις τόσο από την παλιά Ελλάδα, όσο και από τις νέες επαρχίες έπρεπε να συνεργασθούν για την όσο το δυνατόν αρτιότερη παρουσίαση της ελληνικής βιομηχανίας.⁴⁸⁸

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημερώθηκε για το εγχείρημα αυτό από το γερμανικό Σύνδεσμο Εξωτερικού Εμπορίου. Στην αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο Σύνδεσμος διευκρίνιζε ότι αντίστοιχη πρόταση είχε γίνει τον περασμένο χρόνο από τον εκπρόσωπο της ένωσης γερμανικών τραπεζών στην Αθήνα, κ. Πέτσα, ο οποίος ζητούσε την άδεια να χρησιμοποιηθεί το Ζάμπειο. Τότε είχε εισπράξει μία ηχηρή άρνηση και οι εφημερίδες είχαν σχολιάσει ότι πίσω της κρύβονταν πολιτικοί λόγοι⁴⁸⁹.

Η επιθυμία όμως του γερμανικού επιχειρηματικού κόσμου να ανασυστήσει τις ελληνογερμανικές εμπορικές σχέσεις ήταν μεγάλη. Ο σύνδεσμος εξωτερικού εμπορίου της Γερμανίας σχεδίαζε το καλοκαίρι

⁴⁸⁷ Α.Υ.Ε., Φάκελος 28, Υποφάκελος 3, *Γερμανία* 1921.

⁴⁸⁸ “Musterausstellung in Athen”, *Hellas*, Jahrgang 2 Numm 9, München 20 Januar 1922.

⁴⁸⁹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

του 1922 μία έκθεση στον Πειραιά⁴⁹⁰ με τη στήριξη της ένωσης γερμανικών τραπεζών.

Η πρεσβεία όμως διατηρούσε τις επιφυλάξεις της σχετικά με την ολοκλήρωση της προσπάθειας αυτής, καθώς και την ανταπόκριση που θα είχε από την ελληνική κυβέρνηση. Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ασαφής και η Επανάσταση του '22, στην ουσία χρησιμοποιούσε τις γερμανικές εξαγωγές ως μοχλό πίεσης έναντι των συμμάχων καθώς ήθελε να δείξει ότι η Ελλάδα ήταν ανεξάρτητη και σε καμμία περίπτωση δεν έπρεπε να θεωρείται δεδομένη. Η οικονομική ύφεση ταλάνιζε τη χώρα και η αξία της δραχμής είχε μειωθεί σημαντικά. Τα consortium των τραπεζών έπρεπε να διαφυλάξουν συνάλλαγμα με αποτέλεσμα την αύξηση των δασμών και τον μερικό περιορισμό εισαγωγών προϊόντων πολυτελείας.

Για την κάλυψη των εξόδων της σχεδιαζόμενης έκθεσης ο γερμανός πρέσβης πρότεινε να δηλώσουν εγγράφως συμμετοχή οι γερμανικές εταιρείες και να τεθεί το ζήτημα του κόστους. Οποιαδήποτε άλλη συζήτηση επί του θέματος φαινόταν πρόωρη, καθώς η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά ρευστή.

Εξαιτίας όλων αυτών, η πρεσβεία θεωρούσε ότι η εποχή δεν ήταν κατάλληλη για έκθεση γερμανικών προϊόντων στην Αθήνα⁴⁹¹ και ήρθε σε επαφή με το ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών προκειμένου να διευκρινισθούν κάποια θέματα.

Έλληνας αξιωματούχος τους ενημέρωσε ότι δεν είχε γίνει καμμία επίσημη πρόταση από το σύνδεσμο γερμανικού εμπορίου για τη διοργάνωση έκθεσης στην Αθήνα. Το Ζάππειο που σκόπευαν οι γερμανοί να χρησιμοποιήσουν δεν ανήκε στο κράτος αλλά στην

⁴⁹⁰ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς Γερμανική πρεσβεία, Βερολίνο 22 Ιουνίου 1922.

⁴⁹¹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

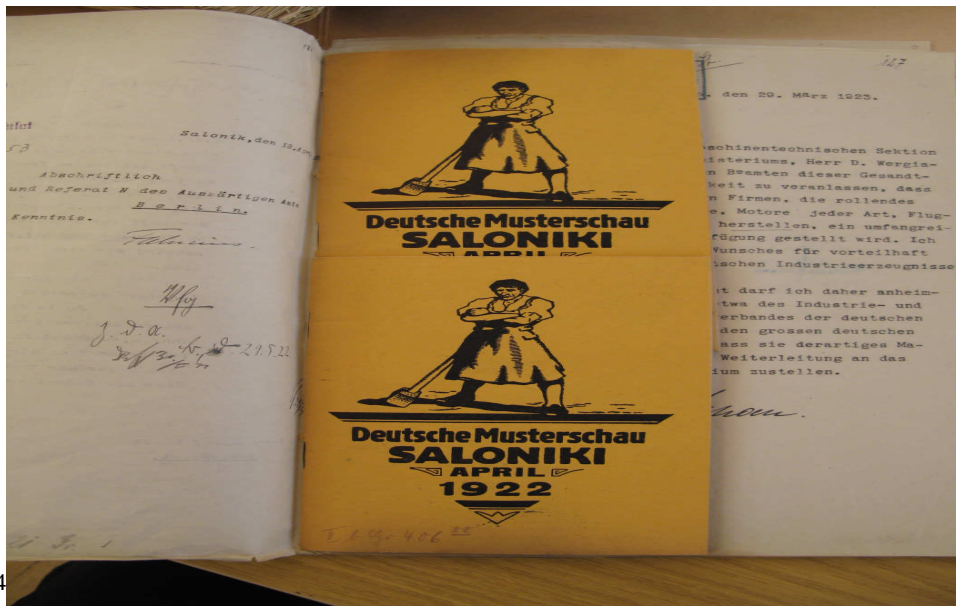
Επιτροπή Ολυμπίων κληροδοτημάτων στην οποία έπρεπε να απευθυνθούν. Πρόεδρος της εν λόγω επιτροπής ήταν ο Υπουργός Εξωτερικών, Γεώργιος Μπαλτατζής

Εκείνο που ήταν ήδη γνωστό στους έλληνες, ήταν η πρόθεση της εταιρείας E & F Moack να διοργανώσει μία δική της έκθεση. Για τον λόγο αυτό, η εταιρεία ανέθεσε σε έλληνα διαφημιστή την προώθηση του εγχειρήματος.

Η ίδια εταιρεία έστειλε έναν εκ των ιδιοκτητών της στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου σε συνεργασία με την εταιρεία Semaya & Scialon - την οποία είχαν δύο πολύ δραστήριοι και πολλά υποσχόμενοι νέοι έμποροι -, να ετοιμάσουν έκθεση γερμανικών προϊόντων⁴⁹². Η έκθεση αυτή πραγματοποιήθηκε στις 30 Απριλίου 1922 στην Θεσσαλονίκη και παρουσιάσθηκαν ποδήλατα, είδη sport, καθώς και σχετική ένδυση. Υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα εκθέματα και το γερμανικό προξενείο προέβλεπε ότι θα υπήρχε πρόσφορο έδαφος στο μέλλον για τέτοιου είδους ενέργειες στη Θεσσαλονίκη.⁴⁹³

⁴⁹² P.A.A.A., R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 13 Απριλίου 1922.

⁴⁹³ P.A.A.A., R901/89047, *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1922.

494

Ωστόσο, ο γερμανός πρέσβης στη σχετική αναφορά του τόνισε ότι οι προσπάθειες αυτές των γερμανών, υπό την πίεση των πολιτικά ισχυρών ανταγωνιστών, θα μπορούσαν να έχουν πολιτικές και οικονομικές επιδράσεις στις ελληνογερμανικές σχέσεις. Θεωρούσε ότι δύο εκθέσεις γερμανικών προϊόντων σε Αθήνα και Πειραιά δεν θα είχαν θετική ανταπόκριση στο ελληνικό κοινό.

Οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν στην αναβολή της έκθεσης για το 1924⁴⁹⁵. Το Ζάππειο άλλωστε χρησιμοποιούνταν το τελευταίο διάστημα ως κατάλυμα για τους πρόσφυγες και οποιαδήποτε άλλη χρήση στο άμεσο μέλλον ήταν αδύνατη. Ο γερμανός διπλωμάτης εκτιμούσε ότι είχε υπερεκτιμηθεί η αξία της Αθήνας ως εφελτηρίου για την επέκταση του γερμανικού εμπορίου προς την Ανατολή. Σίγουρα μετά την καταστροφή της Σμύρνης είχαν αναβαθμισθεί η Αθήνα και ο Πειραιάς ως κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου, όχι όμως σε τέτοιο βαθμό που να δικαιολογούν τόσο μεγάλες κινητοποιήσεις. Ο ίδιος αμφισβητούσε τη δυνατότητα εξαγωγής των γερμανικών προϊόντων από την Ελλάδα προς

⁴⁹⁴ P.A.A.A., R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης γερμανικών προϊόντων στη Θεσσαλονίκη το 1922.

⁴⁹⁵ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 4 Ιουλίου 1923.

μία ευρύτερη περιφέρεια, είτε προς ανατολάς, είτε στην περιφέρεια των Βαλκανίων.

Σύμφωνα με τον πρέσβη, ο Πέτσας, ο οποίος ήταν αναμεμειγμένος σε αυτή την κινητοποίηση, δεν ήταν το πλέον κατάλληλο άτομο. Ήταν απλώς ένας ήσυχος και καλά πληροφορημένος παραγγελιοδόχος, ο οποίος δεν θα είχε καμμία τύχη έναντι των αγγλικών κύκλων. Η πρότασή του ήταν να επιλεγεί ένα έμπιστο, ικανό σε θέματα εκθέσεων, άτομο, το οποίο θα αναλάμβανε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες.

Αντίστοιχες κινήσεις για τη δημιουργία εκθέσεων γερμανικών προϊόντων έγιναν τα επόμενα χρόνια και στη Θεσσαλονίκη⁴⁹⁶.

Στη Βόρειο Ελλάδα στα 1925 παρά τη χαμηλή σοδειά ήταν η πρώτη χρονιά τα τελευταία 2-3 χρόνια, όπου οι μετανάστες είχαν αυξήσει τα εισοδήματά τους φέρνοντας ταυτόχρονα αύξηση της αγοραστικής δύναμης των κατοίκων. Σύμφωνα με το αρχιτεκτονικό γραφείο Rank υπήρχε αυξημένη ζήτηση σε μηχανές και οικοδομικά υλικά.

Το τελευταίο ήταν αναμενόμενο καθώς μετά την άφιξη των προσφύγων επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης. Ήδη η γερμανική οικοδομική βιομηχανία συμμετείχε με πολύ καλές επιχειρήσεις και σίγουρα θα υπήρχε αυξημένο ενδιαφέρον για μια έκθεση γερμανικών προϊόντων, με σωστή όμως προετοιμασία σε συνεργασία με κρατικούς φορείς και χωρίς να βασισθούν μόνον σε έλληνες ιδιώτες.

Την άνοιξη του 1925 η ένωση γερμανών βιομηχάνων⁴⁹⁷ ενημέρωσε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι στόχευαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ξεκίνησαν διερευνητικές συζητήσεις σχετικά με την πιθανότητα δημιουργίας ενός

⁴⁹⁶P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1925.

⁴⁹⁷P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Ένωση Γερμανών βιομηχάνων προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο, 20 Μαΐου 1925.

εκθετηρίου βιομηχανικών προϊόντων στην Αθήνα, καθώς και ενός γραφείου μηχανικών. Το εγχείρημα αυτό θα υποστηριζόταν από έλληνες κεφαλαιούχους, θα τελούσε υπό την αιγίδα του ελληνικού κράτους και αρχικά είχε σχεδιασθεί να παρουσιάζονται βιομηχανικά προϊόντα διαφόρων χωρών. Στην πορεία, άγνωστο γιατί, αποφασίσθηκε να συμμετέχουν μόνον γερμανικά προϊόντα. Παρά το γεγονός αυτό όμως, το γερμανικό κράτος αλλά και ο επιχειρηματικός κόσμος δεν έδειχναν πρόθυμοι να τοποθετήσουν χρήματα στο εγχείρημα αυτό.

Ωστόσο, οι γερμανοί βιομήχανοι επέμεναν στην παρουσία ενός συμπατριώτη τους διπλωματούχου μηχανικού στην Αθήνα, ο οποίος στην ουσία θα λειτουργούσε ως το δεξί τους χέρι στην Αθήνα. Τα έξοδα του θα καλύπτονταν από τις εξαγωγές των γερμανικών προϊόντων στην Ελλάδα, καθώς οι εταιρείες θα συνυπολόγιζαν το κόστος αυτό στις τιμές τους.

Στα 1926 το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία, επιχείρησε τη διεύρυνση των επαφών του με τους εκεί επιχειρηματικούς κύκλους, μέσω περιπτέρου που λειτούργησε κατά τη διάρκεια της έκθεσης στη Λειψία. Το περίπτερο εγκαινιάστηκε από τον έλληνα πρέσβη Ευθύμιο Κανελλόπουλο, και η πρωτοβουλία αυτή έγινε δεκτή με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από τους γερμανούς, οι οποίοι μέσω του διευθυντού της έκθεσης τόνισαν τη σημασία των εμπορικών σχέσεων για την ανάπτυξη των διμερών σχέσεων των δύο χωρών.⁴⁹⁸

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, εν όψει της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη, η ελληνική πλευρά ζήτησε από τους διοργανωτές της έκθεσης της Λειψίας να στείλουν έναν ειδικευμένο συνεργάτη τους, προκειμένου να τους βοηθήσει στην προετοιμασία της έκθεσης. Οι γερμανοί αρχικά αντιμετώπισε το αίτημα αυτό θετικά καθώς δεν ήθελαν

⁴⁹⁸ “Griechenland auf der Leipziger Messe”, *Hellas*, Jahrgang 6 Num.1, 20 April 1926.

να στρέψουν τους έλληνες, στους γάλλους ή τους αυστριακούς για βοήθεια⁴⁹⁹.

Τελικά η έκθεση στη Θεσσαλονίκη προγραμματίστηκε για το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου του 1926⁵⁰⁰. Η χρηματοδότησή της είχε γίνει αποκλειστικά από την Εθνική Τράπεζα και από εισφορές του εμπορικού επιμελητηρίου, ενώ δεν είχαν συμμετοχή οι αθηναϊκοί βιομηχανικοί κύκλοι⁵⁰¹.

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα σε αναφορά της προς το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο αλλά και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, ανέφερε ότι σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της, αναμενόταν να δημιουργηθούν προβλήματα μεταξύ Αθηνών και Θεσσαλονίκης, καθώς υπήρχαν σκέψεις για μεταφορά της έκθεσης στην Αθήνα. Η κίνηση αυτή ωστόσο δεν είχε συνέχεια, αφού οι Θεσσαλονικείς αντέδρασαν, τονίζοντας την ιστορική και εμπορική σημασία της πόλης⁵⁰².

Παράλληλα στη Γερμανία, ξεκίνησε μία προσπάθεια για τη διευκόλυνση όλων όσων επιθυμούσαν να την επισκεφθούν. Το συντονισμό αυτής της προσπάθειας, είχε αναλάβει το ελληνογερμανικό επιμελητήριο στο Βερολίνο, ενώ και το γραφείο εκθέσεων και εμποροπανήγυρων της γερμανικής βιομηχανίας στο Βερολίνο ζήτησε γνωμοδότηση για την έκθεση από το γερμανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη και κατόπιν έστειλε τα σχέδια για το στήσιμο του γερμανικού περιπτέρου. Πρόθεση τους, ήταν να αντιπροσωπευθεί η Γερμανία με τον καλύτερο τρόπο και για το λόγο αυτό, ανέθεσαν σε

⁴⁹⁹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Έκθεση Λειψίας προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Λειψία 23 Ιουνίου 1926.

⁵⁰⁰ Ε. Χεκίμογλου – Ευφ. Ρούπα, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσ/νίκη 2000, 41.

⁵⁰¹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 30 Ιουνίου 1926. – Εφημερίδα *Μακεδονικά νέα*, 5-3-1926.

⁵⁰² P.A.A.A., R901/89047, *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Επιστολή. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών προς το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο και την Φρανκφούρτη καθώς και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, 3 Νοεμβρίου 1927.

εταιρεία την κατασκευή ενός ξύλινου περιπτέρου.⁵⁰³ Από τις υπόλοιπες χώρες μόνο η (sic) Ρωσία είχε ήδη πληρώσει για το δικό της περίπτερο ενώ δεν ήταν ξεκάθαρη η θέση και των άλλων χωρών. Ωστόσο, τον Οκτώβριο που πραγματοποιήθηκε τελικά η έκθεση, η Γερμανία δεν είχε δικό της περίπτερο, αλλά αντιπροσωπεύθηκε μέσω των συνεργατών της και κυρίως μέσω του Αλέξανδρου Ζαχαρίου⁵⁰⁴.

Η εξέλιξη αυτή ήταν αναμενόμενη, εξαιτίας της επιφυλακτικής στάσης του γερμανού προξένου. Ανησυχούσε για το χτίσιμο των περιπτέρων, το οποία ήταν από ξύλο και χωρίς στέγαστρα και δεν ήθελε να ενθαρρύνει τη γερμανική βιομηχανία να συμμετέχει στην έκθεση, ενώ η απειρία των διοργανωτών και η αυξανόμενη οικονομική κρίση, καταδίκάζαν κατά την άποψη του, την έκθεση σε αποτυχία⁵⁰⁵.

Μετά το τέλος της, ο ίδιος ο πρόξενος, διευκρίνιζε ότι η επιτυχία ήταν σχετικά ικανοποιητική, αν και όχι η αναμενόμενη, καθώς υπήρχε έλλειψη συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των διαφόρων επιχειρηματικών κύκλων. Φυσικά δεν γινόταν σύγκριση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές προσπάθειες. Σύμφωνα με τις περιγραφές του, ο χώρος που είχαν στη διάθεση τους οι εκθέτες ήταν περίπου 6.000 τ.μ. Παρόλα αυτά χρησιμοποιήθηκε μόνον ένα μικρό μέρος και τα περίπτερα δεν ξεχώριζαν από τα ανατολίτικα σκεπαστά παζάρια. Οι πρώτοι επισκέπτες της έκθεσης ήταν Βούλγαροι δημοσιογράφοι, επιχειρηματίες καθώς και μαθητές από τα σχολεία στο Μοναστήρι.

Τα οφέλη της έκθεσης ήταν τα κτίρια που απέμειναν στους διοργανωτές, περίπου 600.000 δρχ από την Εθνική Τράπεζα και 1.000.000 δρχ από τα εισιτήρια. Τα έσοδα αυτά, ήλπιζαν ότι θα έμεναν στις επιχειρήσεις ως ένα είδος κρατικής επιχορήγησης. Παράλληλα, ο

⁵⁰³ “Deutsche-Griechische Wirtschaftsnachrichten. Von der I. Internationalen Mustermesse in Saloniki „Hellas, Jahrgang 2, Numm.2, Hamburg 10 Juli 1926, 23.

⁵⁰⁴ “Die erste internationalen Mustermesse in Saloniki (1-15 Oktober 1926)”, *Hellas*, Jahrgang 6 Num.4

⁵⁰⁵ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 20 Ιουλίου 1926.

τζίρος των καταστημάτων στην Θεσσαλονίκη αυξήθηκε την περίοδο της έκθεσης περίπου κατά 20%.⁵⁰⁶

Από το εξωτερικό είχαν δικά τους περίπτερα μόνον η Σοβιετική Ένωση και η Βουλγαρία⁵⁰⁷, ενώ οι υπόλοιπες σημαντικές βιομηχανικές χώρες αντιπροσωπεύονταν μέσω λίγων εταιρειών⁵⁰⁸. Η Αγγλία και οι Η.Π.Α. εκπροσωπούνταν από εταιρείες γεωργικών μηχανημάτων, η Γαλλία και η Ιταλία από εταιρείες αυτοκινήτων, ενώ η Γερμανία από εταιρείες κατασκευής μηχανημάτων κατάλληλων για εργοστάσια υφαντουργίας. Ανασταλτικός παράγοντας για τους γερμανούς ήταν και η εμπλοκή του ελληνικού επιμελητηρίου στο Βερολίνο, το οποίο λειτουργώντας ως μεσάζων νοίκιαζε το χώρο στις γερμανικές επιχειρήσεις 200 £/τ.μ αντί 1£/τ.μ.

Η λανθασμένη κρίση του γερμανού προξένου στη Θεσσαλονίκη, σχετικά με την επιτυχία της έκθεσης, αλλά και τη σκοπιμότητα της γερμανικής παρουσίας σε αυτή, αφαίρεσε από το γερμανικό εξαγωγικό εμπόριο μία καλή ευκαιρία να κάνει αισθητή την παρουσία του στην Ελλάδα, ενώ απουσίαζαν οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις.

Το 1927 η έκθεση της Θεσσαλονίκης διοργανώθηκε για δεύτερη φορά με μεγαλύτερη επιτυχία. Συμμετείχαν 210 έλληνες εκθέτες και 298 από το εξωτερικό. Δικά τους περίπτερα είχαν η Ρουμανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία κ.α. Η συμμετοχή της Γερμανίας ήταν ενισχυμένη, καθώς τελικά συμμετείχαν 60 - 70 εταιρείες⁵⁰⁹. Από τις υπόλοιπες χώρες η Γαλλία και η Αμερική αντιπροσωπεύονταν από αυτοκινητοβιομηχανίες, ενώ η Αγγλία για ακόμη μία φορά, είχε συγκρατημένη παρουσία.

⁵⁰⁶ Ε. Χεκίμογλου – Ευφ. Ρούπα, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσ/νική 2000, 61.

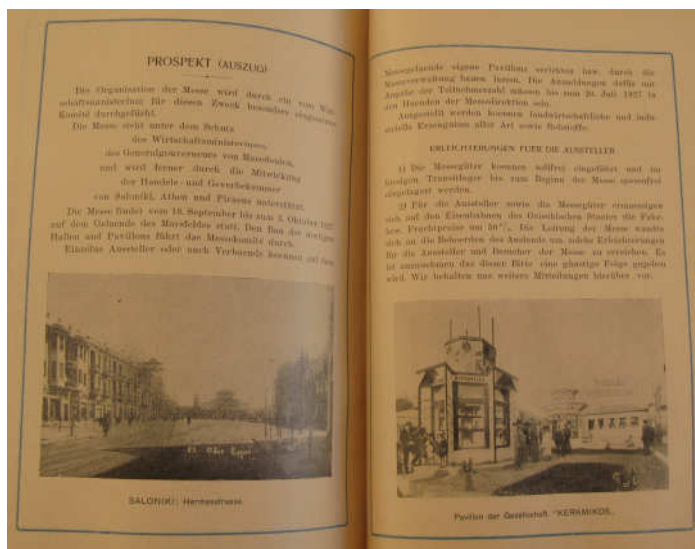
⁵⁰⁷ Το βουλγαρικό περίπτερο είχε ενοικιασθεί, ενώ το σοβιετικό είχε ανεγερθεί από την Σοβιετική Εμπορική Αντιπροσωπεία στην Ελλάδα και συμμετείχαν 42 σοβιετικές οργανώσεις. Βλ. Γ.Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήνα 1947, ΙΙΙ, 1170

⁵⁰⁸ Την προπολεμική περίοδο στην ΔΕΘ έλαβαν επίσημα μέρος 18 ξένες χώρες. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνεται η Γερμανία, όχι όμως η Γαλλία και η Αγγλία. Βλ. Χεκίμογλου-Ρούπα, *Η ιστορία...48*.

⁵⁰⁹ Ρ.Α.Α.Α., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 3 Οκτωβρίου 1927.

510

511

Τον Νοέμβριο του 1927 η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημέρωσε το Γερμανικό Εμπορικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο και τη Φρανκφούρτη καθώς και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, ότι δημιουργήθηκε στην Αθήνα εταιρεία με την επωνυμία «Γραφείο για

⁵¹⁰ P.A.A.A, R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη στα 1927

⁵¹¹ P.A.A.A, R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη στα 1927.

το Εμπόριο και τη Βιομηχανία της Εγγύς Ανατολής». Η εταιρεία είχε συσταθεί από έξι έλληνες εμπόρους και ένα δημοσιογράφο με κεφάλαιο 300.000 δρχ, δηλαδή περίπου 16.600 RM. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν καλή φήμη στην αγορά και αξιόλογη προσωπική περιουσία. Σκοπός τους ήταν να δημιουργήσουν μία μόνιμη έκθεση στην Αθήνα και για το λόγο αυτό ένας εκ των ιδρυτών, ο Σταύρος Αργυρόπουλος ταξίδεψε στο εξωτερικό προκειμένου να προσελκύσει ξένους επιχειρηματίες. Η προσπάθεια αυτή είχε την στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης όχι όμως και την οικονομική της ενίσχυση και δεν γνωρίζουμε αν είχε συνέχεια⁵¹².

Στα 1930 τα γραφεία της Siemens δέχθηκαν ένα τηλεφώνημα από τον σύμβουλο του Υπουργείου Εξωτερικών Feldbausch, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με τα θέματα της Ελλάδας. Στην επικοινωνία αυτή ο γερμανός αξιωματούχος τους ενημέρωσε ότι η ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο, με αφορμή τη σύναψη της συμφωνίας μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και της Siemens, ζήτησε εμμέσως τη δημιουργία ενός περιπτέρου της εταιρείας στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης. Ο Feldbausch ταξίδεψε στη Θεσσαλονίκη επισκέφθηκε τη Διεθνή Έκθεση και η άποψη που διαμόρφωσε ήταν ότι έπρεπε να στηθεί οπωσδήποτε ένα γερμανικό περίπτερο. Το κόστος του το υπολόγισε περίπου στα 30.000 RM. Το Υπουργείο θεωρούσε ότι θα ήταν χρήσιμο να υπήρχε η παρουσία και άλλων γερμανικών επιχειρήσεων⁵¹³. Ωστόσο το πρώτο επίσημο γερμανικό περίπτερο παρουσιάστηκε στην έκθεση της Θεσσαλονίκης το 1936. Επρόκειτο για ένα μεγάλο και άριστα οργανωμένο περίπτερο, το οποίο είχε ως κύρια εκθέματα μεταλλουργικά είδη, εποπτικά όργανα αλλά και χημικά προϊόντα.

⁵¹² Πιστεύω ότι πρόκειται για την ίδια προσπάθεια που η ένωση γερμανών βιομηχάνων είχε αναφέρει στο Υπουργείο Εξωτερικών στα 1925. Τότε το εγχείρημα δεν είχε προχωρήσει πιθανόν εξαιτίας της δικτατορίας του Πάγκαλου.

⁵¹³ Siemens Archiv Benutzerakten 12865, Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936) 21 Mai 1930. Σύμφωνα με τα έως τώρα δημοσιευμένα στοιχεία από το αρχείο της ΔΕΘ δεν προκύπτει ότι η πρωτοβουλία αυτή είχε θετική έκβαση.

ε₂) Η ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας

Εξίσου σημαντικό ήταν όμως και το ενδιαφέρον των ελληνικών επιχειρήσεων για την παρουσίαση των προϊόντων τους στη Γερμανία.

Στις αρχές του 1921, στην εφημερίδα *Industrie und Handels Revue*, που εξέδιδε ο έλληνας Δουρμουσόγλου, φιλοξενήθηκε γράμμα της διεύθυνσης της εμποροπανήγυρης της Λειψίας, στο οποίο γινόταν λόγος για τη δημιουργία ελληνικού περιπτέρου το οποίο θα λειτουργούσε στην έκθεση του φθινοπώρου⁵¹⁴. Όπως τονίζονταν, την προηγούμενη χρονιά επισκέφθηκαν την έκθεση περί τους 170 έλληνες, ενώ παράλληλα υπήρχε ισχυρή ελληνική παρουσία στην περιοχή.⁵¹⁵ Επίσημα η ελληνική πλευρά εκδήλωσε το ενδιαφέρον της για συμμετοχή στην έκθεση της Λειψίας, σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον των γερμανών βιομηχάνων για τη δημιουργία μίας μόνιμης έκθεσης στην Αθήνα, τέσσερα χρόνια αργότερα.

Ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Λειψία, Πέτρος Παπαγεωργίου όπως και ο εμπορικός ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο, Κων/νος Παπαγιάννης, είχαν έρθει σε επαφή με τη διεύθυνση της έκθεσης για να συζητήσουν τις προϋποθέσεις συμμετοχής της Ελλάδας σε αυτή. Στόχος τους ήταν να φέρουν σε επαφή ελληνικές επιχειρήσεις που επιθυμούσαν να εξάγουν στην Γερμανία, αλλά και επιχειρήσεις ελλήνων που δραστηριοποιούνταν ήδη στη Γερμανία προκειμένου να εκθέσουν από κοινού στο ελληνικό περίπτερο. Η ελληνική πλευρά επιθυμούσε μια εντυπωσιακή παρουσία

⁵¹⁴ Το οποίο όμως δεν λειτούργησε

⁵¹⁵ Ήδη από τον 18^ο αιώνα υπήρχε ισχυρή παρουσία ελλήνων εμπόρων στη Λειψία. Από το 1700 λειτουργούσε το «Ελληνικό σπίτι» σε ιδιόκτητο κτίριο. Στο σπίτι αυτό συγκεντρώνονταν όχι μόνον έλληνες, αλλά και οι περισσότεροι νοτιοευρωπαίοι. Στο σπίτι υπήρχε και παρεκκλήσι όπου γίνονταν λειτουργίες με το ελληνορθόδοξο τελετουργικό. Βλέπε σχετικά: Frank – Thomas Suppé, “Hellas Lipsiensis – Griechen in Leipzig”, *Griechen in Leipzig. Damals – Heute*, Leipzig 1999, 17-23

με περίπτερο περίπου 150 m² σε κεντρικό σημείο της πόλης, ενώ σκόπευε να δώσει δημοσιότητα σε αυτή την προσπάθεια⁵¹⁶. Τα ελληνικά προϊόντα που θα παρουσιάζονταν σε αυτήν την έκθεση, όπως και σε άλλες που θα ακολουθούσαν ήταν: καπνός, κρασί, κορινθιακή σταφίδα, τάπητες, σφουγγάρια κ.α. Το πρώτο περίπτερο με ελληνικά προϊόντα λειτούργησε στην έκθεση της Λειψίας το 1926.⁵¹⁷

Με την πάροδο των ετών η συμμετοχή της Ελλάδας καθιερωνόταν, όχι όμως σε επίπεδο κρατικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τον επίτιμο αντιπρόσωπο της έκθεσης της Λειψίας στην Αθήνα, Otto Deffner, η έως εκείνη τη στιγμή παρουσία της Ελλάδας στην έκθεση δεν είχε να επιδείξει κάτι το εξαιρετικό.

Το καλοκαίρι του 1928 ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πειραιά, Γεώργιος Στρίγκος, έστειλε στη Γερμανία τον Πέτρο Πολιτάκη, προκειμένου να δημιουργήσει νέες εμπορικές σχέσεις. Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα που διοχετεύει την είδηση αυτή προς το Υπουργείο Εξωτερικών δεν έχει περαιτέρω πληροφόρηση για την εξέλιξη του ταξιδιού αυτού.⁵¹⁸

Στα 1929 η Ελλάδα στόχευε ξανά σε δικό της περίπτερο σε κεντρικό σημείο. Ο Deffner επιθυμούσε την ενεργή κρατική συμμετοχή σε αυτήν την πρωτοβουλία και προς αυτή την κατεύθυνση θα χρησιμοποιούσε ως μέσο πίεσης την ύπαρξη προπαγάνδας για τα βουλγαρικά καπνά στην Λειψία.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159.

⁵¹⁷ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159., Βεβαίωση της έκθεσης της Λειψίας για τη συμμετοχή του ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου στην ανοιξιάτικη έκθεση του 1927, με την οποία εκφράζεται μεταξύ άλλων και η ικανοποίηση της για την ελληνική συμμετοχή.

⁵¹⁸ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 29 Ιουνίου 1928.

⁵¹⁹ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159., Otto Deffner προς Leipziger Messe, Athen, 30 September 1929.

Ένα σημαντικό πρόβλημα όμως για την ελληνική πλευρά ήταν το κόστος συμμετοχής. Σύμφωνα με την επιστολή των διοργανωτών της έκθεσης προς τον έλληνα εμπορικό ακόλουθο Παπαγιάννη, για τη χρήση 92,4 m² και για τις δύο εκθέσεις του 1930 οι ενδιαφερόμενοι θα έπρεπε να καταβάλουν 3.003 RM ενώ αν συμμετείχαν μόνον στη μία το κόστος ανερχόταν σε 5.243,70 RM⁵²⁰.

Η ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας ήταν σημαντική και για τους γερμανούς διοργανωτές, καθώς η αλληλογραφία τους με τον αντιπρόσωπο τους στην Αθήνα, δείχνει ότι επιθυμούσαν την ελληνική συμμετοχή και ιδιαίτερα αυτή του ελληνικού οργανισμού σταφίδας, ο οποίος όμως δεν λειτουργούσε ανεξάρτητα, αλλά συνδεόταν με το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία.

Ωστόσο η στάση των γερμανών στην πρόταση του Deffner, να στείλει επιστολή στον πρωθυπουργό Βενιζέλο, προκειμένου να ζητήσει τη συνδρομή του στην προσπάθεια για συμμετοχή της Ελλάδας στην έκθεση ήταν αρνητική. Οι υπεύθυνοι της έκθεσης φοβήθηκαν ότι η κίνηση αυτή θα παρερμηνευόταν από τους έλληνες, οι οποίοι θα ζητούσαν δωρεάν συμμετοχή ή έστω οικονομικές διευκολύνσεις⁵²¹.

⁵²⁰ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159. Leipziger Messe und Ausstellungs Aktiengesellschaft προς το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία, Λειψία, 16 Οκτωβρίου 1929.

⁵²¹ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159. Messamt Leipzig προς Otto Deffner, Leipzig 25 Oktober 1929.

522

523

⁵²² Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3710, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927.

⁵²³ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 4156, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1929.

524

525

⁵²⁴ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 4157, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1929.

⁵²⁵ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3714, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927.

526

527

Το αρχειακό υλικό που ερευνήθηκε σχετικά με την ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας τη δεκαετία του 1920, έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία για την πολιτική που ακολούθησαν οι ελληνικές επιχειρήσεις στην υπό εξέταση περίοδο. Η προσπάθεια εύρεσης νέων

⁵²⁶ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3709, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927

⁵²⁷ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3651, Η είσοδος στο ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1926.

αγορών διάθεσης των ελληνικών προϊόντων και κατ'επέκταση η ανάπτυξη των ελληνικών εξαγωγών ήταν ο βασικός άξονας στον οποίο στηρίχθηκαν οι ελληνικές επιχειρήσεις. Το κύρος της διεθνούς εκθέσεως της Λειψίας εξασφάλιζε την παρουσία εκπροσώπων από σημαντικές αγορές και δημιουργούσε συνθήκες στις οποίες ευδοκιμούσαν οι ευκαιρίες για τις κατάλληλες επαφές. Ταυτόχρονα όμως και ενώ υπήρχε η βούληση του ελληνικού κράτους να ενισχύσει την προσπάθεια των ελλήνων επιχειρηματιών, γίνεται εμφανής η αδυναμία έμπρακτης βοήθειας κυρίως εξαιτίας του ισχνού κρατικού προϋπολογισμού.

Από την άλλη πλευρά η διοίκηση της έκθεσης της Λειψίας αν και επιθυμούσε την εμπλοκή του ελληνικού κράτους, ήταν απρόθυμη να προχωρήσει σε οικονομικές παραχωρήσεις προς τους Έλληνες επηρεαζόμενη σαφώς και από την ασταθή πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα.

Παρά τα προβλήματα όμως η παρουσία ελληνικών προϊόντων στην έκθεση της Λειψίας συνεχίσθηκε μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πόλεμος όμως, όπως και ο προηγούμενος, λειτούργησε καταλυτικά σε όλα τα επίπεδα των διμερών σχέσεων και δεν άφησε ανεπηρέαστες ούτε τις οικονομικές. Η επανασύνδεση φάνηκε ιδιαίτερος επίπονη τόσο εξαιτίας των δασμολογικών περιορισμών όσο και εξαιτίας του αυξανόμενου ανταγωνισμού με άλλες χώρες.

στ) Παρουσία επιχειρήσεων γερμανικών συμφερόντων στην Ελλάδα

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η *Siemens* αντιπροσωπεύεται στην Ελλάδα από τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου⁵²⁸. Το 1911 η *Bosch* διέθετε στην Αθήνα κατάστημα πώλησης των προϊόντων της και έπειτα από την αναγκαστική διακοπή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επανήλθε στην ελληνική αγορά το 1920, με αντιπρόσωπο τον Γρηγόρη Παλαιολόγο⁵²⁹.

Από το 1901 η εταιρεία κατασκευής μηχανημάτων *M.A.N* παρέδιδε σποραδικά μηχανήματα σε διάφορες επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μεταξύ των αποδεκτών το τυπογραφείο *Ακρόπολις*, και η *Société Héliénique des Poudreries et Cartoucheries (ΠΥΡ - ΚΑΛ)*. Η αντιπροσωπεία της εταιρείας στην Ελλάδα χρονολογείται από το 1901 με πρώτο αντιπρόσωπο την εταιρεία *Baumann & Beckmann*, για να ακολουθήσει στα 1913 ο Α. Ζαχαρίου και το 1937 η εταιρεία Γκέρτσου⁵³⁰.

Το 1913 η *Daimler-Motoren-Gesellschaft* αντιπροσωπευόταν στην Αθήνα από τον Νίκο Σιμόπουλο. Η εταιρεία στεγαζόταν στην οδό Μητροπόλεως 2, ενώ το γκαράζ και το συνεργείο της βρισκόταν στην οδό Ξενοφώντος. Μετά τον πόλεμο και αυτή η αντιπροσωπεία πέρασε

⁵²⁸ Siemens Archiv, Benutzerakten, 8692, *Arbeitsordnungen* (1892-1974). Ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου (1869-1938) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους επιχειρηματίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Μηχανικός με μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελβετία και εργασιακή εμπειρία στη Γερμανία, ανέπτυξε σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα αναλαμβάνοντας την εκτέλεση πολλών δημόσιων έργων μεταξύ των οποίων και την κατασκευή των σιδηροδρόμων και σταθμών του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Αθηνών. Παράλληλα αντιπροσώπευε γερμανικούς εμπορικούς οίκους στην Ελλάδα, ανάμεσα στους οποίους και της Siemens. Το αρχείο του ανθρώπου αυτού δεν σώζεται, και τα στοιχεία που κατάφερα να συγκεντρώσω τα οφείλω στο μικρανησιό του, κύριο Αιμίλιο Μπουρατίνο. Ο Ζαχαρίου πέθανε άκληρος αφήνοντας τη βίλα του στην Καστέλα, κληροδότημα στο Δήμο Πειραιά. Η βιβλιοθήκη του Αλέξανδρου Ζαχαρίου σώζεται στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο έπειτα από δωρεά της συζύγου του, Αυγούστας, η οποία ικανοποίησε την επιθυμία του εκλιπόντος. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε: *Μεγα Ελληνικών βιογραφικών λεξικών Βοβολίνη*, Αθήνα 1965, τομ. 1, 105-111. – Ελένη Καλαφάτη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995.

⁵²⁹ Την πληροφορία αυτή την έχω από την κυρία Vera Dendler, υπεύθυνη Δημοσίων Σχέσεων της εταιρείας στη Στουτγκάρδη, την οποία και ευχαριστώ.

⁵³⁰ Τα στοιχεία αυτά τέθηκαν στη διάθεση μου από την υπεύθυνη του αρχείου της εταιρείας *M.A.N* στο Augsburg κυρία Gerlinde Simon, την οποία και ευχαριστώ.

στα χέρια του Μενέλα Μεταξά,⁵³¹ για να καταλήξει στον Κρίτωνα Δηλαβέρη.

Μία ακόμη σημαντική παρουσία γερμανικής επιχείρησης στην Ελλάδα, είναι αυτή της γνωστής φαρμακοβιομηχανίας *Bayer*, η οποία σε σχετικό έγγραφό της περιγράφει την εδώ δράση της, πριν και μετά το Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵³².

Πριν το 1914 η εταιρεία αντιπροσωπευόταν από την εταιρεία του Φ. Μοδιάνο με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Η έκρηξη όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διέκοψε τις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών, ενώ τα προβλήματα για την ελληνική αντιπροσωπεία μεγάλωσαν με την άφιξη και εγκατάσταση των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η ανάπτυξη ασθενειών όπως η μαλάρια και ο δάγγειος πυρετός, έδωσε νέα ώθηση στα προϊόντα της γερμανικής εταιρείας, η οποία σύστησε μία ακόμη αντιπροσωπεία, αυτή τη φορά με έδρα την Αθήνα.

Αντιπρόσωπος της νότιας Ελλάδας έγινε ο Πανσανίας. Μακρής⁵³³, ενώ στη βόρεια Ελλάδα παρέμεινε η εταιρεία Μοδιάνο.

Στα 1926 η *Bayer* έχοντας στην Ελλάδα κύκλο εργασιών περίπου 75.000 R.M, αποφάσισε να δημιουργήσει υποκατάστημα με την επωνυμία *Phathina S.A.* Το υποκατάστημα θα έδρευε στην οδό Κλεισθένους στην Αθήνα, ενώ παράλληλα θα εξακολουθούσε τη λειτουργία της και η αντιπροσωπεία της Θεσσαλονίκης.

Η δημιουργία υποκαταστήματος με ένα τέτοιο περιορισμένο κύκλο εργασιών ήταν τόλμημα, αφού το κατώτερο όριο που έθεταν οι γερμανοί για τη δημιουργία υποκαταστήματος στο εξωτερικό ήταν 500.000 R.M. Ωστόσο, οι εκτιμήσεις της ηγεσίας της εταιρείας ήταν σωστές καθώς τον

⁵³¹ Η πληροφορία προέρχεται από τα αρχεία της εταιρείας και ευχαριστώ πολύ τον κ. Hans-Hermann Pogarell.

⁵³² Bayer Archiv, Verkauf Pharma, 1/6.6.18.

⁵³³ Μέγα Ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν Βοβολίνη, Αθήνα 1965, τομ. 1, 144.

τρίτο χρόνο της λειτουργίας της, η *Phathina* είχε κύκλο εργασιών πάνω από 1.500.000 R.M ενώ ο μέσος όρος του κύκλου εργασιών της από το 1926 έως το 1938 ανέρχονταν σε 845.000 R.M.

Σημαντικά ήταν επίσης τα έσοδα της εταιρείας από τα παραφαρμακευτικά προϊόντα και τα χημικά, αν και σε αυτά τα είδη υπήρχε έντονος ανταγωνισμός από τη Σοβιετική Ένωση⁵³⁴.

Στη Θεσσαλονίκη παράλληλα με την αντιπροσωπεία της *Bayer* δραστηριοποιούνταν και μια άλλη μεγάλη φαρμακευτική εταιρεία η *Boehringer*⁵³⁵.

Το εμπορικό πεδίο δράσης των γερμανικών επιχειρήσεων εκτείνονταν σε διάφορους τομείς. Είχε ως κύριο άξονα την πώληση μηχανημάτων τα οποία χρησιμοποιούνταν στη βιομηχανία, αλλά υπήρχαν παράλληλα και οι φαρμακευτικές εταιρείες οι οποίες παρασκεύαζαν και προμήθευαν την ελληνική αγορά με φαρμακευτικό υλικό. Επίσης εξειδικευμένες επιχειρήσεις, εξόπλιζαν με ειδικά μηχανήματα και επιστημονικά όργανα το στρατό ή άλλες υπηρεσίες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η γνωστή γερμανική εταιρεία κατασκευής επιστημονικών οργάνων υψηλής ακρίβειας και οπτικών φακών, *Zeiss*.

⁵³⁴ Στις 23 Ιουνίου 1926 υπογράφηκε έπειτα από διετεείς διαπραγματεύσεις, δασμολογικό σύμφωνο μεταξύ Ελλάδας και Σ. Ένωσης, το οποίο προέβλεπε αγροτικά και βιομηχανικά προϊόντα των δύο χωρών που θα απολάμβαναν τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Βλ. σχετικά, Ανδρέας Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα 1989, 180.

⁵³⁵ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /133 /26. Από το αρμόδιο τμήμα της φαρμακοβιομηχανίας *Boehringer Ingelheim Hellas*, όπου απευθύνθηκα για να επιβεβαιώσω την πληροφορία αυτή, το αρμόδιο τμήμα δήλωσε παντελή άγνοια.

Η Zeiss το 1920⁵³⁶ είχε εμπορικό αντιπρόσωπο στην Αθήνα τον Μενέλα Μεταξά⁵³⁷ - συγγενή του δικτάτορα και μέλος εξ αγχιστείας της οικογένειας Χαρίλαου.⁵³⁸ Η εν λόγω εταιρεία είχε συμβόλαιο αντιπροσώπευσής της στην Ελλάδα με τον Μενέλα Μεταξά. Το συμβόλαιο αυτό είχε διάρκεια 15 ετών και έδινε στον Μεταξά την αποκλειστική αντιπροσωπεία της Zeiss για όλη την Ελλάδα, αποκλείοντας την πώληση πολεμικού υλικού. Πριν την καταστροφή της Σμύρνης τόσο ο Μεταξάς όσο και ο αντιπρόσωπος στη Σμύρνη Γεωργινιάδης λάμβαναν σύμφωνα με το συμβόλαιο προμήθεια 10% επί των πωλήσεων προς τον ελληνικό στρατό.⁵³⁹

Από τα στατιστικά στοιχεία της γερμανικής εταιρείας για την οκταετία 1922 - 1930 διαπιστώνουμε μία αυξανόμενη ζήτηση σε ιατρικά εργαστηριακά εργαλεία, όπως μικροσκόπια και μηχανήματα ανάλυσης αλλά και σε συσκευές που ήταν αναγκαίες στην γεωδαιτική υπηρεσία του στρατού. Το 1922 η εταιρεία είχε διαθέσει στην ελληνική αγορά 12.093 μικροσκόπια, ενώ το 1929, 38.485. Αντίστοιχα οι γεωδαιτικές συσκευές το 1922 ήταν 1.400 και έφθασαν το 1929 στις 76.262.

Στα επόμενα χρόνια οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Γερμανίας εξελίσσονταν ομαλώς, αφού τα προϊόντα των δύο χωρών αλληλοσυμπληρώνονταν. Στην περαιτέρω ανάπτυξη των σχέσεων τους θα συνέβαλε η διαιτητική επίλυση των εμπορικών διαφορών σύμφωνα με τη ρύθμιση που έγινε από το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία.

⁵³⁶ Το συμφωνητικό ανάληψης της αντιπροσωπείας σώζεται στα αρχεία της εταιρείας στην Ιένα και τέθηκε στη διάθεση μου με πολύ μεγάλη προθυμία από τον κ. Wolfgang Wimmer, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

⁵³⁷ Ο Μενέλας Μεταξάς, αντιπροσωπεύει και την Daimler Crysler από το 1924 έως το 1930. Κατά τη διάρκεια αυτή πουλήθηκαν συνολικά 18 I.X, και 22 φορτηγά μεγάλου και μεσαίου μεγέθους. Βασικός αγοραστής των ιδιωτικής χρήσης αυτοκινήτων ήταν κυρίως η βασιλική οικογένεια.

⁵³⁸ Η αδελφή του Μενέλα Μεταξά, Βιργινία είχε παντρευτεί τον ανηψιό του Επαμεινώνδα Χαρίλαου, Λύσανδρο.

⁵³⁹ Carl Zeiss Archiv, 11994, *Vertreterverträge mit Menelas Metaxa, Athen betr. General – Vertretung der Firma Zeiss in Griechenland vom 12 Oktober 1920 und 2 Januar 1935.*

ζ) Συμμετοχή γερμανικών εταιρειών στην εκτέλεση δημοσίων έργων

Στα πλαίσια της εσωτερικής της πολιτικής η ελληνική κυβέρνηση μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και ειδικότερα μετά την έλευση των προσφύγων το 1922, επεδίωξε να αναπτύξει τον τομέα των δημοσίων έργων προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των πολιτών και παράλληλα να δοθεί νέα ώθηση στην ανάπτυξη της οικονομίας.

540

Για την πραγματοποίηση των σχεδίων αυτών το ελληνικό κράτος στράφηκε σε μεγάλο βαθμό στον εξωτερικό δανεισμό. Η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης την περίοδο 1923 - 1932, χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διαρκούς δανεισμού, προκειμένου μέσω των μεγάλων

⁵⁴⁰ Άποψη της πλατείας Ομονοίας πριν την έναρξη των εργασιών για τη διάνοιξη της σήραγγας του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. *Φωτογραφικό Αρχείο Siemens.*

δημοσίων έργων να επιτευχθεί η ανάκαμψη της οικονομίας και η παράλληλη ενσωμάτωση των προσφύγων.⁵⁴¹

Τα δάνεια που χορηγήθηκαν στην Ελλάδα την υπό εξέταση περίοδο, προήλθαν από ξένες κυβερνήσεις, από αλλοδαπούς κεφαλαιούχους αλλά και από τραπεζίτες. Οι όροι χορήγησης των δανείων αυτών ήταν τις περισσότερες φορές επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο.

Η έλλειψη τεχνογνωσίας αλλά και κεφαλαίων οδήγησε το ελληνικό κράτος στην ανάθεση επί πληρωμή, σημαντικών έργων κοινωνικής οφέλειας σε ξένους επιχειρηματίες, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι στην Ελλάδα τους δίνονταν η ευκαιρία να αποκομίσουν μεγάλα οικονομικά οφέλη όχι μόνον βραχυπρόθεσμα με την κατασκευή των έργων, αλλά και μακροπρόθεσμα μέσω του δικαιώματος της προνομιακής εκμετάλλευσης αυτών. Μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες σε συνεργασία με χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς των χωρών τους κατέθεταν προτάσεις διεκπεραίωσης έργων σε συνδυασμό με την άμεση χρηματοδότησή τους.

Η μέθοδος για τη διείσδυση στην ελληνική οικονομία δεν περιοριζόταν βέβαια μόνο στη χορήγηση δανείων αλλά περιελάμβανε και την ενεργοποίηση ενός ευρύτερου φάσματος ελλήνων επαγγελματιών όπως αντιπροσώπων μεγάλων εταιρειών, κατασκευαστών αλλά και μηχανικών.

Ωστόσο, ο ανταγωνισμός των ξένων την περίοδο αυτή είχε αλλάξει μορφή. Κατ'αρχήν δυνάμεις που παραδοσιακά δραστηριοποιούνταν στην περιοχή αποστασιοποιήθηκαν. Η Γαλλία μετά και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν θεωρούνταν σημαντικός ανταγωνιστής για την ελληνική αγορά καθώς στα πλαίσια της πολιτικής της στα Βαλκάνια

⁵⁴¹ Στέλλα Καραγιάννη, «Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 75. Margarita Dritsas, *Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective*, Upsala 1993, 18

αλλά και με τη δημιουργία της μικρής Αντάντ είχε στραφεί περισσότερο προς τη Γιουγκοσλαβία. Από την άλλη πλευρά η στάση της Γερμανίας συνοψίζεται με απόλυτη σαφήνεια στις θέσεις του πρεσβευτή της στην Αθήνα, Martin Renner, ο οποίος πίστευε ότι για να ευδοκιμήσει μία ξένη επιχείρηση στην ελληνική αγορά θα έπρεπε να συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις: **α)** Στο καθαρά επιχειρησιακό μέρος, έπρεπε εξ αρχής να έχει εξασφαλίσει το θέμα της χρηματοδότησης. Όποιος είχε τη μεγαλύτερη οικονομική κάλυψη είχε και το προβάδισμα. **β)** Ο πολιτικός παράγοντας. Η άσκηση συγκρατημένης πολιτικής δεν είχε καμμία τύχη στην Ελλάδα. Οι μεγάλες δυνάμεις με συμφέροντα στα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα οι : Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία είχαν το πάνω χέρι στις διαπραγματεύσεις και ενεργούσαν ασκώντας ισχυρότατες πιέσεις. Αντίθετα, η Γερμανία δεν μπορούσε να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο στην Ελλάδα, καθώς οι προσωπικές επαφές με φιλογερμανούς υπουργούς έπαιζαν πολύ μικρό ρόλο, όπως αποδείχθηκε, και οι κινήσεις τους, εξαιτίας του αντιγερμανικού αισθήματος του ελληνικού λαού, ήταν πάντα υπό εξέταση, και **γ)** Οι διαπροσωπικές σχέσεις έπρεπε να είναι ισχυρές, και όχι παντα ξεκάθαρες καθώς θα συνδυάζονταν με τα οικονομικά συμφέροντα⁵⁴².

Κυρίαρχος ήταν ο ρόλος του αγγλικού κεφαλαίου εξαιτίας των παραδοσιακά στενών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών αλλά και της σημασίας που έδινε η αγγλική κυβέρνηση στην ενίσχυση των αγγλικών επιχειρηματικών συμφερόντων. Παράλληλα αυξημένο ήταν και το ενδιαφέρον των αμερικανών επιχειρηματιών, οι οποίοι τη δεκαετία του 1920 στόχευαν στις νέες αναπτυσσόμενες αγορές.⁵⁴³

⁵⁴² P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 15 Ιουλίου 1927.

⁵⁴³ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio, 1988.

Η Βρετανία είχε τον πρώτο λόγο στην περίπτωση της Ελλάδας, και η τράπεζα Habros ήταν αποφασισμένη να μην αφήσει χώρο στους καινούριους. Ήταν σαφές ότι οι επενδύσεις δεν αφορούσαν μόνο βραχυπρόθεσμα κέρδη, αλλά επηρεάζονταν από τη γεωπολιτική θέση της χώρας και τις μελλοντικές βλέψεις των άγγλων για την περιοχή.

Η τράπεζα Hambros είχε στενή σχέση με τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, του οποίου υπήρξε υποστηρικτής και προσωπικός τραπεζίτης. Στα χρόνια που ακολούθησαν η τράπεζα συμμετείχε στα περισσότερα από τα δάνεια που σύναψε το ελληνικό κράτος, ενώ παράλληλα το 1887 μαζί με την *Comptoir d' Escompte de Paris* δημιούργησε την εταιρεία διαχείρισης μονοπωλίων, μέσω της οποίας απέκτησε έλεγχο στα δημοσιονομικά της Ελλάδας.

Ισχυρότερη έγινε η παρουσία της μετά τη μικρασιατική καταστροφή όταν ανέλαβε να εκδόσει πάνω από το ήμισυ της συνολικού κεφαλαίου που δανείσθηκε το ελληνικό κράτος από τη διεθνή κεφαλαιαγορά, ενώ υπήρξε η μοναδική αγγλική πηγή δανειοδότησης.

Η ίδια η Τράπεζα θεωρούσε ως φυσικό της αντιπρόσωπο επί ελληνικού εδάφους, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, στην οποία συχνά ανέθετε τις διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση.⁵⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, παρά τις ικανότητες των αμερικανικών επιχειρήσεων δεν είχε χαραχθεί κρατική εξωτερική εμπορική πολιτική που να αφορά στην Ελλάδα. Ωστόσο, σε σχετική έκθεση του Gousovich με τον τίτλο *Hints of some important enterprises in Greece* περιγράφεται η πολιτική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα στα 1924, καθώς και οι ευκαιρίες που παρουσιάζονται στους κεφαλαιούχους για την επίτευξη κέρδους.⁵⁴⁵ Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η πολιτική κατάσταση στη χώρα

⁵⁴⁴ Ιωάννα Μίνογλου, *Τραπεζίτες και οικονομική ανάπτυξη: Οι δραστηριότητες των αγγλοελληνικών τραπεζικών ομίλων στο Μεσοπόλεμο*, 94^η Συνάντηση ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1989, 19-21.

⁵⁴⁵ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 418 / 15

ομαλοποιείται και ότι η χρονική στιγμή ήταν κατάλληλη για τη δημιουργία, τόσο μιας κατασκευαστικής εταιρείας που θα κάλυπτε τις αυξημένες ανάγκες στέγασης των κατοίκων σε Αθήνα και Πειραιά όσο και για άλλα έργα υποδομής, όπως ηλεκτροδότηση, υδροδότηση και αποχετευτικό σύστημα. Η ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της είχε προβεί στη λήψη μιας σειράς οικονομικών μέτρων, όπως η απαλλαγή από δασμούς σε εισαγόμενες πρώτες ύλες, προκειμένου να διευκολύνει τους ξένους επενδυτές. Η έκθεση αυτή έκλεινε επισημαίνοντας την ανάγκη άμεσης αποστολής ειδικών για τη μελέτη των οικονομικών και τεχνικών λεπτομερειών καθώς δεν υπήρχε χρόνος για χάσιμο ή ανταλλαγή αλληλογραφίας, αφού κάτι παρόμοιο στην Τουρκία είχε στοιχίσει την απώλεια της ανάθεσης.

Το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε στον επιχειρηματικό κόσμο, πολύ γρήγορα μεταφέρθηκε και στις κυβερνήσεις των ξένων κρατών, οι οποίες άρχισαν να μεσολαβούν στην ελληνική κυβέρνηση ή ακόμη και να ασκούν πιέσεις προς αυτή, για λογαριασμό των εταιρειών τους. Έτσι, η ανάθεση των έργων για μία ακόμη φορά μετατράπηκε σε μέσο άσκησης πολιτικής⁵⁴⁶.

Πολλές αναφορές ελλήνων πρεσβευτών, αλλά και προσωπικών φίλων του Ελευθέριου Βενιζέλου σώζονται στο αρχείο του και επιβεβαιώνουν τη σημασία των έργων για το ξένο κεφάλαιο. Για παράδειγμα, επιστολές άγγλων επιχειρηματιών προς τον Sir Arthur Crosfield, στενό φίλο του Ελευθερίου Βενιζέλου προκειμένου να μεσολαβήσει υπέρ των εταιρειών τους,⁵⁴⁷ καθώς και του έλληνα

⁵⁴⁶ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 256. – Margarita Dritsas, *Foreign Capital and Greek development in a historical perspective*, Upsala 1993, 18-19.

⁵⁴⁷ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 358 / 65

πρεσβευτή στο Λονδίνο, Δημήτρη Κακλαμάνου, ο οποίος πρώτος δεχόταν τις πιέσεις των ενδιαφερομένων.⁵⁴⁸

Σε επιστολή του προς την ελληνική κυβέρνηση ο Sir John Norton Griffiths, αναφέρει ότι οι εταιρείες που αντιπροσωπεύει προτίθενται να συνεργασθούν με ελληνικές για την ανάληψη εκτέλεσης των εξής έργων: α) Κατασκευή λιμανιού στον Πειραιά, β) Σιδηροδρομικό σταθμό και έργα στο λιμάνι Θεσσαλονίκης, σε συνδυασμό με βουλγαρικό και γιουγκοσλαβικό Δίκτυο και γ) οποιοδήποτε άλλο έργο θεωρηθεί εθνικής σημασίας. Αν οι έλληνες δεχθούν τη συνεργασία η αγγλική πλευρά θα λάβει όλα τα αναγκαία διπλωματικά και πολιτικά μέτρα ώστε να μην υπάρξουν αντιδράσεις⁵⁴⁹.

Οι ελληνικές τεχνικές εταιρείες από την άλλη πλευρά παρέμεναν εκτός των διαγωνισμών αναλαμβάνοντας μόνο περιστασιακά υπεργολαβίες για την εκτέλεση τμημάτων των έργων. Τα οφέλη για την ελληνική οικονομία, όσον αφορά την μείωση της ανεργίας, δεν ήταν τα αναμενόμενα αφού οι ξένοι ανάδοχοι υπόσχονταν αόριστα την παραχώρηση των υπεργολαβιών στους έλληνες αλλά ουσιαστικά ακολουθούσαν άλλες διαδικασίες.

Για παράδειγμα, τα σιδηροδρομικά έργα που είχαν ανατεθεί στη βελγική εταιρεία *Société Commerciale de Belgique* εκτελούνταν με τον έλεγχο του βέλγου αναδόχου, ο οποίος αμοίβονταν αδρά. Η κατασκευή προχωρούσε με υπεργολαβίες, κατόπιν τμηματικών διεθνών δημοπρασιών στις οποίες σχεδόν ποτέ δεν πλειοδοτούσαν έλληνες.

Το ελληνικό κράτος είχε συνάψει το 1925 και 1926 με την βελγική εταιρεία *Société Commerciale de Belgique* δύο συμβάσεις, σύμφωνα με τις οποίες η εταιρεία αναλάμβανε την κατασκευή νέων σιδηροδρομικών γραμμών, περίπου 350 χλμ, την αντικατάσταση των παλαιών γραμμών

⁵⁴⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/50/65-66

⁵⁴⁹ Α.Υ.Ε. Φακ. 34 Γερμανία 1921, *Προμήθειες στρατιωτικού υλικού*.

και την επισκευή άλλων, καθώς επίσης και την προμήθεια σημαντικών ποσοτήτων σιδηροδρομικού υλικού. Για τη διευκόλυνση της ολοκλήρωσης του έργου η ανάδοχη εταιρεία παρήχε στην ελληνική κυβέρνηση δάνειο ύψους 21 εκ. \$, το οποίο εκδόθηκε τμηματικά. Το πρώτο μέρος είχε επιτόκιο 8% και ήταν δεκαετούς λήξης ενώ το δεύτερο με το ίδιο επιτόκιο ήταν εξαετούς λήξης. Η σύμβαση αυτή ήταν επαχθέστατη για την ελληνική πλευρά καθώς το χρονικό διάστημα αποπληρωμής των δανείων ήταν εξαιρετικά μικρό, τα έργα ήταν ακόμη υπό κατασκευή και δεν είχαν αρχίσει να αποδίδουν⁵⁵⁰.

Μοναδική εξαίρεση στην απογοητευτική αυτή πρακτική ήταν η εταιρεία *Μακρή*, η οποία είχε αναλάβει τα έργα οδοποιίας. Χωρίς τις υπερβολαβίες που ανέθετε η εταιρεία, οι έλληνες εργολήπτες, παρά τον πυρετό κατασκευής δημοσίων έργων στη χώρα τους θα ήταν άνεργοι⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ Στέλλα Καραγιάννη, « Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου », *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 57-58.

⁵⁵¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/104/47

ζ₁) Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος – Siemens.

Η μόνη εταιρεία η οποία μπόρεσε να λάβει μέρος επιτυχώς σε ανάθεση δημοσίου έργου μέσω δημοπρασίας ήταν η *Εργοληπτική* - συμφερόντων Μόσχου Διαμαντόπουλου - η οποία σε συνεργασία με γερμανικούς οίκους και την εταιρεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου *Τέκτων*, ανέλαβε τα έργα κατασκευής των υπονόμων στη Θεσσαλονίκη και τη προέκταση της σήραγγας των Ελληνικών Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων⁵⁵² από την Ομόνοια έως το σταθμό Αττικής.

Για το τελευταίο αυτό έργο είχε προκηρυχθεί μειοδοτικός διαγωνισμός μεταξύ ελληνικών οίκων, οι οποίοι συνεργάζονταν με ξένους⁵⁵³. Για να μπορέσει να γίνει δεκτή μία προσφορά, έπρεπε να υπάρχουν αποδείξεις από τους ενδιαφερόμενους για ανάληψη αντίστοιχων έργων στο παρελθόν. Επίσης, έπρεπε να έχουν διαθέσιμα κεφάλαια ίσα με το 20% της προσφοράς. Στον τεχνικό τομέα ο εργολάβος που θα αναλάμβανε την εκτέλεση του έργου⁵⁵⁴ έπρεπε να υπογράψει μία δήλωση, σύμφωνα με την οποία, δήλωνε ότι γνώριζε και δεσμευόταν από: **α)** τους κανονισμούς του Συνδέσμου των γερμανικών Συλλόγων Αρχιτεκτόνων και Μηχανικών, του Συλλόγου γερμανών Μηχανικών, του Συλλόγου γερμανών μεταλλωρύχων και του γερμανικού Συνδέσμου σιδηρών κατασκευών, οι οποίοι δημοσιεύονται με τον τίτλο *Normalbedingungen für die Lieferung von Eisenbauwerken*, **β)** τους κανονισμούς με τίτλο *Bestimmungen des Deutschen Ausschusses für Eisenbeton* έκδοσης 1925, **γ)** τις διατάξεις με τίτλο *Vorschriften für Eisenbauwerke* οι οποίες εκδόθηκαν από τη γερμανική εταιρεία σιδηροδρόμων στο Βερολίνο το 1925 και αρκετούς άλλους κανονισμούς

⁵⁵² όπ.π. υποσ. 528

⁵⁵³ Στον τύπο της εποχής δεν υπήρξαν αντιδράσεις καθώς τα έργα είχαν ανατεθεί επισήμως σε ελληνικές εταιρείες οι οποίες συνεργάζονταν με γερμανικούς οίκους σε θέματα τεχνογνωσίας.

⁵⁵⁴ Αντίστοιχες προδιαγραφές με αναφορές σε αγγλικούς ή άλλης εθνικότητας κανονισμούς δεν εντόπισα στις προσφορές για την ανάληψη δημοσίων έργων.

και διατάξεις που ίσχυαν στο γερμανικό κράτος.⁵⁵⁵ Η υπογραφή της δήλωσης αυτής αποτελούσε μία προφανή αναγνώριση της τεχνογνωσίας των γερμανικών επιχειρήσεων σε τέτοιου είδους κατασκευαστικά έργα

⁵⁵⁵ Αρχείο Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων, αταξινόμητο. Ευχαριστώ πολύ τον κ. Μανώλη Φωτόπουλο που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο υλικό.

⁵⁵⁶ Το εργοτάξιο στην Ομόνοια. Άποψη από την οδό Πειραιώς. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁵⁷ Έξοδος του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου επί της οδού Χέϊδεν. Στο βάθος διακρίνεται η διαφημιστική πινακίδα της εργοληπτικής εταιρείας του Ζαχαρίου, «Τέκτων». Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

558

Τα έργα θεμελιώθηκαν κατά τη διάρκεια της Οικουμενικής κυβέρνησης και ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο του 1930 οπότε εγκαινιάστηκαν από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Στο αρχείο της *Siemens* αλλά και εδώ στην Ελλάδα, στο αρχείο του Η.Σ.Α.Π. σώζεται λεύκωμα με φωτογραφιών από την κατασκευή των σιδηρόδρομων και των σταθμών Ομόνοιας, Βικτώριας και Αττικής.⁵⁵⁹

560

⁵⁵⁸ Το κιόσκι εντός του σταθμού στην Ομόνοια. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁵⁹ Siemens Archiv & Αρχείο Η.Σ.Α.Π

⁵⁶⁰ Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος κατά τα εγκαίνια του σταθμού στις 21 Ιουλίου 1930. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

561

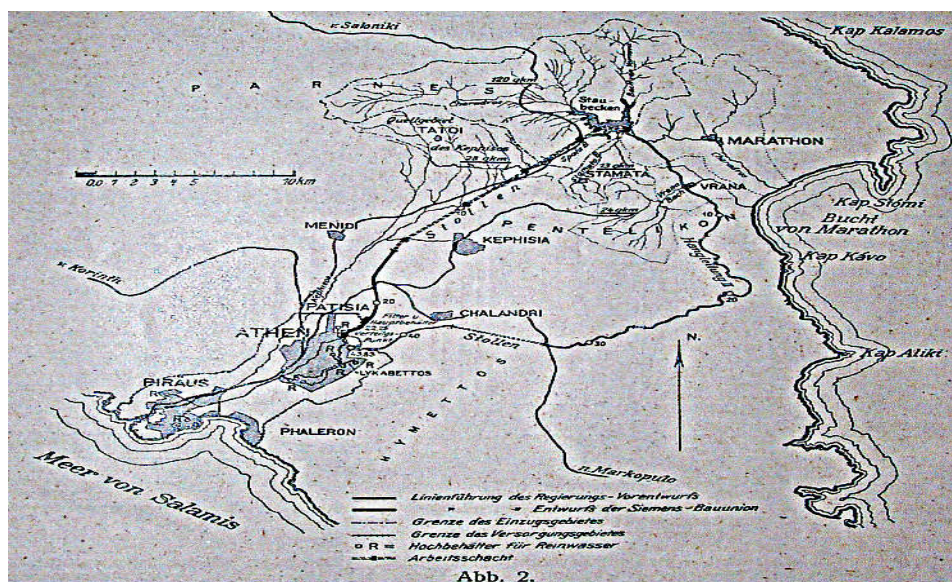
562

⁵⁶¹ Ο Υπουργός συγκοινωνιών Ι. Μεταξάς, ο δήμαρχος Σπ. Πάτσης στη θεμελίωση του έργου. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁶² Αγιασμός από το Μητροπολίτη Αθηνών κατά τη τελετή θεμελίωσης του έργου. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

στ₂) Η υδροδότηση της Αθήνας. Philipp Holzmann – Siemens

Ένα ακόμη δημόσιο έργο για το οποίο εκδηλώθηκε γερμανικό ενδιαφέρον ήταν η υδροδότηση της Αθήνας.

563

Το πρόβλημα της ύδρευσης στην πρωτεύουσα ήταν χρόνιο και επιδεινώθηκε με την έλευση των προσφύγων, θέτοντας σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη θέλοντας να ξεκινήσει τις διαδικασίες για την εκτέλεση του έργου προκήρυξε διεθνή διαγωνισμό για την κατάρτιση τεχνικής μελέτης. Οι προϋποθέσεις κοινοποιήθηκαν στις ελληνικές διπλωματικές αντιπροσωπείες σε Παρίσι, Ρώμη, Λονδίνο, Γενεύη, Νέα Υόρκη, αλλά όχι στο Βερολίνο. Ως εκ τούτου η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ζήτησε να λάβει γνώση της προκήρυξης μέσω μιάς ελληνικής εταιρείας.⁵⁶⁴

⁵⁶³ Σχεδιάγραμμα της Αττικής, το οποίο φτιάχθηκε από τους μηχανικούς της Siemens για τη διεκδίκηση του έργου υδροδότησης. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁶⁴ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1923.

Την 1^η Αυγούστου του 1924 όταν έληξε η προθεσμία υποβολής προσφορών για το έργο, υπήρχε μόνο μία προσφορά με το όνομα “ *Aqua sana* ”. Η εταιρεία που έκανε την προσφορά αυτή ήταν ελληνική, αλλά πίσω της βρισκόταν η μεγάλη γερμανική εταιρεία *Philip Holzmann*, η οποία αντιπροσωπευόταν στην Ελλάδα από τον Πρόδρομο Αθανασιάδη Μποδοσάκη.⁵⁶⁵

Ωστόσο στο αρχείο της *Siemens*, σε σχετική αναφορά του μηχανικού της εταιρείας H. Eigenbrodt, υπάρχουν επιπλέον στοιχεία, τα οποία δίνουν άλλη διάσταση στην υπόθεση. Ο Eigenbrodt στην αναφορά του προς τη *Siemens-Bauunion*, όπου εργαζόταν, ανέφερε ότι τον Αύγουστο του 1923, στην προκήρυξη του διαγωνισμού για την παραχώρηση των έργων ύδρευσης σε Αθήνα - Πειραιά προβλεπόταν η μελέτη, το χτίσιμο των εγκαταστάσεων και το δικαίωμα εκμετάλλευσης του έργου για 60 χρόνια⁵⁶⁶. Στο διαγωνισμό συμμετείχαν εκτός της εταιρείας *Holzmann* οι: *Siemens-Bauunion (Berlin Siemensstadt)*, “*Tekton*” *Bau Aktiengesellschaft (Athen)* και *Gelsenkirchener Bergwerkes Aktiengesellschaft (Gelsenkirchen)*. Επίσης πρόταση είχε υποβάλλει και η αμερικανικών συμφερόντων *Ulen*. Έγκυρες πηγές της γερμανικής πρεσβείας, ανέφεραν ότι η αμερικανική εταιρεία είχε ήδη προσεγγίσει την ελληνική κυβέρνηση παρασκηνιακά, προκειμένου να αναλάβει την εκτέλεση του έργου⁵⁶⁷. Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες οι αμερικανοί χρηματοδοτούσαν το 66% του έργου ενώ το υπόλοιπο θα καλύπτονταν από όμιλο τραπεζών υπό την ηγεσία της Εθνικής Τράπεζας. Παρ όλη όμως την κινητοποίηση η αμερικανική εταιρεία δεν είχε στη

⁵⁶⁵ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871 - 1979*, Αθήνα 2005, 93

⁵⁶⁶ *Siemens Archiv, Benutzerakten. WA Ehr-Erlwin Georg.*

⁵⁶⁷ Οι πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας ήταν σωστές καθώς η *Ulen* είχε υποβάλει ανεπισημώς τις προτάσεις της στην ελληνική κυβέρνηση στις 8 Μαρτίου 1924. Η εταιρεία ισχυριζόταν ότι δεν υπέβαλε τις προτάσεις της ως διαγωνιζόμενη, αλλά ήθελε να τις θέσει υπόψη της κυβέρνησης για την περίπτωση που δεν βρισκόταν ανάδοχος του έργου. Επίσημα η αμερικανική εταιρεία κατέθεσε τις προτάσεις της εκπρόθεσμα, στις 16 Σεπτεμβρίου 1924 ξεσηκώνοντας θύελλα διαμαρτυριών. Βλ. I.A.M.M, *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /120 / 1, Υπόμνημα εταιρείας *Ulen* Φεβρουάριος 1925.

PENTELIKONGEBIRGE

PIRÄUS

ATHEN

Staubchen

Entlastungsschacht

Anleitungsschacht I

Anleitungsschacht II

Angriffsschacht II

Weilschacht

Filteranlage und Hauptbehälter

Kraftanlage

Abzweig. Castella

Zonenbehälter I

Zonenbehälter II

Erklärung:

Entlüftung

Entleerung

Stollen u. Kanalleitungen

Rohrleitungen

Höhe des Wasserspiegels:

Abmessungen der Leitungen in cm

Gefälle der Wasserspiegel:

Längen:

Stollen 200 x 214

2 Röhre 110

2 Röhre 65

55

Abb. 3.

Abb. 3.

568

Στο αρχείο του Πρόδρομου Αθανασιάδη – Μποδοσάκη αναφέρεται ότι η μελέτη της *Philip Holzmann* έλαβε το πρώτο βραβείο κατά τη διάρκεια αξιολόγησης των προτάσεων που υποβλήθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση. Αντίθετα, στο αρχείο της *Siemens* αναφέρεται ότι η δική της μελέτη ήταν η πληρέστερη και σε αυτή βασίστηκε η προσφορά *Ulen*, ενώ ο Μποδοσάκης ισχυριζόταν ότι η μελέτη της *Siemens* ήρθε δεύτερη⁵⁶⁹.

⁵⁶⁸ Σχέδιο υδροδότησης των Αθηνών, *Αρχείο Siemens*.

⁵⁶⁹ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871-1979*, Αθήνα 2005, 93.

Παρόλα αυτά, οι γερμανικές επιχειρήσεις αν και διέθεταν την καλύτερη μελέτη αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν έναντι των αμερικανικών εξαιτίας της δυνατότητας των τελευταίων να χρηματοδοτήσουν το έργο με την παροχή δανείου αλλά και τις δεσμεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις.

Οι προτάσεις των γερμανικών οίκων διακατέχονταν από τη γνωστή απροθυμία του γερμανικού κεφαλαίου να συμμετάσχει στην χρηματοδότηση του έργου με τη μορφή χορήγησης δανείου. Επιπλέον, ανασταλτικά λειτούργησε σε αυτή την περίπτωση και η αντιπαλότητα του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Αλέξανδρου Διομήδη με τον Πρόδρομο Μποδοσάκη, ο οποίος είχε προτείνει τη συνεργασία των δύο γερμανικών εταιρειών με την Εθνική Τράπεζα⁵⁷⁰.

Το έργο ανατέθηκε τελικά στην αμερικανική εταιρεία *Ulen* η οποία είχε εξασφαλίσει την άμεση χρηματοδότηση του έργου σε συνεργασία με την Τράπεζα Αθηνών, ενώ παράλληλα οι αμερικανικοί χρηματοπιστωτικοί οίκοι μέσω της κυβέρνησής τους, άσκησαν τις κατάλληλες πιέσεις και προσέφεραν τα αναγκαία ανταλλάγματα για να αναλάβουν το έργο.

Η συμφωνία μεταξύ του ελληνικού κράτους και της αμερικανικής εταιρείας υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1924 και επικυρώθηκε από την ελληνική Βουλή τον Απρίλιο του 1925. Πριν την επικύρωση της συμφωνίας ήρθε στην Αθήνα ο αμερικανός επιχειρηματίας John R. Mc Arthur, με σκοπό να εμποδίσει την ολοκλήρωση της. Ο Mc Arthur ήταν μέτοχος της κατασκευαστικής εταιρείας Mc Arthur, Perks & Company, η οποία είχε έδρα στη Ν. Υόρκη και ενδιαφερόταν για την ανάληψη του έργου. Υπό άλλες συνθήκες στην προσπάθεια αυτή του αμερικανού επιχειρηματία δεν θα δίνονταν μεγάλη βαρύτητα, υπήρχαν όμως ενδείξεις ότι οι κινήσεις του ήταν καθοδηγούμενες τόσο από την αγγλική εταιρεία

⁵⁷⁰ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871-1979*, Αθήνα 2005, 94

Spreyer & Company της Τράπεζας Hambros, η οποία ήταν ανταγωνίστρια της Ulen, όσο και από τη γαλλική κυβέρνηση. Η θεωρία αυτή επιβεβαιώθηκε όταν οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας αρνήθηκαν να συναινέσουν στην έκδοση νέων κρατικών ομολόγων για τα έργα υδροδότησης. Έπειτα από σκληρές διπλωματικές διαπραγματεύσεις η επίσημη συγκατάθεση βρετανών και γάλλων δόθηκε τον Ιούλιο του 1925.⁵⁷¹

Οι αμερικανοί τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920, ασκούσαν σκληρό εμπορικό ανταγωνισμό παγκοσμίως στους Ευρωπαίους και κυρίως στους Άγγλους. Τα μέσα που χρησιμοποιούσαν θεμιτά και μη, πολλές φορές είχαν γίνει αντικείμενο συζητήσεων⁵⁷². Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, η άσκηση πίεσης μέσω της χορήγησης ανθρωπιστικής βοήθειας για τους πρόσφυγες ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα.⁵⁷³

Η γερμανική πλευρά παρακολουθούσε από πολύ κοντά τις κινήσεις των αμερικανών, και στα 1930 η γερμανική πρεσβεία συνέταξε σχετική αναφορά τονίζοντας ότι έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, η παρουσία του αμερικανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα ήταν μικρή και σποραδική. Αυτό οφειλόταν κυρίως στην δυσπιστία των αμερικανών έναντι των δυνατοτήτων ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Η κατάσταση αυτή άλλαξε όταν ένας όμιλος αμερικανών τραπεζιτών υπό τον Seligman προσέγγισε την ελληνική κυβέρνηση, με απώτερο στόχο τη δανειοδότηση. Η ολοκλήρωση αυτής της συμφωνίας ήταν πολύ σημαντική διότι θα ήταν το πρώτο μεγάλο μεταπολεμικό δάνειο προερχόμενο καθαρά από ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio, 1988, 174-176.

⁵⁷² I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/50/ 65-66

⁵⁷³ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 239.

⁵⁷⁴ Η συμμετοχή των Η.Π.Α στο δάνειο των προσφύγων αλλά και η συμμετοχή της Ulen για τα έργα υδροδότησης ήταν υπό τον έλεγχο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής.

Οι λεπτομέρειες της δανειοδότησης δεν ήταν γνωστές στη γερμανική πρεσβεία αλλά η εξέλιξη αυτή έδειχνε την υποχώρηση της αμερικανικής διστακτικότητας. Αν θα υπήρχε και ενεργότερη συμμετοχή της στα ελληνικά πράγματα, εξαρτιόταν από τη στάση της Αγγλίας⁵⁷⁵.

ζ3) Η ανοικοδόμηση των Αθηνών

Η αύξηση του πληθυσμού στην Αθήνα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή λειτουργούσε πιεστικά αυξάνοντας το οικιστικό πρόβλημα της πρωτεύουσας. Ήδη από το 1924 ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες ανοικοδόμησης της πόλης, στην οποία ήθελαν πολύ να συμμετέχουν και οι γερμανικές επιχειρήσεις έστω και μόνον μέσω της προμήθειας υλικών.

Η γερμανική πρεσβεία μέσω ενός καλοστημένου δικτύου πληροφόρησης είχε μάθει ό,τι η κυβέρνηση είχε την πρόθεση να διαθέσει στον κεντρικό δρόμο Αθηνών - Φαλήρου, γη στα μέλη του συλλόγου « Νέα Σμύρνη » με σκοπό την ανέγερση περίπου 3.000 σπιτιών⁵⁷⁶. Ο δικηγόρος του συλλόγου, που ήταν και ο πληροφοριοδότης των γερμανών τους ενημέρωσε ότι ήδη είχε εκδηλωθεί ενδιαφέρον από: α) τον γαλλικό οικοδομικό όμιλο *Battignoles*, β) τον αμερικανικό *Mac Arthur* και γ) τον αγγλοαυστριακό *Gelico*. Πίσω δε από τον γαλλικό όμιλο κρυβόταν η *Société Générale de France*. Οι επιχειρήσεις αυτές σκόπευαν να καλύψουν το 25% του απαιτούμενου ποσού ενώ η προθεσμία που είχαν για την αποπεράτωση των εργασιών ανοικοδόμησης ήταν 2 χρόνια. Η γερμανική κυβέρνηση επιθυμούσε να υπάρξουν προσφορές και από γερμανικές επιχειρήσεις, οι οποίες ακόμη και αν δεν

⁵⁷⁵ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 5 Απριλίου 1930.

⁵⁷⁶ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1924.

μπορούσαν να συμμετέχουν με δικά τους κεφάλαια, θα μπορούσαν να προσφέρουν την ασφάλεια των γνώσεων τους μέσω της σύνδεσης τους με κάποιους από τους προαναφερθέντες ομίλους.

Την ίδια χρονική περίοδο⁵⁷⁷ η γερμανική πρεσβεία προσπάθησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον μεγάλων οικοδομικών επιχειρήσεων αλλά και αρχιτεκτονικών γραφείων από τη Γερμανία, για την ανάληψη του έργου οικοδόμησης ενός οικοπέδου 9.000 τ.μ., το οποίο διέθετε η ελληνική κυβέρνηση⁵⁷⁸. Και για τις δύο αυτές περιπτώσεις δεν υπήρχε ουσιαστική εξέλιξη προς όφελος της γερμανικής πλευράς.

Μερικά χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1931 ο γερμανός πολεοδόμος Hermann Jansen⁵⁷⁹ πρότεινε στο Βενιζέλο ένα σχέδιο ανοικοδόμησης της Αθήνας, ώστε να σταματήσει η άναρχη δόμηση και η πόλη να ανακτήσει την αίγλη της. Στην επιστολή του επισύναπτε και ένα πρόχειρο χρονοδιάγραμμα με το κοστολόγιο μιας τέτοιας προσπάθειας⁵⁸⁰. Η πρόταση αυτή δεν είχε όμως συνέχεια.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 1924.

⁵⁷⁸ Πρόκειται για τους πρώην βασιλικούς σταύλους. Το οικόπεδο οριζόταν από τις οδούς Λυκαβητού (σήμερα οδός Αμερικής), Σταδίου, Βουκουρεστίου και Πανεπιστημίου. Σήμερα στο οικόπεδο αυτό βρίσκεται το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, το οποίο άρχισε να οικοδομείται το 1928, έπειτα από δωρεά της βασιλικής οικογένειας προκειμένου να στεγασθούν κρατικές υπηρεσίες. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το κτίριο βλ. Βασίλης Κολώνας, *Το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού*, Αθήνα 2006.

⁵⁷⁹ Ο Hermann Jansen (1869-1945) υπήρξε από τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες-πολεοδόμους της Γερμανίας. Συμμετείχε στον πλεοδομικό σχεδιασμό μεγάλων γερμανικών πόλεων όπως του Βερολίνου, της Κολωνίας κ.α. Επίσης στα 1928 είχε κερδίσει τον διαγωνισμό που είχε προκηρύξει η τουρκική κυβέρνηση για την πολεοδομικό σχεδιασμό της νέας πρωτεύουσας. Βλ. σχετικά [de.wikipedia.org/Hermann Jansen](http://de.wikipedia.org/Hermann_Jansen)

⁵⁸⁰ Περισσότερα στοιχεία για την πρόταση αυτή δεν έγινε δυνατό να εντοπισθούν σε σχετικές βιβλιογραφίες.

⁵⁸¹ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρχείο, Αρ. Εισ. 173 σειρά Β (αταξινόμητη).

ζ4) Έργα ηλεκτροδότησης - AEG

Ένα εξίσου σημαντικό έργο υποδομής, το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου ήθελε να ολοκληρώσει, ήταν η ηλεκτροδότηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της χώρας.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η πρώτη μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας φώτισε τα Ανάκτορα, προκαλώντας έκπληξη στους κατοίκους των Αθηνών.⁵⁸² Το 1918, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πάνω από είκοσι πόλεις της Ελλάδας διέθεταν εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας⁵⁸³.

Στην Αθήνα, η ανάπτυξη της πρωτεύουσας είχε φέρει την ανάγκη βελτίωσης της ηλεκτροδότησης, τόσο εντός της πόλης όσο και στα προάστια ενώ παράλληλα, αύξανε η ζήτηση ηλεκτρικού ρεύματος για επαγγελματική χρήση⁵⁸⁴.

Η ελληνική κυβέρνηση είχε προσπαθήσει μέσω διεθνών διαγωνισμών να διευθετήσει το ζήτημα αυτό, όμως δεν είχε υπάρξει καμμία πρόοδος αφού οι διαγωνισμοί αυτοί στερούνταν των αναγκαίων δομών και πλαισίων. Στην πράξη, αυτό που ζητούσε η κυβέρνηση ήταν η επέκταση του ήδη υπάρχοντος δικτύου και η δημιουργία νέων υδροηλεκτρικών εγκαταστάσεων.

Μία από τις εταιρείες που είχε δείξει ενδιαφέρον για την ανάληψη έργων ήταν η αυστριακών συμφερόντων *Elin*, η οποία ήταν ισχυρή οικονομικά, αλλά αναξιόπιστη στο τεχνικό μέρος. Οι γερμανικές επιχειρήσεις που αντιπροσωπεύονταν στην Αθήνα, παρακολουθούσαν τις

⁵⁸² Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 10.

⁵⁸³ Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1899-1956)*, Αθήνα 1991, 177-178.

⁵⁸⁴ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1924.

εξελίξεις, χωρίς δυναμικές παρεμβάσεις και ήρθαν σε επαφή με τον διευθυντή της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, Παλαιογιώργο, όταν εκείνος ταξίδεψε στη Γερμανία, αναζητώντας συνεργάτες⁵⁸⁵.

Η συνεργασία μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας πραγματοποιήθηκε στα υδροηλεκτρικά έργα του *Γλαύκου* στην Πάτρα⁵⁸⁶.

Οι πρώτες σκέψεις για αξιοποίηση των υδάτων του Γλαύκου είχαν γίνει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από δύο άγγλους επιχειρηματίες, οι οποίοι ζούσαν στην Πάτρα. Για το λόγο αυτό, είχαν ζητήσει από τον νομομηχανικό Μεταξά να συντάξει σχετική μελέτη, που όμως έμενε ανεκμετάλλευτη. Το 1917 ο Ελευθέριος Βενιζέλος έφερε ξανά το ζήτημα της εκμετάλλευσης των νερών του Γλαύκου στην επικαιρότητα. Κατόπιν εντολής του, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας έστειλε στην Πάτρα τον μηχανικό Γερ. Μενάγια για να γνωμοδοτήσει σχετικά. Η συμμετοχή όμως της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι πολιτικές αναταράξεις που ακολούθησαν, ανέβαλαν για μία ακόμη φορά την έναρξη των εργασιών.

Το 1921 με προσωπική παρέμβαση του Δ. Γούναρη, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε τη χρηματοδότηση του έργου και σε συνεργασία με τον μηχανικό Θ. Γεννιδουνιά και τον ελβετό υδραυλικό μηχανικό Λουδοβίκο Σέν, προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την ανάθεσή του.

Το κόστος του ήταν αρκετά υψηλό και το 1924 κρίθηκε αναγκαία μία ακόμη κρατική ενίσχυση και πάλι από την Εθνική Τράπεζα, αλλά αυτή τη φορά με την παρέμβαση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.

⁵⁸⁵ BarchB, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1924 & 15 Αυγούστου 1924.

⁵⁸⁶ Το 1922 χορηγήθηκε στο Δήμο Πατρέων το αποκλειστικό προνόμιο εκμετάλλευσης των υδραυλικών δυνάμεων του Γλαύκου. Η διάρκεια παραχώρησης ορίστηκε σε 99 χρόνια από την ημερομηνία έναρξης εκμετάλλευσης του έργου. Ο δήμος έπρεπε με δικές του ενέργειες να εγκαταστήσει την πόλη εργοστάσιο παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας.

Στο έργο αυτό η A.E.G μέσω της εταιρείας του Ν. Κυριαζίδη, ανέλαβε την εγκατάσταση του δικτύου για τη διανομή ηλεκτρικού ρεύματος χαμηλής τάσης, τη δημιουργία υποσταθμών, την τοποθέτηση καλωδίων υψηλής τάσης καθώς και την εναέρια γραμμή, η οποία θα συνέδεε το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Γλαύκου με το θερμικό εργοστάσιο στην Πάτρα⁵⁸⁷. Το κόστος των εργασιών αυτών υπολογίζονταν στο ήμισυ σχεδόν του αξίας του έργου. Η ίδια εταιρεία θα εγκαθιστούσε στην περιοχή συσκευές τηλεφώνου και θα τοποθετούσε φωτισμό σε διάφορες περιοχές της πόλης, καθώς και στο λιμάνι.

Στον ίδιο διαγωνισμό συμμετείχε και η *Siemens*, η οποία αν και είχε καλύτερη προσφορά έχασε την ανάθεση εξαιτίας κακών χειρισμών⁵⁸⁸.

Στα επόμενα χρόνια η ηλεκτρική ενέργεια θα απλωθεί σε όλη σχεδόν τη χώρα. Το 1929, όλες οι πόλεις που αριθμούσαν άνω των 5.000 κατοίκων είχαν ηλεκτροδοτηθεί. Ποιοί ήταν όμως οι χρηματοδότες αυτής της προσπάθειας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας 546 άτομα μεταξύ των ετών 1898 και 1955 ίδρυσαν ανώνυμες ηλεκτρικές εταιρείες στην Ελλάδα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι αναφερόμαστε σε μεγάλους έλληνες κεφαλαιούχους⁵⁸⁹.

Η χρηματοδότηση του ηλεκτρισμού προήλθε κατά κύριο λόγο από μικρούς επενδυτές, από ξένες εταιρείες αλλά και από τις ελληνικές τράπεζες.

⁵⁸⁷ Μιχ. Ροδάς, «Τα υδραυλικά έργα του ποταμού Γλαύκου. Το Δεκέμβριον η λειτουργία του θερμικού και τον Μάρτιον του 1926 του υδραυλικού εργοστασίου», Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, αρ.φ. 1243 & 1244, 17 - 18 / 8 / 1925. – Θεόδωρος Ραυτόπουλος (επιμέλεια), *Ελληνική Ανώνυμος Υδροηλεκτρική Εταιρεία «Γλαύκος» Α.Ε. 1929 - 1939. Το δημιουργικόν έργον μίας δεκαετίας*, χ.τ. 1939.

⁵⁸⁸ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1924.

⁵⁸⁹ Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996,32.

Στις μικρές επαρχιακές πόλεις, οι ιδιώτες που ίδρυσαν ηλεκτρικές εταιρείες είχαν δώσει στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα μία χροιά ευεργεσίας προς την τοπική κοινωνία.⁵⁹⁰ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οι οικογένειες Παπαδολιά στη Σπάρτη και Νάσιουτζικ στις Σέρρες⁵⁹¹.

Ενδιαφέρον όμως για να συμμετάσχουν σε τέτοιου είδους προσπάθειες έδειξε και μια άλλη κατηγορία επαγγελματιών. Πρόκειται για τους ηλεκτρολόγους μηχανικούς, διπλωματούχους του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, αλλά και τους πρακτικούς ηλεκτρολόγους. Οι περισσότεροι ήταν ιδιοκτήτες τεχνικών γραφείων που συνεργάζονταν ή αντιπροσώπευαν ευρωπαϊκούς οίκους. Αυτά τα γραφεία λειτουργούσαν ως μεσολαβητές για την απόκτηση μηχανημάτων από βιομηχανικές μονάδες ή μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας ή και από ιδιώτες. Ωστόσο δύο μόνον επιχειρήσεις είχαν τη δυνατότητα διεκπεραίωσης μεγάλων παραγγελιών. Η εταιρεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, και η μοναδική ανώνυμη εταιρεία που είχε ειδικευτεί στον ηλεκτρισμό, η Ανώνυμη Ελληνική Γενική Ηλεκτρική Εταιρεία Α.Ε.Γ.⁵⁹² με ιδρυτές τους αδελφούς Κυριαζίδη.

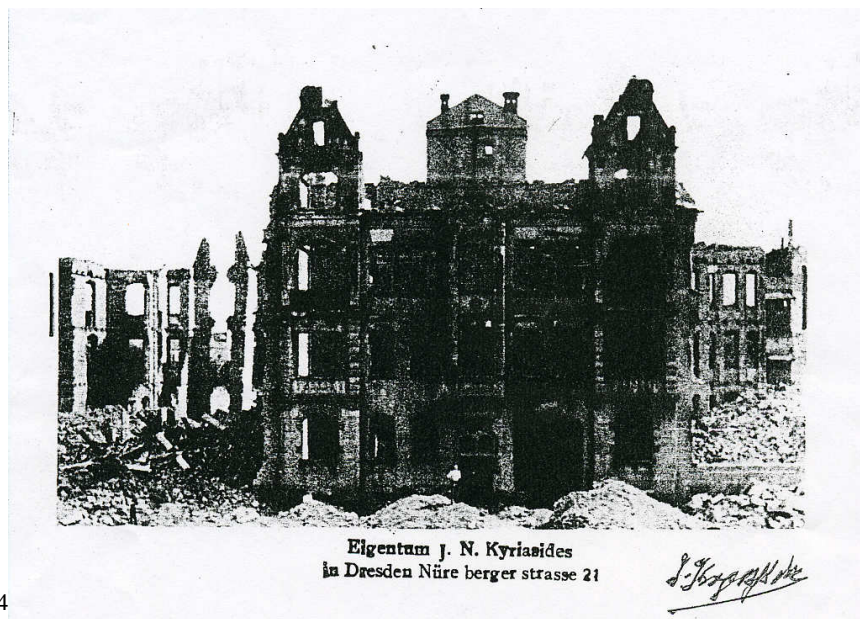
Ο Ιωάννης Κυριαζίδης ήταν μηχανολόγος μηχανικός και είχε διατελέσει στέλεχος διαφόρων εταιρειών, ενώ παράλληλα δούλευε και ως ελεύθερος επιχειρηματίας. Σε πρώτο γάμο είχε παντρευτεί την Αφροδίτη Αργυροπούλου, κόρη του καθηγητή στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Ιωάννη Αργυρόπουλου, ενώ η δεύτερη σύζυγός του, ήταν η γερμανίδα Elisabetha Oberländer, από τη Δρέσδη⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 48.

⁵⁹¹ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις ιδιωτικές ηλεκτρικές εταιρείες και την εξαγορά τους αργότερα από τη ΔΕΗ, βλέπε Δημήτρα Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ*, Αθήνα 1998.

⁵⁹² Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 120. Η Ανώνυμη Ελληνική Γενική Ηλεκτρική Εταιρεία στις διαφημιστικές καταχωρήσεις εμφανιζόταν ως γενικός αντιπρόσωπος της Α.Ε.Γ.

⁵⁹³ Ε.Λ.Ι.Α., *Αρχείο Νικόλαου Κυριαζίδη*, (αταξινόμητο).

594

Τον Ιούλιο του 1922⁵⁹⁵, άρχισε η αλληλογραφία του Ιωάννη Κυριαζίδη με την ηγεσία της A.E.G προκειμένου να ιδρυθεί υποκατάστημα της γερμανικής εταιρείας στη χώρα μας και να ασχοληθεί με τις εφαρμογές της ηλεκτρικής ενέργειας. Στην αλληλογραφία αυτή ο Κυριαζίδης διευκρίνιζε ότι δεν θα χρησιμοποιούσε το ίδιο όνομα.

Ο Κυριαζίδης πρότεινε για την ίδρυση της επιχείρησης κεφάλαιο ύψους 5.000£. Δεν επιθυμούσε την επένδυση σε δραχμές εξαιτίας της αστάθειας του ελληνικού νομίσματος και ως μόνη πιθανή εναλλακτική λύση πρότεινε το χρυσό. Όσον αφορούσε το εργατικό δυναμικό θεωρούσε ότι δεν θα αντιμετώπιζαν πρόβλημα, διότι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπήρχε υπερπροσφορά στην Ελλάδα. Αντίθετα, ήταν μειωμένη η αγοραστική δύναμη των ελλήνων κυρίως εξαιτίας του υψηλού ποσοστού δανεισμού, ο οποίος ανερχόταν στο 50% της συνολικής περιουσίας των κατοίκων, καθώς και στην πολιτική

⁵⁹⁴ Η οικία Κυριαζίδη στη Δρέσδη μετά την καταστροφή της πόλης από τους συμμάχους στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

⁵⁹⁵ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2.060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924.

κατάσταση. Μολαταύτα, αναμενόταν σύντομα ανάκαμψη της αγοράς και φυσικά αυξημένο ενδιαφέρον για τα ηλεκτρικά είδη.

Ο Κυριαζίδης είχε έρθει σε επαφή με τον August Pfeffer, ανώτατο στέλεχος της εταιρείας, και ζητούσε την έγκριση των γερμανών προκειμένου να προχωρήσει στις προεργασίες ίδρυσης του υποκαταστήματος. Συγκεκριμένα, χρειαζόταν το καταστατικό της εταιρείας για να το προσαρμόσει σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, να εκλεγεί διοίκηση και να υποβληθούν τα έγγραφα στο αρμόδιο Υπουργείο προς έγκριση. Η διαδικασία αυτή θα διαρκούσε τουλάχιστον τρεις μήνες. Παράλληλα έπρεπε να βρεθεί στέγη για τα γραφεία και να ξεκινήσει η διαφήμιση των προϊόντων.

Στις 13 Ιουλίου η A.E.G. διατύπωσε - σε σχετική επιστολή της - την αντίρρησή της για επένδυση σε αγγλικό νόμισμα. Πάγια τακτική της εταιρείας για όλες τις χώρες με υποτιμημένο νόμισμα ήταν να επενδύουν στο νόμισμά τους. Αν δεν κατάφερναν να επιτύχουν, τότε όπως σε όλες τις άλλες περιπτώσεις θα έπρεπε ή να αυξήσουν το κεφάλαιο ή να δανεισθούν. Έπειτα από αυτή τη διευκρίνιση, ζήτησαν να εξασφαλισθεί κεφάλαιο 500.000 δρχ, για να προχωρήσουν οι υπόλοιπες διαδικασίες.⁵⁹⁶

Πραγματικά το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ο Ι. Κυριαζίδης απόστειλε στα κεντρικά γραφεία της A.E.G. το καταστατικό του ελληνικού υποκαταστήματος. Το καταστατικό αυτό ήταν βασισμένο στο αντίστοιχο ρουμανικό και είχε τροποποιηθεί για να είναι συμβατό με την ελληνική νομοθεσία. Για τις θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου, ο Ι. Κυριαζίδης πρότεινε τους: **α)** Ι. Αργυρόπουλο 58 ετών, πρώην Υπουργό Συγκοινωνιών, ο οποίος είχε τις κατάλληλες διασυνδέσεις στην πολιτική και επιπλέον ήταν πεθερός του **β)** Μ. Οικονόμου, 43 ετών, μηχανικό στην κεντρική υπηρεσία ηλεκτρισμού στην Αθήνα, ο οποίος θα τους

⁵⁹⁶ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924, A.E.G. προς Κυριαζίδη 13 Juli 1922.

φαινόταν χρήσιμος με τις γνωριμίες του στο χώρο των τεχνιτών και των ηλεκτρολόγων και γ) το Θησέα Δημαρά, υψηλόβαθμο στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας και διευθυντή του καταστήματος στον Πειραιά. Οι γνώσεις του γύρω από το τραπεζικό σύστημα θα τους ήταν πολύτιμες.

Για τον εαυτό του ο Κυριαζίδης προόριζε τη θέση του εντεταλμένου συμβούλου, του οποίου τα όρια δικαιοδοσίας και η αμοιβή θα καθοριζόταν από τη Γενική Συνέλευση. Τη θέση αυτή όπως και εκείνη του τεχνικού διευθυντή θα τη διατηρούσε για μια πενταετία χωρίς δικαίωμα ανάκλησης από τη Συνέλευση.⁵⁹⁷

Η ίδρυση της Ανώνυμης Ελληνικής Γενικής Ηλεκτρικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε τελικά από τους αδελφούς Κυριαζίδη τον Αύγουστο του 1923,⁵⁹⁸ με κεφάλαιο 100.000 χρυσά ελβετικά φράγκα, τα οποία είχαν κατατεθεί στην Εθνική Τράπεζα από τον Ιούνιο του 1923⁵⁹⁹. Σκοπός της εταιρείας σύμφωνα με το καταστατικό της, ήταν η κατασκευή παντός ηλεκτροτεχνικού είδους και κυρίως η εγκατάσταση, λειτουργία και εκμετάλλευση ηλεκτρικών επιχειρήσεων και εργοστασίων καθώς και των συνδεδόμενων με αυτά βιομηχανιών. Επίσης, η κατασκευή, πώληση και εμπορία όλων των απαραίτητων στη βιομηχανία, μηχανών και εργαλείων, τα οποία συνδέονται με τον ηλεκτρισμό και τις εφαρμογές του.

⁵⁹⁷ Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv*, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924, I. Κυριαζίδης προς A.E.G, 8 September 1922.

⁵⁹⁸ Φ.Ε.Κ, 14 Αυγούστου 1923, αρ.φ.173.

⁵⁹⁹ Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv*, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924.

Στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας δεν συναντάμε κανέναν εκπρόσωπο της *A.E.G.*, καθώς οι γερμανοί δεν επιθυμούσαν - αδιευκρίνιστο για ποιό λόγο, να εμπλακεί φανερά το όνομα της εταιρείας.

Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα ο Ιωάννης Κυριαζίδης- μηχανικός-, ο Παναγιώτης Κυριαζίδης- δικηγόρος- και ο Δημήτρης Σκαλιστήρης επίσης μηχανικός, αποφάσισαν τη σύσταση ανώνυμης τεχνικής και εμπορικής εταιρείας⁶⁰⁰. Σκοπός της ήταν οι μελέτες διαφόρων τεχνικών έργων πάσης φύσεως, οι εγκαταστάσεις αυτών και η προμήθεια των υλικών και των μηχανημάτων. Επίσης, η αντιπροσώπευση ξένων οίκων, με συναφή αντικείμενα, καθώς και η ίδρυση εργοστασίου για επισκευές και εγκαταστάσεις μηχανημάτων που θα μπορούσαν μελλοντικά να εξελιχθούν σε βιομηχανικό είδος, αξιοποιήσιμο από την Ελλάδα.

Στο διοικητικό συμβούλιο αυτής της εταιρείας συναντάμε πολλά στελέχη της *A.E.G.* Μεταξύ αυτών ο Paul Kahn, υποδιευθυντής της εταιρείας, ο August Pfeffer, Διευθυντής, και ο Georg Riedl αρχιμηχανικός.

Τα γραφεία της νέας εταιρείας στεγάζονταν στην οδό Μητροπόλεως 11, και αν και η επίσημη έναρξη των εργασιών της έγινε το Νοέμβριο του 1924, ήδη από το καλοκαίρι ο Riedl είχε εξασφαλίσει συμβόλαια με αρκετές ελληνικές εταιρείες⁶⁰¹. Μεταξύ αυτών οι: Πατρινός & Σια, Αφοι Ισραέλλη, Παπασιδέρης και Σια καθώς και τα T.T.T, τα οποία έδωσαν μία παραγγελία για 150.000 μονωτήρες.⁶⁰²

Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς οι Κυριαζίδης και Riedl είχαν προτείνει στο Διοικητικό Συμβούλιο των Σ.Π.Α.Π. (Σιδηρόδρομοι Αθηνών – Πειραιώς - Πελοποννήσου) την αναδιοργάνωσή τους, με σκοπό να τους προμηθεύσουν σιδηροδρομικό υλικό. Η συμφωνία αυτή

⁶⁰⁰ Φ.Ε.Κ., 8 Νοεμβρίου 1924, αρ.φ.316.

⁶⁰¹ Στις διαφημιστικές καταχωρήσεις αυτής της εταιρείας γίνεται χρήση του ονόματος *A.E.G.*

⁶⁰² Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030*, 'Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924, Riedl προς Κυριαζίδη, 8 September 1924.

ήταν επιθυμητή και από τα κεντρικά της A.E.G στο Βερολίνο, όπου ταξίδευσαν ο Κυριαζίδης και ο εκπρόσωπος των Σ.Π.Α.Π., Γυφτάκης. Η συμφωνία αυτή δεν πραγματοποιήθηκε όμως ποτέ, αφού οι γερμανοί ήταν ιδιαιτέρως επιφυλακτικοί στα επιχειρηματικά τους ανοίγματα στην Ελλάδα και ήθελαν πάντοτε να έχουν πολύ καλές εγγυήσεις, τις οποίες δεν διέθετε η εν λόγω ελληνική εταιρεία⁶⁰³.

Παράλληλα, και άλλοι έλληνες επιχειρηματίες άρχισαν να δείχνουν ενδιαφέρον για την παρουσία της A.E.G στη χώρα μας. Τον Ιανουάριο του 1925, ο διευθυντής της Θεσσαλικής Τράπεζας, Αλέκος Χρυσοχοΐδης εκδήλωσε το ενδιαφέρον του και ενημέρωσε τον Κυριαζίδη ότι μια ομάδα επιχειρηματιών επιθυμούσε να αναλάβει την αντιπροσώπευση της γερμανικής εταιρείας στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Αν κατέληγαν δε σε μια συμφωνία, ήταν έτοιμος να δώσει οποιαδήποτε τραπεζική εγγύηση. Ο όμιλος αυτός των επιχειρηματιών θα προωθούσε τα προϊόντα της εταιρείας σε μεγάλες πόλεις της Β. Ελλάδος και θα προχωρούσαν στην ίδρυση ηλεκτρικής εταιρείας στα πρότυπα της A.E.G. Φυσικά, όλα τα υλικά θα εισάγονταν από την Γερμανία.⁶⁰⁴ Περισσότερα στοιχεία όμως γι'αυτή την ενδιαφέρουσα προσπάθεια δεν εντοπίστηκαν στα αρχεία της γερμανικής εταιρείας.

Ανάμεσα στα έργα που ανέλαβε η A.E.G την περίοδο εκείνη ήταν και η κατασκευή του υδροηλεκτρικού σταθμού στα Χανιά⁶⁰⁵. Επρόκειτο για ένα έργο με μεγάλη σημασία για την Κρήτη. Το θέμα της κατασκευής του σταθμού είχε ξεκινήσει μερικά χρόνια νωρίτερα, όταν υποβλήθηκε στην κυβέρνηση η σχετική έκθεση του γνωστού μηχανικού

⁶⁰³ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030 ,Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924 .

⁶⁰⁴ Deutsches Technik museum, AEG Archiv, I. 2.060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924.

⁶⁰⁵ Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, *Ηλεκτρική Ενέργεια*, Αυξ. αριθμός 19630.

Θ. Γεννιδουνιά⁶⁰⁶, ο οποίος είχε αναλάβει τη μελέτη του έργου, έπειτα από ανάθεση του Δήμου Χανίων

Στις 30 Οκτωβρίου 1923 είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα της κυβερνήσεως η προκήρυξη του δημόσιου μειοδοτικού διαγωνισμού για την κατασκευή του Κεντρικού Υδροηλεκτρικού Σταθμού στην Αγυιά, το σταθμό πρώτου υποβιβασμού στα Χανιά και την εξωτερική ροηφόρο γραμμή. Ως προθεσμία υποβολής των προσφορών ορίσθηκε η 21^η Ιανουαρίου 1924. Στη λήξη της προθεσμίας αυτής οι προσφορές ήταν οι εξής: **α)** Τεχνικό γραφείο Παπακωνσταντίνου και Λαγανά σε συνεργασία με τον πολύ γνωστό γερμανό μηχανικό Ludin και την επίσης ειδική σε τέτοια έργα εταιρεία Zink. **β)** Τεχνικό γραφείο Αργυρόπουλου ως αντιπροσώπου της εταιρείας Stark του Βερολίνου. **γ)** Τεχνικό γραφείο Κατσουλίδη – Δερμιζάκη και Χατζηδάκη – Γρυλλωνάκη, μηχανικών με έδρα το Ηράκλειο Κρήτης σε συνεργασία με το γραφείο Omondeo του Μιλάνου. **δ)** Εταιρεία Ganz της Βουδαπέστης. **ε)** Εταιρεία Franco Tosi του Μιλάνου.

Έπειτα από αρκετές συνεδριάσεις η επιτροπή μηχανικών, η οποία εξέτασε με προσοχή τις προσφορές, κατέληξε στην προσφορά του ομίλου από το Ηράκλειο, οι οποίοι ως προς τα μηχανήματα θα χρησιμοποιούσαν αυτά της A.E.G. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, ότι με το μηχανικό Κατσουλίδη και το εργοστάσιο του στο Ηράκλειο είχε ήδη ξεκινήσει συνεργασία, το υποκατάστημα της A.E.G. στην Αθήνα.⁶⁰⁷

Τα έργα στα Χανιά συνεχίσθηκαν με προκήρυξη νέου διεθνούς διαγωνισμού για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης και την παραγωγή ρεύματος για βιομηχανικούς σκοπούς. Οι εταιρείες που υπέβαλαν προσφορές ήταν τέσσερεις. Οι τρεις ήταν γερμανικές και η μια γαλλική. Το συμβούλιο του Δήμου, στις 6 Ιουλίου 1925, ενέκρινε την προσφορά

⁶⁰⁶ Ο Θ. Γεννιδουνιάς ήταν συγγενής του Αλέξανδρου Ζαχαρίου.

⁶⁰⁷ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030., Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924, Κυριαζίδης προς A.E.G 12 Januar 1925.

της A.E.G ως την πλέον κατάλληλη και ως αυτή που εξασφάλιζε τα πληρέστερα εχέγγυα καλής εκτέλεσης.

Στην προμήθεια των μηχανημάτων υπήρξε ενδογερμανική σύγκρουση μεταξύ δυο κολοσσών του είδους, της *Siemens* και της A.E.G.

Το δημοτικό συμβούλιο Χανίων μετά από μακρές συζητήσεις κατέληξε ότι συμφερότερη ήταν η προσφορά της *Siemens*, ενώ η τεχνική υπηρεσία του Δήμου αποφάνθηκε υπέρ της προσφοράς της A.E.G. Η διαφωνία αυτή καθυστέρησε τα έργα για περίπου 8 μήνες.

Η λύση δόθηκε από τον ειδικευμένο στην παραγωγή ενέργειας από υδροηλεκτρικά έργα, ελβετό μηχανικό Σέν⁶⁰⁸, ο οποίος είχε εκτελέσει και τα υδροηλεκτρικά έργα των Πατρών. Ο Δήμος Χανίων σε συνεργασία με το Υπουργείο Δημοσίων έργων μετακάλεσαν τον Σεν στα Χανιά, όπου έπειτα από επιτόπια έρευνα ζήτησε την εκτέλεση νέων γεωτρήσεων. Σχετικά με την προμήθεια των μηχανημάτων ο ελβετός δήλωσε ότι και οι δυο εταιρείες ήταν ισοδύναμες, αλλά θα προέκρινε την προσφορά της A.E.G διότι ήδη είχε εμπλακεί στο έργο μέσω του δικτύου, και θα ήταν ομαλότερη η εξέλιξη του.

Στα πρακτικά των συνεδριάσεων της A.E.G, που σώζονται στο αρχείο της, συμπεριλαμβάνονται και οι απολογισμοί του ελληνικού υποκαταστήματος από το 1925 έως το 1930.⁶⁰⁹ Οι απολογισμοί αυτοί παρουσιάζουν ενδιαφέρον γιατί δείχνουν τη δραστηριοποίηση και εξέλιξη της εταιρείας στη χώρα μας.

Για το έτος 1925, ο κύκλος εργασιών της εταιρείας έφθασε στο 1.794.152 χρυσές δραχμές. Από αυτά οι 954.615 δρχ. χρησιμοποιήθηκαν για την εξόφληση των υποχρεώσεων της επιχείρησης, ενώ το υπόλοιπο

⁶⁰⁸ Πρόκειται για τον ελβετό υδραυλικό μηχανικό Λουδοβίκο Σέν, ο οποίος είχε έρθει στην Μακεδονία για πρώτη φορά το 1879 με την αποστολή Μπουσιέ, για την μελέτη υδραυλικών έργων. Ο Γεννιδουνιάς τον εκτιμούσε ιδιαίτερα ως επιστήμονα και φρόντισε να παραμείνει ως σύμβουλος στο Υπουργείο Συγκοινωνιών.

⁶⁰⁹ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2.060, A 02031, Geschäftsführung der 1925-1931. Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen.

ποσό επενδύθηκε. Ο ανταγωνισμός ήταν μεγάλος, ωστόσο κατάφεραν όχι μόνον την κάλυψη των εξόδων τους αλλά και την απόσβεση κατά το 1/3 της αρχικής τους επένδυσης. Το μικρό κέρδος το οποίο υπήρξε μεταφέρθηκε στην επόμενη χρονιά. Ο άμεσος στόχος τους, που ήταν η κάλυψη των εξόδων και η ευρύτερη γνωστοποίηση των προϊόντων της Α.Ε.Γ, είχε επιτευχθεί.

Στις μεγάλες δουλειές που ανέλαβε η εταιρεία ήταν όπως έχει ήδη αναφερθεί η εγκατάσταση του ηλεκτρικού δικτύου στην Πάτρα - μέσω των έργων του Γλαύκου, - στο Ηράκλειο, καθώς και οι ηλεκτρικές εγκαταστάσεις των τσιμεντοβιομηχανιών *Όλυμπος* και *Ηρακλής*.

Οι δυο αυτές τελευταίες αναθέσεις οφείλονται κατά πολύ στην προϋπηρεσία του Ιωάννη Κυριαζίδη ως αρχιμηχανικού, στις εταιρείες *Όλυμπος* και *Τιτάν*. Παράλληλα, ξεκίνησε και η συνεργασία της εταιρείας με το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας της Τήνου⁶¹⁰ για τον ηλεκτροφωτισμό του νησιού.

Το κόστος εγκατάστασης ηλεκτροφωτισμού στο νησί, σύμφωνα με την προσφορά του Κυριαζίδη ανερχόταν σε 3.800£ και 632.000 δρχ. Σύμφωνα με τα αρχεία του Ιδρύματος, το ποσό αυτό αφορούσε στην αρχική εγκατάσταση. Κατόπιν θα γίνονταν προσφορές για κάθε υλικό που ήταν απαραίτητο.

Για παράδειγμα η Α.Ε.Γ στους λαμπτήρες που διέθετε αύξανε την τιμή κατά 1,30 δρχ για να φέρουν τη σφραγίδα *Δήμος Τήνου*.⁶¹¹ Την ίδια χρονική στιγμή η ελληνική βιομηχανία παραγωγής λαμπτήρων, *Φώς* έκανε έκκληση στο Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας να προτιμηθούν οι λαμπτήρες ελληνικής κατασκευής, οι οποίοι ήταν εξίσου καλοί με τους γερμανικούς, ενώ έδιναν και μια ευκαιρία ανάπτυξης στην ελληνική

⁶¹⁰ Το Ίδρυμα στην περίπτωση αυτή υποκατέστησε, την τοπική αυτοδιοίκηση αλλά και τους κρατικούς φορείς στην ανάληψη έργων κοινής ωφέλειας.

⁶¹¹ Π.Ι. Ι.Τ, *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 ΙΙΙ, Ηλεκτροφωτισμός 1927 - 1929.

βιομηχανία.⁶¹² Παράλληλα με την αγορά των ελληνικών λαμπτήρων, έσπαζε το μονοπώλιο των γερμανών και μπορούσε το Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας να έχει μεγαλύτερη ευελιξία στις διαπραγματεύσεις του με την ανάδοχη εταιρεία.⁶¹³ Αξίζει εδώ να επισημάνουμε ότι στην Αθήνα λειτουργούσε εργοστάσιο της εταιρείας παραγωγής λαμπτήρων OSRAM, η οποία ανήκε κατά το ήμισυ στην AEG.⁶¹⁴ Στο ζήτημα της παραγγελίας των λαμπτήρων καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Γεώργιου Στρίγκου, καθώς ο ίδιος ήταν μέτοχος στην συνεργαζόμενη με την OSRAM, *Ελληνική Εταιρεία Λαμπτήρων*⁶¹⁵ και όπως θα δούμε στη συνέχεια ανέλαβε και την προεδρία της ελληνικής αντιπροσωπείας της A.E.G., τον Οκτώβριο του 1927.

Στην περίπτωση της Τήνου εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξε το τεχνικό γραφείο του Κων/νου Γκέρτσου, ο οποίος αντιπροσώπευε την γερμανική εταιρεία *Hoffman – Bush – Werke* με έδρα το Breslau. Ο Γκέρτσος κατάφερε να εξασφαλίσει μεγάλο αριθμό παραγγελιών από το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας, εκτοπίζοντας σε μεγάλο ποσοστό την A.E.G.

Στο ίδιο περίπου ύψος είναι και οι απολογισμοί της εταιρείας για τα επόμενα χρόνια με μικρές βέβαια διαφοροποιήσεις. Σε όλους γίνεται λόγος για το σκληρό ανταγωνισμό και την πρακτική των ελλήνων να ζητούν φθηνές τιμές και όχι καλή ποιότητα.

Το 1926 ο ισολογισμός της A.E.G έκλεισε με ζημιά. Η αιτιολογία που δόθηκε αφορούσε στην πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στη χώρα, η οποία δεν βοηθούσε στην ανάπτυξη των εταιριών. Ωστόσο,

⁶¹² Π.Ι.Ι.Τ., *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 III, Ηλεκτροφωτισμός 1927-1929, Γενικών Πρακτορείων Ηλεκτρικών Λαμπτήρων ελληνικής βιομηχανίας « Φως » προς Ηλεκτρικήν Εταιρείαν εγκατάστασις Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελίστριας, 12 Μαΐου 1929.

⁶¹³ Π.Ι.Ι.Τ., *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 III, Ηλεκτροφωτισμός 1927-1929, Τεχνική Εταιρεία Προμηθειών και Εγκατάστασεων μηχανών Π. Δουρέντης & Σια προς Πανελλήνιον Ιερόν Ίδρυμα Τήνου, 16 Μαΐου 1929.

⁶¹⁴ Βλέπε σχετικά σελ.

⁶¹⁵ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το Γεώργιο Στρίγκο βλ. Ευαγγελία Μπαφούνη – Νίκος Μέλιος, *Γεώργιος Στρίγκος*, Αθήνα 2006.

πίστευαν ότι η οικονομική και πολιτική σταθεροποίηση της Ελλάδας θα έφερνε ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Το Σεπτέμβριο του 1927 εκδηλώθηκε ρήξη στις σχέσεις μεταξύ Κυριαζίδη και των στελεχών της Α.Ε.Γ στην Αθήνα, καθώς οι τελευταίοι δεν ήταν ικανοποιημένοι από τη δράση του Κυριαζίδη. Σε σχετική επιστολή τους προς τα κεντρικά της εταιρείας ανέφεραν ότι έπρεπε να γίνει αλλαγή στο πρόσωπο του προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου. Πρότειναν τον Γεώργιο Στρίγκο, πρόεδρο του επιμελητηρίου Πειραιά, καταξιωμένο βιομήχανο με μεγάλη επιρροή. Τον είχαν ήδη προσεγγίσει και ήταν έτοιμος να αναλάβει την προεδρία. Μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν εξαιρετική για την εταιρεία, εξαιτίας των σχέσεων του Στρίγκου με διάφορα υπουργεία. Αντίθετα, οι διασυνδέσεις του Αργυρόπουλου, ο οποίος κατείχε έως τώρα τη θέση, δεν είχαν αποτελέσματα. Ο Στρίγκος δεν ήταν ο άνθρωπος που θα αναμειγνύοταν στην εσωτερική διοίκηση, γεγονός που τους άφηνε ελεύθερο πεδίο δράσης. Έπρεπε όμως να ληφθεί η σχετική απόφαση γρήγορα, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η ανοικτή σύγκρουση με τον Κυριαζίδη, ο οποίος είχε δυνατή προσωπικότητα και δεν θα δεχόταν αυτή την αλλαγή⁶¹⁶.

Τα κεντρικά της εταιρείας απάντησαν θετικά στην πρόταση του ελληνικού υποκαταστήματος, λίγες μέρες αργότερα. Ζήτησαν μόνον η απομάκρυνση να γίνει χωρίς προβλήματα και να αναλάβει το συντομότερο ο καινούριος πρόεδρος. Παράλληλα, απομακρύνθηκε και ο δικηγόρος της εταιρείας, Π. Κυριαζίδης και αντικαταστάθηκε από τον Κων/νο Παπαπάνο. Τελικά, ο Γ. Στρίγκος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 25 Οκτωβρίου 1927.

⁶¹⁶Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02031, Geschäftsführung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts - Gesellschaft AG, Athen 1925-1931. Athen zu A.E.G Berlin, Abteilung Ausland, 7 September 1927.

Το Μάιο του 1928 στο σχετικό απολογισμό τα οικονομικά στοιχεία της εταιρείας δείχνουν βελτίωση σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά αν και η Ελλάδα διένυε μία ακόμη προεκλογική περίοδο⁶¹⁷. Ωστόσο ακολούθησαν τακτική σκληρών αποταμιεύσεων και μείωσης εξόδων. Προβλήματα αντιμετώπισαν επίσης με την επιδημία του δάγγειου πυρετού το καλοκαίρι του 1928, ο οποίος παρέλυσε τις εργασίες και προκάλεσε έξοδα 400.000 δρχ⁶¹⁸.

Η συνεργασία τους με την ελληνική βιομηχανία εξελισσόταν ικανοποιητικά κυρίως σε επίπεδο τεχνικής εξέλιξης και όχι οικονομικό.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι γερμανοί επιχειρηματίες είχαν διαμορφώσει την άποψη ότι δεν θα υπήρχε περαιτέρω ανάπτυξη στην ίδρυση βιομηχανιών, επηρεάζοντας κατά αυτό τον τρόπο και τα αποτελέσματα της εταιρείας. Ανησυχία είχε προκληθεί από την αμφισβήτηση των συμβάσεων και ιδιαίτερα από αυτήν της Power & Traction.

Η ελληνική κυβέρνηση από το 1923 είχε έρθει σε επαφή με τον αγγλικό όμιλο Power and Traction Finance Company Limited προκειμένου να διερευνηθούν οι προθέσεις τους για την ανάπτυξη του ηλεκτρισμού στην Αθήνα⁶¹⁹.

Ο αγγλικός όμιλος έδειξε ενδιαφέρον και οι διαπραγματεύσεις συνεχίσθηκαν ως τον Οκτώβριο του 1925, οπότε το δικτατορικό καθεστώς του Πάγκαλου υπέγραψε τη σχετική σύμβαση με όρους επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο.

⁶¹⁷ Οι εκλογές που επανέφεραν τον Βενιζέλο στην εξουσία διεξήχθησαν στις 19 Αυγούστου 1928.

⁶¹⁸ Σε σχετική του επιστολή προς τον Υπουργό Οικονομίας Παναγή Βουρλούμη, ο πρόεδρος του εμποροβιομηχανικού Συλλόγου Πειραιά, Επ. Αραβαντινός ανέφερε: ...Η επιδημία του δάγγειου πυρετού έδημιούργησε αξιοθρήνητον κατάστασιν....Είς δεκάδας χιλιάδων αριθμούνται οί ασθενείς...Καταστήματα, επιχειρήσεις, γραφεία κλείουν...Αί εργασίαι των τραπεζών και πάσαι αί υπηρεσίαι χωλαίνουν, προσθέτως δέ γενική άπραξία εις τό εμπόριον σημειούται...Καθημερινώς έν τούτοις λήγουν προθεσμίαι, νόμιμαί τακτικάί και συμπεφωνημέναι έκπληρώσεις οίκονομικών ή άλλης φύσεως ύποχρεώσεων άτινες είνε αδύνατον νά τηρηθώσι.....Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, Αύγουστος 1928.

⁶¹⁹ Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889 - 1956)*, Αθήνα 1991, 218

Συγκεκριμένα στην *Power & Traction* το ελληνικό κράτος παραχώρησε την παραγωγή, μεταφορά και διανομή ηλεκτρικού ρεύματος στην περιοχή των Αθηνών για εξήντα χρόνια καθώς και την κατασκευή και λειτουργία δικτύων τράμ και σιδηροδρόμων για την ίδια περιοχή.

Μετά την πτώση της δικτατορίας όλες οι συμβάσεις που είχαν συναφθεί κατά τη διάρκεια της, αμφισβητήθηκαν. Για την *Power & Traction* στη Βουλή διεξήχθησαν έντονες συζητήσεις και η οικουμενική κυβέρνηση φαινόταν αποφασισμένη να αναθεωρήσει όσους όρους ήταν υπερβολικά επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο. Το ζήτημα πέρασε σε διαιτησία, ενώ ο αγγλικός όμιλος ζήτησε τη βοήθεια της αγγλικής κυβέρνησης.

Όταν τον Αύγουστο του 1928 ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις επαφές του με τους άγγλους διπλωμάτες, διευκρίνισε ότι θα εξετάσει το θέμα αλλά αν δεν βρισκόταν λύση, ήταν υποχρεωμένος να καταγγείλει τη σύμβαση, καθώς περιείχε επαχθείς όρους για το ελληνικό δημόσιο. Με αμοιβαίες υποχωρήσεις το 1929 ο Βενιζέλος επικύρωσε οριστικά τη σύμβαση⁶²⁰

Έως την οριστική διευθέτηση του ζητήματος όμως, η πώληση υλικού εγκαταστάσεων σε πελάτες της A.E.G., καθώς και η μεταπώλησή τους, επηρεάστηκε αρνητικά από την διάχυτη αβεβαιότητα που υπήρχε σχετικά με το είδος του υλικού που θα χρησιμοποιούνταν στα έργα ηλεκτροφωτισμού. Η κρίση στην ελληνική βιομηχανία ήταν μεγάλη ενώ οι διευκολύνσεις του κράτους προς συγκεκριμένες ξένες εταιρείες εμπόδιζαν τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Η A.E.G. συνέχισε τη δραστηριότητα της με αυτή τη μορφή έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής η εταιρεία υπολειτουργούσε. Μετά το τέλος του

⁶²⁰ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 177-184.

πολέμου, όπως όλα τα υποκαταστήματα και οι αντιπροσωπείες γερμανικών εταιρειών ανά τον κόσμο, αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα καθώς η Γερμανία ήταν κατεστραμμένη. Επίσης στην Ελλάδα, τα περισσότερα γραφεία αυτών των επιχειρήσεων λεηλατήθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και αρκετοί από τους υπευθύνους των εταιριών προσήχθησαν σε δίκες με την κατηγορία του δοσιλογισμού⁶²¹.

ζ5) Ραδιοφωνία – Telefunken

Ένα εξίσου σημαντικό κομμάτι της γερμανικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα μας, είναι η ανάπτυξη της ραδιοτηλεγραφίας και της ραδιοφωνίας. Η εταιρεία που ασχολήθηκε με τον τομέα αυτό, ήταν η *Telefunken*.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δύο ομάδες γερμανών επιστημόνων εργάζονταν στο ερευνητικό πεδίο του ασύρματου τηλεγράφου. Η μία ομάδα ονομάζονταν *Slaby - Arco*, είχε ιδρυθεί το 1899 και αντιπροσωπευόταν από το Τμήμα ραδιοτηλεγραφίας της *A.E.G.* Η δεύτερη ομάδα ανήκε στην *Braun – Siemens* και αντιπροσωπευόταν από την επιχείρηση για την ασύρματη τηλεγραφία *System Prof. Braun & Siemens Halske GmbH*.

Ο αυτοκράτορας της Γερμανίας, Wilhelm II θέλοντας να ενοποιήσει την έρευνα, αποφάσισε το Μάιο του 1903 τη συγχώνευση των δύο ομάδων. Έτσι, τον Απρίλιο του 1904 ιδρύθηκε η *Telefunken*⁶²². Η

⁶²¹ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του κ. Αιμίλιου Μπουρατίνου αντιπρόσωποι γερμανικών εταιρειών μεταξύ των οποίων και ο πατέρας του προσήχθησαν σε δίκη με την κατηγορία της συνεργασίας με τους κατακτητές.

⁶²² Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I.2.060 C 1148, Anmeldung des Warenzeichens “Telfunken” in Griechenland, 1924-1944.

εταιρεία αυτή, όπως και η *OSRAM* μοιράστηκε ιδιοκτησιακά μεταξύ της *Siemens* και της *A.E.G.*⁶²³.

Στη Μεγάλη Βρετανία η οποία θεωρείται γενέτειρα του ραδιοφώνου, αφού η έδρα της εταιρείας που ίδρυσε ο Marconi ήταν εκεί, το μέσο διαδόθηκε με βραδείς ρυθμούς. Πιθανόν η καθυστέρηση αυτή να οφείλεται στην απαγόρευση των ερασιτεχνικών ραδιοφωνικών δραστηριοτήτων το διάστημα 1914 - 1919. Έτσι, μόλις τον Φεβρουάριο του 1920 από την έδρα της εταιρείας στο Writtle του Chelmsford άρχισαν σταδιακά οι πρώτες εκπομπές⁶²⁴.

Το 1924 το βιομηχανικό σήμα της *Telefunken* κατατέθηκε στο ελληνικό Υπουργείο Εμπορίου από τον δικηγόρο Αλκιβιάδη Ζωϊόπουλο⁶²⁵.

Η εμφάνιση όμως της γερμανικής εταιρείας στον ελληνικό επιχειρηματικό χώρο είχε προηγηθεί⁶²⁶. Την άνοιξη του 1921 το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών είχε προκηρύξει διεθνή διαγωνισμό για την προμήθεια και εγκατάσταση υλικού διαβιβάσεων. Η προκήρυξη αυτή έφθασε στα γραφεία τόσο της αγγλικής εταιρείας *Marconi* όσο και της *Telefunken*. Σύμφωνα με την αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα, προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, η προσφορά της *Telefunken* ήταν πολύ καλύτερη. Όμως, στο ελληνικό πολεμικό ναυτικό έδρευε αγγλική ναυτική επιτροπή, αποτελούμενη από 10 αξιωματικούς, οι οποίοι, όταν διαπίστωσαν το προβάδισμα των γερμανών, έσπευσαν στον άγγλο πρέσβη και του ζήτησαν να διαμαρτυρηθεί και να εγείρει ένσταση σε περίπτωση που εγκρίνονταν η συγκεκριμένη προσφορά. Το

⁶²³ Harm Schröter “ Siemens and central and South-East Europe”, *International Business and Central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 174.

⁶²⁴ Εφημερίδα Καθημερινή, « Η ιστορία του ραδιοφώνου », *Επτά ημέρες*, 31-12-1995, 3.

⁶²⁵ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 1148, *Telefunken Archiv*, I.2.060 C 1148, Anmeldung des Warenzeichens “Telefunken” in Griechenland, 1924 -1944.

⁶²⁶ P.A.A.A, *Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R 901/89101 “Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 16 Μαρτίου 1921.

σκεπτικό της ενέργειας αυτής, βασίζονταν στο γεγονός ότι η Γερμανία, σύμφωνα με τη συνθήκη των Βερσαλλιών δεν μπορούσε να κάνει εξαγωγή πολεμικού υλικού. Ο αντιπρόσωπος της *Telefunken* στην Ελλάδα, παρακολουθούσε ανίσχυρος τις εξελίξεις καθώς δεν μπορούσε να επέμβει. Σε σχετική διαμαρτυρία της γερμανικής αντιπροσωπείας, η ελληνική κυβέρνηση διπλωματικά, έριξε την ευθύνη στις προηγούμενες κυβερνήσεις.

Η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά⁶²⁷. Οι αναφορές της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα δίνουν το στίγμα, καθώς σημειώνουν ότι η « αγγλική κυβέρνηση με χαρακτηριστική επιμονή συνεχίζει τις προσπάθειές της να καταστήσει την Ελλάδα υπηρέτη της, οικονομικά και πολιτικά».

Ο τηλεγραφικός σταθμός που ήδη λειτουργούσε στην Αθήνα και ήταν έργο της Marconi, δεν ικανοποιούσε τις ελληνικές απαιτήσεις όπως είχαν προδιαγραφεί. Σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει η γερμανική διπλωματία, ο αντιπρόσωπος της αγγλικής εταιρείας πρότεινε, είτε τη δημιουργία μίας εταιρείας αποκλειστικά αγγλικής, για την κατασκευή και λειτουργία ενός μεγαλύτερου σταθμού, ο οποίος θα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος για τη Μέση και Άπω Ανατολή, είτε ενός μικρότερης ισχύος με εμβέλεια εντός της Μεσογείου, που θα εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις ανάγκες της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά υπό αγγλική παρακολούθηση. Η ελληνική πλευρά ήταν αρνητική και στις δύο προτάσεις. Άλλωστε για το συγκεκριμένο θέμα, είχε

⁶²⁷ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89101 “*Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr, u.a* , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

επικοινωνήσει ζητώντας πληροφορίες για τη λειτουργία και το κόστος ενός τέτοιου σταθμού με τη γερμανική υπηρεσία ταχυδρομείων⁶²⁸.

Η άρνηση της ελληνικής πλευράς έφερε στην Αθήνα έναν άγγλο στρατηγό, ο οποίος ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις με το Υπουργείο Ναυτικών. Σε αυτές πήρε μέρος και ο αρχηγός της αγγλικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα, ο ναύαρχος Smith. Στο ελληνικό Υπουργείο Ναυτικών είχε αποφασισθεί, να αρνηθούν οποιαδήποτε πρόταση ξένης εταιρείας, σχετικά με την εγκατάσταση ασύρματου τηλεγράφου, για λόγους εθνικής ασφαλείας.

Η αγγλική πλευρά όμως, στο τέλος των διαπραγματεύσεων είχε κάθε λόγο να είναι ευχαριστημένη, αφού κατάφερε να αποκλείσει το Υπουργείο Ναυτικών από τη συμφωνία αυτή, καθώς η αρμοδιότητα περί τηλεγραφίας πέρασε στο Υπουργείο Συγκοινωνιών, και συγκεκριμένα στη διεύθυνση Ταχυδρομείων.

Για τον επόμενο χρόνο η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την εγκατάσταση τόσο μετεωρολογικών σταθμών όσο και σταθμών τηλεγραφίας για την εξυπηρέτηση και ιδιωτών.⁶²⁹

Στη Γερμανία η εξέλιξη του ανταγωνισμού επί ελληνικού εδάφους απασχόλησε τα ανώτερα κλιμάκια της κυβέρνησης. Σε συναντήσεις που είχαν με τον πρόεδρο της Γερμανικής Κεντρικής Τράπεζας (Reichsbank), Hjalmar Schacht συζήτησαν το θέμα της χρηματοδότησης των γερμανικών βιομηχανιών στην Ελλάδα και τη σπουδαιότητά της για την περαιτέρω ανάπτυξη του γερμανικού κεφαλαίου στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

⁶²⁸ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901 / 89101 "Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής υπηρεσίας ταχυδρομείων προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 30 Μαρτίου 1921.

⁶²⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89101 "Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 & 10 Απριλίου 1923.

Το παράδειγμα που χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη συζήτηση ήταν εκείνο της *Siemens*, η οποία μέσω του αντιπροσώπου της Αλ.Ζαχαρίου είχε κατορθώσει να αποσπάσει τη συμφωνία εκχώρησης της τηλεφωνίας. Η χρηματοδότηση του έργου αυτού είχε προβλεφθεί να γίνει μέσω της έκδοσης ομολογιών, της υπό δημιουργία τηλεφωνικής εταιρείας. Ωστόσο, η κεντρική διοίκηση της *Siemens* συνέστησε στο Ζαχαρίου να υπαναχωρήσει καθώς αδυνατούσε να τοποθετήσει τις ομολογίες στη γερμανική αγορά. Η κίνηση αυτή όμως, θα συμπαρέσυρε και τη συμφωνία που είχε επιτύχει ο Ζαχαρίου για την προμήθεια ασυρμάτων στο πολεμικό ναυτικό, ενεργώντας υπό σουηδική σημαία για λογαριασμό της Telefunken. Ο πρόεδρος της κεντρικής Τράπεζας, βαρόνος Schacht, παραδέχθηκε ότι έως τώρα δεν είχε απασχολήσει την γερμανική κυβέρνηση το θέμα της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων στην Ελλάδα και καμμία ενέργεια δεν επρόκειτο να γίνει αν πρώτα δεν είχαν τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργείου Εξωτερικών.

Ο ίδιος παραδέχθηκε επίσης, ότι οι γνώσεις τους για την ελληνική αγορά προέρχονταν από αγγλικές πηγές, οι οποίες τόνιζαν την άμεση εξάρτηση της οικονομικής, από την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Όσο λοιπόν υπήρχε στη χώρα πολιτική αστάθεια θεωρούσαν τις συνθήκες μη ευνοϊκές. Παράλληλα όμως, όπως επεσήμανε, για τους γερμανούς, αυτό δεν έπρεπε να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα, καθώς θα επένδυαν σε επιχειρήσεις με υγιείς βάσεις.

Για το θέμα της *Siemens*, ο Schacht δεν θεώρησε ότι έχει χαθεί η υπόθεση, καθώς οι ομολογίες θα μπορούσαν να διατεθούν στις αγορές της Ολλανδίας και της Ελβετίας όχι όμως και της Αμερικής καθώς υπήρχε θέμα ανταγωνισμού.

Επίσης τέθηκε υπό συζήτηση και η πιθανότητα δημιουργίας μίας ελληνογερμανικής ένωσης με διευθυντή οικονομολόγο και έδρα την Αθήνα. Σκοπός αυτού του οργανισμού θα ήταν να βοηθήσει τις δύο

πλευρές σε θέματα βιομηχανίας και τη χρηματοδότηση των εταιριών που θα αναλάμβαναν σχετικές πρωτοβουλίες. Το ζήτημα αυτό παρέμεινε ωστόσο υπό εξέταση καθώς άπτονταν και των αρμοδιοτήτων του Υπ. Εξωτερικών⁶³⁰.

Την επόμενη διετία η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε την προθεσή της να προχωρήσει στη διεκπεραίωση δύο μεγάλων έργων: **α)** εγκατάσταση ασύρματου τηλεγράφου και τηλεφωνίας και **β)** εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων στην περιοχή της πρωτεύουσας.

Για το πρώτο έργο εκδήλωσαν ενδιαφέρον τρεις εταιρείες. Η *Marconi*, η *Telefunken* και η *Eastern Telegraph*. Από αυτές η *Eastern* δεν έχει καμμία εμπειρία σε ζητήματα ασύρματης τηλεγραφίας, άρα οι προοπτικές της ήταν περιορισμένες. Αντιθέτως, κυρίως εξαιτίας πολιτικών σκοπιμοτήτων η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν αποφασισμένη να προχωρήσει στην ανάθεση του έργου στην αγγλική *Marconi*.

Από την πλευρά της, η γερμανική εταιρεία δεν επιθυμούσε την εμπλοκή της στην εκχώρηση του έργου, αλλά μόνον την ανάληψη της κατασκευής. Το σύστημα της *Telefunken* μελετήθηκε από την αρμόδια επιτροπή του ελληνικού ναυτικού, η οποία έκρινε ότι ήταν το πλέον αξιόπιστο. Επιπλέον, η ανάθεση της κατασκευής στη γερμανική εταιρεία, είχε το πλεονέκτημα για την ελληνική κυβέρνηση της κάλυψης του κόστους από το λογαριασμό των επανορθώσεων.

Ο εκπρόσωπος της *Telefunken* στην Αθήνα, Αλ. Ζαχαρίου, όπως και ο μηχανικός της εταιρείας που είχε έρθει με σκοπό την παρουσίαση του συστήματος, ζήτησαν πειστικά από το γερμανό πρέσβη να επισκεφθεί το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και να φροντίσει τα συμφέροντα της εταιρείας. Πραγματικά ο von Schoen ζήτησε από το Α. Ρούφο ίση μεταχείριση για την *Telefunken*. Υπενθύμισε δε στον έλληνα

⁶³⁰ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Βερολίνο, 22 Οκτωβρίου 1923.

πολιτικό, ότι οι γερμανοί δεν έχουν ξεχάσει τον άδικο αποκλεισμό της *Siemens* από το έργο ύδρευσης της πρωτεύουσας, όπου αν και είχαν την καλύτερη προσφορά αποκλείσθηκαν. Του επεσήμανε επίσης, ότι η Γερμανία θα μπορέσει να ανταποκριθεί στο ύψος των επανορθώσεων, μόνον με την ανάπτυξη της βιομηχανίας της και θα ήταν προς όφελος και των πιστωτών της να την στηρίξουν. Όσον αφορούσε την Ελλάδα ειδικότερα, η Γερμανία ήταν ο καλύτερος πελάτης των ελληνικών εξαγωγών και ανέμενε ως εκ τούτου να έχει μία καλύτερη αντιμετώπιση, όταν και εκείνη έρχεται με τη σειρά της, στη θέση του πωλητή. Επίσης ότι δεν θα έπρεπε να αγνοείται η Γερμανία ούτε σε πολιτικό επίπεδο, καθώς μετά την είσοδό της στην Κ.τ.Ε. θα ήταν πολιτικά χρήσιμη στους έλληνες. Ο έλληνας Υπουργός έδειξε ότι αναγνωρίζει τα δίκαια της Γερμανίας και υποσχέθηκε να μεσολαβήσει στον Πάγκαλο. Τώρα για το ζήτημα της εγκατάστασης των αυτόματων τηλεφώνων στην Αθήνα, ήταν ξεκάθαρο ότι προτιμήθηκε για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας η προσφορά της ιταλικής *Societa*⁶³¹.

Λίγο αργότερα σε επιστολή του προς την ηγεσία της *Telefunken*⁶³², ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου ανέφερε ότι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν απρόβλεπτες και έκρυβαν εκπλήξεις. Προς το παρόν όμως όλα ήταν καλά, έπειτα και από τα αποτελέσματα που έφερε η ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη⁶³³.

⁶³¹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1926.

⁶³² Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Macconi's Wireless Telgraph Company, 1927 - 1928*, Zachariou zu Telefunken, 19 Dezember 1927.

⁶³³ Τον Ιούνιο του 1927 οι υπουργοί Εξωτερικών και Οικονομικών, Α. Μιχαλακόπουλος και Γ. Καφαντάρης ταξίδεψαν στη Γενεύη με σκοπό να εξασφαλίσουν δάνειο, που θα ενίσχυε οικονομικά τη χώρα, ώστε ανταπεξέλθει στο πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων. Οι εξελίξεις ήταν θετικές για την Ελλάδα και συμφωνήθηκε η παραχώρηση δανείου ύψους 9 εκατ. λιρών υπό τον όρο της εξυγίανσης του ελληνικού εκδοτικού συστήματος. Την ίδια περίοδο σημειώθηκε ένταση στις ελληνογαλλικές σχέσεις καθώς η Γαλλία ανακίνησε το ζήτημα του διακανονισμού των πολεμικών χρεών της Ελλάδας προς αυτή, απαιτώντας την αποπληρωμή τους στην αξία του φράγκου την εποχή χορήγησής τους και συνδέοντας τα άμεσα, με την εξέλιξη του αιτήματος δανειοδότησης της Ελλάδας

Σχετικά με την αντιπροσωπεία της *Telefunken* ανέφερε ότι σε επίπεδο λιανικής πώλησης, θα ήταν ικανοποιημένος αν τα προϊόντα της εταιρείας βρίσκονταν στο 1/3 των καταστημάτων της χώρας. Όσον αφορούσε τις στρατιωτικές προμήθειες είχε εκφράσει την άποψη ότι έπρεπε να επιτευχθεί συμφωνία με τις άλλες δύο εταιρείες, οι οποίες άλλωστε το είχαν ήδη προτείνει. Η τελική απόφαση όμως, έπρεπε να ληφθεί από την ηγεσία της *Telefunken*. Επίσης, έπρεπε να βρεθεί διάυλος επικοινωνίας με τη σουηδική εταιρεία⁶³⁴, προκειμένου να μοιραστούν οι προμήθειες του Υπουργείου Στρατιωτικών και να συναποφασίσουν για την ύπαρξη ή μη κοινών αντιπροσώπων.

Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Πτολεμαίος Σαρρηγιάννης⁶³⁵ επιβεβαίωσε στο Ζαχαρίου τη στήριξη του Υπουργείου Στρατιωτικών στην εταιρεία, αν και αντιμετώπιζαν προβλήματα από την πλευρά των γάλλων⁶³⁶.

Και στο Βερολίνο όμως, έβλεπαν με καλό μάτι τη συνεργασία των τριών εταιρειών. Σε απαντητική τους επιστολή προς τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου ήταν ολοφάνερη η πρόθεσή τους για μοίρασμα της ελληνικής αγοράς⁶³⁷.

από την Κ.τ.Ε. Η θετική εξέλιξη των διαπραγματεύσεων που ακολούθησαν και η παραπομπή του θέματος σε διαιτησία ήρθαν σαν αποτέλεσμα της συντονισμένης αγγλοϊταλικής πίεσης προς την γαλλική πλευρά καθώς και στην ευνοϊκή για την Ελλάδα ρύθμιση των πολεμικών χρεών της με τις Η.Π.Α.

⁶³⁴ Πρόκειται για την εταιρεία *Svenka Aktienbolaget Tratlös Telegrafi*.

⁶³⁵ Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού ήταν ο Πτολεμαίος Σαρρηγιάννης. Ο Σαρρηγιάννης γεννήθηκε το 1882 και φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων απ'όπου απεφοίτησε ως αξιωματικός του Μηχανικού. Μετεκπαιδεύθηκε στη Γαλλία και προσχώρησε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Διακρίθηκε στη μάχη του Σκρά και το 1920 τοποθετήθηκε υπαρχηγός του επιτελείου στη Μικρά Ασία. Αποστρατεύθηκε το 1922 και το 1925 επανήλθε με το βαθμό του υποστράτηγου ως αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού θέση στην οποία παρέμεινε ως το 1926. Βλέπε σχετικά, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, Αθήνα 1931, τομ.11, 352

⁶³⁶ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telgraph Company, 1927-1928, Zachariou zu Telefunken, Dezember 1927.

⁶³⁷ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telgraph Company, 1927-1928.

Στην ενημέρωση που του παρείχαν, τόνιζαν το ενδιαφέρον των αγγλων για το θέμα αυτό, το οποίο θεωρούσαν ιδιαίτερος σημαντικό, ενώ ήδη είχαν ζητήσει σχετική αναφορά από τον αντιπρόσωπό τους.

Από την άλλη πλευρά η γαλλική εταιρεία θεωρούσε κομβικό σημείο τη συμμετοχή της στις προμήθειες του Υπουργείου Στρατιωτικών. Η *Telefunken* ζήτησε από τον Ζαχαρίου να καταστήσει γνωστό το ενδιαφέρον και της δικής τους εταιρείας στον ίδιο τομέα.

Η ελληνική αγορά είχε πραγματικά αναβαθμισθεί και οι ξένες εταιρείες προσπαθούσαν να αποσπάσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ποσοστό της. Το Μάρτιο του 1928 η γαλλική *CSF*, η αγγλική *Marconi* και η γερμανική *Telefunken* συμφώνησαν μεταξύ τους το μοίρασμα της ελληνικής αγοράς⁶³⁸.

Τις προμήθειες σε ασύρματους τηλεγράφους και συσκευές τηλεφώνων στο στρατό και την αεροπορία μοιράστηκαν εξίσου η *CSF* και η *Telefunken*. Τις προμήθειες του ναυτικού και της ναυτικής αεροπορίας (Naval Aviation) τις αναλάμβανε εξ'ολοκλήρου η *Marconi*. Πράκτορας της εν λόγω εταιρείας στην Ελλάδα ήταν ο ναύαρχος Κων/νος Αθανασιάδης⁶³⁹.

Η συμφωνία αυτή ίσχυε εφόσον τα ποσά δεν επέφεραν ανισότητα. Στην περίπτωση που η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε γνωστοποίηση τρέχουσας τιμής (quotation), τότε οι τρεις συνεργαζόμενες εταιρείες θα αποφάσιζαν από κοινού ποια θα αναλάμβανε το έργο. Οι προσφορές των υπόλοιπων δύο θα ήταν 10% επιπλέον στην τιμή και 50% επιπλέον αν

⁶³⁸ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2611, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company, 1928-1937, 6 März 1928.

⁶³⁹ Κωνσταντίνος Αθανασιάδης. Γεννήθηκε το 1878 στην Αθήνα και φοίτησε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Ασχολήθηκε ενεργά με την τηλεγραφία και επόπτευσε τις πρώτες εγκαταστάσεις στην Ελλάδα. Στάλθηκε από το Ναυτικό για μετεκπαίδευση στην Αγγλία και μετά την επιστροφή του ασχολήθηκε με την οργάνωση της ασύρματης τηλεγραφίας στο Πολεμικό Ναυτικό. Υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της Ραδιοτηλεγραφικής Υπηρεσίας του Ναυτικού. Στα τέλη του 1920 ζήτησε να αποστρατευθεί και αποχώρησε με τον βαθμό του υποναυάρχου. Για περισσότερα στοιχεία βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1927, τομ. Β, 4.

υπήρχε καθυστέρηση στο χρονοδιάγραμμα παράδοσης. Αν ωστόσο, η κυβέρνηση προτιμούσε μια εκ των άλλων δυο εταιριών, τότε ο ανάδοχος του έργου θα πλήρωνε 10% του ποσού που εισέπραξε, στην εταιρεία που είχαν προσυμφωνήσει. Επιπλέον οι τρεις αυτές επιχειρήσεις δεν θα ανταγωνίζονταν άλλες εταιρείες γαλλικές, αγγλικές ή γερμανικές στις αναλήψεις διαφόρων έργων.

Στο τέλος κάθε χρονιάς θα υπήρχαν αναλυτικές εκθέσεις που θα παρουσίαζαν τις δουλειές που αναλάμβανε ο καθένας. Αν αθροιζόμενες ξεπερνούσαν το 1/3 τότε θα πλήρωνε η μία εταιρεία στην άλλη 5%. Η προμήθεια προς τους πράκτορες στην Αθήνα δεν μπορούσε να ξεπερνά το 10% επί της τιμής παράδοσης (FOB). Η συμφωνία αυτή είχε ισχύ για τρία χρόνια και ανανεωνόταν ετησίως. Επιπλέον σε αυτήν συμπεριλαμβανόταν όρος σύμφωνα με τον οποίο, δεν θα διεκδικούσαν δουλειές που δόθηκαν από τις ελληνικές αρχές σε αγγλικές, γαλλικές και γερμανικές εταιρείες.

Με τη συμφωνία αυτή η Γερμανία αποκτούσε ξανά μερίδιο στην αγορά της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και έθετε τις βάσεις για περαιτέρω διεκδικήσεις, ενώ ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο, το οποίο δείχνει και τη σπουδαιότητα της οικονομικής διείσδυσης στην περιοχή, είναι η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας, οι οποίες παραμέρισαν τα πολιτικά ζητήματα και συνεργάστηκαν με τους γερμανούς, αποκλείοντας από τη συγκεκριμένη αγορά τους αμερικανούς.

Το ζήτημα των αντιπροσώπων απασχολούσε επίσης πολύ την *Telefunken*, η οποία ήθελε τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού δικτύου. Ήδη ο γενικός αντιπρόσωπος της *Siemens – Halske*, Αλέξανδρος Ζαχαρίου είχε στείλει εκτενή εισήγηση για την οργάνωση των καταστημάτων και της αγοράς.

Στην εσωτερική αλληλογραφία της επιχείρησης υπάρχει μια αναφορά από την *Siemens* προς την *Telefunken* με στοιχεία για την ελληνική αγορά⁶⁴⁰. Ο εκπρόσωπος της *Siemens* που βρίσκονταν στην Αθήνα συνιστούσε πολύ προσεκτικές κινήσεις στη λειτουργία καταστήματος λιανικής σχετικά με τη ραδιοφωνία. Θεωρούσε ότι έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη τα έξοδα που θα έπρεπε να γίνουν, ο ανταγωνισμός αλλά και η αύξηση του ενδιαφέροντος των ελλήνων για τη ραδιοφωνία έπειτα από την εγκατάσταση του ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών που πρόκειται να πραγματοποιηθεί σε έναν χρόνο περίπου.

Στην Ελλάδα τα πρώτα « ραδιοφωνικά » βήματα είχαν γίνει από τον καθηγητή Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κώστα Πετρόπουλο⁶⁴¹, το 1922, ενώ ένα χρόνο αργότερα πραγματοποιήθηκε η πρώτη προσπάθεια ραδιοφωνικής εκπομπής, από την Ραδιοηλεκτρική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού, στο Βοτανικό⁶⁴².

Στην υπηρεσία αυτή υπηρετούσαν μεταξύ άλλων και αξιωματικοί οι οποίοι είχαν λάβει ειδικές άδειες παραμονής στο εξωτερικό προκειμένου να βελτιώσουν τις γνώσεις τους σε τεχνικά ζητήματα.

Ένας από αυτούς σε επιστολή του προς τον Υπουργό Ναυτικών, Γεώργιο Μπαλτατζή, στις 8/21 Απριλίου 1922, αναφέρεται στις προσπάθειες που κατέβαλε προκειμένου να προσληφθεί στη *Telefunken* ως μαθητευόμενος μηχανικός. Οι Γερμανοί προέβαλλαν πολλά προσκόμματα στη συμμετοχή του στην εταιρεία, καθώς ήταν ιδιαιτέρως επιφυλακτικοί με τούς ξένους μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο εν λόγω αξιωματικός τόνιζε την υπεροχή της γερμανικής τεχνογνωσίας στον τομέα της ραδιοτηλεγραφίας και των ασυρμάτων και διευκρίνιζε ότι είναι διατεθειμένος να υποστεί οποιαδήποτε μείωση των

⁶⁴⁰ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060, C 2547. Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Verteter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske, Berlin 1927-1941.

⁶⁴¹ Γ. Χατζηδάκης, « Μαθητές πρωτοπόροι », *Ραδιοτηλεόραση* , τ. 1292, 11/1994.

⁶⁴² Γ. Χατζηδάκης, « Η ραδιοφωνική πρωτοπορία στο Ναυτικό », *Ραδιοτηλεόραση* , τ. 1294, 3/2/1994.

αποδοχών του, αρκεί να του επιτρεπόταν να συνεχίσει τη μαθητεία του κοντά στον διάσημο καθηγητή Barkhausen.⁶⁴³

Στη χώρα μας, έως το 1926 ίσχυε αυστηρή νομοθεσία « περί ασυρμάτου επικοινωνίας », η οποία απαγόρευε την εισαγωγή ραδιοφώνων με την αιτιολογία της αποφυγής κατασκοπείας. Η απαγόρευση αυτή, που στη Β. Ελλάδα διήρκεσε δυο ακόμη χρόνια λειτουργούσε ανασταλτικά στην έρευνα και προώθηση της ραδιοφωνίας.

Παρόλα αυτά το 1923, ο Χρίστος Τσιγγιρίδης, πτυχιούχος ηλεκτρολόγος μηχανικός του Πολυτεχνείου της Στουτγκάρδης εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη μαζί με τη γερμανίδα σύζυγο του Maria Vögel, με σκοπό την ίδρυση ραδιοφωνικού σταθμού.

Όλα τα απαραίτητα υλικά για την κατασκευή του πομπού συγκεντρώθηκαν από το εγκαταλελειμένο πολεμικό ασύρματο της γαλλικής στρατείας.⁶⁴⁴ Ο Τσιγγιρίδης προσπάθησε να πάρει άδεια μόνιμης λειτουργίας του σταθμού, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

Το 1926 στη « Διεθνή Εμποροπανήγυρη » της Θεσσαλονίκης – τον πρόδρομο της σημερινής Διεθνούς Εκθέσεως- ο Τσιγγιρίδης παρουσίασε έναν πομπό ασυρμάτου από τον οποίο μεταδίδονταν συναυλίες από τη Βιέννη και το Παρίσι.⁶⁴⁵

Η Siemens αξιοποιώντας τις γνώσεις και το πάθος του Τσιγγιρίδη για το ραδιόφωνο τον έχρισε αντιπρόσωπό της στην Θεσσαλονίκη. Με αυτή του την ιδιότητα έστησε έναν μικρό ξύλινο θάλαμο με όλα τα απαραίτητα μηχανήματα για την αναμετάδοση εκπομπών ξένων ραδιοφωνικών σταθμών. Οι θεσσαλονικείς εντυπωσιάστηκαν από τά

⁶⁴³ I.A.M.M, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 399. Επιστολή προς Γεώργιο Μπαλτατζή, Βερολίνο 8/21 Απριλίου 1922.

⁶⁴⁴ Αλέξανδρος Ωρολόγας, « Ο Χρήστος Τσιγγιρίδης ο ιδρυτής του Ραδιοφωνικού Σταθμού », *εφημερίδα Θεσσαλονίκη*, 12 Νοεμβρίου 1963.

⁶⁴⁵ « Μακεδονικά Νέα », 9 Οκτωβρίου 1926.

κρεμασμένα σύρματα στον άέρα, πού μιλούσαν και τραγουδοῦσαν..Ήταν τά μεγαάφωνα πού εἰσήγοντο στην Ελλάδα για πρώτη φορά....⁶⁴⁶

Η πρώτη ραδιοφωνική εκπομπή στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια είχε διάρκεια περίπου μισής ώρας και έγινε στις 25 Μαρτίου 1927. Για την εκπομπή αυτή χρησιμοποιήθηκε ένας γερμανικός πομπός 200 Βάττ.⁶⁴⁷

Το ενδιαφέρον των γερμανικών εταιρειών για την ανάπτυξη της ραδιοφωνίας στην Ελλάδα έγινε εντονότερο, καθώς διαπίστωσαν το πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω εξέλιξή του.

Το φθινόπωρο του 1928 στα γραφεία της A.E.G έφθασε μια αναφορά για τη ραδιοφωνία στην Ελλάδα.⁶⁴⁸ Σε αυτήν ο απεσταλμένος της εταιρείας στην Ελλάδα, Günter ανέφερε ότι διαπίστωσε άνοδο της ραδιοφωνίας. Επισήμως συνδρομητές ήταν 400 άτομα εκ των οποίων 200 στην πρωτεύουσα και 200 στην επαρχία. Δεν θα ήταν ωστόσο παράτολμο να υποθέσει κανείς ότι ο αριθμός τους πανελλαδικά ανερχόταν στους 1.000, καθώς ιδιαίτερα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης υπήρχαν πολλοί λαθρακουστές. Το ενδιαφέρον για τη ραδιοφωνία ήταν ζωηρότατο, τα αιτήματα για συνδρομές πάρα πολλά, ενώ κάθε έγκριση απαιτούσε τουλάχιστον ένα δίμηνο.

Η ολλανδική εταιρεία *Philips* είχε εδώ και καιρό αντιπρόσωπο στην Ελλάδα και είχε κατορθώσει να αποκτήσει ένα σημαντικό μερίδιο της αγοράς. Πιθανότατα δε, είχε πληροφορηθεί εγκαίρως την αύξηση της φορολογίας επί των εισαγόμενων λυχνιών και είχε προμηθευθεί εγκαίρως μεγάλες ποσότητες. Ο εισαγωγικός φόρος που επιβλήθηκε τελικά, αύξησε την τιμή κάθε λυχνίας κατά 59 δρχ.

⁶⁴⁶ Όλγα Πλέχοβα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο ...και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002,25. – Γ. Ταχογιάννης, « Προσοχή! Προσοχή! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός της Θεσσαλονίκης », *Μακεδονία* 16-5-1936.

⁶⁴⁷ Γ. Βιρβιδάκης, « Θεσσαλονίκη: Ραδιοφωνική πρωτοπορία », *Ραδιοτηλεόραση* 1987, τχ. 891.

⁶⁴⁸ Deutsches Technisches Museum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2321, Verzeichnisse über die Vertragsgebiete, Länder A-G, 1919-1930, 29 Februar1928.

Οι δασμοί που επιβάλλονταν από το ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερος επιβαρυντικός για τις εισαγωγές ηλεκτρικών ειδών. Ο φόρος επί των συσκευών ανέρχονταν στο 25% και αύξανε την τιμή πώλησης κατά 20-25%. Για παράδειγμα μια γερμανική ραδιοφωνική συσκευή, τύπου T-9 κόστιζε στην Ελλάδα περίπου 350 DM.

Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχε νομοθεσία προστασίας πατενταρισμένων ειδών.

Σύμφωνα με τη γνώμη του Günter για τη ραδιοφωνία, το 1929 θα αποτελούσε χρονιά σταθμό για την Ελλάδα, αφού τότε θα ξεκινούσε η εγκατάσταση αναμεταδοτών στην Αθήνα. Η εταιρεία δεν θα μπορούσε όμως να αντιμετωπίσει την αυξημένη ζήτηση ραδιοφώνων, καθώς η αντιπροσωπεία Ζαχαρίου δεν ήταν σε θέση να προωθήσει τα προϊόντα τους.

Η *Siemens* έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την Ελλάδα και σε συνομιλίες που είχε με τον Walter Goldsmith, ο οποίος εκπροσωπούσε την *Siemens-Schuckertwerke*, διαπίστωσε την πρόθεσή τους να οργανωθεί ένα δίκτυο πωλήσεων, το οποίο θα μπορούσε να στηριχθεί στους τεχνίτες εγκατάστασης. Με πρόχειρους υπολογισμούς το κόστος ενός τέτοιου δικτύου, το οποίο θα περιελάμβανε περί τους 3.000 κατοίκους, δεν θα ξεπερνούσε τις 2.000 – 3.000 DM. Η αντιπροσώπευση από την εταιρεία Ζαχαρίου θα έπρεπε να συνεχισθεί για να αναλάβει και πιθανές διαπραγματεύσεις.

Το καλύτερο βέβαια θα ήταν να υπάρξει μια καλά οργανωμένη αντιπροσωπεία τόσο για την Αθήνα όσο και για την επαρχία. Έπειτα από συνεννοήσεις με τον Ζαχαρίου είχαν καταλήξει σε μια σειρά πόλεων που θα μπορούσαν να υπάρχουν εμπορικά καταστήματα με προϊόντα τους. Μεταξύ αυτών : Χανιά, Σέρρες, Πάτρα, Ιωάννινα, Τρίκαλα, Μυτιλήνη, Χίος, Ερμούπολη κ.α. Αν αργότερα διαμορφώνονταν συνθήκες τέτοιες που θα επέτρεπαν την αύξηση των καταστημάτων θα μπορούσαν να το

επανεξετάσουν. Για την Αθήνα και τον Πειραιά ωστόσο δεν υπήρχε σημαντική διαφοροποίηση. Ο αριθμός των εμπορικών θα παρέμενε 6-8. Άλλωστε στην Αθήνα, οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να αγοράζουν απευθείας από το κεντρικό υποκατάστημα της φίρμας Ζαχαρίου.

Από την εταιρεία του Ζαχαρίου περίμεναν την όσο το δυνατόν καλύτερη προώθηση των προϊόντων τους, με κεντρική θέση στις βιτρίνες και σχετική διαφήμιση. Στα πλαίσια αυτού του εγχειρήματος υπήρχε η σκέψη η φίρμα Ζαχαρίου να οργανώσει δύο μικρά καταστήματα λιανικής πώλησης οικιακών κυρίως συσκευών σε Αθήνα και Πειραιά. Το κόστος αυτής της προσπάθειας ανερχόταν σε 1.500.000 δρχ.ετησίως γεγονός που τη καθιστούσε ασύμφορη.⁶⁴⁹

Οι σχέσεις της εταιρείας με τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου διαταράχθηκαν καθώς ο έλληνας επιχειρηματίας δεν έπαιρνε ξεκάθαρη θέση στις προτάσεις που του γίνονταν σε σχέση με τη ραδιοφωνία. Ο ίδιος επιθυμούσε μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους, το οποίο όμως δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί εξαιτίας του σκληρού ανταγωνισμού από άλλες εταιρείες⁶⁵⁰.

Τον Οκτώβριο του 1930 η συνεργασία των δύο πλευρών είχε γίνει προβληματική⁶⁵¹. Η *Siemens* ενημέρωσε την *Telefunken* ότι αφού μελέτησαν διεξοδικά τις δυνατότητες για τη λειτουργία ενός καταστήματος ραδιοφωνίας στην Ελλάδα, έστειλαν έναν ειδικό προκειμένου να δώσει τις αναγκαίες απαντήσεις. Το συμβόλαιο με τον Ζαχαρίου έληγε τον Μάρτιο του 1931 αλλά μπορούσε να καταγγελθεί και νωρίτερα. Σε αυτή την περίπτωση θα απελευθερώνονταν από τον

⁶⁴⁹ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, Juli 1930

⁶⁵⁰ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, September 1930.

⁶⁵¹ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, 14 Oktober 1930.

Ζαχαρίου, θα είχαν οι ίδιοι την αντιπροσωπεία της εταιρείας στην Ελλάδα και θα μπορούσαν να εντάξουν σε αυτή και κατάστημα ραδιοφωνίας.

Για να αναλάβει ωστόσο η *Siemens* όλα τα έξοδα, θα έπρεπε η διαχείριση του καταστήματος να γίνεται σύμφωνα με τον τρόπο που θα όριζαν οι ίδιοι. Αν οι υπεύθυνοι της *Telefunken* είχαν άλλη άποψη, θα έπρεπε να αναλάβουν και το κόστος.

Στην αναφορά του τον Οκτώβριο του 1930, το στέλεχος της γερμανικής εταιρείας Engelhardt, εξηγούσε τις προσπάθειες που κατέβαλε κατά τη διάρκεια του τελευταίου ταξιδιού του στην Ελλάδα προκειμένου να καταλήξει σε συμφωνία με τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου και να συνεργασθούν στο θέμα της ραδιοφωνίας. Η εταιρεία δεν ήθελε να παρέχει τεχνική κάλυψη στην αντιπροσωπεία του Ζαχαρίου και επιπλέον και οι δυο πλευρές παρέμεναν αμετακίνητες στο ζήτημα των ποσοστών τους. Στην Αθήνα το ζήτημα της ραδιοφωνίας δεν προχώρησε αυτή τη χρονική στιγμή. Αντίθετα, στη Θεσσαλονίκη δικαίωμα εγκατάστασης ραδιοσταθμού χωρίς διαγωνισμό δόθηκε στην Αμερικανική Ανώνυμη Εταιρεία *Durham*⁶⁵².

Τα επόμενα δέκα χρόνια το βιομηχανικό σήμα της *Telefunken* ανανεωνόταν στο ελληνικό Υπουργείο εμπορίου και το 1939 μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Ζαχαρίου η *Telefunken* παραχώρησε την αντιπροσωπεία της στη *Siemens*.

⁶⁵² Όλγα Πλέχοβα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο...και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002, 42. – Στο Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου σώζονται επιστολές και σημειώματα της αμερικανικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα, με τα οποία ζητούν από τον Βενιζέλο να δεχθεί σε ακρόαση τον Durham πριν αποφασίσει για το ζήτημα της τηλεφωνίας. Βλ. σχετικά: I.A.M.M., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.380.

ζ6) Τηλεφωνία - Siemens

Η *Siemens* είναι ίσως η μόνη γερμανική εταιρεία που δραστηριοποιήθηκε τόσο ενεργά στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁶⁵³.

Κατασκευάστρια ηλεκτρολογικού υλικού χαμηλής και υψηλής τάσης, η εταιρεία είχε σαφώς εξαγωγικό προσανατολισμό χωρίς όμως να αποτελεί τυπικό παράδειγμα του κλάδου, καθώς σπάνια στην ιστορία της θα συναντήσουμε « επιθετικές » κινήσεις εκ μέρους της, όπως για παράδειγμα εξαγορά άλλων επιχειρήσεων ή συγχωνεύσεις. Τις λιγοστές φορές που συνέβει κάτι ανάλογο, η απόφαση επιβαλλόταν στη *Siemens* από την πρακτική των ανταγωνιστών της⁶⁵⁴.

Οι επιχειρηματικές κινήσεις της εταιρείας ήταν σε τέτοιο βαθμό προσεκτικές ώστε πολλές φορές να χαρακτηρίζονται συντηρητικές. Αυτή η στάση αντικατοπτρίζεται και στην εσωτερική της διάρθρωση, η οποία δεν άλλαξε ιδιαίτερα μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁶⁵⁵.

Το οργανόγραμμα της *Siemens* ήταν αρκετά πολύπλοκο κυρίως εξαιτίας των πολλών αντικειμένων που παρήγαγε. Αποτελούνταν από δύο κλάδους ο πρώτος αφορούσε στην κατασκευή ηλεκτρολογικού υλικού υψηλής τάσης, και ονομαζόταν *Siemens Schuckertwerke* (SSW) και δεύτερος παρήγαγε ηλεκτρολογικό υλικό χαμηλής τάσης, και

⁶⁵³ Harm Schröter, “ Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars”, in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 173.

⁶⁵⁴ όπ. π., 173. - drsb., “Europe in the strategies of Germany’s Electrical Engineering and Chemical Trusts, 1919-1939”, in Volker R. Berghahn (eds), *Quest for Economic Empire. European Strategies of German big business in the Twentieth century*, London (2005) 37-45.

⁶⁵⁵ J. Kocka, *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914*, Stuttgart 1963, 457.

ονομαζόταν *Siemens Aktiengesellschaft (S&H)*. Σταδιακά, με την εξέλιξη της τεχνολογίας, οι δύο κλάδοι συγχωνεύθηκαν.

Ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των κλάδων της εταιρείας ήταν ο Carl Friedrich von Siemens, ο οποίος ως πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της εταιρείας, λάμβανε τις τελικές αποφάσεις, έπειτα βέβαια και από τις εισηγήσεις των διευθυντών του.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η *Siemens* αντιμετώπισε όπως και όλες οι γερμανικές επιχειρήσεις σοβαρά προβλήματα. Μετά τη λήξη του Πολέμου κατάφερε να ορθοποδήσει ξανά, ενώ κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης αναγκάστηκε να περιορίσει τις δραστηριότητές της.

Από το 1923 ξεκίνησε όπως και άλλες γερμανικές εταιρείες την προσπάθεια κατάκτησης της παγκόσμιας αγοράς μέσω των εξαγωγών.

Η Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν ανέκαθεν για τη Γερμανία μια σημαντική αλλά πάντοτε συμπληρωματική αγορά.⁶⁵⁶ Ωστόσο ταίριαζε στη συνολική τάση της ηλεκτροτεχνικής βιομηχανίας, η οποία επιθυμούσε να επικεντρώσει τις πωλήσεις της στην Κεντρική και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη για να μην υπάρχει διασπορά.

Χαρακτηριστικά, η *SSW* είχε εξαγωγές στην περιοχή το 1924 7,7%, επί του συνόλου των εξαγωγών της, ενώ την περίοδο 1929 - 1939 το ποσοστό αυξήθηκε στο 10% και το 1936 έφθασε στο 11%.⁶⁵⁷

Οι εξαγωγές της *Siemens* ρυθμίζονταν από το Βερολίνο εκτός από όσες αφορούσαν στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, για τις οποίες υπεύθυνος ήταν ο κλάδος της εταιρείας στη Βιέννη.

⁶⁵⁶ B-J Wendt, "England und der Deutsche Drang nach Südosten", [Fritz Fischer zum 65 Geburtstag] im Em. Geiss – Bernd Jürgen Wendt (hrsg.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973, 483. – Κων/νος Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991, 87-97.

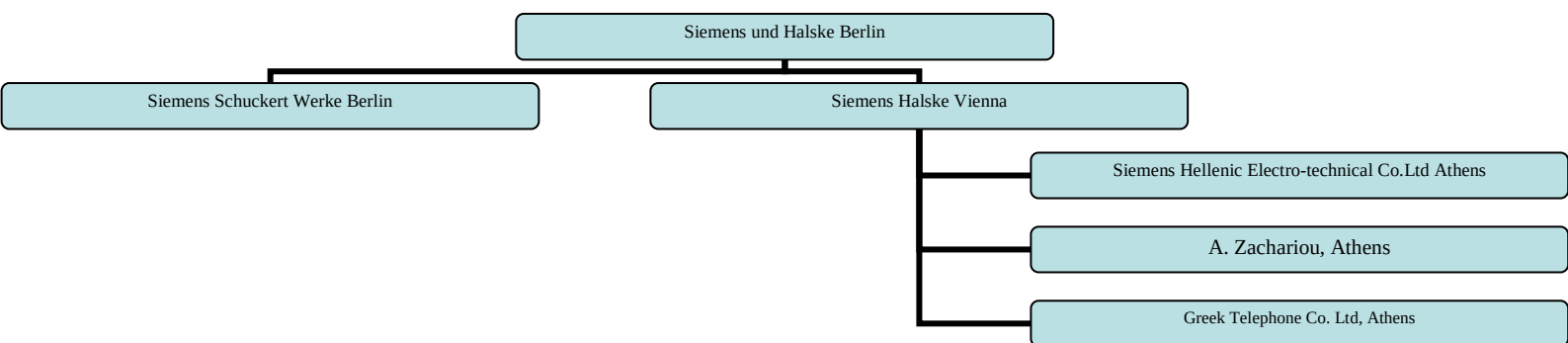
⁶⁵⁷ Deutsches Bank (eds.), *Das Protektorat Böhmen und Mähren im deutschen Wirtschaftsraum*, Berlin 1939.

Η επιλογή της Βιέννης ως έδρα για τις δραστηριότητες της εταιρείας στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη είχε οικονομικές και πολιτικές παραμέτρους. Αφενός, οι οικονομικές σχέσεις που προϋπήρχαν μεταξύ της Αυστρίας και των κρατών της περιοχής, έκαναν πιο εύκολη την πρόσβαση στις αγορές τους,⁶⁵⁸ και αφετέρου πολιτικές σκέψεις σχετικά με τη γαλλική επιρροή στην περιοχή, καθιστούσαν καταλληλότερη τη Βιέννη από το Βερολίνο, ως εξαγωγικό κέντρο⁶⁵⁹.

Όπως διαπιστώνουμε από το οργανόγραμμα⁶⁶⁰ η Ελλάδα δεν συνδεόταν απευθείας με τη μητρική εταιρεία στο Βερολίνο αλλά με τον κλάδο της εταιρείας στη Βιέννη.

⁶⁵⁸ E. Waller, *Studien zur Finanzgeschichte des Hauses Siemens*, Unpublished Thesis, Siemens Archiv 20/Ld 366.

Werke Vienna, ενώ το υπόλοιπο 25%, στην Siemens – Halske A.G με έδρα το Βερολίνο. Υπήρχε ακόμη η αντιπροσωπεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, που χρονολογείται πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και η οποία παρείχε τεχνική υποστήριξη σε Πάτρα, Θεσσαλονίκη και Βόλο, ενώ από το 1930 λειτουργούσε και η ελληνική τηλεφωνική εταιρεία με κεφάλαιο 500.000£, από το οποίο η *Siemens* κατείχε το 75%.

661

Εκτός αυτών, η *Siemens* μοιραζόταν με την *A.E.G* την ιδιοκτησία δύο εταιρειών, οι οποίες δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα Πρόκειται για τις *Telefunken* και *Osram*. Στην *Telefunken* αναφερθήκαμε ήδη.

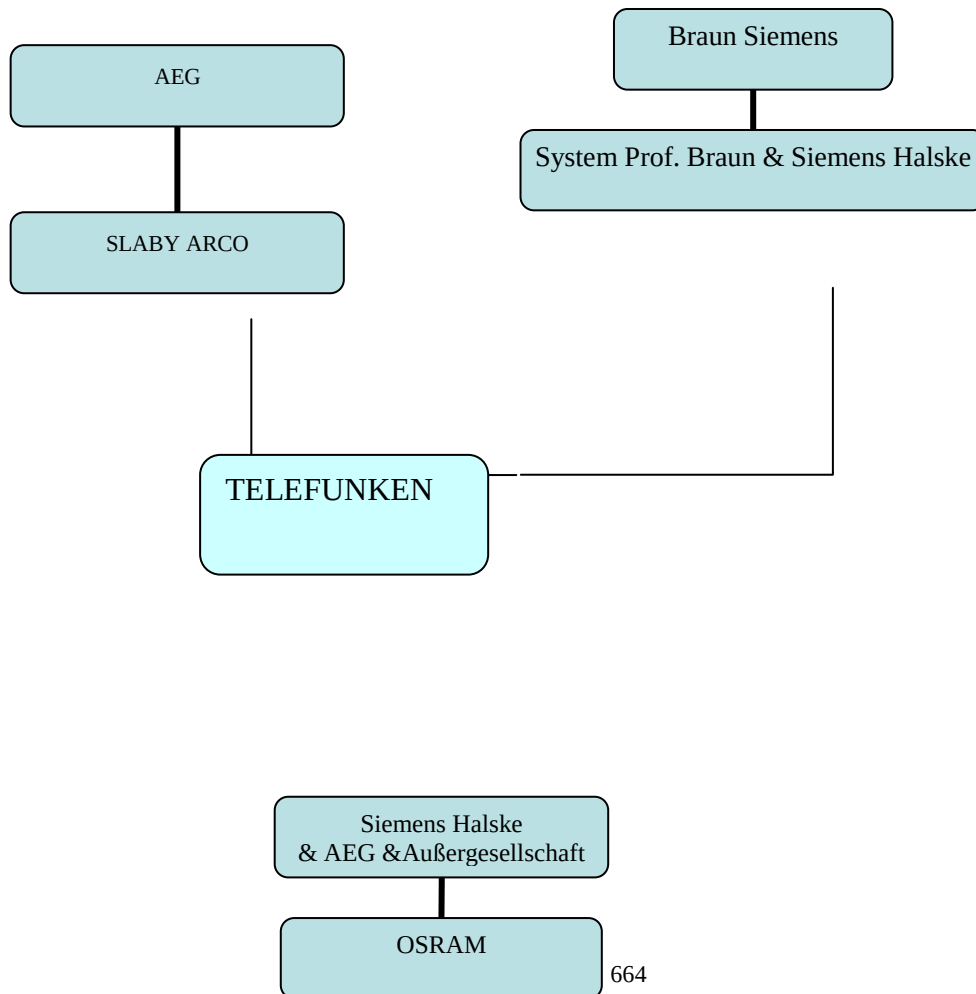
Η *Osram* ειδικευόταν στην κατασκευή λαμπτήρων και υπήρχαν εργοστάσια της στην Τσεχοσλοβακία, την Ελλάδα και την Πολωνία. Για όλη την περιοχή της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, πλην της Ελλάδος, η *Osram* ήταν μέλος ενός καρτέλ μαζί με την *General Electric Company (GEC)* και την *Philips*⁶⁶².

Η *Osram* είχε δημιουργηθεί τον Ιανουάριο του 1913 από τη *Siemens - Halske*, την *A.E.G.*, και την *Außergesellschaft*, μία εταιρεία που ειδικευόταν στην παραγωγή λαμπτήρων. Το μετοχικό κεφάλαιο της δημιουργούμενης εταιρείας ανερχόταν σε 300.000 μάρκα. Η *Siemens* και

⁶⁶¹ Οργανόγραμμα της Siemens σε σχέση με την παρουσία της στην Ελλάδα.

⁶⁶² Harm Schröter, " Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars ", in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918 - 1939*, Leicester 1983.

η A.E.G. συμμετείχαν με 40% η κάθε μία, ενώ δημιούργησαν και νέα εργοστάσια κατασκευής λαμπτήρων πλην των ήδη υπαρχόντων, σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Ένα εξ αυτών λειτουργούσε και στην Ελλάδα⁶⁶³.

⁶⁶³ Anneliese Burghart, Bernhard Müller, Wilhelm Hanseder, *100 years of OSRAM-Light has a name*, München 2006. Περαιτέρω στοιχεία για την ίδρυση και λειτουργία του εργοστασίου στην Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να εντοπισθούν ούτε στο αρχείο της εταιρείας στο Μόναχο. Σχετικά με το εργοστάσιο ελληνικών λαμπτήρων στην Ελλάδα. Βλ. σχετικά *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, στον τόμο *ΕΛΛΑΣ*, Αθήνα 1927, 139.

⁶⁶⁴ Οργανογράμματα τα οποία δείχνουν τις σχέσεις των γερμανικών εταιρειών.

ί) Αντιπροσωπεία Siemens στην Ελλάδα. Ανάθεση έργου εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου στην Αθήνα.

Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στη χώρα μας, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βρισκόταν στα χέρια του Αλέξανδρου Ζαχαρίου. Ο Ζαχαρίου γεννήθηκε το 1869 στη Βράϊλα της Ρουμανίας και φοίτησε ως εσωτερικός οικότροφος σε σχολείο της Αθήνας. Το 1887 πέρασε τις εξετάσεις του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης, όπου σπούδασε πολιτικός μηχανικός.

Εκείνη την εποχή, τόσο τα γερμανικά όσο και τα γερμανόφωνα Πανεπιστήμια και Πολυτεχνεία δέχονταν την πλειοψηφία των ελλήνων φοιτητών που στόχευαν σε σπουδές στο εξωτερικό.

Στη Ζυρίχη ο Ζαχαρίου ήρθε σε επαφή και με άλλους έλληνες φοιτητές που στα επόμενα χρόνια θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Ελλάδας⁶⁶⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν μεσοαστική προέλευση και προέρχονταν από ελληνικές οικογένειες εντός και εκτός των συνόρων. Ανάμεσα τους οι: Ν. Καννελόπουλος, Α. Χατζηκυριάκος, Α. Βλάχκαλης, Α. Παπαθεοδώρου κ.α. Μεταξύ τους κάποιοι εκτός των φιλικών δεσμών συνδέονταν και με δεσμούς συγγένειας, ενώ αρκετοί είχαν παντρευτεί γερμανίδες.⁶⁶⁶

Οι πίο πολλοί μετά το πέρας των σπουδών τους δεν επέστρεψαν αμέσως στην Ελλάδα, αλλά παρέμειναν στη Γερμανία ή την Ελβετία, εργαζόμενοι σε βιομηχανίες ή κατασκευαστικές εταιρείες. Ο Ζαχαρίου εργάστηκε στους σιδηροδρόμους της Βάδης Βυττεμβέργης, ενώ διετέλεσε και αρχιμηχανικός της λιμενικής επιτροπής στη Βρέμη.

⁶⁶⁵ Ελένη Καλαφάτη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995, 123. – Γιάννης Αντωνίου, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900 - 1940*, Αθήνα 2006, 144, 177, 228.

⁶⁶⁶ Μεταξύ αυτών που είχαν παντρευτεί γερμανίδες οι: Ζαχαρίου, Κυριαζίδης, Τσιγκιρίδης, Πατέρας και άλλοι.

Από την παραμονή τους στο εξωτερικό, εκτός των εμπειριών, αποκτούσαν και γνωριμίες στους οικονομικούς κύκλους της Γερμανίας, οι οποίες τους φαίνονταν χρήσιμες τα επόμενα χρόνια όταν ξεκινούσαν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στην Ελλάδα⁶⁶⁷. Οι περισσότεροι πίστευαν στην ανάγκη εκμοντερνισμού της χώρας και στην εισαγωγή και εφαρμογή της νέας τεχνολογίας. Οι επιχειρήσεις τους χαρακτηρίζονταν ως καινοτόμες, ενώ παράλληλα, η ομάδα αυτή που έγινε γνωστή ως « κύκλος της Ζυρίχης »⁶⁶⁸, ήταν πάντοτε αναμεμειγμένη στις αναλήψεις μεγάλων δημοσίων έργων.

Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες του Ζαχαρίου δεν περιορίζονταν μόνο στην αντιπροσώπευση ξένων οίκων στην Ελλάδα, αλλά διέθετε και μία από τις πλέον ισχυρές κατασκευαστικές εταιρείες της χώρας, την *Τέκτων*.

Η *Τέκτων* ήταν μία από τις μεγαλύτερες κατασκευαστικές εταιρείες στο Μεσοπόλεμο. Διέθετε υποκατάστημα στη Θεσσαλονίκη και στελεχωνόταν από έμπειρους και πολύ καλά καταρτισμένους μηχανικούς, αρχιτέκτονες αλλά και τεχνικό προσωπικό. Το 1923 έγινε ένα εκτενές αφιέρωμα σε αυτήν στο *Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*.⁶⁶⁹

Ο Ζαχαρίου συμμετείχε επίσης ως μέτοχος σε αρκετές άλλες εταιρείες, όπως για παράδειγμα στην Ανώνυμο Ελληνική Εταιρεία Κατασκευής Υπονόμων Αθηνών - Πειραιώς και Περιχώρων.

⁶⁶⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner, Vewertung des Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*.

⁶⁶⁸ Margarita Dritsas, “ Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period ”, in Alice Teichova, Terry Gourvish, Agnes Pogany (eds), *Universal Banking in the Twentieth Century: Finance, Industry and the State in North and Central Europe*, England 1994, 234-241.

⁶⁶⁹ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, Β1 « Βιομηχανία – Εμπόριον », Αθήνα 1923, 137-141.

Τον Απρίλιο του 1919 από αναφορά του Ζαχαρίου προς τη *Siemens* πληροφορούμαστε ότι είχε αναλάβει την αντιπροσωπεία τόσο της *S-H* όσο και της *SSW* στην Ελλάδα.⁶⁷⁰ Τόσο η εταιρεία του όσο και ο ίδιος προσωπικά ήταν στη μαύρη λίστα της Αντάντ, αλλά ίδιος για λόγους υγείας της γυναίκας του τα τελευταία χρόνια ζούσε μόνιμα στην Ελβετία. Ωστόσο με τη χρήση κώδικα ήταν σε θέση να συγκεντρώνει πληροφορίες για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα.

Ο Ζαχαρίου στη σχετική αναφορά του εξέφρασε έντονα παράπονα για την αντιμετώπιση που είχε από το γραφείο της *Siemens* στη Βιέννη και ζητούσε να αποδεσμευθεί και να συνεχίσει η συνεργασία του με τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Βερολίνο. Ταυτόχρονα, αναφερόταν στην κατάσταση της ηλεκτρικής βιομηχανίας στην Ελλάδα, η οποία είχε μείνει στάσιμη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ η ζήτηση σε ηλεκτρικά είδη είχε καλυφθεί όλο αυτό το διάστημα από την Ελβετία. Από την Αθήνα είχε την πληροφορία ότι καταβάλλονταν προσπάθειες, για τη δημιουργία ενός λιγνιτωρυχείου στα περίχωρα των Αθηνών⁶⁷¹. Αν λειτουργούσε, θα μπορούσαν να κτισθούν κοντά του ένα κέντρο ηλεκτρικής ενέργειας, μια τσιμεντοβιομηχανία, ή ένα εργοστάσιο κατασκευής χημικών και κατά συνέπεια θα ανοιγόταν μια νέα αγορά για τα προϊόντα της *Siemens*.

Στην ίδια αναφορά ο Ζαχαρίου έκανε λόγο για το ρόλο της Ελλάδας στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων της Γερμανίας με την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με την άποψή του, η χώρα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τη γεωγραφική της θέση για να προωθήσει γερμανικά προϊόντα προς την Αίγυπτο, την Τουρκία και τα Βαλκάνια. Ο ίδιος εκτιμούσε ότι στην παρούσα φάση τόσο η Αντάντ, όσο και η Αμερική θα

⁶⁷⁰ Siemens Archiv, *Benutzerakten 13004*, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Αναφορά Αλέξανδρου Ζαχαρίου προς κεντρικά γραφεία Siemens, Απρίλιος 1919.

⁶⁷¹ Πρόκειται για την περιοχή της Καλογρέζας.

κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες για να εξασφαλίσουν την αγορά της Ελλάδας.⁶⁷²

Το 1921 μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό έγινε εκ νέου συμφωνία μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του Ζαχαρίου για τη διαχείριση της αντιπροσωπείας στην περιοχή της Μικράς Ασίας.⁶⁷³ Σύμφωνα με τη νέα αυτή σύμβαση ο Ζαχαρίου αναλάμβανε την αντιπροσωπεία για 2 χρόνια, ενώ για οποιαδήποτε καταγγελία της έπρεπε να έχει προηγηθεί ειδοποίηση. Στους όρους αυτής της σύμβασης αναφερόταν **α)** ότι ο Ζαχαρίου αναλάμβανε την αντιπροσωπεία στη Σμύρνη και τα περίχωρά της, για όσο διάστημα η περιοχή ανήκε πολιτικά στην Ελλάδα, **β)** τα καταστήματα που ήδη λειτουργούσαν στην Κων/πολη και τη Σμύρνη με τούρκους αντιπροσώπους, θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο και **γ)** οι παλιοί πελάτες της Σμύρνης μπορούσαν να επιλέξουν με ποιο υποκατάστημα θα συνεργάζονταν, ενώ η πελατεία της Θράκης θα συνέχιζε τη συνεργασία της με την τουρκική αντιπροσωπεία στην Κων/πολη. Αντίθετα, οι νέοι πελάτες και ειδικά οι ελληνικές εταιρείες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή θα συνεργάζονταν με τον Ζαχαρίου, και πάλι όμως με την προϋπόθεση ότι η Θράκη θα ανήκε πολιτικά στην Ελλάδα.⁶⁷⁴ Αυτή ήταν μία από τις πρώτες συμφωνίες μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του έλληνα επιχειρηματία.

Το 1926, η αντιπροσωπεία της γερμανικής εταιρείας στη χώρα μας ήταν ελλειμματική. Έπειτα λοιπόν από σχετικό έλεγχο που πραγματοποιήθηκε από τους γερμανούς, αποφασίστηκε η ενίσχυση του

⁶⁷² όπ.π, Siemens. Archiv, Benutzerakten 13004, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Αναφορά Αλέξανδρου Ζαχαρίου προς κεντρικά γραφεία Siemens, Απρίλιος 1919

⁶⁷³ Siemens Archiv, Benutzerakten 13004, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Alleinvertretungsverträge, Regelung für Trakien und Smyrna (Izmir), Darlehen.

⁶⁷⁴ Siemens Archiv, Benutzerakten 13004, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Alleinvertretungsverträge, Regelung für Trakien und Smyrna (Izmir), Darlehen.

Ζαχαρίου με μία επιπλέον πίστωση ύψους 800.000 ελβετικών φράγκων, με τόκο 6% ενώ ένας έμπειρος υπάλληλος της *Siemens* έφθασε στην Αθήνα με σκοπό να διευθετήσει τις οικονομικές εκρεμότητες.⁶⁷⁵ Ο Ζαχαρίου ευχαρίστως αποδέχθηκε τις κινήσεις αυτές, ενώ ταυτόχρονα επισήμανε τις επερχόμενες εκλογές⁶⁷⁶ για τις οποίες πίστευε, - λανθασμένα όπως αποδεικνύεται - ότι θα έδιναν μια σταθερότητα στην πολιτική ζωή της χώρας και επομένως καλύτερες εμπορικές προοπτικές. Παράλληλα, διαμαρτυρόταν για τον τρόπο που οι γερμανοί χειρίζονταν την ελληνική αντιπροσωπεία, καθώς οι αποστολές του υλικού έφθαναν στη χώρα με μεγάλη καθυστέρηση και τμηματικά⁶⁷⁷.

Εκτός από το λιανικό εμπόριο ή την προμήθεια ηλεκτρολογικού υλικού σε μεγάλες επιχειρήσεις, η *Siemens* στα τέλη της δεκαετίας του 1920 συμμετείχε στο διαγωνισμό για την ανάληψη του έργου εγκατάστασης αυτόματων τηλεφώνων στην Ελλάδα.

Τα πρώτα τηλέφωνα είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα στα 1908 από τη σουηδική εταιρεία *Ericsson* με τηλεφωνικό κέντρο που εξυπηρετούσε 200 συνδρομητές.⁶⁷⁸ Αργότερα, το δίκτυο επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, ενώ το 1924 η εταιρεία *Western Union* ανέλαβε την εγκατάσταση νέου τηλεφωνικού κέντρου.

Το καλοκαίρι του 1925 την εξουσία στην Ελλάδα, κατέλαβε ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος ξεκίνησε τις επαφές για τη σύναψη συμβάσεων με επιχειρηματικούς κύκλους στο εξωτερικό και την Ελλάδα, με σκοπό την εκτέλεση δημοσίων έργων. Ανάμεσα σε αυτά, και η τηλεφωνία.

⁶⁷⁵ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Επιστολή Siemens προς Αλ. Ζαχαρίου, Βερολίνο, 26 Οκτωβρίου 1926.

⁶⁷⁶ Πρόκειται για τις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν με αναλογικό σύστημα στις 7 Νοεμβρίου 1926. Κανένα κόμμα δεν κέρδισε την πλειοψηφία και σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Α. Ζαΐμη.

⁶⁷⁷ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Warenlieferung an Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Cia, Athen 1926.

⁶⁷⁸ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 103.

Η Siemens μόλις μια διετία νωρίτερα είχε υποβάλλει προτάσεις για την εγκατάσταση αυτόματου τηλεφωνικού κέντρου 7.000 αριθμών στην Αθήνα με τέλος συνδρομής για κάθε χρήστη 175 χρ.φρ, αντί των 300 χρ.φρ. που προβλεπόταν κατά μέσο όρο. Επίσης, είχε δεσμευθεί ότι θα παρέδιδε στο ελληνικό κράτος το τηλεφωνικό κέντρο ελεύθερο βαρών και χωρίς καμμία αποζημίωση έπειτα από την πάροδο μιάς επταετίας, κατά την οποία το κράτος θα της χορηγούσε μέρισμα 6.000 λιρών Αγγλίας ετησίως. Παρόμοιες προτάσεις είχαν υποβληθεί και από άλλες μεγάλες εταιρείες του εξωτερικού, όπως η σουηδική *Ericsson*⁶⁷⁹

Λίγους μήνες πριν ξεκινήσει ο Θ. Πάγκαλος τις επαφές του με τις ξένες εταιρείες, βρέθηκε στην Ελλάδα για διακοπές ένα από τα στελέχη της Siemens, ο οποίος όταν πληροφορήθηκε τις προθέσεις του δικτάτορα,⁶⁸⁰ έστειλε αμέσως στην Αθήνα για προκαταρτική έρευνα έναν εκ των υφισταμένων του. Η πρακτική αυτή δεν ήταν ξένη για τη γερμανική εταιρεία, η οποία συνήθιζε να έχει σε θέσεις κλειδιά ικανούς τεχνικούς.⁶⁸¹

Δεν ήταν όμως μόνον οι γερμανοί που ήταν ενήμεροι για το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για την ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών. Μία σειρά από εταιρείες του εξωτερικού ενδιαφέρθηκαν και κατέθεσαν τις προτάσεις τους στα αρμόδια όργανα. Ανάμεσα τους η ιταλική *Societa Telefonica Pogliési*, της οποίας η πρόταση έγινε αρχικά αποδεκτή. Η εταιρεία όμως δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει το χρηματικό ποσό που χρειαζόταν ως εγγύηση και κατά συνέπεια δεν προχώρησε η συνεργασία της με την ελληνική κυβέρνηση.

⁶⁷⁹ Το ενδιαφέρον της σουηδικής εταιρείας ήταν μεγάλο, όπως φαίνεται και από τη σχετική επιστολή του Δ. Μισαηλίδη εργολήπτη δημοσίων έργων και αντιπροσώπου της Ericsson στην Ελλάδα. Ο Γενικός Διευθυντής της Εταιρείας Wincrantz στα τέλη του 1928 θα επισκεπτόταν την Αθήνα προκειμένου να υποβάλει αυτοπροσώπως τις προτάσεις της σουηδικής εταιρείας στην ελληνική κυβέρνηση. Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/426/9.

⁶⁸⁰ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 7861, AETE (1920-1945), Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

⁶⁸¹ Harm Schröter, "Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars", in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 175.

Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα ανακοινώθηκε η προκήρυξη διαγωνισμού για την εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων. Η αντιπροσωπεία της Siemens στην Αθήνα⁶⁸² αμέσως μόλις το πληροφορήθηκε ειδοποίησε τα κεντρικά γραφεία της Siemens και εντός 36 ωρών έφτιαξαν ένα προσχέδιο συμβολαίου, έχοντας ως βάση το αντίστοιχο γιουγκοσλαβικό. Η διαφορά μεταξύ των δύο συμβολαίων αφορούσε στην ανάληψη των εργασιών στα τηλεφωνικά δίκτυα. Κάτι τέτοιο δεν συμπεριλαμβανόταν στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας και επομένως η αναγκαία πίστωση εκεί ήταν σαφώς μικρότερη. Στην Ελλάδα όμως, αν δεν χρέωναν τους καταναλωτές με τέλη από την ανάληψη των εργασιών στα τηλεφωνικά δίκτυα και με δεδομένο το ούτως ή άλλως μεγάλο απαιτούμενο κεφάλαιο, η επένδυση δεν θα ήταν κερδοφόρα για τη γερμανική εταιρεία.

Το Μάιο του 1926 η ελληνική κυβέρνηση εκχώρησε το έργο της τηλεφωνίας στη βελγική εταιρεία *New Antwerp Telephone-A.T.E.A.*

Ενδιαφέρουσα παράμετρος της ανάθεσης αυτής, είναι και οι σχέσεις μεταξύ του δικτάτορα Θ. Πάγκαλου και του επιχειρηματία Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, ο οποίος συμμετείχε με ποσοστό 40% στο έργο που είχε αναλάβει η ιταλοβελγική *Antwerp*.

Οι σχέσεις των δύο ανδρών δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν φιλικές. Ο Μποδοσάκης συνδεόταν φιλικά με τον Καφαντάρη, τον Κονδύλη, αλλά όχι τον Πάγκαλο. Ο επιχειρηματίας τον είχε φιλοξενήσει μόνον μια φορά στο παρελθόν στο ξενοδοχείο του στην Κων/πολη, αλλά ο στρατηγός έτρεφε βαθιά εκτίμηση στο πρόσωπο του Μποδοσάκη, εκτιμώντας την πατριωτική του στάση έναντι της Τουρκίας⁶⁸³.

⁶⁸² Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 7861, AETE (1920-1945), Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

⁶⁸³ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 97.

Ωστόσο, στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο Μποδοσάκης βρισκόταν σε εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή είχε χάσει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του και στην Αθήνα πλέον προσπαθούσε μέσω των γνωριμιών του να κάνει ένα καινούριο ξεκίνημα. Για το λόγο αυτό, μετά την άνοδο του Πάγκαλου στην εξουσία, τον συνάντησε προκειμένου να ζητήσει τη βοήθεια του στη χορήγηση ενός δανείου. Ο δικτάτορας προθυμοποιήθηκε να τον εξυπηρετήσει και εκτός των χρημάτων, του εξασφάλισε και την ανάθεση του έργου εγκατάστασης τηλεφώνων στην πρωτεύουσα.⁶⁸⁴

Μετά την εκχώρηση του έργου της εγκατάστασης αυτόματων τηλεφώνων, στην *A.T.E.A.*, η βελγική εταιρεία εξαγοράσθηκε από την αγγλική *Adams - Autelco*, η οποία άμεσα προσπάθησε να απαγκιστρωθεί από τη συμφωνία με το ελληνικό δημόσιο καθώς δεν την θεωρούσε συμφέρουσα.

Η *Siemens* από την πλευρά της δεν είχε σταματήσει να ενδιαφέρεται για την ανάληψη του έργου και έτσι τον Αύγουστο του 1926 δύο από τα στελέχη της, οι Diebel και Ecke, ήρθαν στην Αθήνα με σκοπό να προσεγγίσουν τον Μποδοσάκη και μέσω του δικού του ποσοστού, να εμπλακούν στην ανάληψη του έργου. Συγκεκριμένα, είχαν την πρόθεση να πείσουν τον Μποδοσάκη να κρατήσει ο ίδιος τα δικαιώματα της εκχώρησης και κατόπιν με τη δική τους στήριξη να δημιουργήσει μια νέα εταιρεία. Ο έλληνας επιχειρηματίας μέσω του Ζαχαρίου υποσχέθηκε στη *Siemens* ότι θα εξασφάλιζε την άμεση υποστήριξη της κυβέρνησης για την ανάληψη του έργου από τη νέα εταιρεία. Επισήμανε άλλωστε την επιρροή του στον πρωθυπουργό, τονίζοντας ότι ο νέος Υπουργός Συγκοινωνιών ήταν δική του επιλογή. Ο Ζαχαρίου συμπλήρωνε την ενημέρωση αυτή με την εκτίμηση ότι το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα δεν θα άλλαζε σύντομα και ήταν η πλέον

⁶⁸⁴ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 93.

κατάλληλη ευκαιρία για να εισχωρήσουν στην ελληνική αγορά.⁶⁸⁵ Η προσέγγιση αυτή στέφθηκε από επιτυχία και στις 17 Σεπτεμβρίου του 1926 οι δύο πλευρές κατέληξαν σε συμφωνία.

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1926 εκπρόσωποι της *Siemens* επισκέφθηκαν τα γραφεία της *Adams - Autelco* στο Λονδίνο για να εξακριβώσουν αφενός τους λόγους για τους οποίους ήθελαν να αποδεσμευθούν από την ελληνική αγορά και αφετέρου για να τους ζητήσουν να μην παρεμποδίσουν το Μποδοσάκη να τους μεταβιβάσει το ποσοστό του αλλά αντίθετα να τον διευκολύνουν. Οι άγγλοι διευκρίνησαν ότι δεν σκόπευαν να προβάλλουν εμπόδια και ότι ο λόγος παραίτησής τους από την ελληνική αγορά ήταν το κόστος λειτουργίας της σύνδεσης, το οποίο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους θα εκμηδένιζε το κέρδος από τη λειτουργία του τοπικού δικτύου⁶⁸⁶.

Την ίδια χρονική στιγμή στην Αθήνα ταυτόχρονα με την άφιξη του εκπροσώπου της *A.T.E.A.*, *Stockmann*, διαδόθηκε η φήμη ότι η εταιρεία δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσει το έργο. Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στην Αθήνα δέχθηκε τότε πιέσεις από έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι είχαν συστήσει την εμπορική επιχείρηση *Μεσόγειος*⁶⁸⁷ να έρθουν σε επαφή με το βέλγο εκπρόσωπο. Στη γερμανική εταιρεία ήταν επιφυλακτικοί καθώς αντιλήφθηκαν ότι αυτή την επαφή την επιδίωκαν περισσότερο οι έλληνες επιχειρηματίες και για το λόγο αυτό, προσπάθησαν να συγκεντρώσουν περισσότερα στοιχεία για το σκοπό της

⁶⁸⁵ Η επιστολή Ζαχαρίου έχει ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1926. Οι εκλογές που έχουν γίνει 4 μέρες νωρίτερα δεν έχουν αναδείξει νικητή και Υπουργός Συγκοινωνιών είναι μέχρι την ορκωμοσία της οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη, ο Αρτέμιος Δεναξάς, έμπορος από τη Σαντορίνη. Η προσωπική μου εκτίμηση ωστόσο είναι ότι ο Μποδοσάκης αναφέρεται στον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος ανέλαβε τελικά το Υπουργείο.

⁶⁸⁶ *Siemens Archiv, Benutzerakten 7861*, A.E.T.E (1920-1945). Χρονικό τηλεφωνίας.

⁶⁸⁷ Στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* είχε δημοσιευθεί άρθρο στις 30 Μαΐου 1926 στο οποίο φερόταν ως αντιπρόσωπος της *Antwerp* στην Ελλάδα η εταιρεία *Μεσόγειος*. Τρεις μέρες αργότερα η αντιπροσωπεία της *Antwerp* στην Αθήνα έστειλε σχετική επιστολή προκειμένου να υπάρξει διόρθωση, τονίζοντας ότι αντιπρόσωποι ήταν οι: Λεφέβρ, Λογοθέτης & Σια. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα να διευκρινίσω αν ο Λεφέβρ που αναφέρεται ως αντιπρόσωπος της εταιρείας είναι ο βέλγος πρόξενος που προσπαθούσε να πείσει τον Ζαχαρίου να έρθει σε επαφή με τον απεσταλμένο της *Antwerp* στην Αθήνα.

επίσκεψης του Stockmann στην Αθήνα. Κατάφεραν λοιπόν να μάθουν ότι η αγγλική εταιρεία ήταν πρόθυμη να εκχωρήσει στη *Siemens* το 60%, το οποίο κατείχε η βελγική εταιρεία στο έργο της τηλεφωνίας. Ήταν φανερό ότι σκοπός των άγγλων μετά την εξαγορά της βελγικής εταιρείας ήταν να απαγκιστρωθούν από το συμβόλαιο με κάθε μέσο και για το λόγο αυτό ο συνεργάτης τους Talbod θα μεσολαβούσε στην Εθνική Τράπεζα προκειμένου να εξαγοράσει το 40% του Μποδοσάκη για να υπάρχει μεγαλύτερη ευελιξία στις κινήσεις τους.

Ο Μποδοσάκης βέβαια αρνήθηκε, και με τις διασυνδέσεις του στην κυβέρνηση έφερε σε δύσκολη θέση τους άγγλους. Παράλληλα, σε συνεργασία με την Τράπεζα Κοσμαδόπουλου προχώρησε σε ένα τέχνασμα που παραπλάνησε την εταιρεία. Συγκεκριμένα, έκανε την άλλη πλευρά να πιστέψει ότι πίσω από την Τράπεζα Κοσμαδόπουλου κρυβόταν ένας όμιλος ελλήνων κεφαλαιούχων από την Αίγυπτο, οι οποίοι θα χρηματοδοτούσαν την εκχώρηση.

Σε συνεργασία με το νομικό σύμβουλο της Ιονικής Τράπεζας, Ν. Καρόλου προχώρησαν στη σύναψη του καταστατικού της νέας εταιρείας, στην οποία οι άγγλοι θα εκχωρούσαν το προνόμιο εκμετάλλευσης της τηλεφωνίας. Έτσι, στις 12 Νοεμβρίου 1926 συμφωνήθηκε μεταξύ της *A.T.E.A.* και του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη η σύσταση Ανώνυμης μετοχικής Εταιρείας με την επωνυμία *Ανώνυμος Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία*, στην οποία θα μεταβιβάζονταν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις οι οποίες απέρρεαν από τη σύμβαση που είχε συναφθεί μεταξύ του ελληνικού κράτους και της βελγικής εταιρείας το Μάιο του 1926. Το εταιρικό κεφάλαιο ορίστηκε σε 500.000 £, διαιρούμενο σε 500.000 μετοχές αξίας 1£ έκαστη. Τα ποσοστά των συμβαλλομένων ορίστηκαν ως εξής: Αθανασιάδης – Μποδοσάκης 495.000 μετοχές, Νικόλαος Καρόλου 2.000 μετοχές, Γεώργιος Κοσμαδόπουλος 2.000 μετοχές, Νικόλαος Παπαγεωργίου 500 μετοχές και Χαρίλαος Κατράκης

500 μετοχές. Η νέα εταιρεία, με το όνομα *Ανώνυμη Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρία (Α.Ε.Τ.Ε)* είχε σκοπό..... δι ιδίων λογαριασμόν και ὄφελος ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἀποκλειστικοῦ προνομίου και δικαιώματος κατασκευῆς, συντηρήσεως και ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐντός τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους τηλεφωνικῶν κέντρων και δικτύων.⁶⁸⁸

Τον Οκτώβριο του 1926 στελέχη της *Siemens*, συνεπικουρούμενοι από τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου απευθύνθηκαν στο διευθυντή της *Deutsche Bank, Bonn*, ζητώντας του να εξετάσει το ζήτημα της χρηματοδότησης του εγχειρήματος. Η *Siemens* έκανε λόγο για συνολικό ποσό ύψους 15 εκ. Μάρκων, εκ των οποίων εκείνη θα συμμετείχε με 3 - 5 εκ. Μάρκα. Ο διευθυντής της τράπεζας, τους διευκρίνισε ότι έπρεπε να υπάρξει συνεργασία με το Υπουργείο Οικονομικών διότι μία τέτοια χρηματοδότηση εντασσόταν πλέον στις κρατικές επιχορηγήσεις. Από εσωτερική πληροφόρηση, το επιτελείο της *Siemens* γνώριζε ότι υπήρχε ενδιαφέρον τόσο από το Υπ. Οικονομικών, όσο και από το Υπ. Εξωτερικών και έπρεπε απλώς να συντονισθούν οι ενέργειες των δύο φορέων⁶⁸⁹.

Λίγους μήνες αργότερα, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1926, τα κεντρικά γραφεία της *Siemens* στο Βερολίνο, ανέφεραν ότι ενδιαφέρον για την ανάληψη του έργου της τηλεφωνίας εκδηλώθηκε και από τον ηλεκτρολόγο μηχανικό *Eduard Arthur Mellinger*, ο οποίος εκπροσωπούσε την αμερικανική εταιρεία *Associated Telephone and Telegraph Company, Kansas City*.

⁶⁸⁸ Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 26, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1926. *Περί παροχής συστάσεως ἐν Ἀθήναις « Ἀνωνύμου Ἑλληνικῆς Τηλεφωνικῆς Ἑταιρείας » καί ἐγκρίσεως τοῦ Καταστατικοῦ αὐτῆς.*

⁶⁸⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Siemens, Βερολίνο, 23 Οκτωβρίου 1926.

Σύμφωνα με τις πηγές τους, ο Mellinger είχε στείλει στην Αθήνα τον ομόλογο του από τη βρετανική εταιρεία *International Automatic Telephone Company*, Roberts, προκειμένου να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικής αγοράς. Οι εταιρείες αυτές ανήκαν στον αμερικανικό επιχειρηματικό όμιλο *Garry* του Kansas και οι κινήσεις τους έδειχναν το ενδιαφέρον των Η.Π.Α για την αγορά της Νοτιοανατολικής Ευρώπης⁶⁹⁰.

Ήδη από το 1921 η Ελλάδα ήταν από τους μεγαλύτερους εισαγωγείς αμερικανικών προϊόντων, ενώ το 1923 περίπου 243 αμερικανικές επιχειρήσεις δραστηριοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο. Από το 1924 έως το 1929 η εισροή χρημάτων τόσο από το αμερικανικό δημόσιο όσο και από ιδιώτες έφθασε στα 95.000.000\$. Την περίοδο μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων οι προσπάθειες των αμερικανών να διεισδύσουν στην ελληνική αγορά και να αναλάβουν μεγάλα δημόσια έργα, βρίσκονταν στο αποκορύφωμά τους όπως άλλωστε και ο ανταγωνισμός τους με τη Μεγάλη Βρετανία για την απόκτηση ηγετικής θέσης στην ελληνική οικονομία.

Ανάμεσα στα σημαντικά δημόσια έργα που δόθηκαν σε εταιρείες αμερικανικών συμφερόντων είναι το έργο υδροδότησης της Αθήνας και του Πειραιά, τα αποξηραντικά έργα στην κοιλάδα του Στρυμόνα, αλλά και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης⁶⁹¹.

Ο αμερικανικός όμιλος *Garry* κατάφερε να προσεγγίσει τον Μποδοσάκη με σκοπό την εξαγορά της εκχώρησης του έργου της τηλεφωνίας και σε σχετική αναφορά του ο Roberts σημείωνε ότι σε

⁶⁹⁰ Στην Ελλάδα σημαντικά έργα υποδομής είχαν ανατεθεί σε αμερικανικές εταιρείες. Ένα από τα βασικότερα ήταν η υδροδότηση της πρωτεύουσας από την εταιρία *Ulen & Monk* αλλά και η κατασκευή αποχετευτικού συστήματος στη Θεσσαλονίκη από την *Foundation Company New York*. Βλ. *United States Department of State. Papers relating to the foreign relations of the United States (1926) Vol. II*, 371.

⁶⁹¹ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1919*, Kent Ohio 1988, 166-185.

διάστημα 3 - 4 ημερών θα ήταν σε θέση να κλείσει τη συμφωνία με τον έλληνα επιχειρηματία.

Ο Ζαχαρίου ανήσυχος τηλεγράφησε στη *Siemens* ότι αν δεν δραστηριοποιούνταν δεν θα μπορούσαν να συμμετέχουν στο έργο. Ωστόσο υπήρχε ακόμη χρόνος, αφού οι σχέσεις τους με τον Μποδοσάκη ήταν σε καλό επίπεδο⁶⁹².

Η γερμανική εταιρεία όμως εμφανιζόταν διστακτική στην ολοκλήρωση της συμφωνίας με τον έλληνα επιχειρηματία και φάνηκε να υπαναχωρεί. Ο Μποδοσάκης εμμέσως απειλούσε ότι οι διασυνδέσεις του στην κυβέρνηση ήταν τέτοιες, που αν η *Siemens* τον εξαπατούσε θα δυσκολευόταν πολύ να εξασφαλίσει στο μέλλον οποιαδήποτε παραγγελία από το ελληνικό κράτος. Ο Ζαχαρίου γνωρίζοντας τις κινήσεις αυτές ενημέρωνε τα κεντρικά της *Siemens* συνιστώντας μεγάλη προσοχή στις κινήσεις τους, αφού ο Μποδοσάκης είχε εξασφαλίσει στην *Telefunken* μια μεγάλη παραγγελία από το στρατό, η οποία αρχικά προοριζόταν για γαλλική εταιρεία. Από την πλευρά τους οι γερμανοί προσπαθούσαν να προφυλάξουν τα συμφέροντά τους και υποσχέθηκαν να στείλουν στην Ελλάδα υψηλόβαθμα στελέχη της εταιρείας για να συζητήσουν με τον Μποδοσάκη.

Η απειλές του Μποδοσάκη δεν ήταν κενές περιεχομένου καθώς μετά τη πτώση του Θεόδωρου Πάγκαλου η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ακόμη θολή και στην εξουσία βρισκόταν ο Γ. Κονδύλης.

Ωστόσο η ανατροπή της δικτατορίας δεν σήμανε αυτόματα την επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό, καθώς ο πολιτικός κόσμος ήταν διχασμένος. Υπήρχαν έντονες διαφωνίες μεταξύ των κομμάτων για την επάνοδο ή μη της βασιλείας, για το χρόνο προκήρυξης των εκλογών, για την οικονομία της χώρας, για το εκλογικό σύστημα, για όλα σχεδόν τα

⁶⁹² Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Τηλεγράφημα Αλ. Ζαχαρίου προς Siemens.

μείζονα ζητήματα. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Κονδύλης κάλεσε τους πολιτικούς αρχηγούς προκειμένου να βρεθεί συναινετική λύση. Έπειτα από σειρά συναντήσεων και διαπραγματεύσεων, κάθε προσπάθεια για σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης απέβη άκαρπη και τον Αύγουστο του 1926 σχηματίσθηκε κυβέρνηση υπό την πρωθυπουργία του Γ. Κονδύλη, προκειμένου να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές το Νοέμβριο του ίδιου έτους⁶⁹³. Ο Κονδύλης, ο οποίος προσέβλεπε και αυτός στην πρωθυπουργία, προετοιμαζόταν να μετάσχει. Ο Μποδοσάκης εκμεταλλευόμενος τη στενή φιλική σχέση μαζί του, προσπάθησε να τον μεταπείσει, υποστηρίζοντας ότι αφού αυτός θα διενεργούσε τις εκλογές θα ήταν προτιμότερο να μη μετέχει. Την κίνηση αυτή υπολόγιζαν ότι θα την εκτιμούσε ο ελληνικός λαός και ο Κονδύλης θα έθετε τις βάσεις για τις επόμενες εκλογές, όπου θα συμμετείχε ως αρχηγός κόμματος.⁶⁹⁴

Για την επιχειρηματική δραστηριότητα του Μποδοσάκη, η φιλική του σχέση με τον Κονδύλη ήταν ιδιαίτερος χρήσιμη καθώς του εξασφάλιζε πρόσβαση στα κυβερνητικά στελέχη.

Από γερμανικής πλευράς όμως υπήρχαν επιφυλάξεις, κυρίως εξαιτίας της συνεχιζόμενης πολιτικής αστάθειας, η οποία όπως ήταν φυσικό, επηρέαζε όλους τους τομείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας⁶⁹⁵. Στο ζήτημα δε της τηλεφωνίας, δεν υπήρχε καμμία εγγύηση ότι θα κατοχυρωνόταν η ανάθεση του έργου στην εν λόγω εταιρεία. Επιπλέον, οι απαιτήσεις του Μποδοσάκη αυξάνονταν, καθώς ζητούσε 20% προμήθεια επί της αξίας των μετοχών της Siemens⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997², Α' 327 - 336.

⁶⁹⁴ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 99-100.

⁶⁹⁵ Ρ.Α.Α.Α., R901/89101, Αναφορά του γερμανού πρέσβη Martin Renner προς το Υπ. Εξωτερικών, Αθήνα, 21-2-1927

⁶⁹⁶ Siemens Archiv, *Benutzerakten 12865*, Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936). Αναφορά Ζαχαρίου προς Siemens, Αθήνα 4 Φεβρουαρίου 1927.

Ήδη από τα τέλη Οκτωβρίου 1926 έως και τις αρχές του 1927 μεταξύ του έλληνα επιχειρηματία και της γερμανικής εταιρείας ανταλλάσσονται γνωματεύσεις νομικών συμβούλων και επιστολές σχετικά με το αν η *Siemens* έχει το δικαίωμα υπαναχώρησης από τη συμφωνία. Και οι δύο πλευρές βασίζουν τα επιχειρήματά τους κυρίως στις προθεσμίες που έπρεπε να τηρηθούν, ενώ επισημαίνουν ότι οι όροι της συμφωνίας έχουν διασταλτικό χαρακτήρα. Βέβαια στη σχετική γνωμάτευση του, ο δικηγόρος της *Siemens* χρησιμοποιεί την πολιτική αστάθεια της Ελλάδας για να απαλλάξει τη *Siemens* από τις υποχρεώσεις της. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το νομικό όρο *rebus sic stantibus* που σημαίνει ότι η σύμβαση είναι δεσμευτική για όσο διάστημα τα γεγονότα και οι καταστάσεις που συνδέονται με αυτή, παραμένουν κατά βάση ίδια⁶⁹⁷.

Οι γερμανοί ιθύνοντες συνεκτιμώντας όλες τις αναφορές και έπειτα από αποστολή ειδικών για θέματα τηλεφωνίας στην Αθήνα, διαπίστωσαν ότι οι προβλέψεις των άγγλων ήταν εξαιρετικά δυσοίωνες και ότι θα μπορούσαν ίσως με κάποιες τροποποιήσεις να αποκομίσουν οφέλη από αυτή τη συμφωνία.

Στις 22 Ιουλίου του 1927 πραγματοποιήθηκε τροποποίηση του καταστατικού της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας σύμφωνα με την οποία η *Siemens Halske* εισέρχεται στην εταιρεία με μετοχικό κεφάλαιο 400.000 £, δηλαδή 400.000 μετοχές ονομαστικής αξίας, 1 £ ανά μετοχή κατέχοντας έτσι το 80% του μετοχικού κεφαλαίου. Στο υπόλοιπο 20% συμμετέχουν μεταξύ άλλων: η Τράπεζα Κοσμαδόπουλου, ο Εμμανουήλ Δημαράς ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Νικόλαος Καρόλου, ο Γεώργιος Κοσμαδόπουλος ο Νικόλαος Δημαράς

⁶⁹⁷ Πρόκειται για αλληλογραφία, γνωματεύσεις και εξώδικα που σώζονται στο αρχείο της εταιρείας. Βλ. Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865

και άλλοι⁶⁹⁸. Από τη νέα αυτή σύνθεση ηχηρή είναι η απουσία του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, η οποία δικαιολογείται από τη συμφωνία της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1927 μεταξύ του έλληνα επιχειρηματία και της γερμανικής εταιρείας. Σύμφωνα με αυτή η *Siemens* θα έπαιρνε το ποσοστό του Μποδοσάκη στην εταιρεία και εκείνος ως αντάλλαγμα θα λάμβανε 25.000 £ σε μετοχές της *A.E.T.E.* και 29.000£ μετρητά όταν κυρωνόταν η σύμβαση από το ελληνικό κράτος.

Από την άλλη πλευρά, η Εθνική Τράπεζα διευκρίνισε ότι είχε την πρόθεση να συμμετάσχει, αλλά αφού πρώτα επικυρωνόταν ο νόμος της εκχώρησης. Στο γερμανικό επιτελείο η στάση αυτή της Εθνικής Τράπεζας σχολιάστηκε ευμενώς, αφού η συμμετοχή της άνοιγε το δρόμο για συνεργασίες τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Το κέρδος των γερμανών από αυτή τη συμμετοχή θα ήταν διττό. 1) Θα υπήρχε ένα σημείο στήριξης για τα γενικότερα πλάνα της Γερμανίας στα Βαλκάνια και την Ανατολή⁶⁹⁹ και 2) Αυτή η εκχώρηση θα έφερνε και άλλες παρόμοιες σε άλλα κράτη, όπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την παρουσία τους στην Ελλάδα ως παράδειγμα⁷⁰⁰.

Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος ήταν Υπουργός Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Ζαΐμη την περίοδο 1926-1927, ήταν έτοιμος να προχωρήσει στην επικύρωση της συμφωνίας με τη *Siemens*⁷⁰¹. Η κυβέρνηση όμως,

⁶⁹⁸ Φ.Ε.Κ., Αρ. φύλλου 31, Αθήνα 22 Ιουλίου 1927, *Περί έγκρίσεως τροποποιήσεως του Καταστατικού της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας*.

⁶⁹⁹ Ενδεικτικά αναφέρω: D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War* Princeton University Press, 1980. E. Jackh, "The German Drive in the Balkans", *International Affairs*, v.18, No 2, 1939, 763 - 83. C. Herisson, "Le national - socialisme et l' économie dirigée", *Revue Politique et Parlementaire*, No 467, 1933, 33-44. - H. Howard, "Les nouvelles perspectives dans les Balkans", *L' Esprit International*, No 44, 1937, 191-208. - A. Geraud, "Eastern Europe: Vassal or Free?", *Foreign Affairs*, v.16, No 3, 1938.

⁷⁰⁰ P.A.A.A., Abt II Wirtschaft, R901/89101, *Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr u.a.* Siemens zu Auswärtiges Amt, Berlin 7 März 1927.

⁷⁰¹ Ο Μεταξάς σε σχετική του επιστολή προς την τηλεφωνική εταιρεία χαρακτηρίζει το υλικό της Siemens εφάμιλλο των άλλων εταιρειών και διευκρινίζει ότι το πρόβλημα της επικύρωσης οφείλεται στους όρους της συμφωνίας, οι οποίοι βλάπτουν τα συμφέροντα του κράτους. Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865, Επιστολή Ιωάννη Μεταξά προς Α.Ε.Τ.Ε, Αθήνα 24 Ιανουαρίου 1927. Η μη αρνητική στάση του Μεταξά έναντι των γερμανικών επιχειρήσεων δεν οφείλεται στη γερμανοφιλία που του καταλογίζεται, αφού την ίδια περίοδο πρωτοστατεί στην εκχώρηση δύο μεγάλων έργων σε αγγλικές εταιρείες. Βλ. Χρ.

διευκρίνησε ότι πρώτα, έπρεπε να διερευνηθούν οι διαδικασίες ανάθεσης του έργου. Άλλωστε, ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, επιθυμούσε να συνδέσει το ζήτημα της τηλεφωνίας με την υπόθεση του θωρηκτού « Σαλαμής »⁷⁰².

Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα Martin Renner προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, με τις οποίες τους πληροφορούσε ότι το χειμώνα του 1927 η κυβέρνηση συνασπισμού στην Αθήνα αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες. Όλα τα κόμματα στρέφονταν κατά των ενεργειών της κυβέρνησης Πάγκαλου, και ιδιαίτερα κατά των συμβάσεων που είχαν υπογραφεί κατά τη διάρκεια της θητείας της, τις οποίες θεωρούσαν ληστρικές για το ελληνικό κράτος.

Εκτός όμως των επαχθών όρων που περιελάμβαναν οι συμβάσεις αυτές για το ελληνικό δημόσιο, προέκυψε ένα ακόμη ζήτημα. Το ζήτημα αυτό αφορούσε τόσο στη νομιμοποίηση μιάς δικτατορικής κυβέρνησης να προβαίνει σε ενέργειες που δεσμεύουν το κράτος, όσο και στις ευθύνες των κυβερνήσεων των ξένων κρατών. Για παράδειγμα η αγγλική κυβέρνηση, είχε εγγυηθεί το αναγκαίο κεφάλαιο για την εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους, προς όφελος της *Power Traction*.

Χατζιωσήφ, « Το ΟΧΙ του Μεταξά », *Επιστημονικό Συμπόσιο Η Ελλάδα του '40*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1991,240-241.

⁷⁰² Το θωρηκτό «Σαλαμής», είχε παραγγελθεί στη Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και δεν είχε παραληφθεί από το ελληνικό ναυτικό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και μετά την απόφαση της Τουρκίας να επισκευάσει το παλιό γερμανικό θωρηκτό Goeben η υπόθεση αυτή ξαναήλθε στην επιφάνεια. Η ιδέα να παραληφθεί από την ελληνική κυβέρνηση αυτό το πλοίο γρήγορα απορρίφθηκε διότι ήδη ήταν παρωχημένης τεχνολογίας. Το πλοίο αποτέλεσε μοχλό πίεσης της κυβέρνησης Βενιζέλου προς τη γερμανική πλευρά στη διαπραγμάτευση διμερών θεμάτων.

Η τάση που επικρατούσε στην ελληνική κυβέρνηση, ήταν να ακυρωθούν όλες οι συμβάσεις, μεταξύ αυτών και της *Power Traction*, γεγονός που κινητοποίησε τον άγγλο πρέσβη, ο οποίος ήρθε σε επαφή με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο⁷⁰³.

Η εξέλιξη αυτή ενόχλησε την αγγλική πλευρά η οποία αν και φαινόταν διατεθειμένη να συζητήσει πιθανές αλλαγές του συμβολαίου, προχώρησε σε εκβιαστικές πιέσεις προς την ελληνική πλευρά συνδέοντας την επικύρωση της σύμβασης με τη χορήγηση δανείων στο ελληνικό δημόσιο από την αγγλική χρηματαγορά. Την ίδια στιγμή στην Αθήνα, σωματεία των εργαζομένων που θίγονταν από τη σύμβαση, όπως οι αυτοκινητιστές, προχώρησαν σε απεργιακές κινητοποιήσεις και συλλαλητήρια⁷⁰⁴.

Όπως είναι προφανές, η θέση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν δυσχερής. Οι *Times* του Λονδίνου με άρθρο τους στις 12 Φεβρουαρίου ανέφεραν ότι η ελληνική Βουλή προσπαθούσε να ορίσει το ποσοστό στο οποίο δεσμεύεται μία συνταγματική κυβέρνηση, από τις αποφάσεις μίας προηγούμενης δικτατορικής.

Το ερώτημα στην ελληνική Βουλή αφορούσε τη « δημοκρατική κάλυψη » της κυβέρνησης Πάγκαλου, κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας⁷⁰⁵. Είχε δικαίωμα τότε να συνάπτει συμβόλαια? Διότι τότε συμφωνήθηκε η εκχώρηση της εγκατάστασης

⁷⁰³ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁴ Βλέπε σχετικά τα φύλλα της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, από τις 4 έως τις 14 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁵ Η διακυβέρνηση της χώρας από το στρατηγό Πάγκαλο χωρίστηκε σε δύο περιόδους. Η πρώτη περιελάμβανε την περίοδο εκδήλωσης του πραξικοπήματος, όταν η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ήταν στα χέρια του Α. Παπαναστασίου. Ο Παπαναστασίου, αρχικά είχε ζητήσει από τον Πάγκαλο να μετάρχει στην κυβέρνησή του. Όταν ο τελευταίος αρνήθηκε, ο Παπαναστασίου αν και ήταν σε θέση να καλέσει την Εθνοσυνέλευση και να κηρύξει τον στρατηγό εκτός νόμου δεν το έπραξε, ενώ λίγο αργότερα υπό όρους, έδωσε μαζί με άλλους πολιτικούς, όπως ο Θ. Τσιριμώκος και ο Σ. Γονατάς ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Πάγκαλου, προσφέροντας « δημοκρατική κάλυψη ». Η δεύτερη περίοδος η οποία θεωρείται δικτατορική ξεκινά από τον Σεπτέμβριο του 1925 όταν ο Θ. Πάγκαλος διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και με διάγγελμα του τον Ιανουάριο του 1926 ανακήρυξε τον εαυτό του αρχηγό του Ελληνικού κράτους.

ηλεκτρικού ρεύματος στην *Power and Traction*. Ενώ στη δεύτερη περίοδο, που θεωρήθηκε παράνομη, υπαγόταν το συμβόλαιο με τη *Siemens*.

Στους γερμανούς υπήρχε βέβαια η καχυποψία, ότι η ακύρωση δεν θα γινόταν, αν η εταιρεία ήταν άλλης εθνικότητας.

Ο γερμανός πρέσβης συναντήθηκε με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο προκειμένου να συζητήσουν για το συγκεκριμένο ζήτημα και ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών διευκρίνισε στο γερμανό διπλωμάτη ότι πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης δεν ήταν να στραφεί εναντίον της Γερμανίας.

Στις 15 Φεβρουαρίου του 1928 η ελληνική Βουλή αποφάσισε, να παραμείνουν σε ισχύ όλα τα συμβόλαια που δεν θα έληγαν αυτοβούλως εντός 1,5 έτους.

Ο γερμανός πρέσβης αλλά και άλλοι ομόλογοί του είχαν τις ενστάσεις τους για τη στάση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς θα ήταν ιδιαιτέρως δύσκολο για τις ξένες αντιπροσωπείες αν κάθε φορά αμφισβητούνταν οι επιχειρηματικές συμβάσεις που υπέγραφαν. Ανοικτό έμενε επίσης το ζήτημα της αναγνώρισης των συμφωνιών μίας δικτατορικής κυβέρνησης, από την επόμενη.

Σύμφωνα με το γερμανό πρέσβη, Renner δεν είχε καμμία σημασία αν η ελληνική κυβέρνηση, διαχώριζε τις συμφωνίες σε δύο κατηγορίες: **α)** αυτές που έγιναν μεταξύ κυβερνήσεων και **β)** αυτές που έγιναν μεταξύ ξένων εταιρειών και του ελληνικού δημοσίου. Στην Ελλάδα όπου σύμφωνα με το Renner, *κάθε στρατιωτικός μπορούσε να γίνει δικτάτορας*, ένας τέτοιος διαχωρισμός θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα σε όλους, αλλά κυρίως στις γερμανικές επιχειρήσεις, οι οποίες δύσκολα αναλάμβαναν δουλειές από το ελληνικό κράτος.

Ο γερμανός πρέσβης αναφέρθηκε πιά συγκεκριμένα στη *Siemens*, γράφοντας ότι η σύναψη της συμφωνίας έγινε στη δεύτερη περίοδό της κυβέρνησης Πάγκαλου, η οποία δεν είχε δημοκρατική κάλυψη και ήταν

απροκάλυπτα δικτατορική, ενώ η μετάβαση της εκχώρησης σε ελληνική επιχείρηση πραγματοποιήθηκε επί κυβέρνησης Κονδύλη. Η απόκτηση της πλειοψηφίας των μετοχών από τη γερμανική εταιρεία έγινε σε χρόνο που ήταν ήδη γνωστές οι θέσεις της ελληνικής πλευράς. Ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να βεβαιώσει αν τελικά θα υπήρχε ακύρωση της συμφωνίας, με δεδομένη τη διάσταση των απόψεων εντός του Υπουργικού Συμβουλίου.

Στη συνέχεια εκφράζοντας την άποψή του για τη στάση των άγγλων, οι οποίοι υποστήριζαν ότι θα σεβασθούν τις αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης, ο Renner σημείωνε ότι ο Α. Μιχαλακόπουλος θα έπρεπε να προσέχει τα νώτα του, και τόνιζε παράλληλα ότι θα ήταν καλό, αν συναντήσουν το Μιχαλακόπουλο στη Γενεύη, να του το επισημάνουν⁷⁰⁶. Άλλωστε, σύμφωνα με το γερμανό διπλωμάτη, ο έλληνας πολιτικός είχε την τάση, πράγματα που τον ενοχλούσαν να τα παραβλέπει⁷⁰⁷.

Μέχρι το καλοκαίρι του 1928 δεν υπήρξε καμμία εξέλιξη στο θέμα αυτό. Στο προσκήνιο όμως είχε εμφανισθεί δυναμικά η αμερικανικών συμφερόντων *Western*, η παρουσία της οποίας ανησύχησε τη *Siemens* που ζήτησε διευκρινίσεις από το Υπουργείο Συγκοινωνιών.

Στη γερμανική διπλωματία επικρατούσε έντονη ανησυχία για την παρουσία του αμερικανικού παράγοντα στην Ελλάδα καθώς τα οικονομικά συμφέροντα των δύο χωρών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έρχονταν σε σύγκρουση⁷⁰⁸.

⁷⁰⁶ Κατά τη διάρκεια της θητείας της η Οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη υποχρεώθηκε να διαπραγματευθεί με την Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία αλλά και τις Η.Π.Α, την ανάληψη μεγάλων δημόσιων έργων, υπό την πίεση της άσχημης οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα και την ανάγκη άμεσης οικονομικής στήριξης με τη μορφή δανείων. Υπό αυτές τις συνθήκες η ελληνική κυβέρνηση ήταν εξαιρετικά ευάλωτη στις πιέσεις που ασκούσαν οι ξένες κυβερνήσεις προκειμένου να επιλεγούν εταιρείες δικών τους συμφερόντων. Βλ. και σελ. 217.

⁷⁰⁷ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁸ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά, χ.χ.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες τους, οι αμερικανικοί επιχειρηματικοί όμιλοι ήθελαν να δημιουργήσουν μονοπώλιο στην Ελλάδα, αναλαμβάνοντας και την τηλεφωνία. Αντίστοιχες προσπάθειες είχαν καταβάλει και σε Ιταλία, Βέλγιο και Γαλλία, οι οποίες ωστόσο δεν καρποφόρησαν. Αντίθετα, στέφθηκαν με επιτυχία οι προσπάθειες τους στην Ισπανία, την Κεντρική και Νότιο Αμερική.

Η εξέλιξη της υπόθεσης *Siemens* στην Ελλάδα, ήταν βέβαιο ότι επηρεάζονταν από τον αμερικανικό παράγοντα. Στο Βερολίνο όμως έκριναν, ότι ήταν η κατάλληλη χρονική στιγμή να μπει ένας φραγμός στον αμερικανικό επεκτατισμό, ο οποίος παρεμπόδιζε τα γερμανικά σχέδια οικονομικής διείσδυσης στα Βαλκάνια. Άλλωστε, η τεχνογνωσία και η ηλεκτρική βιομηχανία στη Γερμανία ήταν πολύ ανεπτυγμένη και η επικράτηση της *Siemens* στο θέμα της εκχώρησης της τηλεφωνίας στην Ελλάδα, θα ήταν το πρώτο βήμα ενάντια στο επιχειρούμενο αμερικανικό μονοπώλιο⁷⁰⁹.

Το βήμα αυτό θα ήταν πολύ σημαντικό και για άλλες χώρες, όπως για παράδειγμα τη Σουηδία που επίσης είχε ανεπτυγμένο τηλεπικοινωνιακό τομέα, και είχε αναλάβει τα τηλεπικοινωνιακά έργα σε Πολωνία και Τσεχοσλοβακία. Δεν έπρεπε να αφήσουν καμμία αμφιβολία στους έλληνες, για την ποιότητα των εγκαταστάσεων και υπηρεσιών που θα προσέφερε η *Siemens*. Με τον τρόπο αυτό δεν θα είχαν μόνον ηθική ικανοποίηση, λόγω της αναγνώρισης των ικανοτήτων της γερμανικής βιομηχανίας, αλλά θα δημιουργούσαν και τις προοπτικές για την ανάληψη και άλλων εργασιών στα Βαλκάνια, διευρύνοντας τον κύκλο εργασιών τους στο εξωτερικό.

⁷⁰⁹ Εκτός του έργου της τηλεφωνίας και την σύγκρουση με τη *Siemens*, προσπάθειες έγιναν και από την *Ford* προκειμένου να εισέλθει στην αγορά αεροπλάνων και εξοπλισμού για την πολιτική αεροπορία. Βλ. σχετικό κεφάλαιο στην παρούσα εργασία .

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ξεκίνησε ένα μαραθώνιο διαπραγματεύσεων με την ελληνική πλευρά και ενημέρωνε τόσο το Υπουργείο Εξωτερικών όσο και τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Βερολίνο. Σύμφωνα με τα τηλεγραφήματα που έφθαναν στο Βερολίνο η Εθνική Τράπεζα όσο δεν προχωρούσε το ζήτημα της επικύρωσης της σύμβασης δεν ήταν πρόθυμη να συνεργασθεί με τη γερμανική εταιρεία στα πλαίσια της (Ανώνυμης Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας) *A.E.T.E.* ενώ αντίθετα η *Western* έκανε λόγο για εξασφαλισμένη συμμετοχή της *E.T.E* σε μία δική της προσπάθεια.

Ο απεσταλμένος της *Western*, De Jongh, ήρθε σε επαφή με τον Θ. Πενθερουδάκη, Γενικό Διευθυντή των *T.T.T*, προκειμένου να συζητήσουν για την ανάληψη του έργου από την αμερικανική εταιρεία. Ο Πενθερουδάκης δήλωσε στον αμερικανό εκπρόσωπο ότι η ανάληψη του έργου είχε δοθεί στη *Siemens*, εκείνος όμως αντέτεινε ότι *Siemens* και *Western* θα μπορούσαν να συμπλεύσουν.

Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στην Ελλάδα αλλά και η γερμανική πρεσβεία, μέσω του Δημήτρη Αραβαντινού⁷¹⁰ πληροφορήθηκαν ότι ο αμερικανός είχε ήδη προσεγγίσει τον Μποδοσάκη. Στις επαφές της εταιρείας του Ζαχαρίου με το ελληνικό Υπ. Εξωτερικών, ο Υπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, απέφευγε να δώσει συγκεκριμένη απάντηση σχετικά με το ρόλο των αμερικανών ενώ σε κατ' ιδίαν συζήτησή του με τον Αλέξανδρο Βαμβέτσο⁷¹¹ τον ενημέρωσε εμπιστευτικά ότι η γερμανική πλευρά δεν θα έπρεπε να ανησυχεί τόσο πολύ για την

⁷¹⁰ Βλέπε σελ. 90, υποσημείωση 237

⁷¹¹ Ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος γεννήθηκε στα Τρίκαλα και σπούδασε στη νομική σχολή Αθηνών απ' όπου αποφοίτησε το 1909. Συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία στα πανεπιστήμια του Μονάχου, Βερολίνου και Halle. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1911 και διορίστηκε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, στη θέση του διευθυντή κτημάτων και δασών. Αποχώρησε από την υπηρεσία το 1915 και επί κυβερνήσεως Στ. Σκουλούδη διετέλεσε νομάρχης Φλώρινας. Απολύθηκε από τη θέση αυτή, έπειτα από αίτημα των Συμμάχων το 1916. Υπήρξε εκ των ιδρυτών του κόμματος των Ελευθεροφρόνων από το οποίο αποχώρησε το 1924. Ήταν νομικός σύμβουλος στην εταιρεία του Ζαχαρίου. Βλέπε σχετικά *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς*, Αθήνα 1964, τομ.4, 71.

εκχώρηση, αφού το ζήτημα της ακύρωσης της σύμβασης χρησιμοποιείται περισσότερο ως μέσο πίεσης, με απώτερο στόχο την επίτευξη ευνοϊκότερων όρων⁷¹².

Η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα δεν φάνηκε όμως να πείθεται από τις διαβεβαιώσεις αυτές. Θεωρούσαν ότι η ελληνική πλευρά θα εστίαζε στο γερμανικό χαρακτήρα της επιχείρησης, αφού η *Siemens* είχε πλέον το 80%, προκειμένου να δημιουργήσουν κωλύματα⁷¹³.

Για το λόγο αυτό η γερμανική εταιρεία ήθελε να προσελκύσει και την ελληνική εταιρεία *Μακρής*, προκειμένου να συμπράξει στην τηλεφωνική εταιρεία. Πίσω από την εταιρεία *Μακρής* κρύβονταν ιταλικά και αγγλικά συμφέροντα και για το λόγο αυτό η εν λόγω επιχείρηση κατόρθωνε να αναλαμβάνει μεγάλα δημόσια έργα⁷¹⁴.

Ο ίδιος ο Μακρής δεν ήταν αρνητικός σε μία τέτοια εξέλιξη, δεν είχε όμως συγκεκριμένη πρόταση. Κατ' ουσίαν το θέμα της *Siemens* είχε διαρκέσει μεγάλο διάστημα και απαιτούνταν μία άμεση λύση. Για την ίδια τη *Siemens* υπήρχαν δύο λύσεις, **α)** Να προσπαθήσει συστηματικότερα την προσέγγιση με τον όμιλο Μακρή και να φροντίσει να αποκομίσει τα περισσότερα οφέλη από μία πιθανή συνεργασία τους ή **β)** Να εμμένει στην έως τώρα θέση της, θεωρώντας έγκυρη την προσφορά της. Η δεύτερη επιλογή έκρυβε ωστόσο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανικών κύκλων περισσότερες πιθανότητες αποτυχίας.

⁷¹² Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865. Τηλεγράφημα των απεσταλμένων της Siemens στην Ελλάδα, Thürmel και Frenzel προς τα κεντρικά της εταιρείας στο Βερολίνο, 2 Φεβρουαρίου [1927]

⁷¹³ P.A.A.A., *Abt.II Wirtschaft, Griechenland*, R901/89092 “*Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland*“, Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1927.

⁷¹⁴ Το τέλος της υπουργικής θητείας του Ι. Μεταξά σηματοδεύτηκε από την υπογραφή της σύμβασης οδοποιίας με την εταιρεία Π.Γ.Μακρής & Σια. Ο Π. Μακρής ήταν εκπρόσωπος της εταιρείας Shell στην Ελλάδα και η τράπεζα Χάμπρο ήταν ο κυριότερος χρηματοδότης. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το ΟΧΙ του Μεταξά...», 242.

Η στάση που θα υιοθετούσε ο έλληνας Υπ. Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος απασχολούσε έντονα, τόσο την ηγεσία της *Siemens*, όσο και τη γερμανική διπλωματική αποστολή⁷¹⁵.

Πιθανολογούσαν, ότι σε ενδεχόμενη αρνητική εξέλιξη της υπόθεσης για τη *Siemens*, ο Μιχαλακόπουλος θα αναφερόταν στις αντιδράσεις που συνάντησε από ισχυρά οικονομικά κεφάλαια. Ένα ηγετικό στέλεχος αυτού του κύκλου, ήταν και ο Π. Μακρής, ο οποίος αντιπροσώπευε αμερικανικές και ιταλικές εταιρείες.⁷¹⁶ Ενδιαφερόταν λοιπόν ως εκ τούτου μία εξ αυτών, να έχει τον έλεγχο της τηλεφωνικής εταιρείας. Όμως οι γερμανοί από την πλευρά τους ενώ σκόπευαν να μετοχοποιήσουν περαιτέρω το κεφάλαιο της εταιρείας δεν είχαν την πρόθεση σε καμμία περίπτωση να παραδώσουν τον έλεγχο.

Η συνομολόγηση της συμφωνίας είχε γίνει με τη χρήση μεσαζόντων με τους οποίους η *Siemens* δεν ήθελε πλέον να έχει επαφές, καθώς η ίδια θεωρούσε ότι μπήκε στην τηλεφωνική εταιρεία με άψογο τρόπο. Όμως η πραγματικότητα ήταν άλλη. Αν ήθελαν να παραμείνουν στις διαπραγματεύσεις, έπρεπε να κρατήσουν επαφή με τους μεσάζοντες, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διάσπαση της βελγο-αγγλικής εταιρείας.

Και στις δύο χώρες στα τέλη του 1927 παρατηρήθηκε πυρετός διαπραγματεύσεων προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα. Η γερμανική κυβέρνηση προσέφερε τη στήριξή της στη *Siemens*, θεωρώντας παράνομο να αμφισβητείται ένα μόνον συμβόλαιο. Ο Carl Melchior⁷¹⁷, ο

⁷¹⁵ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 –Dezember 1929. Αναφορά, χ.χ

⁷¹⁶ Ήταν αντιπρόσωπος της αμερικανικής International Western Electric και της ιταλικής εταιρείας καλωδίων Pirelli.

⁷¹⁷ Carl Melchior (1871 - 1933). Διετέλεσε νομικός σύμβουλος στον τραπεζικό όμιλο M.M. Warburg & Co και μέλος της γερμανικής επιτροπής στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού. Για μία περίπου δεκαετία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις συζητήσεις και τις διαπραγματεύσεις για το ζήτημα των επανορθώσεων. Έγινε συνεταιρός στην M.M. Warburg & Co και συνιδρυτής της Hamburg Morocco Society που στόχευε στην προώθηση των γερμανικών ορυχείων στο Μαρόκο αλλά και όλων εν γένει των γερμανικών συμφερόντων καθώς η χώρα ήταν υπό την απόλυτη κυριαρχία του γαλλικού κεφαλαίου. Το 1922 ήταν πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της μεγάλης φαρμακευτικής

οποίος εκπροσωπούσε τη Γερμανία στην επιτροπή Οικονομικών της Κ.τ.Ε στη Γενεύη είχε συζητήσει με τον έλληνα Υπουργό Οικονομικών και προειδοποίησε ότι σε περίπτωση που ακυρωνόταν η σύμβαση της *Siemens* στη συνεδρίαση της Επιτροπής θα έπαιρνε αρνητική στάση στο ζήτημα του ελληνικού δανείου⁷¹⁸.

Στην ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα της επικύρωσης των παγκαλικών συμβάσεων είχε δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Στην περίπτωση της *Siemens* η σύνδεση της υπόθεσης αυτής με την αντίστοιχη του θωρηκτού *Σαλαμής* διαγραφόταν ως η καλύτερη λύση και προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε η ελληνική πλευρά, όταν το Δεκέμβριο του 1927 ο Υπουργός Συγκοινωνιών, Ι. Μεταξάς συναντήθηκε στη Γενεύη, στα πλαίσια της Κ.τ.Ε, με τον εκπρόσωπο της *Siemens*, ενώ ο Υπουργός Εξωτερικών, Α. Μιχαλακόπουλος επιθυμούσε να συζητήσει το θέμα με τον Melchior, ζητώντας του παράλληλα τη μεσολάβησή του και για άλλα σημαντικά έργα στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά σε αυτήν την πρώτη συνάντηση δεν αναφέρθηκε στο ζήτημα του *Σαλαμής*, αλλά οι γερμανοί συμπέραναν ότι στην ουσία τα δύο θέματα συνδέονταν⁷¹⁹.

Ο Α. Μιχαλακόπουλος ωστόσο στα πλαίσια των επαφών του συνάντησε στη Γενεύη το γερμανό ομόλογό του Gustav Stresemann. Για το περιεχόμενο των συζητήσεων αυτών, ο γερμανός πολιτικός ενημέρωσε την κυβέρνησή του. Σύμφωνα λοιπόν με όσα συζητήθηκαν, ο Μιχαλακόπουλος δήλωσε στο γερμανό ομόλογό του, ότι στην Αθήνα ήταν έτοιμοι για την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο

εταιρείας Beiersdorf A.G, ενώ το 1926 διορίστηκε αντιπρόσωπος της Γερμανίας στην επιτροπή οικονομίας της Κ.τ.Ε. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε www.de.wikipedia.org/wiki/Carl_Melchior

⁷¹⁸ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Carl Melchior προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 19 Σεπτεμβρίου 1927.

⁷¹⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 5 Δεκεμβρίου 1927.

χωρών, αλλά ο πρωθυπουργός δεν ήθελε να αναλάβει εξ ολοκλήρου την ευθύνη και επιθυμούσε την έγκριση του ελληνικού κοινοβουλίου.

Σε αυτή τη συνάντηση ο έλληνας Υπουργός έθεσε το ζήτημα του *Σαλαμίσ* και ζήτησε τη μεσολάβηση της γερμανικής κυβέρνησης στη *Vulkan* προκειμένου να βρεθεί λύση. Ο Stresemann τον ενημέρωσε ότι αντιπρόσωπος της *Vulkan* ήταν ήδη στη Γενεύη και ήταν πρόθυμος να συζητήσουν, αρκεί οι συζητήσεις αυτές να έμεναν στο παρασκήνιο της Κ.τ.Ε. Αναφερόμενος στη *Siemens*, ο Μιχαλακόπουλος ευθέως συνέδεσε τα δύο ζητήματα τονίζοντας στο γερμανό Υπουργό Εξωτερικών ότι η ελληνική πλευρά έπρεπε να είναι πολύ προσεκτική με την ελληνική κοινή γνώμη και δύσκολα η κυβέρνηση θα μπορούσε να δώσει μεγάλο δημόσιο έργο σε γερμανική εταιρεία, όταν την ίδια χρονική στιγμή βρισκόταν σε διαμάχη με μία άλλη (*Vulkan*). Αν έληγε αυτή η δυσάρεστη κατάσταση και αποκαθιστούνταν οι σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο πλευρών, θα υπήρχε και άλλη αντιμετώπιση στο θέμα *Siemens*.

Ο Stresemann κλείνοντας την αναφορά του, τόνισε ότι έπρεπε να διερευνηθούν πρώτα οι προθέσεις του εκπροσώπου της *Vulkan* προκειμένου να τις χρησιμοποιήσει στις συζητήσεις του με τον Μιχαλακόπουλο. Αν διαπίστωνε ότι η *Vulkan* δεν ήθελε να συνεχίσει τη διένεξη στο Μικτό Ελληνογερμανικό Διαιτητικό Δικαστήριο και ήταν έτοιμη να διαπραγματευθεί, τότε μπορούσε να ισχυρισθεί στον έλληνα Υπουργό ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες του από την Αθήνα, όλες οι εμπορικές συμφωνίες μεταξύ τους είναι έτοιμες προς υπογραφή, και μόνο η άρνηση της ελληνικής πλευράς να παραιτηθεί από την § 18 της συνθήκης των Βερσαλλιών δημιουργούσε προβλήματα⁷²⁰.

⁷²⁰ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 “Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland“ ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Stresemann προς Υπουργείο Εξωτερικών, Γενεύη, 7 Δεκεμβρίου 1927.

Σύμφωνα με το άρθρο αυτό οποιαδήποτε συνθήκη ή διεθνή συμφωνία που συνομολογούν τα μέλη της Κ.τ.Ε θα έπρεπε να δηλώνεται άμεσα στη Γραμματεία του Διεθνούς Οργανισμού προκειμένου να έχει δεσμευτική ισχύ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η γερμανική κυβέρνηση χρησιμοποιούσε ως μοχλό πίεσης την υπογραφή των εμπορικών συμφωνιών μεταξύ των δύο χωρών, προκειμένου η ελληνική πλευρά να μην κοινοποιήσει ως όφειλε τη συμφωνία με τη *Vulkan*. Το ζήτημα αυτό απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς αφού σύμφωνα με το άρθρο 8 της ίδιας συνθήκης, τα μέλη της Κ.τ.Ε όφειλαν να ενημερώνουν τον οργανισμό για τις συμφωνίες τους με ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες κατασκεύαζαν πολεμικό υλικό.

Στις αρχές του 1928 οι προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης είναι πλέον σαφείς και ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα σε αναφορά του τόνιζε ότι η ελληνική πλευρά συνέδεε ανοικτά το θέμα του *Σαλαμίσ* με την επικύρωση της συμφωνίας στη *Siemens*. Ο Μιχαλακόπουλος σε συνάντησή τους διευκρίνισε ότι αν δεν λυθεί το ζήτημα του πλοίου δεν θα έδιναν στη *Siemens* την εκχώρηση και επιπλέον είχε εξουσιοδοτήσει τον έλληνα πρέσβη στο Βερολίνο να ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις με τη *Vulkan*. Ο γερμανός διπλωμάτης κλείνοντας ανέφερε ότι δεν έπρεπε να βιασθούν να πάρουν αποφάσεις, καθώς ανέμεναν τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο, τον οποίο θα πρέπει να ακούσουν προσεκτικά⁷²¹. Ο Επ. Χαρίλαος έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στους κόλπους της γερμανικής διπλωματικής αποστολής στην Αθήνα και για το λόγο αυτό περίμεναν και τη δική του εκτίμηση για την εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων.⁷²²

⁷²¹ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1928.

⁷²² P.A.A.A., R901 / 78674, *Aufzeichnung über die Gäste des Staatssekretär beim Frühstück im Kaisehof am 2 Februar 1928*

Στα πλαίσια της συνεχιζόμενης γερμανικής προσπάθειας για την προώθηση των ζητημάτων που απασχολούσαν τις δύο πλευρές και κυρίως για το θέμα της *Siemens* και της *Vulkan*, το Φεβρουάριο του 1928 προσκλήθηκαν σε πρόγευμα στο ξενοδοχείο *Kaiserhof* του Βερολίνου, ο Επ. Χαρίλαος, ο Αλ. Ζαχαρίου, ο έλληνα πρεσβευτής Ευθ. Κανελλόπουλος, και μερικά ακόμη στελέχη της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ενδεικτικό της σημασίας που δόθηκε στη διευθέτηση των δύο αυτών ζητημάτων είναι τόσο η παρουσία ενός γερμανού υπουργού, του οποίου όμως δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα, όσο και του Carl Melchior. Από την έρευνα δεν προέκυψαν στοιχεία για τα αποτελέσματα της συνάντησης αυτής.

Το καλοκαίρι του 1928 τις εκλογές κέρδισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και Υπουργός Συγκοινωνιών ανέλαβε ο Αντώνης Χρηστομάνος. Ένας από τους στόχους της νέας κυβέρνησης, ήταν να λύσει οριστικά το ζήτημα ανάθεσης της τηλεφωνίας. Ο Βενιζέλος δεχόταν πιέσεις κυρίως από την αγγλική πλευρά προκειμένου να αναθέσει το έργο σε εταιρεία αγγλικών συμφερόντων.⁷²³

Πραγματικά, η νέα κυβέρνηση προχώρησε στην προκήρυξη νέου διαγωνισμού στον οποίο υπέβαλαν προσφορές δύο εταιρείες αγγλικών συμφερόντων, η *General Electric Company* και η *Marconi*, η σουηδική *Ericsson*, ο ιταλοβρετανικός όμιλος *Siemens - Puglie*⁷²⁴ και η γερμανική

⁷²³ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.54, Επιστολή Ανδρέα Μιχαλακόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, 10 Αυγούστου 1929.

⁷²⁴ Πρόκειται για την εταιρεία Siemens Brothers. Το Μάρτιο του 1843 ο Carl Wilhelm Siemens έφθασε στην Αγγλία προκειμένου να εμπορευθεί τη δική του εφεύρεση και του αδελφού του Werner. Επρόκειτο για έναν βελτιωμένο τρόπο επιχρύσωσης, στον οποίο χρησιμοποιούσαν θερμοηλεκτρική μπαταρία. Πραγματικά η εφεύρεση πουλήθηκε για 1.600£ και ο Siemens αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Αγγλία. Το 1858 συνεργάστηκε με την αγγλική εταιρεία κατασκευής καλωδίων *Newalls* και κρίθηκε απαραίτητη από τους αδελφούς Siemens η δημιουργία εταιρείας στην Αγγλία. Την 1^η Οκτωβρίου 1858 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η εταιρεία Siemens & Halske & Company. Συνεταίροι ήταν ο Wilhelm Siemens, η εταιρεία Siemens & Halske του Βερολίνου και με ένα πολύ μικρό ποσοστό η *Newalls*. Το κεφάλαιο για τη δημιουργία της εταιρείας προήλθε από τη Siemens Halske με τόκο 5%. Τα 2/3 των κερδών θα πήγαιναν στην Siemens και το υπόλοιπο 1/3 στον Wilhelm Siemens. Στα επόμενα δύο χρόνια υπήρξαν έντονες αντιπαράθεσεις μεταξύ των δύο εταιρειών κυρίως με αφορμή το εθνικό τους γόητρο. Μέσω μίας σειράς αποφάσεων αλλά και ζυμώσεων το 1864 η Halske αποχώρησε από την εταιρεία του Λονδίνου και σχηματίστηκε η Siemens Brothers με τον Werner Siemens να

*Siemens-Halske*⁷²⁵. Ο Βενιζέλος μέσω της γερμανικής πρεσβείας είχε συμβουλέψει τους γερμανούς να συμμετάσχουν στον διαγωνισμό εγγυόμενος ο ίδιος για το αδιάβλητό του.

Στη γερμανική διπλωματική αντιπροσωπεία ωστόσο επικρατούσε ακόμη έντονη ανησυχία, αφού η ελληνική πλευρά ρωτούσε πλέον ευθέως αν η *Siemens* θα δεχόταν την ακύρωση της συμφωνίας. Παράλληλα, ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Καραπάνος τους πληροφόρησε ότι ο Βενιζέλος ήταν κατά της παλιάς συμφωνίας, και θα έπρεπε να εξετάσουν το ζήτημα της ακύρωσης. Ο γερμανός πρέσβης, Renner διατυπώνοντας την προσωπική του άποψη υποστήριξε ότι το ελληνικό κοινοβούλιο θα προέβαινε τελικά στην ακύρωση της συμφωνίας. Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν άσχημες εξελίξεις καθώς θα έφθανε στο Διεθνές Διαιτητικό Δικαστήριο. Από την πλευρά της η γερμανική πρεσβεία έκανε ότι μπορούσε με τα πενιχρά μέσα πίεσης που διέθετε⁷²⁶.

καλύπτει το ποσό που είχε νωρίτερα η Halske. Στην πράξη ο Werner και ο Karl Halske ήταν συνέταροι στη *Siemens - Halske* του Βερολίνου, ο Werner και ο Wilhelm Siemens είχαν από κοινού τη *Siemens Brothers* στο Λονδίνο ενώ μία μετοχική εταιρεία ιδρύθηκε στο Βερολίνο με σκοπό να ελέγχει την περιουσία των δύο εταιρειών. Τα ποσοστά στην εταιρεία αυτή ήταν 40% στον Werner, 35% στον Wilhelm και 25% στον Karl. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εταιρεία βρέθηκε σε δύσκολη θέση καθώς η αγγλική κυβέρνηση αμέσως διέταξε τη διακοπή όλων των εμπορικών σχέσεων με τον εχθρό. Τον Ιανουάριο του 1916 όλη η περιουσία της επιχείρησης πέρασε στην αγγλική κυβέρνηση ως κατασχεθείσα εχθρική περιουσία. Το 1917 το γερμανικό κεφάλαιο ύψους 2.000.000£ πωλήθηκε στην *C.B.Crisp & Company* και στο νέο διοικητικό συμβούλιο που συγκροτήθηκε δεν υπήρχε μέλος της οικογένειας *Siemens*. Στην συνέχεια ακολούθησαν εσωτερικές διεργασίες σχετικά με την κατανομή του μετοχικού κεφαλαίου της *Siemens* για να φθάσουμε περίπου στα 1929, όπου η *Siemens Brothers* διαπίστωσε ότι δεν μπορούσε να ανταγωνισθεί στο χώρο της τηλεφωνίας μεγάλες εταιρείες, οι οποίες στόχευαν στις απευθείας αναθέσεις των έργων. Ανάμεσα σε αυτές και η *Siemens Halske Berlin*, την οποία και προσέγγισε. Οι δύο εταιρείες αντάλλαξαν μετοχές και η γερμανική εταιρεία απέκτησε ποσοστό 15% επί της αγγλικής. Για περισσότερα στοιχεία βλ. J.D.Scott, *Siemens Brothers (1858-1958)*, London 1958, 31-32, 50-52, 82-84.

⁷²⁵ Σε εμπιστευτικό της τηλεγράφημα τον Νοέμβριο του 1928 η ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα διευκρινίζει ότι ο ιταλοβρετανικός όμιλος έχει τη στήριξη ελλήνων τραπεζιτών από τους πλέον σοβαρούς, οι οποίοι στοχεύουν στην ίδρυση μιας νέας εταιρείας που θα αναλάβει την κατασκευή του τηλεφωνικού δικτύου στην Ελλάδα. I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /51/ 22

⁷²⁶ P.A.A.A, *Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland"*, Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Renner προς Windel, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 1928.

Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής ο γερμανός πρέσβης συναντήθηκε με τον έλληνα Υπουργό Συγκοινωνιών, Αντώνη Χρηστομάνο, ο οποίος του επανέλαβε ότι τίποτα δεν είχε ακόμη ξεκαθαρίσει. Επιπλέον όταν απαίτησε να δοθεί μία λύση, ο έλληνας Υπουργός του τόνισε ότι αυτό δεν θα ήταν συμφέρον για τις γερμανικές επιχειρήσεις.

Η ελληνική πλευρά θεωρούσε ότι δικονομικά δεν θα έχανε, καθώς μία τέτοια διαμάχη θα είχε διάρκεια. Η *Siemens* από την άλλη θα έχανε τη δουλειά από όλες αυτές τις καθυστερήσεις.

Οι όροι ήταν οι ίδιοι για όλους τους ανταγωνιστές. Δεν υπήρχε επομένως κανένα ζήτημα μεροληψίας της ελληνικής κυβέρνησης κατά της γερμανικής εταιρείας. Σε όλες τις συζητήσεις ωστόσο, οι έλληνες επανέρχονταν στην πρώτη προσφορά της *Siemens* στα 1926, την οποία θεωρούν και ως την πλέον ευνοϊκή.

Η εμπλοκή που παρουσιάστηκε στο θέμα της εκχώρησης της τηλεφωνίας έφερε και τη σύγκρουση μεταξύ των γερμανών διπλωματών στην Αθήνα και των αντιπροσώπων της *Siemens*, καθώς ο ένας επέρριπτε τις ευθύνες στον άλλο για την άσχημη τροπή της υπόθεσης. Ο αντιπρόσωπος της εταιρείας θεωρούσε ότι ο γερμανός πρέσβης δεν χρησιμοποίησε όλα τα μέσα πίεσης που διέθετε για να λήξει το θέμα, ενώ οι διπλωμάτες εξέφραζαν την άποψη ότι θα ήταν *άκομψο* να πάρει η *Siemens* τη δουλειά μέσα από τα χέρια του Μποδοσάκη, καθώς πολύ συχνά έβλεπαν κοντόφθαλμα μόνον το δικό τους συμφέρον και όχι της Γερμανίας γενικότερα⁷²⁷.

Την άνοιξη του 1929, ο Υπουργός Συγκοινωνιών, Αντώνης Χρηστομάνος κάλεσε τους ενδιαφερόμενους και τους ανακοίνωσε μέχρι ποίου σημείου ήταν αποφασισμένη η ελληνική κυβέρνηση να ανεχθεί

⁷²⁷ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Renner προς Windel, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1928.

τους όρους που έθεταν, διότι οι πρώτες προτάσεις που είχαν υποβληθεί ήταν δυσμενείς για το ελληνικό δημόσιο. Ο γερμανός αντιπρόσωπος έφυγε προβληματισμένος διότι γνώριζε ότι η *Siemens* ήθελε άμεσα κέρδη και ως εκ τούτου δεν ήταν σε θέση να βελτιώσει τους όρους του συμβολαίου.

Μερικούς μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1929 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ενημέρωσε τον Ελ. Βενιζέλο ότι ο ιταλός πρέσβης του ζήτησε να μην αγνοηθεί η ιταλική πρόταση περί τηλεφωνίας⁷²⁸ και παράλληλα ο έλληνας Γενικός Πρόξενος στο Μιλάνο, Βασίλειος Μαμμωνάς ενημέρωνε τον πρωθυπουργό ότι ο εκπρόσωπος της ιταλικής εταιρείας *SIET (Società Industrie Electrotelefonische)* G. Palestrino, του ζήτησε να μεταφέρει στην ελληνική κυβέρνηση, την πρόθεση της εταιρείας του να αναλάβει το έργο της τηλεφωνίας στην περίπτωση που ακυρωνόταν η συμφωνία με τη *Siemens*.⁷²⁹ Αυτή η παρέμβαση των ιταλών στο ζήτημα της τηλεφωνίας θα πρέπει ίσως να ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνοϊταλικής προσέγγισης όπως αυτή εκφράσθηκε από το ελληνοϊταλικό συμφώνο φιλίας και συνδιαλλαγής που είχε υπογραφεί το Σεπτέμβριο του προηγούμενου έτους.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να δεσμευθούν έναντι των γερμανών, για δύο λόγους: **α)** Επρόκειτο για μεγάλο έργο, η ανάληψη του οποίου από γερμανική εταιρεία, πιθανότατα να ενοχλούσε τους συμμάχους και **β)** η γερμανική εταιρεία, σύμφωνα με τις πληροφορίες του, δεν είχε οργανώσει ποτέ τηλεφωνική εταιρεία αλλά ασχολούνταν αποκλειστικά με την κατασκευή μηχανημάτων. Κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στα υδροηλεκτρικά έργα του Γλαύκου, τα οποία τα είχε αναλάβει μία ουγγρική εταιρεία. Η πρόταση του ήταν να

⁷²⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/335 /58^α. Α. Μιχαλακόπουλος προς Ε. Βενιζέλο, Αθήνα 19 Σεπτεμβρίου 1929.

⁷²⁹ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/54 /36. Βασίλειος Μαμμωνάς προς Ε. Βενιζέλο, Μιλάνο 20 Σεπτεμβρίου 1929.

προμηθευθούν τα μηχανήματα από τους γερμανούς και όλα τα άλλα να τα αναλάβει αμερικανική εταιρεία. Με αυτόν τον τρόπο θα υπήρχαν ανταλλάγματα για την ελληνική πλευρά κυρίως εξαιτίας τους αμερικανικού δασμολογίου. Ο έλληνας πρωθυπουργός ωστόσο για να αποφύγει επιπλέον απαιτήσεις από τους ιταλούς εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του στον ιταλό πρέσβη για την κακή ποιότητα των τηλεφωνικών δικτύων του ιταλοβρετανικού ομίλου *SIET*.⁷³⁰

Το καλοκαίρι του 1929 οι πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας για επικείμενο ανασχηματισμό της Κυβέρνησης Βενιζέλου επαληθεύθηκαν και τον Ιούνιο τη θέση του Χρηστομάνου στο Υπουργείο Συγκοινωνιών πήρε ο Στ. Γονατάς, ο οποίος στις αρχές Αυγούστου έδωσε στο Βενιζέλο τις προσφορές των εταιρειών. Ο πρωθυπουργός φέρεται τότε να αποφάσισε ότι εφόσον ο ανταγωνισμός δεν έφερνε κανένα πλεονέκτημα στη χώρα, δεν είχε λόγο να μη συνδιαλλάγεται αποκλειστικά με τη Siemens, η οποία άλλωστε είχε προηγηθεί⁷³¹.

Η απόφαση αυτή του Βενιζέλου ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της δίκης του Υπ. Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Πάγκαλου, Αναστάσιου Ταβουλάρη, όταν ο Αθ. Παπαθεοδώρου κατέθεσε ότι η προσφορά της *Siemens* ήταν ασύμφορη οικονομικά για τη γερμανική εταιρεία και δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως εκχώρηση. Ο Παπαθεοδώρου ο οποίος ήταν συνέταιρος του Ζαχαρίου στην εταιρεία *Τέκτων* και αργότερα ανέλαβε και τη θέση του Γενικού διευθυντή της νέας τηλεφωνικής εταιρείας, εμμέσως αποσαφήνισε το λόγο για τον οποίο η *Siemens* επιθυμούσε την ανάληψη του έργου, τονίζοντας ότι η κύρια αιτία ήταν η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου αγοραστικού πόλου για τα γερμανικά προϊόντα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

⁷³⁰ Δημήτρης Φυλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20- 1940.....*, 169.

⁷³¹ Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926 - 1936)*, Benutzerakten 12865, Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

Ο Βενιζέλος το φθινόπωρο του 1929 συνοδευόμενος από τον Αχιλλέα Παπαδάτο πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στη Γερμανία και κατά τη διάρκεια της παραμονής του, συναντήθηκε με τον von Siemens και ξεναγήθηκε στο εργοστάσιο της εταιρείας.

Στα τέλη της ίδιας χρονιάς έγινε μία νέα συνεργασία μεταξύ *Siemens* και *Ericson* προκειμένου να αναλάβουν από κοινού τα έργα στην Ελλάδα. Λίγους μήνες αργότερα υπογράφηκε και το συμβόλαιο μεταξύ των δύο εταιρειών για τον κοινό χειρισμό της ελληνικής υπόθεσης. Οι γερμανοί αναλάμβαναν το στήσιμο όλων των υπηρεσιών και τη δημιουργία ενός μεγάλου μέρους του δικτύου εκτός των Αθηνών, ενώ οι σουηδοί θα συμμετείχαν στη διεύθυνση της επιχείρησης.

Στις 8 Φεβρουαρίου 1930 υπογράφηκε η τηλεφωνική σύμβαση μεταξύ του ελληνικού κράτους και της γερμανικής εταιρείας *περί κατασκευής, συντηρήσεως και εκμεταλλεύσεως τηλεφωνικών εγκαταστάσεων δια την αστικήν και προαστιακήν συγκοινωνίαν της Ελλάδος*. Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε με το νόμο Ν.4547, ο οποίος δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως τεύχος Α΄, φύλλο 134 της 30^{ης} Απριλίου 1930. Σκοπός και αντικείμενο της Σύμβασης ήταν α) «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἴδρυσις ἀστικῶν καὶ προαστιακῶν τηλεφωνικῶν δικτύων νεωτάτου συστήματος καὶ μεγίστης ἀποδόσεως διὰ παραχωρήσεως προνομιακῆς Συμβάσεως β) Ἡ κατασκευή, συντήρησις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶ ἐν λόγῳ δικτύων ὑπὸ τοῦ Ἀναδόχου ἢ τῆς δικαιοδόχου αὐτοῦ.... Ἡ κατασκευή, συντήρησις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν δικτύων τούτων κηρύσσονται ὡς ἔργα δημοσίας ὠφελείας..... Το Κράτος παραχωρεῖ το ἀποκλειστικόν δικαίωμα τῆς κατασκευῆς, συντηρήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως εἰς τὸν Ἀνάδοχον διὰ χρονικόν διάστημα 38 ἐτῶν. »

ii) Οι αντιδράσεις των ελλήνων εργαζομένων

Η εκχώρηση του έργου της τηλεφωνίας έφερε όμως μεγάλες αντιδράσεις στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας όπως φαίνεται και από το υπόμνημα της ομοσπονδίας υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, με τίτλο *Επί της επιδρομής των κατακτητών*.⁷³²

Η βασική θέση της ομοσπονδίας ήταν ότι δεν έπρεπε να παραχωρηθεί το προνόμιο εκμετάλλευσης των τηλεπικοινωνιών σε ιδιώτες, αφού η ανάπτυξη της τηλεφωνίας θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερος επωφελής για το ελληνικό κράτος. Όταν όμως η παραχώρηση πραγματοποιείται και αφορά μια πεντηκονταετία, τότε γεννάται ζήτημα ληστρικής επιδρομής των ξένων⁷³³.

Σύμφωνα με τα επιχειρήματα της ομοσπονδίας η εταιρεία θα αποκόμιζε μεγάλα οικονομικά οφέλη εις βάρος των καταναλωτών, ενώ το δικαίωμα εξαγοράς θα μπορούσε να αποκτηθεί από το κράτος μετά την πάροδο μίας εικοσιπενταετίας. Το κύριο ερώτημα που έθεταν στο υπόμνημα ήταν αν το κράτος νομιμοποιείται να παραχωρεί σε ιδιωτική εταιρεία το δικαίωμα εκμετάλλευσης ενός τόσο νευραλγικού τομέα, όπως είναι οι τηλεπικοινωνίες. Η λύση που πρότειναν ήταν η προκήρυξη διεθνούς μειοδοτικού διαγωνισμού για την εγκατάσταση τηλεφώνων και όχι για την εκμετάλλευσή τους, η οποία έπρεπε να παραμείνει στο κράτος. Στα πλαίσια αυτής της πρότασης έγινε αναφορά και στη *Siemens - Halske*, για την οποία ανέφεραν ότι υπό την καθοδήγηση ελλήνων κερδοσκόπων προσπαθούσε να αναλάβει το προνόμιο παρά το γεγονός ότι δεν ήταν εταιρεία εκμετάλλευσης τηλεφώνων.

⁷³² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173, φάκελος εντύπων.

⁷³³ *Επί της επιδρομής των κατακτητών. Πώς θα ληστευθῇ το ἑλληνικόν κράτος καὶ ὁ λαός ἐξ ἐνδεχομένης ἐπικυρώσεως τῆς τηλεφωνικῆς συμβάσεως..* Υπόμνημα Ομοσπονδίας Υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, Αθήνα 1927.

Εκτός των εργαζομένων όμως το ζήτημα της σύμβασης των τηλεφώνων, απασχόλησε και τον τύπο. Στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* δημοσιεύθηκαν καθόλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και μέχρι την υπογραφή της σύμβασης, οι συζητήσεις στη Βουλή, οι διαμαρτυρίες των υπαλλήλων των Τ.Τ.Τ, όπως και οι απαντήσεις της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας (Α.Ε.Τ.Ε.), ενώ έγιναν εκτεταμένες αναφορές στο ρόλο του Πρόδρομου Αθανασιάδη – Μποδοσάκη και τη δίκη του υπουργού Συγκοινωνιών της κυβέρνησης Πάγκαλου, Αναστάσιου Ταβουλάρη⁷³⁴.

Οι αντιδράσεις για το ζήτημα της εκχώρησης συνεχίσθηκαν και τον Ιούνιο του 1929 συστήθηκε ανακριτική επιτροπή στη Βουλή, η οποία αφού ερεύνησε την υπόθεση παραπέμπει σε δίκη όσους κρίθηκαν υπόλογοι. Στην κατάθεση του ο Διομήδης Σακελλαριάδης, διευθυντής στο Τμήμα Τηλεγραφικής και Τηλεφωνικής εκμεταλλεύσεως στο Υπουργείο Συγκοινωνίας παρουσίασε το μέγεθος της διαφθοράς και υπέδειξε τους υπευθύνους.⁷³⁵ Αnéφερε ότι κατά τις διαπραγματεύσεις, η *Siemens* μέσω του Ζαχαρίου απέδειξε στο Υπουργείο το μέγεθος της ζημιάς που θα υφίστατο το ελληνικό κράτος αν προχωρούσε στην ολοκλήρωση της συμφωνίας με τους βέλγους. Συγκεκριμένα οι γερμανοί επισήμαναν ότι μόνο για το πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς και τα προάστια η ζημιά θα ανέρχονταν σε 4.314.200 £.

Για το ζήτημα της συμμετοχής της *Siemens* στο έργο, ο Σακελλαριάδης έδωσε τη δική του διάσταση στα γεγονότα, και ανέφερε ότι όντως η βελγική εταιρεία ήθελε να μεταπωλήσει την τηλεφωνική σύμβαση. Η πρώτη προσέγγιση έγινε με την *Ericsson*. Το ποσό που θα έπρεπε να καταβάλλει η σουηδική εταιρεία, ανερχόταν στις 65.000 £. Το τίμημα ήταν υπερβολικό, αλλά ο Μποδοσάκης επεσήμανε ότι για να

⁷³⁴ Εφημερίδα, *Ελεύθερο Βήμα*, διάφορα φύλλα των ετών 1927, 1928, 1929.

⁷³⁵ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/120/9 & 173/418/92.

προχωρήσει η συμφωνία, θα έπρεπε να δώσει στον υπουργό Αναστάσιο Ταβουλάρη 45.000£. Η *Ericsson* απέρριψε την πρόταση αυτή, και τότε ο Μποδοσάκης πλησίασε τη *Siemens*. Μέσω του Ζαχαρίου η συμφωνία κλείστηκε στις 45.000£, τα οποία θα καταβαλλόταν μετά την επικύρωση της σύμβασης.

Την ίδια περίοδο στο *Ριζοσπάστη* εμφανίσθηκαν άρθρα κατά της υπογραφής της σύμβασης, την οποία χαρακτήριζαν ληστρική⁷³⁶, ενώ κατηγορήθηκε ανοικτά ο Μποδοσάκης ότι μέσω των γνωριμιών του, κατάφερε να παρεισφρύσει στη συμφωνία, και να εκχωρήσει τα δικαιώματα που απέρρεαν από τη σύμβαση στην εταιρεία του Ζαχαρίου, και κατ'επέκταση στη *Siemens*, έναντι 70.000 £⁷³⁷.

Τα δημοσιεύματα αυτά δεν άλλαξαν όπως είδαμε τις αποφάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου, και ο πρωθυπουργός σε συνάντησή του με συνδικαλιστές των Τ.Τ.Τ. τόνισε ότι δεν σκόπευε να ανεχθεί την παρέμβαση των υπαλλήλων στα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες ενός κοινοβουλευτικά διοικούμενου κράτους.⁷³⁸

⁷³⁶ Αξίζει ίσως να διευκρινίσουμε ότι από τα ονόματα που απαρτίζουν το Διοικητικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Εργαζομένων στα Τ.Τ.Τ δεν προκύπτει ότι το σωματείο ανήκε στα λεγόμενα « ερυθρά » συνδικάτα, αλλά περισσότερο ανήκει στον ευρύτερο σοσιαλιστικό χώρο. Για παράδειγμα ο Γ. Δεσύπρης ήταν βασικό στέλεχος των σοσιαλιστών του Γιαννιού, ενώ και ο Σπ. Νάγος ήταν παλιός σοσιαλιστής αντίπαλος του Στ. Καλλέργη, ο οποίος σχετίστηκε με τον Πλάτωνα Δρακούλη.

⁷³⁷ Εφημερίδα, *Ριζοσπάστης*, «Μετά την Πάουερ εντ Τράκτιον επακολουθεί το αίσχος της συμβάσεως των τηλεφώνων», 12-2-1927.

⁷³⁸ Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, «Ο Βενιζέλος προς τους υπαλλήλους των Τ.Τ.Τ.», 12 Απριλίου 1929.

iii) Ο ρόλος του Αχιλλέα Παπαδάτου

Η γερμανική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να επιτύχει την κύρωση της σύμβασης των τηλεφώνων είχε έρθει σε επαφή με μία σειρά μεσαζόντων, όπως ο Πρόδρομος Αθανασιάδης - Μποδοσάκης αλλά και ο Αυγουστίνος Παπαδάτος, αδελφός του στενού συνεργάτη του Ελ. Βενιζέλου, Αχιλλέα Παπαδάτου.

Η επαφή της Siemens με τον Αυγουστίνο Παπαδάτο είχε γίνει μέσω του διευθυντή της Mährischen Bank με την οποία συνεργαζόταν. Οι επιχειρήσεις της οικογένειας Παπαδάτου είχαν έδρα στη Βόρειο Ελλάδα, αλλά ήταν γνωστές στη γερμανική αγορά, καθώς μεταξύ άλλων κατείχαν μεγάλο αριθμό ακινήτων στην περιοχή του Wiesbaden. Ο όμιλος Παπαδάτου ήταν ο κύριος προμηθευτής καπνού σε Τσεχοσλοβακία – Πολωνία, ενώ τελευταία είχαν ιδρύσει σε συνεργασία με το εργοστάσιο Franz Stejskal δική τους εταιρεία με έδρα την Πράγα.

Στα επιχειρηματικά σχέδια της οικογένειας Παπαδάτου ήταν η ενίσχυση της παρουσίας τους στην γερμανική αγορά, καθώς ήδη από το 1928 σε συνεργασία με τον Α. Χονδρόπουλο σύστησαν εταιρεία με σκοπό την αντιπροσώπευση γερμανικών εταιρειών στην ελληνική αγορά και την ανάληψη κρατικών έργων και προμηθειών.

Η Siemens επέλεξε να προσεγγίσει τον Αυγουστίνο Παπαδάτο τόσο εξαιτίας της καλύτερης πρόσβασης που είχε στο πρωθυπουργικό περιβάλλον⁷³⁹, όσο και εξαιτίας των γνώσεων του για την ελληνική αγορά. Οι συζητήσεις μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του Παπαδάτου διοχετεύθηκαν στα διευθυντικά στελέχη της Siemens μέσω του νομικού συμβούλου της εταιρείας, Ladwig, με την ένδειξη

⁷³⁹ Ο Αυγουστίνος Παπαδάτος ήταν αδελφός του υπουργού παρά τω πρωθυπουργώ Αχιλλέα Παπαδάτου.

εμπιστευτικό και την επισήμανση να μη γίνει αναφορά του ονόματος Παπαδάτος, διότι αν γινόταν γνωστό στους Έλληνες, θα έχαναν το πλεονέκτημα στήριξης από τον υπουργό Αχιλλέα Παπαδάτο, καθώς αν ο τελευταίος γνώριζε την εμπλοκή της οικογένειάς του στην υπόθεση, θα αρνούνταν κάθε βοήθεια.

Οι διαπραγματεύσεις με τον Αθανασιάδη – Μποδοσάκη απασχολούσαν πολύ τη γερμανική εταιρεία, η οποία ζήτησε σχετική πληροφόρηση από τον Παπαδάτο.

Τα στοιχεία που τους έδωσε ο Παπαδάτος είναι ενδιαφέροντα, καθώς μας δίνουν μία καλύτερη εικόνα της ελληνικής αγοράς. Για παράδειγμα χαρακτήρισε τους Επαμεινώνδα Χαρίλαο, Γεώργιο Στρίγκο, Πausανία Μακρή και Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη ως τυχοδιώκτες που συνασπίστηκαν σε ένα consortium με σκοπό το κέρδος.

Αντίστοιχα, οι αδελφοί Κοσμάδόπουλου θεωρούνται από τον Παπαδάτο ως ήσσονος σημασίας επιχειρηματίες, οι οποίοι ήταν απλώς διαχειριστές της τράπεζας τους. Όσον αφορά τον Ν. Καρόλου, ο Παπαδάτος αναφέρει ότι προέρχεται από αγροτική οικογένεια και εμφανίστηκε στον εμπορικό κόσμο, εξαιτίας μιάς κληρονομιάς, ενώ ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος ήταν καλός νομικός αλλά χωρίς ερείσματα, σε αντίθεση με τον Πολυζωΐδη, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τη Siemens το 1926.

Όσον αφορούσε το φλέγον ζήτημα της τηλεφωνίας, ο Αυγουστίνος Παπαδάτος ξεκαθάρισε ότι θα έπρεπε να προσεγγίσουν τον αδελφό του, Αχιλλέα, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρήσει ότι η γερμανική πρόταση είναι η καλύτερη για την Ελλάδα, ενώ παράλληλα να υπαινιχθούν ότι το εξαγωγικό εμπόριο καπνού της χώρας θα υποστεί μεγάλο πλήγμα αν δεν προτιμηθεί η Siemens. Τότε, ο Αχιλλέας Παπαδάτος, ως Υπουργός της κυβέρνησης θα αισθανόταν βαθιά υποχρεωμένος να πράξει ότι είναι δυνατόν για να μη δημιουργηθούν προβλήματα.

Βέβαια, τον τελευταίο λόγο είχε η ελληνική κυβέρνηση, η οποία αρχικά υποσχέθηκε ότι θα ακυρώσει όλες τις συμβάσεις που είχαν υπογραφεί επί Παγκάλου. Καμμία σύμβαση όμως, αμερικανικών ή αγγλικών συμφερόντων δεν θίχθηκε και επομένως ο Παπαδάτος θεωρούσε ότι δεν κινδύνευε ούτε της τηλεφωνίας. Σύμφωνα με τον Παπαδάτο, τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα δεν αντιπροσωπεύονταν ικανοποιητικά. Μία σωστή κίνηση κατά τη γνώμη του θα ήταν να αναθέσουν την αντιπροσώπευση της *Siemens* στον πεθερό του Κυριάκου Βενιζέλου, Νικήτα Ρούσσο. Έκρινε επίσης σκόπιμο να αποφευχθούν στην παρούσα φάση οι δωροδοκίες, καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου επιθυμούσε να υπάρξει κάθαρση. Ο ίδιος ο Παπαδάτος θα προσπαθούσε να μάθει την εξέλιξη της υπόθεσης στην Αθήνα και θα τους κρατούσε ενημέρους. Άλλωστε οι εταιρείες του ήταν έτοιμες να συνδράμουν τη *Siemens* με όποιο τρόπο χρειαζόταν.

Ευθέως δεν ζητούσε κάποιο αντάλλαγμα για τη βοήθειά του, οι γερμανοί όμως γνώριζαν ότι στόχος του ήταν μέσω της *Siemens – Halske* να δημιουργήσει στη Γερμανία ένα εφελτήριο για τις επιχειρήσεις του. Άλλωστε σύμφωνα με τη δήλωσή του, τα ενδιαφέροντα του επεκτείνονταν και σε άλλους τομείς δραστηριότητας, καθώς θα ξεκινούσε μια μονάδα παραγωγής καλωδίων τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στον παρθένο ακόμη χώρο της ραδιοφωνίας⁷⁴⁰.

Η συνεργασία με τον Παπαδάτο συνεχίστηκε και το Φεβρουάριο του 1929 ο Ladwig ενημέρωσε ξανά τα διευθυντικά στελέχη της *Siemens* ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες του Παπαδάτου, η πρόταση της εταιρείας έχανε έδαφος, καθώς οι αμερικανοί επιχειρηματίες είχαν βάλει ως στόχο να κερδίσουν το έργο. Η υπόθεση εξελισσόταν σε μια επίδειξη πολιτικής δύναμης. Ο Παπαδάτος τους διευκρίνισε ότι αν έμεναν μόνον

⁷⁴⁰ Στο χώρο παραγωγής των καλωδίων η *Siemens – Halske* συνεργαζόταν στενά με τη *Siemens Brothers* που είχε έδρα στο Λονδίνο και είχε μεγάλη εμπειρία στην παραγωγή και τοποθέτηση καλωδίων.

στο δίκαιο των θέσεων τους, δεν είχαν καμμία ελπίδα να κερδίσουν και ειδικά αν συνέχιζαν να συνεργάζονται με τον Μποδοσάκη.

Ο Μποδοσάκης από τη μεριά του είχε πληροφορηθεί τις επαφές των γερμανών με τον Παπαδάτο και διαμαρτυρήθηκε προς τη γερμανική εταιρεία. Ο Ladwig, ωστόσο διαβεβαίωσε τους συνεργάτες του ότι τίποτα το οποίο να σχετίζεται με τους όρους της συμφωνίας μεταξύ *Siemens* και Μποδοσάκη δεν είχε διαρρεύσει προς τον Παπαδάτο. Αυτοί οι δύο θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν ότι οι γερμανοί τους χρησιμοποιούσαν παράλληλα, μόνον αν αντάλασσαν στοιχεία και αριθμούς. Η ανησυχία του Μποδοσάκη από τις κινήσεις των γερμανών τον οδήγησαν σε συνάντηση με τον Αυγουστίνο Παπαδάτο, όπου προσπάθησε να τον πείσει ότι ο στόχος τους, δηλαδή η ανάθεση της τηλεφωνίας στη *Siemens*, ήταν κοινός και ως εκ τούτου κάθε πρωτοβουλία του προς το κυβερνητικό στρατόπεδο ήταν ευπρόσδεκτη. Ο Παπαδάτος δεν πείσθηκε από αυτή την κίνηση τακτικής του Μποδοσάκη και ενημέρωσε το Ladwig, ότι ο Μποδοσάκης, έχοντας χάσει τα ερείσματά του στην κυβέρνηση, προσπαθούσε μέσω τρίτων να τελειώσει τη συμφωνία.

Η άποψη αυτή του Παπαδάτου αν και επηρεασμένη από τα προσωπικά του επαγγελματικά σχέδια, εμμέσως μας δια φωτίζει και για την στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου έναντι των μεσαζόντων. Ο Βενιζέλος ήθελε να απαλλάξει το κράτος από τις προμήθειες και τους μεσάζοντες, ακόμη και αν αυτοί ήταν προσκείμενοι στην κυβέρνησή του. Ο Μποδοσάκης είχε διασυνδέσεις σε όλα σχεδόν τα κυβερνητικά σχήματα της περιόδου. Στα απομνημονεύματά του ο έλληνας επιχειρηματίας αφηγείται ότι πλησίασε το Βενιζέλο πριν αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας το 1928 και κατήγγειλε το ρόλο των μεσαζόντων στο ζήτημα της τηλεφωνίας. Στη δίκη ωστόσο του

Αναστάσιου Ταβουλάρη αποδείχθηκε ότι ο ίδιος ο Μποδοσάκης ήταν ο ισχυρότερος μεσάζων όλων.

Τα ανώτερα κλιμάκια της *Siemens*, τα οποία ασχολούνταν με την υπόθεση των τηλεφώνων στην Ελλάδα, άκουσαν τις απόψεις του Παπαδάτου, γνωρίζοντας παράλληλα την πρόθεσή του να εκμεταλλευτεί τη συνεργασία του με τη *Siemens* για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής του δραστηριότητας στη Γερμανία. Αποφάσισαν λοιπόν να αφήσουν ανοικτούς όλους τους διαύλους με τους μεσάζοντες. Οι αδελφοί Παπαδάτου ήταν καλή πηγή πληροφόρησης στην Ελλάδα, τουλάχιστον για το διάστημα στο οποίο ο Βενιζέλος θα ήταν στην εξουσία. Όμως και οι παλιοί σύνδεσμοι και συνεργάτες έπρεπε να παραμείνουν ενεργοί προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον⁷⁴¹. Οι παλιοί αυτοί συνεργάτες, οι οποίοι λειτουργούσαν και ως μεσάζοντες δεν ήταν άλλοι από τους έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι είτε αντιπροσώπευαν γερμανικές εταιρείες είτε συνεργάζονταν με αυτές.

Στην τελική συμφωνία που υπογράφηκε μεταξύ του ελληνικού κράτους και της *Siemens* για την κατασκευή, συντήρηση και εκμετάλλευση των τηλεφωνικών εγκαταστάσεων, η απουσία των μεσαζόντων είναι ολοφάνερη. Στο προοίμιο άλλωστε της σύμβασης η γερμανική εταιρεία εκπροσωπείται από τα διευθυντικά της στελέχη και όχι από τους αντιπροσώπους των Αθηνών ενώ παράλληλα απουσιάζουν οι εγχώριοι επιχειρηματίες.

⁷⁴¹ Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865. Αναφορές του νομικού συμβούλου της Siemens, Dr. Ladwig προς τα διευθυντικά στελέχη της Siemens: Tanke, Spiecker, Frenzel και Thürmel, Δεκέμβριος 1928-Φεβρουάριος 1929.

στ₇) Πολιτική αεροπορία - Junker

*L' aviation avant la guerre était un sport,
l' aviation pendant la guerre était une arme,
l' aviation après la guerre sera une industrie de transport.*

Baron d'Qubiguy

Το αεροπλάνο ως πολεμικό όπλο, αλλά και ως μεταφορικό μέσο προκάλεσε με την εμφάνισή του μια μικρή επανάσταση. Σχεδόν αμέσως, έγινε το αγαπημένο άθλημα ριψοκίνδυνων νεαρών ενώ πολύ σύντομα, διαπιστώθηκε η στρατηγική σημασία της νέας αυτής εφεύρεσης.

Στην Ευρώπη τα πρώτα τμήματα πολεμικής αεροπορίας δημιουργήθηκαν μετά το 1909, ενώ με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα περισσότερα κράτη έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας.

Στην Ελλάδα στα τέλη του 1911 ξεκίνησε η οργάνωση της πολεμικής αεροπορίας, η οποία χωρίζονταν στο στρατιωτικό και το ναυτικό κλάδο⁷⁴². Κατά τη διάρκεια δε, των Βαλκανικών πολέμων τα αεροσκάφη μετείχαν σε διάφορες αποστολές με αρκετές επιτυχίες.

Λίγα χρόνια αργότερα, στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, το 1916, υπό την επίβλεψη των άγγλων αεροπόρων ξεκίνησε η συγκρότηση του πρώτου πυρήνα της ελληνικής ναυτικής αεροπορίας με έδρα το Μούδρο της Λήμνου. Ταυτόχρονα η αγγλική αεροπορία ανέλαβε να εκπαιδεύσει τους έλληνες αεροπόρους και σε αεροπλάνα ξηράς, με στόχο να αναλάβει κατ' αποκλειστικότητα την οργάνωση της ελληνικής αεροπορίας.⁷⁴³

⁷⁴² Μαρία Δημητριάδου-Αλέκος Ζάννας (επιμ.), *Πόλεμος εν Πόλεμω* (κατάλογος έκθεσης, Θωρηκτό « Γ. Αβέρωφ », Αθήνα 2003) 19.

⁷⁴³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 279.

Οι γάλλοι στις αρχές του 1917, αντιλαμβανόμενοι τις αγγλικές προθέσεις, ξεκίνησαν τις συνεννοήσεις με το ελληνικό Υπουργείο στρατιωτικών για να αναλάβουν οι ίδιοι την εκπαίδευση των ελλήνων αξιωματικών. Πραγματικά, έλληνες αεροπόροι εκπαιδεύονταν στη Γαλλία και τα πρώτα αεροπλάνα που χρησιμοποιήθηκαν από τον ελληνικό στρατό ήταν γαλλικής κατασκευής. Η επιρροή των γάλλων ήταν μεγαλύτερη στην αεροπορία στρατού και αντίστοιχα των άγγλων στην ναυτική αεροπορία. Χαρακτηριστική άλλωστε είναι η συνάντηση του Αλέξανδρου Ζάννα και του πλοιάρχου Παπαλεξόπουλου με τον υφυπουργό Αεροπορίας της Μεγ. Βρετανίας, Montagu, ο οποίος δήλωσε...Χαίρω ιδιαιτέρως διότι προέρχεσθε από τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ. Πρώτην φορά ἐρχόμεθα εἰς ἐπαφὴν μετ'αὐτοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως μέ τῇ Ναυτικῇ Ἀεροπορίᾳ γνωρίζομεθα καλά. Εἶναι καλὸς πελάτης μας, ἐνῶ ὁ Στρατός, μᾶς ἀγνοεῖ προτιμᾷ πάντα τὴν Γαλλίαν.⁷⁴⁴

Η απουσία της γερμανικής αεροπορίας ήταν αισθητή αλλά όχι ακατανόητη. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι όροι που είχαν επιβληθεί στη Γερμανία από τη συνθήκη των Βερσαλλιών, της στέρησαν τη δυνατότητα διασύνδεσης με άλλα κράτη, για στρατιωτικά θέματα. Επιπλέον, η Ελλάδα ήταν βαθιά συνδεδεμένη ή καλύτερα απόλυτα εξαρτημένη από την Αγγλία και τη Γαλλία και δεν θα μπορούσε, ακόμη και αν υπήρχε η δυνατότητα, να απευθυνθεί στη Γερμανία για στήριξη του αεροπορικού της σχεδιασμού.

Ωστόσο, η εξέλιξη της πολεμικής αεροπορίας δεν ήταν η αναμενόμενη αφού η γραφειοκρατία καθιστούσε σχεδόν αδύνατη τη λήψη αποφάσεων, ενώ και οι υποχρεώσεις της χώρας που απέρρεαν από τις διεθνείς συμβάσεις δεν εκπληρώνονταν, με αποτέλεσμα την επέμβαση των ξένων κρατών στα καθήκοντα της υπηρεσίας του ελληνικού κράτους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που γίνεται στη χώρα μας

⁷⁴⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 279.

στο έργο των γνωστών γάλλων συγγραφέων S. Hirschauer & Ch. Dolfus, *L' année Aeronatique 1928-1929*. Εκεί η αναφορά τους στην Ελλάδα είναι σύντομη αλλά ιδιαιτέρως διαφωτιστική αφού αναφέρουν....*Η αεροπορία στην Ελλάδα χωρίζεται ανάμεσα στο στρατό και το ναυτικό. Σε κάθε Υπουργείο υπάρχει ξεχωριστή διεύθυνση, με υπηρεσίες ανεξάρτητες που βρίσκονται όμως υπό την επιρροή των ξένων δυνάμεων.*⁷⁴⁵

Μόλις το 1929, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποφάσισε την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας. Στόχος του ήταν να συγκεντρώσει τις αεροπορικές δυνάμεις της χώρας προκειμένου να επιτευχθεί αφενός μείωση της γραφειοκρατίας και αφετέρου μείωση των λειτουργικών εξόδων.⁷⁴⁶ Ο σχετικός νόμος⁷⁴⁷ ψηφίστηκε στα τέλη της ίδιας χρονιάς και προέβλεπε ότι στη δικαιοδοσία του Υπουργείου περιέρχονται όλες οι αεροπορικές υπηρεσίες, στρατιωτικές και πολιτικές. Επίσης, το Υπουργείο Αεροπορίας ρύθμιζε και επέβλεπε την αεροπορική βιομηχανία και συγκοινωνία στην Ελλάδα. Υπεύθυνος για όλη αυτή την προσπάθεια ήταν ένας παλιός και στενός φίλος του πρωθυπουργού, ο Αλέξανδρος Ζάννας.

Στο κλάδο της πολιτικής αεροπορίας, από το 1919, ευρωπαίοι βιομήχανοι συνέστησαν τις πρώτες ιδιωτικές εταιρείες μεταφοράς εμπορευμάτων, ταχυδρομείου, αλλά και επιβατών, με κρατική οικονομική στήριξη.

Οι προσπάθειες αυτές έγιναν ωστόσο χωρίς την κατάλληλη προεργασία και κυρίως χωρίς να εκτιμηθούν σωστά οι οικονομικές παράμετροι, με αποτέλεσμα οι περισσότερες εξ αυτών να αποτύχουν. Η πολιτική αεροπορία ως καθαρώς ιδιωτική επιχείρηση με μόνον

⁷⁴⁵ όπ.π., *Αρχείο Ζάννα...*

⁷⁴⁶ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 217.

⁷⁴⁷ Νόμος 4451/1929, « Περί συστάσεως Υπουργείου Αεροπορίας ».

οικονομική ενίσχυση από το κράτος δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει. Χρειάζόταν την κρατική αρωγή ποικιλοτρόπως.

Στη Γερμανία, η *Deutsche Luft Hansa Aktiengesellschaft* ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1926 από τη συγχώνευση των εταιριών *Junkers Luftverkehr* και *Deutsche Aero Lloyd (DAL)*. Το κεφάλαιό της ανερχόταν σε 25 εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων το 55% είχε επενδυθεί από μεγάλες τράπεζες, δήμους και ιδιώτες, ενώ το υπόλοιπο 45% είχε καταβληθεί από τη γερμανική κυβέρνηση.

Το 1927 η εταιρεία από τις εμπορικές της εισπράξεις κάλυψε μόνον το 20% των συνολικών της εξόδων, ενώ και τα επόμενα χρόνια δεν παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη αλλαγή. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η οικονομική απόδοση των εταιρειών της πολιτικής αεροπορίας ήταν ελάχιστη. Το κράτος όμως συνέχιζε να στηρίζει ποικιλοτρόπως αυτές τις προσπάθειες, στοχεύοντας αφ'ενός στην αμυντική βελτίωση της χώρας και αφ'ετέρου στην εξέλιξη των εναέριων συγκοινωνιών του, η οποία ήταν απαραίτητη για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας⁷⁴⁸.

Όσον αφορά στη χώρα μας, από το 1923 παρατηρείται ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας. Έλληνες επιχειρηματίες ήρθαν σε επαφή με γερμανικές κυρίως επιχειρήσεις χωρίς να υπάρχει εμπλοκή του ελληνικού κράτους.

Η Ελλάδα εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εναέριες συγκοινωνίες τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η γειτνίασή της με την Ασία και την Αφρική την καθιστούσε υποχρεωτικό σταθμό για προορισμούς προς άλλες ηπείρους. Παρόλα αυτά, ως τα τέλη του 1920 οι ξένες αεροπορικές εταιρείες δεν χρησιμοποιούσαν τη χώρα μας ως ενδιάμεσο σταθμό, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλων αερολιμένων, ανυπαρξίας τεχνικών

⁷⁴⁸ I.A.M.M, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 / 2 / 313.

εγκαταστάσεων για επισκευές κινητήρων, απουσία μετεωρολογικών σταθμών, ασυρμάτων, κ.α.

Μία πρώτη προσέγγιση για το θέμα αυτό έγινε από το Γενικό Εμπορικό Διευθυντή της αγγλικής εταιρείας *Imperial Airways*, H.G. Burchall, προς τον Αλέξανδρο Ζάννα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του τελευταίου στην Αγγλία πριν αναλάβει το Υπουργείο Αεροπορίας,⁷⁴⁹ όπου του εμπιστεύθηκε την πρόθεση της εταιρείας του να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα ως ενδιάμεσο σταθμό στις γραμμές Λονδίνο - Ινδίες και Λονδίνο - Ν. Αφρική, διότι ήθελαν να αποφύγουν την χρήση ιταλικών αερολιμένων εξαιτίας των περιορισμών που έθετε η ιταλική κυβέρνηση.⁷⁵⁰

Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε λοιπόν να δώσει άμεση προτεραιότητα στη χάραξη στρατηγικής έναντι των αιτημάτων των ξένων εταιριών, εφ' όσον δεν υπήρχε εθνική πολιτική αεροπορία, ούτε το ανάλογο ιπτάμενο ή τεχνικό προσωπικό. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να ανακτήσει τον πλήρη έλεγχο των υφιστάμενων αεροδρομίων, ενώ παράλληλα έπρεπε να εκμεταλλευθεί την παρουσία των ξένων εταιριών για την εκπαίδευση καλού τεχνικού και ιπτάμενου προσωπικού.

Η δημιουργία ελληνικών αερογραμμών ήταν στην παρούσα φάση ανέφικτη και έπρεπε το κράτος βασιζόμενο στην αρχή της αμοιβαιότητας να στηρίζει τις ξένες αεροπορικές εταιρείες αν δεν ήθελε να αποκλεισθεί η Ελλάδα από τα δρομολόγιά τους. Από μία τέτοια συνεργασία η χώρα μας θα είχε πολλά συγκοινωνιακά και οικονομικά οφέλη. Δεν θα έπρεπε ωστόσο, οι διευκολύνσεις αυτές να γίνουν χωρίς ανταλλάγματα.

⁷⁴⁹ Ο Αλέξανδρος Ζάννας ταξίδεψε σε Αγγλία και Γερμανία πριν την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας το 1929, προκειμένου να δει από κοντά τις εγκαταστάσεις και τον τρόπο λειτουργίας των αεροπορικών εταιριών και των αεροδρομίων στις χώρες αυτές. Σχετική αναφορά σώζεται στο αρχείο Αλ.Ζάννα, *I.A.M.M*, Αρ. Εισ. 542 /2/ 313.

⁷⁵⁰ *I.A.M.M*, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 /314.

Πριν τη σύσταση του Υπουργείου Αεροπορίας - το 1929 - η πολιτική αεροπορία υπαγόταν στο Υπουργείο Συγκοινωνίας και δεν είχε κανέναν εκπαιδευμένο υπάλληλο για την επίλυση των υποθέσεών της. Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος των συγκοινωνιών της εμπορικής αεροπορίας ήταν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Ναυτικών, όπου είχε συσταθεί και ειδικό τμήμα αερολιμένων, χωρίς ειδικευμένο προσωπικό. Δεν υπήρχε κανένα αεροδρόμιο πολιτικής αεροπορίας, εκτός όσων είχαν παραχωρηθεί μέσω σύμβασης στις εταιρείες *Aeroespresso* και *Air Union*⁷⁵¹. Τα υπόλοιπα πολιτικά αεροσκάφη φιλοξενούνταν σε στρατιωτικά αεροδρόμια, χωρίς να ελέγχονται⁷⁵².

Οι κυβερνήσεις κρατών τα οποία είχαν τη γνώση και τη δυνατότητα ανάπτυξης της αεροπορίας αντιλήφθηκαν το προσοδοφόρο πεδίο που ανοίγονταν μπροστά τους, και προσπάθησαν να αποκτήσουν όσο το δυνατό μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς.

Σε αυτό τον αγώνα δρόμου επιστρατεύθηκαν προσωπικές επαφές και γνωριμίες τόσο των εταιριών όσο και των διπλωματικών και κυβερνητικών στελεχών. Παράλληλα ξεκίνησαν οι επιδείξεις των δυνατοτήτων αεροσκαφών και αεροπόρων προκειμένου να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των αγοραστών.

Ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα εκδηλώθηκε από ιδιώτες τον Ιούνιο του 1923. Οι μηχανικοί Τ. Φραγκόπουλος και Felix Γεωργιάδης εξέφρασαν την επιθυμία να αναλάβουν τη αντιπροσώπευση της γερμανικής εταιρείας κατασκευής αεροσκαφών *Junker*, στη χώρα μας.

⁷⁵¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 89 / 21.

⁷⁵² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 142 / 7. καθώς και φ. 419 / 56 από το ίδιο αρχείο, όπου σώζεται σχετική έκθεση του καθηγητή του Πολυτεχνείου Φρίζου Θεοδωρίδη, Ουάσινγκτον 31 Ιουλίου 1928.

Ισχυρότερος σε διασυνδέσεις ήταν ο Γεωργιάδης, ο οποίος έδωσε στις συστατικές του επιστολές το όνομα του υποναυάρχου Λεωνίδα Κανάρη⁷⁵³, τον ιδιοκτήτη του μηχανουργείου Σταματόπουλου στο Βόλο, αλλά και το γερμανό ναύαρχο και αρχηγό της γερμανικής αντικατασκοπίας, Wilhelm – Franz Canaris⁷⁵⁴. Η θέση των ιθυνόντων της γερμανικής εταιρείας, ήταν να προσεγγίσουν το Γεωργιάδη με σκοπό να αναλάβουν εργασίες στην Ελλάδα, αντί των Γάλλων⁷⁵⁵.

Για τον Φραγκόπουλο η *Junker* ζητούσε επιπλέον πληροφορίες από την *Hamburg - Amerika Linie* επειδή ο πατέρας του υπήρξε αντιπρόσωπος της στον Πειραιά.⁷⁵⁶ Ο Φραγκόπουλος πήγε σχολείο στο Braunschweig και σπούδασε μηχανικός στη Δρέσδη. Σκοπός του ήταν, αφού εξασφαλίσει την αντιπροσώπευση διαφόρων οίκων στη Γερμανία να επιστρέψει στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες αναφέρουν ότι δεν ήταν έμπειρος αλλά έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αεροπορία. Ως χαρακτήρας ήταν τακτικός και καλοπροαίρετος.

Στην *Junker* ήταν επιφυλακτικοί τόσο ως προς την ανάθεση της αντιπροσωπείας στον Φραγκόπουλο όσο και προς τη γενικότερη εμπλοκή τους στην Ελλάδα. Είχαν άλλωστε υπόψη τους και τις κινήσεις των ιταλών επιχειρηματιών, οι οποίοι σε συνεργασία με τον “*SOTA*”⁷⁵⁷ στην

⁷⁵³ Λεωνίδας Κανάρης (1881 – 1942). Γιός του ναυάρχου Μιλιτάδη Κανάρη και αδελφός του πολιτικού Αλέξανδρου Κανάρη. Έλαβε μέρος στο κίνημα στο Γουδή και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τέθηκε σε διαθεσιμότητα για πολιτικούς λόγους το 1917 και το 1920 και επανήλθε ως μέλος του στρατοδικείου στη δίκη των έξι. Αποστρατεύθηκε το 1924 με το βαθμό του υποναυάρχου. Βλ. σχετικά www.el.wikipedia.org.

⁷⁵⁴ Wilhelm Franz Canaris (1887 – 1945). Γερμανός ναύαρχος και αρχηγός της γερμανικής αντικατασκοπείας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εκτελέστηκε έπειτα από την αποκάλυψη του σχεδίου ανατροπής του Χίτλερ. Για περισσότερα στοιχεία: Richard Bassett, *Hitler's Spy Chief: The Wilhelm Canaris Mystery*, Cassel 2005.

⁷⁵⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland.* . Υπόμνημα σχετικά με την επίσκεψη του μηχανικού Φραγκόπουλου και του μηχανικού Γεωργιάδη στα κεντρικά γραφεία της Junker, στις 12 Ιουνίου 1923, Dessau, 12 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁶ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland.*, Επιστολή της εταιρείας *Deutsche Levante Linie* προς τη *Junker*, Αμβούργο, 6 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁷ Για τα αρχικά αυτά δεν έχω κάποια επίσημη πληροφόρηση. Το συμπέρασμα όμως στο οποίο καταλήγω έπειτα από την έρευνα μου είναι ότι αυτά τα αρχικά σημαίνουν *Societa Orientale Trasporti Aerei*. Ωστόσο δεν κατάφερα να διευκρινίσω αν η SOTA ήταν θυγατρική της Aero

Αθήνα στόχευαν στην αεροπορική συγκοινωνία μεταξύ Ιταλίας, Ελλάδας και Κων/πολης.⁷⁵⁸

Στην προσπάθεια για δημιουργία εταιρείας εναέριας συγκοινωνίας, τον Νοέμβριο του 1924 εμπλέχθηκαν και οι αδελφοί Παπαδάτου. Ο συνεργάτης τους Πολύβιος Σαραντόπουλος, ήρθε σε επαφή με τον καθηγητή του Πολυτεχείου της Πράγας Körner, ο οποίος τον ενημέρωσε για το ενδιαφέρον των γερμανών. Έπειτα από τη συζήτηση αυτή, ο Αχιλλέας Παπαδάτος από το εργοστάσιο της εταιρείας του στην Πράγα απευθύνθηκε στα κεντρικά γραφεία της Junker δηλώνοντας ότι θα τον ενδιέφερε μία ενδεχόμενη συνεργασία μαζί τους.⁷⁵⁹

Την ίδια εποχή από αναφορά του αρχείου της γερμανικής εταιρείας διαπιστώνουμε για μια ακόμη φορά την εμπλοκή του Αλέξανδρου Ζαχαρίου. Στις διαπραγματεύσεις μεταξύ της γερμανικής και της ελληνικής πλευράς σχετικά με την ίδρυση αεροπορικής εταιρείας και την συμμετοχή της Ελλάδας στο διεθνές αεροπορικό δίκτυο, λαμβάνουν μέρος ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου και ο Christianovich από τη Βιέννη.

Εκείνη την περίοδο, δεν υπήρχε ωστόσο δυνατότητα επιχορήγησης από το ελληνικό κράτος, διότι δεν είχε γίνει εφικτή η εδραίωση της πιο σημαντικής γραμμής, αυτής μεταξύ Αθήνας-Θεσσαλονίκης. Η Junker ταυτόχρονα διαπίστωνε τα ισχυρά ερείσματα στον ελλαδικό χώρο, τόσο της Ιταλίας όσο και της Γαλλίας, και αυτό την καθιστούσε ιδιαίτερα επιφυλακτική.

Espresso ή κάποιας άλλης ανταγωνίστριας ιταλικής εταιρείας, όπως οι SANA, SISA και SAM. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Παναγιώτη Μαρκόπουλο, από το Μουσείο της Πολεμικής Αεροπορίας για τη βοήθεια του.

⁷⁵⁸ Deutsches Museum, Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. . Επιστολή του υποκαταστήματος της Junker στο Βερολίνο προς τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Dessau, Βερολίνο, 28 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁹ Deutsches Museum, Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Επιστολή Αχ. Παπαδάτος προς κεντρικά γραφεία Junker, Πράγα 28 Νοεμβρίου 1924.

Την άνοιξη του 1925 με τη μεσολάβηση του τέως υπουργού Ιωάννη Ράλλη αλλά και του πρίγκηπα Υψηλάντη ξεκίνησαν εκ νέου συζητήσεις. Ο Ράλλης είχε ήδη ξεκινήσει από την προηγούμενη χρονιά διαπραγματεύσεις για την αεροπορική γραμμή Τεργέστη – Κέρκυρα – Αθήνα - Αλεξάνδρεια για την οποία είχε τα δικαιώματα έως την 1 Αυγούστου 1925. Ως εκ τούτου, οι γερμανοί βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση διότι μόνον μέσω του Ράλλη μπορούσαν να διαπραγματευθούν⁷⁶⁰.

Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς εκπρόσωποι του Wilhelm Junker ήρθαν στην Αθήνα για να συμμετέχουν στις συνομιλίες με τον Ράλλη και την Εθνική Τράπεζα. Οι συνομιλίες ήταν μακροχρόνιες και δύσκολες⁷⁶¹.

Στην Ελλάδα ο Junker γνώρισε τυχαία τον Ν. Καμπάνη, έναν εκ των ιδρυτών της αεροπορικής εταιρείας *Ίκαρος*⁷⁶². Στην εταιρεία είχε ήδη παραχωρηθεί η εκμετάλλευση της γραμμής Θεσσαλονίκη-Αθήνα-Κρήτη, καθώς και άλλες εσωτερικές γραμμές. Ωστόσο εκτός του παραχωρηθέντος προνομίου, η εταιρεία δεν διέθετε αεροσκάφη, προσωπικό-ιπτάμενο και τεχνικό- αλλά ούτε και το αναγκαίο κεφάλαιο των 75.000£ προκειμένου να προχωρήσει στη λειτουργία των αερογραμμών. Από το ποσό αυτό, 25.000£ αφορούσαν στις εγκαταστάσεις εδάφους, οι οποίες θα χρηματοδοτούνταν μερικώς από την κυβέρνηση, ενώ οι υπόλοιπες 50.000£ θα ήταν διαθέσιμες για την αγορά αεροπλάνων. Στην ίδια αναφορά καταγραφόταν και το ύψος της επιχορήγησης ανά χιλιόμετρο και έτος⁷⁶³. Η διοίκηση της *Junker* ήταν σε

⁷⁶⁰ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. . Ανυπόγραφη και αχρονολόγητη αναφορά.

⁷⁶¹ Την πληροφορία αυτή δεν μπόρεσα να τη διασταυρώσω καθώς στοιχεία για αυτή τη συνάντηση δεν εντόπισα σε ελληνικό αρχείο.

⁷⁶² Ο Νικόλαος Καμπάνης και ο Ε. Βαλασάκης ίδρυσαν το 1924 την ομόρρυθμη εταιρεία *Ίκαρος*, η οποία υπέβαλε προτάσεις στο ελληνικό δημόσιο με σκοπό να καθορισθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις προκειμένου να ξεκινήσει η εκμετάλλευση των εσωτερικών αερογραμμών. Βλ. Γεώργιος Παπανδρόνου, *Η γέννηση και η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2005. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

⁷⁶³ Την πρώτη χρονιά ήταν 5 Mk ανά χιλιόμετρο, τη δεύτερη 4 Mk, και από την 5 έως τη 10, 1,60 Mk. Βλ. Αρχείο *Junker* ό.π.π.

θέση να γνωρίζει ότι ο έλληνας επιχειρηματίας έψαχνε αεροπορική εταιρεία να συνεργαστεί μαζί τους⁷⁶⁴.

Οι συζητήσεις μεταξύ των δύο πλευρών διεξάγονταν μέσω της εταιρείας του Αλ. Ζαχαρίου, ο οποίος ήταν και αντιπρόσωπος της *Junker* στην Ελλάδα. Η προσέγγιση αυτή τελικά δεν ευοδώθηκε καθώς οι απαιτήσεις του έλληνα επιχειρηματία θεωρήθηκαν υπερβολικές από τη γερμανική εταιρεία, ενώ ταυτόχρονα ούτε υπήρχε αλλά ούτε είχε εξασφαλισθεί το αναγκαίο για μια τέτοια επιχείρηση, κεφάλαιο.

Η άλλη μεγάλη γερμανική εταιρεία, η *Lufthansa*, επίσης θεώρησε μεγάλο ρίσκο τη δημιουργία εταιρείας στην Ελλάδα και αρνήθηκε τη συμμετοχή της.

Η στάση αυτή δεν είναι περίεργη αν δούμε τους όρους του συμβολαίου που έθετε η ελληνική πλευρά για αυτή την επενδυτική κίνηση των γερμανών στη χώρα μας. Ανάμεσα στους όρους συμπεριλαμβάνονταν: **α)** Τα 2/3 του συνολικού κεφαλαίου της επιχείρησης να βρίσκεται σε ελληνικά χέρια (Οι γερμανοί σημειώνουν κάτω από τον όρο αυτό *Αδύνατο διότι το ελληνικό κεφάλαιο δεν μπορεί να φτάσει σε αυτό το ύψος*). **β)** Το συμβόλαιο προέβλεπε την επέκταση της γραμμής από την Κρήτη στην Αλεξάνδρεια με τριετή λειτουργία. Σε περίπτωση που η επέκταση αυτή αποτύγχανε, θα υπήρχε μείωση της επιχορήγησης. (Οι γερμανοί σημειώνουν, *Επέκταση της γραμμής δια θαλάσσης προς Αλεξάνδρεια εξαρτάται από την τεχνική εξέλιξη. Δεν μπορεί να κατοχυρωθεί εκ των προτέρων συμβολαιογραφικά. Κατόπιν τούτου η μείωση της επιχορήγησης κρίνεται αδικαιολόγητη*). **γ)** Το συμβόλαιο προέβλεπε κατάσχεση χωρίς ανταμοιβή σε περίπτωση που θίγονταν η ασφάλεια του κράτους. **δ)** Το συμβόλαιο προέβλεπε τη χρήση μη μονοκινητήριων αεροσκαφών. (Οι γερμανοί σημειώνουν,

⁷⁶⁴ Ο Ν. Καμπάνης προσπαθούσε παράλληλα να εξασφαλίσει από τους άγγλους το δικαίωμα προσγείωσης στην Αλεξάνδρεια προκειμένου να προσελκύσει το ενδιαφέρον τόσο της ελληνικής κυβέρνησης όσο και άγγλων επιχειρηματιών. Βλέπε σχετικά, Παπανδρόνου,.....

Απαράδεκτο, αφού τα κεφάλαια της επιχείρησης δεν φθάνουν για πληρωμή τέτοιων αεροπλάνων).

Έπειτα από αυτούς τους όρους η γερμανική εταιρεία ζήτησε μέσω του Αλέξανδρου Ζαχαρίου να πληροφορηθεί αν πρόκειται να υπάρξει κατάργηση των σημείων αυτών. Αν υπήρχε τέτοια πρόθεση, τότε θα μπορούσαν να πωληθούν αεροπλάνα της *Junker* στην εταιρεία *Ίκαρος*, ενώ η ανάληψη λειτουργίας της γραμμής προϋπέθετε και τη συνεργασία της *Lufthansa*.

Αυτή η πολύ διαφωτιστική αναφορά έκλεινε με τη διαπίστωση ότι αν τελικά ολοκληρωνόταν η συμφωνία με την Ελλάδα, άνοιγε ο δρόμος για περαιτέρω πωλήσεις αεροσκαφών στην πολιτική αεροπορία. Η Ελλάδα αναμενόταν να διαδραματίσει στο μέλλον σημαντικό ρόλο, ως σύνδεσμος μεταξύ Ευρώπης – Αφρικής και Μικράς Ασίας. Κάποιες πληροφορίες μάλιστα που έφθασαν στο Βερολίνο έκαναν λόγο για ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για αγορά και στρατιωτικών αεροπλάνων.

Ωστόσο, οποιαδήποτε κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση έπρεπε να γίνει με πολύ λεπτούς χειρισμούς για πολιτικούς λόγους, και κυρίως εξαιτίας των σχέσεων Γερμανίας - Τουρκίας⁷⁶⁵.

Οι επαφές μεταξύ Γερμανίας και Τουρκίας για τη σύσταση αεροπορικής γραμμής είχαν ξεκινήσαν ήδη από το 1922 μέσω της αυστριακής αεροπορικής εταιρείας *ÖLAG*, ενώ το 1923 άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για τη συμμετοχή της Γερμανίας, στη διαμόρφωση της τουρκικής πολιτικής για την αεροπορία⁷⁶⁶.

⁷⁶⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0301 T12 M30 Mappe. Junkers – Flugzeugwerke von 1919 bis 1935 : Allgemeines Vertriebsberichte vom 10.3.26 mit Etat*. Σύντομη αναφορά για την εξέλιξη και τις προοπτικές της πολιτικής αεροπορίας στην Τουρκία, Dessau, 8 Μαρτίου 1926.

⁷⁶⁶ Η αναφορά της εταιρείας έχει ημερομηνία Μάρτιο του 1926 και όσον αφορά το έτος 1922 δεν δίνονται ακριβή στοιχεία για την έναρξη των επαφών μεταξύ των δύο χωρών, αν ξεκίνησαν δηλαδή πριν ή μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία. Δεν υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι οι επαφές αυτές μέσω της αυστριακής εταιρείας, ήταν γνωστές στους ελληνικούς κυβερνητικούς ή επιχειρηματικούς κύκλους. Προσωπικά θεωρώ ότι οι έλληνες επιχειρηματίες είχαν γνώση των κινήσεων αυτών και έτσι

Καθώς ο πολιτικός και οικονομικός ρόλος της Τουρκίας αναβαθμίζονταν, η *Junker* συμμετείχε ενεργά και υπέβαλλε προτάσεις για την εξέλιξη της τουρκικής αεροπορίας με παράλληλη εκμετάλλευση του ορυκτού της πλούτου. Ταυτόχρονα, η γερμανική εταιρεία είχε την πρόθεση να επενδύσει στην Τουρκία με τη δημιουργία ενός εργοστασίου αεροπλάνων σε ιδιωτική βάση, χωρίς τη συμμετοχή του κράτους και χωρίς να σχετίζεται με άλλη πρόταση τους, η οποία φορούσε στην εξόρυξη πρώτων υλών. Στις διαπραγματεύσεις που περιγράφονται στην έκθεση της *Junker* για την Τουρκία, δεν γίνεται λόγος μόνον για την αεροπορία αλλά και για τη δημιουργία εργοστασίου χημικών.⁷⁶⁷

Όπως είναι φανερό, το ενδιαφέρον της Γερμανίας για την Τουρκία αναζωπυρώνεται, καθώς η τουρκική αγορά ανέκαθεν αποτελούσε ζωτικό χώρο άσκησης των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων. Μία ωστόσο σημαντική διαφορά στη διαμόρφωση των επιχειρηματικών σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και Τουρκίας, είναι η απουσία ισχυρών τουρκικών επιχειρηματικών κύκλων⁷⁶⁸.

Τον Νοέμβριο του 1925 στα γραφεία της *Junker* στο Dessau έφθασαν έγγραφα από αυστριακή αεροπορική εταιρεία σχετικά με την Ελλάδα. Ο Wilhelm Junker τα εξέτασε με ιδιαίτερη προσοχή και ζήτησε από το διευθυντή του Gotthard Sachsenberg να ερευνήσει προσεκτικά τις πιθανότητες επένδυσης στην Ελλάδα αλλά και στην Ιταλία.⁷⁶⁹

Στα τέλη του 1925 είχε υπογραφεί και επικυρωθεί από την κυβέρνηση του Θ. Πάγκαλου η σύμβαση του ελληνικού δημοσίου με την εταιρεία *Ίκαρος*. Η σύμβαση αυτή όμως ήταν ασύμφορη για το ελληνικό

δικαιολογείται ως ένα βαθμό και η αυξημένη αντιπάθεια των ελλήνων έναντι των γερμανών μετά την μικρασιατική καταστροφή

⁷⁶⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, όπ.π.

⁷⁶⁸ Antoine Fleury, *La pénétration allemande au Moyen- Orient 1919-1939: Le cas de la Turquie, de l' Iran et l' Afghanistan*, Genève 1977, 101-109

⁷⁶⁹ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Διαβιβαστικό από τα κεντρικά γραφεία της *Junker* προς Gotthard Sachsenberg, Dessau 24 Νοεμβρίου 1925.

κράτος, αφού προϋπέθετε την εκ μέρους του παραχώρηση των γηπέδων που θα χρησιμοποιούνταν ως αεροδρόμια προκειμένου να καταβάλει ο επιχειρηματίας το κεφάλαιο που όριζε η σύμβαση⁷⁷⁰. Ως το 1927 δεν είχε γίνει καμμία ενέργεια εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για την εφαρμογή των όρων.

Η πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου έθεσε σε αμφισβήτηση όλες τις συμβάσεις που είχαν υπογραφεί κατά τη διάρκεια της. Μεταξύ αυτών και τη σύμβαση του *Ίκαρου*. Από αυτό χρονικό σημείο και έπειτα ξεκίνησε η αναψηλάφηση των όρων της σύμβασης από διάφορες επιτροπές του Υπουργείου Συγκοινωνιών, οι οποίες υπέβαλλαν αναθεωρημένες προτάσεις τους στη Βουλή προς έγκριση.

Η συνηθέστερη τύχη των προτάσεων αυτών ήταν η απόρριψη και η εκ νέου μελέτη τους.

Τον Ιανουάριο του 1927 η *Junker Motorwerke* με επιστολή της στο Γερμανικό Υπουργείο Συγκοινωνιών ανέφερε ό,τι ήδη από το φθινόπωρο του 1925 βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με την ελληνική εταιρεία *Ίκαρος* για την πώληση αεροσκαφών που θα χρησιμοποιούνταν στη γραμμή Θεσσαλονίκη - Αθήνα- Κρήτη. Εκπρόσωπος της είχε επισκεφθεί την Αθήνα, ενώ αεροσκάφος της- τύπου G24- πραγματοποίησε επίδειξη στις ελληνικές αρχές. Αποτέλεσμα αυτών των διαπραγματεύσεων ήταν η σύναψη συμβολαίου μεταξύ των δύο εταιριών για την αγορά αεροσκαφών από το εργοστάσιο της Junker, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από την *Ίκαρος* στη γραμμή Θεσσαλονίκη - Κρήτη.

Στο μεσοδιάστημα όμως, η διοίκηση της *Junker* πληροφορήθηκε από την Ελλάδα ότι η επίσης γερμανική *Lufthansa*, μέσω της ιταλικής *Aerolloyd*, πραγματοποίησε προσφορά με ευνοϊκότερους όρους, στην *Ίκαρος*. Από όσα γνώριζαν η *Lufthansa* επιθυμούσε να αποκτήσει εγκαταστάσεις στην Ελλάδα με δική της διεύθυνση αλλά υπό ελληνική

⁷⁷⁰ I.A.M.M, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 /282.

σημαία, με αεροσκάφη πληρωμένα από το γερμανικό κράτος και αεροσκάφη της *Junker* τύπου G24, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για τους σκοπούς της εταιρείας. Μία τέτοια εξέλιξη θα αύξανε για την *Junker* το χρόνο και τα χρήματα που απαιτούνταν για την πώληση αεροσκαφών στην Ελλάδα. Έμμεσα λοιπόν, η *Lufthansa* έπειτα από την εξέλιξη αυτή κατέστρεφε το μερίδιο της *Junker* στο εξωτερικό.

Οι ιθύνοντες της *Junker* εξέφρασαν το φόβο τους ότι αυτή η περίπτωση δεν θα ήταν μεμονωμένη και ζήτησαν την προστασία του γερμανικού Υπουργείου.⁷⁷¹

Πραγματικά και την επόμενη χρονιά δεν υπήρξε καμμία εξέλιξη στη συμφωνία των δύο εταιρειών. Η συνεργασία με τον Καμπάνη ναυάγησε και η ελληνική κυβέρνηση υποστηρίξε ότι ήθελε να κρατήσει σε ισχύ τη συμφωνία της κυβέρνησης Πάγκαλου.⁷⁷²

Μια νέα επίδειξη αεροσκαφών- για την πολεμική αεροπορία αυτή τη φορά - πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα όπου τα γερμανικά αεροπλάνα απορρίφθηκαν και αποφασίσθηκε ότι τα καταλληλότερα για τις ανάγκες της χώρας ήταν τα *Arja 33* τσεχοσλοβακικής κατασκευής.⁷⁷³

Ωστόσο οι επαφές της *Junker* με επιχειρηματικούς και κυβερνητικούς κύκλους στην Ελλάδα, συνεχίστηκαν το 1929. Ο απεσταλμένος της γερμανικής εταιρείας, M.J. Ungewitter σε ενημερωτικό του σημείωμα από την Αθήνα ανέφερε ότι στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία όπου διέμενε, συναναντήθηκε με τον Αλ. Ζαχαρίου και αργότερα με τον Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, με τον οποίο

⁷⁷¹ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Απόσπασμα επιστολής Junker προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Dessau, 17 Ιανουαρίου 1927. Η αναφορά αυτή αφορά την *Junker Motorwerke A.G* και όχι την *Junker Luftverkehr* η οποία συγχωνεύθηκε με την *Deutsche AeroLloyd* για να δημιουργηθεί η *Lufthansa*.

⁷⁷² Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. « Πρόγραμμα για μία Βαλκανική συζήτηση », Dessau, 12 Σεπτέμβριος 1928.

⁷⁷³ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Ενημερωτικό σημείωμα από *Luftwacht* Nr.12 / Dezember 1929, seite 574, Dessau, 7 Ιανουαρίου 1929.

συζήτησαν περί αθέμιτου ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα ήρθε σε επαφή με τον Δημήτρη Λαμπαδάριο και τον Αθ. Παπαθεοδώρου.⁷⁷⁴

Από αυτές τις επαφές ο Ungewitter δεν κατάφερε να σχηματίσει μία ξεκάθαρη εικόνα καθώς ήταν αδιευκρινίστες προς το παρόν οι σχέσεις και η επιρροή των εμπλεκομένων. Το μόνο σίγουρο ήταν ότι υπήρχε ενδιαφέρον αλλά και σύγκρουση συμφερόντων. Όσον αφορά τον Μποδοσάκη τους ήταν εντελώς άχρηστη η μεσιτεία του, η οποία μόνον επιπλέον ενδιαμέσους θα προσέθετε⁷⁷⁵.

Τον Φεβρουάριο του 1929, στέλεχος της *Junker* στην Αθήνα συνέταξε σημείωμα σχετικά με την πολεμική αεροπορία στην Ελλάδα αλλά και τις εξελίξεις στο χώρο των εναέριων συγκοινωνιών.

Αναφέρθηκε αρχικά στην χρηματοδότηση της αεροπορίας από ένα ειδικό ταμείο που είχε συσταθεί για το σκοπό αυτό. Το ίδιο συνέβαινε και στην Τουρκία. Στο ταμείο συνεισέφεραν και ιδιώτες, οι οποίοι έως εκείνη τη στιγμή είχαν διαθέσει 40 εκατ. δρχ. Η κυβέρνηση από τη πλευρά της είχε παραχωρήσει κρατικά κτήματα⁷⁷⁶.

Η πολεμική αεροπορία στην Ελλάδα διέθετε στην περιοχή του Φαλήρου μια μεγάλη και σύγχρονη μονάδα κατασκευής αεροσκαφών, η οποία τα τελευταία 5 χρόνια είχε εκμισθωθεί από την αγγλική *Blackburn*. Για το εργοστάσιο αυτό δαπανήθηκαν πάνω από 200.000£. Η ελληνική

⁷⁷⁴ Δημήτρης Λαμπαδάριος (1893-1950). Γεωδαίτης και Ακαδημαϊκός. Σπούδασε στο Μετσόβειο Πολυτεχνείο και κατόπιν έκανε μεταπτυχιακές στη Γεωδαισία στο Πανεπιστήμιο της Δρέσδης. Εργάστηκε στην Ελβετία στο Κτηματολόγιο και στην υπηρεσία Σιδηροδρόμων. Το 1916 επέστρεψε στην Αθήνα και διορίστηκε καθηγητής Γεωδαισίας στο Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Συμμετείχε στην κατασκευή πολλών δημοσίων έργων ενώ οργάνωσε και υπηρεσία κτηματολογίου. Διετέλεσε πρύτανης του Πολυτεχνείου. Βλέπε σχετικά . *Πάπυρος Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1964, 9 231.

Αθανάσιος Παπαθεοδώρου, μηχανικός ο οποίος σπούδασε στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και μαζί με το Ζαχαρίου ίδρυσαν το 1899 την τεχνική κατασκευαστική εταιρεία « Αλέξανδρος Ζαχαρίου & Σία ».

⁷⁷⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, O401 T22 MO44, Mappe. Verwertung der Junkers – Flugzeuge von 1919 bis 1935. Luftbild – Projekt Griechenland*. Αναφορά Μ. J. Ungewitter προς τη Διοίκηση της Junker, Αθήνα 22 Οκτωβρίου 1929.

⁷⁷⁶ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Υπόμνημα G. Hertl, Dessau - Ziebigk, 26 Φεβρουαρίου 1929.

κυβέρνηση είχε αναλάβει την υποχρέωση της ετήσιας παραγγελίας καθώς και του συνόλου των επισκευών μέχρι το ποσό των 25.000£.

Η αγγλική εταιρεία από την πλευρά της είχε την υποχρέωση να εκπαιδεύσει τους Έλληνες στην κατασκευή και επισκευή των αεροσκαφών, ώστε μετά την πάροδο της πενταετίας να είναι σε θέση να αναλάβουν τη διοίκηση του εργοστασίου⁷⁷⁷.

Το εργοστάσιο όμως αντιμετώπιζε προβλήματα, όπως φαίνεται από σχετική επιστολή του Blackburn προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο στις 6 Δεκεμβρίου 1928⁷⁷⁸. Οι προτάσεις που είχε υποβάλλει η εταιρεία για την αναδιοργάνωση του εργοστασίου δεν έγιναν δεκτές από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντιπρότεινε τη λύση του συμβολαίου μεταξύ Blackburn και ελληνικού δημοσίου. Στην επιστολή γίνονταν λόγος για τον ελλειπή εξοπλισμό του εργοστασίου στο Φάληρο, με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους κατασκευής αεροσκαφών. Συγκεκριμένα, δήλωνε αδυναμία κατασκευής αεροσκαφών τύπου Breguet εξαιτίας των ελλείψεων σε ειδικά εργαλεία και αντιπρότεινε βέβαια την κατασκευή άλλου τύπου αεροπλάνων τα οποία θα ήταν φθηνότερα από εκείνα που θα εισήγαγαν από την Αγγλία.

Στις αρχές του 1929 έγιναν σοβαρές προσπάθειες από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Παναγιώτη Πετρίδη, για τη μελέτη του προβλήματος της πολιτικής αεροπορίας, ιδιαιτέρως δε για την σύμβαση του *Ίκαρου*.

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς ο Ν. Καμπάνης σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο εκθέτει τις προσπάθειες του για τη δημιουργία πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα και διαμαρτύρεται διότι δεν είχε καμμία βοήθεια από το ελληνικό κράτος. Δίνει επίσης την πληροφορία

⁷⁷⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 276 /32. *Σημείωμα δια τον εν Φαλήρω Εργοστάσιον Αεροπλοΐας*.

⁷⁷⁸ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173, Σειρά Β (1928). Επιστολή Blackburn προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, χ.τ. 6 Δεκεμβρίου 1928.

ότι ξένες εταιρείες είναι έτοιμες να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους στον ελληνικό χώρο και ζητά να προχωρήσει η κυβέρνηση σε άμεση ρύθμιση των θεμάτων σχετικά με την αεροπορία προκειμένου να ενισχυθούν οι ελληνικές εταιρείες.⁷⁷⁹

Η σύσταση του Υπουργείου Αεροπορίας έδρασε καταλυτικά για την υπόθεση του *Ικαρου*, αφού θεωρήθηκε άμεση ανάγκη, η λειτουργία εθνικής εταιρείας εναέριων συγκοινωνιών. Η αμφισβητούμενη σύμβαση παραπέμφθηκε στην ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου, το οποίο γνωμοδότησε κατά πλειοψηφία υπέρ της συμβάσεως, κηρύσσοντας την νόμιμη. Παρά την απόφαση αυτή όμως, το Υπουργείο Αεροπορίας προχώρησε στην τροποποίηση της σύμβασης την οποία έκανε δεκτή η εταιρεία.

Αναφορικά με την πολιτική αεροπορία επισημαίνεται η λειτουργία της γραμμής Πρίντεζι – Αθήνα - Κων/πολη από την εταιρεία *Aero-Espresso*⁷⁸⁰. Τις τελευταίες εβδομάδες και άλλες εταιρείες ζητούσαν να τους παραχωρηθούν αεροδρόμια στην περιοχή κοντά στην Αθήνα. Οι γάλλοι ζητούσαν ένα χώρο στην περιοχή της Ελευσίνας, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν ως σταθμό υποστήριξης για τις αεροπορικές τους γραμμές προς Συρία και Αλεξάνδρεια. Οι άγγλοι αντίστοιχα για την επικοινωνία τους με την Ινδία. Οι αιτήσεις αυτές ήταν όλες υπό έγκριση, αλλά αναμένονταν η συμφωνία της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία θα έθετε κάποιους περιορισμούς μόνον αναφορικά με στρατιωτικά ζητήματα. Με την πάροδο του χρόνου θα επιτρέπονταν οι πτήσεις και προς Σμύρνη, Σόφια και Βελιγράδι.⁷⁸¹

⁷⁷⁹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, *Αρ. Εισ. 173, Σειρά Β*, (1929). Επιστολή Νικόλαου Καμπάνη προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 1 Ιουνίου 1929.

⁷⁸⁰ Οι προσπάθειες των ιταλικών εταιριών για την έναρξη των δρομολογίων είχαν ξεκινήσει πριν την Μικρασιατική εκστρατεία αλλά η ελληνική πλευρά είχε απορρίψει τις προτάσεις αυτές εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης. Το αίτημα επανήλθε από την *Aero espresso* το 1923 και τελικά το 1924 δόθηκε άδεια να λειτουργήσει η γραμμή. Βλέπε σχετικά, Παπανδρόνου,.....σ.293-294.

⁷⁸¹ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Υπόμνημα G. Hertl, Dessau - Ziebigk, 26 Φεβρουαρίου 1929.

Η γερμανική εφημερίδα *Deutsch Allgemeine* σε ανταπόκριση της από την Αθήνα με τίτλο *Flughafen Acropolis* αναφέρει ότι ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά και τελευταία και ολλανδικά αεροσκάφη χρησιμοποιούν την Αθήνα ως ενδιάμεσο σταθμό.

Η ελληνική κυβέρνηση τόσο εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας που ταλάνιζε τη χώρα καθώς και λόγω της σύγκρουσης των συμφερόντων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και των ντόπιων επιχειρηματικών κύκλων προχωρούσε σε κάθε διευκόλυνση προς τις ξένες αεροπορικές εταιρείες. Με αυτό τον τρόπο εμποδίζε τη μετατόπιση του αεροπορικού κέντρου σε γειτονικές χώρες και έθετε την Ελλάδα μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Η Αθήνα επιθυμούσε να αποκτήσει έναν μεγάλο αερολιμένα όπως το *Tempelhof* στο Βερολίνο. αλλά σύμφωνα με ανταπόκριση γερμανού δημοσιογράφου είναι χαρακτηριστική για μία ακόμη φορά η απουσία της Γερμανίας από την κίνηση αυτή.⁷⁸²

Το 1930 ο ίδιος ο Blackburn επισκέφθηκε την Ελλάδα σε μια προσπάθεια να κερδίσει ένα νέο συμβόλαιο από την ελληνική κυβέρνηση με επιπλέον οικονομικά οφέλη για την εταιρεία του.

Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, η Lufthansa πρότεινε στον Υπουργό Αεροπορίας, Αλέξανδρο Ζάννα, την αγορά αεροσκαφών για την κάλυψη των αεροπορικών γραμμών Αθήνα - Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη - Σόφια, Θεσσαλονίκη - Üsküb (Σκόπια) και Θεσσαλονίκη - Αθήνα. Στην προσφορά περιλαμβάνονται τα τεχνικά χαρακτηριστικά των αεροσκαφών καθώς και οι τιμές του. Συνολικά, τα πλέον οικονομικά ήταν τα F13 της *Junker*.⁷⁸³

Η εταιρεία *Γκαρος* στα 1930 είχε πάρει το προνόμιο από το κράτος της αποκλειστικής εναέριας μεταφοράς πραγμάτων και προσώπων. Στα πλαίσια αυτής της επιτυχίας το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς κατάφερε να

⁷⁸² Α.Υ.Ε, Γερμανία, ΑΠ 1930, *Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1929.*

⁷⁸³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 451.

συνάψει και νέα συμφωνία με την *Junker* σύμφωνα με την οποία η τελευταία έπρεπε να παραδώσει στην *Ικαρος* τέσσερα αεροσκάφη G24 με όλα τα απαραίτητα ανταλλακτικά⁷⁸⁴.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εταιριών στον αεροπορικό κλάδο ήταν μεγάλος. Η αμερικανική εταιρεία *Ford* έκανε την εμφάνιση της στον ευρωπαϊκό χώρο και συγκεκριμένα στην Αγγλία σε μια προσπάθεια εξεύρεσης αγοράς για τα προϊόντα της⁷⁸⁵.

Το 1930 σε μια έκθεση της *Junker*, αναφορικά με την κατάσταση στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε την παρουσία της *Ford* και στη χώρα μας. Ο συντάκτης της αναφοράς, Mühlon πληροφορεί τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας, ότι η *Ford* ετοιμάζεται να κλείσει συμφωνία στην Ελλάδα. Η *Junker* θα πρέπει να φροντίσει να στείλει ένα από τα στελέχη της στην Αθήνα διότι είναι εντελώς ανίσχυρη, καθώς δεν έχει κατοχυρώσει κανένα από τα είδη της, και η εταιρεία *Ικαρος* δεν έχει θέσει ακόμη σε ισχύ τη συμφωνία τους για την εναέρια συγκοινωνία. Αρχικά, έπρεπε να αλλάξει η παλιά συμφωνία μεταξύ των δύο εταιριών, γεγονός που επισπεύδεται έπειτα από τη μεσολάβηση του Αλέξανδρου Ζάννα.

Η *Ford* τα τελευταία τέσσερα χρόνια απασχολούσε τρεις υπαλλήλους, οι οποίοι φρόντιζαν να επιβλέπουν το δίκτυο των αντιπροσώπων και τη διανομή των αυτοκινήτων της εταιρείας στις χώρες της Ανατολής. Ο ένας εξ' αυτών ήταν αυστριακός, πρωην αξιωματικός του ναυτικού, ο οποίος ασχολείται πλέον με τον τομέα των αεροσκαφών.

Παράλληλα, η διαφημιστική καμπάνια της *Ford* είχε αναμφισβήτητα μεγάλη επιτυχία στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, οι ιδιοκτήτες της εταιρείας *Ικαρος* προσκλήθηκαν σε μια πτήση

⁷⁸⁴ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Συμβόλαιο μεταξύ της εταιρείας *Ικαρος* και της *Junker*, Αθήνα 17 Ιουνίου 1930.

⁷⁸⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0801 T44, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Nordamerika: USA*. Ανυπόγραφη αναφορά, Dessau, 24 Μαΐου 1930.

Θεσσαλονίκη – Αθήνα, όπου τους παρουσιάσθηκαν όλα τα πλεονεκτήματα του αεροπλάνου της εταιρείας. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την αφορμή της επίσκεψης του Mühlon στους ιδιοκτήτες της εταιρείας *Ίκαρος* Ε. Βαλασάκη και Ν. Καμπάνη κατά τη διάρκεια της οποίας τους υπενθύμισε τη συμφωνία μεταξύ *Junker* και *Ίκαρου* καθώς και ότι θα υπήρχαν προβλήματα αν αγόραζαν προϊόντα της *Ford*. Έπειτα από πολλές διαπραγματεύσεις με τα κεντρικά γραφεία της *Junker* κατορθώθηκε να υπάρξει έκπτωση στις τιμές των αεροσκαφών και μείωση της προμήθειας, προκειμένου να ολοκληρωθεί η πώληση. Έτσι, συμφωνήθηκε τελικά να υπογραφεί νέα σύμβαση στις αρχές Ιουνίου. Η αναφορά του γερμανού απεσταλμένου κλείνει με την πληροφορία ότι δεν πρόκειται να έχουν την υποστήριξη του Ζάννα⁷⁸⁶, καθώς ο ανταγωνισμός θα γίνεται σκληρότερος. Κατόπιν τούτου, η *Junker* όφειλε να λάβει μέτρα στήριξης των προϊόντων της, καθώς μια πολιτική αλλαγή που θα τους ευνοούσε δεν είναι πιθανή.⁷⁸⁷

Το καλοκαίρι του 1930 κυρώθηκε η σύμβαση μεταξύ του ελληνικού κράτους και της εταιρείας *Ίκαρος* για την παραχώρηση του προνομίου αποκλειστικής εκμετάλλευσης εναερίων μεταφορών. Σύμφωνα με τη σύμβαση αυτή, η εταιρεία *Ίκαρος* έπρεπε εντός έξι μηνών να ιδρύσει με κεφάλαια που θα είχε εξασφαλίσει η ίδια, μια νέα εταιρεία στην οποία θα εκχωρούσε όλα τα δικαιώματα που απέρρεαν από τη σύμβαση⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ Ο Αλέξανδρος Ζάννας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Γερμανία είχε αποκομίσει τις θετικότερες εντυπώσεις από την οργάνωση της γερμανικής αεροπορίας και τις μετέφερε σε σχετική αναφορά του στον Ελ. Βενιζέλο προτρέποντας τον να οργανώσουν την ελληνική αεροπορία στα γερμανικά πρότυπα. Παράλληλα είχε μεσολαβήσει ώστε να «θωρακισθεί» η συμφωνία μεταξύ *Ίκαρου* και *Junker* προκειμένου να απομακρυνθεί η πιθανότητα εμπλοκής της *Ford*.

⁷⁸⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Αναφορά Mühlon προς *Junker*, Dessau, Ιούλιος 1930.

⁷⁸⁸ Φ.Ε.Κ. *Αριθμός φύλλου* 2, *τχ.1*, Αθήνα 11 Ιουλίου 1930. Νόμος 4809. «Περί κυρώσεως τῆς μετὰ της Ἑταιρείας «Ίκαρος» συναφθείσης Συμβάσεως περί παραχωρήσεως εἰς αὐτὴν τοῦ προνομίου τῆς ἀποκλειστικῆς ἐκμεταλλεύσεως ἐναερίων μεταφορῶν.»

Το κεφάλαιο της νέας εταιρείας έπρεπε να κυμαίνεται μεταξύ 31 και 22 εκατομμυρίων δραχμών ενώ σε ποσοστό άνω του 60% οι μέτοχοι έπρεπε να είναι έλληνες. Σε περίπτωση που το 41% των μετοχών περνούσε στα χέρια αλλοδαπών, το κράτος είχε το δικαίωμα ανάκλησης του προνομίου.

Όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες το δημόσιο ανέλαβε την επιχορήγηση της εταιρείας ανά χιλιόμετρο, η οποία ήταν αναθεωρούμενη κάθε τέσσερα χρόνια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιχορήγηση για τη λειτουργία των γραμμών Αθήνα – Θεσσαλονίκη και Αθήνα - Ιωάννινα ανέρχονταν σε 47,44 δρχ /χλμ.

Η νεοσύστατη εταιρεία είχε την επωνυμία *Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών (Ε.Ε.Ε.Σ.)* και είχε ως σκοπό **α)** την προνομιακή εκμετάλλευση των εναερίων συγκοινωνιών μέσω της μεταφοράς επιβατών και εμπορευμάτων **β)** το αποκλειστικό προνόμιο της μεταφοράς του ελληνικού εναέριου ταχυδρομείου και **γ)** η εκτέλεση και εκμετάλλευση επιχειρήσεων που σχετίζονται με την αεροπορία.⁷⁸⁹ Το Διοικητικό Συμβούλιο της εταιρείας απαρτιζόνταν μεταξύ άλλων από προσωπικότητες όπως ο Ιωάννης Δροσόπουλος, Διοικητής τότε της Εθνικής Τράπεζας, Αμβρόσιος Φραντζής, Δημοσθένης Λυκιαρδόπουλος, Κων/νος Μαζαράκης κ.α.

Ο τύπος της εποχής αντέδρασε στην υπογραφή της σύμβασης του *Ίκαρου* και οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης έκαναν λόγο για *κυβερνητικές λοβιτούρες*, αναφερόμενος στους μισθούς των διευθυντών, τις θέσεις που κατείχαν κάποιοι από τους εμπλεκόμενους την περίοδο της παγκαλικής δικτατορίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν οι παραγγελίες των αεροσκαφών.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε, Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε, (Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε.) Α1 Σ 63 Υ6 Φ32.

⁷⁹⁰ Εφημερίδα, *Ελεύθερο Βήμα*, Οκτώβριος 1930. – Εφημερίδα, *Πατρίς*, 20 Οκτωβρίου 1930. – Εφημερίδα, *Χρηματιστήριο*, 26 Οκτωβρίου 1930.

Στις 9 Μαΐου 1931 σε επιστολή του Δ. Λυκιαρδόπουλου προς τον Ιωάννη Δροσόπουλο, πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της ελληνικής εταιρείας εναερίων συγκοινωνιών, αναφέρεται ότι ήδη κατασκευάζονται στο εργοστάσιο της *Junker* τέσσερα αεροσκάφη για λογαριασμό της Ε.Ε.Ε.Σ., των οποίων το πρώτο πήρε το όνομα *Αθηνά*.⁷⁹¹

Από επιστολή του Νικολάου Δέα⁷⁹² πληροφορούμαστε ότι τελικά αγοράσθηκαν τρία τρικινητήρια αεροπλάνα από την *Junker* με την υποστήριξη του Αλέξανδρου Ζάννα, ο οποίος επέμενε στην επιλογή της εν λόγω εταιρείας αντί της κατά πολύ ανώτερης *Lufthansa*. Σύμφωνα με το Δέα η επιλογή αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Ζάννας ήθελε να εμποδίσει πιθανές επεμβάσεις και αντιδράσεις εκ μέρους άλλων εταιριών και ιδιαίτερα της αγγλικής *Imperial Airways*.

Πέραν τούτου ο Αλ. Ζάννας όπως και ο Ν. Καμπάνης έδιναν προβάδισμα στην αγορά των *Junker* αν και ήταν κατά 3.000£ ακριβότερα διότι είχαν εμπιστοσύνη στην αξιοπιστία των γερμανικών αεροσκαφών και επιπλέον ήταν τα μόνα ετοιμοπαράδοτα.

Σχετικά με την πρόθεση της *Blackburn* να προμηθεύσει την ελληνική αεροπορία με αεροσκάφη, ο Ζάννας ισχυριζόταν ότι κατά το ταξίδι του στην Αγγλία το 1929 στελέχη του αγγλικού Υπουργείου Αεροπορίας τον είχαν αφήσει να καταλάβει ότι δεν θεωρούσαν την εταιρεία αυτή αξιόπιστη και ο έλληνας πολιτικός πιθανολογούσε ότι η προσφορά της *Blackburn* είχε ως στόχο να παρεμποδίσει την κρατικοποίηση του αγγλικού εργοστασίου στο Φάληρο, κίνηση υπέρ της οποίας τασσόταν ο Ζάννας⁷⁹³.

⁷⁹¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε, (Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών ΑΕ) Σ 23 Υ35 Φ1.

⁷⁹² Περιοδικό *Ιστορικά*, Σεπτέμβριος του 1971. Νικόλαος Δέας προς τη Διεύθυνση του περιοδικού.

⁷⁹³ Παπανδρόνου,.....176-180.

Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με την ίδια επιστολή, η *Junker* ανέλαβε την τεχνική διεύθυνση και οργάνωση της Ελληνικής Εταιρείας Εναερίων Συγκοινωνιών (Ε.Ε.Ε.Σ.) μέσω της αποστολής τεχνικού συμβούλου, τριών πιλότων και ανάλογου τεχνικού προσωπικού για έναν χρόνο.⁷⁹⁴

Σύμφωνα με το καταστατικό της νέας εταιρείας, σε αυτή «κληροδοτούνταν» από την *Ίκαρος*, και οι φάκελλοι αλληλογραφίας με τους οίκους *Ford*, *Junkers*, *Lufthansa*.⁷⁹⁵ Δυστυχώς, το υλικό αυτό δεν εντοπίστηκε στο αρχείο της Ε.Ε.Ε.Σ με αποτέλεσμα να έχουμε ως πηγή πληροφόρησης μόνον το αρχείο της *Junker*.

⁷⁹⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542/φ.4

⁷⁹⁵ Φ.Ε.Κ., *Δελτίον Ανωνύμων Εταιρειών*, αρ. φ. 327, Αθήνα 28/12/1930.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ήταν για πολλά χρόνια ένα ξεχασμένο ερευνητικό πεδίο. Έλληνες και γερμανοί ιστορικοί έμεναν στην περίοδο του γερμανικού Φιλελληνισμού, της Βαυαροκρατίας και του Όθωνα, παρουσιάζοντας ελάχιστες μελέτες για τη μεταγενέστερη περίοδο, ενώ σχεδόν ανύπαρκτα ήταν τα ερευνητικά προγράμματα των πανεπιστημιακών ή άλλων ιδρυμάτων.

Η επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας υποκινήθηκε από αυτήν ακριβώς τη διαπίστωση του βιβλιογραφικού κενού. Η περίοδος 1920 - 1930, αντίθετα με τη δεκαετία που ακολούθησε, αλλά και το διάστημα της γερμανικής Κατοχής δεν προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών καθώς τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν τότε, είναι λιγότερο εντυπωσιακά.

Έως σήμερα, οι μελέτες που αφορούν στις σχέσεις των δύο χωρών στη σύγχρονη εποχή είναι στην πλειοψηφία τους γερμανόφωνες αν και οι περισσότερες εξ αυτών προέρχονται από έλληνες επιστήμονες. Δυστυχώς, ελάχιστες έχουν μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα, καθιστώντας δύσκολη την άμεση επαφή ενός ευρύτερου κοινού στην Ελλάδα, με τη συγκεκριμένη θεματολογία, η οποία δεν είναι ήσσονος σημασίας.

Για τη μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων είναι ουσιαστικό να οριοθετηθεί ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο η γερμανική πολιτική ενέτασσε την Ελλάδα.

Η Ελλάδα βρίσκεται στην άκρη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μιάς περιοχής στην οποία σύμφωνα με τις θέσεις της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής ανήκαν η Αλβανία, η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία η Ρουμανία και η Ελλάδα. Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο πολλές φορές εντάσσονταν ακόμη η Ουγγαρία και η Τουρκία. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα στη γερμανική βιβλιογραφία οι μελέτες που αφορούν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και τη σχέση της Γερμανίας με την περιοχή αυτή, δεν συμπεριλαμβάνουν την Ελλάδα. Οι λόγοι της « απουσίας » αυτής αποτελεί κατά την άποψή μου ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας.

Οπωσδήποτε η απουσία γερμανικών μειονοτήτων εντός των ορίων του ελληνικού κράτους, αλλά και η τοποθέτηση της Ελλάδας στη σφαίρα επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας αποδυνάμωσαν το γερμανικό ενδιαφέρον για τη χώρα. Αντίστοιχα η ελληνική πλευρά μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και το ρόλο που διαδραμάτισε σε αυτήν, τόσο ο Βασιλιάς Κων/νος όσο και η Γερμανία, κράτησε επιφυλακτική στάση έναντι οτιδήποτε γερμανικού.

Κατά την άποψή μου οι «ψυχρές» σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είναι αποτέλεσμα συγκερασμού πολλών αιτιών και δεν μπορούν να ερμηνευθούν βασιζόμενοι μόνο στις θέσεις της μίας πλευράς αλλά θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και εξωγενείς παράγοντες.

Η Γερμανία ως το 1914 δεν έδειχνε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και το γερμανικό εξαγωγικό εμπόριο με τα Βαλκάνια ήταν περιορισμένο. Αρκεί να σημειώσουμε ότι στα 1912 στα κράτη της Βαλκανικής εξάγονταν μόνον το 2,3% του συνόλου των εξαγομένων γερμανικών προϊόντων. Η εξωτερική πολιτική του καγκελάριου Otto von Bismarck δεν εστίαζε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και δεν υπήρξε κανενός είδους προετοιμασία για διείσδυση στα Νοτιοανατολικά (*Drang nach Südosten*).

Τόσο ο ίδιος όσο και αρκετοί εκ των διαδόχων του, θεωρούσαν ότι οι χώρες της Βαλκανικής ανήκαν στη σφαίρα επιρροής, αφενός της Ρωσίας, λόγω πολλών κοινών πολιτισμικών και φυλετικών - σε κάποιες περιπτώσεις - στοιχείων, και αφετέρου της Αυστρίας λόγω εγγύτητας.

Η ανάδειξη της οικονομικής σημασίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης για τα γερμανικά συμφέροντα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι Δυνάμεις της Αντάντ, προχώρησαν στον αποκλεισμό των λιμανιών της Ελλάδας δημιουργώντας προβλήματα στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Η κίνηση αυτή των συμμαχικών δυνάμεων επέσπευσε τα σχέδια του Reich για τη δημιουργία ενός *ευρύτερου χώρου (Großraum)* διάθεσης των γερμανικών προϊόντων.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως μετά τη ρωσική Επανάσταση η Γερμανία άσκησε μία πιο ξεκάθαρη και ενεργητική πολιτική στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η οποία συνοψιζόταν στα εξής: Αποδυνάμωση της Σερβίας, μετατροπή της Ρουμανίας σε μεσαίας ισχύος δύναμη ενώ η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Τουρκία έπρεπε να διατήρησουν το ισχύον status quo.

Σε αυτή τη χρονική στιγμή διάφορες ομάδες πίεσης στη Γερμανία με πρωτοπόρο τον *Alldeutscher Verband* (Πανγερμανικό Σύνδεσμο) ζητούσαν επίμονα την οικονομική επέκταση της Γερμανίας, κυρίως προς τα ανατολικά, με βασικό άξονα στήριξης τις κατά τόπους γερμανικές μειονότητες. Παράλληλα, ενεργοποιήθηκε το γερμανικό ενδιαφέρον για τον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης καθώς κρίθηκε ως σημαντικός τρόπος προορισμού των γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων.

Στην παρούσα εργασία καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια να έρθουν στο φως αρχειακές πηγές, οι οποίες θα βοηθούσαν στην περαιτέρω διερεύνηση των ελληνογερμανικών σχέσεων μετά τη Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών. Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία πολύ γρήγορα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η Γερμανία που προέκυψε μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν μία χώρα διαφορετική από αυτή που ξεκίνησε τον πόλεμο. Κατακερματισμένη, ηττημένη και κυρίως ταπεινωμένη, προσπαθούσε να ανακτήσει τις δυνάμεις της για να επιστρέψει ως Μεγάλη Δύναμη στον ευρωπαϊκό χώρο. Την ίδια εποχή, η Ελλάδα προέλαυνε στη Μικρά Ασία με την παρότρυνση κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας, εκπληρώνοντας το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας. Λίγο αργότερα στη μεγάλη καταστροφή του 1922 η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με το μεγάλο πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων, αλλά και την εσωτερική πολιτική αστάθεια.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι σχέσεις των δύο χωρών, που βρέθηκαν σε αντίπαλους συνασπισμούς, αλλά συνδέονταν μέσω της ελληνικής Βασιλικής Οικογένειας, παρουσίασαν ενδιαφέρουσες διακυμάνσεις.

Η Ελλάδα του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ υπήρξε σαφώς προσανατολισμένη στη γερμανική πολιτική, ενώ εκείνη του Ελευθέριου Βενιζέλου έκλινε προς την αγγλογαλλική πλευρά. Καταλυτικά γεγονότα, όπως η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, αλλά και η Μικρασιατική καταστροφή διαφοροποίησαν τις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών, χωρίς όμως να υπάρξουν δραστικές αλλαγές σε πολιτικό επίπεδο, καθώς τα συμφέροντα των δύο χωρών ποτέ δεν ταυτίστηκαν.

Είναι η εποχή που η Γαλλία στρέφεται προς την Τουρκία και την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας προκειμένου να εξασφαλίσει τα συμφέροντα της στην περιοχή, είτε αυτά αφορούν τα πετρέλαια της Μοσούλης, είτε την παρουσία γαλλικών επιχειρήσεων στην Τουρκία του Κεμάλ. Η Αγγλία από την πλευρά της ενδιαφέρεται περισσότερο για τη

διατήρηση της κυριαρχίας της, έναντι της Ιταλίας στη Μεσόγειο, ενώ παράλληλα, προσπαθεί να αποφύγει την εμπλοκή της σε περιφερειακές διενέξεις.

Τη δεκαετία του 1920 στην Ελλάδα, η διακυβέρνηση της χώρας υπήρξε ιδιαιτέρως ασταθής και οι εκδηλώσεις στρατιωτικών πραξικοπημάτων λειτουργούσαν αποτρεπτικά στις κυβερνήσεις των ξένων χωρών, οι οποίες έχασαν την εμπιστοσύνη τους στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Η προσέγγιση Ελλάδας - Γερμανίας, η οποία ξεκίνησε στις αρχές του 1920 και κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1930, δεν ήρθε μέσα από την πολιτική, καθώς η καχυποψία βάραινε τις όποιες προσπάθειες και των δύο πλευρών. Αντίθετα σταδιακά οι δύο χώρες αναπτύσσουν αλλά και ενδυναμώνουν τις οικονομικές και εμπορικές τους σχέσεις.

Η ανάγκη ανάπτυξης των οικονομιών έπειτα από έναν καταστροφικό πόλεμο ήταν αυτή που οδήγησε τις δύο πλευρές σε στενότερη συνεργασία. Μέσω αυτής η Γερμανία εξασφάλιζε ζωτικό χώρο διάθεσης των προϊόντων της, με τη δημιουργία νέων αγοραστικών κέντρων, ενώ αντίστοιχα η Ελλάδα είχε την ευκαιρία να αποκτήσει την τεχνογνωσία που της έλειπε για τη βιομηχανική της ανάπτυξη και παράλληλα να χρησιμοποιήσει τις εμπορικές της επαφές με τη Γερμανία, ως μοχλό πίεσης έναντι των αγγλογάλλων.

Η γερμανική πλευρά χρησιμοποίησε ως μέσο προσέγγισης τη διπλωματική της αντιπροσωπεία στην Αθήνα, αλλά κυρίως μία ομάδα ελλήνων επιχειρηματιών, οι οποίοι είχαν γαλουχηθεί με τη γερμανική παιδεία. Οι περισσότεροι εξ αυτών υπήρξαν γόνιμοι ευκατάστατων ελληνικών οικογενειών που μετεκπαιδεύθηκαν σε γερμανικά ή γερμανόφωνα πανεπιστήμια. Οι σπουδές τους εκεί τους έδωσαν την ευκαιρία να συγχρωτισθούν με παράγοντες της γερμανικής οικονομικής ζωής και να αποκτήσουν τις κατάλληλες διασυνδέσεις, τις οποίες

αξιοποίησαν στην μετέπειτα επαγγελματική τους πορεία. Είναι ενδιαφέρον ότι οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν έναν κλειστό επιχειρηματικό κύκλο, ο οποίος λειτουργούσε εντός της ελληνικής οικονομίας και έκανε αισθητή την παρουσία του κάθε φορά που η ελληνική κυβέρνηση αποφάσιζε να ξεκινήσει μεγάλα δημόσια έργα.

Παράλληλα με τον κύκλο αυτό λειτουργούσαν και οι μεσάζοντες. Επρόκειτο για άτομα με υψηλές διασυνδέσεις στα ανώτερα κυβερνητικά και στρατιωτικά κλιμάκια, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν σημαντικοί παράγοντες του επιχειρηματικού κόσμου της εποχής. Στόχος τους ήταν μέσω της ανάπτυξης των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων, να αυξήσουν τα κέρδη τους και να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την επέκταση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων επί ελληνικού και γερμανικού εδάφους.

Ο υπερκερασμός των γερμανικών επιχειρήσεων, τις περισσότερες φορές από αγγλικούς και αμερικανικούς ομίλους, οφείλεται εν μέρει στις πολιτικές συνθήκες της εποχής και στην εξάρτηση της Ελλάδας από τους συμμάχους, αλλά εξίσου υπεύθυνη μπορεί θεωρηθεί τόσο η γερμανική διπλωματία, όσο και το γερμανικό τραπεζικό κεφάλαιο.

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών έδειχνε αδιάφορο ως προς τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Στις αναφορές κυρίως του Hans von Schoen, ο οποίος υπηρέτησε ως πρέσβης στην Αθήνα από το 1922 έως το 1926, αλλά και του προξένου στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, διαπιστώνουμε αρκετές φορές μία επιφανειακή ανάλυση και εκτίμηση των γεγονότων η οποία οδηγούσε σε υπεραπλουστευμένες ερμηνείες τόσο των κινήσεων της ελληνικής κυβέρνησης όσο και των συμμάχων. Η αντικατάστασή του von Schoen από τον Martin Renner έδωσε νέα πνοή στις προσπάθειες των γερμανών διπλωματών να προσεγγίσουν την ελληνική κυβέρνηση. Ωστόσο, παρά τις συνεχείς προσπάθειες του γερμανού πρέσβη, ο οποίος επεσήμανε την ανάγκη επίδειξης

ενδιαφέροντος προς την ελληνική πλευρά, δεν υπήρξε άμεση ανταπόκριση από το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών. Οι λόγοι της αδράνειας αυτής εδράζονται τόσο στην αποστασιοποιημένη πολιτική σχέση μεταξύ των δύο χωρών, όσο και στην κακή εσωτερική κατάσταση της Γερμανίας, η οποία υπό συνθήκες οικονομικής κατάρρευσης – τόσο στις αρχές της δεκαετίας του 1920, όσο και στα 1929 - δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει και να διατηρήσει οικονομικά ερείσματα στην Ελλάδα.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για την περιορισμένη παρουσία του γερμανικού κεφαλαίου στην υπό εξέταση περίοδο ήταν η έλλειψη συντονισμού μεταξύ του γερμανικού κεφαλαίου και της πολιτικής ηγεσίας, καθώς πολλές φορές οι «καλές» προθέσεις της γερμανικής κυβέρνησης σκόνταφταν στην άρνηση των γερμανών τραπεζιτών να τοποθετήσουν κεφάλαια στην ελληνική αγορά προκειμένου να διαδραματίσουν έναν σημαντικότερο ρόλο. Το γεγονός αυτό συνεπικουρούμενο από τον ανταγωνισμό των γερμανικών εταιρειών, οι οποίες συχνά μετείχαν στους ίδιους διαγωνισμούς, αποδυνάμωνε τις προσφορές τους και έδινε προβάδισμα στις αγγλοαμερικανικές. Ο ενδογερμανικός ανταγωνισμός δεν αφορούσε όμως μόνον στις εταιρείες, αλλά εκδηλωνόταν και μεταξύ των Συνδέσμων των γερμανών βιομηχάνων. Όπως έχουμε αναφέρει, ο πλέον δραστήριος ήταν ο Σύνδεσμος Σαξώνων Βιομηχάνων, ο οποίος κατέβαλε προσπάθειες μέσω και της δημιουργίας του Ινστιτούτου της Μέσης Ευρώπης στη Δρέσδη, για τη δημιουργία ενός ευρύτερου χώρου διάθεσης των βιομηχανικών προϊόντων της περιοχής του.

Παρά τις αντιξοότητες όμως, μία σειρά σημαντικών δημοσίων έργων που ξεκίνησαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920, κατέληξαν με έμμεσο ή άμεσο τρόπο σε γερμανικές επιχειρήσεις. Η ανάληψη του έργου κατασκευής των σιδηρόδρομων του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου στα τέλη της δεκαετίας του 1920, από την τεχνική εταιρεία του Αλέξανδρου

Ζαχαρίου Τέκτων, όπως και η ανάθεση της εγκατάστασης των αυτόματων τηλεφώνων στην πρωτεύουσα από τη *Siemens* είναι δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Σημαντική παράμετρος για την ανάθεση των τεχνικών έργων σε γερμανικές εταιρείες ήταν η τεχνογνωσία τους. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας στη Γερμανία και τα επιτεύγματά της αποτελούσαν εχέγγυο όχι μόνο για την άρτια κατασκευή ενός σημαντικού δημόσιου έργου αλλά και για τη γενικότερη ανάπτυξη του βιοτεχνικού και βιομηχανικού τομέα στην Ελλάδα, η οποία προσέβλεπε στη μεταφορά τεχνογνωσίας από τη Γερμανία.

Τέλος, στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και ο πολιτισμός. Μέρος της γερμανικής πολιτικής ήταν και είναι η λεγόμενη *Kulturpolitik*, όρος που δεν μπορεί να αποδοθεί με ακρίβεια στα ελληνικά, αναδεικνύοντας έτσι για μία ακόμη φορά τα προβλήματα ορολογίας που ανακύπτουν κατά τη μελέτη των διμερών σχέσεων. Αν απλοϊκά μεταφράσουμε τη λέξη *Kulturpolitik* ως πολιτική του πολιτισμού θα χάσουμε τη βαθύτερη έννοια του όρου, ο οποίος συνδέει την άσκηση πολιτικής από το κράτος με τον πολιτισμό.

Στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών το ζήτημα της άσκησης της *Kulturpolitik* επανήλθε στα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης με την αναδιοργάνωση του αντίστοιχου τμήματος του υπουργείου, το οποίο είχε συσταθεί από την εποχή του Bismarck αλλά παρέμενε αδρανές έως το 1918.⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ Kurt Düwell, *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 71-102.

Στόχος της *Kulturpolitik* ήταν να αποδεσμευθεί από την άσκηση της προπαγάνδας στην κλασσική της μορφή και να εστιάσει περισσότερο στη γερμανική επιστήμη, τη γερμανική λογοτεχνία και την παιδεία, προσδοκώντας μέσω αυτών, άλλοτε να ανακτήσει τη χαμένη της αίγλη και άλλοτε να κερδίσει καινούριους στόχους. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Γερμανική Σχολή Αθηνών και Θεσσαλονίκης καθώς και το σωματείο «Φιλαδέλφεια», αποτελούν σημεία στήριξης και προώθησης αυτής της πολιτικής στην Ελλάδα. Η επαναλειτουργία τους σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έδωσε στη γερμανική πολιτική την ευκαιρία να δημιουργήσει εκ νέου τις βάσεις για την επανασύνδεση των δύο χωρών.

Στη δεκαετία του 1930, και κυρίως κατά τη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας, οι ελληνογερμανικές σχέσεις μπήκαν σε καινούρια φάση, μέσω των συμφωνιών συμψηφισμού (clearing agreements), αλλά και την ταυτόχρονη παρουσία –στις δύο χώρες– απολυταρχικών κυβερνήσεων.

Η άνοδος των Ναζί στην εξουσία και η παράλληλη αλλαγή στην εξωτερική πολιτική της Γερμανίας σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, έθεσε σε νέα πλαίσια τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Γερμανίας για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ως ζωτικού χώρου για την ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτικών της σχεδίων, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση των συμφωνιών συμψηφισμού μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός το οποίο βοήθησε στην περαιτέρω διεύρυνση της Γερμανίας στην ελληνική πολιτική.

Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και η γερμανική κατοχή που ακολούθησε, ανέστειλε την εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, οι οποίες ξαναμπαίνουν σε ορθή πορεία την δεκαετία του 1950.

Συντομογραφίες

I.A.M.M	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
A.Y.E.	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
I.A.E.T.E	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
E.Λ.Ι.Α	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
Γ.Α.Κ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
Π.Ι.Ι.Τ	Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Τήνου
BarchB	Bundes Archiv Berlin
IfZ	Institut für Zeitgesichte
P.A.A.A.	Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes
NL	Nachlaß
P.R.O	Public Record Office
G.F.M	German Foreign Ministry

Αδημοσίευτες Πηγές

ΕΛΛΑΔΑ

I. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (Ι.Α.Μ.Μ)

α) Αρ. Εισ. 146, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή. Φάκελοι Υπουργείο Εξωτερικών 1921-1922.⁷⁹⁷

β) Αρ. Εισ. 173, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου. Υπουργείο Εξωτερικών, Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Υπουργείο Στρατιωτικών, Αλληλογραφία προς και από τον Ελ. Βενιζέλο των ετών 1920-1930. Έντυπα.

γ) Αρ. Εισ. 189, Αρχείο Εύας Palmer-Σικελιανού.

δ) Αρ. Εισ. 229 & 372, Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα, Αλληλογραφία των ετών 1922-1930.

ε) Αρ. Εισ. 537, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή. Εμπορική αλληλογραφία 1920-1933.

στ) Αρ. Εισ. 542, Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα. Ίδρυση, αεροπορίας.

ζ) Αρ. Εισ. 671, Αρχείο Οικογενείας Αγγελίδη, αλληλογραφία εμπορικού οίκου Αγγελίδη.

η) Αρ. Εισ. 706, Αρχείο Στυλιανού Γονατά

II. Ίδρυμα Κων/νος Καραμανλής

α) Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη

III. Ε.Λ.Ι.Α

α) Αρχείο Νικολάου Κυριαζίδη 30/02

β) Αρχείο Παναγή Βουρλούμη 20/03

IV Γενικά Αρχεία του Κράτους

α) Κατάλοιπα Ευθύμιου Κανελλόπουλου

⁷⁹⁷ Το αρχείο Γ. Μπαλτατζή δεν είναι πλήρως ταξινομημένο.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδας (Ι.Α.Ε.Τ.Ε.)

Α) Επιχειρήσεις Σειρά 23

- 1) Προμηθεύς, Σ 23 Υ5, Φακ. 1- 4
- 2) Ανώνυμος Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, Σ 23 Υ6 Φακ 1-3.
- 3) Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε.(Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών ΑΕ Σ 23 Υ35 Φ1
- 4) Ανώνυμος Τηλεφωνική Εταιρεία, Σ 23 Υ37, Φακ. 1,2,5,9

Β) Σειρά 34

- 1) Ανώνυμος Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών και άλλων πόλεων, Σ 34 Υ6, Φακ.51
- 2) ΕΛΕΚΤΡΟΓΚΑΖ, Σ 34 Υ22, Φακ 8
- 3) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Ανώνυμος Εταιρεία Ε.Ε.Ε.Σ, Σ 34 Υ16, Φακ.84

Γ) Σειρά 37

- 1) Τεχνικές Υπηρεσίες. Ανέγερση κτιρίου Χ.Α.Α., Σ37 Υ4, Φακ.64,65,66,68,69,71,71,75-81,95 & Σ37 Υ38, Φακ.12

Δ) Σειρά 40

- 1) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε., Σ 40 Υ8, Φακ. 13993
- 2) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε., Σ 40 Υ9, Φακ. 221

Ε) Σειρά 63

- 1) Ανώνυμος Εταιρεία εναερίων συγκοινωνιών, Σ 63 Υ6, Φακ.32

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε)

1921

Φακ. 17, Υποφάκελος 7, Γερμανία Εσωτερική κατάσταση.

Φακ.28, Υποφάκελος 3, Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία.

Φακ. 34, *Προμήθειες στρατιωτικού υλικού.*

Φακ. 50, *Προξενία στην Ελλάδα, ελληνογερμανικές σχέσεις.*

1922

Φακ. 41, *Υποφ. 3 Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία.*

1923

Φακ.93, *Πρεσβεία Βερολίνου.*

1924

Φακ. Α/5/Π,2 *Η πολιτική μεταβολή στην Ελλάδα.*

Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*

1925

Φακ. Δ/115,5-6, *Εμπορικές συμβάσεις και συμφωνίες με Γερμανία.*

1927

Φακ. 21.4 *Περί Γερμανίας.*

1928

Φακ. 29.2 Α/Π *Περί Γερμανίας.*

1929

Φακ. Α/3/Π, *Σχέσεις Γερμανίας Ελλάδας.*

1930

Φακ. Α/Π *Γερμανία.*

Φακ. Α/Π/1 *Ελληνογερμανικά ζητήματα.*

Αρχείο Βοβολίνη

Φακ.159, *Κ. Βέης*, Φακ.54, *Ν. Βλάχκαλης*, Φακ.225,Ι. *Γαβριήλ*,Φακ. 241, *Κ. Γκέρτσος*, Φακ. 639, *Γ. Μπουρατίνος*, Φακ.482, *Χ. Κατσάμπας*, Φακ. 337 *Ι. Ζάννος*.

DEUTSCHE SCHULE ATHEN

Αρχείο σχολής .

Η.Σ.Α.Π

Αρχείο ηλεκτρικών σιδηροδρόμων.

Αρχείο Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελίστριας Τήνου (Τήνος).

Γερμανία -Βερολίνο

Deutsches Technikmuseum.

AEG Archiv

I. 2. 060 A 02030, *Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen (1920-1924, 1927).*

I. 2. 060 A 02031, *Geschäftsführung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen (1925-1931). Protokolle der Generalversammlungen.*

I. 2. 060 C 1148, *Anmeldung des Warenzeichnes “ Telefunken ” in Griechenland 1924-1944.*

I. 2. 060 C 1981, *Verhandlungen Dr. Karl Schapira mit der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil SA (CSF), Paris. Griechenland Geschäfte.*

I. 2. 060 C 2320, *Gesellschaftsgründungen und Beteiligungen der Telefunken GmbH (1903-1934, 1935-1944).*

I. 2. 060 C 2321, *Verzeichnisse über die Vertagsgebiete, Länder “ A-G ”, (1919-1930).*

I. 2. 060 C 2547, *Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske, Berlin (1927-1941). Berichte betr. des*

Rundfunks in Griechenland 1928 und Errichtung von Senderstationen durch die Konkurrenz .

I. 2. 060 C 2611, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1928-1937). Aufteilung der Aufträge zwischen Telefunken, CSF und Marconi für Griechenland vom 06.03.1928.*

I. 2. 060 C 2613, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1927-1928).*

I. 2. 060 C 2615, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1928-1929).*

Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, (P.A.A.A)

Politische Abteilung

R 901/ 72608, *Jahresübersichten der Deutschen Auslandsvertretungen (2.1929 – 1.1933).*

R 901/ 72612, *Allgemeine auswärtige Politik (8.1920 -6.1935).*

R 901/ 72651, *Völkerbund (8.1923-9.1924).*

R 901/ 72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (3.1920 – 10.1922).*

R 901/ 72653, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (10.1922 – 6.1925).*

R 901/ 72654, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (6.1925 – 12.1926).*

R 901/ 72655, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (12.1926 – 1.1930).*

R 901/ 72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen (6.1920 – 1.1934).*

R 901/ 72672, *König und königliche Familie (3.1920 – 12.1935).*

R 901/ 72673, *Früher regierende Familie (2.1923 – 11.1935).*

R 901/ 72674, *Staatsmänner (8.1920 – 7.1934).*

R 901/ 72675, *Militärs (3.1923 – 2.1936).*

R 901/ 72676, *Pressewesen (10.1921 – 6.1935).*

R 901/ 72677, *Presseberichte (11.1920 – 11.1928).*

R 901/ 72691, *Politische und kulturelle Propaganda (10.1921 – 10.1924).*

Abteilung II, Wirtschaft

R 901/ 88948, *Ausstellungswesen im allgemeinen (7.1927 – 10.1935).*

R 901/ 88949, *Einzelausstellungen (im alphabetischer Reihenfolge) (12.1921 – 2.1936).*

R 901/ 88950, *Auswanderung im allgemeinen (2.1922 – 10.1924).*

R 901/ 88967, *Finanzielle Beziehungen Griechenland zu Deutschland (10.1921 – 2.1922).*

R 901/ 88992, *Handel im allgemeinen (9.1923 – 9.1935).*

R 901/ 88994, *Aussenhandel im allgemeinen (4.1920 – 3.1934).*

R 901/ 88999, *Handelsbeziehungen zu Deutschland (6.1920 – 11.1925).*

R 901/ 89000, *Handelsbeziehungen zu Deutschland (11.1925 – 3.1936).*

R 901/ 89024, *Handelskammern (3.1923 – 7.1924).*

R 901/ 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland (1.1921 – 12.1935).*

R 901/ 89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmuseen, Exportmusterlager, Handelskataloge (10.1921 – 12.1929).*

R 901/ 89030, *Handels- und Wirtschafts-spionage, wirtschaftlicher Landesverrat (11.1920 – 8.1925).*

R 901/ 89039, *Absatzgelegenheiten im Griechenland (11.1921 – 12.1926).*

R 901/ 89047, *Messen und Märkte (4.1920 – 6.1935).*

R 901/ 89069, *Elektrische Industrie, Wasserkraft (5.1922 – 7.1935).*

R 901/ 89070, *Kartelwesen, Trusts (2.1923 – 1.1928).*

R 901/ 89092, *Post-Telegraphen und Fernsprechwesen in Griechenland (10.1921 – 12.1929).*

R 901/ 89094, *Post-Telegraphen und Fernsprechbeziehungen Griechenland zu Deutschland (9.1920 – 2.1934).*

R 901/ 89101, *Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr, u.a (2.1921 – 11.1935).*

R 901/ 28472, *Büro des Reichministers.*

R 901/ 29369 & R 901/ 29371 *Politische Angelegenheiten der Kleinen Entent, Ungarns und der Balkanstaaten.*

R 901/ 35583, *Handakten Köpke.*

R 901/ 35669, *Handakten Wallroth.*

R/105634, *Friedens delegation Paris / Versailles.*

Bundes Archiv

Bestand Auswärtiges Amt (R 901)

R 901/26021, *Die Errichtung deutscher Paßstellen in Griechenland und umgekehrt, 1920-1925.*

R 901/24029, *Sicherheitsleistung für Prozeßkosten im Verkehr mit Griechenland, 1920-1926.*

R 901/24204, *Verhandlungen in Ehescheidungssachen mit Griechenland, 1920-1930.*

R 901/43256, *Zollbeschwerden aus Griechenland anlässlich der Paß- und Zollrevisionen, 1921-1922.*

R 901/65476, 67076, 66578, 45328, *Handelsbeziehungen zu Griechenland, 1921-1935.*

- R 901/43956**, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland*, 1922.
- R 901/24209**, *Grundsätze über das Verfahren und die Kosten bei Erledigung deutscher Ersuchungsschreiben durch die Behörden Griechenlands*, 1922.
- R 901/43039**, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland*, 1922-1930.
- R 901/43254**, *Deutsche Zollbeschwerden gegen Griechenland*, 1922-1935.
- R 901/66703, 63930, 63925**, *Handelsbeziehungen zu Griechenland*, 1923-1935.
- R 901/41078-41085**, *Handelsvertragsverhältnis Griechenland-Deutschland*, 1920-1935.
- R 901/43035**, *Gründung und Erweiterung wirtschaftlicher Unternehmungen*, 1923-1926.
- R 901/43038**, *Zulassung von Unternehmungen zum Geschäftsbetrieb und Grunderwerb in Griechenland*, 1927.
- R 901/24030**, *Die Verhältnisse mit Griechenland wegen Zulassung der beiderseitigen Staatsangehörigen zum Armenrecht*, 1925.
- R 901/43255**, *Zollbeschwerden aus Griechenland gegen Deutschland*, 1925-1933.
- R 901/69377**, *Griechenland. - Deutsche evangelische Gemeinde in Saloniki*, 1925-1939.
- R 901/68719**, *Wirtschaftsbeziehungen zu Griechenland. - Verträge, Abkommen, Protokolle*, 1925-1940.
- R 901/40689**, *Deutsche Konsignationslager in Griechenland und umgekehrt*, 1926.
- R 901/23999**, *Verhandlungen mit Griechenland wegen Abschluß eines Rechtshilfevertrages*, 1926.
- R 901/23989**, *Die Regelung des Rechtshilfeverkehrs zwischen Deutschland und Griechenland in Zivilsachen*, 1927-1932.
- R 901/69494-69496**, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen*, 1920-1933.
- R 901/23996**, *Bevormundung Deutscher in Griechenland und umgekehrt*, 1928.
- R 901/69376**, *Griechenland. - Deutsche evangelische Gemeinde in Athen* 1930-1941.
- R 901/42106-42108**, *Tabak* (1920-1931).

Bestand Reichsministerium des Innern (R 1501)

R 1501/113357, 125759 *Politische Lage in Griechenland, 1921-1934.*

R 1501/101771, *Auswanderung nach Griechenland, 1921-1927.*

R 1501/116622, *Nachrichten über politische Vorgänge in fremden Staaten. - Griechenland, 1922-1924.*

R 1501/126614, *Gesetzgebung fremder Staaten über den Verkehr mit Lebensmitteln, mit Ausnahme von Fleisch und Wein, Griechenland, 1928-1930.*

R 1501/126703, *Wirtschaftsabkommen mit Griechenland, 1928-1930.*

R 1501/12668, *Einfuhr von Wein nach Griechenland, 1929-1933.*

R 1501/126966, *Deutsche Auslandsschulen in Griechenland, 1930-1932.*

R 1501/126999, *Deutsche Auslandsschule Saloniki, 1929-1933.*

INSTITUT FÜR ZEITGESICHTE

IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.*

Siemens Archiv

Benutzerakten 8101, *Siemens in Europa (1904-1966).*

Benutzerakten 10766, *Siemens Hellas, Athen (1920-1944).*

Benutzerakten 7861, *AETE (1920-1945).*

Benutzerakten 13004, *Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co (1921-1932).*

Benutzerakten 9940, *Personalia Kurt Freud (1922-1985).*

Benutzerakten 12865, *Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936).*

Benutzerakten 11577, *Forderung Zachariou Athen (1926-1939).*

Benutzerakten 8726, *Beteiligungen Telephongesellschaften (1929-1944).*

Benutzerakten 10838, *Fernsprechvertrag Griechenland (1930).*

Benutzerakten 10839, *Telephonkonzession Griechenland (1930).*

Benutzerakten 12886, *Telephonkonzession Griechenland (1930-1932)*.

Benutzerakten 9342, *Telephonvertrag Griechenland (1930-1938)*.

Siemens Foto archiv

Sachsisches Stadt archiv. *Leipziger Messe Archiv*, LMA I F 4157, LMA I F 3714, LMA 3710, LMA 4156, LMA 1159.

Δημοσιευμένα Αρχεία-Ημερολόγια

Ζάννας Παύλος (επιμ.), *Αρχείο Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Αλληλογραφία-Μαρτυρίες*, Αθήνα 1997.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, τομ. Α΄-Δ΄, Αθήνα, χ.χ.ε.

Μιχαλακόπουλος Ανδρέας, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, τομ. Α΄, Αθήνα 1962.

Μιχαλακόπουλος Ανδρέας, *Λόγοι*, τομ. Β΄, Αθήνα 1964.

Πάγκαλος Θησεύς (επιμ.), *Αρχείον Θεόδωρου Πάγκαλου*, τομ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1973-1974.

Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυρσός / Π. Δρανδάκης / Φοίνιξ.

Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς.

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη.

Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνόγλωσση

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996.

Ακριβούλης Δημήτριος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928-1932*, Θεσσαλονίκη 2009.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη. Συμβολή στην ιστορία του προοδευτικού κινήματος στην Ελλάδα 1902-1922*, Αθήνα 2009.

Ανδρέου Απόστολος, *Η εξωτερική εμπορική πολιτική 1830-1933. Μετά συντόμου επισκοπήσεως της ιστορικής εξελίξεως της διεθνούς εξωτερικής εμπορικής πολιτικής και της δράσεως της Κ.τ.Ε. επί ταύτης*, Αθήνα 1933.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Αθήνα 1987.

Αντωνίου Γιάννης, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006.

Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, (επιμ. Β. Μοσκόβης), Αθήνα 1993.

Ασημάκης Ιωάννης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος – Αγίας Έδρας 1820-1980. Από τη γαλλική προστασία έως τη σύναψη των διπλωματικών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη 2007.

Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996.

Βαρνακιώτης Ανδρέας, *Ο Ευρωπαϊκός φιλελληνισμός κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1971.

Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μιά πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα 1936-1941*, Αθήνα 2005.

Βελλιάδης Αννίβας, *Μεταξάς – Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936-1941*, Αθήνα 2003.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ.Α+Β, Αθήνα 1970².

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978.

Βερέμης Αθανάσιος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική (1916-1936)*, Αθήνα 1983.

Βερέμης Αθ. - Γουλιμής Γ., (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989.

Γατόπουλος Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, Αθήνα 1947.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωσις....*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως την Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999.

Γουδής Γεώργιος, *Η Ελλάς κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1939-1946*, Αλεξάνδρεια 1947.

Δάγκας Αλέξανδρος – Λεοντιάδης Γιώργος, *Κομιτέρν και Μακεδονικό Ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο*, Θεσσαλονίκη 2008².

Δανιηλίδης Δημοσθένης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1985.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τομ. Α+Β, Αθήνα 1997².

Δερτιλής Γ.Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, τομΑ+Β, Αθήνα, 2005³.

Δέλτα Στέφανος, *Το Κολλέγιον Αθηνών. Δράσις και νέαι κατευθύνσεις του προγράμματός του*, Ψυχικό 1934.

Δημητριάδου Μαρία – Ζάννας Αλέκος (επιμ.), *Πόλεμος εν Πολέμω* (κατάλογος έκθεσης, Θωρηκτό «Γ. Αβέρωφ», Αθήνα (2003).

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Το κομματικό φαινόμενο: μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*, Αθήνα 1993.

του ιδίου, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, Αθήνα 1997

Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Αθήνα 1997³.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830 - 1990*, Αθήνα 1995.

- της ίδιας, *Βιομηχανία και τράπεζες στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1990.

Ελεόπουλος Νικηφόρος, *Σύντομος ιστορία του Κολλεγίου Αθηνών από ιδρύσεως έως σήμερα*, Αθήνα 1960.

Ζαπάντης Ανδρέας, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα 1989.

Fleischer Hagen, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τομ. Α΄+Β΄ Αθήνα 1989, 1995.

Fleischer Hagen, / Σβορώνος Νίκος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα 1989.

Fleischer Hagen,(επιμ.), *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2005.

Herring Gunnar , *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τομ. Α'-Β', Αθήνα 2004.

Hobsbawm Eric, *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998.

Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, 2006.

Θεοδώρου Βάσω, *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1925- 1957). Ιστορία και λειτουργία, Κατάλογος του Αρχείου*, Αθήνα 1994.

Καιροφύλλας Γιάννης, *Οι Έλληνες στη Γερμανία 1700-1966*, Αθήνα 1966.

Καλαφάτη Ελένη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995.

Καλλιτσούνακis Δημήτριος, *Ο καπνός*, Αθήνα 1931.

Καλπαξής Θανάσης, *Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές. Η πολιτική ενός νεαρού έθνους με «παλαιό» πολιτισμό (150 χρόνια Γαλλικής Σχολής Αθηνών)*, Αθήνα 2000.

του ιδίου, *Αρχαιολογία και πολιτική. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Ρέθυμνο 1993.

Καραμανλής Κ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995.

Καρολίδης Παύλος, *Ο Γερμανικός φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου*, Αθήνα 1917.

Καφετζάκη Γ., *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003.

Κλάψης Αντώνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1926-1928*, Αθήνα, 2009.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, (μτφ. Φ - Μ. Βεϊνόγλου), Αθήνα 1997.

Κονδύλης Θάνος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932)*, Αθήνα 2009.

Κοππά Μαριλένα, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας). Τρεις και μια περιπέτειες*, Αθήνα 2002.

Κοτζιάς Αλέξανδρος , *Ο Εθνικός Διχασμός. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος* Αθήνα χ.χ.

Κύρου Αλέξης, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Αθήνα 1984.

Λαμπιδης Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1989².

Λάππας Κων/νος, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.

Λάσκαρις Σ., *Ο φιλλεληνισμός εν Γερμανία κατά την ελληνικήν επανάστασιν*, Αθήνα 1930.

Λεονταρίτης Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Αθήνα 2000.

του ιδίου, *Από τη δόξα στη συμφορά (1915-1922). Η άδικη εκτέλεση των Έξι*, Αθήνα 2005.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993.

Λιγνάδης Τάσος, *Η Ξενική Εξάρτησις κατά την Διαδρομήν του Νεοελληνικού Κράτους (1821-1945). Πολιτική Διαμόρφωσις-Εθνική Γη - Δανειοδότησις*, Αθήνα 1975.

Λούλος Κώστας, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991.

Μακρυδημήτρης Αντώνης, *Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδας*, Αθήνα 1997.

Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τομ.Γ', Αθήνα 1978.

Μαστρογεώργης Γεώργιος, *Όψεις των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 2007.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή χ.χ.ε.

Μελετόπουλος Μελέτης, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα, 1994.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Νικολακόπουλος Ηλίας, Fleischer Hagen (επιμ), *«Εχθρός εντός των τειχών». Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006.

Μπίρης Κων/νος, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994.

-του ιδίου, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

Νικολόπουλος Νίκος, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα 2007.

Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Β1 «Βιομηχανία-Εμπόριον», Αθήνα 1923.

Παντελάκης Νίκος, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1899-1956)*, Αθήνα 1991.

του ιδίου, *Συμμαχικές πιστώσεις: κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.

Παξιμαδοπούλου - Σταυρινού Μιράντα, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα 1997.

Παπαϊωάννου Δ, *Μειονότητες, Πρόσφυγες-ανταλλάξιμοι*, Ρόδος 1992.

Παπανδρόνιου Γεώργιος, *Η γέννηση και η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2005.

Παπαστράτος Ευάγγελος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964.

Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006.

Πετσάλης Α., *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*, Αθήνα 1930.

Πιπινέλης Παναγιώτης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)*, Αθήνα 1948.

Πλέχοβα Όλγα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002.

Πρόντζας Ευάγγελος, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνική διάσταση της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988.

του ιδίου, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τομ. Α' 1922-1935, Αθήνα 1995.

Rösner Curt, *Η Αιωνία Ελλάς*, Αθήνα 1944,

Σβολόπουλος Κων/νος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999.

του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 - 1945*, Αθήνα 2002⁹.

του ιδίου, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928 - 1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1974.

του ιδίου, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2009.

Σταματίου Γεώργιος, *Αναργύρειος και Κοργιαλένειος Σχολή Σπετσών. Ένα υποδειγματικό κολλέγιο*, Σπέτσες 2003.

Συλλογικό, *Η Ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα 1998.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, *Η Ιταλία στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

Schremm Ehrengard, *Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941/1944*, Αθήνα 2003.

Τζιοβάρας Γρηγόρης, *Κυβερνήσεις 1833-1996. Τα υπουργεία μας*, Αθήνα 1996.

Todorova Maria- Hroch Miroslav, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα 1996.

της ίδιας, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 2002.

Τσιτσελίκης Κων/νος, (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006.

Τσοτσορός Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 2004.

Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική. Η περίπτωση του Δεύτερου Προσφυγικού Δανείου 1926-1928*, Αθήνα 2009.

της ίδιας, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912 - 1940)*, Αθήνα 1996.

Κ. Β. Φασουλής, *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ της Ελλάδας (1837-1996)*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1997.

Φιλίππης Δημήτρης, *Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2005.

Wright Martin, *Πολιτική δυνάμεων*, Αθήνα 1994.

Χατζιώτης Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871-1979*, Αθήνα 2005.

Χεκίμογλου Ε. – Ρούπα Ευφροσύνη, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσσαλονίκη 2000.

Χριστοδουλίδης Θ., *Διπλωματική Ιστορία. Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Αθήνα 1991.

Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996.

β) Ξενόγλωσση

Abelein Manfred, *Die Kulturpolitik des deutschen Reiches und Bundesrepublik Deutschland*, Köln 1968.

Alff W., *Materialien zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte*, Frankfurt 1976.

Alexander P. Alec, *Greek Industrialists. An Economic and Social Analysis*, Athens 1964.

Anderson Kevin, *Lenin Hegel & Western Marxism: A critical study*, University of Illinois, 1995.

Anderson M., *The Eastern question 1774-1923: A study in international relations*, London / New York 1966.

Apostolopoulos Dimitrios, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, Frankfurt 2004.

Augoustinos G., *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London /Ohio 1992.

Barth Wilhelm, *Geschichte der deutschen Gesellschaft Philadelphia in Athen mit einem Abhang zur Geschichte des deutschen griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Ersten Weltkrieg bis 1997)* von Gustav Auernheimer, Athen 2001.

Barth Wilhelm - Kehrig-Korn Max, *Die Philhellenzeit*, München 1960.

Beaud M, *Histoire du capitalisme de 1500 a nos jours*, Paris, Seuil, 1987.

Bernard Philippe – Dubief Henri, (Translated by Anthony Forster), *The decline of the Third Republic 1914-1938*, Cambridge University Press 1985.

Böttner Helmut, *England greift nach Südost-Europa*, Wien- Leipzig 1939.

Botsiou K., *Griechenlands Weg nach Europa: von der Truman – Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Frankfurt 1998.

Brewer Anthony, *Marxist Theories of Imperialism. A critical survey*, London 1990.

Brunau Max, *Das Deutschtum in Mazedonien*, Stuttgart, 1925.

Bukharin Nikolai, *Imperialism and World Economy*, Monthly Review Press, 1973.

Burgwyn James, *Italian foreign policy in the interwar period 1918-1940*, Präger 1997.

- Cassimatis Louis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio 1988.
- Chirot Daniel(eds.), *The origins of backwardness in Eastern Europe: economics and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*, Berkeley 1989.
- Clark Bruce, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, London 2006.
- Costigliola Frank, *Awkward Dominion. American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe 1919-1933*, Cornell 1984
- Dritsas Margarita, *Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective*, Upsala 1993.
- Deved Alexandre, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne*, Paris 1929.
- Deutsches Bank (eds.), *Das Protektorat Böhmen und Mähren im deutschen Wirtschaftsraum*, Berlin 1939.
- Deutsches Bank (eds), *Das Land Österreich im deutscher Wirtschaftsraum*, Berlin 1938.
- Drakulic Slavenka, *Balkan express: fragments from the other side of war*, New York 1993.
- Eiswaldt Erich, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928.
- Etmektsoglou Gabriella, *Axis Exploitation of Wartime Greece 1941-1943*, (Unpublished Ph. D. Thesis) Emory 1998.
- Evangelische Kirche Deutscher Sprache in Griechenland 1837-1987. Festschrift zum 50jährigen Jubiläum*, Athen 1987.
- Fast Kirsten/.Thorbecke J (επιμ.), *Griechen und Deutsche. Bilder vom Anderen*, Stuttgart 1982.
- Fischer Fritz, *Germany's War Aims in the First World War*, New York 1963.
- drsb., *War of Illusions. German Politics from 1911-1914*, New York 1975.
- drsb., *Büdnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945*, Düsseldorf 1979.
- Fleury Antoine, *Le pénétration allemande au Moyen- Orient 1919-1939*, Genève 1977.
- Fulbrook Mary, *A Consice History of Germany*, Cambridge 1994².

- drsb., *The Divided Nation: A History of Germany 1918-1990*, Oxford 1991.
- Gibbons A. Herbert, *Βενιζέλος μια βιογραφία (1864-1920)*, Αθήνα 2008.
- Glarson A., *Die deutsche Elektroindustrie und der Absatz ihrer Erzeugnisse in der Nachkriegszeit*, Hamburg 1933.
- Grimm Gerhard & Nikolaou Theodor (hrsg.), *Bayerns Philhellenismus, Symposium an der München 22 und 23 November 1991*, München 1993.
- Gross Hermann, *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*, Leipzig 1934.
- drsb., *Südost-Europa – Bau und Entwicklung der Wirtschaft*, Leipzig 1937.
- Grotious H., *De jure belli ac pacis libri tres*, (μετφ.) F.W.Kelsey, Prolegomena, New York 1964.
- Gyömörey L., *Griechenland. Ein europäischer Fall*, Wien/Hamburg 1979.
- Hafeneder T., *Das Haus Siemens von der Weltwirtschaftskrise bis zum Zusammenbruch des Deutschen Reiches*. (Unpublished Ph.D Thesis), München 1972.
- Haftendorn H. (hrsg), *Theorie der internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der internationalen Beziehungen*, Hamburg 1975.
- Halecki Oskar, *Borderlands of western civilization: a history of East Central Europe*, New York 1952.
- Hancock W., *Smuts: The Sanguine Years, 1870-1919*, Cambridge 1962.
- Hänsel Bernhard (επιμ.), *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19 und 20 Jahrhundert*, München 1990.
- Hansen Jens Godber, *Das Dörpfeld-Gymnasium in Athen. Geschichte und Gestalt einer Auslandschule*, Kiel 1971.
- Haupts L., *Deutsche Friedenspolitik*, Düsseldorf 1976.
- Hayes Peter, *Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era*, Cambridge University Press 1987.
- Heisenberg A., *Der Philhellenismus einst und jetzt*, München 1913.
- Heppner Harald / Katsiardi-Hering Olga (hrsg.), *Die Griechen und Europa*, Wien 1998.
- Herb Guntram Henrik, *Under the map of Germany: Nationalism and propaganda 1918-1945*, London 1997.

Hilferding R, *Das Finanzkapital*, Berlin 1955².

Hillgruber A., *Kontinuität und Diskontinuität in der Deutschen Außenpolitik von Bismarck bis Hitler*, Düsseldorf 1969.

drsb., *Großmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert. 3 Beiträge zum Kontinuitäts problem*, Düsseldorf 1974.

Hirschon R(επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003.

Höpfner Hans – Paul, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983.

Hovi K., *Cordon Sanitaire ou Barrière de l' Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1918-1919*, Turku Finland 1975.

Jantzen Ulf, *Einhundert Jahre Athenener Institut 1874-1974*, Mainz 1986.

Jarush Konrand – Geyer Michael, *Shattered Past. Reconstructing German Histories*, Princeton & Oxford 2003.

Jelavich Barbara, *The History of the Balkan*, Vol I –II, Cambridge 1983.-

Jordan Lothar / Kortländer Bernd (hrsg.), *Archiv und Gedächtnis. Studien zur interkulturellen Überlieferung*, Leipzig 2000.

Jordan Nicole, *The popular front and central Europe. The dilemmas of French impotence 1918-1940*, Cambridge University Press 1992.

Kaes Anton-Jay / Martin-Dimensberg Edward (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley 1995.

Kaplan Robert, *Balkan gohsts: a journey through history*. New York 1993.

Karagiannis Alexander, *Greece's Quest for Empire at the Paris Peace Conference, 1919-1920. The Diplomacy of Illusions*, (Unpublished Ph. D. Thesis), Indiana University, 1981.

Kerker A. (hrsg), *Griechenland-Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998.

Kiosseoglou Th., *L' Échange forcè des Minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926.

Kletzin Birgit, *Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung*, Reihe: Region – Nation Europa, Münster 2002, 19-20.

Kloosterhuis J., *Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 1994.

Knapp Manfred (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt – New York 1975.

Kocka J., *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914*, Stuttgart 1963.

Kolb E., *The Weimar Republic*, London 2001⁷, (translated by P.S.Falla).

Komjathy Thiamer Anthony, *The crises of France's East Central European Diplomacy 1933-1938*, Columbia University Press, New York 1976.

Kotsowillis Konstantinos, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I von Bayern*, München 1995.

drsb., *Die Griechenbegeisterung der Bayern unter König Otto I*, München 2007.

Koutsoukou Fedra, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008.

Kriekoukis Charilaos, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930.

Krüger P., *Deutschland und die Reparationen 1918/1919. Die Genesis des Reparationsproblems in Deutschland zwischen Waffenstand und Versailler Friedensschluss*, Stuttgart 1973.

Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.

Lampe John & Marvin Jackson, *Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations*, Bloomington, 1982.

Lampe John, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006.

Lazaridu Olga, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch-griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen 1949-1958*, (Unpublished Ph. D Thesis), Bonn 1992.

Lee M. & Michalka W., *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?*, 1987.

Legg K., *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969.

Leibrock Otto, *Der Südosten, Großdeutschland und das neue Europa*, Berlin 1941.

Leon George , *Greece and the Great Powers*,Thessaloniki 1974.

Leontopoulos, Konstantinos, *Deutsche – griechische Begegnungen & Griechen in Berlin*, Berlin 2005.

Llewellyn Smith M, *To όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002.

Louis W., (eds), *The Origins of the Second World War: A.J.P. Taylor and His Critics*, New York 1972.

Luxemburg Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1913, 2^η έκδοση Frankfurt 1969.

Macartney C.A. – Palmer A., *Independent Eastern Europe*, London 1962.

McDougall A., *France's Rhineland Diplomacy, 1914-1924. The last Bid for a balance of Power in Europe*, Princeton 1978.

Mann Golo, *The history of Germany since 1789*, London 1996.

Marchand Suzanne, *Down from Olympus: Archaeology and philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996.

Mark S., *Innocent Abroad. Belgium at the Paris Peace Conference of 1919*, Chapel Hill 1981.

Mayer J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*, New York 1969.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic*, Berkeley, 1983.

Meyer H., *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague 1955.

Mommsen W., *Imperialismustheorien*, Göttingen 1977.

drsb., *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt 1971.

drsb., *Max Weber and German politics 1890-1920*, University of Chicago Press, 1984.

Moses A., *Politics of Illusion. The Fischer-Controversy in German Historiography*, London 1975.

Newmann K, *Zerstörung und Selbstzerstörung der Demokratie, Europa 1918-1938*, Köln 1965.

Neumann Friedrich, *Mitteleuropa*, Berlin 1915.

Niedhart G.(eds), *Kriegsbeginn 1939. Entfesselung oder Ausbruch des Zweiten Weltkrieges?* Darmstadt 1976.

Olsson Sven – Olaf, *The Nordic countries 1919- 1939: trade and trade policy in the tough times*, Lund 2003.

OSRAM (eds), *100 years of OSRAM-Light has a name*, München 2006.

Pantazopoulos N., *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*, Thessaloniki 1986.

Papanastasiou Nikolaos, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische (1936-1941)*, (Unpublished Ph.D Thesis) Augsburg 2000.

Pelt Mogens, *Tobacco Arms and Politics, Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-1941*, Copenhagen 1998.

drsb., *Tying Greece to the West: US-West German – Greek relations 1949 - 1974*, Copenhagen 2006.

Pentzopoulos Dimitris, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, London 2002.

Peterson N. Edward, *Hjalmar Schacht. For and against Hitler. A political - economic study of Germany 1923-1945*, Boston 1954.

Petsalis-Diomidis Nikos, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1979.

Peukert Detlev, *The Weimar Republic*, New York 1993.

Pohl Manfred, *Emil Rathenau und die AEG*, Berlin – Frankfurt am Main, 1988.

Polponsky A, *The little Dictators. – The history of Eastern Europe since 1918*, London 1975.

Quack – Eustathiades Regine, *Der deutsche Philehellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, München 1984.

Ranki Gyorgy, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th centuries*, New York 1974.

Richter Heinz, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936-1946*, Frankfurt 1973.

Rizopoulos X., *Greece at Paris Peace Conference, 1919: Venizelos and the Greek Territorial Problem: From the Armistice to Versailles (November 1918-June 1919)*, (Ph.D. Thesis), Yale University, 1963.

Robinson Ronald / Gallagher John / Denny Alice , *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, London & Basingstoke, 1981.

Röhl G., *From Bismarck to Hitler, The problem of Continuity in German History*, London 1970.

Rosenbaum Kurt, *Community of fate. German Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse New York, 1965.

Rössler H.(eds.) *Die Folgen von Versailles, 1919-1924*, Göttingen 1969.

Rothschild J, *East-Central Europe between the two World Wars*, London 1979.

Sachse Carola (hrsg), *“Mitteleuropa und Südosteuropa” als Planungsraum. Wirtschafts und Kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*. Göttingen 2010.

Salomon Felix, *Der britische Imperialismus*, Leipzig 1916.

Schulz G., *Revolution und Friedensschlüsse, 1917-1920*, München 1974.

Seton-Watson H., *Osteuropazwischen den Kriegen 1918-1941*, Paderborn 1948.

Scott D.J, *Siemens Brothers 1858-1958*, London 1958.

Shaw George Bernard, “ Common Sense about the War ”, *Special War Supplement to the New Statesman*, London 1914.

Schröter Verena, *Die deutsche Industrie auf dem Weltmarkt 1929 bis 1933. Aussenwirtschaftliche Strategien unter dem Druck der Weltwirtschaftskrise*, Frankfurt, Bern, New York, 1984

Sösemann Bernd, *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutschland: Griechische Gesellschaften in Berlin*, Berlin 1994.

Stavrianos L, *The Balkans since 1453*, New York 1958.

Stergiou Andreas, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik: Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, Mannheim 2001.

Τζερμιάς Παύλος, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986.

Taylor A., *The Origins of the Second World War*, London 1961.

Teichova Alice, *An Economic background to Munich: International business and Czechoslovakia 1918-1938*, Cambridge 1974.

Temperley H., *A history of the Peace Conference of Paris*, London 1924.

Terhaar Bernhard, *Die deutsch-griechischen Wirtschaftsbeziehungen*, Köln 1961

- Thanopoulos Georgios, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987.
- Thiel Reinhold, *Argo – Reederei und Atlas Levante-Linie. 100 Jahre Bremische Seeschifffahrt*, Bremen 1994.
- Todorova Maria, *Balkan identities: Nation and Memory*, Hurst, London, (New York University Press), 2003.
- Trapp Erich, *3000 Jahre griechische Kultur*, St. Augustin 1997.
- Turczynski Emmanuel, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Otto*, München 1959.
- drsb., *Sozial und Kulturgesichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Mannheim & Möhnesee, 2003.
- Veloudis Giorgos, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam 1983.
- Waller E., *Studien zur Finanzgesichte des Hauses Siemens*, (Unpublished Ph. D. Thesis) Siemens Archiv .
- Warwick Palmer Alan, *The lands between: a history of East-Central Europe since the Congress of Vienna*, New York 1988.
- Xylander Marlen von, *Die deutsche Besatzungsherrschaft auf Kreta 1941-1945*, Freiburg 1989.
- Yfantis Monika, *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1949-1955*, (Unpublished Ph.D. Thesis) Düsseldorf 1999.
- Zacharioudakis Emm., *Die deutsch – griechischen Beziehungen 1933-1941*, Husum 2002.
- Yanoulopoulos Yanis , *The Conference of Lausanne, 1922-1923*, (Ph.D thesis), Birkbeck College, University of London, 1974.
- Ζαρίφη Μαρία, *German science as a tool of foreign cultural policy and proraganda? The scientific relations between Greece and the Third Reich: A case study*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Florenz 2005.
- Zeck Hans, *Die Deutsche Wirtschaft und Südosteuropa*, Leipzig – Berlin 1939.
- Zieburg G., *Grundfragen der deutschen Außenpolitik seit 1871*, Darmstadt 1975.

ΑΡΘΡΑ

α) Ελληνόγλωσσα

Αναστασιάδης Γ., « Παρακολουθώντας τις συνθήκες επιβίωσης και την ένταξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά το 1922-24 μέσα από τον ημερήσιο τύπο της », *Πρόσωπα προσφύγων*, Θεσσαλονίκη 1992.

Ανδρεάδης Α., « Η ελληνική πολεμική δημόσια οικονομία », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ. ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 585-587.

Βερέμης Θάνος, « Η δικτατορία του Πάγκαλου », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα, 290-296.

του ιδίου, « Οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923-1925) », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Αθήνα 285-290.

Βιρβιδάκης Γ., « Θεσσαλονίκη: Ραδιοφωνική πρωτοπορία », *Ραδιοτηλεόραση* 1987, τχ. 891.

Βουρλούμης Π., « Το οικονομικόν μέλλον της Ελλάδος », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ.Γ, Μάρτιος 1928, 123-128.

Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, « Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της ελληνοβρετανικής συνεννόησης (1912-1913) », *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1987, 87-100.

Γιαννακόπουλος Γ., « Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Μικρασιατική καταστροφή και κοινωνία*, 9 (1992), 283-291.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, « Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από τον Σεπτέμβριο του 1921 έως τον Αύγουστο του 1922 », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα 1978, 186-200.

του ιδίου, « Η διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα 1978, 260-271.

Fleischer Hagen, « Η κατάπνιξη της «εξέγερσης» στη γερμανοκρατούμενη ελληνική Μακεδονία », Σεπτ. - Οκτ. 1941. *Μνήμων* 7 (1979-1980), 182-187.

- του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο*, Αθήνα 2003, 87-120.

- του ιδίου, « Το πρόβλημα της ποσοτικής αναλογίας (Sühnequote) στα γερμανικά αντίποινα κατά την Κατοχή ». *Μνήμων*, 7 (1979-1980), 187-195.

-του ιδίου, « Νέα στοιχεία για τη σχέση γερμανικών αρχών κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας ». *Μνήμων* 8 (1980-1982), 189-203.

- του ιδίου, « Επαφές μεταξύ των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριοτέρων οργανώσεων της Ελληνικής Αντίστασης: Ελιγμός ή συνεργασία », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, 91-115.

- του ιδίου, « Η ναζιστική εικόνα για τους (Νεο-)Ελληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές κατοχής », *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, 369-394.

- του ιδίου, « Η Μάχη της Κρήτης. Σκέψεις για μία νέα προσέγγιση », *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*. Κρήτη 1988, 503-520.

- του ιδίου, « Γεωστρατηγικά σχέδια της Ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη ». *Τα Ιστορικά*, 16 (1992), 135-158.

του ιδίου, « Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944 ». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, 8-57.

του ιδίου, « Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού πολέμου? Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική 'Αναμόρφωση' ». *Ιστορικό Τοπίο και Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα 2000, 199-224.

του ιδίου, « Στενή η πύλη του 'Ελεύθερου Κόσμου' - Περιορισμοί στην ελεύθερη διακίνηση προς και από την εμφυλιοπολεμική Ελλάδα », *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από τη Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος '45 - Αύγουστος '49*, Αθήνα 2002, 264-286.

του ιδίου, « Το "κατοχικό δάνειο" και η γερμανική οφειλή προς την Ελλάδα ». *Πολεμικός Τύπος*, τχ. 49 (Φεβ. 2003).

του ιδίου, « Δάφνες, πολιτική και μνήμες: Γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη ». *Διεθνής Επιθεώρηση*, τχ. 22 (Δεκ. 1994).

του ιδίου, « Σχολείο και Πόλεμος », *ΑρχειοΤάξιο*, 9 (Μάιος 2007).

του ιδίου, « Η γερμανόφωνη παιδεία και "Kulturpolitik" στη Μακεδονία, 1940 -1944 », *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 179-187.

του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, 87-120.

Καλπαξής Θανάσης. « Επιρροές της γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης του 19ου αιώνα στην κατασκευή της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας », στο Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.) *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι*, Αθήνα 1996 41-58.

Καραγιάννη Στέλλα, « Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου », *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 57-58.

Κατσάπης Κ., « Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Πέρα από την καταστροφή . Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, 127-147.

Κιτροέφ Αλέξανδρος, « Η υπερατλαντική μετανάστευση », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922, Οι απαρχές*, τομ. Α1, Αθήνα 123-165 .

του ιδίου, « Εμπορικές παροικίες και μετανάστες », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τομ. Β1, Αθήνα 2002, 361-283.

Κουμπούρη Ειρήνη, « Ιδιωτική εκπαίδευση στην Πάτρα από το 1919 έως το 1969 », Ανακοίνωση στο 20^ο Συνέδριο *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002.

Κωστής Κ, « Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992).

Λούβη Λίνα, « Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 391-415.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, « Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά », *Ιστορικά* (εφημερίδα Ελευθεροτυπία), τχ. 57 Αθήνα 2000.

Μίνογλου Ιωάννα, *Τραπεζίτες και οικονομική ανάπτυξη: Οι δραστηριότητες των αγγλοελληνικών τραπεζικών ομίλων στο Μεσοπόλεμο*, 94^η Συνάντηση ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε, Αθήνα 1989, 19-21.

Παπαναστασίου Νίκος / Η. Fleischer, « Το «οργανωμένο χάος». Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Γ1, Αθήνα 2007 101-142.

Πάλλης Α., *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για την διεθνή θέση της Ελλάδος*, Ομιλία στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1933.

Πετσάλης-Διομήδης Νικόλαος, « 1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβαιωμένα », *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, 101-118.

Πολυχρονοπούλου Όλγα, « Οι βασικές αναφορές των πρώτων αρχαιολόγων . Ο μύθος θεμελιωτής μιάς επιστήμης », *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ.86, Μάρτιος 2003, 19-23.

Pelt Mogens, « Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού. – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο », *Η Ελλάδα* ' 36-'49. *Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, 2003, 370-399.

Σαχίνης Δούκας, « Επισκόπησις γερμανοελληνικής δράσεως », *Hellas*, Jahrgang 7, Numm.1, Hamburg 20 Oktober 1927.

Σβολόπουλος Κ., « Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας », *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα (1999) 93-120.

Σβορώνος Νίκος, « Ελληνική ιστορία 1940-1950: Τα κύρια προβλήματα », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984.

Saillens J., « Η Γαλλία εν τη ελληνική αγορά », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ.ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 128-130.

Ταχογιάννης Γ., « Προσοχή! Προσοχή! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός της Θεσσαλονίκης », *Μακεδονία* 16-5-1936.

Φασουλάκης Στέριος, « Γερμανικές καταβολές του ελληνικού Πανεπιστημίου και ελληνικές αμφισβητήσεις του γερμανικού Πανεπιστημίου », *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Πανεπιστήμιο. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α', Αθήνα 1989, 99-104.

Χατζηδάκης Γ., « Μαθητές πρωτοπόροι », *Ραδιοτηλεόραση*, τχ. 1292, 11/1994.

του ιδίου « Η ραδιοφωνική πρωτοπορία στο Ναυτικό », *Ραδιοτηλεόραση*, τχ. 1924, 3/2/1994.

Ziebarth Erich, « Περί της εργασίας του γερμανο-ελληνικού συνδέσμου », *Μακεδονικόν ημερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1935, 87-88.

Ωρολογάς Αλέξανδρος, « Ο Χρήστος Τσιγγιρίδης ο ιδρυτής του Ραδιοφωνικού Σταθμού », *Εφημερίδα Θεσσαλονίκη*, 12 Νοεμβρίου 1963.

β) Ξενόγλωσσα

Alexandris A., “ Religion or Ethnicity: The identity issue of the Minorities in Greece and Turkey ”, in R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003, 117-131.

Andreopoulos George, “ The International Financial Commission and Anglo-Greek Relations (1928-1933) ”, *The Historical Journal*, Vol. 31, No.2 (June 1988), 341-364.

Augustinos Gerasimos, “ Consciousness and history: nationalist critics of Greek society, 1897-1914 ”, *East European quarterly*, New York 1977, 1-182.

Barth Wilhelm, “ Zur Geschichte der Athener Universität ”, *Hellas Jahrbuch* 4 (1937).

Berndt Roswitha, “ Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926-1931) ”, *Grundfragen der deutschen Aussenpolitik seit 1871*, (Hrsg) Gilbert Ziebur, Darmstadt 1975, 305-336.

Berghahn V., “ Fritz Fischer und seine Schüler ”, *Neue Politische Literatur*, 19 (1974), 143-154.

Berov L., “ Le capital financier occidental et les pays balkaniques dans les années vingt ”, *Etudes Balkaniques* 2-3, Sophia 1965, 139-169.

Bochotis Th. ,“ Archaeology and Politics: The "Greek - German" excavations at Olympia 1869-1875. Ανακοίνωση στο συνέδριο *Ancient Monuments and Modern Identities. The history of Archaeology in 19th and 20th century Greece*, Cambridge 25-27.5.2002.

Böhme H., “ Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des Deutschen Imperialismus ”, *Der Moderne Imperialismus*, Stuttgart 1971.

Cole C., “ Critics of the Taylor View of History ”, *The Wiener Library Bulletin* 22 (1968).

Coulmas Danae, “ Hellenismus als Kulturleistung. Altgriechisches Erbe als Kristallisationselement des neuzeitlichen Kulturverständnisses ”, in Borman Alexander von (επιμ.), *Ungleichzeitigkeiten der europäischen Romantik*, Würzburg 2006, 63-95.

Dritsas Margarita, “ Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period ”, *Universal Banking in the Twentieth Century*, England 1994, 229-245.

dsb., " Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective ", *Upsala Papers in Economic History, Working Paper 10*, Upsala 1993, 1-32.

Eideneier Hans, " Hellenen und Philhellenen ", *Griechen und Deutsche, Bilde vom Anderen*, Stuttgart 1982, 63-75.

Fisher Allan, " The German Trade Drive in Southeastern Europe ", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-170.

Fisher Fritz, " Zum Problem der Kontinuität in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler ", *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus. Aufsätze und Vorträge aus drei Jahrzehnten*, Düsseldorf 1977.

Fleischer Hagen, " Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ", *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 321-339.

drsb, " Deutsch – Griechische Beziehungen nach dem zweiten Weltkrieg ", *Der Neubeginn in den Deutsch-Griechischen Beziehungen nach dem zweiten Weltkrieg und die "Bewältigung" der jüngsten Vergangenheit*, Thessaloniki 1991, 81-168.

drsb, " Post Bellum. Das deutsche Venizelos-Bild nach dem Ersten Weltkrieg ", *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Frankfurt 1993, 209-249 .

drsb, " Kollaboration und deutsche Politik im besetzten Griechenland ", *Okkupation und Kollaboration (1938 - 1945)*, Berlin / Heidelberg 1994, 377-396.

drsb, "Die deutschsprachige Presse in Griechenland " *Athener Zeitung*, 20.10. - 22.12.1995.

drsb, " Greek Jewry and Nazi Germany: The Holocaust and its Antecedents ", *Les Juifs en Grèce: Questions d'Histoire dans la Longue Durée*, Αθήνα 1995, 185-208.

drsb, " Die deutsche Militärverwaltung in Griechenland ", in Wolfgang Benz et al. (επιμ.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998, 63-92.

drsb, " Die "Viehmenschen" und das "Sauvolk". Feindbilder einer dreifachen Okkupation: Der Fall Griechenland ", *Kultur - Propaganda - Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin 1998, 135-169.

drsb, " Europas Rückkehr nach Griechenland. Kulturpolitik der Großmächte in einem Staat der Peripherie ", *Die Griechen und Europa*, Βιέννη 1998, 125-191.

drsb, " Abstumpfung und verminderte Entschlußfreudigkeit. Deutsche Administration im besetzten Griechenland ", *Das organisierte Chaos. "Ämterdarwinismus" und*

Gesinnungsethik" - Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft. Berlin 1999, 77-92.

drsb., " Deutsche 'Ordnung' in Griechenland 1941 - 1944 ", *Von Lidice bis Kalavryta: Widerstand und Besatzungsterror*, Berlin 1999, 151-223.

drsb., " Das griechische Memorandum zur Washingtoner 'Conference on Holocaust-Era Assets': Vor- und Nachbemerkungen ". *Thetis*, 7 (2000), 363-372.

drsb., "Kriegsverbrechen in Griechenland: Schuld ohne Sühne ", *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Darmstadt 2001, 208-221.

drsb., " KZ-Häftling und Partner: Einige Anmerkungen zu den wechselvollen Beziehungen des Generals Alex. Papagos zu Deutschland, 1935-1955 ", *Hellenika*, 1988, 95-105.

drsb., " Post-war Relations between Greece and the German States: A Reevaluation in the Light of German Unification ", *The Southeast European Yearbook 1991* (1992), 163-178.

drsb., "Vom Kalten Krieg zur ‚Neuen Ordnung‘ – Der Faktor Griechenland in der deutschen Außenpolitik ", *Die Balkanländer im Europa der Gegenwart*, Θεσσαλονίκη 1994, 63-82.

drsb., "The Past Beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History After the Collapse of Communism: A Stroll Through the International Press ", *Historein*, 4 (2004), 45-130.

drsb., " Deutsche 'Wiedergutmachung' in Griechenland ", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 56: 5/6 (2005), 308-315.

drsb., " Authoritarian Rule in Greece (1936 – 1974) and its Heritage ", *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, New York/Oxford 2006, 237-275.

drsb., " Endlösung der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland ", *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2006, 474-534.

Fleischer Hagen – Konstantinakou Despina, " Ad calendas graecas? ", *Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung, Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000*, Göttingen 2006, 375-457.

Frieden Jeff, " Sectoral Conflict and Foreign Economic Policy 1914-1940 ", *International Organization*, Vol 42, No1, The State and American Foreign Economic Policy (Winter 1988), 59-90.

Gaitanides J., “ Das Regime Papagos. Griechenlands Stabilisierungsexperiment ”, *Außenpolitik*, Jg. 5, Heft 3, 1954, 150-158.

Gallagher John / Robinson Ronald, “ The Imperialism of the Free Trade ”, *The Economic History Review*, 2nd serie (1953), 1-15.

Geremek Bronislaw , *Europa aber wo liegen seine Grenzen?*, 104° Bergdorfer Gesprächskreis, Hamburg 1996.

Greeve B., “ Vorwärts, rückwärts, abwärts, aufwärts ”, *Die Bewegungen und Entwicklungen der Deutschen Schule Thessaloniki seit Ihrer Gründung im Jahre 1888*, Festschrift zur 100-Jahr-Feier, Thessaloniki 1987, 28f.

Grimm Gerhard, “ Griechische Studenten an deutschen Universitäten vor 1821 ”, *Europäischer Philhellenismus. Ursachen und Wirkungen*, Neuried, 1989, 123-138.

Gross Stephen, “ Das Mitteleuropa Institut in Dresden ”, “*Mitteleuropa und Südosteuropa*” als Planungsraum. *Wirtschafts-und politische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, Göttingen 2010, 115-140.

Henrich Günther, “ Leipzig und die neueren Griechen ”, *Choregia* 5, 2007, 105-122.

Hilderbrand K., “ Imperialismus, Wettrüsten und Kriegsausbruch 1914 ”, (I), *Neue Politische Literatur*, 20 (1975) 160f.

Hoffer W., “ Wege oder Irrwege der Forschung? Erneute Auseinandersetzung mit “erneuten Betrachtungen“ von A.J.P. Taylor ” *Staat und Gesellschaft im Politischen Wandel. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt*, Stuttgart 1979, 523 f.

Holborn Hajo, “ The collapse of the European Political System, 1914-1945 ”, *World Politics*, Vol.1, No.4 (July 1949), 442-466.

Irmscher Johannes, “ Griechischer Einwanderer in der deutsche Städte im 18. und 19. Jahrhundert ”, *Hellenika* 1990 81-92.

Jaraus K., “ From Second to Third Reich: The Problem of Continuity in German Foreign Policy ”, *Central European History*, XII, 1 (1979), 68-82.

Kacarkova Vera, “Handelbeziehungen zwischen Deutschland und Griechenland in den 30er Jahren des XX:JH ”, *Etudes Balkaniques*, 12 Sofia 1976, 43-61.

Konstantinou E., “ Die deutsch-griechischen wissenschaftliche und kulturellen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart ”, *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*. Erstes Symposium. Organisiert in Thessaloniki und Volos (am. 7-10 März 1985) vom Institut für Balkan-Studien und der Südosteuropa-Gesellschaft München, Thessaloniki 1986, 189-205.

Koufa Kalliopi – Svolopoulos Constantinos, “ The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations ”, in P. Smith - K. Koufa – A. Seppan (eds.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York University Press 1991, 275-308.

Leon George, “ King Constantine’s policy in exile and the Central Powers 1917 - 1918 ”, *Essays in memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki, 1975, 495-536.

Lüdtke A., “ Zur Kontinuitätsfrage. Schwierigkeiten mit Konzeption und Methode ”, *Das Argument 70: Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft (I)*, 1972, 105-116.

Lutz L.H., “ Inter-Allied Debts, Reparations and National Policy ”, *The Journal of Political Economy*, Vol. 38, No.1 (Feb. 1930), 29-61.

Mathiopoulos B., “ Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen ”, *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 573-577.

Michalka W., “ Nationalsozialismus und Preußen. Ein Beitrag zur Frage nach Kontinuität und/oder Diskontinuität in der neueren deutschen Geschichte ” *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde der Universität Mannheim*, e.V. 26, (1977), 26, 29-39.

Nipperdey T., “ 1933 und Kontinuität der Deutschen Geschichte ”, *Historische Zeitschrift* 227 (1978), 86-111.

Papastefanaki Leda, “ Technology transfer services in Greek Textile Industry (1870-1940). Industrialists, agents and engineers ”, *Paper from the EBHA Colloque*, Barcelona 2004.

Papastratis Procopis, “ German Penetration and Appeasement; The situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ”, *Thetis*, 2 (1995) 177-183.

Pelt Mogens, “ Greece and Germany’s Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940 ”, *Epsilon*, 2 1988, 55-76.

drsb., “ Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime ”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994).

drsb., “ Germany and the Greek armaments Industry: Policy Goals and Business Opportunities ”, *Working for the New Order. European Business under German Domination, 1939-1945*, Copenhagen 2006, 141-156.

drsb., “ The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936 - 1941 ”, *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

Petropoulos J., “ The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking (1922-1930) ”, *Byzantine and modern Greek Studies*, 2 (1976), 135-160.

Rechenberg Bernhard Fuhr von, “ Deutsch - griechische Wirtschaftsinteressen ”, *Hellas*, Jahrgang 1, Numm.1, März/April 1921, 15.

Richter H., “ Zwischen Tradition und Moderne. Die politische Kultur Griechenlands ”, in Armin Kerker, *Griechenland – Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, (Hamburg: Argument, 1988) 25-35.

drsb., “ Griechenlands Kommunisten ”, in (hrsg) Heinz Timmermann, *Die Kommunistischen Parteien Südosteuropas. Länderstudien und Queranalysen*, (Baden Baden: Nomos 1979), 257-300.

Salter Arthur, “ War Debts ”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol. 12, No 2 (March 1933), 147-167.

Schröter Harm , “ Siemens and central and South-East Europe between the two World Wars,” In *International Business and Central Europe, 1918-1939*, Leicester (1983) 173-92.

drsb., “ Europe in the strategies of Germany’s Electrical Engineering and Chemical Trusts, 1919 - 1939 ”, *Quest for Economic Empire. European Strategies of Germany big business in the twentieth century*, London 2005, 35-54.

Schumpeter J., “ Zur Soziologie der Imperialismen ”, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, Band 46, 1919.

Schlarp Karl Heinz, “ Das Dresden Mitteleuropa Institut. Eine Umstritten Neuegründung der deutschen Auslandskunde im Dienste der Wirtschaft (1925-1938) ”, in Uwe John und Josef Matzerath (hrsg), *Landesgesichte als Herausforderung und Programm. KarlHeinz Blaschke zum 70 Geburtstag*, Leipzig / Stuttgart 1999, 659-680.

Stauropoulos Sot., “ Lage des Korinthenhandels ”, in *Hellas*, Jahrgang 1, Numm.3, Juli 1921, 7.

Sywottek A., “ Die Fisher – Kontroverse. Ein Beitrag zur Entwicklung historisch-politischen Bewußtseins in der Bundesrepublik ”, *Deutschland in der Weltpolitik des 19 und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973, 19ff.

Thompson W., “ The September Programm: Reflections on the Evidence ”, *Central European History* XI, 4 (1978), 348-54.

Todorova Maria , “ The Balkans: From discovery to invention ”, *Slavic Review* 53/2, (Summer 1994), 453-482.

drsb., “ Language in the Constrution of Ethnicity and Nationalism : The Bulgarian case ”, *Nation, National Identity Nationalism, Center for German and European Studies*, University of California Berkeley, Work Paper 5.5, 1992.

Treue Wolfgang, “ Die Flexibilität bewahren. Deutsch-griechische Wissenschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert ”, *Südosteuropa-Mitteilungen* (17) 1997 30-40.

Turczynski Emmanuel, “ Bayerische Hochschullehrer und griechische Studenten ”, *Bayerns Philhellenismus*, Symposium an der Ludwig - Maximilians Universität München aus Anlaß des 170 Jubiläums des griechischen Freiheitskampfes, München 1991.

Vakalopoulos A., *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*. Erstes Symposium. Organisiert in Thessaloniki und Volos (am. 7-10 März 1985) vom Institut für Balkan-Studien und der Südosteuropa-Gesellschaft München, Thessaloniki 1986

Vatikiotis P., “ Metaxas the Man ”, in Robin Higham and Thanos Veremis (eds), *The Metaxas Dictatorship 1936-1940: Aspects of Greece*, (Athens)1993, 179-192.

Wendt Bernd –Jürgen, “ England und der deutsche Drang nach Südosten. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen ”, in Geiss-Wendt, *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhundert*, *Festschrift für Fritz Fischer*, Düsseldorf 1974, 483-513.

Ziebarth Erich, “ Wirtschaft, Technik, Handel. Griechische Industrie ”, *Hellas*, Jahrgang 4, Numm.3, 1924, seite 22.

drsb, “ Wiederaufleben der Delphischen Spiele ”, *Hellas*, Nr. 7.1 Hamburg (1927), 13-14.

Περιοδικά-εφημερίδες

Περιοδικό

Hellas, Έτη 1921-1928.

Εφημερίδες:

Ελλάδα

Ελεύθερον Βήμα
Έθνος
Εμπρός
Ριζοσπάστης
Πατρίς
Χρηματιστήριο
Εφημερίς της Κυβερνήσεως
Δελτίον Ανωνύμων Εταιρειών
Μακεδονικά Νέα .

Γερμανία

Berliner Tageblatt
Deutsche Allgemeine Zeitung
Vossische Zeitung
Rote Fahne
Hamburger Fremdenblatt
Deutsche Tageszeitung
Kölnische Zeitung
Darmstädter Tagesblatt
Augsburger Neuste
Frankfurter Zeitung
Dresdner Nachrichten

ΕΝΤΥΠΑ

Τό καπνικόν ζήτημα. Απαντήσεις εις τό ἐρωτηματολόγιον τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐπί τοῦ καπνοῦ, Θεσσαλονίκη 1929, 60-61.

Ἐπί τῆς ἐπιδρομῆς τῶν κατακτητῶν. Πῶς θά ληστευθῇ τό ἑλληνικόν κράτος καί ὁ λαός ἐξ ἐνδεχομένης ἐπικυρώσεως τῆς τηλεφωνικῆς συμβάσεως. Υπόμνημα Ομοσπονδίας Υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, Αθήνα 1927.

Royal Institute of International Affairs, *The Problem of International Investment*, London 1937, 123-126.

Royal Institute of International Affairs, *The Balkan States*, London 1936, 142-143.

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ- ΛΟΥΜΑΚΗ

**Η γερμανική οικονομική και πολιτική διείσδυση στην Ελλάδα τη
δεκαετία 1920-1930**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2010

Στους γονείς μου

Πρόλογος

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής ξεκίνησε στις αρχές του 2002, με παρότρυνση του καθηγητή μου κ. Προκόπη Παπαστράτη, ο οποίος νομίζω ότι ερμήνευσε την επιθυμία μου να ασχοληθώ με τις ελληνογερμανικές σχέσεις και στάθηκε δίπλα μου καθόλη τη διάρκεια της έρευνας, προσφέροντας τις γνώσεις αλλά και την υποστήριξή του .

Η πορεία της έρευνας στην Ελλάδα ήταν δύσκολη, καθώς αντιμετώπισα αρκετά προβλήματα στο εντοπισμό αρχειακού υλικού. Ωστόσο, αρκετά εξ αυτών βρήκαν τη λύση τους, χάρη στην υποστήριξη φίλων, συναδέλφων, αλλά και ερευνητών των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, οι οποίοι με ενίσχυαν ποικιλοτρόπως καθόλη τη διάρκεια της έρευνας.

Χωρίς την οικονομική αρωγή του Ιδρύματος και την προσωπική φροντίδα του Δημήτρη Αρβανιτάκη και της Ειρήνης Γερουλάνου δεν θα είχα στη διάθεση μου υλικό από τα αρχεία του αγγλικού Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Αλέκος Ζάννας πάντα πρόθυμος να βοηθήσει με τροφοδοτούσε με αρχειακό υλικό, δείχνοντας μου και όσα εγώ παρέβλεπα. Ο Νίκος Πετσάλης, ο Δημοσθένης Κούκουνας και ο Νίκος Δήμου, μου «χορηγούσαν» βιβλία που είχαν στην κατοχή τους ή υπόψη τους, ενώ με είχαν πάντοτε στο νου τους, προσφέροντάς μου πληροφορίες που συναντούσαν στις δικές τους έρευνες. Ακόμη, σημαντική υπήρξε η βιβλιογραφική βοήθεια που είχα από τους: Mogens Pelt, Μαριλίζα Μητσού και Γκαμπριέλλα Εκμεκτσόγλου.

Στην Αθήνα πολλοί ήταν αυτοί που προσέφεραν τη βοήθεια τους. Δεν θα μπορούσα να λησμονήσω τη Μαρία Κουτρούλη, υπεύθυνη κατά τη διάρκεια των ερευνών μου στη βιβλιοθήκη του Αρχείου Βοβολίνη, τον Γιώργο Χαρωνίτη στο Ε.Λ.Ι.Α., τους υπεύθυνους στη βιβλιοθήκη του Δήμου Χανίων, αλλά και τους ανθρώπους από το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας στην Τήνο. Την οικογένεια Νάσιουτζικ, το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, τη Μόνικα Υfantis, το Hagen Fleischer, τη Μαρία Ζαρίφη, το Νίκο Παπαναστασίου και τη Φαίδρα Κουτσούκου. Επίσης το Διευθυντή και το προσωπικό της Γερμανικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι έθεσαν στη διάθεσή μου το αρχείο της Σχολής.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω θερμά, όλους τους υπευθύνους των αρχείων που απευθύνθηκα στη Γερμανία, οι οποίοι πολύ πρόθυμα και χωρίς προσκόμματα βοήθησαν στον εντοπισμό πρωτότυπου υλικού, στέλνοντας μου πολλές φορές πληροφορίες ή και φωτοτυπημένο υλικό ακόμη και όταν βρισκόμουν στην Ελλάδα.

Ευχαριστίες λοιπόν μεταξύ άλλων στον: Jorg Schmalfuss, υπεύθυνο των αρχείων στο Deutsches Technikmuseum στο Βερολίνο, για την πολύτιμη βοήθεια του στον εντοπισμό υλικού σχετικά με την παρουσία, τόσο της A.E.G, όσο και της Telefunken στην Ελλάδα, στον Wolfgang Wimmer, υπεύθυνο του αρχείου της εταιρείας Zeiss, ο οποίος μου φωτοτύπησε υλικό σχετικό με την έρευνα μου και το έστειλε στην Ελλάδα, στους υπεύθυνους του Ιστορικού Αρχείου του Deutsches Museum στο Μόναχο, στην Roswitha Franke από το Sächsischen Staatarchiv, στην Helgrad Hirschfeld από το αρχείο της Διεθνούς Έκθεσης Λειψίας, και το προσωπικό τόσο του Αρχείου του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών όσο και των Κρατικών Αρχείων (Bundes Archiv).

Ακόμη, πολλές ευχαριστίες οφείλω στους υπευθύνους των εταιρικών αρχείων. Στην Gerlinde Simon από την εταιρεία M.A.N., την Vera Dendler από την εταιρεία Bosch, τον Wolfgang Rabus από την Daimler Chrysler, τον Hans-Hermann Pogarell από τη Bayer, στο προσωπικό του αρχείου της Siemens και ιδιαιτέρως στην Anne Marie Kaendl.

Τελευταίοι, αλλά όχι λιγότερο σημαντικοί, οι δικοί μου άνθρωποι. Χρωστώ πολλά στη φίλη μου Ρενάτα Ζαφειριάδου για την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια που μου παρείχε στα ταξίδια της Γερμανίας, αλλά και στον Πάνο και τον Ανδρέα, για την υπομονή τους στο σπίτι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή

- α)** Επιλογή θέματος.....1-12
- β)** Έρευνα-πηγές.....13-16

II. Αναδρομή στις ελληνογερμανικές σχέσεις

- α)** 1821-1920.....17-27

III. Ο ρόλος του πολιτισμού στις ελληνογερμανικές σχέσεις

- α)** Πολιτισμός και εξωτερική πολιτική.....28-41
- β)** Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτου Αθηνών.....42-45
 - β₁)** Το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.....46-49
- γ)** Ευαγγελική εκκλησία.....50-53
- δ)** Γερμανικά σχολεία στην Ελλάδα
 - δ₁)** Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης.....54-55
 - δ₂)** Γερμανική Σχολή Αθηνών.....56-57
- ε)** Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των συμμάχων στην Ελλάδα.....57-64

στ) Η γερμανική παροιμία. Το σωματείο «Φιλαδέλφεια». 64-68

IV. Η γερμανική πολιτική έναντι των ελληνικών ζητημάτων

α) Η αναγνώριση του Βασιλιά Κων/νου Α΄ και της
Επαναστατικής κυβέρνησης του 1922.....69-77

β) Η στάση της Γερμανίας έναντι της κυβέρνησης
Δ. Γούναρη.....78-82

γ) Η γερμανική στήριξη στον Μουσταφά Κεμάλ.....83-88

δ) Η στάση της Γερμανίας μετά τη Μικρασιατική
Καταστροφή.....89-95

ε) Το πρόβλημα της γλώσσας κατά την επίδοση των
διαπιστευτηρίων του γερμανού πρέσβη
Hans von Schoen.....95-97

στ) Η παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα
από το γερμανικό τύπο.....98-131

ζ) Προπαγάνδα μέσω του τύπου.....132-139

η) Η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην
εξουσία και το ταξίδι στο Βερολίνο.....139-148

θ) Υπόθεση «Σαλαμίσ».....149-155

V. Ο ρόλος της οικονομίας στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων

- α)** Ελληνογερμανικές οικονομικές και εμπορικές σχέσεις
την περίοδο 1920-1930.....156-165
- β)** Η ρύθμιση του δασμολογίου μεταξύ
Ελλάδας – Γερμανίας.....166-168
- γ)** Ο ρόλος της σταφίδας και του καπνού στην
ανάπτυξη των ελληνογερμανικών
εμπορικών σχέσεων.....169-180
- δ)** Ίδρυση εμπορικών επιμελητηρίων σε
Ελλάδα και Γερμανία.....180-190
- ε) Διεθνείς εκθέσεις**
 - ε₁)** Γερμανικές συμμετοχές επί ελληνικού
εδάφους. Η γερμανική παρουσία
στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης.....191-202
 - ε₂)** Η ελληνική παρουσία στη
Διεθνή Εμποροπανήγυρη της Λειψίας.....203-209
- στ)** Παρουσία επιχειρήσεων γερμανικών συμφερόντων
στην Ελλάδα.....210-213

ζ)	Συμμετοχή γερμανικών εταιρειών στην εκτέλεση δημοσίων έργων.....	214-220
ζ ₁)	Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος – Siemens.....	221-224
ζ ₂)	Η υδροδότηση της Αθήνας. Philipp Holzmann – Siemens.....	225-229
ζ ₃)	Η ανοικοδόμηση των Αθηνών	230-231
ζ ₄)	Έργα ηλεκτροδότησης – AEG.....	232-248
ζ ₅)	Ραδιοφωνία – Telefunken.....	248-263
ζ ₆)	Τηλεφωνία – Siemens.....	264-268
i)	Αντιπροσωπεία Siemens στην Ελλάδα. Ανάθεση έργου εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου στην Αθήνα.....	269-301
ii)	Οι αντιδράσεις των ελλήνων εργαζομένων.....	302-304
iii)	Ο ρόλος του Αχιλλέα Παπαδάτου.....	305-309
ζ ₇)	Πολιτική αεροπορία – Junker.....	310-332

Συμπεράσματα.....333-341

Συντομογραφίες.....342

Βιβλιογραφία.....343-380

*Σπουδή μου τους Έλληνες και Γερμανούς
αλλήλους γνωριμότερους ποιήσας*

M. Crusius¹

I. Εισαγωγή

α) Επιλογή θέματος

Η ανάλυση και η μελέτη των παραμέτρων που καθορίζουν διαχρονικά τις σχέσεις μεταξύ δύο χωρών, αποτελεί πεδίο έρευνας για την κοινότητα των ιστορικών όπως άλλωστε και των διεθνολόγων, ενώ παράλληλα η πολυπλοκότητα της σύγχρονης διεθνούς πολιτικής² καθιστά αναγκαία την αξιοποίηση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από την έρευνα αυτή.

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η παρούσα εργασία. Η μελέτη δηλαδή των σχέσεων Ελλάδας – Γερμανίας, όπως αυτές αναπτύχθηκαν και λειτούργησαν στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου.

Ο Μεσοπόλεμος είναι μια ιστορική περίοδος με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τις πολιτικές όσο και τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που παρήγαγε. Μεγάλα θεωρητικά ζητήματα αλλά και κοινωνικές αλλαγές όπως ο κρατικός παρεμβατισμός, η επικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία, η δημιουργία της Ε.Σ.Σ.Δ., συμπυκνώνονται στα χρόνια αυτά. Είναι η εποχή των ριζικών μεταβολών που θα καθορίσουν τις μετέπειτα εξελίξεις³.

¹Martin Crusius (1526 - 1607), γερμανός ουμανιστής και λόγιος.

² M. Knapp (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt-New York 1975.

³ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνική διάσταση της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988. – του ιδίου, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τομ. Α' 1922-1935, Αθήνα 1995. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, 2006.

Χρονικά, προσδιορίζεται ως το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων. Για την Ελλάδα ειδικότερα, ως Μεσοπόλεμος νοείται η περίοδος, που ξεκινά από τη Μικρασιατική καταστροφή, το 1922 και τερματίζεται στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, το 1940.

Ο χρονικός προσδιορισμός της εργασίας δεν είναι τυχαίος. Η βιβλιογραφική παραγωγή των τελευταίων ετών αναφορικά με τις ελληνογερμανικές σχέσεις επικεντρώνεται κυρίως στην ύστερη περίοδο του Μεσοπολέμου, τα χρόνια της Μεταξικής δικτατορίας, της Κατοχής και της Αντίστασης⁴, ενώ υπάρχει ενδιαφέρον και για τη μεταπολεμική περίοδο. Η προγενέστερη περίοδος δεν έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον της ιστορικής κοινότητας ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και στο

⁴Bernhard Terhaar, *Die deutsch-griechischen Wirtschaftsbeziehungen*, Köln 1961. -Γιάννης Καιροφύλλας, *Οι Έλληνες στη Γερμανία 1700 - 1966*, Αθήνα 1966. - Georgios Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland – Bild, Neuried 1987*. - Olga Lazaridu, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch – griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen 1949 - 1958*, unveröffentliche dissertation Universität. Bonn, Bonn 1992. - Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994. - Mogens Pelt, *Tobacco Arms and Politics, Greece and Germany from World Crisis to World War 1929 - 1941*, Copenhagen 1998. - Gabriella Etmektsoglou, *Axis Exploitation of Wartime Greece 1941 - 1943*, unpublished dissertation, Emory University, Ann Arbor 1995. - K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa: von der Truman – Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Frankfurt 1998. - Monika Yfantis, *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1949-1955*, unveröffentliche dissertation Universität. Düsseldorf, Düsseldorf 1999. - Nikolaos Papanastasiou, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische (1936 - 1941)*, Augsburg 2000. - Emm. Zacharioudakis, *Die deutsch – griechischen Beziehungen 1933-1941*, Husum 2002. - Dimitrios K. Apostolopoulos, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, Frankfurt 2004. - Μαρία Ζαρίφη, *German science as a tool of foreign cultural policy and proraganda? The scientific relations between Greece and the Third Reich: A case study*, Unpublished Dissertation. Florenz 2005. - Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US-West German – Greek relations 1949-1974*, Copenhagen 2006. - Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008. - Kirsten Fast / J. Thorbecke (επιμ.), *Griechen und Deutsche. Bilder vom Anderen*, Stuttgart 1982. - Bernhard Hänsel (επιμ.), *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19 und 20 Jahrhundert*, München 1990. - Ehrengard Schremm, *Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941/1944*, Αθήνα 2003. - Andreas Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik: Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, Mannheim 2001. - Παύλος Τζεργιάς, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986. - Marlen von Xylander, *Die deutsche Besatzungsherrschaft auf Kreta 1941-1945*, Freiburg 1989. - Hagen Fleischer, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα 1989, 1995. - Hagen Fleischer / Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα 1989. - Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2005. - Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, (επιμ.), «Εχθρός εντός των τειχών». *Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006. Vera Kacarkova, "Handelbeziehungen zwischen Deutschland und Griechenland in den 30er Jahren des XX:JH", *Etudes Balkaniques*, 12 1976 43-60. - Mogens Pelt, "Greece and Germany's Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940", *Epsilon*, 2 1988 55-76– dsb, "Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994) 35-67. - dsb, "Germany and the Greek armaments Industry: Policy Goals and Business Opportunities, *Working for the New Order. European Business under German Domination, 1939-1945*, Copenhagen 2006 141-156. -dsb, « Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού. – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα ' 36- '49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, 2003, 370-399 – dsb, "The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936-1941", *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

εξωτερικό, και δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς, εκτός κάποιων εξαιρέσεων⁵.

Από την αρχή της έρευνας, αναφορικά με την πολιτική και οικονομική παρουσία της Γερμανίας στη Βαλκανική χερσόνησο, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, την υπό εξέταση περίοδο του Μεσοπολέμου, διαπίστωσα ένα βιβλιογραφικό κενό.

Η γερμανόφωνη βιβλιογραφία⁶ αφορά κατά κύριο λόγο στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, με έμφαση στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία, ενώ καλύπτει χρονικές περιόδους πριν ή μετά το Μεσοπόλεμο. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου γίνεται αναφορά στην Ελλάδα, εντός ενός γενικότερου γεωγραφικού πλαισίου (Νοτιοανατολική Ευρώπη), δεν υπάρχει συνήθως συνολική θεώρηση της παρουσίας της χώρας ενώ προσεγγίζονται συγκεκριμένες περίοδοι ή μεμονωμένα γεγονότα.

Για την περίοδο που εξετάζουμε, ο κύριος όγκος των μελετών που αφορούν στην Ελλάδα σχετίζεται όπως είναι φυσικό με τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής. Έλληνες και ξένοι ιστορικοί ασχολούνται με τα αίτια και τα αποτελέσματά της, το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων καθώς και το ζήτημα των προσφύγων.

Ο όγκος του δημοσιευμένου υλικού είναι μεγάλος και καλύπτει σχεδόν όλο το φάσμα του γραπτού λόγου. Από την κατάθεση προσωπικών μαρτυριών και την εκπόνηση ιστορικών μελετών έως την ποίηση και τη λογοτεχνία⁷.

⁵ Κώστας Λούλος, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991.

⁶ Helmut Böttner, *England greift nach Südost - Europa*, Wien - Leipzig 1939. – Hermann Gross, *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*, Leipzig 1934. – dsb *Südost-Europa – Bau und Entwicklung der Wirtschaft*, Leipzig 1937. – Otto Leibrock, *Der Südosten, Großdeutschland und das neue Europa*, Berlin 1941. - Hans – Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983. – William S. Grenzbach Jr., *Germany's Informal Empire in East Central Europe – German Economic Policy towards Yugoslavia and Rumania 1933-1939*, Stuttgart: Franz Steiner, 1988. – Prokopis Papastratis, “ German Penetration and Appeasement; The Situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ” *Thetis*, 2 (1995), 177-183.

⁷ Ενδεικτικά αναφέρω: G. Augoustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London /Ohio 1992. – R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean:*

Τα τελευταία χρόνια έχουν γραφεί μελέτες για τις σχέσεις του μεταξικού καθεστώτος με τη ναζιστική Γερμανία, ενώ επιχειρείται και μία παράλληλη ανάλυση των δύο δικτατόρων⁸. Σε επίπεδο μελέτης διμερών σχέσεων το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας ξενόγλωσσας και μη καλύπτει τις σχέσεις της Ελλάδας με τις αγγλοσαξωνικές χώρες και τη Γαλλία, ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Αρκετοί έλληνες ιστορικοί, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση των δραστηριοτήτων των πολιτικών ηγεσιών, καθώς και στο ρόλο των ξένων δυνάμεων στη διαμόρφωση της ελληνικής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Ειδικά σε αυτό το τελευταίο, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, υποτιμώντας πολλές φορές τις δυνατότητες της ελληνικής κοινωνίας και των ελλήνων πολιτικών.

An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, New York/Oxford 2003. - M.Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002. - Γ. Αναστασιάδης, « Παρακολουθώντας τις συνθήκες επιβίωσης και την ένταξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά το 1922-24 μέσα από τον ημερήσιο τύπο της », *Πρόσωπα προσφύγων*, Θεσσαλονίκη 1992. - Γ.Α. Γιαννακόπουλος, « Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Μικρασιατική καταστροφή και κοινωνία*, 9 (1992) 283-291. - Κ. Κατσάπης, « Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003. - Τ. Καφετζάκη, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003. - Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφ. Φ-Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα 1997. - Κ. Κωστής, « Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992) 31-46. - Γ. Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1989², 1992³. - Α. Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, Ομιλία στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1933. - Δ. Παπαϊωάννου, *Μειονότητες, Πρόσφυγες-ανταλλάξιμοι*, Ρόδος 1992. - Α. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*, Αθήνα 1930. - Κ. Σβολόπουλος, « Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας », *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα (1999) 93-120. - Α. Alexandris, "Religion or Ethnicity: The identity issue of the Minorities in Greece and Turkey", in R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003 117-131.

⁸ Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς - Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936-1941*, Αθήνα 2003. - Παναγιώτης Βατικιώτης, *Μία πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα 1936-1941*, Αθήνα 2005. - P.J.Vatikiotis, "Metaxas the Man", in Robin Higham and Thanos Veremis (eds), *The Metaxas Dictatorship 1936-1940: Aspects of Greece*, Athens 1993. - Nikos Papanastasiou, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische Deutschland (1936-1944)*, Augsburg 2000. - Mogens Pelt, "Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994), 35-67. - dsb, "The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936- 1941", *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

Ο Νίκος Σβορώνος είχε τονίσει ότι *η άποψη αυτή είναι αφέλεια για τον ιστορικό και θανάσιμη αρρώστεια για την ιστορία.*⁹

Για τη μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων την περίοδο που ερευνούμε, είναι σημαντικό να αποσαφηνισθεί ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο η γερμανική πολιτική ενέτασσε την Ελλάδα. Γεωγραφικά, ο πυρήνας αυτού που η γερμανική πολιτική χαρακτήριζε ως Νοτιοανατολική Ευρώπη, αποτελούνταν από την Αλβανία, τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία, ενώ στις παρυφές βρισκόταν η Ουγγαρία και η Ελλάδα με την τελευταία να έχει μια ιδιαίτερη θέση εξαιτίας τόσο της εκτεταμένης ακτογραμμής της στη Μεσόγειο, όσο και του κομβικού της ρόλου στο παγκόσμιο εμπόριο¹⁰.

Ενδεικτικός του τρόπου με τον οποίο η γερμανική πολιτική αντιμετώπιζε τις διάφορες χώρες είναι ο χωρισμός του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών σε τμήματα. Πριν το 1920 το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα: α) Το πολιτικό (Abteilung I), β) Το εμπορικό (Abteilung II) και γ) Το νομικό (Abteilung III). Το 1920 ο αριθμός των τμημάτων αυξήθηκε σε έξι. Τα διοικητικά ζητήματα καθώς και τα ζητήματα προσωπικού, συγκρότησαν ένα ξεχωριστό τμήμα με την ονομασία Τμήμα I (Abteilung I). Το πολιτικό και το εμπορικό τμήμα ενώθηκαν και οργανώθηκαν ανά περιοχές. Έτσι, το Τμήμα II (Abteilung II) στο οποίο εντασσόταν και η Ελλάδα αφορούσε στη Δύση και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στο Τμήμα III (Abteilung III) εντασσόταν η Μεγάλη Βρετανία, οι Η.Π.Α., και η Τουρκία, ενώ στο IV (Abteilung IV) η ανατολική Ευρώπη, η Σκανδιναβία και η ανατολική Ασία. Το πέμπτο τμήμα του γερμανικού

⁹ Νίκος Σβορώνος, « Ελληνική ιστορία 1940-1950: Τα κύρια προβλήματα », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, 23.

¹⁰ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983, 3. – Bernd-Jürgen Wendt, “England und der deutsche Drang nach Südosten. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen”, *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhundert*, Düsseldorf 1974, 483.

Υπουργείου Εξωτερικών (Abteilung VI) είχε αναλάβει τις πολιτιστικές σχέσεις, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε ένα ανεξάρτητο τμήμα για τον Τύπο καθώς και μικρότερα τμήματα τα οποία είχαν συγκεκριμένο αντικείμενο δράσης, όπως για παράδειγμα, το ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων. Αυτό το οργανόγραμμα του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών διατηρήθηκε έως το 1936, όταν χωρίστηκε ξανά το πολιτικό τμήμα από το εμπορικό¹¹.

Η μελέτη της ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι στις μέρες μας ένα αναπτυσσόμενο επιστημονικό πεδίο. Ατυχώς, τα ερευνητικά κέντρα που διαθέτουν πανεπιστημιακά ή άλλα ιδρύματα στην Ελλάδα και το εξωτερικό, και τα οποία ασχολούνται με αυτό το γεωγραφικό χώρο είναι πολύ λίγα¹², ενώ στα περισσότερα από αυτά που λειτουργούν, η κυρίαρχη ενότητα αφορά στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτή ήταν η πρακτική πριν από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, και η ίδια ισχύει και σήμερα για διαφορετικούς βέβαια λόγους.

Στα θέματα που αφορούν στις χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου, συχνά οι μελετητές περιορίζουν την έρευνά τους σε εκείνες τις περιοχές, που μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πέρασαν στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Η πλειοψηφία των γερμανόφωνων ιστορικών ασχολούνται με τις σλαβόφωνες χώρες, σε τμήματα των οποίων ήταν κάποτε εγκατεστημένες γερμανικές κοινότητες ή όπου εστιάζονται τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της Γερμανίας. Η Ελλάδα βρίσκεται στο περιθώριο του ερευνητικού τους πεδίου και οι όποιες μελέτες την αφορούν συνήθως αγνοούν τη νεώτερη ιστορία και

¹¹ George O Kent, *A catalog of files and microfilms of the german foreign ministry archives 1920-1945*, Stanford California, 1962, x-xi.

¹² Südosteuropäische Institut München. Επίσης τμήματα των πανεπιστημίων σε Μόναχο, Κοπεγχάγη, Βερολίνο κ.ά.

περιορίζονται στην κλασσική αρχαιότητα ή στην περίοδο του Βυζαντίου.¹³

Ο όρος Νοτιοανατολική Ευρώπη δεν είναι εύκολο να αποδοθεί ούτε γεωγραφικά αλλά ούτε και πολιτικά. Γεωγραφικά, η Ευρώπη δεν έχει καν ανατολικά σύνορα. Η οριοθέτηση των συνόρων της, κατά τον 19^ο αιώνα στα Ουράλια όρη ήταν μιά πολιτική απόφαση,¹⁴ ενώ στη γηραιά ήπειρο πολλές φορές συγκαταλέγεται το Ισραήλ, το οποίο βρίσκεται αδιαμφισβήτητα σε ασιατικό έδαφος.¹⁵ Σε γενικές γραμμές, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές, εντάσσουν καταρχήν στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης τις τέσσερις Βαλκανικές χώρες: Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία, Βουλγαρία και Αλβανία¹⁶ Ακολουθεί η Ελλάδα, ενώ συχνά εντάσσονται η Ουγγαρία και η Τουρκία.

Πολλές φορές, ο ίδιος γεωγραφικός όρος χρησιμοποιήθηκε από τους ιστορικούς ακόμη και για να περιγράψουν μια ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης, που συχνά συναντάμε στη βιβλιογραφία ως *Donaauraum* (περί τον Δούναβη). Η έννοια αυτή είναι ιδιαίτερα ελαστική, αν αναλογιστούμε ότι στο πέραςμα του χρόνου στους ευρωπαϊκούς χάρτες η μόνη σταθερή παρουσία κράτους στην Κεντρική Ευρώπη είναι η σημερινή Δημοκρατία της Τσεχίας. Παρόμοια, ο όρος Νοτιοανατολική Ευρώπη χρησιμοποιήθηκε ευρέως αντί του όρου Βαλκάνια, διότι δεν έφερε καμμία ιδεολογική ή πολιτική φόρτιση¹⁷.

¹³ H. Fleischer, « Βιβλιοκρισία για: Konstantin Loulos, *Die deutsche griechenlandpolitik von der jahrhundertwende bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 1986 », *Ta Iστορικά*, τχ.5 1986, 235.

¹⁴ Bronislaw Geremek, *Europa aber wo liegen seine Grenzen?*, 104^ο Bergdorfer Gesprächskreis, Hamburg 1996,9.

¹⁵ Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998, 265.

¹⁶ Maria Todorova, *Balkan identities: Nation and memory*, Hurst, London , 2003. – της ίδιας, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη 2002. – της ίδιας, “ The Balkans: From discovery to invention ”, *Slavic Review*, 53:2, Summer 1994, 453-482. - της ίδιας, “ Language in the Construction of Ethnicity and Nationalism: The Bulgarian case ”, *Nation, National Identity Nationalism*, Center for German and European Studies, University of California Berkeley, Work Paper 5.5., 1992

¹⁷ Hans – Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983,4

Το ενδιαφέρον της Γερμανίας για την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήταν διττό. Αφενός επιθυμούσε τη δημιουργία ισχυρών εξαγωγικών πόλων για τα προϊόντά της και αφετέρου την ενδιέφερε η πρόσβασή της στη Μεσόγειο, κομβικό σημείο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου.

Στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1920 αδιαμφισβήτητος κυρίαρχος σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο ήταν η Μεγ. Βρετανία. Σταδιακά, προς τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, η Γερμανία ανέκτησε τις δυνάμεις της και μπήκε δυναμικά στο παιχνίδι της οικονομικής και πολιτικής διείσδυσης σε τρίτες χώρες¹⁸.

Οι ανακατατάξεις που προέκυψαν σε παγκόσμιο επίπεδο οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στις αλλαγές που έφερε η συνθήκη των Βερσαλλιών. Για την Ελλάδα ωστόσο, καθοριστικότερες ήταν οι επιπτώσεις της ήττας από τα τουρκικά στρατεύματα και την άφιξη του ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων από τα μικρασιατικά παράλια.

Ως σημείο εκκίνησης για την έρευνα αυτή, λήφθηκε η συνθήκη των Βερσαλλιών, αν και βιβλιογραφικά για τις ελληνογερμανικές σχέσεις η περίοδος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου παραμένει αναξιοποίητη.

Μέσω μίας σύντομης αναδρομής στις σχέσεις των δύο χωρών, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω χρονικά την υπό εξέταση περίοδο για να ερευνήσω διεξοδικότερα, το ζήτημα της διείσδυσης των γερμανικών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων στην Ελλάδα, τη δεκαετία 1920 - 1930, καθώς και αν αυτά διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών της χώρας. Ο ισχυρός πολιτιστικός δεσμός που

¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρω: P. Einzig, *Germany's Default. The Economics of Hitlerism*. London 1934. – G. Schacher, *Central Europe and the Western World*, London 1936, – G. Schacher, *German Pushes South East*, London 1937. – E. Wiskemann, *Undeclared War* London 1939. – Allan Fisher, “ The German Trade Drive in South-Eastern Europe ”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-70. – E. Jackh, “ The German Drive in the Balkans ”, *International Affairs* 18:2, (March-April 1939), 763-783. – H. Rausching “ La politique du IIIe Reich dans l’ Est et le Sud – Est European ”, *Politique Etrangere*, 4 (1939), 349-359. – E. Wiskemann, “ The Drang nach Osten Continues ”, *Foreign Affairs*, 17:4 (July 1939) 764-773.

συνέδεε διαχρονικά τα δύο κράτη, επηρέασε αναμφισβήτητα κάποιες κοινωνικές και επιστημονικές ομάδες, χωρίς ωστόσο να επιτευχθεί ποτέ μία προσέγγιση στα ελληνοαγγλικά ή ελληνογαλλικά πρότυπα.

Επιπλέον, οι σχέσεις των δύο χωρών θα μελετηθούν υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης τους με τις επιλογές και τις σχέσεις και των υπολοίπων κρατών, αφού δεν θα μπορούσαν να αναλυθούν μεμονωμένα, αλλά ούτε θα έμεναν ανεπηρέαστες από την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων.

Η προσέγγιση, ανάλυση και μελέτη της ιστορίας των σχέσεων δύο κρατών αντιμετωπίζει συχνά μεθοδολογικά προβλήματα. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν υπάρχει ένας γενικός κανόνας, σύμφωνα με τον οποίο, μπορούν να διερευνηθούν οι σχέσεις μεταξύ δύο χωρών. Κάθε χώρα έχει τις δικές της ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες, οι οποίες αντανακλούν και στη διαμόρφωση των διεθνών της σχέσεων, διαχρονικά.

Υπάρχουν ωστόσο θεωρίες, οι οποίες υπό διαφορετικό πρίσμα η κάθε μία προσπαθεί να εξηγήσει τις επιλογές και τη στάση των ενδιαφερομένων μερών¹⁹. Αν προσπαθήσουμε να μελετήσουμε τις ελληνογερμανικές σχέσεις βασισμένοι σε μία μόνο θεωρία, φοβάμαι ότι θα καταλήξουμε σε λανθασμένα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, η θεωρία της συμμαχίας δεν βρίσκει εφαρμογή στις σχέσεις των δύο υπό εξέταση χωρών. Η θεωρία αυτή πρεσβεύει ότι τα κράτη στηρίζουν τις διμερείς τους σχέσεις στην ασφάλεια, στρατιωτική ή άλλη, που τους παρέχει η εν λόγω συμμαχία. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Γερμανίας ποτέ δεν συνέβη αυτό.

¹⁹ Manfred Knapp (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt – New York 1975, 15-20. – H. Haftendorn (hrsg), *Theorie der internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der internationalen Beziehungen*, Hamburg 1975.

Στην υπό εξέταση περίοδο δεν θα μπορούσε να έχει εφαρμογή μία ακόμη θεωρία, αυτή της *διείσδυσης*. Σύμφωνα με αυτή, ένα εκ των δύο κρατών, αυτό με τη μεγαλύτερη ισχύ, διεισδύει σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής αλλά και οικονομικής ζωής του ασθενέστερου. Για την περίοδο του Μεσοπολέμου, μία τέτοια προσέγγιση στις ελληνογερμανικές σχέσεις θα ήταν υπερβολική, αφού η Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και για μία δεκαετία περίπου, ήταν απλώς παρατηρητής των γεγονότων καθώς ανασυγκροτούσε τις δυνάμεις της.

Η θεωρία που θα μπορούσε να έχει εφαρμογή στο δυαδικό σχήμα που ερευνούμε είναι η *ιμπεριαλιστική*. Οι ιμπεριαλιστικές θεωρίες²⁰ επιδιώκουν την ανίχνευση και μελέτη του βαθμού επιρροής και διείσδυσης της μίας χώρας στην άλλη, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Η μαρξιστική θεωρία περί ιμπεριαλισμού, βασίζεται στην οικονομική υπεροχή της κυρίαρχης δύναμης, υποστηρίζοντας ότι το πλεονάζον οικονομικό κεφάλαιο ζητά εξόδους διαφυγής προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Γερμανίας η θεωρία αυτή βρίσκει πληρέστερη εφαρμογή στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και συνεχίζεται με χαμηλότερους ρυθμούς μεταπολεμικά.

Οι μεταβολές ωστόσο που παρατηρήθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο, την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατέστρεψαν πολλά από τα δομικά υλικά των κλασικών αντιλήψεων περί ιμπεριαλισμού. Σταδιακά, διατυπώθηκαν απόψεις που αποσυνδέουν τον ιμπεριαλισμό από τον

²⁰ H. Böhme, “ Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des Deutschen Imperialismus ” , *Der Moderne Imperialismus*, Stuttgart 1971. - W. Mommsen, *Imperialismustheorien*, Göttingen 1977. - Felix Salomon, *Der britische Imperialismus*, Leipzig 1916. - M. Beaud, *Histoire du capitalisme de 1500 a nos jours*, Paris, Seuil, 1987. - J. Schumpeter, « Zur Soziologie der Imperialismen », *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 19 1916. - Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1913, 2^η έκδοση Frankfurt 1969, - R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien 1913, 2^η έκδοση Berlin 1955, - W. Mommsen, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt 1971. - drsb, *Max Weber and German politics 1890-1920*, University of Chicago Press, 1984. - Nikolai Bukharin, *Imperialism and World Economy*, Monthly Review Press, 1973. - Kevin Anderson, *Lenin Hegel & Western Marxism: A critical study*, University of Illinois, 1995. - Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism. A critical survey*, London 1990.

οικονομικό παράγοντα και του προσδίδουν παράλληλα, κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους.

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η γερμανική διανόηση είχε ασχοληθεί συστηματικά με τον ελληνικό πολιτισμό ρίχνοντας τους σπόρους για μιά μελλοντική διαφορετική διείσδυση²¹. Πολλοί έλληνες συνέχιζαν τις σπουδές τους²² στη Γερμανία ή στη γερμανόφωνη Ελβετία. Πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό, μοιράζονταν μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, με την πρώτη να έχει την προτίμηση κυρίως των νομικών. Σύμφωνα με γερμανούς διπλωμάτες²³, μετά τον τερματισμό του πολέμου, η πλειοψηφία των ελλήνων φοιτητών στράφηκε στα γερμανικά πανεπιστήμια, αν και το υψηλό κόστος διαβίωσης στη μεταπολεμική Γερμανία αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα.

Η παρουσία τους στη Γερμανία έπρεπε σύμφωνα με διπλωματικούς κύκλους να αξιοποιηθεί, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς, αν και δεν είχαν φιλογερμανική στάση σε ζητήματα πολιτικής,

²¹ Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996. - Danae Coulmas, "Hellenismus als Kulturleistung. Altgriechisches Erbe als Kristallisationselement des neuzeitlichen Kulturverständnisses", *Ungleichzeitigkeiten der europäischen Romantik*, Würzburg 2006. - Lothar Jordan/Bernd Kortländer (hrsg.), *Archiv und Gedächtnis. Studien zur interkulturellen Überlieferung*, Leipzig 2000. - J. Kloosterhuis, *Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 1994. - Emmanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Otto*, München 1959. - drsb., *Sozial und Kulturgesichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Mannheim & Möhnesee, 2003. - Giorgos Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam 1983. - Harald Heppner / Olga Katsiardi-Hering (hrsg), *Die Griechen und Europa*, Wien 1998. - Erich Trapp, *3000 Jahre griechische Kultur*, St. Augustin 1997. - Wolfgang Treue, "Die Flexibilität bewahren. Deutsch-griechische Wissenschaftsbeziehungen im 19 und 20 Jahrhundert", *Südosteuropa-Mitteilungen* (17) 1997 30-40. - Hagen Fleischer, « Η γερμανόφωνη παιδεία και "Kulturpolitik" στη Μακεδονία, 1940-1944 », *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 179-187. - του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, 87-120.

²² Gerhard Grimm, "Griechische Studenten an deutschen Universitäten vor 1821", *Europäischer Philhellenismus. Ursachen und Wirkungen*, Neuried, 1989 123-138. - Günther Henrich, "Leipzig und die neueren Griechen", *Choregia* 5, 2007, 105-122. - Johannes Irmscher, "Griechischer Einwanderer in der deutsche Städte im 18. und 19. Jahrhundert", *Hellenika* 1990, 81-92. - Konstantinos Kotsowillis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I von Bayern*, München 1995. - Emmanuel Turczynski, "Bayerische Hochschullehrer und griechische Studenten", *Bayerns Philhellenismus*, München 1993.

²³ P.A.A.A, R901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda*, Aufzeichnung Berlin 11 März 1924.

διατηρούσαν τις επαφές τους με την επιστημονική κοινότητα της Γερμανίας και εμμέσως προωθούσαν το γερμανικό πολιτισμό. Κρινόταν λοιπόν σκόπιμο, να ενισχυθεί η παρουσία των ελλήνων φοιτητών στα γερμανικά εκπαιδευτικά ιδρύματα²⁴. Άλλωστε, οι ελληνικές κοινότητες, ανθούσαν εδώ και χρόνια στο Μόναχο και το Αμβούργο με αποτέλεσμα την ανάπτυξη - επί γερμανικού εδάφους - στενών σχέσεων μεταξύ ελλήνων και γερμανών, οι οποίες αργότερα θα αξιοποιηθούν και από τις δύο πλευρές για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους²⁵.

Αρκετοί ανέλαβαν την αντιπροσώπευση γερμανικών οίκων στην Ελλάδα ή χρησιμοποίησαν τις γνώσεις που απέκτησαν εκεί για τη δημιουργία των πρώτων βιομηχανιών στη χώρα μας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Σπήλιος Οικονομίδης, ο οποίος εργάστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην εταιρεία *Bayer* και επιστρέφοντας στην Ελλάδα δημιούργησε το πρώτο εργοστάσιο χρωματουργίας, το οποίο ως το 1933 λειτούργησε με την επωνυμία, «*Χρωματουργεία Πειραιώς*»²⁶. Πολλοί ήταν εκείνοι που παντρεύτηκαν γερμανίδες, όπως ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου, ο Ιωάννης Κυριαζίδης κ.ά. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιδιαίτερος υπήρξε ο ρόλος του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, του Επαμεινώνδα Χαρίλαου και αρκετών άλλων.

²⁴ Στη σχετική αναφορά, η διευκόλυνση για την οποία γίνεται λόγος, είναι η μείωση των τελών που επέβαλε το γερμανικό κράτος στους ξένους, ενώ αναφέρεται και σε νόμο που ψηφίσθηκε από την ελληνική κυβέρνηση (1924) ώστε στην επόμενη πενταετία 100 περίπου φοιτητές να συνεχίσουν τις σπουδές τους με έξοδα της κυβέρνησης, στο εξωτερικό.

²⁵ B. Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen", *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 574 - J. Gaitanides, "Das Regime Papagos. Griechenlands Stabilisierungsexperiment", *Außenpolitik*, Jg. 5, Heft 3, 1954, 158

²⁶ Μαργαρίτα, Δρίτσα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830-1990*, Αθήνα 1995.

β) Έρευνα - Πηγές

Η εργασία αυτή, όπως ήδη έχω αναφέρει αντιμετώπισε πρόβλημα στην ανεύρεση βιβλιογραφίας αλλά και πρωτογενών πηγών

Η έρευνα στον ελληνικό χώρο οδήγησε σε φορείς κρατικούς και μη, οι οποίοι φυλάσσουν αρχεία που καλύπτουν όλους τους τομείς της υπό εξέτασης περιόδου. Τα αρχεία των: Ελευθερίου Βενιζέλου,²⁷ Γεωργίου Μπαλτατζή,²⁸ Στυλιανού Γονατά²⁹, Νικολάου Πλαστήρα,³⁰ αλλά και Παναγή Τσαλδάρη³¹ και Παναγή Βουρλούμη³² είναι κάποια από αυτά που ερευνήθηκαν σε ιδιωτικά ιδρύματα. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αλλά και στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών ερευνήθηκε υλικό από την ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο. Από το Υπουργείο Εξωτερικών θα μπορούσα να συγκεντρώσω πολύ περισσότερα στοιχεία αν η πρόσβαση στους αντίστοιχους φακέλους ήταν απρόσκοπτη.

Στη Γερμανία αντίστοιχο υλικό σώζεται στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών [Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, (P.A.A.A.)], αλλά και τα κρατικά αρχεία (Bundes Archiv) στο Βερολίνο.

Το αρχείο του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών πέρασε μία μεγάλη περιπέτεια κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι ναζί το μετέφεραν στα βουνά της Θουριγγίας, όπου και εντοπίστηκε από σοβιετικούς στρατιώτες. Μία διασυμμαχική επιτροπή μερικά χρόνια αργότερα, μικροφωτογράφησε τον κύριο όγκο του διασωθέντος υλικού κρατώντας αντίγραφα των μικροφίλμ στα κρατικά αρχεία των συμμαχικών δυνάμεων. Από αυτά που φυλάσσονται στα Public Record

²⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ.Εισ 173.

²⁸ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146 & 399

²⁹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Στυλιανού Γονατά*, Αρ. Εισ. 706

³⁰ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα*, Αρ. Εισ 372 & 229

³¹ Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή.

³² Ε.Λ.Ι.Α

Office, στο Λονδίνο, μελέτησα διάφορες σειρές αναφορικά με την Ελλάδα³³.

Στο πεδίο τώρα της έρευνας για την οικονομική διάσταση του θέματος υπήρξαν σαφώς περισσότερες δυσκολίες. Αρχικά έπρεπε να διαχωρισθούν οι τομείς δραστηριοποίησης του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Ξεκίνησα, θεωρώντας ότι η παροχή τεχνογνωσίας και η πώληση βιομηχανικών προϊόντων ήταν τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της Γερμανίας προς τη χώρα μας. Έτσι, προσπάθησα να εντοπίσω ιστορικές επιχειρήσεις μεγάλης εμβέλειας και οικονομικής επιφάνειας που ακόμη και σήμερα κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία.

Τα στοιχεία που συγκέντρωσα στην πορεία με οδήγησαν να χωρίσω την δραστηριότητα του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα σε δύο κύριους τομείς, χωρίς να αυτό να συνεπάγεται ότι δεν υπήρξαν και πολλές άλλες εταιρείες με διαρκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο.

Ο πρώτος τομέας αφορά στα δίκτυα κοινής ωφέλειας της χώρας. Αναφέρομαι στην ηλεκτροδότηση περιοχών της Ελλάδας, στην επέκταση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Αθηνών αλλά και στην εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων .

Ο δεύτερος τομέας σχετίζεται με την πώληση στρατιωτικού υλικού. Η σχετική έρευνα οδηγεί στη δεκαετία του 1930, χωρίς ωστόσο να συνδέεται απαραίτητα με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.

Η διάσωση των επιχειρησιακών αρχείων καθώς και η μελέτη της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα είναι ακόμη σε εμβρυακή κατάσταση. Ενδεικτικό είναι, ότι εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, καμμία μεγάλη ελληνική εταιρεία δεν διαθέτει τμήμα αρχείου, σε αντίθεση με αντίστοιχες του εξωτερικού. Επίσης είναι εντυπωσιακό, ότι οι ελληνικές

³³ GFM 33/4266, *Political Department II: Greece: Relations with Germany 1921 March – 1930 June*. – GFM 33/2536, *Secret Files 1920-1936: Greece: Relations with Germany 1923 September- 1936 January*. - GFM 33/3383, GFM 33 / 3384, *Political Department II, Greece and Germany. Reciprocal visits of Statesmen*.

αντιπροσωπείες των μεγάλων γερμανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν εκείνη την εποχή και συνεχίζουν έως τις μέρες μας, εταιρείες όπως: *Siemens, A.E.G, OSRAM, Boehringer Ingelheim, Bayer*, etc. δεν έχουν διασώσει το αρχείο τους. Χαρακτηριστικά, από το Τμήμα Επικοινωνίας της εταιρείας *Boehringer Ingelheim* Ελλάς στο οποίο παρέπεμψαν σχετικό αίτημα μου, τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας, η αρμόδια υπάλληλος με διαβεβαίωσε ότι η φαρμακευτική αυτή επιχείρηση δραστηριοποιείται στη χώρα από το 1965, ενώ τα κεντρικά γραφεία στο Ingelheim καθώς και σχετικές αναφορές της ανταγωνίστριας εταιρείας *Bayer* αποδεικνύουν ότι η εταιρεία είχε παρουσία στη χώρα μας από τη δεκαετία του 1920. Αντίστοιχα, ακόμη περιμένω μια απάντηση από τη *Siemens* Ελλάς για την ύπαρξη ή μη αρχείων στην Αθήνα.

Επιπλέον, αρκετοί από τους οικονομικούς παράγοντες της εποχής, δεν έχουν αφήσει πίσω τους κανένα ίχνος. Για παράδειγμα, το αρχείο του Αλέξανδρου Ζαχαρίου (1869 - 1938), το οποίο δεν διασώθηκε³⁴.

Στη Γερμανία η τύχη των επιχειρησιακών αρχείων είναι καλύτερη, καθώς πολλά εξ' αυτών σώζονται είτε σε μουσειακούς οργανισμούς³⁵ είτε εντός των ίδιων των επιχειρήσεων, οι οποίες σχημάτισαν τα ανάλογα τμήματα.

Για την έρευνα των ελληνογερμανικών σχέσεων στη δεκαετία του 1930 ο ερευνητής έχει στη διάθεση του περισσότερο υλικό, καθώς το ενδιαφέρον της γερμανικής πολιτικής την περίοδο αυτή, έχει στραφεί στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και η τακτική των clearing agreements

³⁴ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μου έδωσε ο τελευταίος απόγονος της οικογένειας, κ. Αιμίλιος Μπουρατίνος, η βίλα Ζαχαρίου στην Καστέλλα, εγκαταλείφθηκε μετά το θάνατο της συζύγου του Αυγούστα, ενώ το αρχείο των επιχειρήσεων του, πιθανολογεί ότι καταστράφηκε, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου όταν οι δραστηριότητές του χαρακτηρίστηκαν ως δοσιλογικές.

³⁵ Το αρχείο της A.E.G φυλάσσεται στο Deutsches Technikmuseum στο Βερολίνο, ενώ των εταιρειών Siemens και Zeiss στα αντίστοιχα τμήματα ιστορικού αρχείου που δημιουργήθηκαν από τις εταιρείες.

(συμφωνίες εμπορικών συμφηφισμών)³⁶ επικρατεί στις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών.

Τα πλήρη στοιχεία των πρωτογενών πηγών μαζί με τη βιβλιογραφία, θα παρατεθούν στο αντίστοιχο τμήμα της εργασίας αυτής.

³⁶ Procopis Papastratis, “ German Penetration and Appeasement; The situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ”, *Thetis*,2 (1995) 177-183.

II. Αναδρομή στις ελληνογερμανικές σχέσεις

α) 1821 - 1920

Η Ελλάδα και η Γερμανία έχουν μακρά παράδοση διμερών σχέσεων, χωρίς ποτέ όμως να έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους σχέση εξάρτησης, αλλά ούτε και σοβαρές διμερείς διαφορές. Απεναντίας με τη Γερμανία των λογίων, των φιλοσόφων και των επιστημόνων η Ελλάδα είχε στενές πνευματικές σχέσεις.³⁷

Το φιλελληνικό κίνημα την περίοδο του Αγώνα της ελληνικής Ανεξαρτησίας είχε τεράστια απήχηση σε όλα τα γερμανικά κρατίδια, και πλήθος γερμανών πολιτών από όλες τις κοινωνικές τάξεις είχαν σπεύσει να βοηθήσουν τους εξεγερμένους Έλληνες, τόσο υλικά όσο και ουσιαστικά, χάνοντας αρκετοί από αυτούς τη ζωή τους στα πεδία των μαχών.³⁸

Ο πρίγκιπας της Βαυαρίας, Όθωνας³⁹, υπήρξε ο πρώτος μονάρχης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους αλλά παρά την 30ετή παραμονή του στο θρόνο, και το πλήθος των βαυαρών αξιωματούχων που διοικούσαν τη χώρα, ποτέ δεν προσπάθησε να δημιουργήσει μια μόνιμη

³⁷ Εφημερίδα *Έθνος*, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁸ Ενδεικτικά αναφέρω: A. Heisenberg, *Der Philhellenismus einst und jetzt*, München 1913. - Παύλος Καρολίδης, *Ο Γερμανικός φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου*, Αθήνα 1917. - Σ. Θ. Λάσκαρις, *Ο φιλελληνισμός εν Γερμανία κατά την ελληνικήν επανάστασιν, χ.χ.* - Ανδρέας Βαρνακιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός φιλελληνισμός κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1971. - N. Pantazopoulos, *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*, Thessaloniki 1986. - Wilhelm Barth-Max Kehrig-Korn, *Die Philhellenzeit*, München 1960. - Regine Quack – Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, München 1984. - A. Vakalopoulos, “ Der Philhellenismus der Deutschen während der Griechischen Revolution von 1821 ”, *Institute for Balkan Studies* 207 (1986), s. 47. - H. Eideneier, “ Hellenen und Philhellenen”, *Griechen und Deutsche, Bilde vom Anderen*, Darmstadt 1982, s.64. - A. Kerker (hrsg), *Griechenland - Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998. - L. Gyömörey, *Griechenland. Ein europäischer Fall*, Wien/Hamburg 1979, s. 179. - E. Konstantinou, “ Die deutsch - griechischen wissenschaftliche und kulturellen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart ”, *Institut for Balkan Studies* 207 (1986), s. 201.- Gerhard Grimm & Theodor Nikolaou (hrsg), *Bayerns Philhellenismus, Symposium an der München 22 und 23 November 1991*, München 1993. - Bernd Sösemann, *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutschland: Griechische Gesellschaften in Berlin*, Berlin 1994.

³⁹ P. Tzermias, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986, - H. Richter, “ Zwischen Tradition und Moderne. Die politische Kultur Griechenlands ”, *Griechenland - Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998.

φιλοβαυαρική και κατ'επέκταση φιλογερμανική πηγή επιρροής στην Ελλάδα⁴⁰.

Η Γερμανία και η Ελλάδα δεν υπήρξαν ποτέ σύμμαχοι. Θα πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας ότι στα πλαίσια της διεθνούς πολιτικής, οι συμμαχίες δεν ερμηνεύονται ως φιλίες. Ο Αριστοτέλης⁴¹ άλλωστε είχε επισημάνει ότι κάτι τέτοιο θα ίσχυε μόνον αν αναφερόμαστε σε φιλίες συμφέροντος. Είχαν όμως ποτέ κοινά συμφέροντα οι δύο χώρες?

Η απόσταση δυναμικότητας που τις χωρίζει ήταν πάντα μεγάλη. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένα κράτος τόσο ισχυρό, που για τους δικούς του λόγους, είτε εμπορικούς, είτε ασφάλειας να μην έχει την ανάγκη συμμάχων⁴². Στην περίπτωση ωστόσο που εξετάζουμε οι ανάγκες, τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα των δύο χωρών, ποτέ δεν ταυτίστηκαν. Αντίθετα, η Γερμανία βρήκε τους ιδανικούς συμμάχους σε κράτη γειτονικά της Ελλάδας, των οποίων τα συμφέροντα μπορεί να ήταν αντίθετα από τα ελληνικά, αλλά ταυτίζονταν πλήρως με τις επιδιώξεις της γερμανικής πολιτικής. Για παράδειγμα, η στάση της Γερμανίας στο ζήτημα της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και η στήριξη που παρείχε στις βουλγαρικές επιδιώξεις για έξοδο στο Αιγαίο.⁴³

Με την Ελλάδα ωστόσο, η Γερμανία είχε έναν ιδιαίτερο σύνδεσμο που στηριζόταν περισσότερο στην επίδραση της γερμανικής παιδείας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και στους συγγενικούς δεσμούς της ελληνικής βασιλικής οικογένειας με την αυτοκρατορική οικογένεια των Hohenzollern, παρά σε πρακτικά οφέλη. Είναι ενδεικτική η προσπάθεια της βασίλισσας Σοφίας, - αδελφής του

⁴⁰ B. Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen", *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 573-577. - K.R.Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969.

⁴¹ Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, (επιμ. Β. Μοσκόβης), Αθήνα 1993.

⁴² H. Grotious, *De jure belli ac pacis libri tres*, (μετφ.) F.W.Kelsey, Prolegomena, New York 1964. 17.

⁴³ Vasos Mathiopoulos, "Entwicklung der deutsch - griechischen Beziehungen", *Aussenpolitik*, Jg.7 Heft 9, 1956, 573-577. - Μιράντα Παξιμαδοπούλου - Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα 1997.

Kaiser - να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των σχέσεων των δύο κρατών χωρίς ωστόσο να επιτύχει το στόχο της⁴⁴.

Στον οικονομικό τομέα⁴⁵, οι σχέσεις των δύο κρατών ήταν ομαλές με την Ελλάδα να εξάγει γεωργικά προϊόντα και κυρίως καπνό στη Γερμανία, η οποία αντιστοίχως εισήγαγε στη χώρα μας βιομηχανικά προϊόντα. Εντούτοις, στα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά εν μέρει και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η Γερμανία δεν ήταν η πρώτη επιλογή ούτε των ελλήνων επιχειρηματιών ούτε και του ελληνικού κράτους, στη σύναψη εμπορικών συμφωνιών.

Από τη μία πλευρά οι πιέσεις που ασκούσαν κράτη όπως η Αγγλία και η Γαλλία, με τις οποίες η Ελλάδα είχε σχέση εξάρτησης, και από την άλλη οι προτεραιότητες της γερμανικής πολιτικής⁴⁶ είχαν ως αποτέλεσμα τη στασιμότητα του εμπορικού ισοζυγίου μεταξύ των δύο χωρών.

Το γερμανικό κεφάλαιο - κρατικό ή ιδιωτικό – δεν επέλεξε την Ελλάδα ως πεδίο οικονομικής δράσης και επένδυσης, ούτε μέσω της ενίσχυσης των εγχώριων κεφαλαιούχων,⁴⁷ αλλά ούτε και μέσω της διάθεσης ελληνικών ομολόγων στη γερμανική αγορά, αφού τέτοιου είδους κινήσεις δεν κρίνονταν συμφέρουσες.

Σε όλα αυτά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την ιστορική συγκυρία της περιόδου. Η Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε

⁴⁴ Ο αυστριακός πρέσβης Ιούλιος Σίλασσν σε επιστολή του το 1916 ανέφερε.....ό στενός βασιλικός κύκλος είναι εις τάς αντιλήψεις του, τάς συμπαθείας, καί τό περιβάλλον του καθ' όλοκληρίαν γερμανόφρων....Τοῦτο εἶναι ἔργον κατά κύριον λόγον τῆς Α.Μ. τῆς βασιλίσσης Σοφίας ἥτις καί ὡς βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος παρέμεινε πάντοτε Πρωσσίς πριγκίπισσα.....Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης, 1908-1918*, Αθήνα 1992, 496.

⁴⁵ Allan G.B. Fisher, "The German Trade Drive in Southeastern Europe", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-147.

⁴⁶ Οι στόχοι της γερμανικής πολιτικής τη δεκαετία του 1920 επικεντρώνονταν κυρίως στο ζήτημα των επανορθώσεων, τον τερματισμό της κατοχής της κοιλάδας του Ρήνου από τους Γάλλους, την αναθεώρηση των ανατολικών συνόρων της χώρας, την ένωση με την Αυστρία, αλλά και την δημιουργία καλών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση. Βλ. σχετικά, David E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton, 1980, 7-8.

⁴⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, TO1*, Αλληλογραφία της επιχείρησης σχετικά με την προσπάθεια δημιουργίας πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα.

συσχετίζει την παρουσία της στην Νοτιοανατολική Ευρώπη με την διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία και στήριζε με όλες της τις δυνάμεις. Πριν από το ξέσπασμα του Α΄Βαλκανικού Πολέμου, σε αυτόν τον συσχετισμό προστέθηκε και η επιθυμία της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής για προσέγγιση με την Αγγλία. Εξαιτίας αυτής της επιλογής η γερμανική ηγεσία προσπαθούσε να τηρήσει ίσες αποστάσεις από όλες τις χώρες της Βαλκανικής.⁴⁸ Ακόμη και μετά την τουρκική ήττα και παρά την αντίθετη άποψη της Αυστροουγγαρίας, το Βερολίνο αρνιόταν μια δυναμική επέμβαση.

Στη διάσκεψη του Λονδίνου που ακολούθησε τον τερματισμό του Α΄Βαλκανικού Πολέμου, η γερμανική εξωτερική πολιτική χαρακτηρίστηκε από τις ανθελληνικές της θέσεις, στο ζήτημα της χάραξης των αλβανικών συνόρων και της απόδοσης των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα. Αυτό που ενδιέφερε τη γερμανική πλευρά ήταν η εξασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων στην ασιατική Τουρκία.

Η περιστασιακή μεταστροφή της γερμανικής πολιτικής υπέρ της Ελλάδας, στα 1913, οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη διαφοροποίηση των γερμανικών επιδιώξεων από τις αντίστοιχες αυστροουγγρικές στο ζήτημα του διαμελισμού της ασιατικής Τουρκίας.

Η Αυστροουγγαρία υποστήριζε τις βουλγαρικές θέσεις εις βάρος των ελληνικών, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις συνέπειες που θα είχε η πραγματοποίησή τους, στην συνολική εξωτερική πολιτική της Γερμανίας. Για παράδειγμα, αν η Θεσσαλονίκη αποδιδόταν στους Βουλγάρους όπως ήθελαν, τότε όπως διαπίστωσε και ο γερμανός Υπουργός Εξωτερικών, Gottlieb Jagow θα αυξάνονταν οι πιθανότητες να αποδοθούν τα νησιά στην Ελλάδα, γεγονός που θα ζημίωνε κατά πολύ την τουρκική

⁴⁸ Κων/νος Λούλος, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991, 158.

κυριαρχία, ανατρέποντας παράλληλα το θεμέλιο λίθο της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής στην περιοχή⁴⁹.

Παράλληλα αναπτύχθηκε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον από τους γερμανικούς επιχειρηματικούς κύκλους για την Ελλάδα την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, αφού ήδη από την άνοιξη του 1912 είχε γίνει σαφές ότι οι ανάγκες της Ελλάδας σε πολεμικό υλικό θα αυξάνονταν⁵⁰.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το καλοκαίρι του 1914 είναι ένα γεγονός που επέδρασε καταλυτικά στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα των κρατών ολόκληρης σχεδόν της υφηγίου. Η ευθύνη της έναρξής του είχε αποδοθεί εξ'ολοκλήρου στη Γερμανία. Σχεδόν έναν αιώνα μετά όμως, οι ιστορικοί αποφορτισμένοι από το κλίμα της εποχής, με την ηρεμία και την πληροφόρηση που δίνει ο χρόνος, αναγνωρίζουν αυτό που πρώτος ο διάσημος άγγλος συγγραφέας George Bernard Shaw είχε τονίσει, στο φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1914, με τίτλο, *Κοινή λογική για τον πόλεμο*⁵¹, όπου καταλόγιζε σε συμμάχους και γερμανούς ίσο μερίδιο ευθύνης⁵².

⁴⁹ όπ.π., Κ. Λούλος, *Η γερμανική...* 162-164.

⁵⁰ όπ.π., Κ. Λούλος, *Η γερμανική...* 176.

⁵¹ Ενδεικτικά αναφέρω: George Bernard Shaw, “ Common Sense about the War ”, *Special War Supplement to the New Statesman*, London 1914.- Luigi Albertini, *The Origins of the War 1914*, 3v. London & New York, 1952-1957. - Tony Allan, *The Causes of WWI*, London, 2003. - Geoffrey Barraclough, *From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis*, London, 1982. - E.F. Benson, *The Outbreak of War 1914*, London: 1933. - F.R. Bridge, 1914. *The Coming of the First World War*, London: The Historical Association, 1983. - Josh Broome, *The End of Old Europe: Causes of the First World War*, London, 1984. - Graham Darby, *The Origins of the First World War*, London, 1998. - Evans R.J.W. & Pogge Von Strandmann, H. (eds), *The Coming of the First World War*, Oxford, 1990. - Niall Ferguson, ‘Public Finance and National Security: The Domestic Origins of the First World War Revisited’, *Past & Present*, 142 (1994), pp. 141 - 68. - Hamilton, Richard F. & Herwig, Holger H. (eds) *The Origins of World War I*, Cambridge, 2003. - Hamilton, Richard F. & Herwig, Holger H. (eds) *Decisions for War, 1914-17* Cambridge, 2004. [Revised and abridged paperback version of *The Origins of World War I*. - Ruth Henig, *The Origins of the First World War*, London, 1989. -D.G. Hermann, *The Arming of Europe and the Coming of World War One*, Princeton, 1996.

⁵² Imanuel Geiss, (eds), *July 1914: The Outbreak of the First World War. Selected Documents* NewYork, 1968.

Ο ακρογωνιαίος λίθος της γερμανικής πολιτικής ήταν η επίτευξη της οικονομικής αυτάρκειας της χώρας, και στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μετά τις νίκες τους στο γαλλικό μέτωπο, πίστεψαν ότι μπορεί και να το επιτύγχαναν⁵³. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που είχε καταρτίσει ο Theobald von Bethmann – Hollweg⁵⁴, γνωστό και ως *September Programme*⁵⁵, κύριος στόχος των γερμανών ήταν η εξαφάνιση της Γαλλίας ως πολιτικής και οικονομικής δύναμης της Ευρώπης, ενώ παράλληλα θα απωθούσαν τη Ρωσία ανατολικότερα. Κατά αυτό τον τρόπο η Γερμανία θα κυριαρχούσε στην Ευρώπη μέσω μιας « κεντροευρωπαϊκής οικονομικής ένωσης », η οποία θα συμπεριελάμβανε το Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Γαλλία, την Αυστροουγγαρία, την Πολωνία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία και τέλος την Ιταλία.⁵⁶ Η επίτευξη του στόχου αυτού θα εκπλήρωνε το όνειρο των Γερμανών που δεν ήταν άλλο από την *Mitteleuropa*⁵⁷.

Στο έργο του με αυτό τον τίτλο, ο Friedrich Neumann έκανε λόγο για μια κεντρική Ευρώπη υπό γερμανικό έλεγχο. Ο πυρήνας αυτής της Ευρώπης θα ήταν η τελωνειακή ένωση Αυστρίας - Γερμανίας στην οποία τα Βαλκανικά κράτη θα έπρεπε νομοτελειακά να συνδεθούν. Θα δημιουργούσαν δηλαδή, μια σχέση συγκοινωνούντων δοχείων (*Vasalverhältnis*), έτσι ώστε να οικοδομηθεί μία στρατηγική γέφυρα προς τα ανατολικά και να δημιουργηθεί ένας ευρύς, ενιαίος οικονομικός χώρος

⁵³ M. Lee & W. Michalka, *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?*, Hamburg 1987.

⁵⁴ Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921). Καγγελάριος της Γερμανίας την περίοδο 1909-1917.

⁵⁵ W. C. Thompson, “ The September Programm: Reflections on the Evidence”, *Central European History* XI, 4 (1978), 348-54.

⁵⁶ Βλέπε ενδεικτικά: Friedrich Neumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915. - H.C.Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague 1955.

⁵⁷ Διάφορες ομάδες πίεσης στη Γερμανία με πρωτοπόρο τον Alldeutscher Verband (Πανγερμανικό Σύνδεσμο) ζητούσαν επίμονα την επέκταση της Γερμανίας προς τα ανατολικά, χρησιμοποιώντας τις γερμανικές μειονότητες που υπήρχαν σε διάφορα κράτη. Επιπλέον, οι οικονομολόγοι πρότειναν τελωνιακή ένωση της Κεντρικής Ευρώπης, την οποία συχνά αποκαλούσαν *Mitteleuropa*.

Η γερμανική εξωτερική πολιτική για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν ξεκάθαρη και συνοψιζόταν στα εξής: Αποδυνάμωση της Σερβίας, μετατροπή της Ρουμανίας σε μεσαιás ισχύος δύναμη ενώ η Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία έπρεπε να διατηρήσουν το ισχύον status quo⁵⁸. Σε αυτή τη χρονική στιγμή ο χώρος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντικός, ως τόπος προορισμού των γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων.

Στην Ελλάδα η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έφερε στην επιφάνεια αντιπαλότητες και προβλήματα τα οποία υπέβοσκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η διαφωνία μεταξύ του Βασιλιά Κων/νου και του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, ήταν γνωστή ήδη από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Τότε τα χειρότερα είχαν αποφευχθεί κυρίως χάρη στην ευφυία και τη διπλωματία του κρητικού πολιτικού. Αυτή τη φορά όμως, η διάσταση των απόψεων μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε τη χώρα στον Εθνικό Διχασμό⁵⁹. Οποιαδήποτε επιλογή ήταν κατακριτέα. Η ουδετερότητα σήμαινε αυτόματα φιλογερμανικά αισθήματα, συμμαχία με τους Βουλγάρους, φιλομοναρχικές τάσεις, και αντίστοιχα, η συμμετοχή στον πόλεμο κλόνιζε την ακεραιότητα του κράτους και προσέδενε τη χώρα στο άρμα της Entente.

Από την άλλη πλευρά η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι της Ελλάδας ήταν ξεκάθαρα αποικιακή. Αγγλογάλλοι αποβιβάζονταν σε διάφορα σημεία της χώρας, ενώ η Αθήνα αποκτά το θλιβερό προνόμιο να βομβαρδίζεται μόνον από «συμμάχους»⁶⁰.

⁵⁸ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 22

⁵⁹ George Leon, *Greece and the Great Powers*, Thessaloniki 1974. – Nikos Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1979. – George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, Berkeley, 1983.

⁶⁰ Γιώργος Μαυρογορδάτος, « Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά », *Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, τχ. 57 Αθήνα 2000, 6.

Το 1919 με την υπογραφή των Συνθηκών ειρήνης καταβάλλεται εκ νέου προσπάθεια να δημιουργηθούν έθνη κράτη στην Νότιο-Ανατολική Ευρώπη, στη θέση των διαλυμένων Αυτοκρατοριών. Ο χάρτης της Ευρώπης άλλαξε ριζικά⁶¹. Νέα κράτη όπως, Τσεχοσλοβακία, Εσθονία, Πολωνία, Αυστρία, Ουγγαρία, κ.ά., έκαναν την εμφάνισή τους, ενώ κάποια άλλα όπως η Ελλάδα και η Ρουμανία επεκτάθηκαν. Και στις δύο περιπτώσεις η επαναχάραξη των συνόρων έγινε κυρίαρχο ζήτημα και η ύπαρξη εθνοτικών μειονοτήτων εντός των κρατών έμελλε να αποτελέσει σημείο τριβής στα χρόνια που ακολούθησαν.

Στην Ελλάδα η συνθήκη των Σεβρών έμεινε χωρίς αντίκρουσμα, αφού δεν επικυρώθηκε ποτέ από την Τουρκία, και επιπλέον τα γεγονότα που ακολούθησαν οδήγησαν στη σύναψη της συνθήκης της Λωζάννης, που καθόρισε το μέλλον ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, με την ανταλλαγή⁶². Ουσιαστικά, πουθενά αλλού εκτός της Ελλάδας δεν εφαρμόστηκε η μεταφορά πληθυσμών από τη μια χώρα στην άλλη.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σηματοδότησε την έξαρση του εθνικισμού και την ενίσχυση των αποσχιστικών κινημάτων. Τα κινήματα αυτά πολλές φορές υποδαυλίζονταν από τα αντίπαλα κράτη ή γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τρίτους που είχαν συμφέροντα από τις διαμάχες αυτές.

⁶¹Guntram Henrik Herb, *Under the map of Germany: Nationalism and propaganda 1918 - 1945*, London 1997, 407-418.

⁶²Ενδεικτικά αναφέρω: Yanis Yanoulopoulos, *The Conference of Lausanne, 1922-1923*, Ph.D thesis at, Birkbeck College, University of London, 1974. - Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, London 2002. - Bruce Clark, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, London 2006. - Κων/νος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 93-120. - Th. P. Kiosseoglou, *L' Échange forcè des Minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926. - Alexandre Emm. Deved, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne*, Paris 1929. - Kalliopi K. Koufa - Constantinos Svolopoulos, "The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations", in P. Smith-K. Koufa - A. Seppan (eds.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York University Press 1991, 275-308. - J.A Petropoulos, "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking (1922-1930)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 135 - 160. - Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932. - Κων/νος Τσιτσελίκης, (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006.

Ο αμερικανός πρόεδρος Wilson πίστευε ότι τα νέα σύνορα της Ευρώπης έπρεπε να χαραχθούν σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα. Η προσδοκία αυτή όμως ήταν ανεδαφική, αφού για την κάθε χώρα τα δεδομένα ήταν διαφορετικά. Η νέα Ευρώπη είχε σχηματισθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούνται τα αγγλογαλλικά συμφέροντα, που επιθυμούσαν τη δημιουργία κρατών – αναχωμάτων – μεταξύ αυτών και της Γερμανίας – Ρωσίας από την άλλη.

Χρόνια αργότερα, η Συνθήκη των Βερσαλλιών⁶³ εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο κριτικής από όλες τις πλευρές. Ο τρόπος με τον οποίο τέθηκαν οι όροι της συνθήκης στη γερμανική αντιπροσωπεία, χωρίς ουσιαστικά να δοθεί η ευκαιρία της διαπραγματεύσεως στον ηττημένο, η σκληρότητα και το αίσθημα της ταπείνωσης που αναδύονταν από αυτούς, όπως και η προσπάθεια δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων με την παραπομπή γερμανών αξιωματούχων σε δίκη γέμισε με πίκρα και αρνητικά συναισθήματα το γερμανικό λαό και οδήγησε όχι μόνον αυτούς, αλλά και ένα ευρύτερα σκεπτόμενο ευρωπαϊκό κοινό να αμφισβητήσει το δίκαιο του νικητή.

Το τέλος του πολέμου σήμανε παράλληλα το τέλος των μεγάλων Αυτοκρατοριών. Τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν προσπαθούσαν να εγκαθιδρυθούν και να επιβιώσουν σε ένα εξαιρετικά ανασφαλές και αβέβαιο περιβάλλον, ενώ οι δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης στράφηκαν υπό το βάρος, κυρίως των οικονομικών προβλημάτων, σε ένα συντηρητικότερο μοντέλο διακυβέρνησης.

⁶³ L. Haupts, *Deutsche Friedenspolitik*, Düsseldorf 1976. - P. Krüger, *Deutschland und die Reparationen 1918 / 1919. Die Genesis des Reparationsproblems in Deutschland zwischen Waffenstand und Versailler Friedensschluss*, Stuttgart 1973. - K. Hovi, *Cordon Sanitaire ou Barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1918 - 1919*, Turku Finland 1975. - E. Kolb (eds), *Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*, Cologne 1972. - S. Mark, *Innocent Abroad. Belgium at the Paris Peace Conference of 1919*, Chapel Hill 1981. - J.A. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*, New York 1969. - A.W. McDougall, *France's Rhineland Diplomacy, 1914 - 1924. The last Bid for a balance of Power in Europe*, Princeton 1978. - H. Rössler (eds.) *Die Folgen von Versailles, 1919 - 1924*, Göttingen 1969. - G. Schulz, *Revolution und Friedensschlüsse, 1917 - 1920*, München 1974.

Ο Benitto Mussolini σχημάτισε το 1922 κυβέρνηση στην Ιταλία, ενώ στην Ισπανία από το 1923 εγκαθιδρύεται δικτατορία –αρχικά με τον στρατηγό Primo de Rivera και αργότερα με το στρατηγό Francisco Franco. Στη γειτονική μας Βουλγαρία την ίδια χρονιά καταλαμβάνει την εξουσία ο συντηρητικός ηγέτης Aleksandur Tsankov, ενώ ένα χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 1924 το σοσιαλιστή πρωθυπουργό της Βρετανίας Ramsay MacDonald, διαδέχθηκε ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης Stanley Baldwin.

Στη Γαλλία έπειτα από μερικούς μήνες, τον Απρίλιο του 1925 τη διακυβέρνησης της χώρας ανέλαβε ο Paul Penlevé.

Την ίδια περίοδο,...η Ελλάς.. από αρκετό καιρό εσπαράσσετο από κομματικό εμφύλιο πόλεμο⁶⁴. Μόνο κατά τη διάρκεια του 1924 σχηματίστηκαν πέντε διαφορετικές κυβερνήσεις ενώ ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν έξι στρατιωτικά πραξικοπήματα. Τελικά, το καλοκαίρι του 1925 ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος κατέλυσε τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας και εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς.

Στη Γερμανία, η στρατιωτική ηγεσία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη πολιτική ζωή του τόπου. Τον Μάρτιο του 1920 μια επαναστατημένη στρατιωτική μονάδα έφθασε στο Βερολίνο σε μια προσπάθεια να καταλάβει την εξουσία. Για μερικές μέρες η κατάσταση ήταν έκρυθμη αφού οι στρατιώτες δεν άνοιγαν πυρ εναντίον των επαναστατημένων συναδέλφων τους. Η γενική απεργία όμως που κηρύχθηκε από τη νόμιμη κυβέρνηση της χώρας και υποστηρίχθηκε από το γερμανικό λαό εμπόδισε την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Μερικά χρόνια αργότερα ακολούθησε το εξίσου αποτυχημένο πραξικόπημα του του Αδόλφου Χίτλερ στο Μόναχο.

⁶⁴ Γεώργιος Γουδής, Η Ελλάς κατά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο 1939-1946, Αλεξάνδρεια 1947, 23.

Ωστόσο, στη χώρα που έδωσε το έναυσμα του πολέμου, γεννήθηκε το προοδευτικότερο Σύνταγμα της Ευρώπης – το Σύνταγμα της Βαϊμάρης- και τις τύχες του γερμανικού λαού διαχειρίσθηκε από το 1923 έως το 1929 ένας χαρισματικός πολιτικός ο Gustav Stresemann.⁶⁵

⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρω: Kolb E., *The Weimar Republic*, London 2001⁷, (translated by P.S.Falla). - Peukert Detlev, *The Weimar Republic*, New York 1993. - Fulbrook Mary, *A concise history of Germany*, Cambridge 1990, 1994. - drsb., *The Divided Nation. A History of Germany 1918-1990*, Oxford 1991. - Jarush Konrad & Geyer Michael, *Shattered Past. Reconstructing German Histories*, Princeton & Oxford 2003. - Kaes Anton - Jay Martin - Dimenberg Edward (eds), *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley 1995.

III. Ο ρόλος του πολιτισμού στις ελληνογερμανικές σχέσεις

α) Πολιτισμός και εξωτερική πολιτική

Η άσκηση της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού – η λεγόμενη *Auslandskulturpolitik* - , απασχολούσε τον πολιτικό κόσμο της Γερμανίας πριν την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είχε ως κύριο στόχο την ανάδειξη του γερμανικού πνεύματος και του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Πόλεμος και οι εξελίξεις του ανέστειλαν ωστόσο τις προσπάθειες των γερμανών διπλωματών προς την κατεύθυνση αυτή και μόνον μετά τη λήξη του πολέμου επανήλθε στο προσκήνιο το ζήτημα της άσκησης εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού.

Μετά τη συνθήκη των Βερσαλλιών η Γερμανία αντιμετώπιζε μία σειρά προβλημάτων στην εξωτερική της πολιτική, ιδιαίτερα με τις χώρες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο στρατηγός Wilhelm Groener: « Στην εξωτερική πολιτική ανήκουν η δύναμη, ο στρατός, ο στόλος και το χρήμα. Όλα αυτά δεν τα έχουμε πιά ». Με αυτές τις σκέψεις, στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών επανήλθε το ζήτημα της *Auslandskulturpolitik* και στηριζόμενοι στις προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θέσεις τους, δημιούργησαν το 1919 ένα τμήμα στο Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο θα είχε ως αντικείμενο την προώθηση της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής μέσω των πολιτιστικών επαφών⁶⁶.

⁶⁶ Stephen Gross, “ Das Mitteleuropa – Institut in Dresden. Verknüpfung regionaler Wirtschaftsinteressen mit deutscher Auslandskulturpolitik in der Zwischenkriegzeit”, “ *Mitteleuropa* ” und “*Südosteuropa* ” als Planungsraum. Wirtschafts-und kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltrüge, Göttingen 2010, 115.

Το 1919 ο Carl Heinrich Becker⁶⁷ έδωσε τον ορισμό της γενικότερης έννοιας *Kulturpolitik* σύμφωνα με τον οποίο: *Kulturpolitik είναι η συνειδητή εγκαθίδρυση πνευματικότερων αξιών στην υπηρεσία του Λαού και του κράτους τόσο για την εδραίωση τους στο εσωτερικό, όσο και για τη συζήτησή τους με τις υπόλοιπες χώρες*⁶⁸.

Το 1927, το γερμανικό λεξικό Meyers έδινε διττό ορισμό στην έννοια. Αφ'ενός, όριζε ως *Kulturpolitik*, τις προσπάθειες ενός κράτους για την προώθηση των πολιτιστικών του αγαθών - προσπάθειες οι οποίες αποτελούν σημαντικό κομμάτι και της εσωτερικής του πολιτικής-, και αφετέρου ως τις προσπάθειες να χρησιμοποιηθούν τα ίδια τα πολιτιστικά αγαθά ως μέσα προώθησης της πολιτικής του (Πολιτιστική προπαγάνδα).

Γενικότερα ο ορισμός της έννοιας της *Kulturpolitik* και κατ' επέκταση και της *Auslandskulturpolitik*, αποδείχθηκε δύσκολος και πολύ συχνά αμφιλεγόμενος.⁶⁹, ενώ ίσως η πραγματιστικότερη ερμηνεία είναι αυτή του Manfred Abelein⁷⁰, ο οποίος δέχεται ότι μεταξύ πολιτικής και πολιτισμού υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση και ένας δυναμικός διάλογος⁷¹.

Η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής μέσω του πολιτισμού, διαφέρει από την άσκηση της κλασσικής εξωτερικής πολιτικής, στο βαθμό που η πρώτη επενδύει στις ενέργειες της και περιμένει μακροπρόθεμα αποτελέσματα. Εντός του πλαισίου αυτού όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Η.Π.Α., Γερμανία)

⁶⁷ Carl Heinrich Becker (1876 - 1933). Καθηγητής της ιστορίας και του πολιτισμού της Ανατολής και συγγραφέας πολλών λημμάτων στην εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ. Ταξίδευε συχνά σε Ισπανία, Ελλάδα και Τουρκία, ενώ το 1913 αναγορεύθηκε καθηγητής ανατολικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Βόννης. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εργάστηκε στο πρωσικό Υπουργείο Πολιτισμού και μετά το τέλος του Πολέμου ανέλαβε το Υπουργείο Επιστημών και Τεχνών. Για περισσότερα στοιχεία: *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexicon* (2005), spalten 42-46 λ. Becker Carl Heinrich (Sabine Mangold).

⁶⁸ Curt Düwell, *Deutschlands Auswärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 25

⁶⁹ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008, 23-24.

⁷⁰ Manfred Abelein (1930-2008). Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Regensburg όπου δίδαξε πολιτική και δημόσιο δίκαιο. Ασχολήθηκε με την πολιτική ως μέλος του χριστιανοδημοκρατικού κόμματος. Βλέπε σχετικά: www.de.wikipedia.org/wiki/Manfred_Abelein.

⁷¹ Manfred Abelein, *Die Kulturpolitik des deutschen Reiches und Bundesrepublik Deutschland*, Köln 1968, 225 κ.ε.

προσπάθησαν να επιτύχουν τους στόχους της εξωτερικής τους πολιτικής και με τη βοήθεια του πολιτισμού.

Η Ελλάδα υπήρξε ανέκαθεν πόλος έλξης για τους γερμανούς. Αρχαιολόγοι, ιστορικοί, επιχειρηματίες, τυχοδιώκτες αλλά και ιδεολόγοι, έφθασαν στην Ελλάδα την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και αρκετοί παρέμειναν και μετά την έξωση του Όθωνα. Γερμανικές ανασκαφές είχαν ξεκινήσει στην Ολυμπία το 1874, ένα χρόνο μετά στο Σούνιο, στο Μενίδι το 1879, αλλά και στις Αμύκλες Λακωνίας το 1904 και την Κέρκυρα το 1911. Παράλληλα, ο Αυτοκράτορας της Γερμανίας Γουλιέλμος ο Β,΄ υπήρξε τακτικός επισκέπτης της Κέρκυρας⁷².

Οι γερμανοί ακαδημαϊκοί που συνόδευσαν το Βασιλιά Όθωνα, ήταν οι κύριοι εκφραστές της γερμανικής κουλτούρας και της επίδρασης της στον ελληνικό πνευματικό κόσμο. Η κλασσική παιδεία των γερμανών οδήγησε μία σειρά ιστορικών και αρχαιολόγων, σε ανασκαφές και δημοσιεύσεις σχετικά με την τέχνη και το πνεύμα των αρχαίων ελλήνων.

Στον τομέα της αρχαιολογίας ο ανταγωνισμός μεταξύ των γάλλων και των γερμανών ήταν μεγάλος. Η έλευση του Όθωνα σηματοδότησε την αλλαγή στη στάση της ελληνικής κυβέρνησης έναντι των ξένων απαιτήσεων και οδήγησε στη θέσπιση του πρώτου νόμου για την προστασία των αρχαιοτήτων⁷³.

Στα 1837 η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών⁷⁴ από το βαυαρό Βασιλιά, στα πρότυπα του πανεπιστημίου του Göttingen επισφραγίστηκε από την παρουσία ικανού αριθμού γερμανών καθηγητών⁷⁵.

⁷² Θανάσης Καλπαξής, *Αρχαιολογία και πολιτική. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Ρέθυμνο 1993, 21-37.

⁷³ Αθανάσιος Καλπαξής, « Επικροές της γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης του 19^{ου} αιώνα στην κατασκευή της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας », *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα*, Επιστημονική επιμέλεια Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, 48-50.

⁷⁴ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ: Στέριος Φασουλάκης, « Γερμανικές καταβολές του ελληνικού Πανεπιστημίου και ελληνικές αμφισβητήσεις του γερμανικού Πανεπιστημίου », *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και*

Αυτή η πολιτιστική δραστηριότητα έδωσε σαφές προβάδισμα στους γερμανούς σε σχέση με τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις και την παρουσία τους στην Ελλάδα. Η έξωση του βασιλιά Όθωνα και η αλλαγή της δυναστείας δεν επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές, αφού τουλάχιστον το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα αναγνωριζόταν από όλους ως το πλέον πετυχημένο και λειτουργικό⁷⁶.

Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της αναφοράς του γερμανού προξένου στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο ανέφερε ότι οι έλληνες αν και δεν βρίσκονται κοντά στις γερμανικές θέσεις τρέφουν μεγάλο σεβασμό και δείχνουν εμπιστοσύνη στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα.⁷⁷

Ωστόσο, η Γαλλία είχε καταφέρει να διεισδύσει στην Ελλάδα σε ζητήματα πολιτιστικής φύσεως, τα οποία εμμέσως επηρέαζαν θετικά τη συνολική στάση των ελλήνων έναντι της Γαλλίας. Μέσω της γαλλικής αρχαιολογικής σχολής, των σχολείων, των νοσοκομείων, των εφημερίδων αλλά και άλλων ιδρυμάτων⁷⁸ που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, είχε επιτύχει την εξοικίωση των ελλήνων με τη γαλλική κουλτούρα.

Μέχρι και το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας παρέμενε - στην πλειοψηφία της⁷⁹- σταθερά προσανατολισμένη προς τις επιλογές των δυνάμεων της Αντάντ. Έπειτα όμως από μία σειρά αρνητική θέσεων της Γαλλίας σε ελληνικά

Πανεπιστήμιο. *Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α΄, Αθήνα 1989. - Κ. Β. Φασουλής, *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ της Ελλάδας (1837 - 1996)*, Αθήνα 1997, 34-49. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁷⁵ Wilhelm Barth, " Zur Geschichte der Athener Universität ", *Hellas Jahrbuch* 4 (1937), s.31. - Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.

⁷⁶ Κώστας Λάππας, ...ό.π. 43.

⁷⁷ P.A.A.A, R 61191 *Deutsches Konsulat Saloniki*, Αναφορά γερμανού προξένου Fabricius 20 Ιουνίου 1929.

⁷⁸ Ενδεικτικά αναφέρω το Ινστιτούτο Pasteur, καθώς και τα γαλλόφωνα φύλλα " Alliance Française", " Amis de la Langue Française".

⁷⁹ Υπήρχε πάντα η φιλογερμανική μερίδα των ελλήνων που συγκεντρώνονταν κυρίως γύρω από το περιβάλλον του βασιλιά Κων/νου Α΄.

ζητήματα⁸⁰ διαμορφώθηκε μία τάση επαναπροσέγγισης της γερμανικής διανόησης και κουλτούρας καθώς και ενίσχυσης των πολιτιστικών σχέσεων των δύο χωρών που είχαν ατονήσει εξαιτίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου .

Στη σπουδαιότητα που είχε η πολιτιστική και κοινωνική μορφή διείσδυσης, αναφέρθηκε με άρθρο του στην εφημερίδα *Baltische Presse*, τον Οκτώβριο του 1924, και ο γερμανός διπλωμάτης, πρώην πρέσβης Raschedau. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι οι γερμανοί πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν πολιτική επιρροή στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, η οποία όμως είχε εκλείψει. Αντίθετα, συνεχιζόταν η πολιτιστική τους δραστηριότητα, παράλληλα με την οικονομική. Στην Τουρκία, ήδη επαναλειτουργούσαν τα γερμανικά σχολεία και ήταν θέμα χρόνου να επανέλθει και η πολιτική επιρροή.⁸¹ Στην Ελλάδα αντίθετα μία πρώτη προσπάθεια που έγινε με σκοπό την επαναλειτουργία του γερμανικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη έπεσε στο κενό, καθώς οι συνθήκες στην πόλη μετά την έλευση των προσφύγων ήταν τέτοιες, που δεν επέτρεπαν τη χρήση του χώρου αυτού ξανά ως σχολείο⁸².

Την ίδια περίπου εποχή ο διαπρεπής γερμανός αρχαιολόγος Erich Ziebarth⁸³, σε σχετική επιστολή του ανέφερε... Έφ'έτος είχα καί πάλι τήν εὐτυχία νά μείνω εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἕως τὰ τέλη Μαΐου, ἥτο δέ τό δέκατον ταξειίδι μου στήν Ἑλλάδα πού ἔταξίδευσα πρώτην φοράν τῷ 1896

⁸⁰ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι δυνάμεις της Αντάντ απέκλεισαν την νότιο Ελλάδα και δημιούργησαν σημαντικά προβλήματα στον ανεφοδιασμό του πληθυσμού. Επιπλέον, γαλλικά στρατεύματα, τον Νοέμβριο του 1916, βομβάρδισαν την Αθήνα προκαλώντας την οργή των κατοίκων, βενιζελικών ή μή. Αργότερα κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας, η Γαλλία στήριξε ποικιλοτρόπως την κυβέρνηση των νεοτούρκων, ενώ μετά και τη μικρασιατική καταστροφή, δημιούργησε σημαντικά προβλήματα στην προσπάθεια δανειοδότησης της Ελλάδας από το εξωτερικό.

⁸¹ Α.Υ.Ε., Φακ Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*. Ελληνική Πρεσβεία Βερολίνου προς Υπ. Εξωτερικών, 15 – 27, Οκτωβρίου 1924.

⁸² P.R.O., G.F.M 33/4266 *Political Department II: Greece: Relations with Germany 1921 March-1930 June*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπ. Εξωτερικών, 28 Οκτωβρίου 1922.

⁸³ Ο Ziebarth ήταν καλεσμένος του ζεύγους Σικελιανού στις Δελφικές εορτές του 1927, αλλά δυστυχώς δεν ήταν σε θέση να παραστεί.

– 1898 ως μισθοφόρος (sic) του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.... Ήλθε δέ ο μέγας πόλεμος καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν Ελλάδα ὀλίγον κατ' ὀλίγον διεκόπη, οὐχί ὁμως αἱ προσωπικά σχέσεις μας πρός τούς πολυαρίθμους ἐν Γερμανία ἐγκατεστημένους Ἕλληνας ἐμπόρους, ἐξῶν πολλοί παρά τήν τότε κρατοῦσαν πολεμικήν κατάστασιν ἔμειναν πλησίον μας, κατ' αὐτόν τόν τρόπο εἰργασάμεθα ἐν Γερμανία καί συνεκεντρώσαμεν τούς φίλους τῆς Ελλάδος ἐν τῷ γερμανοελληνικῷ Συνδέσμῳ, ὁ ὁποῖος εἶχε κτισθῇ ἐν Μονάχῳ κατα τάς ἀρχάς τοῦ 1914, δηλ. πρό τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου, ἀνεπτύχθη δέ ὕστερα πρό πάντων ἐν Ἀμβούργῳ, ὅπου ἐδρεύει ἡ μεγαλυτέρα ἑλληνική ἀποικία Γερμανίας.... Ὅταν δέ ἀπό το 1922 οἱ νέοι Ἕλληνες πάλι ἦλθαν εἰς τά γερμανικά πανεπιστήμια διά νά μάθουν καί νά γνωρίσουν ὅλα ταῦτα, πού ἐχρειάζετο ἡ νέα ἑλληνική βιομηχανία, ἤρραν πάντοτε παρά τοῦ Συνδέσμου μας πάσας ὁδηγίας πρός διευκόλινσιν τῶν σπουδῶν τους... Ἐξεδώκαμεν δέ τό περιοδικόν «Ἑλλάς» ἀπό το 1921 μέ τή βοήθεια τῶν ἐλλήνων φίλων τοῦ Ἀμβούργου καί πρῶτον λειτουργήσαντος ὡς ἐκδότου ἰδίαις δαπάναις τοῦ φίλου μας Δημητρίου Τσάκα.....⁸⁴

Υπῆρξαν ὁμως καί γερμανοί οἱ ὁποῖοι ἦρθαν ἐπὶ τὴν Ελλάδα μετὰ τὸ τέλος τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καί περιέγραψαν τὴ χώρα πολὺ διαφορετικά. Ὁ ἐθνικὸς διχασμὸς, τὰ πολιτικά πάθη καί τὰ αντιγερμανικά αἰσθήματα μεγάλου τμήματος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἐπηρέασαν σε μέγαλο βαθμὸ τὴν κρίση τῶν γερμανῶν διπλωματῶν καί ἀρχαιολόγων ποὺ ἦρθαν ἐπὶ τὴν Ελλάδα τὴ δεκαετία τοῦ 1920. Οἱ περισσότεροι αἰσθάνονταν ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ελλάδα, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελοῦσε τὴ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἦταν βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ μακρόχρονη παρουσία τῶν οθωμανῶν στὸν ἐλλαδικὸ χώρο. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἐνισχύθηκαν καί ἀπὸ τὶς πρακτικὲς κάποιων ἐπαγγελματικῶν τάξεων, ὅπως τῶν ἐλλήνων

⁸⁴ E. Ziebarth, «Περὶ τῆς ἐργασίας τοῦ γερμανοελληνικοῦ Συνδέσμου», *Μακεδονικὸν ἡμερολόγιον*, *Μακεδονικὸν ἡμερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1935, 87-88.

εμπορών, αλλά και από τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης τόσο στη πρωτεύουσα όσο και σε άλλες περιοχές της χώρας.

Ο Georg Karo, επιφανής αρχαιολόγος και πρώτος γραμματέας της γερμανικής αρχαιολογικής σχολής στην Αθήνα⁸⁵, την άνοιξη του 1920 σε αναφορά του από την Ελβετία προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, περιέγραφε την Ελλάδα μέσα από πληροφορίες των εξόριστων βασιλοφρόνων⁸⁶ και των συμπατριωτών του⁸⁷ που βρέθηκαν στην Αθήνα με τον Ερυθρό Σταυρό. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές, οι έλληνες, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, είχαν στραφεί κατά του Βενιζέλου, ο οποίος συμπεριφερόταν τυραννικά. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε ελευθερία γνώμης, ενώ η λογοκρισία ήταν καθημερινό φαινόμενο. Οι αντίπαλοι της βενιζελικής παράταξης διώκονταν με φυλακές και εξορίες και οι κρήτες χωροφύλακες προέβαιναν σε ακρότητες, ενώ μεγάλες διώξεις εξαιτίας των πολιτικών τους πεποιθήσεων, υφίστατο και το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων.

Ο γερμανός εκπρόσωπος στον Ερυθρό Σταυρό, Schasman, επεσήμανε ότι η ησυχία που επικρατούσε στην Ελλάδα ήταν στην πραγματικότητα μία επίφαση. Ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν σε δεινή θέση, καθώς οι σύμμαχοι δεν τηρούσαν τις υποσχέσεις τους και κακομεταχειρίζονταν τους έλληνες στη Σμύρνη⁸⁸. Οι έλληνες της διασποράς είχαν και αυτοί μεταβάλει τη στάση τους έναντι της

⁸⁵ Ο Georg Karo υπηρέτησε στην Αθήνα την περίοδο 1905 - 1912 ως δεύτερος γραμματέας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Από το 1912 έως 1920 διετέλεσε πρώτος γραμματέας του Ινστιτούτου, θέση στην οποία επανήλθε το 1930 παραμένοντας έως το 1936. Βλ. Ulf Jantzen, "Einhundert Jahre Athener Institut 1874 - 1974", *Das deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente*, Band 10, Mainz am Rhein 1986, 107.

⁸⁶ Ο Georg Karo βρισκόταν στην Ελβετία όπου είχαν βρεί καταφύγιο η βασιλική οικογένεια και εξέχουσες φιλομοναρχικές προσωπικότητες, όπως ο Γεώργιος Στρέϊτ και ο Φίλιππος Δραγούμης. BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1920.

⁸⁷ Αναφέρεται στον Schasman.

⁸⁸ Την πληροφορία αυτή την είχε από την κα Walter, η οποία ήταν ελληνίδα, υποστήριζε τον Βενιζέλο και βρισκόταν για ένα διάστημα στη Σμύρνη.

κυβέρνησης Βενιζέλου⁸⁹. Η Νέα Υόρκη ως το 1918 ήταν η μεγαλύτερη ελληνική πόλη στον κόσμο και στην πλειοψηφία τους οι μετανάστες εκεί ήταν βενιζελικοί. Στις αρχές του 1920 όμως, η αναλογία είχε αλλάξει. Τον τόνο έδωσε αρχικά η ελληνόφωνη εφημερίδα *Ατλαντίς*⁹⁰ που ξεκίνησε επικριτικά σχόλια κατά του Βενιζέλου.

Οι πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει ο Καρο ανέφεραν ότι οι έλληνες είχαν έλθει πιο κοντά στους γερμανούς καθώς δεν εμπιστεύονταν πλέον τις ειδήσεις που έφθαναν σε αυτούς μέσω των δυνάμεων της Αντάντ. Ο ελληνικός λαός ήταν φιλικός, αν και ζούσε φτωχικά, καθώς ο συμμαχικός αποκλεισμός κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε φέρει σημαντικές ελλείψεις. Οι έλληνες θεωρούσαν τη Γαλλία υπεύθυνη για τα δεινά τους, ενώ αρκετά στελέχη της κυβέρνησης ήταν το τελευταίο διάστημα εξαιρετικά φιλικοί έναντι των γερμανών. Μοναδική εξαίρεση, ο Υπουργός Οικονομίας Ιωάννης Ράλλης⁹¹, που ατυχώς για τους γερμανούς ήταν αρμόδιος για το ζήτημα των επανορθώσεων.

Εκτιμώντας αυτές τις πληροφορίες ο Καρο συνέχιζε την αναφορά του εκφράζοντας την άποψη ότι η γερμανική πλευρά έπρεπε να εκμεταλλευτεί αυτή τη συγκυρία και να εμποδίσει τις προσπάθειες των γάλλων για μονοπώληση της ελληνικής αγοράς. Ανεξαρτήτως της παραμονής του Βενιζέλου στην εξουσία η Γερμανία όφειλε να στηρίξει όσους πίστευαν σε αυτήν. Ο Βενιζέλος ήταν και θα παρέμενε γαλλόφιλος, το γεγονός ότι συμπεριφερόταν αξιοπρεπώς στους

⁸⁹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1920.

⁹⁰ Η *Ατλαντίς* υπήρξε η πρώτη ημερήσια ελληνόφωνη εφημερίδα των ΗΠΑ. Εκδόθηκε στην Ν. Υόρκη το 1894 αρχικά ως εβδομαδιαία, έπειτα δύο φορές την εβδομάδα, μετά κάθε δεύτερη μέρα και από το 1905 έγινε καθημερινή. Την ίδρυσε ο συριανός ναυλομεσίτης και έμπορος Σόλων Βλαστός, ο οποίος και τη διεύθυνε ως το 1923, οπότε την ανέλαβε ο Σωτήριος Λόντος. Η εφημερίδα στήριζε τη μοναρχική παράταξη και είχε ανταγωνιστή και ιδεολογικό αντίπαλο, την εφημερίδα των βενιζελοφρόνων της Αμερικής, *Εθνικός Κήρυξ*. Η *Ατλαντίς* σταμάτησε να κυκλοφορεί τον Οκτώβριο του 1973. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)* (2008) 313-315 λ. Ατλαντίς / Atlantis (Αλέξανδρος Κιτροέφ).

⁹¹ Ιωάννης Ράλλης, Υπουργός Οικονομίας από τις 26 Μαρτίου 1921 έως τις 2 Μαρτίου 1922 επί κυβερνήσεως Δημήτριου Γούναρη. Ο Καρο στην αναφορά του χαρακτήρισε τον Ι. Ράλλη όχι ως πολιτικό αντιγερμανικών αισθημάτων αλλά ως αστόχαστο και ανενημέρωτο.

γερμανούς στην Ελλάδα, δεν σήμαινε ότι τους ήθελε στη χώρα του. Έπρεπε λοιπόν να γίνουν πολύ προσεκτικές κινήσεις ενώ σε καμμία περίπτωση, δεν έπρεπε να λάβουν ξεκάθαρα θέση για το ζήτημα του τρόπου διακυβέρνησης της χώρας, αφού κάτι τέτοιο, θα έβλαπτε τη θέση του Βασιλιά, αλλά και τη γερμανική πολιτική. Φρονιμότερο θα ήταν να χρησιμοποιηθεί, η γερμανική κοινότητα στην Αθήνα, ο τύπος, ενώ θα έπρεπε να δοθεί ένας ιδιαίτερος ρόλος στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Παράλληλα, χρήσιμο θα ήταν να αξιοποιηθούν κατάλληλα προσωπικότητες όπως ο Γεώργιος Στρέϊτ, ο οποίος αν και δεν είχε υπουργική θέση, επηρέαζε το διοικητή της Τράπεζας, Δημήτριο Μάξιμο. Ο Στρέϊτ ωστόσο δεν θα έπρεπε να εκτεθεί, διότι αμέσως θα διώκονταν από την Αντάντ.⁹²

Την ίδια περίοδο, ο γερμανός επιτετραμμένος, ο Ludwig Graf von Spree⁹³ σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, έδινε και αυτός τις δικές του πληροφορίες για την Ελλάδα, επικεντρώνοντας όμως το ενδιαφέρον του στον τομέα της εργασίας. Ο Spree περιέγραφε την Ελλάδα ως μία χώρα με σχεδόν ανύπαρκτη βιομηχανική ανάπτυξη και παντελή έλλειψη τεχνικής παιδείας, η οποία στήριζε την οικονομία της στην ναυτιλία και το εμπόριο. Στην Ελλάδα ωστόσο, δινόταν για τους γερμανούς εργαζόμενους ευκαιρίες εργασίας, ειδικότερα σε όσους είχαν τεχνική ειδίκευση. Μελανό σημείο αποτελούσαν οι άσχημες συνθήκες εργασίας, η απουσία βασικών κανόνων υγιεινής και η πονηριά των ελλήνων. Η αναφορά έκλεινε με σύσταση, κυρίως προς τις γερμανίδες, να ελέγχουν διεξοδικά τις προτάσεις εργασίας που τους γίνονταν από την Ελλάδα⁹⁴.

⁹² BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*. Αναφορά του Georg Karo, από την Ελβετία με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1921.

⁹³ Graf Ludwig Spree, διετέλεσε επιτετραμμένος της Γερμανίας στην Ελλάδα από το 1921 ως τις 13 Μαΐου 1922.

⁹⁴ P.A.A.A, R901/101771 *Auswanderung nach Griechenland 1921-1927*, Graf Spree προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 10 Σεπτεμβρίου 1921.

Την ίδια στιγμή, στο γερμανικό τύπο, έκαναν την εμφάνιση τους αρνητικά σχόλια για τους έλληνες εμπόρους,⁹⁵ ενώ το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών προχώρησε σε έγγραφη διαμαρτυρία για γερμανική ταινία με τίτλο *Die Frau mit den Millionen*, (Η εκατομμυριούχος) όπου ο κλέφτης πρωταγωνιστής ήταν έλληνας, ονόματι Κλεπτομανίδης⁹⁶.

Το Μάιο του 1922 ο νεοδιορισμένος πρεσβευτής της Γερμανίας στην Ελλάδα, Hans von Schoen έφθασε στην Αθήνα και στα απομνημονεύματά του σημειώνει ότι γοητεύθηκε από το αττικό φώς. Σύντομα όμως η σκόνη, η ανυπόφορη ζέστη, αλλά και η έλλειψη υποδομών στην πρωτεύουσα καταστρέφουν τη ρομαντική εικόνα των Αθηνών που είχε δημιουργήσει⁹⁷. Στο ίδιο κείμενο ο γερμανός διπλωμάτης, εξέφραζε ανοικτά την πεποίθηση του ό,τι η καθαρότητα της ελληνικής φυλής είχε χαθεί, καθώς υπήρξαν αναμφισβήτητα προσμίξεις με τούρκους και αλβανούς.

Οι έλληνες ήταν φιλικοί, χαρούμενοι, πολύγλωσσοι με ιδιαιτέρως ανεπτυγμένο εμπορικό πνεύμα. Τα σπίτια της ανώτερης κοινωνικής τάξης ήταν επιπλωμένα με την τελευταία λέξη της γαλλικής μόδας και οι εκδηλώσεις σε αυτά, συχνό φαινόμενο. Η έλλειψη της μουσικής παιδείας των ελλήνων ήταν εμφανής, καθώς προτιμούσαν βραδιές χαρτοπαιξίας από μουσικές βραδιές. Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν υπήρχαν προκαταλήψεις σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που αυτό συνέβαινε στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο Schoen έκλεινε την αναφορά τονίζοντας ότι πρόκειται για ένα λαό με έντονα πάθη πολιτικά και μή. Ο νέος πρέσβης της Γερμανίας έκανε λόγο για αντιμαχόμενα στρατόπεδα και έχθρα που επεκτεινόταν σε

⁹⁵ P.A.A.A, R 901/72676, *Pressewesen 1921-1935*, Βερολίνο 26 Μαΐου 1924.

⁹⁶ Α.Υ.Ε, Φακ. 93, *Πρεσβεία Βερολίνου* 20 Απριλίου 1923.

⁹⁷ IfZ, ED 357 Bd.30, *NL Wilhelm von Schoen, Bd 30. Lebenserinnerungen von Hans von Schoen, Kapitel V*, Athen, 161-246.

όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, χωρίς να τους απασχολεί η εμπόλεμη κατάσταση της χώρας⁹⁸. Η γερμανική διπλωματία προσπαθούσε μέσα σε αυτό το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, να διατηρήσει ίσες αποστάσεις και από τις δυο πλευρές, αν και οι βενιζελικοί είχαν δείξει έντονα τα αντιγερμανικά τους αισθήματα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο γερμανός διπλωμάτης απο την πρώτη στιγμή που βρέθηκε στην Αθήνα - την άνοιξη του 1922 - προσπάθησε να καταστήσει γνωστή την πρόθεση της Γερμανίας για ουδετερότητα, ερχόμενος σε επαφή δημόσια με φιλοβενιζελικά στελέχη⁹⁹.

Μετά την έξωση του Βασιλιά Κων/νου, αποδείχθηκε πόσο σωστή ήταν η κίνηση αυτή, καθώς οι βενιζελικοί υποστήριζαν ότι η γερμανική αντιπροσωπεία τους είχε συμπεριφερθεί με τον καλύτερο τρόπο, ακόμη και όταν για όλους ήταν οι αποδιοπομπαίοι τράγοι¹⁰⁰.

Ο von Schoen γρήγορα διαπίστωσε ότι παρά τις προθέσεις τους, πολύ εύκολα μπορούσε η Γερμανία, με οποιαδήποτε κίνηση να κατηγορηθεί ότι εμπλεκόταν στα εσωτερικά της Ελλάδας.

Για το λόγο αυτό, τον Ιούλιο του 1922 η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα έδωσε στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μία πολύ σημαντική πληροφορία. Στο Μόναχο βρίσκονταν τρεις στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου για τους οποίους συνέστηνε αυξημένη προσοχή, προκειμένου οι δραστηριότητες τους να μην εμπλέξουν τη Γερμανία στις εσωτερικές διαμάχες της Ελλάδας. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τις πληροφορίες της γερμανικής διπλωματικής αποστολής, οι: Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Κων/νος Ρακτιβάν και Εμμανουήλ Ρέπουλης, είχαν συστήσει εταιρεία εισαγωγών – εξαγωγών ως κάλυψη για τις δραστηριότητες τους. Η

⁹⁸ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.*, s 166.

⁹⁹ Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του [Ιάκωβου]Δαμαλά, ο οποίος ήταν φανατικός υποστηρικτής του Βενιζέλου αν και ο ίδιος είχε παντρευτεί την κόρη του πρώην πρόξενου της Γερμανίας, Lüder.

¹⁰⁰ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, s 167.

εταιρεία αυτή επιτυχώς εξήγαγε όπλα από τη Γερμανία, για να χρησιμοποιηθούν σε κίνημα υπέρ του Βενιζέλου¹⁰¹. Ωστόσο η αναφορά αυτή των γερμανών διπλωματών δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνα, παρά μόνον ως προς τον τόπο διαμονής του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου την περίοδο εκείνη. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος βρισκόταν στο Μόναχο και παρακολουθούσε μαθήματα παιδαγωγικής και βυζαντινολογίας στο Πανεπιστήμιο, αρνούμενος ωστόσο να εμπλακεί ξανά στην πολιτική¹⁰².

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο, Ευθύμιος Κανελλόπουλος έκανε λόγο για δημοσιεύματα του γερμανικού τύπου και συγκεκριμένα της *Berliner Tageblatt* σχετικά με την προσπάθεια διείσδυσης της Γερμανίας στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη μέσω του πολιτισμού της.

Η εφημερίδα ανέφερε ότι δημιουργήθηκε στη Δρέσδη Ινστιτούτο Μέσης Ευρώπης (*Mittleuropa Institut*)¹⁰³ με σκοπό την προπαγάνδα

¹⁰¹ P.A.A.A., R 901/ 72691. *Politische und Kulturelle Propaganda*, Hans von Schoen προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 8 Ιουλίου 1922.

¹⁰² Η παρουσία του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στο Μόναχο επιβεβαιώνεται και από την αλληλογραφία του. Βλ. σχετικά: Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Πρωθυπουργός. Στενός συνεργάτης του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000, 166.

¹⁰³ Το Δεκέμβριο του 1927 σε συνάντηση που είχαν ο Georg Gothein, ως εκπρόσωπος της Κεντροευρωπαϊκής Οικονομικής Συνόδου (*Mittleuropäischen Wirtschaftstagung. MWT*), ο καθηγητής Walter Hoffmann από τη Bergakademie Freiberg, ο Dr. Bernhard Blüher, δήμαρχος της ευρύτερης περιφέρειας της Δρέσδης, καθώς και εκπρόσωποι της πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του κρατιδίου, όπως ο Σύνδεσμος Σαξόνων Βιομηχάνων και το εμπορικό Επιμελητήριο της Δρέσδης, αποφασίσθηκε η δημιουργία Ινστιτούτου στη Δρέσδη, το οποίο θα είχε ως στόχο τη στήριξη των γερμανικών συμφερόντων στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Τα κίνητρα για τη δημιουργία του Ινστιτούτου ήταν αφενός η στήριξη της οικονομίας του κρατιδίου της Σαξωνίας, η οποία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την αύξηση του πληθωρισμού, αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες, και αφετέρου η αντιμετώπιση της πρωτοβουλίας του ούγγρου πολιτικού και εμπνευστή της M.W.T, Elemes Hantos, να αποκλείσει τη Γερμανία από την οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα στην Κεντρική Ευρώπη, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός κεντροευρωπαϊκού χώρου, αποτελούμενου από τις χώρες της τέως παραδουνάβιας μοναρχίας. Για το λόγο αυτό άλλωστε ο Hantos είχε πρωτοστατήσει στην ίδρυση *Ινστιτούτων της Μέσης Ευρώπης (Mittleuropa Institute)* στη Βιέννη, τη Βουδαπέστη και το Βrno. Ως εκ τούτου η γερμανική ομάδα της Κεντροευρωπαϊκής Οικονομικής Συνόδου θεώρησε αναγκαία την παρέμβασή της μέσω της δημιουργίας του Ινστιτούτου στη Δρέσδη. Σύμφωνα με τον Hoffmann το Ινστιτούτο θα ασκούσε στοχευμένη πολιτιστική προπαγάνδα, η οποία ήταν εξίσου σημαντική με την οικονομική και την πολιτική, προκειμένου να εξασφαλίσει η Γερμανία την παρουσία της στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στο καταστατικό του Ινστιτούτου αναφερόταν ότι στόχος του είναι η

υπέρ του γερμανικού πολιτισμού και την ενίσχυση της γερμανικής παρουσίας. Ως πεδίο δράσης ορίστηκαν οι χώρες: Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Αλβανία και Γιουγκοσλαβία. Το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν συμπεριλαμβανόταν σε αυτό το πεδίο δράσης, ο Κανελλόπουλος το απέδιδε σε τυπογραφικό λάθος της εφημερίδας. Το Ινστιτούτο θα είχε επαφή με τους συνδέσμους των γερμανών στο εξωτερικό και τη γερμανική αντιπροσωπεία στο Μεσοευρωπαϊκό Οικονομικό Σύνδεσμο (Mittleeuropäischen Wirtschaftstagung M.W.T).

Ως αρχικός στόχος του εν λόγω Ινστιτούτου, ορίστηκε η πολιτιστική διείσδυση. Η πολιτική και οικονομική δράση θα περιοριζόταν στη συλλογή και διανομή του αναγκαίου υλικού. Επίσης, θα δημιουργούσαν ξεχωριστό γραφείο για την προώθηση των φοιτητών που προέρχονταν από την Νοτιοανατολική Ευρώπη σε γερμανικά πανεπιστήμια. Το Ινστιτούτο θα είχε χρηματοδότηση από το Σύνδεσμο Σαξόνων Βιομηχάνων¹⁰⁴.

ανάπτυξη και φροντίδα των πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Για το λόγο αυτό έπρεπε παράλληλα με την ίδρυση των εμπορικών επιμελητηρίων και των οικονομικών συνδέσμων να αναπτυχθεί και η δραστηριότητα της ακαδημαϊκής κοινότητας προκειμένου να μην δημιουργηθεί η εντύπωση μονομερούς επέκτασης των γερμανικών εξαγωγών αφού και οικονομικά το Ινστιτούτο προσέβλεπε στην στήριξη του Συνδέσμου Σαξόνων Βιομηχάνων. Από το 1931 ενσωματώθηκε στο Ινστιτούτο του Βερολίνου. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Roswitha Berndt, "Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926 - 1931)", in Gilbert Ziebura (Hrsg), *Grundfragen der deutschen Aussenpolitik seit 1871*, Darmstadt 1975, 305 - 336. – Birgit Kletzin, *Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung*, Reihe: Region – Nation Europa, Münster 2002, 19 - 20. – Karl Heinz Schlarp, "Das Dresden Mitteleuropa Institut. Eine Umstritten Neugegründung der deutschen Auslandskunde im Dienste der Wirtschaft (1925 - 1938)", in Uwe John und Josef Matzerath (Hrsg), *Landesgesichte als Herausforderung und Programm. KarlHeinz Blaschke zum 70 Geburtstag*, Leipzig / Stuttgart 1999, 659-680. Gross Stephen, "Das Mitteleuropa Institut in Dresden", " *Mitteleuropa und Südosteuropa als Planungsraum. Wirtschafts-und politische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, Göttingen 2010, 115 - 140.

¹⁰⁴ A.Y.E. Α΄ Πολιτικό, *A/3/II Σχέσεις Γερμανίας Ελλάδας 1929*. Αναφορά πρέσβη Ευθ. Κανελλόπουλου προς Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο 20 Σεπτεμβρίου 1929.

Τον Απρίλιο του 1930 από αναφορά της ελληνικής αντιπροσωπείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, επιβεβαιώθηκε η άποψη του Κανελλόπουλου, ότι η παράλειψη της Ελλάδας από το πεδίο δράσης του Ινστιτούτου οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος¹⁰⁵.

Το 1930 διευθυντής ήταν ο καθηγητής Hoffmann, ο οποίος μετέβη στην ελληνική πρεσβεία και ζήτησε τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης για την εκπλήρωση των στόχων του ιδρύματος στην Ελλάδα. Τους ανέφερε επίσης ό,τι η Γιουγκοσλαβία είχε ήδη ξεκινήσει την προσέγγιση με τη Γερμανία μέσω του Ινστιτούτου με απώτερο σκοπό τη σύναψη καλύτερων σχέσεων. Στη συνέχεια της ίδιας αναφοράς επισυνάπτονταν το καταστατικό ίδρυσης του Ινστιτούτου Μέσης Ευρώπης, όπου γινόταν αναφορά στη δομή και τους σκοπούς του, που δεν ήταν άλλοι, από τη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς και ο τρόπος διοίκησης και λειτουργίας του.

Εκμεταλλεζόμενη τις εξελίξεις αυτές η Γερμανία χρησιμοποίησε προς την ίδια κατεύθυνση το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, αλλά και την παρουσία της γερμανικής παροικίας στην Αθήνα προκειμένου να προωθήσει την πολιτική της.

Στόχος των γερμανών ήταν η ο επαναπροσδιορισμός της επιρροής που κάθε μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις ασκούσε στην Ελλάδα και κυρίως η ανάκαμψη του γοήτρου της γερμανικής διανόησης. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε η γερμανική διείσδυση στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 ακολούθησε αυτόν ακριβώς τον δρόμο αφού μοναδικός σταθερός και διαχρονικός σύνδεσμος της Ελλάδας με τη Γερμανία υπήρξε ανέκαθεν ο πολιτισμός¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό, *Α/Π/1Ελληνογερμανικά ζητήματα 1930*, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο προς το Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο Απρίλιος 1930.

¹⁰⁶ Johann Joachim Winckelmann (1717-1768). Γερμανός ιστορικός της τέχνης και αρχαιολόγος. Υπήρξε πρωτοπόρος ελληνιστής και εκείνος που πρωτοδιατύπωσε τη διαφορά μεταξύ ελληνικής,

β) Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (D.A.I)

Το γερμανικό αρχαιολογικό Ινστιτούτο ιδρύθηκε το 1829 στη Ρώμη με την ονομασία “ Instituto di corrispondenza archeologica” από καλλιτέχνες, διπλωμάτες και λόγιους. Το 1833 το Ινστιτούτο μετοίκησε στο Βερολίνο και έπειτα από κάποιες διεργασίες το 1874 έγινε κρατικό ίδρυμα¹⁰⁷. Επίσημως το δεύτερο παράρτημα του – εκτός γερμανικού εδάφους - λειτούργησε στην Αθήνα στις 9 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς, χάρη στις ενέργειες του γερμανού αρχαιολόγου, Ernst Curtius.

Η ίδρυση του παραρτήματος δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει αφού έρχεται ως συνέχεια της διαρκούς ενασχόλησης των γερμανών ιστορικών και αρχαιολόγων με την αρχαία και την κλασική Ελλάδα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα σημαντικοί λόγιοι, αρχιτέκτονες, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να ερευνήσουν και να συνδέσουν την αρχαία Ελλάδα με το νεοσύστατο κράτος.¹⁰⁸ Επιπλέον, για τη Γερμανία ήταν η κατάλληλη εποχή να γίνει πιά εξωστρεφής, όχι μόνον μέσω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων αλλά και σε πνευματικό – πολιτιστικό επίπεδο με τη δημιουργία κέντρων έρευνας στο εξωτερικό, τα οποία θα προωθούσαν και θα στήριζαν τη γερμανική επιστημονική κοινότητα. Άλλωστε, για την τιμή της ίδιας της Γερμανίας κρινόταν

ελληνορωμαϊκής και ρωμαϊκής τέχνης. Τα γραπτά του επηρέασαν όχι μόνον την επιστήμη της αρχαιολογίας και της ιστορίας της τέχνης αλλά και τη δυτική ζωγραφική, γλυπτική ακόμη και φιλοσοφία. Για περισσότερα στοιχεία: Efthalia Rentetzi, “ Johann Joachim Winckelmann und der altgriechische Geist”, *Philia* (Universität Würzburg) I (2006), 26-30. – Wolfgang Leppmann, *Winckelmann*, London 1971.

¹⁰⁷ Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 13

¹⁰⁸ O Friedrich Thiersch (1784 - 1890) είχε πεί χαρακτηριστικά: Δεν έχω καμμία πολιτική αποστολή να εκπληρώσω στην Ελλάδα, ήρθα κατόπιν δικής μου απόφασης για να γνωρίσω καλύτερα τον τόπο και τις ανάγκες της χώρας με την οποία ασχολούμαι εδώ και 15 χρόνια.... Βλέπε επίσης, Όλγα Πολυχρονοπούλου, « Οι βασικές αναφορές των πρώτων αρχαιολόγων . Ο μύθος θεμελιωτής μιάς επιστήμης », *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 86, (Μάρτιος 2003), 19 - 23.

ανεπίτρεπτο να αφήσουν τη δόξα της έρευνας και της ανακάλυψης στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, και κυρίως στη Γαλλία.

Η οικονομική στήριξη όμως του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου αποδείχθηκε προβληματική, καθώς η γερμανική κυβέρνηση αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες και δεν ήταν σε θέση να παρέχει οποιαδήποτε βοήθεια στους γερμανούς επιστήμονες, οι οποίοι αναγκάστηκαν να στραφούν στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι προσπάθειες του Ernst Curtius να συνεχίσει τις ανασκαφές στην Ολυμπία, τις οποίες είχε ξεκινήσει το 1875. Ο γερμανός αρχαιολόγος είχε καταφέρει να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα κονδύλια, όμως ο Bismarck δεν θεωρούσε απαραίτητο να διατεθούν τα χρήματα αυτά στην Ελλάδα.¹⁰⁹

Πριν το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο διευθυντής του Ινστιτούτου στην Αθήνα Georg Karo, είχε προετοιμάσει πρόγραμμα εργασιών για τα επόμενα χρόνια. Στο πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνονταν η συνέχιση εργασιών και ανασκαφών που είχαν ξεκινήσει σε Τίρυνθα, Ολυμπία, στην περιοχή του Κεραμεικού στην Αθήνα, καθώς και στη Δωδώνη όπου είχαν διακοπεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Επίσης σχεδιαζόταν σε συνεργασία με έλληνες αρχαιολόγους η έκδοση εικονογραφημένων καταλόγων για τα λιγότερο γνωστά περιφερειακά μουσεία. Τα κείμενα αυτών των καταλόγων θα συντάσσονταν από τους τοπικούς εφόρους και θα μεταφράζονταν στα γερμανικά από το Ινστιτούτο. Πρώτο στη σειρά ήταν το Μουσείο της Χαλκίδας, έπειτα αυτό της Τεγέας και φυσικά έπρεπε να υπάρξει διεξοδικός κατάλογος του Μουσείου της Ακρόπολης. Και γι' αυτό το σχέδιο όμως υπήρχαν οικονομικά προβλήματα, καθώς το ελληνικό κράτος δεν ήταν σε θέση να παρέχει οικονομική στήριξη.

¹⁰⁹ Kurt Düvell, *Deutschlands Auwärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 55.

Μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την αναγκαστική αποχώρηση των γερμανών από την χώρα πολλά από τα προαναφερθέντα ήταν ήδη σε εξέλιξη.

Το Ινστιτούτο, το Νοέμβριο του 1916 έκλεισε και ο Karo παρέδωσε το κτίριο και τις εγκαταστάσεις του, στον πρωθυπουργό και Υπουργό Πολιτισμού, Σπυρίδωνα Λάμπρου.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα την τετραετία 1916-1920, στο Ινστιτούτο, λειτουργούσε τρεις φορές την εβδομάδα στο κτίριο της γερμανικής σχολής Αθηνών, ενώ προς το τέλος του πολέμου χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κράτησης των γερμανών αιχμαλώτων πολέμου¹¹⁰.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ήταν οξυμένα και αν δεν υπήρχε άμεση οικονομική ενίσχυση, τα παραρτήματα του σε Αθήνα και Ρώμη θα έκλειναν αναγκαστικά. Η λειτουργία του ελληνικού παραρτήματος κόστιζε περίπου 41.065 DM ετησίως ενώ υπήρχαν αυξητικές τάσεις καθώς μετά τον πόλεμο όλα τα αγαθά αυξήθηκαν 4 έως 5 φορές¹¹¹.

Ο Georg Karo σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, τόνιζε ότι η παύση των εργασιών του Ινστιτούτου στην Αθήνα θα είχε για τη Γερμανία και πολιτικό κόστος, καθώς θα έχανε ένα σημείο επιρροής της στα Βαλκάνια, ενώ παράλληλα θα επέτρεπε σε όλους να διαπιστώσουν ότι η χώρα είχε φθάσει στη χρεοκοπία¹¹².

Ο Karo όπως ήδη έχουμε αναφέρει, αρθρογραφούσε στις γερμανικές εφημερίδες έχοντας ξεκάθαρη φιλομοναρχική στάση έναντι

¹¹⁰Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 34-36.

¹¹¹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*, Αναφορά της γραμματείας του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου προς το Υπ. Οικονομικών, Βερολίνο, 11 Απριλίου 1920.

¹¹² Suzanne Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996, 273.

του πολιτειακού ζητήματος της Ελλάδας. Όταν όμως τέθηκε το ζήτημα επαναλειτουργίας του ελληνικού παραρτήματος του Ινστιτούτου μετά τον πόλεμο, παραιτήθηκε από τη θέση του διευθυντή προκειμένου να διευκολύνει τη γερμανική πλευρά, η οποία προσπαθούσε να δημιουργήσει για τα ανά τον κόσμο παραρτήματα του Ινστιτούτου, την εικόνα ενός ουδέτερου, μη πολιτικοποιημένου οργανισμού.

Για τη γερμανική αρχαιολογική κοινότητα η συνέχιση των ανασκαφών στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά σημαντική. Προς όφελος της επιστήμης αλλά ειδικότερα του γοήτρου της γερμανικής αρχαιολογικής σχολής έπρεπε να μην εγκαταλειφθούν εργασίες που είχαν αρχίσει πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Προς αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Gerhart Rodenwaldt, και ο πολύ γνωστός φιλέλληνας αρχαιολόγος Wilhelm Dörpfeld.

Μεγάλο ενδιαφέρον προκάλεσε στο γερμανικό κοινό και η αναβίωση των Δελφικών Εορτών από το ζεύγος Σικελιανού. Κατά τη διάρκεια τους, το 1927, ανάμεσα στους επισήμους που περπατούσαν μαζί με τους δαδοφόρους νέους στο αρχαίο στάδιο των Δελφών, ήταν και ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, Ernst Buschor, όπως και ο καθηγητής Dörpfeld¹¹³.

Τέλος, στα απομνημονεύματα ο πρέσβης της Γερμανίας στην Ελλάδα, Hans von Schoen αναφέρεται στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον των συμπατριωτών του για την αγορά αρχαιοτήτων. Στο κείμενο του κάνει λόγο για έλληνα αρχαιοπώλη,¹¹⁴ ο οποίος με την βοήθεια τελωνειακών υπαλλήλων τον προμήθευε με αρχαία αντικείμενα, ακόμη και όταν ο ίδιος ζούσε πια στη Γερμανία.

¹¹³ E. Ziebarth, "Wiederaufleben der Delphischen Spiele", *Hellas*, Nr. 7.1 Hamburg (1927), 13 - 14.

¹¹⁴ Σε όλο το κείμενο οι αναφορές στον αρχαιοπώλη γίνονται με το γράμμα Υ.

β1) Το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Το παράρτημα του γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αθήνας έχει συνεχή παρουσία στη χώρα μας, με μικρά κενά στα χρόνια των δύο Παγκοσμίων Πολέμων,¹¹⁵ αποτελώντας το σημαντικότερο πολιτιστικό κομμάτι της γερμανικής παρουσίας στην Ελλάδα.

Το κτίριο στο οποίο στεγάστηκε αρχικά ήταν ένα μισθωμένο σπίτι επί της οδού Ακαδημίας 31, το οποίο όμως δεν πληρούσε τις ανάγκες του Ινστιτούτου και πολύ γρήγορα έγινε επιτακτική η μεταστέγασή του. Τότε, υπήρξαν εισηγήσεις είτε για την αγορά ενός κατάλληλου κτιρίου, ή να ζητηθεί από το ελληνικό κράτος η παραχώρηση οικοπέδου, στο οποίο θα ανέγειραν το κτίριο του Ινστιτούτου. Έως το 1877 όμως καμμία από τις δύο προτάσεις δεν είχε προχωρήσει.

Ο Ερρίκος Σλήμαν, ο οποίος ήταν τακτικό μέλος του Ινστιτούτου από το 1875, και γνώριζε τα προβλήματα που αντιμετώπιζε, πρότεινε τότε να ανεγερθεί επί δικού του οικοπέδου και με δικά του έξοδα το κτίριο του Ινστιτούτου, το οποίο θα μίσθωνε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο για 25 χρόνια με αντίτιμο 100.000 Μάρκα ετησίως. Το κτίριο θα χτιζόταν σύμφωνα με τα σχέδια που είχε προετοιμάσει ο Wilhelm Dörpfeld και είχε εγκρίνει η Διοίκηση του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Το οικόπεδο το οποίο προσέφερε ο Σλήμαν περικλειόταν από τις οδούς: Καραμίχου (από το 1888 οδός Φειδίου), Πανεπιστημίου και από

¹¹⁵ Θανάσης Καλπαζής, « Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές. Η πολιτική ενός νεαρού έθνους με « παλαιό » πολιτισμό. 150 χρόνια Γαλλικής Σχολής Αθηνών, *Les politiques de l'archaeologie*, 2000, 9 κ. εξ.-Th. Bochetis. "Archaeology and Politics: The "Greek - German" excavations at Olympia 1869 - 1875. Ανακοίνωση στο συνέδριο Ancient Monuments and Modern Identities. The history of Archaeology in 19th and 20th century Greece, Cambridge 25-27.5.02. - Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus: Archaeology and philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996.

την οδό Πινακωτών (από το 1908 οδός Χαρ. Τρικούπη)¹¹⁶. Ο Σλήμαν ανέθεσε το έργο στον αρχιτέκτονα Ερνέστο Τσίλλερ και τον Αύγουστο του 1887 ξεκίνησαν οι εργασίες ανοικοδόμησης¹¹⁷. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1888 το κτίριο ήταν έτοιμο και παραδόθηκε στο Ινστιτούτο.

Μερικά χρόνια αργότερα ωστόσο, φάνηκε ότι οι προβλέψεις των γερμανών για τις δυνατότητες του κτιρίου δεν ήταν σωστές και σύντομα έπρεπε να βρεθεί τρόπος επέκτασής του. Ο Σλήμαν είχε πεθάνει το 1890 και το οικόπεδο όπως και το κτίριο του Ινστιτούτου είχαν περάσει στην ιδιοκτησία του γαμπρού του, Λέοντος Μελά, ο οποίος αρνήθηκε να δώσει άδεια για επέκταση. Η άρνηση αυτή προβλημάτισε τους ανθρώπους του Ινστιτούτου, καθώς γνώριζαν ότι η μίσθωση έληγε το 1913 και δεν είχαν εξασφαλίσει την συνέχισή της.

Το ζήτημα αυτό βρήκε τη λύση του, καθώς στις 30 Οκτωβρίου 1899 το γερμανικό κράτος αγόρασε το οίκημα έναντι 200.000 Μάρκων και σταδιακά τα επόμενα χρόνια έγινε δυνατή η επέκτασή του.

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το κτίριο που στεγαζόταν το αρχαιολογικό Ινστιτούτο, όπως και όλες οι γερμανικές ιδιοκτησίες που βρίσκονταν επί ελληνικού εδάφους, θεωρήθηκε ότι ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο ως αποζημίωση για τις ζημιές που υπέστη η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Πολέμου και κατασχέθηκαν.¹¹⁸ Την ίδια τύχη είχε και το αυστριακό αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Γερμανοί και αυστριακοί με υπομνήματά τους προς την ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσαν να επιτύχουν την επαναλειτουργία των σχολών, τονίζοντας ότι η λειτουργία των παραρτημάτων των ινστιτούτων

¹¹⁶ Τμήμα αυτού του οικοπέδου διέθεσε ο Σλήμαν για την ανέγερση του Ινστιτούτου. Για το λόγο αυτό το κτίριο δεν επεκτάθηκε έως την οδό Πανεπιστημίου.

¹¹⁷ Ο Wilhelm Dörpfeld περιέγραφε λεπτομερώς στις αναφορές του προς τα κεντρικά γραφεία του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου τις εργασίες που γίνονταν καθώς και τη διαμόρφωση του χώρου. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Ulf Jantzen, *Einhundert Jahren Athener Institut 1874-1974*, Das Deutsche Archäologische Institut. Gesichte und Dokumente, Band 10, Mainz 1986, 80.

¹¹⁸ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-1933*, Αναφορά του 1920.

στο εξωτερικό, ήταν εθνικής σημασίας¹¹⁹. Γνώριζαν ότι τα ιδρύματα αυτά αποτελούσαν την καλύτερη προπαγάνδα, ενώ δεν έπαυαν να λειτουργούν ως γέφυρα προς την Ανατολή.

Ο διευθυντής του τμήματος αρχαιολογίας του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού, Ι. Κουντουριώτης σε απάντηση του προς τους υπευθύνους του Ινστιτούτου διευκρίνισε ότι η ελληνική κυβέρνηση αναγνωρίζοντας την πολιτιστική προσφορά τόσο του γερμανικού όσο και του αυστριακού Ινστιτούτου είχε αποφασίσει να τα επιστρέψει και να παραιτηθεί της αποζημιώσεως¹²⁰.

Πραγματικά η ελληνική κυβέρνηση επέστρεψε το κτίριο αλλά λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1924 σε υπόμνημα του προς την κεντρική υπηρεσία του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Βερολίνο, ο πρώτος γραμματέας του αθηναϊκού παραρτήματος ανέφερε ότι το ινστιτούτο ασφυκτιούσε, όχι μόνον εξαιτίας έλλειψης χώρου, αλλά και διότι η Αθήνα - μετά την έλευση των προσφύγων - είχε μετατραπεί σε θορυβώδη μεγαλούπολη. Ως εκ τούτου, έπρεπε εκτός της επέκτασης, να βρεθεί λύση και στο πρόβλημα του θορύβου, πιθανόν με τη δημιουργία ενός κήπου.

Τα επόμενα χρόνια σχεδιάστηκε η επέκταση του κτιρίου σύμφωνα τόσο με τις αυξανόμενες ανάγκες του Ινστιτούτου, όσο και με τις νέες περιβαντολλογικές συνθήκες. Τη νέα αυτή προσπάθεια ανέθεσαν και πάλι στον Dörpfeld ο οποίος ήρθε σε επαφή με την ελληνική κυβέρνηση, ζητώντας την παραχώρηση οικοπέδου με σκοπό την ανέγερση νέου κτιρίου¹²¹. Στα 1929¹²² στην επέτειο των 100 χρόνων από την ίδρυση του

¹¹⁹ BArchB, R901/69494, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen 1920-193*, Willamowitz προς Wollendorf, Βερολίνο 3 Απριλίου 1920.

¹²⁰ Ulf Jantzen, *Einhundert Jahre Athenener Institut 1874-1974*, Mainz 1986, 37.

¹²¹ IfZ, NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen....*, München, 245

¹²² Η γερμανική εφημερίδα *Berliner Tageblatt* στις 3 Οκτωβρίου 1929 δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: *Das Geschenk Griechenlands an das deutsche Archäologische Institut. (Το δώρο της Ελλάδας στο γερμανικό αρχαιολογικό Ινστιτούτο)*

Ινστιτούτου στη Ρώμη, η ελληνική κυβέρνηση παραχώρησε μέσω της Αεροπορικής Άμυνας οικόπεδο 2.000 m² μεταξύ των οδών Ρηγίλλης και Λυκείου¹²³. Η ανέγερση του κτιρίου αυτού δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ καθώς ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έβαλε τέρμα στα σχέδια των γερμανών.

Έως τις μέρες μας το Ινστιτούτο εξακολουθεί να λειτουργεί στο κτίριο του Τσίλλερ επί της οδού Φειδίου.

¹²³ BArchB, R901/69496, *Archäologisches Institut Athen, Februar 1927 bis August 1933*. Σχέδιο νόμου 2 Ιουλίου 1929.

γ) Ευαγγελική εκκλησία

Η παλαιότερη όμως παρουσία γερμανικού ή γερμανόφωνου ιδρύματος στην Ελλάδα δεν είναι αυτή του αρχαιολογικού Ινστιτούτου, αλλά της Ευαγγελικής εκκλησίας¹²⁴. Ήδη από το 1687 υπήρχε στην Αθήνα μία γερμανική Ευαγγελική εκκλησία, η οποία προοριζόταν για τους γερμανούς στρατιώτες που υπηρετούσαν στο στρατό των Βενετών¹²⁵.

Στα 1837 ο γάμος του Βασιλιά Όθωνα, έδωσε νέα διάσταση στην εκκλησία των ευαγγελιστών στην Ελλάδα, καθώς τη συνέδεσε άμεσα με τη βασιλική οικογένεια, μέσω της βασίλισσας Αμαλίας η οποία ήταν μέλος της¹²⁶.

Μετά την έξωση του Όθωνα, αν και ο Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ήταν διαμαρτυρόμενος εξακολούθησε να στηρίζει οικονομικά την Ευαγγελική εκκλησία. Μέχρι το 1913, η λειτουργία γινόταν στο εκκλησάκι των ανακτόρων, και από το 1913 έως το 1931 σε ένα διαμέρισμα το οποίο ανήκε στη γερμανική σχολή.

Η κατάσταση άλλαξε για την Ευαγγελική εκκλησία μετά τη δολοφονία του Βασιλιά Γεώργιου Α΄, καθώς ο διάδοχος Κων/νος ήταν χριστιανός ορθόδοξος. Η παρουσία των ευαγγελιστών συρρικνώθηκε και αποτραβήχθηκαν στους χώρους της γερμανικής σχολής στην οδό Αραχώβης, όπου γίνονταν και οι λειτουργίες. Κάθε προσπάθεια για τη δημιουργία Ευαγγελικής εκκλησίας αλλά και την απόκτηση ενός οικήματος, το οποίο θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της κοινότητας, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹²⁴ *Evangelische Kirche Deutscher Sprache in Griechenland 1837-1987. Festschrift zum 50jährigen Jubiläum*, Athen 1987.

¹²⁵ Curt Rösner, « Η ιστορία της γερμανικής παροικίας », *Η Αιώνια Ελλάς*, Αθήνα 1944, 135-146.

¹²⁶ Ο ιερέας μάλιστα που λειτουργούσε στο παρεκκλήσι πληρωνόταν από την ίδια τη βασίλισσα.

Στα 1927 η κοινότητα των ευαγγελιστών απέκτησε από το ελληνικό κράτος οικόπεδο στην οδό Σίνα όπου μερικά χρόνια αργότερα χτίστηκε η εκκλησία¹²⁷ και τα γραφεία της κοινότητας¹²⁸.

Το κτίριο αυτό όπως και όλα όσα ανήκαν σε γερμανικούς φορείς ή το γερμανικό κράτος επιτάχθηκαν ως εχθρικό έδαφος κατά τη διάρκεια του ελληνογερμανικού πολέμου. Ωστόσο, η ευαγγελική κοινότητα είχε καλύτερη αντιμετώπιση, εξαιτίας μιας ρύθμισης που είχε γίνει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου Α΄. Σύμφωνα με αυτή, η κοινότητα αποχαρακτήριστηκε από γερμανική και έγινε γερμανόφωνη. Άλλωστε η πλειοψηφία των μελών της αποτελούνταν από ελβετίδες και γερμανίδες, οι οποίες είχαν παντρευτεί έλληνες και αυτόματα είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Από το 1928 η κοινότητα είχε τη μορφή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου.

Ενδιαφέρον υπήρχε όμως και για τους γερμανόφωνους καθολικούς. Στην Ελλάδα ήδη από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα είχε προκύψει ζήτημα αναγνώρισης των καθολικών αρχών από το ελληνικό κράτος. Αρχικά είχε προταθεί από την Αγία Έδρα να υπάρξει εκκλησιαστικός προϊστάμενος για τους έλληνες καθολικούς, στο οποίο θα δινόταν ο τίτλος του Αποστολικού Βικάριου. Η πρόταση αυτή βρήκε αντίθετο το Βασιλιά Όθωνα, ο οποίος προτίμησε την καθιέρωση του όρου Αποστολικός Επίτροπος.

¹²⁷ Τα εγκαίνια της εκκλησίας του Χριστού έγιναν στα 1934 έπειτα από πολύχρονες προσπάθειες του ιερέως Kintermänn.

¹²⁸ Monika Yfantis, *Die deutsch – griechischen beziehungen 1949-1955. Wiederannäherung im zeichen alter traditionen und neuer gemeinsamkeiten*, Unveröffentliche Dissertation, Düsseldorf 1999, 128 - 129.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η αύξηση του αριθμού των καθολικών που ζούσαν στην Αθήνα οδήγησε την Αγία Έδρα στη σκέψη δημιουργίας θέσης καθολικού Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Τότε ανέκυψε το ζήτημα αναγνώρισης του αξιώματος αυτού από το ελληνικό κράτος.¹²⁹

Οι πρώτοι που εκλέχθηκαν στο αξίωμα αυτό προέρχονταν από το σώμα των ελλήνων καθολικών ενώ το 1912 εκλέχθηκε ο γάλλος βυζαντινολόγος, ιερομόναχος Λουδοβίκος Petit, η εκλογή του οποίου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στον ελληνικό τύπο,¹³⁰ καθώς η καθολική κοινότητα στην Ελλάδα ήδη βρισκόταν υπό γαλλική και ιταλική επιρροή και η εκλογή του Petit ενίσχυε την παρουσία της Γαλλίας¹³¹.

Ο Petit απομακρύνθηκε το 1926 και τη θέση του κατέλαβε ο έλληνας καθολικός Ιωάννης Φιλιππούσης. Η αποτυχημένη θητεία του γάλλου ιερωμένου αφορούσε μια κρίσιμη περίοδο για τα ιταλογαλλικά σχέδια τα οποία αποσκοπούσαν στην περαιτέρω διείσδυση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη με όχημα και την καθολική εκκλησία¹³².

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920¹³³ σε επιστολή της προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, η γερμανική πρεσβεία στη Ρώμη ζητούσε την άμεση αντικατάσταση του καθολικού ιερέα Αντώνιου Σιγάλα¹³⁴, διότι το κενό που άφηνε η αποχώρησή του, ήταν πολύ μεγάλο

¹²⁹ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την εκλογή και την αναγνώριση των καθολικών αρχών βλ. Ι. Ασημάκης.....391-398, κ.ε

¹³⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, 29/7/1912 & εφημερίδα *Σκρίπ*, 23/9/1913 και 13/10/1913.

¹³¹ Βλέπε Ασημάκης σ.407

¹³² Ο Πάπας Πίος ΙΑ' εξέλεξε το 1927 ως Αποστολικό Βικάριο Θεσσαλονίκης τον κερκυραίο (ιταλικής υπηκοότητας) ιερέα, Αλέξανδρο Guidati. Η κίνηση αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την ελληνική κυβέρνηση η οποία απέρριψε την εκλογή για λόγους εθνικής ασφάλειας. Ο Guidati ήταν ο τελευταίος έλληνας καθολικός επίσκοπος αλλοδαπής υπηκοότητας.

¹³³ BArchB, R901/69496, *Archäologische Institut Athen Februar 1927 bis August 1933*, Γερμανική πρεσβεία Ρώμης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ρώμη 20 Δεκεμβρίου 1926.

¹³⁴ Στην προηγούμενη υποσημείωση η αναφορά κάνει λόγο για τον καθολικό ιερέα, Αντώνιο Σιγάλα. Όλες οι πληροφορίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον καθηγητή του Α.Π.Θ. Αντώνιο Σιγάλα, έναν εκ των ιδρυτών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Ο Σιγάλας (1890-1981) γεννήθηκε στη Σύρο και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1926, ημερομηνία στην οποία αναφέρεται η γερμανική πρεσβεία, ο Σιγάλας διορίστηκε καθηγητής στην έδρα της Παπυρολογίας και Παλαιογραφίας στο Α.Π.Θ. Βλ. σχετικά Ιωάννης Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος –Αγίας*

για την γερμανο - αυστριακή καθολική κοινότητα, καθώς δεν υπήρχε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή έλληνας καθολικός ιερέας, ο οποίος να γνωρίζει τη γερμανική γλώσσα. Παλαιότερα είχε συμφωνηθεί με τον αρχιεπίσκοπο του δόγματος, ο οποίος ήταν γάλλος, να τελείται η θεία λειτουργία ανά 15 ημέρες και στα γερμανικά¹³⁵. Αυτό ήταν εφικτό χάρη σε υποτροφία που είχε δοθεί από το Βασιλιά της Βαυαρίας, Ludwig I σε έλληνες καθολικούς ιεροσπουδαστές¹³⁶.

Το ενδιαφέρον της γερμανικής κυβέρνησης για την παρουσία της καθολικής εκκλησίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αυξανόταν σταδιακά τη δεκαετία του 1920 και αρκετοί διπλωμάτες θεωρούσαν ότι ήταν η κατάλληλη στιγμή να τεθεί το ζήτημα στο γερμανό καρδινάλιο Schulte¹³⁷. Ωστόσο ουσιαστικές ενέργειες εκ μέρους της Γερμανίας στον εκκλησιαστικό χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, δεν πραγματοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια .

Έδρας 1820-1980. Από τη γαλλική προστασία έως τη σύναψη των διπλωματικών σχέσεων, Θεσσαλονίκη 2007, 305.

¹³⁵ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen...*, München, 178.

¹³⁶ Ο βασιλιάς της Βαυαρίας Ludwig I εκδηλώνοντας έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα, στις 15 Νοεμβρίου 1840 καθιέρωσε τριετή υποτροφία για έναν έλληνα υπήκοο καθολικό ιεροσπουδαστή, τον οποίο επέλεγε ο καθολικός επίσκοπος Σύρου. Οι σπουδές πραγματοποιούνταν στην ιερατική σχολή του Eichstatt. Ο Λουδοβίκος διέθεσε από την περιουσία του για την υποτροφία αυτή, 7043 φιορίνια. Οι τελευταίοι έλληνες φοιτητές που πήραν την υποτροφία αυτή ήταν οι Φραγκίσκος Μαραγκός (Γενικός Βικάριος Σύρου) και Αντώνιος Σιγάλας (καθηγητής Α.Π.Θ). Βλ. σχετικά Ιωάννης Ασημάκης, *Η πορεία των σχέσεων*303-305.

¹³⁷ Karl Joseph Kardinal Schulte (1871-1941). Σπούδασε καθολική θεολογία στο πανεπιστήμιο της Βόννης και το 1895 χειροτονήθηκε ιερέας. Το 1903 εργάστηκε στο πανεπιστήμιο του Tübingen όπου και έλαβε το διδακτορικό του. Το 1909 εκλέχθηκε επίσκοπος και στις 15 Ιανουαρίου 1920 επίσκοπος Κολωνίας όπου έγινε γνωστός για το έργο που επιτέλεσε. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε στο διαδίκτυο: *The Cardinals of the Holy Roman Church. Biographical Dictionary (1903-2009)*.

δ) Τα γερμανικά σχολεία στην Ελλάδα

δ₁) Γερμανική σχολή Θεσσαλονίκης

Η πρώτη προσπάθεια ίδρυσης γερμανικού σχολείου στην Ελλάδα είχε γίνει από τον Όθωνα στα 1834, στην τότε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, το Ναύπλιο¹³⁸. Το πρώτο γερμανικό σχολείο όμως εγκαινιάστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1888. Τυπικά όχι επί ελληνικού εδάφους καθώς η πόλη ήταν υπό οθωμανική κυριαρχία.

Αφορμή για τη δημιουργία του σχολείου αυτού, ήταν η αυξανόμενη παρουσία των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Μια σειρά τεχνικών έργων που πραγματοποιήθηκαν αυτή την περίοδο από εταιρείες με γερμανόφωνο προσωπικό οδήγησαν αρχικά στη δημιουργία γερμανικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη¹³⁹ και έπειτα στη δημιουργία συλλόγου και σχολείου.

Ελβετοί, αυστριακοί και γερμανοί που συμμετείχαν στις εργασίες αυτές, δημιούργησαν ένα σύλλογο, ο οποίος παρά τις αντιδράσεις των αυστριακών τέθηκε υπό την προστασία του γερμανικού κράτους και από το 1907 αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου.

Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία σχολείου το οποίο εγκαινιάστηκε στις 13 Φεβρουαρίου του 1888, με 16 μαθητές¹⁴⁰. Η λειτουργία του σχολείου κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να

¹³⁸ Jens Godber Hansen, *Das Dörfeld - Gymnasium in Athen. Geschichte und Gestalt einer Auslandschule*, Kiel 1971, s. 6 f

¹³⁹ Το γερμανικό προξενείο λειτούργησε το 1887.

¹⁴⁰ Jens Godber Hansen, ό.π. s. 12. - B. Greeve, “ Vorwärts, rückwärts, abwärts, aufwärts ”, *Die Bewegungen und Entwicklungen der Deutschen Schule Thessaloniki seit Ihrer Gründung im Jahre 1888*, in *Deutsche Schule Thessaloniki* (hrsg), Festschrift zur 100-Jahr-Feier, Thessaloniki 1987, s.28f.

απομακρυνθούν από την επιρροή των γαλλικών σχολείων τα παιδιά της γερμανικής κοινότητας.¹⁴¹

Στο σχολείο γίνονταν δεκτοί και μαθητές μη γερμανικής καταγωγής, ενώ η παράδοση των μαθημάτων γίνονταν στα γερμανικά αλλά και στα γαλλικά, αφού η γαλλική γλώσσα χρησιμοποιούνταν ευρέως στο εμπόριο με την Ανατολή. Τα ελληνικά και αργότερα τα αγγλικά και τα εβραϊκά ήταν προαιρετικά. Στο σχολείο λειτούργησε από το 1910 και τμήμα ενηλίκων.

Το 1915 με την είσοδο των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, η σχολή ανέστειλε τη λειτουργία της, ενώ λίγους μήνες αργότερα τα γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν το κτίριο της σχολής.

Τον Νοέμβριο του 1924 η σχολή ξαναλειτούργησε, αρχικά με δύο τάξεις και ένα νηπιαγωγείο ενώ ο αριθμός των μαθητών ανερχόταν στους 40 εκ των οποίων μόνον οι 11 ήταν γερμανικής καταγωγής. Την ίδια περίοδο επαναλειτούργησε και το τμήμα ενηλίκων με 80 μαθητές.

Ωστόσο το σχολείο δεν επανέκτησε ποτέ την προπολεμική του αίγλη και βρισκόταν στη σκιά των ιταλικών και γαλλικών σχολείων της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, σταδιακά μειώθηκε ο αριθμός των εβραίων μαθητών και χάθηκε ο χαρακτήρας του «σχολείου των μειονοτήτων».¹⁴²

¹⁴¹ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ”, *Thetis*, Band 5/6, Mannheim 1999, 321.

¹⁴² όπ.π, Fleischer....327.

δ₂) Γερμανική Σχολή Αθηνών

Στην Αθήνα, ο διευθυντής του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Wilhelm Dörpfeld ίδρυσε τη γερμανική σχολή στα 1896. Επισήμως, τα μαθήματα ξεκίνησαν ένα χρόνο αργότερα με 11 μαθητές¹⁴³.

Πολύ σύντομα το σχολείο κέρδισε την εκτίμηση, τόσο των γερμανοφώνων που ζούσαν στην Ελλάδα όσο και των υπολοίπων αλλοδαπών. Ωστόσο, είναι άξιο επισήμανσης ότι και μεγάλος αριθμός ελλήνων επιθυμούσε τη φοίτηση των παιδιών του σε αυτά. Χαρακτηριστικά, το 1912 η προσέλευση των ελλήνων μαθητών ήταν τόσο μεγάλη ώστε 16 από αυτούς δεν μπόρεσαν τελικά να φοιτήσουν, ενώ τη σχολική χρονιά 1916 - 1917 από τους 183 μαθητές της γερμανικής σχολής Αθηνών, 15 ήταν υπήκοοι άλλων κρατών, 139 ήταν έλληνες και μόνον 29 είχαν τη γερμανική υπηκοότητα.¹⁴⁴

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το σχολείο έκλεισε και επιτάχθηκε το κτίριο που στεγαζόταν. Επαναλειτούργησε το φθινόπωρο του 1921 με 107 μαθητές από τους οποίους οι 88 ήταν έλληνες ενώ ήταν το πρώτο γερμανικό σχολείο του εξωτερικού που λειτούργησε ξανά μετά το τέλος του Πολέμου.

Τη σχολική περίοδο 1929 - 1930, σε σύνολο 442 μαθητών, το 90% ήταν έλληνες. Παράλληλα, η γερμανική πρεσβεία σχεδίασε την πειραματική λειτουργία τμημάτων εκμάθησης της γερμανικής γλώσσας για ενηλίκους. Οι μαθητές θα ήταν κυρίως έμποροι, αξιωματικοί αλλά και φοιτητές που σκόπευαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη Γερμανία. Τα μαθήματα δεν θα περιορίζονταν μόνον στην εκμάθηση της

¹⁴³ Monika Yfantis, *Die deutsch – griechischen beziehungen 1949-1955. Wiederannäherung im zeichen alter traditionen und neuer gemeinsamkeiten*, Düsseldorf 1999, 224.

¹⁴⁴ όπ.π., 225.

γλώσσας αλλά θα περιελάμβαναν λογοτεχνία και εμπορική αλληλογραφία.

Η πρωτοβουλία αυτή στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία και σύντομα παρά το φόρτο εργασίας των καθηγητών σχεδιάστηκε η μόνιμη λειτουργία των τμημάτων αυτών, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν τον πυρήνα ανάπτυξης ενός κύκλου ελλήνων, που θα γνώριζαν σε βάθος το γερμανικό πνεύμα.

Οι αριθμοί δείχνουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, ότι η γερμανική προσπάθεια προσέγγισης, αν όχι διείσδυσης στην ελληνική κοινωνία είχε πετύχει σε μεγάλο βαθμό το στόχο της. Σε μία περίοδο δύσκολη για τη Γερμανία, και σε μία χώρα με αντιγερμανικά αισθήματα, εμπλουτιζόταν ο πυρήνας των ελλήνων, οι οποίοι μέσω της εκπαίδευσης τους, πλησίαζαν τη γερμανική κουλτούρα και αντιλαμβάνονταν το τρόπο σκέψης και λειτουργίας των ανθρώπων της.

ε) Οι εκπαιδευτικές προσπάθειες των συμμάχων στην Ελλάδα

Εκτός βέβαια της γερμανικής παρουσίας στο χώρο της εκπαίδευσης και άλλες χώρες είχαν φροντίσει για τη δημιουργία σχολείων σε διάφορες περιοχές. Τα περισσότερα σχολεία ήταν γαλλικά ή ιταλικά και εποπτεύονταν από τάγματα καθολικών μοναχών¹⁴⁵. Συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 46 ξένα σχολεία, εκ των οποίων 2 ήταν γερμανικά (Γερμανική Σχολή Αθηνών και Θεσσαλονίκης), 3 αμερικανικά, 18 ιταλικά και 23 γαλλικά στα οποία φοιτούσαν συνολικά 9.390 μαθητές. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία αγγλικών σχολείων.

¹⁴⁵ Η αύξηση των μοναχικών ταγμάτων στην Ελλάδα μπορεί να αιτιολογηθεί, καθώς στα 1878 διώχθηκαν από το γαλλικό κράτος και βρήκαν καταφύγιο σε άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα.

Από τα πρώτα ξένα σχολεία που λειτούργησαν ήταν αυτό του τάγματος των Ουρσουλίνων . Αρχικά στη Νάξο και την Τήνο και αργότερα στην Αθήνα όπου λειτουργεί έως σήμερα. Το 1838 λειτούργησε στην Πλάκα, το πρώτο καθολικό σχολείο με την επωνυμία « Άγιος Διονύσιος » ενώ το 1889 μετονομάστηκε σε Λεόντειο Λύκειο Αγ. Διονυσίου. Το σχολείο οργανώθηκε από το θρησκευτικό τάγμα των Μαρριανών αδελφών και διδάσκονταν η γαλλική γλώσσα¹⁴⁶. Παράλληλα υπό την αιγίδα της γαλλικής σχολής Αθηνών, η οποία βρισκόταν στην Ελλάδα από το 1846, λειτούργησε το 1907 το Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθήνας, όπου οι μαθητές διδάσκονταν την γαλλική γλώσσα και λογοτεχνία.

Στην Πάτρα το ιταλικό τάγμα καλογραιών του Αγ. Ιωσήφ, ίδρυσε σχολή θηλέων με την επωνυμία « Πριγκήπισσα Ελένη », ενώ για τα αγόρια λειτουργούσε, από το μοναχικό τάγμα του Jean Baptiste de la Salle, το σχολείο “ Santa Rosa ”. Και τα δύο αυτά σχολεία ήταν υπό την αιγίδα της ιταλικής παροικίας στην Πάτρα¹⁴⁷.

Στη Θεσσαλονίκη το 1885 ιδρύθηκε η σχολή « Καλαμαρί » από το γαλλικό τάγμα των αδελφών του ελέους, ενώ το 1888 πέντε αδελφοί (Freres) ξεκίνησαν τη λειτουργία σχολείου στη μονή Λαζαριστών. Το σχολείο αυτό εξελίχθηκε στη σημερινή σχολή « Δελασάλ ». Σημαντική ήταν ακόμη η ιταλική εκπαιδευτική παρουσία στη Θεσσαλονίκη, όπου κατά κανόνα οι μαθητές των σχολείων ήταν ισραηλίτες¹⁴⁸.

Σχολεία γαλλικά αλλά και ιταλικά λειτουργούσαν ακόμη στην Κέρκυρα, στην Καβάλα, στην Αλεξανδρούπολη, την Πρέβεζα αλλά και στο Ηράκλειο της Κρήτης.

¹⁴⁶ Ειρήνη Κουμπούρη, «Ιδιωτική εκπαίδευση στην Πάτρα από το 1919 έως το 1969», Ανακοίνωση στο 20^ο Συνέδριο *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002.

¹⁴⁷ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008,123

¹⁴⁸ Δημήτρης Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2010, 101-103.

Οι αμερικανοί από την άλλη πλευρά είχαν ισχυρή εκπαιδευτική παρουσία στη Θεσσαλονίκη μετά τη μεταφορά από την Κων/πολη του κολλεγίου *Ανατόλια* και του Παρθεναγωγείου¹⁴⁹.

Στην Αθήνα ωστόσο δεν υπήρχε αμερικανικό σχολείο και η έλλειψη αυτή οδήγησε αρχικά στα 1918, τους έλληνες που είχαν φοιτήσει στη Ροβέρτειο Σχολή Κων/πολης να σκεφθούν τη δημιουργία ενός αντίστοιχου εκπαιδευτικού ιδρύματος στην Αθήνα.

Οι πρώτες προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση έγιναν από τον ελληνιστή πρόεδρο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και μετέπειτα πρέσβη των Η.Π.Α., Dr. Edward Carps. Αρωγός σε αυτήν την προσπάθεια στάθηκε ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος ...ἐπιθυμοῦσε νά ἰδρυθῇ ὑπὸ τὴν σκιάν τῆς Ἀκροπόλεως ἓνα Ἀμερικανικόν Κολλέγιον.. και εξέφρασε την πεποίθηση ότι ένα τέτοιο σχολείο θα προήγαγε την ελληνική εκπαίδευση. Τα αναγκαία κεφάλαια για την ίδρυσή του θα φρόντιζαν να τα συγκεντρώσουν από την Αμερική. Οι προσπάθειες αυτές απέβησαν όμως άκαρπες και το 1922 έπειτα από τη Μικρασιατική καταστροφή ξεκίνησαν και πάλι οι προσπάθειες. Αυτή τη φορά συγκροτήθηκε Προσωρινή Επιτροπή τόσο από έλληνες, πρώην αποφοίτους της Ροβερτείου Σχολής (Πέτρος Καλλιγάς, Σταύρος Παπαδάκης, Νικόλαος Κυριακίδης), όσο και από αμερικανούς καθηγητές όπως ο Dr Berth Hill, διευθυντής της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής, με στόχο την ίδρυση αμερικανικού σχολείου στην Αθήνα. Την προσπάθεια αυτή

¹⁴⁹ Το 1840 ο αμερικανός ιεραπόστολος Cyrus Hamlin ίδρυσε ιεροδιδασκαλείο στην περιοχή Bebek έξω από την Κων/πολη. Το 1862, το ιεροδιδασκαλείο μεταφέρεται στην περιοχή Μερζιφούντα και ξεκινούν οι εργασίες ανέγερσης των εγκαταστάσεων του κολλεγίου. Το Κολλέγιο *Ανατόλια* ιδρύθηκε το 1886 και λειτούργησε στο Ιεροδιδασκαλείο της Μερζιφούντας. Οι μαθητές του ήταν κυρίως έλληνες και αρμένιοι όπως και η πλειοψηφία των καθηγητών του. Το 1893 ιδρύεται και το Παρθεναγωγείο. Στα 1921 οι Τούρκοι εκτέλεσαν την ηγεσία των μαθητών και τον καθηγητή που ήταν υπεύθυνος της λέσχης ελληνιστικού ενδιαφέροντος, « Πόντος » και έκλεισαν το σχολείο. Το 1924 με τη βοήθεια και του Ελ. Βενιζέλου το σχολείο μεταφέρθηκε στην Θεσσαλονίκη, στην περιοχή του Χαριλάου και το 1927 το Παρθεναγωγείο απετέλεσε και αυτό μέρος του Ανατόλια. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε στην ιστοσελίδα του κολλεγίου www.anatolia.edu.gr

επικρότησε η πολιτική και πολιτειακή ηγεσία καθώς και ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών.

Στις 13 Αυγούστου 1925, η επιτροπή η οποία είχε στο μεταξύ ενισχυθεί με τον Εμμανουήλ Μπενάκη και το Στέφανο Δέλτα, συνέστησε σύμφωνα με τους νόμους του ελληνικού κράτους « *Ελληνοαμερικανικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα* ». Σκοπός του ήταν να εισάγει στους ελληνικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς νεώτερα αγγλικά και αμερικανικά εκπαιδευτικά συστήματα, τα οποία θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στις ελληνικές παραδόσεις. Ο στόχος αυτός θα πραγματοποιόταν με την ίδρυση ενός πρότυπου σχολείου που συνδύαζε τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδεώδη με τις σύγχρονες αμερικανικές εκπαιδευτικές μεθόδους.

Το Κολλέγιο Αθηνών εγκαινιάστηκε επισήμως στις 18 Οκτωβρίου 1925 με 15 μαθητές, οι οποίοι στο τέλος της σχολικής χρονιάς 1925 - 1926 αυξήθηκαν στους 37¹⁵⁰.

Όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί, εντυπωσιακή ήταν η απουσία ενός αμιγώς αγγλικού εκπαιδευτικού ιδρύματος στον ελληνικό χώρο. Από στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας διαπιστώνουμε μία πρώτη προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση περίπου στα 1917.

Σύμφωνα με υπόμνημα το οποίο είχε κατατεθεί στον Ελ. Βενιζέλο, κρινόταν αναγκαία η ίδρυση ενός αγγλοελληνικού εκπαιδευτικού ιδρύματος με ποικίλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, το οποίο θα λειτουργούσε προς όφελος της Ελλάδας και θα μεριμνούσε για την προώθηση των κοινών συμφερόντων των δύο χωρών.

Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες που θα αναλάμβανε το ίδρυμα ήταν:

α) Η φροντίδα αποστολής στην Ελλάδα, αγγλίδων παιδαγωγών κατάλληλα εκπαιδευμένων σύμφωνα με τα αγγλικά πρότυπα, οι οποίες και με τη συνεργασία γνωστών ελληνίδων κυριών θα αναλάμβαναν την

¹⁵⁰ Νικηφόρος Ελεόπουλος, *Σύντομος ιστορία του Κολλεγίου Αθηνών από ιδρύσεως έως σήμερα*, Αθήνα 1960. – Στ. Δέλτα, *Το Κολλέγιον Αθηνών. Ίδρυσις, Δράσις και νέαι κατευθύνσεις του προγράμματός του*, Ψυχικό 1934. (Ανατύπωση εκ του περιοδικού *Εργασία*. Επιμέλεια του Κολλεγίου Αθηνών).

φροντίδα ελληνοπαίδων. β) Σύσταση νηπιαγωγείου, το οποίο θα λειτουργούσε σύμφωνα με τις αρχές Μοντεσόρι και για το οποίο ανέμεναν ότι θα είχε μεγάλη επιτυχία, ανάλογη ίσως του γερμανικού που λειτουργούσε στην Αθήνα προπολεμικά. γ) Ίδρυση μιάς ακαδημαϊκής σχολής, αρχικά για αγόρια και αργότερα και για τα κορίτσια, η οποία θα στόχευε στην στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών του ελληνικού κράτους¹⁵¹. δ) Δημιουργία ενός σχολείου - οικοτροφείου για αγόρια. Η προσπάθεια αυτή είχε ήδη ξεκινήσει εκ μέρους των ελλήνων και χρειαζόταν μόνον την αγγλική στήριξη και καθοδήγηση. Το σχολείο αυτό θα λειτουργούσε στα αγγλικά πρότυπα, τα μαθήματα θα γίνονταν στα ελληνικά και τα αγγλικά, ενώ ο διευθυντής θα ήταν άγγλος. Ήδη είχε βρεθεί ο χώρος ανέγερσης του στις Σπέτσες¹⁵². ε) Ίδρυση βρετανικού κολλεγίου στα πρότυπα του αμερικανικού *Robert College* (Ροβέρτειος Σχολή), το οποίο λειτουργούσε στην Κων/πολη και είχε μορφώσει εκατοντάδες Βαλκάνιους, οι οποίοι έβλεπαν την Αμερική ως την πνευματική τους μητέρα. Αν ιδρύονταν το βρετανικό κολλέγιο δεν θα λειτουργούσε αποκλειστικά για έλληνες και θα αποτελούσε πόλο έλξης για όλους τους λαούς των Βαλκανίων. Παράλληλα θα ενίσχυε την ειρηνική και κατευναστική πολιτική της Αγγλίας στα Βαλκάνια, και θα εμπόδιζε τα μεταπτυχιακά ελλήνων αλλά και άλλων νοτιοευρωπαίων στην Γερμανία. στ). Το κυριότερο όλων όμως, θα ήταν η δημιουργία έδρας αγγλικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹⁵³. Για τους

¹⁵¹ Ο Βενιζέλος όταν πληροφορήθηκε την πρόθεση για την ίδρυση της συγκεκριμένης σχολής εξέφρασε την άποψη ότι θα στελεχωθεί αμέσως.

¹⁵² Όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι πρόκειται για την Αναργύρειο και Κοργιαλένιο Σχολή. Βλέπε σχετικά Γιώργος Σταματίου, *Αναργύρειος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών. Ένα υποδειγματικό κολλέγιο*. Σπέτσες 2003, 11-32.

¹⁵³ Το ενδιαφέρον για την ίδρυση έδρας γερμανικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ξεκίνησε πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κυρίως για λόγους γοήτρου. Έως το 1929 δεν υπήρξε θετική ανταπόκριση από την ελληνική πλευρά ίσως γιατί πίστευαν ότι αν δέχονταν για τους γερμανούς θα έπρεπε να πράξουν το ίδιο και για τις υπόλοιπες δυνάμεις. Τελικά το 1933 ο Gottfried Merkel, ο οποίος δίδασκε και σε ελληνικό σχολείο ανέλαβε την έδρα. Την ίδια εποχή η γαλλική κυβέρνηση με δικά της έξοδα και με τη μεσολάβηση του καθηγητή της νομικής, Στυλιανού Σεφεριάδη κατάφερε να δώσει την πρώτη του διάλεξη στο Πανεπιστήμιο, ο Leon Guichard, ενώ η ιταλική πλευρά κινητοποιήθηκε άμεσα και ο υφηγητής Vincenzo Biagi από το Πανεπιστήμιο της Πίζας ήρθε ως

συντάκτες του υπομνήματος ήταν απαράδεκτο να υπάρχει έδρα ελληνικών σπουδών στο Λονδίνο¹⁵⁴ και να μην υπάρχει αντίστοιχη αγγλική στην Αθήνα.

Οι πρωτοβουλίες αυτές ήταν το κύριο σώμα των στόχων του Ιδρύματος, το οποίο θα συνέχιζε με την ενίσχυση του Σώματος Ελλήνων προσκόπων αλλά και του Οδηγισμού για τα κορίτσια, αφού και τα δύο αυτά κινήματα είχαν μία διάσταση ευρύτερη από αυτήν την εκπαίδευσης.

Σχετικά με την οικονομική στήριξη του όλου εγχειρήματος θεωρούσαν ότι πολύ σύντομα μετά την έναρξη της λειτουργίας τους, τα σχολεία θα γίνονταν αυτοσυντηρούμενα και θα μπορούσαν να έχουν και παραρτήματα. Έως τότε, ένα μεγάλο μέρος του απαιτούμενου κεφαλαίου θα δινόταν πρόθυμα από την Ελλάδα, το υπόλοιπο από την κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ ήλπιζαν σε βοήθεια από άγγλους φιλέλληνες αλλά και μέλη της ελληνικής παροικίας στο Λονδίνο.

Το πιο δύσκολο σημείο σε αυτό εγχείρημα ήταν η στελέχωση του από ικανούς και αφοσιωμένους δασκάλους που θα γίνονταν « ιεραπόστολοι » του αγγλικού πνεύματος. Ως μέλη της διοίκησης αυτού του Ιδρύματος προτεινόταν οι: Ελευθέριος Βενιζέλος, Sir Francis Elliot (άλλοτε πρέσβης της Μεγ. Βρετανίας στην Αθήνα), Μιχαήλ Εμπειρίκος,

επισκέπτης καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή. Αντίθετα η αγγλική πλευρά με πρωτοβουλία του άγγλου πρέσβη Waterlow μόλις το 1937 και με αφορμή τα 100 χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου εισηγήθηκε τη δημιουργία έδρας Lord Byron, η οποία θα χρηματοδοτούνταν από το Λονδίνο.

¹⁵⁴ Το 1913 ο νεοσυσταθείς τότε Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος προσπάθησε να βοηθήσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην εκστρατεία υπεράσπισης και ανάδειξης των ελληνικών θέσεων. Ο Γουίλιαμ Πέμπερ, διευθυντής του London School of Economics και ο καθηγητής Ρόναλντ Μπάροους, Πρύτανης του King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου υπήρξαν θερμοί φιλέλληνες και ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου. Ο Μπάροους ήταν η κινητήρια δύναμη για την ίδυση της Έδρας Κοραή για τη Νεότερη Ελληνική και Βυζαντινή Ιστορία, Γλώσσα και Φιλολογία στο King's College. Η πιθανότητα ίδρυσης της έδρας συζητείται για πρώτη φορά το 1913 αλλά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθυστέρησε την ίδρυσή της έως το 1918. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Προκόπης Παπαστράτης, « Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής », *Διπλωματία και πολιτική. Ιστορική προσέγγιση*, Αθήνα 2005, 340-341.

Δ. Κακλαμάνος, ο Υπουργός Γεωργίας Α. Μιχαλακόπουλος, ο καθηγητής R. Burrows, κ.α.¹⁵⁵.

Σύμφωνα με όσα αναφέρονταν στο υπόμνημα, η Μεγ. Βρετανία αν και είχε ισχυρά ερείσματα στην Ελλάδα, δεν είχε επενδύσει σε μια πολιτιστική διείσδυση στη χώρα, αντίστοιχη με αυτή της Γερμανίας ή και άλλων χωρών. Το γεγονός αυτό αποδιδόταν αποκλειστικά σε αμέλεια της Μεγ. Βρετανίας, η οποία δεν φρόντισε να εξαπλώσει την επιρροή της, μέσω της γλώσσας και του πολιτισμού της¹⁵⁶.

Όμως η άποψη αυτή δεν είναι απολύτως ορθή. Στη δεκαετία του 1920 από κοινού γερμανοί, ελβετοί και άγγλοι συμφώνησαν στην δημιουργία, ενός διεθνούς σπιτιού για παιδαγωγούς. Το σπίτι λειτουργούσε διοικούμενο από διεθνή επιτροπή με διευθύντρια δυτικοελβετίδα. Σύμφωνα με τους κανόνες λειτουργίας του, πρόεδρος της επιτροπής έπρεπε να εκλέγεται κάθε χρόνο η σύζυγος ενός εκ των πρεσβευτών που συμμετείχαν στο εγχείρημα.

Η σύζυγος του γερμανού πρέσβη, Hans von Schoen παρέμεινε στη θέση αυτή για τέσσερα χρόνια, διευρύνοντας, κατά αυτό τον τρόπο τις γνωριμίες της στην αθηναϊκή μεγαλοαστική τάξη¹⁵⁷.

Οι έλληνες υποστήριζαν τη λειτουργία των ξένων σχολείων με την συμμετοχή των παιδιών τους, αφού θεωρούσαν ότι παρείχαν καλύτερη εκπαίδευση από ότι τα ελληνικά. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν ως πηγές πολιτικής και θρησκευτικής προπαγάνδας και εξαιτίας αυτού υπήρξαν σχετικές αναφορές προς την ελληνική κυβέρνηση¹⁵⁸.

¹⁵⁵ I.A.M.M., *Αρχείο Κεραμινίδη*, Αρ. Εισ. 718/ φ.8/1000, *Υπόμνημα με τίτλο ANGLO-HELLENIC FOUNDATION*, X.χ.

¹⁵⁶ Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008, 142-143

¹⁵⁷ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*, München, 178-179.

¹⁵⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.115/18, *Υπόμνημα « Τα ξένα σχολεία στη Θεσσαλονίκη »*, [1928] και Αρ. Εισ. 173/φ.374/34, « Συνοπτικόν υπόμνημα προς ίδρυσιν ελληνογαλλικών σχολείων », 26 Απριλίου 1928.

Μετά το τέλος της δεκαετίας του 1920 και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, πολλά από τα ιδρύματα αυτά δεν κατάφεραν να επιβιώσουν είτε για λόγους οικονομικούς είτε εξαιτίας μικρού αριθμού προσέλευσης μαθητών¹⁵⁹.

στ) Γερμανική παροιμία – Σωματείο « Φιλαδέλφεια ».

Η γερμανική παροιμία στην Αθήνα αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις¹⁶⁰ αντιπροσωπευόταν από όλους σχεδόν τους επαγγελματικούς κλάδους, εμπόρους, αξιωματικούς, βιβλιοπώλες, αρχαιολόγους, κ.α. Όπως ήταν φυσικό, η παρουσία τόσων γερμανών στην Ελλάδα, οδήγησε στην κοινή τους δράση μέσα στα πλαίσια ενός συλλόγου. Ο σύλλογος αυτός, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, λειτούργησε περισσότερο ως ένας κοινός τόπος συνάντησης των γερμανών. Πρόεδρος της ένωσης των γερμανών που ζούσαν στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1920 διετέλεσε ο πρώην ναύαρχος και επίτιμος πρόξενος της Γερμανίας στον Πειραιά, Klöbe

Ο πρώτος γερμανικός σύλλογος επί ελληνικού εδάφους, σχηματίστηκε το 1833 στο Ναύπλιο με την επωνυμία « Αθηνά ». Αργότερα ιδρύθηκαν στην Αθήνα δύο σύλλογοι: α) ο *Schnellsegler* (ταχέων ιστιοδρόμων), και β) ο *Φιλιππαμπούζια*. Ο πρώτος αποτελούνταν κυρίως από Βαυαρούς, ενώ ο δεύτερος συγκέντρωνε τους γερμανούς που κατάγονταν από την περιοχή της Έσσης. Οι σύλλογοι αυτοί γρήγορα αντικαταστάθηκαν από δύο άλλους, τον *Κονκόρντια* (Ομόνοια) και τον *Frohsinn* (Ευθυμία) και οι συγκεντρώσεις των μελών

¹⁵⁹ Το 1931 ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου με το νόμο 4862 απαγόρευσε την εγγραφή ελλήνων υπηκόων σε ξένα σχολεία. Ωστόσο από τα στοιχεία που σώζονται γίνεται φανερό ότι ο νόμος δεν εφαρμόστηκε. Χαρακτηριστικά κατά το σχολικό έτος 1931 - 1932 στα ιταλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης φοιτούσαν συνολικά 456 εκ των οποίων 148 ήταν έλληνες υπήκοοι. Βλ. σχετικά. Δημήτρης Φιλιππής, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός. Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2010, 104.

¹⁶⁰ Curt Rösner, «Η ιστορία της γερμανικής παροιμίας», *Η Αιώνια Ελλάς*, Αθήνα 1944, 135-146.

τους πραγματοποιούνταν σε πανδοχεία των Αθηνών.¹⁶¹ Κατά τη διάρκεια μίας εξ αυτών, οι δύο σύλλογοι διαλύθηκαν και ιδρύθηκε ο *Φλιμπούστια*, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στην ευθυμία και το κέφι και αριθμούσε 55 μέλη. Ο σύλλογος εξέδιδε ένα εβδομαδιαίο εφημεριδάκι με τον τίτλο *Φιλμποστίρ* (πειρατής) και υπήρξε ο πρόδρομος του εως σήμερα υφιστάμενου συλλόγου *Φιλαδέλφεια*.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των πολιτιστικών επαφών μεταξύ Ελλάδας – Γερμανίας, τη δεκαετία του 1920, διαδραμάτισε και ο διπλωματικός υπάλληλος της γερμανικής πρεσβείας Albert von Baligand. Ο Baligand ήταν εξαιρετος νομικός, πολυταξιδεμένος, ο οποίος είχε σπουδάσει μεταξύ άλλων και μουσική φιλοσοφία. Ήταν ο πρώτος που δημοσίευσε ένα οξυδερκές και ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα¹⁶².

Κατά τη διάρκεια της θητείας του von Schoen στην Αθήνα, ο Baligand ως υπεύθυνος του πολιτιστικού τμήματος, είχε οργανώσει μαθήματα των δύο γλωσσών, ενώ φρόντιζε να δίνονται και διαλέξεις από μέλη του γερμανικού αρχαιολογικού ινστιτούτου. Στα 1928 όταν δεν υπηρετούσε πλέον στην Αθήνα έδωσε ο ίδιος διάλεξη στο Βερολίνο με τίτλο: *Η Ελλάδα ως εμπειρία έπειτα από πρόσκληση του συνδέσμου ελλήνων φοιτητών του Βερολίνου « Αθηνά »*. Ο λόγος που επέλεξαν τον Baligand ήταν τόσο τα φιλλεληνικά του αισθήματα όσο και η αποδοχή του ως διπλωμάτη. Ήταν μία ομιλία που βοήθησε σημαντικά στη δημιουργία συμπαθειών υπέρ της Ελλάδας¹⁶³.

Η γερμανική παροικία στην Αθήνα συμμετείχε ενεργά στη διεύρυνση της γερμανικής σχολής καθώς και στη δημιουργία του γερμανικού νεκροταφείου για τους πεσόντες του Α΄ Παγκοσμίου

¹⁶¹ Αναφέρονται τα πανδοχεία «Πράσινο Δέντρο» και “Zum Grebs”.

¹⁶² Albert von Baligand, “ Die Arbeiterbewegung in Griechenland ”, *Sozialistische Monatshefte* 30, 1924, 232-235.

¹⁶³ Α.Υ.Ε., Γερμανία, Φακ. 29.2 ΑΠ, Πρεσβεία Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 2 Απριλίου 1928.

Πολέμου¹⁶⁴. Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, το 1917, οι εναπομείναντες στην Ελλάδα γερμανοί συνελήφθησαν και εξορίστηκαν στη Σκύρο.¹⁶⁵ Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, τα πρώτα κτίρια που επιτάχθηκαν ήταν όσα ανήκαν σε γερμανούς. Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Γερμανική Σχολή Αθηνών, καθώς και το οίκημα που στεγαζόταν το ελληνογερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια*¹⁶⁶, του οποίου τα μέλη είχαν προσφέρει τη βοήθεια τους στους πρόσφυγες¹⁶⁷.

Το σωματείο¹⁶⁸ *Φιλαδέλφεια* διέκοψε τη λειτουργία του κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επαναλειτούργησε κανονικά το 1924. Το 1928 το σωματείο εγγράφηκε στο πρωτοδικείο Αθηνών. Μέλη του μπορούσαν να γίνουν γερμανοί πολίτες, έλληνες γερμανικής καταγωγής ή όσοι αντιπροσώπευαν γερμανικά συμφέροντα και διέμεναν στην Αθήνα. Μεταξύ των μελών του υπήρξαν συχνά αντιπαλότητες οι οποίες αντικατόπτριζαν την εκρηκτική κατάσταση στην ίδια τη Γερμανία και τις διαφωνίες μεταξύ μοναρχικών, δημοκρατικών και αριστερών¹⁶⁹. Κατά τη διάρκεια του ελληνογερμανικού πολέμου και της κατοχής το σωματείο έμεινε ανενεργό και δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την περίοδο αυτή.

¹⁶⁴ Πρόκειται κυρίως για τους άνδρες γερμανικού υποβρυχίου που βυθίστηκε κοντά στην Εύβοια, καθώς και για άλλους που πέθαναν από μολύνσεις.

¹⁶⁵ Wilhelm Barth, *Geschichte der deutschen Gesellschaft Philadelphia in Athen mit einem Abhang zur Geschichte des deutschen griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Ersten Weltkrieg bis 1997)* von Gustav Auernheimer, Athen 2001, 122

¹⁶⁶ Το ελληνογερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια*, ιδρύθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 1837. Το σωματείο στεγαζόταν σε κτίριο επί οικοπέδου, της οδού Ομήρου το οποίο πούλησε στο σωματείο ο αρχιτέκτονας Κλεάνθης. Σήμερα στεγάζεται το Ινστιτούτο Goethe. Στα 1922 αριθμούσε περί τα 120 μέλη.

¹⁶⁷ P.R.O., G.F.M., 33/2536 *Secret Files 1920-1936: Greece: Relations with Germany 1923 September-1936 January*. Hans von Schoen zu Köcke, Athen Oktober 1923.

¹⁶⁸ Το σωματείο λειτουργεί έως τις μέρες μας, έχει διασώσει τμήμα του αρχείου αλλά δυστυχώς μέχρι την ώρα που γράφεται η υποσημείωση αυτή δεν ήταν δυνατή η πρόσβασή του

¹⁶⁹ Στο σωματείο η πλειοψηφία των μελών αποτελούνταν από μοναρχικούς. Βλ. Wilhelm Barth, *Gesichte der deutschen Gesellschaft Philadelpia in Athen*, Athen 1936 - Gustev Aauernheier, *Zur Geischte der deutsch-griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Esrsten Weltkrieg bis 1997)*, Athen 2001, 123.

Στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, η γερμανική παρουσία χρονολογείται από τα 1875¹⁷⁰. Γερμανοί και αυστριακοί όλων των ειδικοτήτων έφθασαν στη Μακεδονία με αφορμή τη δημιουργία των σιδηροδρόμων και τα επόμενα χρόνια αυξήθηκε κατακόρυφα ο αριθμός των μελών της γερμανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης¹⁷¹. Στα 1877 ιδρύθηκε Kegelclub (μπόουλινγκ κλάμπ) τα μέλη του οποίου ήταν στην πλειοψηφία τους γερμανοί υπήκοοι, ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μεταράπηκε σε αμιγώς γερμανική λέσχη. Με νόμο του γερμανικού κράτους τον Ιούνιο του 1907, η λέσχη αυτή απέκτησε νομική υπόσταση¹⁷². Η λειτουργία της, ως χώρου συγκέντρωσης και αναψυχής των γερμανόφωνων της Θεσσαλονίκης, συνεχίσθηκε μέχρι την άφιξη των γαλλικών στρατευμάτων στη συμπρωτεύουσα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷³

Ο τερματισμός του πολέμου βρήκε τη γερμανική κοινότητα αποδεκατισμένη αποτελούμενη από 46 άτομα. Το 1922 τελέσθηκε για πρώτη φορά έπειτα από 5 χρόνια η θεία λειτουργία στη Θεσσαλονίκη από ιερέα που έφθασε από την Αθήνα¹⁷⁴.

Η σπουδαιότητα της Θεσσαλονίκης στην άσκηση της πολιτιστικής πολιτικής της Γερμανίας επισημάνθηκε και από τον Γενικό Γραμματέα της Γερμανικής Ακαδημίας, Dr. Franz Thierfelder, ο οποίος εισηγήθηκε για την αναβάθμιση του ρόλου της Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Πολιτισμού του γερμανικού Υπ. Εξωτερικών¹⁷⁵. Τον Αύγουστο του 1924 ο γερμανός πρόξενος Fabricius πληροφορήθηκε κατά τη διάρκεια ενός

¹⁷⁰ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien”, *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 321-339.

¹⁷¹ Max Brunau, *Das Deutschtum in Mazedonien*, Stuttgart, 1925.

¹⁷² P.A.A.A, R901/ 61895, *Deutsches Konsulat Salonik, 146/18 Februar 1922*.

¹⁷³ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η λειτουργία των συλλόγων αυτών αναστάλη, καθώς τα κτίρια που στεγάζονταν επιτάχθηκαν και επιπλέον πολλά από τα μέλη τους είτε είχαν επιστρέψει στη Γερμανία για να υπηρετήσουν είτε συνελήφθησαν από την ελληνική αστυνομία και εξορίστηκαν κατά κύριο λόγο στη Σκύρο.

¹⁷⁴ I.f.Z.NL Wilhelm von Schoen, ED 357, Bd.30 *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*..., 177.

¹⁷⁵ Hagen Fleischer, “ Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ”, *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 329.

γεύματος την πρόθεση του γερμανού αρχαιολόγου, Erich Ziebarth να συστήσει ελληνογερμανικό σωματείο στην Θεσσαλονίκη. Όσοι ήταν παρόντες στο γεύμα άκουσαν με ευχαρίστηση την είδηση αυτή και ο οικοδεσπότης, Λούβαρης αναφέρθηκε στην πολυσχιδή δραστηριότητα των σωματείων αυτών, δηλώνοντας ταυτόχρονα την πρόθεσή του να είναι ένα από τα πρώτα μέλη. Λίγες μέρες αργότερα ο Ziebarth πλησίασε το γερμανό πρόξενο ζητώντας τη στήριξή του στην προσπάθεια αυτή. Από τη γερμανική πρεσβεία των Αθηνών ωστόσο, συνέστησαν στο γερμανό διπλωμάτη να κρατήσει αποστάσεις από το εγχείρημα, αφού και στα αντίστοιχα ελληνοαγγλικά και ελληνογαλλικά σωματεία δεν υπήρχε συμμετοχή διπλωματών. Παράλληλα διευκρινίσθηκε ότι η ίδρυση ενός τέτοιου σωματείου θα ήταν επιθυμητή από γερμανικής πλευράς αν συμμετείχαν σε αυτό εξέχουσες προσωπικότητες της ελληνικής κοινωνίας οι οποίοι είχαν διακριθεί σε διάφορους τομείς, ενώ δεν θα έπρεπε να ξεχνούν το κλίμα που είχε διαμορφωθεί έναντι της Γερμανίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁷⁶. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 τέτοιο σωματείο δεν είχε ιδρυθεί στην Θεσσαλονίκη.

¹⁷⁶ P.A.A.A., Abteilung IIb, R 901/ 72613, *Politische Beziehungen zu Deutschland (1920-1935)*, Αναφορές Fabricius προς Υπουργείο Εξωτερικών και σχετικές απαντήσεις, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1924.

IV. Η γερμανική πολιτική έναντι των ελληνικών ζητημάτων

α) Το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου και της Επαναστατικής Κυβέρνησης του 1922

Η ήττα των φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, και η επάνοδος του Βασιλιά Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο, το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς ήταν μία μεγάλη έκπληξη.

Η πτώση του Βενιζέλου είχε μεγάλο αντίκτυπο τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό. Ο πολιτικός που είχε κυριαρχήσει την περασμένη δεκαετία στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, έχανε την εξουσία τη στιγμή του θριάμβου του, λίγους μόνον μήνες μετά τη Συνθήκη των Σεβρών.

Ο Πώλ Ντυτεστά - γάλλος διπλωμάτης - σε μια συνομιλία του με τον Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη εξέφρασε το θαυμασμό του για τον έλληνα πολιτικό λέγοντας: *...Η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο πολιτικό του αιώνα αλλά ο ελληνικός λαός φάνηκε αγνώμων απέναντί του. Έχει όμως μια δικαιολογία. Ο Βενιζέλος είναι πάρα πολύ μεγάλος για την Ελλάδα. Αν είχε γεννηθεί Γάλλος ή Γερμανός ή Άγγλος, θα δέσποζε της πολιτικής ζωής του κόσμου,*¹⁷⁷ ενώ στην εφημερίδα *Κήρυκας* της Νέας Υόρκης δημοσιεύθηκε τηλεγράφημα του Lloyd George στο οποίο τόνιζε ότι η πτώση του Βενιζέλου ήταν η μεγαλύτερη συμφορά για τον ελληνισμό μετά την Άλωση της Κων/πολης.¹⁷⁸

Την ίδια χρονική περίοδο τα κοινά συμφέροντα μεταξύ των Δυνάμεων της Αντάντ είχαν κατά ένα μεγάλο ποσοστό εκλείψει, αφού απουσίαζε πλέον ο πρωσικός κίνδυνος, τόσο σε στρατιωτικό όσο και σε

¹⁷⁷ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης 1871-1979*, Αθήνα 2005, 75.

¹⁷⁸ Α.Υ.Ε, Φακ.37, 1921 *Συγκοινωνίες-τηλεπικοινωνίες*, Δ. Γούναρης προς Γ. Πρωτοπαπαδάκη, 11/24 Ιανουαρίου 1922.

οικονομικό επίπεδο¹⁷⁹. Τώρα, μέλημα όλων των κυβερνήσεων, ήταν κατά κύριο λόγο η αποκόμιση όσο το δυνατόν περισσότερων κερδών από τη διάλυση των άλλοτε μεγάλων αυτοκρατοριών και κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και η αντιμετώπιση μίας νέας *άγνωστης χώρας*, της Σοβιετικής Ένωσης .

Η πτώση του Βενιζέλου έδωσε στη Γαλλία την αφορμή που αναζητούσε για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών εις βάρος της Ελλάδας. Σε μία σειρά διασκέψεων που πραγματοποιήθηκαν στο Λονδίνο από τις 13 / 26 Νοεμβρίου έως τις 21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου η γαλλική πλευρά πρότεινε στις κυβερνήσεις των συμμαχικών δυνάμεων να διακόψουν τις διπλωματικές τους σχέσεις με την Ελλάδα, εάν γύριζε στην εξουσία ο Βασιλιάς Κων/νος, καθώς δεν μπορούσαν να εμπιστευθούν σε εχθρική κυβέρνηση σημαντικές στρατηγικές θέσεις στην Εγγύς Ανατολή. Αυτή η ανυποχώρητη στάση της Γαλλίας είχε βαθύτερα αίτια από την προφανή αντιπάθεια προς το Βασιλιά Κων/νο, καθώς στόχος της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η απόκτηση όσο το δυνατόν περισσότερων ερεισμάτων στην Τουρκία μέσω της αναθεώρησης της συνθήκης των Σεβρών¹⁸⁰.

Ο έτερος εταίρος, η Μεγάλη Βρετανία, δεν ενθουσιάστηκε από την επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο της Ελλάδας, αλλά ούτε η κυβέρνηση που διαδέχθηκε το Βενιζέλο της ενέπνεε εμπιστοσύνη, προκειμένου να συνεχίσει να στηρίζει πολιτικά και οικονομικά την Ελλάδα¹⁸¹.

Η είδηση της πτώσης του Βενιζέλου προκάλεσε μεγάλη αναταραχή και ενίσχυσε τη διάσταση απόψεων μεταξύ των βρετανικών Υπουργείων, Εξωτερικών και Αμύνας. Ο W. Churchill ως Υπουργός

¹⁷⁹ Danid E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930-1939*, Princeton 1980, 9-11.

¹⁸⁰ Douglas Daikin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 2009⁶, 344.

¹⁸¹ I.A.M.M, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αρ. Εισ. 173/ φ.356/43 Ανώνυμη έκθεση με τίτλο *Notes on the relations of the allies with Greece*.

Άμυνας αμέσως εξέφρασε την ανησυχία του για την πιθανή προσέγγιση των κεμαλικών στρατευμάτων με τους μπολσεβίκους. Σε αυτή την περίπτωση η ανάσχεση της σοβιετικής Ρωσίας, στην περιοχή θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν συνεργαζόταν στενότερα με τη Γαλλία στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του Κεμάλ έναντι των μπολσεβίκων. Από την άλλη πλευρά ο πρωθυπουργός της Αγγλίας, Lloyd George και ο Lord Curzon στο Υπουργείο Εξωτερικών προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις ισορροπίες και ήταν πρόθυμοι να λάβουν μαζί με τη Γαλλία, μέτρα που θα οδηγούσαν σε διαπραγματεύσεις με τον Κων/νο, χωρίς όμως να υπάρξει αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και ο υφυπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας Sir Eyre Crowe, ο οποίος πίστευε ότι η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας έπρεπε να εξαρτηθούν από την πολιτική που θα ακολουθούσε ο Κων/νος. Ωστόσο, παρά τις ήπιες αντιδράσεις της αγγλικής πλευράς οι συμμαχικές δυνάμεις παρέδωσαν στις 3 Δεκεμβρίου 1920 διακήρυξη στην ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία η επιστροφή του Κων/νου στο θρόνο θα ερμηνευόταν ως μη φιλική ενέργεια. Την επόμενη μέρα ακολούθησε επίσημη ανακοίνωση προς την Ελλάδα με την οποία της κοινοποιείται η απόφαση για τερματισμό της οικονομικής βοήθειας προς αυτή εάν επέστρεφε ο Βασιλιάς Κων/νος.¹⁸²

Από την πλευρά της η γερμανική διπλωματία, ήταν σε συνεχή επαφή καθ'όλο το διάστημα της εξορίας του Κων/νου, τόσο με τους φιλοβασιλικούς κύκλους των Αθηνών όσο και με τα ίδια τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, με στόχο την επάνοδο του Κων/νου στον ελληνικό θρόνο. Ωστόσο δεν έτρεφαν αυταπάτες, καθώς γνώριζαν ότι

¹⁸² Όθων Τσουνάκος, « Η Μεγάλη Ελλάδα και η Μικρασιατική Εκστρατεία », *Ελληνική Ιστορία*, τ.25, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992, 1999, 385. – Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919 - 1922*, Αθήνα 2009², 296, 297, 301. -

κάτι τέτοιο θα γινόταν μόνον με την ανοχή της Αγγλίας.¹⁸³ Πριν το δημοψήφισμα¹⁸⁴, με το οποίο επέστρεψε ο Κων/νος στον ελληνικό θρόνο, σε συζήτηση γερμανού αξιωματούχου με το Γεώργιο Στρέϊτ στην Ελβετία, ο Στρέϊτ διατύπωσε την άποψη ότι η Ελλάδα ήταν καθοριστικός παράγοντας στην ανατολική Μεσόγειο και επομένως, όλες οι χώρες που είχαν συμφέροντα στην περιοχή θα έστρεφαν το ενδιαφέρον τους σε αυτή. Άποψη με την οποία συμφωνούσαν απόλυτα οι γερμανοί διπλωμάτες. Σύμφωνα με τις γερμανικές θέσεις, στην Ελλάδα του 1920 επικρατούσε βενιζελικός τρόμος και θεωρούσαν ότι αν γίνονταν άμεσα ελεύθερες εκλογές, ο βασιλιάς θα επέστρεφε πανηγυρικά. Ωστόσο, οι κινήσεις των φιλοβασιλικών στελεχών έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικές προκειμένου να αποφευχθεί μία νέα εμφύλια διαμάχη και μία πιθανή αιματοχυσία.

Κατά την άποψή τους, η Αγγλία με μεγάλη δεξιοτεχνία έστρεψε την πολιτική της Γαλλίας κατά του « ανυπότακτου » Κων/νου, παρακινώντας τους γάλλους να στηρίζουν απροκάλυπτα το Βενιζέλο, και να στείλουν παράλληλα στην Ελλάδα τον Jonpart. Καθώς όμως η κατάσταση διαμορφώθηκε αρνητικά για το Βενιζέλο και ολόένα μεγάλωνε η λαϊκή δυσαρέσκεια, η αγγλική εξωτερική πολιτική επέλεξε να αποστασιοποιηθεί από τον έλληνα πρωθυπουργό και να δείξει αυξανόμενη ανοχή στον έκπτωτο μονάρχη.

Την άνοιξη του 1921, η γαλλική κυβέρνηση υπέγραψε μυστική συμφωνία με τον Υπουργό Εξωτερικών των τούρκων επαναστατών Bekir Sami¹⁸⁵. Σύμφωνα με αυτή, τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα, «νόμιμα» απέκτησαν πρόσβαση στην περιοχή της Κιλικίας. Μερικούς μήνες αργότερα τον Οκτώβριο του 1921 συνάπτεται μονομερής συνθήκη

¹⁸³ P.A.A.A., R 901/72672 *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920 - 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 28 Ιουνίου 1920.

¹⁸⁴ Το δημοψήφισμα διεξήχθη στις 22 Νοεμβρίου 1920.

¹⁸⁵ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Αθήνα 1999, 288-289.

φιλίας μεταξύ Τουρκίας και Γαλλίας γνωστή ως *The Ankara Pact*. Τα αισθήματα των ελλήνων από αυτή τη συμφωνία περιγράφονται πολύ γλαφυρά από τον ιδιαίτερο γραμματέα του Βασιλιά Κων/νου Α΄, Γεώργιο Μελά¹⁸⁶ σε υπόμνημα του με τίτλο: *England and her policy in the Near East*. Σε αυτό χαρακτηρίζονται οι διπλωματικές κινήσεις της Γαλλίας ως προδοσία προς όλο το χριστιανικό κόσμο, ενώ για τον Franklin Beuillon, ο οποίος υπέγραψε τη συνθήκη, ο Μελάς ανέφερε ότι λίγα χρόνια νωρίτερα και χάρη στη γενναιοδωρία ενός έλληνα εκατομυριούχου-του οποίου το όνομα δεν προέκυψε στην έρευνα- υπερασπιζόταν τα ελληνικά συμφέροντα στην εφημερίδα “ *La verité*,¹⁸⁷” με τον ίδιο ζήλο που τώρα στηρίζει τους τούρκους προς όφελος κάποιων γάλλων καπιταλιστών.

Όπως αναφέρει ο Γ. Μελάς, η Γαλλία με την ανοχή της Μεγάλης Βρετανίας αναγνώρισε ως επίσημο εκπρόσωπο της Τουρκίας έναν επαναστάτη και προχώρησε στη σύναψη μιας « τοπικής συμφωνίας » μαζί του. Η κυβέρνηση Briand ισχυρίστηκε ότι η συμφωνία αυτή θα προστάτευε τους χριστιανικούς πληθυσμούς στην περιοχή, διαγράφοντας από τη μνήμη της τη σφαγή στα Άδανα παρά την παρουσία των συμμαχικών πλοίων .

Την ίδια στιγμή σε αναφορά της γερμανικής πρεσβείας από την Αθήνα¹⁸⁸, το Βερολίνο πληροφορείται για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η κυβέρνηση συνασπισμού στην Ελλάδα, καθώς οι διαφορές μεταξύ των αρχηγών των κομμάτων που συμμετείχαν σε αυτόν ήταν πολύ μεγάλες. Η οικονομία της χώρας ήταν σε τραγική κατάσταση

¹⁸⁶ Γεώργιος Μελάς (1874-1931), ιδιαίτερος γραμματέας του Βασιλιά Κων/νου Α΄, συγγραφέας του βιβλίου, *Ο Βασιλεύς Κων/νος*. Βλ. Πάπυρος- Λαρούς, *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, τομ. 9, Αθήνα 1963, 923.

¹⁸⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή*. Αρ. Εισ. 146. *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*. Αναφορά Γ. Μελά με τίτλο «England and her policy in the Near East», Νοέμβριος 1921. Δυστυχώς στην αναφορά αυτή του Γ. Μελά δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για την εφημερίδα *La verité* και το ρόλο του γάλλου αξιωματούχου.

¹⁸⁸ Ρ.Α.Α.Α, R 901/72672, *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920- 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 11 Ιουνίου 1922.

από τη μακρά διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Ο λαός σε αρκετές περιοχές ήταν πραγματικά αγανακτισμένος και ο βενιζελικός λόγος έβρισκε πρόσφορο έδαφος. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση ήταν το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου από τις ξένες κυβερνήσεις. Στο ζήτημα αυτό η ελληνική πλευρά δεν είχε κοινή στάση. Ο Δημήτριος Γούναρης υποστήριζε ότι οι σύμμαχοι δεν έπρεπε να προκληθούν σχετικά με το θέμα αυτό, καθώς ήδη συζητούσαν με μία κυβέρνηση διορισμένη από το Βασιλιά. Από την άλλη πλευρά, ο Νικόλαος Στράτος εξέφρασε την άποψη ότι έπρεπε να ζητήσουν από τις κυβερνήσεις των δυνάμεων της Αντάντ να προχωρήσουν στην αναγνώριση του Βασιλιά Κων/νου και όταν εκείνες αρνηθούν να παραιτηθεί ο Κων/νος. Πίσω από το Στράτο, οι γερμανοί υποψιάζονταν ότι βρισκόταν η Γαλλία, η οποία μέσω αυτού έκανε κινήσεις στρατηγικής επί του ελληνικού ζητήματος.

Ο Στράτος είχε πεισθεί ότι δεν θα ήταν έξυπνο εκ μέρους του να συμμετέχει στην κυβέρνηση υπό αυτές τις δυσχερείς συνθήκες, και μέσω αυτής της πρότασης έβρισκε την ευκαιρία να απομακρυνθεί .

Στην ελληνική κοινή γνώμη αλλά και στους διπλωματικούς κύκλους των Αθηνών πλανόταν το ερώτημα ποιά θα ήταν η στάση των συμμάχων απέναντι στο νέο βασιλιά¹⁸⁹.

Από τις διπλωματικές αντιπροσωπείες της Αντάντ, πρώτη η Ρουμανία έσπευσε να αναγνωρίσει το βασιλιά¹⁹⁰, ενώ οι διπλωμάτες της Ιταλίας, Αγγλίας και Γερμανίας, εγγράφηκαν στη λίστα προκειμένου να συγχαρούν το βασιλιά. Από την ελληνική κυβέρνηση η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε ως ενδεικτική της στάσης που θα ακολουθούσαν αυτές οι δυνάμεις, ως προς το ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά.

¹⁸⁹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen, 1920 - 1934*. Αναφορά Γερμανικής Πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 6 Οκτωβρίου 1922.

¹⁹⁰ Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ είχε παντρευτεί την κόρη του βασιλιά της Ρουμανίας, Ελισάβετ.

Η Γαλλία παρουσιαζόταν ανυποχώρητη στο θέμα της αναγνώρισης, σε αντίθεση με την Αγγλία που φαινόταν πιο διαλλακτική. Άλλωστε οι βασιλικοί οίκοι της Ελλάδας και της Μεγάλης Βρετανίας, βρίσκονταν σε επαφή, όπως έδειχνε η ανταλλαγείσα αλληλογραφία τους και επιπλέον ο άγγλος πρέσβης με τη σύζυγό του, ανεπίσημα είχαν ήδη επισκεφθεί το βασιλιά στο Τατόϊ, το φθινόπωρο του 1922¹⁹¹.

Η επιφυλακτική στάση της Γερμανίας, η οποία δεν είχε σπεύσει να αναγνωρίσει τον Κων/νο, αλλά τηρούσε στάση αναμονής, δεν είχε πείσει τους βενιζελικούς, οι οποίοι έβλεπαν τις κινήσεις της με σκεπτικισμό. Για παράδειγμα, όταν ο βασιλιάς Κων/νος επέστρεψε στην Ελλάδα, η εγγραφή του γερμανού πρέσβη μαζί με άλλους συναδέλφους του στη λίστα των διπλωματών που θα συνέχαιραν το Βασιλιά, ερμηνεύθηκε από τους βενιζελικούς ως κίνηση στήριξης στον Κων/νο. Παρόλα αυτά και οι γερμανοί πίστευαν ότι το ζήτημα της αναγνώρισης δεν θα έληγε σύντομα, καθώς ισχυρά πρόσωπα της βρετανικής πολιτικής - με προεξάρχοντα τον Lloyd George - τάσσονταν στο πλευρό του Βενιζέλου.

Λίγο πριν τη Μικρασιατική καταστροφή, οι ελληνικοί φιλοβασιλικοί κύκλοι αλλά και οι διπλωμάτες των ξένων χωρών που έμειναν ουδέτερες στον πόλεμο, διαπίστωναν βελτίωση στο ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά και περίμεναν τον τερματισμό του πολέμου με την Τουρκία, για να τερματισθεί αυτή η άβολη κατάσταση. Η αλλαγή του κλίματος φάνηκε από ομιλία του Lloyd George, όπου αναγνώρισε το δικαίωμα του ελληνικού λαού να έχει όποια κυβέρνηση επιθυμεί, ενώ χαρακτήρισε το όλο ζήτημα εσωτερική υπόθεση της Ελλάδας.

Η Ιταλία από την πλευρά της, εξ αρχής είχε ταχθεί με το μέρος του Βασιλιά, καθώς ο Βενιζέλος ενσάρκωνε το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας, το οποίο καθόλου δεν ταίριαζε στην ιταλική πολιτική στη Μεσόγειο. Οι

¹⁹¹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen, 1920-1934*. Αναφορά Hans von Schoen προς Rummelin, Αθήνα, 17 Νοεμβρίου 1922.

Η.Π.Α φαίνονταν διατεθειμένες να προχωρήσουν στην αναγνώριση, με τον όρο να αποδεχθεί ο Κων/νος, τη διαδοχή του θρόνου υπέρ του γιού του. Ακόμη και η φανατικά αντιβασιλική Γαλλία, είχε αρχίσει να δείχνει δείγματα υποχώρησης, αναγνωρίζοντας στον ελληνικό λαό το δικαίωμα της επιλογής. Σύμφωνα με πληροφορίες του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, η γαλλική κυβέρνηση είχε προτείνει σε Ρώμη και Λονδίνο να στραφούν με το στόλο τους κατά τον Αθηνών, ως απάντηση στο σχέδιο των ελλήνων για κατάληψη της Κων/πολης.¹⁹² Η Ιταλία και η Μεγάλη Βρετανία είχαν αρνηθεί την πρόταση αυτή, και ο Γ. Στρέϊτ σημείωνε ό,τι δεν θα έπρεπε οι Μεγάλες Δυνάμεις να υποτιμούν τον ελληνικό λαό και τις επιθυμίες του¹⁹³. Η χρονική στιγμή κατά την οποία υποβάλλει η Γαλλία την πρότασή της στους συμμάχους, μας οδηγεί είτε να αμφισβητήσουμε την ορθότητα της κρίσης της γερμανικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα, η οποία ανέφερε ότι η Γαλλία υιοθετούσε ηπιότερη στάση στο ζήτημα της αναγνώρισης του Βασιλιά Κων/νου, είτε να συμπεράνουμε ότι η γαλλική πολιτική αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε μία σκληρή στάση έναντι της Ελλάδας και μία πιο ήπια που συμβάδιζε με τους υπόλοιπους συμμάχους.

Ζήτημα διεθνούς αναγνώρισης ελληνικής κυβέρνησης, προέκυψε ξανά μετά την *Επανάσταση του 1922* και την εκτέλεση των Έξ, καθώς οι ξένες κυβερνήσεις κλήθηκαν να συνάψουν σχέσεις με κυβέρνηση επαναστατών.

Σε αυτή τη περίπτωση παρατηρήθηκε ομαδοποίηση στη στάση των χωρών: Η Ρουμανία, η Ισπανία, η Σερβία, και η Σουηδία προχώρησαν άμεσα στην επίδοση διαπιστευτηρίων στη νέα κυβέρνηση. Η Γαλλία, το Βέλγιο και η Πολωνία εξέφρασαν αρχικά την πρόθεση

¹⁹² Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Το ελληνικό σχέδιο καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τομ.ΙΕ, Αθήνα 1978, 199-200

¹⁹³ P.A.A.A, R 901/72672, *König und Königliche Familie in Griechenland, 1920- 1935*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 14 Αυγούστου 1922.

αναγνώρισης της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά εξαιτίας των πολιτικών συμβάντων δεν προχώρησαν¹⁹⁴. Άλλωστε, υπήρχε μεγάλη αβεβαιότητα σχετικά με την επιλογή του προσώπου που θα αναλάμβανε την πρωθυπουργία.¹⁹⁵ Τελικά, οι χώρες αυτές με την προσθήκη της Ολλανδίας, αναγνώρισαν την επαναστατική κυβέρνηση. Η Αγγλία, οι Η.Π.Α και η Ιταλία¹⁹⁶, διαφοροποιήθηκαν ζητώντας αρχικά την πτώση των επαναστατών προκειμένου να προχωρήσουν στην αναγνώριση του βασιλιά Γεώργιου Β΄.

Για τη Γερμανία το ζήτημα της αναγνώρισης ήταν πιά περίπλοκο, καθώς θεωρούσαν ότι η δημοκρατία δεν είχε εγκαθιδρυθεί με νόμιμο τρόπο στην Ελλάδα¹⁹⁷. Όμως, μετά τη συγκρότηση της Εθνοσυνέλευσης η γερμανική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να πάρει επίσημα θέση και η αναγνώριση έγινε πλέον αναπόφευκτη. Οι επόμενες κινήσεις έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικές, συνυπολογίζοντας την αντίδραση των κωνσταντινικών. Η γερμανική καθυστέρηση στην αναγνώριση συνδεόταν επίσης με τις επερχόμενες εκλογές, οι οποίες είχαν προγραμματισθεί για τις 16 Δεκεμβρίου 1923, διότι σε μία πιθανή νίκη των βασιλοφρόνων και του Μεταξά σκόπευαν να προχωρήσουν άμεσα στην αναγνώριση στηρίζοντας με αυτό τον τρόπο τον Μεταξά, στον οποίο θα χρεωνόταν θετικά η κίνηση αυτή¹⁹⁸.

Μετά την εκθρόνιση του Κων/νου τον διαδέχθηκε ο γιός του Γεώργιος Β΄. Η σύντομη διάρκεια της βασιλείας του χαρακτηρίστηκε από το γερμανό διπλωμάτη von Schoen ως αξιοθρήνητη αφού κατάφερε να στραφούν όλοι εναντίον του. Ακόμη και οι φιλοβασιλικοί, τον

¹⁹⁴ Πρόκειται για την παραπομπή σε δίκη και την εκτέλεση των Εξ.

¹⁹⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1923.

¹⁹⁶ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/33. Δ. Καλλέργης προς Κων/νο Ρέντη, Ρώμη 18 Νοεμβρίου / 1 Δεκεμβρίου 1922.

¹⁹⁷ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 10 Μαρτίου 1924.

¹⁹⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Οκτώβριος 1923.

κατηγορούσαν ότι επέτρεψε να γίνει η εκτέλεση των Εξ στο όνομα του Βασιλιά¹⁹⁹.

β) Η στάση της Γερμανίας έναντι της Κυβέρνησης

Δ. Γούναρη.

Από το φθινόπωρο του 1921 και μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης, και στελέχη της κυβέρνησής του περιόδευσαν στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με στόχο την προώθηση των ελληνικών θεμάτων. Κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου ταξιδιού, ο έλληνας Υπουργός Οικονομικών Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος, ο οποίος συνόδευε τον πρωθυπουργό, ανέφερε στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι στο περιθώριο της Διεθνούς Συνδιάσκεψης της Γένοβας²⁰⁰, η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 10 Απριλίου έως τις 19 Μαΐου 1922, παρατέθηκε πρόγευμα από γερμανούς αξιωματούχους αποκλειστικά για την ελληνική αποστολή. Παρόντες ήταν ο Walther Rathenau²⁰¹ και ο Joseph Wirth²⁰². Και οι δύο εξέφρασαν την

¹⁹⁹ IfZ, ED 357 Bd.30, NL Wilhelm von Schoen, Bd 30. *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*, Kapitel V, Athen, 173.

²⁰⁰ Η Διεθνής Συνδιάσκεψη της Γένοβας (27 Μαρτίου / 9 Απριλίου – 6 / 19 Μαρτίου 1922) είχε ως αντικείμενο την οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης και τις σχέσεις σε οικονομικό επίπεδο ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Το ελληνικό σχέδιο καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τομ.ΙΕ, Αθήνα 1978, 199-200

²⁰¹ Walther Rathenau (1867-1922) γερμανός βιομήχανος, συγγραφέας και Υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας επί κυβερνήσεως Wirth. Δολοφονήθηκε στο Βερολίνο από δυο αξιωματικούς του στρατού που ανήκαν στη δεξιά παράταξη. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Manfred Pohl, *Emil Rathenau und die AEG*, Berlin und Frankfurt am Main 1988, 21-39. - Arthur Fürst, *Emil Rathenau. Der Mann und sein Werk*, Berlin 1915. - Harry Graf Kessler, *Walter Rathenau. Sein Leben und sein Werk*, Frankfurt 1988. - *Deutsches Biographisches Jahrbuch Überleitungsband I* (1925) 158-167 s.v. Rathenau Emil (Felix Pinner). - Hartmut Pogge von Strandmann (hrsg.), *Walter Rathenau. Industrialist, Banker, Intellectual and Politician. Notes and Diaries 1907 – 1922*, Oxford 1985.

²⁰² Karl Joseph Wirth, (1879-1956), γερμανός πολιτικός του κεντρώου πολιτικού χώρου. Από το Μάιο του 1921 έως το Νοέμβριο του 1922 διετέλεσε καγκελάριος. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Ulrike Hölster Phillips, *Joseph Wirth: 1879 – 1956. Eine politische Biographie*, Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte, Reihe , Forschungen Bd 82, Freiburg 1998.

απογοήτευσή τους για την απουσία του Δημήτριου Γούναρη από αυτήν τη συνάντηση, καθώς τον χαρακτήρισαν, άνδρα υψηλής διανόησης²⁰³.

Η παρουσία του έλληνα πρωθυπουργού στη Γένοβα είχε ως στόχο την εξεύρεση λύσης στο Μικρασιατικό ζήτημα παρ'ότι αυτό δεν ήταν στην ατζέντα των συζητήσεων της Συνδιάσκεψης. Στις κατ' ιδίαν συναντήσεις του με εκπροσώπους των συμμαχικών χωρών διαπίστωσε ωστόσο την απροθυμία τους να μεσολαβήσουν προκειμένου να καμφθεί η τουρκική αδιαλλαξία και έπειτα από δύο εβδομάδες επέστρεψε άπραγος στην Αθήνα²⁰⁴

Μετά το πρόγευμα στο οποίο συμμετείχαν συνολικά 24 γερμανοί, οι Rathenau και Wirth κράτησαν το Ρούφο για περαιτέρω συζήτηση, κατά τη διάρκεια της οποίας τον ενημέρωσαν για τις θέσεις του Lloyd George σχετικά με τη στάση της Αγγλίας έναντι της διαφαινόμενης προσέγγισης της σοβιετικής Ρωσίας και της Γερμανίας. Ωστόσο, όπως επισήμαναν στον έλληνα πολιτικό δεν είχαν καταφέρει κατά τη διάρκεια της συζήτησής τους να βεβαιωθούν ότι η πολιτική της Αγγλίας στο ζήτημα αυτό θα ήταν ανεξάρτητη από την αδιάλλακτη στάση που τηρούσε η Γαλλία.²⁰⁵ Η προσέγγιση αυτή προς τον έλληνα Υπουργό Οικονομικών είναι ενδιαφέρουσα καθώς, η ελληνική πλευρά ήταν απλώς θεατής των γεγονότων και δεν είχε κανέναν απολύτως ρόλο στα τεκτονόμενα. Πιθανότατα η γερμανική πλευρά προσπαθούσε να καταγράψει αντιδράσεις τρίτων ως προς την επιχειρούμενη γερμανοσοβιετική προσέγγιση

²⁰³ Ο Γούναρης παρέμεινε στην ιταλική πόλη για δύο εβδομάδες και κατόπιν χρέη αρχηγού της ελληνικής αποστολής εκτελούσε ο Ρούφος

²⁰⁴ Νίκος Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα 2007, 473.

²⁰⁵ I.A.M.M., *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή*, Αρ. Εισ. 146, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*. Αναφορά Λουκά Ρούφου προς Υπ. Εξωτερικών, Γένοβα, 21 Απριλίου 1922

Από την Αθήνα η γερμανική πρεσβεία έστελνε εκτενείς αναφορές στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, περιγράφοντας την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ενώ παράλληλα αρκετοί έλληνες επιχειρηματίες, που δραστηριοποιούνταν στη γερμανική αγορά, γίνονταν αγγελιοφόροι ειδήσεων ελληνικού ενδιαφέροντος στις γερμανικές αρχές.

Οι γερμανικές πηγές επισήμαιναν ότι ο Βασιλιάς Κων/νος βρισκόταν σε δεινή θέση έναντι των συμμάχων της Αντάντ.²⁰⁶ Ο von Schoen τόνιζε στις αναφορές του ό,τι οι Έλληνες υπό την καθοδήγηση του Lloyd George είχαν ξεκινήσει την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, και όσο ήταν ο Βενιζέλος στην εξουσία, τους παρείχαν τη στήριξή τους, τώρα όμως με τους βασιλικούς στην κυβέρνηση, έχουν αφεθεί στην τύχη τους.

Από το Αμβούργο έφθασαν πληροφορίες στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μέσω ενός έλληνα επιχειρηματία²⁰⁷. Σύμφωνα με στοιχεία που είχε από τις διασυνδέσεις του στην Ελλάδα, τόσο στον πολιτικό όσο και τον επιχειρηματικό κόσμο, η ελληνική κυβέρνηση στις αρχές του 1922 ήταν υποχείριο των δυνάμεων της Αντάντ και είχε χάσει τα ερείσματα της ανά τον κόσμο. Οι ελληνικοί πολιτικοί κύκλοι έβλεπαν ως μόνη διέξοδο τη δικτατορία, χωρίς όμως να δημιουργηθεί πολιτειακό ζήτημα σε σχέση με τη βασιλική οικογένεια. Ως τους καταλληλότερους υποψήφιους για μία τέτοια κίνηση θεωρούσαν των βενιζελικών φρονημάτων Έπατο Αρμοστή της Σμύρνης, Αρ. Στεργιάδη και τον Ι. Μεταξά²⁰⁸. Με τις σκέψεις αυτές ήταν σύμφωνος και ο μεγαλοεπιχειρηματίας Νικόλαος Κανελλόπουλος²⁰⁹.

²⁰⁶ P.R.O.,G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 1922.

²⁰⁷ Τα στοιχεία του επιχειρηματία δεν αναγράφονται στην αναφορά.

²⁰⁸ P.A.A.A, R901/72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen*, Αμβούργο, Ιανουάριος 1922.

²⁰⁹ Νικόλαος Κανελλόπουλος (1864-1936). *Επιχειρηματίας, συνιδρυτής της βιομηχανίας Τσιμέντων ΤΙΤΑΝ. Διετέλεσε Υπουργός Οικονομίας, Εργασίας και Συγκοινωνίας (1935-1936) επί κυβερνήσεως Δεμερτζή. Βλ. σχετικά Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς, Αθήνα 1964, τομ.8, 143.*

Ο γερμανός πρέσβης στα τέλη Μαΐου του 1922 συναντήθηκε με τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλτατζή²¹⁰ και συζήτησαν για την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση του Μπαλτατζή ήταν διαφωτιστική για το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν η ελληνική κυβέρνηση. Ο έλληνας Υπουργός τόνισε ό,τι η Ελλάδα δεν μπορούσε να προχωρήσει σε καμμία συμφωνία πριν δοθεί λύση στο Μικρασιατικό και επιπλέον δεν ήταν ανεξάρτητη, ώστε να λαμβάνει μόνη της αποφάσεις. Πάντα τρία κράτη εμπλέκονταν σε αυτές. Αν η κατάσταση ήταν διαφορετική, θα μπορούσε να έχει πιο θετική έκβαση η συζήτησή τους.

Η ελληνική βασιλική οικογένεια παρατηρούσε με ενδιαφέρον τις εξελίξεις τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ο γερμανός πρέσβης σε συνάντηση που είχε στα ανάκτορα με το βασιλικό ζεύγος, διευκρίνισε τους λόγους για τους οποίους η Γερμανία ήρθε σε συμφωνία με τη (sic) Ρωσία²¹¹ και εξέφρασε την άποψη ότι και οι υπόλοιπες δυνάμεις θα ακολουθούσαν το παράδειγμα της Γερμανίας.

Η βασίλισσα Σοφία εμφανώς στενοχωρημένη για το διαμελισμό της Γερμανίας, μίλησε θαρραλέα κατά της γαλλικής πολιτικής την οποία κατηγορούσε ως υπεύθυνη για το συνεχόμενο διχασμό των ελλήνων. Ο ελληνικός λαός βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση σχεδόν 10 ολόκληρα χρόνια, και τώρα τον εγκατέλειπαν πλέον οι δυνάμεις του, οικονομικές και φυσικές. Ο πόλεμος έπρεπε να τερματισθεί και εκείνη που είχε την υποχρέωση να επιστρέψει τους έλληνες φαντάρους στα σπίτια τους ήταν η Αγγλία που τους έστειλε στη Μικρά Ασία. Η βασίλισσα εξέφρασε

²¹⁰ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 24 Μαΐου 1922.

²¹¹ Γερμανο-σοβιετική συμφωνία του Rapallo που υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1922. Σύμφωνα με τη συνθήκη ρυθμίζονταν τα εκκρεμή ζητήματα των πολεμικών αποζημιώσεων, κατασχέσεων και ζημιών. Προβλεπόταν άμεση αποκατάσταση των διπλωματικών και προξενικών σχέσεων καθώς και επανέναρξη εμπορικών σχέσεων με βάση την ρήτρα του πλέον ευνοούμενου κράτους. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Kurt Rosenbaum, *Community of Fate. German – Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse University Press, N. York 1965, 28-30.

επίσης την άποψη ότι η Αγγλία ήταν πλέον έτοιμη να αναγνωρίσει το Βασιλιά, ενώ η Ιταλία ήταν προφανές ότι δεν θα είχε κανένα πρόβλημα επί του θέματος²¹².

Πριν τα γεγονότα της Σμύρνης, το καλοκαίρι του 1922, ο ιταλός πρέσβης στην Αθήνα, Cuius Gesare Montagna²¹³, πλησίασε το γερμανό ομόλογό του και του ζήτησε να μεταφέρει στο Βασιλιά τις πληροφορίες που είχε για τις εξελίξεις στη Μικρά Ασία. Οι ιταλοί συμβούλευαν τον έλληνα Βασιλιά να απομακρύνει τα στρατεύματα το γρηγορότερο από τα μικρασιατικά παράλια. Οι ιταλικές συμβουλές δεν ήταν βέβαια αγνών προθέσεων, καθώς οι ιταλικές επιδιώξεις στην περιοχή ήταν εξαρχής αντίθετες με τη συμμαχική εντολή περί της ελληνικής αποβάσεως.²¹⁴

Τις επόμενες μέρες σε γεύμα που παρέθεσε ο Βασιλιάς στο Τατόι, παρουσία του Γεωργίου Στρέϊτ, ο γερμανός διπλωμάτης βρήκε την ευκαιρία να μεταφέρει τις πληροφορίες αυτές. Ο Βασιλιάς τις επιβεβαίωσε αλλά τόνισε ότι ήταν σε δίλημμα. Αν έδινε διαταγή υποχώρησης, οι αντίπαλοι του θα τον κατηγορούσαν ότι πρόδωσε το όραμα των Ελλήνων για τη Μεγάλη Ελλάδα. Έτσι, δεν είχε άλλη επιλογή από το να συνεχίσει διατρέχοντας τον κίνδυνο να υποστεί μία μεγάλη ήττα²¹⁵. Μία ήττα που δεν άργησε να έρθει με τις γνωστές καταστροφικές της συνέπειες.

²¹² P.A.A.A, R901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 1 Ιουνίου 1922.

²¹³ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen, Kapitel V, Athen*, 168.

²¹⁴ Δημήτρης, Φιλίππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθήνα 2006, 31.

²¹⁵ Ο Hans von Schoen στα απομνημονεύματά του σημείωσε, ότι δεν γνώριζε αν ο Βασιλιάς είχε υπόψη του την υπονόμηση του στρατού από τους βενιζελικούς.

γ) Η γερμανική στήριξη στον Κεμάλ Ατατούρκ

Μετά την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, τον Ιούλιο του 1920, και τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα έγινε εμφυλιοπολεμική.

Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, δόθηκε άμεση προτεραιότητα στην ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στην διατήρηση του ελέγχου της περιοχής της Σμύρνης. Ο έλληνας πρωθυπουργός απέρριψε σχετική συμμαχική πρόταση για κατοχή της Κωνσταντινούπολης, θεωρώντας ότι αυτό θα συνέβαινε νομοτελιακά μέσω της δυναμικής του ελληνικού πληθυσμού. Ο ίδιος φέρεται να δηλώνει ότι ήταν ο μόνος έλληνας που μπορούσε να αρνείται την Κωνσταντινούπολη²¹⁶. Ο ίδιος πίστευε ότι η ελληνική κατοχή της Σμύρνης μελλοντικά θα έφερνε και την ειρηνική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ενώ το αντίστροφο ήταν αδύνατο να συμβεί. Πραγματικά, ένα ισχυρό τουρκικό κράτος στα παράλια της Ιωνίας δεν θα επέτρεπε ποτέ στην Ελλάδα να πραγματοποιήσει το όραμα της για προσάρτηση της δυτικής Μικράς Ασίας.

Ο ζωτικός χώρος της Μέσης Ανατολής, οι πλουτοπαραγωγικοί του πόροι και οι δυνατότητες που προσέφερε η περιοχή, για οικονομική ανάπτυξη και κατ'επέκταση και πολιτική, αποτελούσαν το μήλον της έριδος για τις Μεγάλες Δυνάμεις, που πλέον συναγωνίζονταν για την απόκτηση και διατήρηση ενός ευρύτερου κύκλου επιρροής σε όλα τα επίπεδα.

²¹⁶ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβιασμένα», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, 105.

Η Γαλλία που επιθυμούσε τη δημιουργία μίας μόνιμης πηγής επιρροής στην Τουρκία, ανέλαβε την πρωτοβουλία και προσκάλεσε την τουρκική αντιπροσωπεία στη Διάσκεψη Ειρήνης.

Ο έλληνας πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Ευθύμιος Κανελλόπουλος συγκέντρωνε πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις της Γαλλίας, και ανέφερε ό,τι σύμφωνα με τις πηγές του, σκοπός της πρόσκλησης του τούρκου Υπουργού Εσωτερικών Αλή Κεμάλ ήταν η ενίσχυση της γαλλόφιλης πολιτικής της Τουρκίας.²¹⁷ Σε μεταγενέστερη αναφορά του προς το Νικόλαο Πολίτη, ανέφερε ότι στο Συμβούλιο των Συμμάχων επρόκειτο να τεθεί υπό συζήτηση, η πιθανότητα να γίνει η Τουρκία προτεκτοράτο των Μεγάλων Δυνάμεων και κατά προτίμηση της Γαλλίας. Η λύση αυτή υποκινούνταν από τη γαλλική κυβέρνηση και στηριζόταν ανεπιφύλακτα από τους νεότουρκους.²¹⁸ Φυσικά, η στήριξη αυτή της τουρκικής πλευράς δεν ήταν χωρίς ανταλλάγματα²¹⁹.

Ο Ύπατος Αρμοστής της Γαλλίας είχε ζητήσει από το Βεζύρη να διατυπώσει εγγράφως τις υποχρεώσεις τις οποίες θα αναλάμβανε έναντι της Γαλλίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν, η ευνοϊκή μεταχείριση των γαλλικών επιχειρήσεων και η επικράτηση της γαλλικής γλώσσας.²²⁰

Η Γαλλία στήριξε όμως τους νεότουρκους ποικιλοτρόπως. Κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία, πολυάριθμα τηλεγραφήματα έφθαναν στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών από διάφορες περιοχές, με τα οποία πληροφορούσαν τις ελληνικές αρχές για την τροφοδοσία των κεμαλικών στρατευμάτων σε πολεμοφόδια²²¹ από

²¹⁷ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.18/165. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 25 Μαΐου 1919.

²¹⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.18/36. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 14 Μαΐου 1919.

²¹⁹ Philippe Bernard & Henri Dubief, *The decline of the Third Republic 1914-1938*, Cambridge University Press 1985, 102-103

²²⁰ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.19/98. Τηλεγράφημα Ευθ. Κανελλόπουλου προς Ν. Πολίτη, Κων/πολη 10 Ιουνίου 1919.

²²¹ Από τη Βηρυττό ενημέρωσαν το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι αξιόπιστες πηγές στην Αλεξανδρέττα βεβαίωναν ότι οι γάλλοι χορηγούσαν στον Κεμάλ σε ευρεία κλίμακα, πολεμοφόδια όλων των ειδών. Την ίδια περίοδο ο έλληνας γιατρός στην Αλεξανδρέττα, Μπίλλας ανέφερε ότι οι

γαλλικές πηγές. Χαρακτηριστικότερο είναι ίσως το τηλεγράφημα του έλληνα διπλωμάτη Σταύρου Λιάτη από την Κων/πολη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, στο οποίο ανέφερε ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε συλλέξει, όλες οι διαπραγματεύσεις σχετικά με τον ανεφοδιασμό των κεμαλικών στρατευμάτων πραγματοποιούνται μέσω του γάλλου προξένου στη Μερσίνα²²².

Από την άλλη πλευρά η Ιταλία που είχε ως κύριο στόχο της την ανατροπή των συνθηκών, αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή²²³.

Τα τηλεγραφήματα που έφθαναν στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, από τον μόνο εναπομείναντα βενιζελικό αξιωματούχο στη Μικρά Ασία, τον Αριστείδη Στεργιάδη είναι χαρακτηριστικά της ιταλικής προπαγάνδας κατά των ελλήνων. Σμύρνη 1 Ιουνίου. Έντός δευτέρας εβδομάδος Μαΐου ιταλικόν ανιχνευτικόν « Νιέβο » φέρων ταγματάρχη χωροφυλακῆς Κοροσίνι περιερχόμενον παραλίους πόλεις Μ. Ασίας πρὸς ἐξακρίβωσιν δῆθενκαταστάσεως χωροφυλακῆς ἐνήργει μετὰ ἀξιωματικῶν ανιχνευτικοῦ προπαγάνδα κατὰ ἐλλήνων, προτρέποντας τουρκικὰς ἀρχὰς καὶ τουρκικὸ πληθυσμὸ εἰς ἀντίστασιν.....²²⁴ Την αμέσως επόμενη μέρα ο Στεργιάδης συνεχίζει αναφέροντας: ...Ιταλική προπαγάνδα ἐνταῦθα καὶ Κωνσταντινούπολιν μεταχειρίζεται τούρκους στρατιωτικούς ἀστυνόμους διοικητὰς ληστὰς καὶ ἄλλα κακοποιὰ συντοιχεῖα τοῦ παρελθόντος πρὸς ἐρεθισμὸν τῶν Μωαμεθανῶν καὶ ὀργάνωσιν ἀντιστάσεως κατὰ ἡμετέρας προελάσεως διὰ νότον. Μεταξύ ἄλλων ὀργάνωσιν μυστικὴν διεύθυνσιν λαβοῦσα ὄνομα « Συμβούλιο συγκεντρουμένων ἐθνικῶν δυνάμεων »

παραλαβές των πολεμοφοδίων από τον τουρκικό στρατό γίνονταν παρουσία γάλλων αξιωματούχων, ενώ και ο γάλλος στρατηγός Tausend στο Τιγάντι της Κιλικίας μίλησε σε τούρκους εφένδρους προτρέποντας τους σε πόλεμο. Α.Υ.Ε, 1922 Φακ.11 *Μεταφορά όπλων από Γερμανία σε κεμαλικούς*.

²²² Α.Υ.Ε, 1922 Φακ.11 *Μεταφορά όπλων από Γερμανία σε κεμαλικούς*. Λιάτης προς Υπ. Εξωτερικών, Κων/πολη, 30 Ιουλίου 1922.

²²³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας- Ιταλίας 1919/20 – 1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, 66-92.

²²⁴ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/19/2, Τηλεγράφημα Αρ. Στεργιάδης προς Ελ. Βενιζέλο, Σμύρνη 1 Ιουνίου 1919.

(Μαίανδρον) ὅπερ διένειμε προκήρυξιν καλοῦσαν Μωαμεθανούς εἰς ἀντίστασιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Προκήρυξις ρητῶς ἀποκλείει ἀντίστασιν κατὰ ἰταλῶν καὶ ἁγγλῶν ρητῶς ὁμολογεῖ ἀνάγκην κηδεμονίας ξένης πλὴν ἐλληνικῆς.....Εἰς τὸ ἐσωτερικόν ἐξοπλισμένοι τούρκοι διὰ αὐστριακῶν ὅπλων παρεχομένων ὑπὸ ἰταλῶν.²²⁵

Ἡ παρουσία ωστόσο ἐλληνικῶν στρατευμάτων στα μικρασιατικά παράλια εἶχε ἀνησυχήσει καὶ τοὺς σοβιετικούς, οἱ οἱποῖοι ἀνταποκρινόμενοι στὶς ἐκκλήσεις τῆς Ἀγκυρας ἐσπευσαν σὲ στρατιωτικὴ καὶ οικονομικὴ βοήθεια τῶν κεμαλικῶν. Ὁ Ἀνδρέας Ζαπάντης στὸ βιβλίο του, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, διατύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι τὰ Σοβιέτ βοήθησαν τὸν Κεμάλ, διότι μία ἰσχυρὴ ἐλληνικὴ παρουσία ποὺ θὰ καταλάμβανε ὅλο το Αἰγαίον, ἦταν ἐμπόδιο στὴν ἐξόδο τῶν σοβιετικῶν στὴ Μεσόγειο.²²⁶

Ἡ Γερμανία τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919 εἶχε ἐπιλέξει τὴ στήριξη τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ, δίνοντας συνέχεια στὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ καὶ θέτοντας παράλληλα τὰ θεμέλια γιὰ περαιτέρω διείσδυση στὴ χώρα.

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ Μάρτιο τοῦ 1921 ὁ ἐλληνας διπλωμάτης στὸ Βερολίνο, Περικλὴς Νούλης, σὲ τηλεγράφημα τοῦ πρὸς τὸ Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ἐκτιμοῦσε ὅ,τι οἱ ἐπιτυχίες τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία μετέτρεψαν τὶς ἀπόψεις τῶν πολιτικῶν κύκλων τῆς Γερμανίας. Ἔως τότε, οἱ μύχιες εὐχές τοὺς ἦταν ὑπὲρ τῶν τούρκων καὶ βεβαίως καὶ ὑπὲρ τῆς ἀναθεώρησης τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών. Ἦδη ὁμως λέγεται ὅ,τι ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία χωρὶς τὸ φόβο τοῦ Κεμάλ θὰ στηρίζουν τὸ αἶτημα γιὰ ἀπόδοση τῆς Ἄνω Σιλεσίας στὴ Γερμανία, ἀφοῦ

²²⁵ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, Ἀρ. Εἰς. 173/19/13, Τηλεγράφημα Ἀρ. Στεργιάδης πρὸς Ἐλ. Βενιζέλο, Σμύρνη 2 Ἰουνίου 1919.

²²⁶ Ἀνδρέας Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Ἀθήνα 1989, 60-61.

δεν έχουν πλέον ανάγκη τους Γάλλους για την επίλυση του τουρκικού ζητήματος²²⁷.

Για το ίδιο θέμα, η εφημερίδα του Βερολίνου, *Ημερησία*, σε άρθρο της ανέφερε ότι η Γερμανία αποκλισθείσα από το Ανατολικό Ζήτημα - από τη Συνθήκη Ειρήνης - τηρούσε ουδέτερη στάση, αλλά ευχαρίστως θα έβλεπε τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού να εμποδίζουν τη Γαλλία να μεταχειρισθεί την Άνω Σιλεσία ως μοχλό πίεσης.

Βεβαίως στην πράξη, μόνον ουδέτερη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η γερμανική στάση την περίοδο της Μικρασιατικής εκστρατείας καθώς, από όλες τις πλευρές έφθαναν ειδήσεις για την ενίσχυση του κεμαλικού στρατού από τη Γερμανία.

Ο έλληνας πρεσβευτής στη Βιέννη Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος, σε τηλεγράφημα του στο Υπουργείο Εξωτερικών τόνιζε: ...Ανακοινῶ ὑμῖν πρὸς λήψιν ἀναγκαίων μέτρων ὅτι καθ ἃς ἔχω πληροφορίας γερμανοὶ ἀξιωματικοὶ ἀναχωροῦσιν ἐκ Βερολίνου διὰ Κωνσταντινούπολιν καὶ Θεσσαλονίκην ἵνα ἐκεῖθεν μεταβῶσι κατὰ ταξιν πρὸς στρατὸν τοῦ Κεμάλ. Δύο ἀνεχώρησεν ἤδη οἱ δέ λοιποὶ 25 ἐν ὅλῳ ἀναχωρήσωσιν ἐκ Βερολίνου τὴν 26^{ην} καὶ 27^{ην}. Οἱ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀξιωματικοὶ ταξιδεύουσιν ἐφοδιασμένοι διὰ τουρκικῶν κανονικῶν διαβατηρίων.²²⁸ Η γερμανική πλευρά διέψευδε τους ισχυρισμούς αυτούς, και τόνιζε ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις για συμμετοχή γερμανών αξιωματικών στο στρατό του Κεμάλ. Μόνον έπειτα από τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μπορεί να απέμειναν κάποιοι αξιωματικοί επί τουρκικού εδάφους, κυρίως όμως λόγω αδυναμίας επιστροφής τους στη χώρα.²²⁹

²²⁷ Α.Υ.Ε., Φακ 17/ υποφάκελος 7, *Γερμανία εσωτερική κατάσταση*. Περικλής Νούλης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Μάρτιος 1921.

²²⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα Ι. Αλεξανδρόπουλου προς το Υπ. Εξωτερικών, 6/19 Απριλίου 1921.

²²⁹ Ρ.Ρ.Ο., Γ.Φ.Μ 33/4266 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland (1920-1929)*. Αναφορά Γερμανικού Υπ. Εξωτερικών, Βερολίνο 1921.

Ταυτόχρονα από τη Ρώμη κατέφθαναν οι πληροφορίες για αγορές μεγάλων ποσοτήτων πολεμικού υλικού, τις οποίες προμηθευόταν ο Κεμάλ από το Παρίσι, τη Ρώμη αλλά κυρίως από το Βερολίνο. Οι κεμαλικές επιτροπές, που είχαν συσταθεί στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, κατέβαλαν αμέσως τα χρήματα. Οι έλληνες διπλωμάτες πρότειναν τη δημιουργία πλήρους κατασκοπευτικού συστήματος στη Γερμανία ώστε εγκαίρως οι ελληνικές αρχές να πληροφορούνται για τη μεταφορά των πολεμοφοδίων. Η ανάγκη οργάνωσης ήταν άμεση διότι ο Κεμάλ ενισχύονταν τάχιστα.²³⁰

Η γερμανική παρουσία στην Τουρκία επιβεβαιωνόταν από παντού και ήταν πολυσχιδής. Ο έλληνας διπλωμάτης στη Σόφια, Νάκος Πανουργιάς, μετέφερε τη συζήτηση βούλγαρων αξιωματούχων που ήταν στην Τουρκία....Ο Κεμάλ υπεδέχθη τή βουλγαρική αποστολήν λαμπρῶς, μετέβησαν καί ἐπισκέφθησαν τήν Στρατιωτικήν Σχολήν καί τά ἐργοστάσια πυρομαχικῶν, ἐν οἷς οἱ περισσότεροι μηχανικοί εἶναι γερμανοί μεταβόντες διά Ρωσσίας...²³¹

Από το σύνολο των πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας καταλήγουμε το συμπέρασμα ότι το κεμαλικό καθεστώς αδιαμφισβήτητα στηρίχθηκε από τη γερμανική κυβέρνηση. Περιστασιακά ίσως, και κυρίως για λόγους που εξυπηρετούσαν τις δικές της πολιτικές επιδιώξεις, όπως η εξέλιξη των εδαφικών της διεκδικήσεων, η γερμανική κυβέρνηση άφηνε να διαρρεύσει ότι θα τηρούσε στάση ουδετερότητας στον πόλεμο μεταξύ ελλήνων και τούρκων. Στην πράξη τα πολιτικά, άλλα κυρίως τα οικονομικά της συμφέροντα την οδηγούσαν στην ενίσχυση των τουρκικών στρατευμάτων.

²³⁰ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα, Ρώμη 7 Φεβρουαρίου 1922.

²³¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 146. Τηλεγράφημα Νάκος Πανουργιάς προς Υπ. Εξωτερικών Σόφια 21/3 Αυγούστου 1921.

δ) Η στάση της Γερμανίας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή

Η Αθήνα μετά την έλευση των προσφύγων έδινε την εικόνα μίας άναρχης και κακόμοιρης πόλης. Το ελληνικό κράτος ήταν ανήμπορο να αντιμετωπίσει τα εκατομμύρια των ξεριζωμένων και χρειάστηκε η παρέμβαση ευρωπαίων και αμερικανών – ιδιωτών αλλά και οργανισμών - για την αντιμετώπιση των προβλημάτων διαβίωσης των προσφύγων. Το ζεύγος H. Morgenthau²³² ήρθε στην Αθήνα και επισκέφθηκε τους διαπιστευμένους διπλωμάτες, ζητώντας τη βοήθεια των κυβερνήσεων τους²³³.

Η διεθνής αυτή πρωτοβουλία ήρθε να αντικαταστήσει τον μη κυβερνητικό οργανισμό που είχε δημιουργήσει για την περίθαλψη των προσφύγων, ο βιομήχανος Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Το Ταμείο Αποκατάστασης Προσφύγων όπως ονομάστηκε, λειτούργησε έως τις 31 Οκτωβρίου 1923 οπότε διαλύθηκε για να αντικατασταθεί από τη Διεθνή Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π).

Το Ταμείο, παράλληλα με τις αμέσου χαρακτήρα δραστηριότητες του (υγειονομική περίθαλψη, σίτιση), ασχολήθηκε και με την αστική εγκατάσταση των προσφύγων. Καταλύματα χτίζονταν παντού, τα υλικά αγοράζονταν συνήθως με δημόσιες μειοδοτικές δημοπρασίες ή με ενσφράγιστες προσφορές από διάφορους οίκους²³⁴. Για μήνες ο

²³² Μεταξύ του Henry Morgenthau και των γερμανών υπήρχε σύμφωνα με τον von Schoen μία παράξενη αντιπάθεια, δεδομένου ότι είχε γεννηθεί στη Γερμανία και ζούσε στο Mannheim μέχρι την ηλικία των 9 ετών, όπου ο πατέρας του διατηρούσε κατάστημα υποδημάτων.

²³³ Henry Morgenthau (1856-1946). Αμερικανός διπλωμάτης, που έγινε ευρύτερα γνωστός από τη θητεία του ως πρέσβης στην Κων/πολη την περίοδο 1913-1916. Το 1923 η Κοινωνία των Εθνών δημιούργησε την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, στην οποία ανέθεσε την επίλυση του ζητήματος της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα. Ο Morgenthau τοποθετήθηκε στη θέση του προέδρου αυτής της επιτροπής και με την ιδιότητα αυτή ταξίδεψε στην Αθήνα.

²³⁴ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994, 121-133.

γερμανός πρέσβης διαπραγματευόταν με γερμανικές επιχειρήσεις την προμήθεια υλικών²³⁵.

Η ελληνική παροικία της Γερμανίας²³⁶ μετά τη Μικρασιατική καταστροφή συγκεντρώθηκε στο Βερολίνο προκειμένου να συζητηθούν οι εξελίξεις στην Ελλάδα. Η πλειοψηφία τάχθηκε υπέρ του Βενιζέλου, αφού η κωνσταντινική πτέρυγα δεν συμμετείχε. Ένα μέρος των συμμετεχόντων, με κύριο εκφραστή τον Δανιηλίδη²³⁷, ζητούσαν την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, ενώ η πλειοψηφία υπό τον Καλογερ[ά]-πρώην σύμβουλο της Πρεσβείας-, ξεκαθάρισε ότι ήταν υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας αλλά με την παράλληλη δραστηριοποίηση του Βενιζέλου.

Στη συγκέντρωση αποφασίσθηκε να αγνοήσουν τον έλληνα πρέσβη²³⁸ και παράλληλα να συγκροτήσουν μια επιτροπή, η οποία θα αναλάμβανε την εκπροσώπηση των συμφερόντων της ελληνικής κοινότητας του Βερολίνου.

²³⁵ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 170.

– Στην περιοχή της Νίκαιας κατασκευάστηκαν μερικώς προκατασκευασμένα σπίτια, γνωστά ως « Γερμανικά », Βλ. Μ. Κωνσταντινοπούλου, « Η οργανωμένη δόμηση », *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα, 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*. Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης, Αθήνα 1985, 136-137.

²³⁶ P.A.A.A., R901/72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen*. Πρακτικά, Βερολίνο 20 Ιανουαρίου 1922.

²³⁷ Στο Βερολίνο το 1922 ζούσαν οι: Λέων Δανιηλίδης, πολιτικός μηχανικός, Σόλων Δανιηλίδης, έμπορος και ο Δημοσθένης Δανιηλίδης, ο οποίος την περίοδο 1922 - 1923 σπούδαζε στο Βερολίνο. Ο Δημοσθένης Δανιηλίδης σχεδίαζε μαζί με τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος βρισκόταν την ίδια περίοδο στη γερμανική πρωτεύουσα, να εκδόσουν περιοδικό με τίτλο NOVA GRAECIA. Δυστυχώς η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε καθώς δεν βρήκε οικονομική στήριξη. Ο Δανιηλίδης της αναφοράς, είναι ο Δημοσθένης Δανιηλίδης, ο οποίος γεννήθηκε στην Καπαδοκία το 1889 και από το 1913 έως το 1922 φοίτησε στα Πανεπιστήμια Βιέννης, Βερολίνου, Δρέσδης, Βέρνης, Ζυρίχης και Βασιλείας για να ολοκληρώσει τις σπουδές του στα νομικά, τη φιλοσοφία τις οικονομικές και πολιτικές επιστήμες, την κοινωνιολογία, τη υγιεινή και τα παιδαγωγικά. Από νωρίς επιδίωξε με ομιλίες, συγκεντρώσεις και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις για τους Έλληνες που ήταν εγκατεστημένοι ή σπούδαζαν στη Γερμανία, τη Γαλλία ή την Ελβετία να κινήσει το ενδιαφέρον τους για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του ελληνισμού. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε το βιογραφικό σημείωμα στο βιβλίο: Δημοσθένης Δανιηλίδης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*. Πρόλογος: Βασίλη Φίλια, Αθήνα 1985.

²³⁸ Το 1917 με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ διεκόπησαν οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών. Έως το τέλος του πολέμου τα συμφέροντα των Ελλήνων στο Reich τα φρόντιζε η ολλανδική πρεσβεία. Την τετραετία 1919 - 1922 επιτετραμμένος της Ελλάδας στην Γερμανία ήταν ο νομικός Δημήτριος Αριστ. Αραβαντινός, αδελφός του γνωστού ζωγράφου Πάνου Αραβαντινού. Βλέπε σχετικά: Konstantinos Leontopoulos, *Deutsch-griechische Begegnungen & Griechen in Berlin*, Berlin 2005, 197-198.

Έντονο προβληματισμό προκαλούσε στη γερμανική κυβέρνηση η συνεχόμενη αστάθεια στην ελληνική πολιτική ζωή, καθώς δεν μπορούσαν να χτίσουν μία στέρεη σχέση με κάποιον Υπουργό, αφού η θητεία του ήταν πολύ συχνά από ολιγόμηνη έως ολιγοήμερη.

Το Σεπτέμβριο του 1922, έναν μόλις μήνα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, ο γερμανός πρέσβης επισκέφθηκε τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Νικόλαο Καλογερόπουλο προκειμένου να συζητήσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο γερμανός διπλωμάτης²³⁹, ο Καλογερόπουλος ήταν παντρεμένος με γαλλίδα και είχε σαφώς φιλογαλλικές τάσεις. Παρόλα αυτά, στη σχετική συζήτηση ο έλληνας Υπουργός αναγνώρισε τη σημασία των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων, ήταν άριστα ενημερωμένος για όλα τα ζητήματα, αλλά διευκρίνισε ό,τι δυστυχώς η ελληνική οικονομία ήταν εγκλωβισμένη από τους συμμάχους. Υποσχέθηκε ωστόσο ό,τι θα προσπαθούσε να βοηθήσει στην ενίσχυση των ελληνογερμανικών σχέσεων, αν και μετά την καταστροφή της Σμύρνης και την απομάκρυνση της Γερμανίας από τους διεθνείς οργανισμούς η κατάσταση είχε γίνει περίπλοκη και δυσκολότερη. Την ίδια στιγμή, ο έλληνας Υπουργός ζήτησε να δημοσιεύονται στο γερμανικό τύπο, άρθρα που θα εκφράζουν τον αποτροπιασμό και την αποδοκιμασία των γερμανών για το διωγμό των χριστιανών από τη Μ. Ασία. Η παρουσία όμως του Ν. Καλογερόπουλου ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Όταν έφθασε η αναφορά αυτή στο Βερολίνο, ο Καλογερόπουλος, ήταν ήδη παρελθόν και τη θέση του πήραν διαδοχικά οι: Ευθύμιος Κανελλόπουλος και Νικόλαος Πολίτης, και αυτοί με βραχύβια θητεία²⁴⁰. Σε αυτό το γεγονός αναφέρεται και το επόμενο

²³⁹ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Σεπτεμβρίου 1922.

²⁴⁰ Γρηγόρης Τζιοβάρας, *Κυβερνήσεις 1833-1996. Τα υπουργεία μας*, Αθήνα 1996.

έγγραφο της γερμανικής πρεσβείας²⁴¹ στο οποίο τονίζεται ότι οι συνεχόμενες αλλαγές στο Υπουργείο δεν ευνοούν τη διευθέτηση των ελληνογερμανικών ζητημάτων, αφού ακόμη και η κυβέρνηση Ζαΐμη δεν εξασφαλίζει σταθερότητα.

Υπουργός Εξωτερικών, στα τέλη Οκτωβρίου του 1922 είναι ο Νικόλαος Πολίτης. Στενός συνεργάτης για μεγάλο χρονικό διάστημα του Ελευθέριου Βενιζέλου, έχαιρε της εκτίμησης των ξένων διπλωματών. Οι γερμανοί πίστευαν ότι ήταν πολύ καλύτερος από τον προκάτοχο του, επί κυβερνήσεως Γούναρη. Ωστόσο ο Πολίτης, δεν μπορούσε να συνδέει το όνομα του με τη Γερμανία, αφού δεν υπήρχε μεγαλύτερη ύβρις για έλληνα πολιτικό από τον χαρακτηρισμό του ως γερμανόφιλου. Δεν θα έπρεπε λοιπόν να τον υπολογίζουν για σημαντικές κινήσεις, αφού δεν φοβόταν μεν τους συμμάχους αλλά παρέμενε βαθιά γαλλόφιλος²⁴².

Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο γερμανός πρέσβης, έδινε τη σωστή διάσταση που θα έπρεπε να έχουν οι προσδοκίες των γερμανών για την Ελλάδα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αναφέρει λοιπόν ό,τι παρά τη μη άμεση εμπλοκή της Γερμανίας στη Μικρασιατική καταστροφή αλλά και τη στάση που κράτησε η Γαλλία στο θέμα αυτό, οι γερμανοί πρέπει να κατανοήσουν ότι η βενιζελική Ελλάδα θα παρέμενε πάντα στο πλευρό της Γαλλίας.

Οι ελληνικές εφημερίδες είχαν βέβαια και αυτές το μερίδιο ευθύνης τους στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σχετικά με το ρόλο της Γερμανίας.

Σύμφωνα με αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* το Νοέμβριο του 1922, δημοσίευσε παλαιότερο τηλεγράφημα στήριξης της γερμανικής κυβέρνησης προς τον Ιωάννη Μεταξά, με χρονολογία 1918,

²⁴¹ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920-1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 28 Οκτωβρίου 1922.

²⁴² όπ.π. υποσ.241.

ξεσηκώνοντας σύμφωνα με τις πληροφορίες της γερμανικής διπλωματικής αποστολής, θύελλα αντιδράσεων. Το τηλεγράφημα αυτό είχε την υπογραφή του γερμανού στρατιωτικού ακολούθου, όμως δεν προερχόταν από κάποια κρυφή πηγή αλλά από την ίδια τη βασίλισσα Σοφία²⁴³.

Το έγγραφο αυτό πρέπει να το εξασφάλισε η εφημερίδα από το *Μαύρο βιβλίο*²⁴⁴, το οποίο περιείχε όλα τα έγγραφα της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν την καταστροφή, με αποκορύφωμα την εκτέλεση των Έξ στο Γουδή, το φθινόπωρο του 1922, είχαν μεγάλο αντίκτυπο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας.

Στις 29 Νοεμβρίου 1922 η εφημερίδα *Prager Tagblatt*²⁴⁵ με πρωτοσέλιδο τίτλο: *Εκτέλεση τῶν Ὑπουργῶν τοῦ Κωνσταντίνου* έκανε εκτενή αναφορά στη δίκη καθώς και στις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από την πλευρά της Μεγάλης Βρετανίας. Παράλληλα παρουσίασε τα βιογραφικά σημειώματα των εκτελεσθέντων και μετέφερε την άσχημη εικόνα που σχηματίστηκε στην Ευρώπη από την εκτέλεση των ελλήνων πολιτικών.

Ενα κοινό σημείο στις ανταποκρίσεις των γερμανόφωνων εφημερίδων είναι η έμφαση που δίνουν στη διακοπή των ελληνοαγγλικών διπλωματικών σχέσεων με την αποχώρηση του άγγλου πρέσβη από την Αθήνα. Υπενθυμίζουν ότι κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί μόνον μία φορά στο παρελθόν, όταν η Αγγλία διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με τη Σερβία μετά τη δολοφονία του Βασιλιά στα 1903.²⁴⁶

²⁴³ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920 - 1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1922.

²⁴⁴ Δεν έχουν εντοπιστεί περαιτέρω στοιχεία για αυτό.

²⁴⁵ Εφημερίδα, *Prager Tagblatt*, 29 - 11 - 1922.

²⁴⁶ Εφημερίδα, *Prager Tagblatt*, 29 - 11 - 1922, - Εφημερίδα, *Reichspost*, 29 - 11 - 1922.

Σε σχετική αναφορά της, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα²⁴⁷ έκανε λόγο και για τη στάση των Βέλγων και των Ολλανδών, οι οποίοι σκόπευαν να διατηρήσουν το ελάχιστο των σχέσεων με την ελληνική κυβέρνηση.

Ο Hans von Schoen περιέγραφε με τα μελανότερα χρώματα τις μέρες πριν την εκτέλεση στο Γουδή²⁴⁸, τονίζοντας ότι τόσο οι συλλήψεις όσο και η ίδια η διαδικασία, ήταν μιά παρωδία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες του γερμανού διπλωμάτη για τη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε αυτές τις εξελίξεις.

Αγγλία και Γαλλία προσπάθησαν μέσω της διπλωματικής οδού να ματαιώσουν την απόφαση του στρατοδικείου. Ο ίδιος ωστόσο περιγράφει ότι δέχθηκε την επίσκεψη του αρχαιότερου των πρεσβευτών στην Ελλάδα, του (sic) ρώσου διπλωμάτη Emil Demidoff, ο οποίος τον ρώτησε αν ήταν διατεθειμένος να συμμετέχει σε μία συλλογική προσπάθεια των ξένων αντιπροσωπειών, για τη σωτηρία των συλληφθέντων. Ο γερμανός επιτετραμμένος του απάντησε ότι δεν θα περίμενε την απάντηση της κυβέρνησής του, αλλά θα αναλάμβανε προσωπικά την ευθύνη συμμετοχής του σε αυτή την πρωτοβουλία.

Δυστυχώς, η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε. Σύμφωνα πάντα με όσα αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο von Schoen, ο γάλλος πρέσβης μέσω του στρατιωτικού του ακολούθου είχε πληροφορίες από το στρατηγό Οθωναίο για την ημερομηνία εκτέλεσης. Έτσι, δεν δέχθηκε να υπογράψει, αφού γνώριζε ότι επρόκειτο για τετελεσμένο γεγονός. Παράλληλα, ο άγγλος πρεσβευτής, Lindlay δεν συμμετείχε καθόλου σε αυτή την κίνηση. Όταν ρωτήθηκε δε, από τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, αν η Αγγλία θα εγγυόταν την εξορία των κατηγορουμένων,

²⁴⁷ P.R.O., G.F.M 33/4266 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands zu Deutschland 1920 - 1929*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Νοέμβριος 1922.

²⁴⁸ ...Όχλος στους δρόμους συγκεντρωμένος κραύγαζε Θάνατος Θάνατος! IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen*....., 170.

σε περίπτωση μετατροπής της ποινής σε ισόβια εξορία, απάντησε αρνητικά.

Τελικά η εκτέλεση δεν ματαιώθηκε, και ο γερμανός πρέσβης στιλιτεύει σε αναφορές του, τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρθηκαν οι ιθύνοντες στους μελλοθάνατους. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο Δ. Γούναρης πετάχθηκε σαν σακί μέσα στο φορτηγό που τον μετέφερε, ενώ τη στιγμή της εκτέλεσης τον υποβαστούσαν οι Θεοτόκης και Μπαλτατζής, αφού ο ίδιος λόγω των σοβαρών προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε δεν ήταν σε θέση να σταθεί όρθιος.

**ε) Το πρόβλημα της γλώσσας στην επίδοση των
διαπιστευτηρίων του γερμανού πρέσβη Hans von
Schoen²⁴⁹**

Το Δεκέμβριο του 1923 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ εγκατέλειψε τη χώρα και λίγους μήνες αργότερα η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση ψήφισε την έκπτωση της δυναστείας των Γλύκξμπουργκ. Το δημοψήφισμα που ακολούθησε τον Απρίλιο του 1924 επικύρωσε τη λαϊκή εντολή περί αβασίλευτης δημοκρατίας και πρόεδρος της χώρας ανέλαβε ο βενιζελικός ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης.

Η επίδοση των διαπιστευτηρίων των ξένων διπλωματών στο νέο πρόεδρο της ελληνικής δημοκρατίας ήταν μία τυπική διαδικασία, η οποία δεν αναμενόταν ότι θα δημιουργούσε ένταση μεταξύ της ελληνικής και γερμανικής κυβέρνησεως.

²⁴⁹ P.A.A.A, R 901/ 72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*. Hans von Schoen προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 7 Αυγούστου 1924.

Το καλοκαίρι του 1924 ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα, Hans von Schoen ενημερώθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών της χώρας του ότι έπρεπε να επιδόσει τα διαπιστευτήρια του στη γερμανική γλώσσα²⁵⁰.

Ο ίδιος γνώριζε ότι ο ναύαρχος Κουντουριώτης δεν μιλούσε γερμανικά και για το λόγο αυτό, προετοίμασε μία γαλλική μετάφραση της ομιλίας του και την παρέδωσε μαζί με την πρωτότυπη στο Υπουργείο Εξωτερικών. Προς μεγάλη έκπληξη του γερμανού διπλωμάτη ο Κυριάκος Βενιζέλος²⁵¹, ο οποίος υπηρετούσε στο Υπουργείο τον επισκέφθηκε και τον πληροφόρησε ότι η ομιλία έπρεπε να γίνει μόνο στη γαλλική γλώσσα. Ο von Schoen ενημέρωσε τόσο τον Κ. Βενιζέλο όσο και τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών ότι η απόφαση της γερμανικής κυβέρνησης ήταν άλλη και αυτήν θα τηρούσε. Ταυτόχρονα, είχε ενημερωθεί ότι ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο Ευθύμιος Κανελλόπουλος είχε πραγματοποιήσει την επίδοση των δικών του διαπιστευτηρίων στα ελληνικά. Θεώρησε λοιπόν ότι βάση της αρχής της αμοιβαιότητας το ίδιο θα συνέβαινε και με εκείνον στην Αθήνα. Ωστόσο, επειδή η ελληνική πλευρά φαινόταν αμετακίνητη στις θέσεις της, ο γερμανός διπλωμάτης αποχώρησε με σκοπό να επανέλθει το φθινόπωρο.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Βερολίνο, ο von Schoen αποφάσισε, χωρίς όμως να ενημερώσει το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, να προχωρήσει σε μια συμβιβαστική λύση. Σκόπευε να κάνει την ομιλία του στα γερμανικά και ο διερμηνέας της πρεσβείας θα αναλάμβανε την ταυτόχρονη μετάφραση της στα γαλλικά. Η πρόταση αυτή βρήκε σύμφωνο τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Γεώργιο

²⁵⁰ Η απόφαση αυτή είχε ληφθεί ως αντίδραση, μετά την κατάληψη του Ruhr από τους γάλλους.

²⁵¹ Κυριάκος Ελ. Βενιζέλος (1893 - 1942), πρωτότοκος γιός του Ελευθερίου Βενιζέλου και της πρώτης συζύγου του Μαρίας Κατελούς ή Ελευθερίου. Παντρεύτηκε την κόρη του εφοπλιστή Νικήτα Ρούσσου με την οποία απέκτησε τρία παιδιά. Λόγοι υγείας τον εμπόδισαν να διαδεχθεί τον πατέρα του στην ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά εκλέχθηκε βουλευτής το 1928. Βλ. σχετικά, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα 1990, τομ.2, 248.

Ρούσσο, ο οποίος όμως ανησυχούσε ότι με αυτήν την κίνηση, θα καθιερωνόταν η χρήση της γερμανικής γλώσσας στην αλληλογραφία μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός ανεπιθύμητο.

Την ίδια στιγμή οι γερμανικές εφημερίδες έκαναν αναφορά στο ζήτημα αυτό με πηχιαίους τίτλους. *Δίλημμα γλώσσας για τον πρέσβη von Schoen στην Αθήνα*, δημιουργώντας πρόβλημα στο γερμανό διπλωμάτη, αφού για την πρωτοβουλία του αυτή δεν είχε ενημερώσει το Υπουργείο του²⁵².

Αρχικά, ο Π. Κουντουριώτης δήλωσε ασθένεια και η επίδοση των διαπιστευτηρίων πήρε αναβολή. Τελικά, η πρόταση του γερμανού πρέσβη για παράλληλη γαλλική μετάφραση της ομιλίας του έγινε δεκτή. Επρόκειτο όμως για μιά παρωδία, καθώς ο μεταφραστής που χρησιμοποιήθηκε δεν ήταν καλός γνώστης της γαλλικής γλώσσας.

Το επεισόδιο αυτό έδωσε τροφή για σχόλια στο ξένο τύπο. Η *Daily Telegraph*²⁵³ στο φύλλο της με ημερομηνία 11 Αυγούστου 1924 ανέφερε ότι τα γεγονότα παρουσιάζονται από τη γερμανική πλευρά, διαστρεβλωμένα. Έλληνας πολιτικός διευκρίνισε ότι η περίπτωση του έλληνα διπλωμάτη που χρησιμοποίησε ως άλλοθι ο von Schoen, ήταν εντελώς διαφορετική. Ο γερμανός πρέσβης, δεν είχε διευκρινίσει ότι ο Ε. Κανελλόπουλος δεν ζήτησε ο ίδιος να μιλήσει στη μητρική του γλώσσα αλλά του ζητήθηκε. Αντίθετα υπήρξε απαίτηση εκ μέρους της γερμανικής διπλωματίας.

Η ελληνική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* φιλοξένησε στις σελίδες της τηλεγράφημα από το Παρίσι σχετικά με το διπλωματικό επεισόδιο καθώς και τα ανακοινωθέντα της γερμανικής και ελληνικής

²⁵² IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 74.

²⁵³ P.A.A.A, R901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen Juni 1920 – Januar 1934*. Εφημερίδα *Daily Telegraph*, 11 August 1924.

κυβερνήσεως, τονίζοντας, ότι δεν υπήρχε ζήτημα διακοπής των διπλωματικών σχέσεων και ότι όλα ήταν μεγάλη παρεξήγηση²⁵⁴.

στ) Η παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα από το γερμανικό τύπο.

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, επιθυμούσε την προσέγγιση μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας και συμφωνούσε με τη γνώμη του πρέσβη Hans von Schoen, να πλησιασθεί ο Μεταξάς, αλλά και άλλες προσωπικότητες των βασιλοφρόνων και να ενημερωθούν εμπιστευτικά ότι αν αποκαθιστούνταν οι οικονομικές σχέσεις και συνάπτονταν εμπορικές συμφωνίες²⁵⁵ θα δινόταν η αφορμή για τη σύναψη πλήρων διπλωματικών σχέσεων.

Το σχέδιο αυτό συναντούσε δυσκολίες καθώς ο Ιωάννης Μεταξάς κατηγορήθηκε ανοικτά από μερίδα του ελληνικού τύπου για τις φιλογερμανικές του τάσεις, που ουσιαστικά τον είχαν θέσει στο περιθώριο της πολιτικής ζωής, ενώ παράλληλα κατηγορίες εκφράσθηκαν και κατά της γερμανικής διπλωματικής αποστολής για συμμετοχή στις παρασκηνιακές κινήσεις του Μεταξά²⁵⁶.

Από την πλευρά του ο γερμανικός τύπος επιχειρούσε να προλειάνει το έδαφος της επαναπροσέγγισης. Στις αρχές του 1923 η εφημερίδα *Deutsche Allgemeine Zeitung*, η οποία είχε ημιεπίσημο χαρακτήρα, τόνιζε τη σημασία του ανορθωτικού έργου της επανάστασης του 1922 η οποία σύμφωνα πάντα με τον αρθρογράφο, είχε ταχθεί υπεράνω κομματικών διαίρεσεων κατορθώνοντας έτσι να συνενώσει τα

²⁵⁴ Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, 5 Αυγούστου 1924.

²⁵⁵ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920 - 1936*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς την Πρεσβεία στην Αθήνα, Οκτώβριος 1923.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, *Η περίφημος συνωμοσία καταλήγει εις συλλήψεις δημοκρατικών*, Αθήνα 12 Σεπτεμβρίου 1924

υγιή στοιχεία όλων των πολιτικών παρατάξεων.²⁵⁷ Η άποψή τους σχετικά με την ελληνική πολιτική κατάσταση ήταν ότι οι Κονδύλης και Πάγκαλος εποφθαλμιούσαν το δίδυμο Γονατά - Πλαστήρα και ότι η πολιτική αστάθεια ήταν τέτοια, που θα έπρεπε άμεσα να προκηρυχθούν εκλογές. Οι μετέπειτα εξελίξεις στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, δικαίωσαν τη γερμανική άποψη²⁵⁸.

Από το καλοκαίρι του 1923 άρχισε σταδιακά να αυξάνεται το ενδιαφέρον του γερμανικού τύπου για την Ελλάδα και εμφανίσθηκαν τα πρώτα θετικά δημοσιεύματα.

Η *Hamburger Fremdenblatt* την 1^η Ιουλίου 1923 εμφάνισε ένα εκτενές άρθρο για την ελληνική κοινωνική και πολιτική κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι η μακροχρόνια εμπλοκή της Ελλάδας σε πολέμους, δεν επέτρεψε στις δυνάμεις της χώρας, ούτε να ασκήσουν τα εκπολιτιστικά τους καθήκοντα, αλλά ούτε και να αφυπνίσουν τις οικονομικές της δυνατότητες. Βεβαίως, δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία - σύμφωνα με τον αρθρογράφο της εφημερίδας - ότι η Ελλάδα θα διαδραματίσει σπουδαίο οικονομικό ρόλο στο μέλλον.

Στο ίδιο άρθρό της η εφημερίδα επισήμανε ό,τι η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση επανάστασης, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται βία, αναρχία ή χάος, αφού επικεφαλής είναι δύο μεγάλοι πατριώτες, ο Στυλιανός Γονατάς και ο Νικόλαος Πλαστήρας. Αυτοί οι δύο κατάφεραν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή να αποτρέψουν τους κινδύνους που απειλούσαν τη χώρα, να συγκρατήσουν την οικονομία της, και τώρα πλέον χαίρουν της εμπιστοσύνης του λαού. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα ήταν η κοινή τους θέση σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Όλες οι παρατάξεις, επιθυμούσαν τη διατήρηση του εδαφικού status quo και την ενίσχυση των καλών σχέσεων

²⁵⁷ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Σειρά Β 1923.

²⁵⁸ P.R.O., G.F.M 33 / 2536 Pol. Abt., *Politische Beziehungen zu Deutschland 1920-1936*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Οκτώβριος 1923.

με τις υπόλοιπες Βαλκανικές χώρες και τους συμμάχους. Αντίθετα, διαφοροποιούνταν ως προς τους στόχους τους για την αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων. Παρόλα αυτά, έπρεπε άμεσα να προκηρυχθούν εκλογές ώστε να υπάρξει νόμιμη κυβέρνηση στη χώρα.

Στη συνέχεια μέσω του ίδιου άρθρου ασκούνταν κριτική στον τρόπο λειτουργίας της δημόσια διοίκησης και κυρίως στον τρόπο διορισμού των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα, οι οποίοι επιλέγονταν όχι σύμφωνα με τις ικανότητες τους, αλλά ανάλογα με τις πελατειακές σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ ψηφοφόρων και πολιτευτών.

Όσον αφορά τον οικονομικό τομέα, ο αρθρογράφος της *Hamburger Fremdenblatt*, τόνιζε ότι η γερμανική βιομηχανία θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης και διείσδυσης στην Ελλάδα, καθώς η ανυπαρξία βιομηχανικής ανάπτυξης στη χώρα άνοιγε ένα νέο πεδίο δράσης στους γερμανούς, στους οποίους δινόταν οι ευκαιρία να θέσουν ισχυρά θεμέλια στην Ελλάδα.

Το άρθρο αυτό εντυπωσίαζε, κυρίως για τη θετική στάση των γερμανών έναντι της επαναστατικής κυβέρνησης, την οποία εκθείαζαν χωρίς ωστόσο να απομακρύνονται από την αρχική τους άποψη περί λαϊκής νομιμοποίησης τους καθεστώτος²⁵⁹.

Την ίδια εποχή επανεξετάζεται η εξωτερική πολιτική της Γερμανίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η Γερμανία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε παραιτηθεί από μία ενεργητικότερη βαλκανική πολιτική, προκειμένου να επιτύχει τον πρωτεύοντα στόχο της πολιτικής της, την αναθεώρηση δηλαδή της συνθήκης των Βερσαλλιών.

²⁵⁹ Α.Υ.Ε *Πρεσβεία Βερολίνου*, Φακ.93, *Hamburger Fremdenblatt*, « Η Ελλάς της σήμερον » 1 Ιουλίου 1923.

Μετά τη γερμανο-σοβιετική συνθήκη του Rapallo²⁶⁰ – την άνοιξη του 1922- δύο ήταν τα καίρια σημεία που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Γερμανίας στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης-συμπεριλαμβανομένων και των Βαλκανίων-: α) Η προώθηση των οικονομικών σχέσεων της χώρας και β) Η προστασία των γερμανικών μειονοτήτων.

Ο φυσικός χώρος διάθεσης των γερμανικών προϊόντων ήταν οι χώρες γύρω από το Δούναβη (Donauraum). Ο καγκελάριος της Γερμανίας Gustav Stresemann θεωρούσε ότι τα Βαλκάνια και ιδιαιτέρως η περιοχή της νοτιοσλαβίας ήταν ζωτικός χώρος για τα γερμανικά βιομηχανικά προϊόντα, ενώ και οι γερμανικές μειονότητες που ζούσαν σε αυτές τις περιοχές έπρεπε να ενισχυθούν, καθώς αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο μεταξύ της Γερμανίας και της χώρας υποδοχής τους²⁶¹.

Παράλληλα, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920, η δράση της Κομιτέρν στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ανησύχησε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, καθώς θεωρούσαν ότι η Σοβιετική διπλωματία, πεπεισμένη πλέον ότι η παγκόσμια επανάσταση δεν θα περνούσε από τη Γερμανία, θα στρεφόταν στην περιοχή των Βαλκανίων.

²⁶⁰ Έπειτα από την αποτυχημένη συνάντηση των αντιπροσώπων νικητών και ηττημένων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Γένοβα, τον Απρίλιο του 1922, οι εκπρόσωποι της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης αποσύρθηκαν στο Rapallo, όπου συμφώνησαν: α) την *de jure* διπλωματική αναγνώριση, β) την αμοιβαία οικονομική και τεχνολογική βοήθεια και γ) τη δυνατότητα εκπαίδευσης γερμανών στρατιωτικών και δοκιμής νέων όπλων, σε στρατόπεδα επί σοβιετικού εδάφους, τα οποία θα παραχωρούσε η Σοβιετική Ένωση στους γερμανούς. Αυτό το τελευταίο σημείο της συμφωνίας αποτελούσε παραβίαση της συνθήκης των Βερσαλλιών, με την οποία οι νικητές είχαν επιδιώξει τον αποπλισμό της Γερμανίας.

²⁶¹ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 116-119.

Ωστόσο, ο υπεύθυνος του τμήματος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης²⁶² στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Gerhard Körpke²⁶³ είχε την άποψη ότι η πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια στηριζόταν περισσότερο σε στοιχεία πανσλαβισμού και λιγότερο σε επαναστατικά²⁶⁴.

Τόσο η *Frankfurter Zeitung* όσο και η *Baltische Presse* είχαν εκτεταμένη αρθρογραφία σχετικά με τις δραστηριότητες των κομμουνιστών στα Βαλκάνια. Ενώ αντίστοιχα, στο φύλλο της *Deutsche Allgemeine Zeitung* με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1924²⁶⁵, ανταποκρίσεις από διάφορες βαλκανικές πόλεις έκαναν λόγο για τη βουλγαρική προπαγάνδα η οποία προσπαθούσε να αποδείξει ότι Έλληνες και Σέρβοι χαιρόνταν για την αναταραχή που επικρατούσε χώρα έπειτα από τη δολοφονία του Theodor Alexander²⁶⁶.

Η *Deutsche Allgemeine Zeitung* παρουσίαζε τις βουλγαρικές θέσεις σύμφωνα με τις οποίες, έλληνες και σέρβοι κυκλοφορούν ανυπόστατες ειδήσεις προκειμένου να θεωρηθεί υπεύθυνη των πρόσφατων κινήματων στην περιοχή, η Βουλγαρία. Δεν είναι τυχαίο, συμπλήρωναν οι βούλγαροι, ότι ταυτόχρονα από Βελιγράδι, Αθήνα αλλά και

²⁶² Πριν το 1920 το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα: α) Το πολιτικό (Abteilung I), β) Το εμπορικό (Abteilung II) και γ) Το νομικό (Abteilung III). Μετά το 1920 τα τμήματα αυξήθηκαν σε έξι. Το πολιτικό και οικονομικό τμήμα ενώθηκαν σε ένα αλλά χωρίστηκαν ανά περιοχές. Το Τμήμα II (Abteilung II) αφορούσε στη Δύση και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στο Τμήμα III (Abteilung III) εντάσσονταν η Μεγάλη Βρετανία, οι Η.Π.Α., και η Τουρκία, ενώ στο IV (Abteilung IV) η ανατολική Ευρώπη, η Σκανδιναβία και η ανατολική Ασία.

²⁶³ Gerhard Körpke, γεννήθηκε στα 1873 και σπούδασε νομικά. Εισήχθη στο διπλωματικό σώμα και υπηρέτησε ως υποπρόξενος στο Λονδίνο το 1902. Το 1909 επέστρεψε στο Βερολίνο στο Υπουργείο Εξωτερικών και διορίστηκε εκπρόσωπος του Υπουργείου στην υπηρεσία τύπου κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το 1921 έγινε προϊστάμενος του νομικού τμήματος και από το 1923 ήταν το σημαντικότερο στέλεχος του τμήματος II του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Μετά το θάνατο του Stresemann, του οποίου υπήξε στενός συνεργάτης παρέμεινε στο τμήμα II αλλά με μειωμένη επιρροή. Βλέπε σχετικά: Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 95.

²⁶⁴ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 1983, 112-115

²⁶⁵ Α.Υ.Ε. *Περί Γερμανίας*, Φακ. Α/5/IV, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 15-27 Οκτωβρίου 1924.

²⁶⁶ Theodor Alexander. Πρόκειται για τον βούλγαρο επαναστάτη Τοντόρ Αλεξαντρόφ, θερμό υποστηρικτή της δημιουργίας ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους. Δολοφονήθηκε υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.el.wikipedia.org

Κωνσταντινούπολη μεταδόθηκε ψευδής είδηση για δολοφονία του Βασιλιά Boris III. Με αυτόν τον τρόπο, σερβικοί και ελληνικοί κύκλοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι στη Βουλγαρία η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου και επομένως επιτρέπεται, αν όχι επιβάλλεται, η ξένη επέμβαση.

Ο δημοσιογράφος της *Frankfurter*, Alfred Rappaport Ritter von Arbengau²⁶⁷ θεωρεί ότι η Βουλγαρία αποτελεί για τη Μόσχα το εφαλτήριο για απευθείας διείσδυση της ιδεολογίας των μπολσεβίκων στα Βαλκάνια, μέσω και της Βαλκανικής Ομοσπονδίας²⁶⁸. Κάθε ένα από τα κράτη της χερσονήσου συνδεόταν με κάποιο άλλο, μέσω οικονομικών, ιδεολογικών ή και πολιτικών δεσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία καθώς οι εξαγωγές της τελευταίας γίνονταν μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Όπως παρατηρεί ο γερμανός δημοσιογράφος η Γιουγκοσλαβία ασχολείται με την Ελλάδα μόνον όταν

²⁶⁷ Alfred Rappaport Ritter von Arbengau (1868-1946). Αυστριακός διπλωμάτης, ο οποίος υπηρέτησε αρχικά ως πρόξενος σε διάφορες βαλκανικές πόλεις (Σκούταρη, Σκόπια, Χανιά). Χρημάτισε υπεύθυνος του τμήματος του αυστρουγγρικού Υπουργείου Εξωτερικών, αρμόδιου για τα θέματα της Αλβανίας. Όταν το 1912 ο Ismael Kemal Bey κήρυξε την Αλβανία ανεξάρτητο κράτος, οι διασυνδέσεις του Rappaport στην Αλβανία, αποδείχθηκαν ισχυρές και βοήθησαν την Αυστροουγγαρία στην πώληση όπλων και τον έλεγχο του αλβανικού πυροβολικού. Ο Rappaport αποσύρθηκε από το διπλωματικό σώμα στα 52 του χρόνια αλλά συνέχισε να αρθρογραφεί σε περιοδικά και εφημερίδες για θέματα εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων στην περιοχή των Βαλκανίων. Εξέδωσε τα απομνημονεύματά του για την περίοδο της παραμονής του στη Μακεδονία με τον τίτλο: *Au Pays des Martyrs*. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.austro-hungarian-army.co.uk.

²⁶⁸ Από τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων εκδηλώνονται οι πρώτες προσπάθειες βαλκανικής συνεργασίας, οι οποίες θα αποδόσουν καρπούς κατά τη διάρκεια τους. Η συνεργασία σύντομα όμως θα τερματισθεί καθώς θα προσκρούσει στις εδαφικές διεκδικήσεις των κρατών. Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης και παρά την προσήλωση της στις αρχές της Κ.τ.Ε., αντιμετώπιζε προβλήματα με τις γειτονικές χώρες οι οποίες επιθυμούσαν αναθεώρηση των συνθηκών. Σε αυτήν την κρίσιμη περίοδο η ελληνική διπλωματία θα προβεί σε μια σειρά ενεργειών καλής θέλησης έναντι των γειτονικών χωρών. Στα πλαίσια αυτά θα προσπαθήσει να συμφιλιωθεί με την Ιταλία – μετά το επεισόδιο της Κέρκυρας, θα προχωρήσει στη σύναψη του συμφώνου Πολίτη - Καλφώφ, ενώ επί δικτατορίας Παγκάλου θα υπογράψει με τη Γιουγκοσλαβία συμφωνία για την ελεύθερη ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Μετά την πτώση της δικτατορίας, στόχος της πολιτικής της οικουμενικής κυβέρνησης και βασική επιδίωξη του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου ήταν η δημιουργία μιας βαλκανικής Ομοσπονδίας στα πρότυπα του Λοκάρνο. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε: Λίνα Λούβη, « Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης » στο Γ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζήωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 400-401. – Προκόπης Παπαστράτης, « Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση », στο Γ. Μαυρογορδάτος- Χρ. Χατζήωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 418-420.- Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1974.

η ρευστή πολιτική κατάσταση της τελευταίας ταιριάζει με τα γιουγκοσλαβικά συμφέροντα.

Την ίδια χρονική περίοδο στην Αθήνα, επικρατούσε πολιτική αναταραχή. Στις αρχές του 1924 ο Βενιζέλος έπειτα από μακρόχρονη παραμονή στο εξωτερικό, επέστρεψε στην Αθήνα επικεφαλής τόσο του κόμματος των φιλελευθέρων όσο και της κυβέρνησης. Ένα από τα καίρια ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει ήταν η επίλυση του πολιτειακού ζητήματος. Στην Εθνοσυνέλευση η αντιπολίτευση ζητούσε επίμονα να ανακηρυχθεί επίσημα η αβασίλευτη δημοκρατία, ενώ ο Βενιζέλος επέμενε να διεξαχθεί διπλό δημοψήφισμα για το πολίτευμα. Σε περίπτωση επικράτησης του θεσμού της βασιλείας, θα διεξαγόταν δεύτερο δημοψήφισμα για τη δυναστεία. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός αρκέστηκε να δηλώσει ότι ήταν υπέρμαχος της κατάργησης του βασιλικού θεσμού. Οι αντεγκλήσεις και η ένταση που επικράτησε επιβάρυναν την υγεία του Βενιζέλου, ο οποίος υπέστη έμφραγμα και παραιτήθηκε. Η γερμανική πρεσβεία βέβαια θεωρούσε την ασθένεια προσχηματική, παρά τις διαβεβαιώσεις του γάλλου γιατρού, ότι επρόκειτο για σοβαρό καρδιακό επεισόδιο²⁶⁹.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης συνεχιστής της πολιτικής του Βενιζέλου απέσπασε τελικά την έγκριση της Εθνοσυνέλευσης για διπλό δημοψήφισμα. Η κυβέρνηση Καφαντάρη χρησιμοποίησε στο νέο Υπουργικό Συμβούλιο όλους τους παλιούς συνεργάτες του Ελ. Βενιζέλου πλην του Α. Μιχαλακόπουλου, ο οποίος μόνος του αποστασιοποιήθηκε, αφού ήθελε για τον εαυτό του την πρωθυπουργία. Οι φιλελεύθεροι δημοκρατικοί Γεώργιος Ρούσσος και Ιωάννης Βαλαλάς²⁷⁰ - με αφορμή

²⁶⁹ Ρ.Α.Α., R901/72674, *Staatsmänner*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1924.

²⁷⁰ Ο Γεώργιος Ρούσσος γεννήθηκε το 1868 στη Λέρο. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στη Λυών και άσκησε τη δικηγορία στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Χρημάτισε πρέσβης της Ελλάδας στην Ουάσινγκτον στα 1917 και 1920. Διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών επί κυβερνήσεως Γ. Καφαντάρη. Βλ. σχετικά *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Αθήνα 1931, τομ.11 191.

την αποπομπή της Βασιλικής Οικογένειας απομακρύνθηκαν από τον Καφαντάρη. Επιπλέον μία ομάδα περίπου 20 βουλευτών, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, αποδέχθηκε το πρόγραμμα της νέας κυβέρνησης, ενώ και η φυσική παρουσία του Βενιζέλου στην Ελλάδα, έδινε στήριξη στον Καφαντάρη. Παρόλα αυτά η πλειοψηφία της κυβέρνησης ανήκε σε ένα διευθυντήριο υπό τον Πάγκαλο.

Η βενιζελική παράταξη παρουσίαζε μια στροφή προς τα αριστερά, τάση που ακολουθούσε και ο Καφαντάρης, ο οποίος στο ζήτημα της Δυναστείας αλλά και του τύπου του πολιτεύματος, ακολουθούσε τη γραμμή που είχε χαράξει ο Ελ. Βενιζέλος. Όταν όμως ο τέως πρωθυπουργός δήλωσε ότι για τα ζητήματα αυτά ο λαός θα αποφασίσει, ο Καφαντάρης εμμένοντας στη θέση του, δήλωσε ότι η πτώση της δυναστείας πρέπει να είναι οριστική και μόνιμη. Σε σχέση δέ, με το δημοψήφισμα που είχε δρομολογηθεί, περί του αβασίλευτου ή μή της δημοκρατίας, η παράταξη των βενιζελικών θεωρούσε ότι οι νέες επαρχίες, τα νησιά του Αιγαίου, αλλά και τα μεγάλα αστικά κέντρα θα ψήφισαν υπέρ του αβασίλευτου. Την ίδια γραμμή αναμενόταν να τηρήσουν και οι νέοι ψηφοφόροι που είχαν ζήσει τη Μικρασιατική καταστροφή. Όλοι πίστευαν ότι η αλλαγή θα γίνει. Ο Μιχαλακόπουλος για παράδειγμα, αν και ανήκε στη συντηρητική παράταξη των βενιζελικών, σε ακροατήριο βασιλοφρόνων δήλωσε ότι θα ψηφίσει υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Ακόμη και στους μοναρχικούς, οι προσκείμενοι στον Ι. Μεταξά αλλά και στον Φ. Δραγούμη δεν ζητούσαν πιά τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών αλλά εγγυήσεις για σωστή διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Ελπίδες για νίκη των βασιλοφρόνων δεν υπήρχαν και

Ο Ιωάννης Βαλαλάς ήταν μακεδόνας πολιτικός που διετέλεσε Υπουργός Εκκλησιαστικών Υποθέσεων και Δημόσιας Εκπαίδευσης επί κυβερνήσεως Γ. Καφαντάρη. Βλ. σχετικά *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Αθήνα 1931, τομ.2 812.

ο ίδιος ο Κονδύλης δήλωνε ότι οι στρατιωτικοί δεν θα επέτρεπαν την επιστροφή του Βασιλιά.²⁷¹

Το ενδιαφέρον της γερμανικής κοινής γνώμης στράφηκε μετά την πολιτειακή μεταβολή στη χώρα ξανά προς την Ελλάδα.²⁷² Συγκεκριμένα, στην εφημερίδα *Deutsche Allgemeine Zeitung* δημοσιεύθηκαν το Μάρτιο του 1924 δύο άρθρα του αρχαιολόγου Georg Karo²⁷³.

Στο πρώτο με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1924, ο συγγραφέας έπλεκε το εγκώμιο του Ιωάννη Μεταξά τον οποίο και αποκάλεσε *τόν μόνον άνδρα τόν δυνάμενον σήμερον νά βγάλη τήν Ελλάδα από τό χάος*. Γεγονός που κατά τη γνώμη του τεκμηριώνεται, από την πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης προς τον Μεταξά - μέσω της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο - να επιστρέψει στην Αθήνα²⁷⁴. Σύμφωνα με την άποψη του Karo η κίνηση αυτή αποδείκνυε πόσο δύσκολη ήταν η κατάσταση στην Ελλάδα και μάλιστα, αν η κίνηση αυτή δεν ήταν κάποια παγίδα για τον Μεταξά, τότε σηματοδοτούσε την κατάρρευση των αντιπάλων του. Ο Μεταξάς σύμφωνα πάντα με το γερμανό αρθρογράφο, ήταν από τους λίγους που κατάλαβαν ότι η Ελλάδα έπρεπε να ακολουθήσει τη δική της πολιτική και όχι των άγγλων, γάλλων ή γερμανών. Αυτή η τακτική την είχε οδηγήσει έως τώρα στην καταστροφή²⁷⁵.

²⁷¹ P.A.A.A, R901/ 72674, *Staatsmänner*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1924.

²⁷² Α.Υ.Ε. Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*, Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαρτίου έως 1 Απριλίου 1924.

²⁷³ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 25 & 31 Μαρτίου 1924.

²⁷⁴ Ο Ιωάννης Μεταξάς το 1923 είχε βρεί καταφύγιο στην Ιταλία, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσε να παραμείνει στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής ζωής, μέσω μιάς σειράς συνεντεύξεων που παραχωρούσε σε έλληνες και γάλλους δημοσιογράφους. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1923 ο στρατηγός Πλαστήρας προσπάθησε να έρθει σε επαφή με τον Μεταξά, αναγνωρίζοντας το ρόλο του στην πολιτική. Βλέπε σχετικά, Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μιά πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, Αθήνα 2005, 238.

²⁷⁵ Procopis Papastratis, "Metaxas: a dictator of compromise", *Portuguese Journal of Social Science*, Vol. 4, Num 1, Lisboa 2005, 28-29. – Χρήστος Χατζηϊωσήφ, « Το «ΟΧΙ» του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι παράγοντες μιάς απόφασης », *Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1993, 233-246.

Στη συνέχεια του άρθρου του στη *Deutsche Allgemeine* ο γερμανός αρχαιολόγος αναφέρθηκε στην ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος, το οποίο θεωρούσε ότι στην παρούσα φάση ήταν ένα τέχνασμα της κυβέρνησης προκειμένου να ευχαριστήσει τη Γαλλία η οποία επιθυμούσε την εκθρόνιση της γερμανικής δυναστείας.

Στο δεύτερο άρθρο του στην ίδια εφημερίδα στις 31 Μαρτίου 1924, ο γερμανός αρχαιολόγος άφηνε να φανούν τα φιλομοναρχικά του αισθήματα, υποστηρίζοντας ότι η εκθρόνιση του Κων/νου οφειλόταν στη αλλαγή του φρονήματος όχι μόνο μέρους του ελληνικού λαού, αλλά και της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας. Ως παράδειγμα χρησιμοποίησε την επανάσταση του 1909, η οποία πραγματοποιήθηκε από τη δυσaréσκεια κάποιων στρατιωτικών. Όσο για το δημοψήφισμα που αναμενόταν, είχε αμφιβολίες σε σχέση με το πόσο ελεύθερα και ανεπηρέαστα θα ψήφιζε ο λαός. Ευχόταν δε να γίνει αντιληπτό ότι μόνον η μοναρχία μπορούσε να οδηγήσει τη χώρα σε ασφάλεια και ησυχία.

Την ίδια ανησυχία για την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος εξέφραζαν την ίδια εποχή και άλλες γερμανικές εφημερίδες όπως η *Frankfurter Zeitung*²⁷⁶ η οποία θεωρούσε ότι η Εθνοσυνέλευση δεν εκπροσωπούσε τον ελληνικό λαό, χαρακτήριζε παρωδία το δημοψήφισμα, ενώ ευχόταν να μην ξεσπάσει στη χώρα εμφύλιος όπως στα 1821.

Τέλος, μία ακόμη εφημερίδα η *Berliner Tageblatt* στις 26 Μαρτίου 1924 έγραφε σε άρθρό της ότι για τους βασιλόφρονες της Ελλάδας η λέξη συμφιλίωση συνεπαγόταν υποταγή και αν ο Μεταξάς συμφωνούσε τότε το παιχνίδι θα ήταν οριστικά χαμένο. Η γνησιότητα του δημοψηφίσματος ήταν υπό αμφισβήτηση και από αυτή την εφημερίδα, η οποία συμπλήρωνε ό,τι δεν υπήρχε κανείς που θα μπορούσε να

²⁷⁶ Α.Υ.Ε. Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*. Αναφορά ελληνικής πρεσβείας Βερολίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαρτίου έως 1 Απριλίου 1924.

ισχυρισθεί ότι η Δημοκρατία ήταν λαϊκή, εκτός ίσως από τους αγρότες της Πελοποννήσου. Ο αρθρογράφος έκλεινε ευχόμενος στον ελληνικό λαό συμφιλίωση για να μπορέσει να επιτύχει και στην εξωτερική του πολιτική.

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και οι σχέσεις της τόσο με τις γειτονικές χώρες, όσο και με τις συμμαχικές δεν άφηναν αδιάφορη τη γερμανική διπλωματία²⁷⁷. Το δωδεκανησιακό ζήτημα και οι ελληνοϊταλικές σχέσεις ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για αρκετά μεγάλο διάστημα, ενώ η έντονη ιταλική παρουσία στην περιοχή των Δωδεκανήσων και οι επεκτατικές της βλέψεις στα τουρκικά εδάφη, ανησυχούσε έντονα και την κεμαλική κυβέρνηση.

Οι επαφές του γερμανού πρέσβη με τον Ελ. Βενιζέλο στα 1924 συχνά είχαν ως αντικείμενο συζήτησης τις ελληνοϊταλικές σχέσεις²⁷⁸.

Σε μία τέτοια συνάντηση²⁷⁹ ο Βενιζέλος εξέφρασε την άποψη ότι η Ιταλία, ανέκαθεν θεωρούσε την Ελλάδα δορυφόρο των Αγγλογάλλων στην Ανατολική Μεσόγειο, και όντας φιλύποπτη πίστευε ότι συνδέονταν μαζί τους με μυστικές συμφωνίες. Ο έλληνας πολιτικός διέψευσε αυτή τη φημολογία, αλλά παραδέχθηκε την ιδιαίτερη σχέση της Ελλάδας με την Αγγλία και τη Γαλλία, αφού και οι δύο υπήρξαν προστάτιδες δυνάμεις της χώρας. Εγκαινιάζοντας δε, την προσπάθεια προσέγγισης της Ελλάδας με την Ιταλία, τόνισε εντέχνως στο γερμανό διπλωμάτη ότι τόσο για τον ίδιο όσο και για όλους τους Έλληνες ήταν προφανές ότι η χώρα ήταν ελεύθερη και ήλπιζε να κτίσει μιά σχέση εμπιστοσύνης με την

²⁷⁷ Η γερμανική εξωτερική πολιτική αναφορικά με την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης υπαγόρευε για την Ελλάδα, διατήρηση του υπάρχοντος status quo. Βλ. σελίδα 23.

²⁷⁸ Για τις ελληνοϊταλικές σχέσεις βλέπε ενδεικτικά: Δημήτρης Φίλιππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αθήνα 2006. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο– James Burgwyn, *Italian foreign policy in the interwar period 1918-1940*, Präger 1997. – Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

²⁷⁹ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen zu Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 1924.

Ιταλία, χωρίς μάλιστα να κρύβει την πρόθεση του για την προώθηση μιας ελληνοϊταλικής συνεννόησης στα πρότυπα της ιταλογιουγκοσλαβικής²⁸⁰.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το κέντρο εμπορίου είχε μεταφερθεί από τη Σμύρνη στον Πειραιά καθώς οι ξένες εταιρείες ακολούθησαν τους έλληνες εμπόρους. Με τον τρόπο αυτό μετατράπηκε η Ελλάδα σε κύρια βάση για τις εμπορικές συναλλαγές στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο²⁸¹. Το λιμάνι του Πειραιά πλησίαζε σε σπουδαιότητα εκείνα της Γένοβας και της Μασσαλίας, ενώ συνολικά οι ελληνικές εγκαταστάσεις στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν πλουσιότερες και σημαντικότερες των ιταλικών.

Στα χρόνια που ακολούθησαν τη συνθήκη της Λωζάννης η ελληνική διπλωματία είχε ως κύριους στόχους της, τη διατήρηση των συνόρων της, την προσήλωση στο καθεστώς των συνθηκών την αρχή της νομιμότητας,²⁸² καθώς και την ανακούφιση των εσωτερικών προβλημάτων της. Μοναδική παραφωνία στην πορεία αυτή υπήρξε η κυβέρνηση του Θεόδωρου Πάγκαλου.

Η χαλάρωση των δημοκρατικών θεσμών, η ανοχή του πολιτικού κόσμου και η διαφθορά του κρατικού μηχανισμού έδωσε τον Ιούνιο του 1925 τη διακυβέρνηση της χώρας στο δικτάτορα.

Το γεγονός ότι ένα δικτατορικό καθεστώς εγκαταστάθηκε με την ανοχή, αν όχι στήριξη των κοινοβουλευτικών κομμάτων, οφείλεται ως ένα βαθμό στο οικονομικό και πολιτικό τέλμα στο οποίο βρίσκονταν η χώρα. Μέσω του απολυταρχικού καθεστώτος, ο πολιτικός κόσμος, ευελπιστούσε ότι θα λαμβάνονταν μέτρα αναγκαία αλλά, ως ένα βαθμό

²⁸⁰ Οι συμφωνίες μεταξύ της Ιταλίας και του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβάκων υπογράφηκαν τον Ιανουάριο και τον Ιούλιο του 1924.

²⁸¹ Μαργαρίτα Δρίτσα, *Οι τράπεζες στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 29, 267.

²⁸² Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο Χατζηιωσήφ – Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 391. – Κων/νος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977. – του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2001, 185.

αντιλαϊκά, τα οποία μία οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση δεν θα ήταν σε θέση να λάβει. Για παράδειγμα, το αναγκαστικό δάνειο που απάλλαξε μεν την Εθνική Τράπεζα από τη δύσκολη πιστοδοτική της θέση αλλά επιβάρυνε άνισα τους πολίτες²⁸³.

Το Σεπτέμβριο του 1925 ο Θ. Πάγκαλος διέλυσε την Εθνοσυνέλευση χωρίς ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών.

Ο Πλαστήρας από επιστολή φίλου του, πληροφορείται: Κατώρθωσεν ό τσαρλατάνος καί φαῦλος Πάγκαλος νά επικρατήση χάρις στήν ανανδρία καί τίς ασχήμιες τῶν ἄλλων. Πιστεύω ἀπολύτως ὅτι ὁ Πάγκαλος θά κάμει μέγαν κακόν εἰς τήν Ἑλλάδα.....²⁸⁴

Από την Αθήνα ο νέος γερμανός πρέσβης Martin Renner²⁸⁵ έδινε τις δικές του πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν με το γερμανό διπλωμάτη, η Αγγλία παρέμενε αμέτοχη όσο η Γαλλία και η Ιταλία πάλευαν να επικρατήσουν στην Ελλάδα. Οι βρετανικές κυβερνήσεις δεν συμπαθούσαν τις δικτατορίες τόσο γιατί ήταν ενάντια στον ψυχισμό τους, όσο και γιατί την παρούσα χρονική στιγμή θα προκαλούσαν αναστάτωση στην Ευρώπη.

Τα αγγλικά συμφέροντα ήθελαν τη συγκεκριμένη περίοδο σταθερή κυβέρνηση στην Ελλάδα και επιστροφή στη συνταγματική νομιμότητα. Ο Βρετανός εκπρόσωπος της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής στην Ελλάδα, L.G. Roussin, πρότεινε για την Ελλάδα πολιτική λιτότητας και αύξηση φορολογίας. Ο ίδιος ανησυχούσε μήπως ο δικτάτορας κατάφερνε να υπερκεράσει τις αγγλικές αντιδράσεις και εξασφάλιζε νέο

²⁸³ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, 19.

²⁸⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα*, Αρ. Εισ. 229 /304. Επιστολή προς Ν. Πλαστήρα, Σεπτέμβριος 1925.

²⁸⁵ Martin Renner (1870-1956). Στρατιωτικός και διπλωμάτης, ο οποίος ξεκίνησε τη διπλωματική του καριέρα ως στρατιωτικός ακόλουθος στη Χάγη και τις Βρυξέλλες για να συνεχίσει την περίοδο 1913-1914 στο Λονδίνο. Την τετραετία 1923-1926 διορίστηκε πρέσβης στη Μαδρίτη, ενώ από το 1926 έως το 1929 διετέλεσε πρέσβης στην Αθήνα. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία κατέφυγε στη Μεγάλη Βρετανία και το 1939 πήρε τη βρετανική υπηκοότητα. Τα βιογραφικά στοιχεία τέθηκαν στη διάθεσή μου από το Αρχείο του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών.

εξωτερικό δάνειο για τη χώρα²⁸⁶. Εξαρχής λοιπόν η αγγλική κυβέρνηση ήταν ενάντια στον Πάγκαλο, γνωρίζοντας ότι το καθεστώς δεν θα είχε διάρκεια, και μόνον εξαιτίας του ζητήματος της Μοσούλης έδειχναν αυτοσυγκράτηση, αφήνοντας τις βρωμοδουλειές για τους ιταλούς.

Όταν όμως ο δικτάτορας έδωσε την αγγλική ναυτική αποστολή, οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών εντάθηκαν. Η Αγγλία²⁸⁷ χρησιμοποίησε τις διαπραγματεύσεις για το ελληνικό χρέος²⁸⁸ προκειμένου να ρίξει τον Πάγκαλο και η πτώση του δεν ήταν δύσκολη, καθώς ο λαός τον μισούσε. Σε αυτή τους την προσπάθεια οι βρεττανοί είχαν τη βοήθεια του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος έστειλε στην Αθήνα το γιό του και το στενό του συνεργάτη Λ. Παρασκευόπουλο.

Η Γαλλία από την άλλη πλευρά έβλεπε τη Θεσσαλονίκη ως τη μόνη διέξοδο προς το νότο και ως τα ανατολικά της σύνορα. Για το στόχο της αυτό, ο στρατηγός Πάγκαλος ήταν ιδανικός αφού τα σχέδια του έφθαναν ως την κατάληψη της Κων/πολης. Ο Renner διευκρίνιζε βέβαια, ότι ένα τέτοιο σχέδιο μπορεί να φαινόταν τυχοδιωκτικό στους Ευρωπαίους, για τους έλληνες όμως η Κων/πολη ήταν πάντα στο μυαλό και την καρδιά τους.

Η άλλη Μεγάλη Δύναμη στην περιοχή η Ιταλία, δεν έβρισκε καθόλου άσχημη τη δικτατορία²⁸⁹.

²⁸⁶ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925 - 1926*, Αθήνα 1982, 99.

²⁸⁷ Ο Πάγκαλος είχε ανησυχήσει ιδιαίτερα την αγγλική κυβέρνηση, αφού ακόμη και μετά την πτώση του μιλούσαν γι' αυτόν με έντονη δυσανεξία. Σε αρκετούς σύγχρονους ερευνητές κυριαρχεί η άποψη ότι οι Άγγλοι δεν ήταν αμέτοχοι της πτώσης του. Βλ. ό.π. Βερέμης, ..., σελ. 113.

²⁸⁸ Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε τη χορήγηση συμπληρωματικού δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων, στο οποίο δεν συναινούσε η Αγγλία να της δοθεί, αν δεν ρύθμιζε πρώτα τα πολεμικά της χρέη προς αυτή.

²⁸⁹ P.A.A.A, R901/72653, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen März 1920 – Oktober 1922*. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα Οκτώβριος 1926.

Στο γερμανικό τύπο οι αναφορές στις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες²⁹⁰ και μόνον η ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρέα Ζαΐμη έδωσε την αφορμή για την εμφάνιση κάποιων σχετικών άρθρων. Αντίθετα, υπήρχε ενδιαφέρον για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και κυρίως για την καθυστέρηση επικύρωσης της συμφωνίας ανάληψης της τηλεφωνίας από τη Siemens.

Ο γερμανός δημοσιογράφος Ernst Wettreich σχολιάζοντας το νέο κυβερνητικό σχήμα, έγραψε για το Ζαΐμη ότι ήταν σώφρων, μετριοπαθής και σπουδαγμένος στη Γερμανία ενώ ο Μιχαλακόπουλος ήταν εξαίρετος νομικός, και ο πλέον κατάλληλος για τη θέση του Υπ. Εξωτερικών προκειμένου να δοθεί λύση στην ελληνογιογκοσλαβική διένεξη²⁹¹.

Για τους γερμανούς δημοσιογράφους ο σχηματισμός οικουμενικής κυβέρνησης σήμανε την είσοδο της χώρας σε φάση νομιμότητας. Χαρακτηριζόταν σπουδαίο γεγονός, δείγμα της θέλησης του ελληνικού λαού να θέσει τέρμα στις πολιτικές διαμάχες, καθώς θα εκφράζονταν όλες οι παρατάξεις. Η συνεργασία των μοναρχικών με τους δημοκρατικούς αποδείκνυε ότι οι πρώτοι είχαν αποφασίσει να αναγνωρίσουν τη δημοκρατία ως τετελεσμένο γεγονός, και η εφημερίδα *Wormser Zeitung* έκανε λόγο για το « ελληνικό θαύμα »

Διάφορες απόψεις εκφράσθηκαν ακόμη σχετικά με το ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, ενώ επικροτήθηκε η απόφαση των κυβερνώντων για επαναφορά των ανυπότακτων. Σύμφωνα όμως με την *Darmstädter Tagesblatt*, εξακολουθούσαν να λειτουργούν οι στρατιωτικοί σύνδεσμοι²⁹². Ο Hermann Wendel²⁹³ θεωρούσε ότι ο

²⁹⁰ Οι περιορισμένες αναφορές του γερμανικού τύπου στις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ενδιαφέρον εκ μέρους της γερμανικής πλευράς. Αντιθέτως, η γερμανική πολιτική την περίοδο αυτή έχει εστιάσει στην οικονομική διείσδυση της στην περιοχή των Βαλκανίων. Στην Ελλάδα ειδικότερα μετά την δικτατορία του Πάγκαλου για τη Γερμανία έχει δημιουργηθεί μείζον ζήτημα με την ακύρωση της συμφωνίας για τα έργα της τηλεφωνίας, που αρχικά είχαν κατοχυρωθεί στη Siemens.

²⁹¹ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*, Γερμανικός τύπος και ανατολή. Δεκέμβριος 1926.

²⁹² Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Α/5 Φακ.20.3, 1927, *Γενικές εκθέσεις πρεσβείας Βαρσοβίας, Βερολίνου*.

στρατός είχε ακόμη σημαίνοντα ρόλο στην ελληνική πολιτική. Ο ανταποκριτής της *Deutsche Tageszeitung* ανέφερε ότι σπανίως στρατιωτική δύναμη είχε τόσο βαθιές ρίζες στην πολιτική όσο στην Ελλάδα. Οι δικτατορίες οπισθοδρόμησαν τη χώρα και την οδήγησαν σε οικονομικό βάραθρο²⁹⁴.

Ένας αρθρογράφος του οποίου τα κείμενα συχνά αναφέρονται στην Ελλάδα, ήταν ο Alfred Rappaport²⁹⁵, άλλοτε συνεργάτης του Hilmi Pascha στην οργάνωση της μακεδονικής χωροφυλακής. Σε ένα από τα δημοσιεύματά του – στα τέλη του 1926- έγραφε..” «Η κακοδαιμονία στην Ελλάδα είναι οί ήρωες πού τελείωσαν τό ρόλο τους καί δέν θέλουν νά γίνουν πολίτες...Αν δέν λυθεί τό ζήτημα ή Ελλάδα μαζί μέ τήν Πορτογαλλία θά είναι οί πιό ανήσυχες χώρες.

Την ίδια εποχή η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τους γερμανούς, καθώς θεωρούσαν ότι στη Νοτιανατολική Ευρώπη υπήρχε υπολανθάνουσα πάλη επικράτησης μεταξύ Ιταλίας και Γαλλίας.

Ο Dworsky αρθρογραφώντας στην *Vossische Zeitung* διαπίστωνε ότι στα Βαλκάνια διαδραματιζόταν ένα από τα κυριότερα προβλήματα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η υπολανθάνουσα έριδα Ιταλίας Γαλλίας, μαζί με την παθητική στάση, αν όχι εύνοια, της Αγγλίας προς την Ιταλία. Στον αγώνα αυτό η Ιταλία είχε τη στήριξη της Αγγλίας, ενώ η Γαλλία είχε καταστήσει δορυφόρο της τη Γιουγκοσλαβία, έχοντας παράλληλα τη στήριξη Τουρκίας και Περσίας. Η Βουλγαρία ήταν δεμένη στο άρμα της Αγγλίας και επομένως έκλεινε με την Ιταλία, ενώ για την Ελλάδα

²⁹³ Hermann Wendel (1884-1936). Γερμανός ιστορικός, δημοσιογράφος, συγγραφέας, βαλκανιολόγος. Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων υπηρέτησε ως ανταποκριτής γερμανικών εφημερίδων στη Σερβία, όπου και γνώρισε τη σερβική γλώσσα και τον πολιτισμό. Δημοσίευσε μεταξύ άλλων και αρκετά εθνογραφικά έργα για την περιοχή της νοτιοσλαβίας. Για περισσότερα στοιχεία Roswitha Bauer, *Hermann Wendel als Südosteuropa – Publizist, Neuried 1985*.

²⁹⁴ Α.Υ.Ε. Α' Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*, Ο γερμανικός τύπος και η ανατολή Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1927.

²⁹⁵ Βλέπε υποσ. 267.

υπήρχαν αμφιβολίες, καθώς η κυβέρνηση Κονδύλη εθωρείτο γαλλόφιλη, χωρίς να απομακρύνεται όμως, από την αγγλική επιρροή.

Ο πολεμικός ανταποκριτής Graf von Zetwitz²⁹⁶ συνοψίζοντας σε άρθρο του, τόνιζε ότι τα Βαλκάνια είχαν κουρασθεί από τις μηχανορραφίες των μεγάλων δυνάμεων και ήθελαν να ασκήσουν τη δική τους πολιτική. Ωστόσο, οι γερμανικές εφημερίδες εισήγαγαν έναν ακόμη παράγοντα στη διαμόρφωση των ισορροπιών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, την Ουγγαρία.

Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν επί εθνικών θεμάτων από τις συμφωνίες που υπογράφησαν με τη Γιουγκοσλαβία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Πάγκαλου, προσπάθησε να επιλύσει με τη συναίνεση και των άλλων πολιτικών δυνάμεων η μεταβατική κυβέρνηση Κονδύλη, η οποία όταν ανέλαβε την εξουσία, προέβει σε μια σειρά προπαρασκευαστικών ενεργειών με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό των συμφωνιών αυτών.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος, Υπουργός Εξωτερικών στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Κονδύλη, σε έκθεση που υπέβαλε το Φεβρουάριο του 1927, ανέφερε ότι όταν υπογράφησαν οι συμφωνίες²⁹⁷ με τη Γιουγκοσλαβία, υπήρξαν ευμενέστατα σχόλια στο διεθνή τύπο με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα των ιταλικών εφημερίδων. Η ευμενής αρθρογραφία σε Παρίσι και Λονδίνο δεν άφηγε καμμία αμφιβολία για τη θετική στάση των δύο Μεγάλων Δυνάμεων. Αντίθετα στο εσωτερικό της χώρας υπήρξαν έντονες αντιδράσεις πριν ακόμη υπογραφεί η συνθήκη²⁹⁸.

²⁹⁶ Franz Xaver Graf von Zetwitz (1906-1942). Ζωόλογος, συγγραφέας και πολεμικός ανταποκριτής σε εφημερίδες και περιοδικά. Το 1936 δημοσίευσε το βιβλίο: *Zaubervoller Balkan. Südost Europa zwischen gestern und morgen. Eine Reise durch Jugoslawien*. Βλέπε σχετικά στο διαδίκτυο www.de.wikipedia.org.

²⁹⁷ Τον Αύγουστο του 1926 υπογράφησαν οι ελληνογιουγκοσλαβικές συμφωνίες σύμφωνα με τις οποίες επεκτείνονταν η γιουγκοσλαβική ελεύθερη ζώνη στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης με αντίστοιχη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των γιουγκοσλάβων, ενώ καθιερωνόταν μικτή επιτροπή για την επίβλεψη της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Γευγελής, και χαρακτηρίζονταν οι σλαβόφωνοι της περιοχής ως γιουγκοσλαβική μειονότητα.

²⁹⁸ Επιστολές διαμαρτυρίας έστειλαν οι Α. Παπαναστασίου, Ι.Μεταξάς, Γ.Καφαντάρης, Α.Μιχαλακόπουλος.

Αγγλία και Γαλλία αρχικά πίεζαν την ελληνική κυβέρνηση να επικυρώσει τις συμφωνίες, ισχυριζόμενες ότι ήταν επωφελείς για το ελληνικό δημόσιο. Ειδικότερα για την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας η οποία είχε μεταθέσει το κέντρο βάρους της στην κεντροανατολική Ευρώπη και στην ενίσχυση της Γιουγκοσλαβίας, η επικύρωση μιας τόσο ευνοϊκής συμφωνίας για τα συμφέροντα της τελευταίας ήταν εξαιρετικά σημαντική. Ωστόσο, εξαιτίας των ενεργειών των πρεσβευτών της Ελλάδας σε Παρίσι και Λονδίνο, υπήρξε μεταστροφή στη στάση των δύο αυτών Δυνάμεων. Ιδιαίτερος για τη στάση της Γαλλίας, ο Αργυρόπουλος εξέφρασε την ανησυχία του, καθώς ενισχύθηκε η άποψη του²⁹⁹ ότι η μεταστροφή της αυτή, ήταν πλασματική³⁰⁰.

Την ίδια περίοδο το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Οι γερμανικές εφημερίδες περιμένουν τις εξελίξεις στον οικονομικό τομέα καθώς θεωρούν ότι αυτή είναι η πιο δύσκολη δουλειά που έχει μπροστά της η οικουμενική κυβέρνηση. Ο Wendel πιστεύει ότι τα χρέη προς την Αγγλία, η ανεργία, η κοινωνική δυστυχία και η εγκατάσταση των προσφύγων είναι τα κυριότερα προβλήματα της χώρας. Η αντίληψη που επικρατεί στο εξωτερικό, για την Ελλάδα - συμπεριλαμβανομένης και της Γερμανίας -, είναι ότι ποτέ δεν θα ξεπερασθεί η οικονομικοπολιτική κρίση που προκλήθηκε από την άφρονα σπατάλη του δημοσίου χρήματος και τις κολοσσιαίες δαπάνες για το στρατό.³⁰¹ Η κύρια αιτία του προβλήματος σύμφωνα με τους γερμανούς δημοσιογράφους ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία στο τέλος απέμεινε να πολεμά μόνη της στη Μικρά Ασία.

²⁹⁹ Ο Έλληνας πρέσβης στο Παρίσι μεταβίβασε την πληροφορία, ότι το Quai d' Orsay αποδοκίμασε το γάλλο πρέσβη στο Βελιγράδι, ο οποίος είχε εισηγηθεί την ανάγκη τροποποιήσεως των συμφωνιών. Του γνωστοποίησε μάλιστα την πρόθεση της να υποστηρίξει την κύρωση της συμβάσεως. Τηλεγράφημα πρεσβείας Βελιγραδίου υπ. αριθμ. 1967 με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου.

³⁰⁰ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φακ49 / 7. Έκθεση Περικλή Αργυρόπουλου.

³⁰¹ Α.Υ.Ε. Α΄ Πολιτικό Φακ. 23.1 (1927), *Δελτία τύπου από Βελιγράδι, Σόφια, Βερολίνο*,. Ο γερμανικός τύπος και η ανατολή Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1927.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη σε μία προσπάθεια εξεύρεσης πόρων, απευθύνθηκε στην Κ.τ.Ε προκειμένου να ζητήσει τη στήριξη της, για τη σύναψη νέου δανείου. Η θέση των ξένων Δυνάμεων, και ειδικότερα της Γαλλίας ήταν αρνητική, με την τελευταία να θέτει ως προϋπόθεση για τη χορήγηση του δανείου, την αποπληρωμή των πολεμικών χρεών της Ελλάδας.

Ως εκ τούτου, το ταξίδι των υπουργών Οικονομικών και Εξωτερικών της κυβέρνησης Ζαΐμη στις ξένες πρωτεύουσες, απέβει άκαρπο. Ωστόσο, σε μία τελευταία προσπάθεια να αναστρέψουν το αρνητικό κλίμα, οι δύο υπουργοί επισκέφθηκαν τη Ρώμη και κατάφεραν να επιτύχουν τη σύναψη ενός νέου δανείου με πιστωτές τις: Ιταλία, Αγγλία και Η.Π.Α³⁰².

Την άνοιξη του 1926 ο Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας Λουκάς Κανακάρης Ρούφος μετέβη στη Ρώμη προκειμένου να βολιδοσκοπήσει την ιταλική κυβέρνηση για ζητήματα οικονομικής και στρατιωτικής συνεργασίας των δύο χωρών έναντι της Τουρκίας.

Από τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα οι πρώτες αναφορές έκαναν λόγο για μία επίσκεψη χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα³⁰³. Σύμφωνα με όσα είχε αναφέρει ο Ρούφος, θα καταβαλλόταν κάθε προσπάθεια για να τεθούν σε νέα βάση οι ελληνοϊταλικές οικονομικές σχέσεις, ενώ δεν επρόκειτο να συζητηθεί καθόλου το δωδεκανησιακό ζήτημα.

³⁰² Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, 141-155.

³⁰³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, 151.

Η ιταλική πολιτική στη Μεσόγειο δεν αποτελούσε κατά τον έλληνα πολιτικό απειλή για την Ελλάδα, αλλά για την Τουρκία και την Αγγλία, καθώς καμμία εκ των δύο δεν ήθελε να δημιουργηθούν στρατιωτικές βάσεις σε Λέρο ή Ρόδο³⁰⁴.

Στη Ρώμη οι δύο πλευρές συμφώνησαν στο ζήτημα της Αλβανίας, αφού κοινός στόχος ήταν η διατήρηση της ανεξαρτησίας της. Ο Ρούφος³⁰⁵ δεν μπόρεσε ωστόσο να διαμορφώσει άποψη σχετικά με τη θέση των ιταλών, για τις εξελίξεις στη Βαλκανική και τη διαφωνία Ελλάδας-Σερβίας αναφορικά με την αναθεώρηση των συμφωνιών του 1926³⁰⁶.

Η γερμανική εφημερίδα *Vossische Zeitung* ανέφερε ότι η Αγγλία χρειαζόταν την Ελλάδα για την εφαρμογή της πολιτικής της στο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, διότι αν και οι σχέσεις της με την Τουρκία δεν ήταν τεταμένες και το ζήτημα της Μοσούλης είχε διευθετηθεί, η αγγλική πολιτική ήταν προνοητική και λάμβανε εγκαίρως τα μέτρα της. Η ώρα που τα βρετανικά στρατεύματα θα περιορίζονταν στη φύλαξη της διώρυγας του Σουέζ³⁰⁷ δεν ήταν μακριά, αλλά για να συμβεί αυτό θα έπρεπε η Αγγλία να έχει εξασφαλίσει ασφάλεια και στηρίγματα στις γειτονικές ευρωπαϊκές ακτές.

Μία άλλη εφημερίδα η *Deutsche Tageszeitung* έδινε έμφαση στην αξίωση μερίδας του ελληνικού τύπου να απομακρυνθεί η χώρα από την Ιταλία και να στηριχθεί όπως πάντα, στην Αγγλία. Χαρακτηριστικά ο ελληνικός τύπος ανέφερε....*Ἡ Ἑλλάς πλήν τῶν ἀγαθῶν σχέσεων πρὸς τή*

³⁰⁴ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2003, Β2, 269. – του ιδίου, “Balkans Revisited: Great Powers penetration and conflict in the inter-war period and the mediterranean connection”, in Marta Petricoli and Antonio Varsori (edt) *The Seas as Europe's external borders and their role in shaping a European identity*, London 1999, 105 - 119.

³⁰⁵ Σύμφωνα με τη γνώμη του γερμανού πρέσβη ο Ρούφος ως Υπ. Εξωτερικών ήταν αφελής και άσχετος.

³⁰⁶ P.R.O., G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, 26 Μαρτίου 1926.

³⁰⁷ Λίνα Λούβη, « Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης », στο Χρ. Χατζηιωσήφ – Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός κι αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 394.

Ρώμη δέν ἔχει καμμία ἀνάγκη ἀναμίξεως τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς τάς ἰδικάς της σφαίρας ἐπιρροῆς..³⁰⁸.

Ἡ γερμανική θέση γιὰ τίς πολιτικές ἐξελίξεις στήν περιοχή ἐνέπλεκε καί τήν Ἀγγλία, αφοῦ θεωρούσαν ὅτι ἡ Ἰταλία δρούσε στήν περιοχή μέ τήν ανοχή ἀν ὅχι υποστήριξη τῶν Ἀγγλῶν. Γιά τοὺς γερμανοὺς ἡ Ελλάδα ἀνῆκε στοὺς συνασπισμοὺς Ἀγγλίας – Ἰταλίας, ὁ ὁποῖος στή Βαλκανική καί τὴ Μεσόγειο εἶχε ἀντίποδα, ἀφενὸς τὴ συμμαχία Γαλλίας - Σερβίας, καί αφετέρου τὴ (sic)Ρωσία, καί ὡς ἓνα βαθμὸ καί τὴν Τουρκία. Ἡ ἰταλική πολιτική στήν περιοχή τῆς Μεσογείου δὲν στρεφόταν μόνον κατὰ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ ἀποσκοπούσε καί στο σχηματισμὸ κλοιοῦ γύρω ἀπὸ τὴ Γιουγκοσλαβία³⁰⁹.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1927 ὁ Ἕλληνας Υπουργὸς Εξωτερικῶν, Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος ἐπισκέφθηκε γιὰ μίᾳ ἀκόμη φορὰ τὴ Ρώμη μέ στόχο αὐτὴ τὴ φορὰ τὴν ἐλληνοῖταλική προσέγγιση. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ γινόταν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀγγλίας, μέ προφορικές οδηγίες προκειμένου νὰ μὴ δυσανεστηθεῖ ἡ Γαλλία,³¹⁰ αφοῦ ὁ γάλλος πρέσβης εἶχε προειδοποιήσει τὸ Μιχαλακόπουλο ὅ,τι δὲν χρειαζόταν ἡ Ἰταλία γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας στὰ Βαλκάνια.

Ἡ γερμανική πρεσβεία στή Ρώμη παρακολουθοῦσε στενὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἕλληνα ὑπουργοῦ στήν Ἰταλία, ἡ ὁποία σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῆς εἶχε περισσότερο διερευνητικὸ χαρακτήρα σὲ σχέση μέ τίς ἰταλικές προθέσεις γιὰ μίᾳ ἐλληνοῖταλική συμφωνία. Ἀπὸ ὅσα ἦταν σὲ θέση νὰ γνωρίζουν στο ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων θὰ ἦταν καί ἡ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας στήν ἐνδοτικὴν περιοχή τῶν Βαλκανίων καί κυρίως

³⁰⁸ Α.Υ.Ε Α' Πολιτικό. Φακ Α/5/Π, Υποφάκελος 21/4, *Περὶ Γερμανίας*. Ὁ γερμανικὸς τύπος καί ἡ Ἀνατολή 20/1 – 20/2 1927.

³⁰⁹ Κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Churchill στήν Ελλάδα στίς ἀρχές τοῦ 1927 φημολογεῖται ὅτι συζητήθηκε μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου ἡ προσέγγιση Ελλάδας – Ἰταλίας. - Α.Υ.Ε Α' Πολιτικό. Φακ Α/5/Π, Υποφάκελος 21/4. *Περὶ Γερμανίας*. Ὁ γερμανικὸς τύπος καί ἡ Ἀνατολή 20/1 – 20/2 1927, *Ὁ Churchill στήν Ελλάδα 20/1 ἕως 18/2/1927*.

³¹⁰ P.R.O., G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Γερμανικὴ πρεσβεία στήν Ἀθήνα πρὸς Υπουργεῖο Εξωτερικῶν, 2 Ἰανουαρίου 1927.

ο ρόλος της στην ελληνογιουγκοσλαβική διένεξη αλλά και την προσπάθεια των γιουγκοσλάβων να βρουν διέξοδο στο Αιγαίο μέσω της Θεσσαλονίκης.

Για την ιταλική κυβέρνηση η παρουσία του έλληνα υπουργού ήταν μία πολύ καλή ευκαιρία για να εκδηλώσουν την αντίθεση τους στην προσπάθεια της Γαλλίας, να δημιουργήσει υπό την ηγεσία της, Βαλκανική Ένωση ενώ η εκτίμηση της γερμανικής διπλωματίας ήταν ότι εντέχνως η ελληνική πλευρά προσπαθούσε να αποκρύψει την υποχώρηση της σε σχέση με τη σερβική απαίτηση για ελεύθερη πρόσβαση στο Αιγαίο³¹¹.

Ο τούρκος πρέσβης στην Αθήνα, σε συζήτηση που είχε με το γερμανό ομολογό του, διευκρίνισε ότι στην Άγκυρα θεωρούσαν ότι η Γαλλία δεν θα ανεχόταν μία ειδική σχέση της Ιταλίας στα Βαλκάνια, αλλά ούτε και την εγκατάστασή της στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η έμφαση που δόθηκε από τον αθηναϊκό τύπο στην επίσκεψη Μιχαλακόπουλου στη Ρώμη, δεν προβλημάτισε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ο γερμανός πρέσβης χαρακτήρισε τα δημοσιεύματα του *Ελεύθερου Βήματος* και της *Messenger d' Athenes* ως μια συνηθισμένη μπλόφα της ελληνικής κυβέρνησης, που στόχο είχε να εκφοβίσει το Βελιγράδι και την Κων/πολη. Αυτό που πραγματικά συνέβαινε - σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του γερμανού αξιωματούχου - ήταν ότι για μία ακόμη φορά η Αγγλία βρισκόταν πίσω από τις κινήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς η Ελλάδα ήταν πάντα διαθέσιμη να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των άγγλων, ακόμη και όταν δεν ήθελε³¹².

³¹¹ P.A.A.A., R901/72674, *Staatsmänner August 1920 – Juli 1934*. Γερμανική πρεσβεία Ρώμης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Ρώμη 13 Ιουλίου 1927.

³¹² P.R.O., G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland- Italien 1920-1927*. Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δεκέμβριος 1927.

Ο στόχος όμως της ελληνικής διπλωματίας είχε επιτεύχθη, τουλάχιστον όσον αφορούσε τις αντιδράσεις της Άγκυρας, η οποία μετά και την επίσκεψη του ιταλού υφυπουργού Εξωτερικών Dino Grandi, το 1925,³¹³ επιζητούσε τη σύναψη ενός τριμερούς συμφωνου (Ελλάδας-Ιταλίας - Τουρκίας)³¹⁴.

Από την πλευρά της, η βουλγαρική κυβέρνηση διέθετε πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες, Ελλάδα και Ρουμανία ήταν έτοιμες να συνάψουν συμμαχία με τη σύμφωνη γνώμη της Ιταλίας. Μία τέτοια προοπτική ανησυχούσε τους Βουλγάρους αφού θεωρούσαν ότι στρεφόταν τόσο εναντίον τους, όσο και κατά της Γιουγκοσλαβίας.

Ένας από τους στόχους της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η αποσταθεροποίηση της Μ. Αντάντ, η οποία φαινόταν προ των πυλών, καθώς απομακρύνονταν Ρουμανία - Γιουγκοσλαβία. Από το 1926 η Ιταλία είχε ξεκινήσει μεθοδικά την προσέγγιση της με την Ελλάδα εις βάρος της Γιουγκοσλαβίας και κατ' επέκταση της Γαλλίας, προκειμένου να ισχυροποιήσει την παρουσία της στη Βαλκανική. Η ιταλική πολιτική δεν ήθελε ούτε γιουγκοσλαβική αλλά ούτε και βουλγαρική έξοδο στο Αιγαίο παρά τις παραδοσιακά στενές σχέσεις Βουλγαρίας - Ιταλίας.³¹⁵

Τις πληροφορίες αυτές ο βούλγαρος πρέσβης, τις συζήτησε εκτεταμένα με το γερμανό ομολογό του, ο οποίος θεωρούσε ότι η Γιουγκοσλαβία θα έχει στο μέλλον ισχυρή θέση στη Βαλκανική, και αν η

³¹³ Δημήτρης Φιλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας* Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, 149. – Η επίσκεψη Grandi πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα σε ιδιαιτέρως φιλικό κλίμα. Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε ωστόσο να υποβαθμίσει τη σημασία της και έκανε άνοιγμα προς τη γιουγκοσλαβική πλευρά, προκειμένου να βελτιώσουν τη σχέση τους. Το γεγονός αυτό ερμηνεύθηκε από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ως κίνηση Βενιζέλου, ο οποίος δεν ήθελε να δεθεί με μία μόνον πλευρά. Πληροφορίες των γερμανών ανέφεραν επίσης ότι ο ιταλός αξιωματούχος λειτούργησε και σαν μεσολαβητής για τη σύναψη τριμερούς συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών και της Τουρκίας. P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920 - 1927*. Υπουργείο Εξωτερικών προς διάφορες ευρωπαϊκές πρεσβείες πλην των Αθηνών.

³¹⁴ Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 39.

³¹⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Rumänien Mai1926-Juli 1926*. Βερολίνο, 15 Μαΐου 1926.

Βουλγαρία κατόρθωνε να συνεργασθεί μαζί της θα έδιναν οριστική λύση στο μακεδονικό ζήτημα³¹⁶. Διαφορετικά, η μόνη λύση ήταν – σύμφωνα πάντα με τους γερμανούς - η δημιουργία ομόσπονδων κρατών εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους.

Ο γερμανός πρέσβης προσέθεσε ότι η Ιταλία θα προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εμποδίσει την προσέγγιση Ελλάδας - Γιουγκοσλαβίας, συνεπικουρούμενη και από την Αγγλία.

Όσον αφορά την ελληνογιουγκοσλαβική συμφωνία, η Ιταλία αν και επίσημα είχε διευθετήσει τις σχέσεις της με τη Γιουγκοσλαβία (1924) και δεν ήθελε να τις θέσει σε κίνδυνο, ανησύχησε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της δικατορίας του Θ. Πάγκαλου, από την ενδοτικότητα των ελλήνων που ισχυροποιούσε τους γιουγκοσλάβους στην περιοχή³¹⁷. Ταυτόχρονα, ανήσυχη έδειχνε και η Αγγλία, η οποία δεν επιθυμούσε την έξοδο των γιουγκοσλάβων στο Αιγαίο³¹⁸.

Τον Απρίλιο του 1927, οι εξελίξεις στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις απασχόλησαν την εφημερίδα *Hamburger Fremdenblatt* της οποίας ο ανταποκριτής Dr. J. Kaim δικαιολόγησε την ελληνική αντίδραση στο ζήτημα της Θεσ/νικης, τονίζοντας ότι μετά τις ανταλλαγές των πληθυσμών το μακεδονικό στοιχείο, ήταν στην Ελλάδα μια εκλείπουσα μειονότητα. Δεινός υποστηρικτής του δόγματος *Τα Βαλκάνια εις τους Βαλκάνιους* αναρωτιόταν μέχρι πότε η Ελλάδα θα άντεχε τις πιέσεις ισχυρών φίλων που ήθελαν να αναμειχθούν στην Βαλκανική.

³¹⁶ Κατά την άποψή μου η λύση αυτή θα ήταν εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων.

³¹⁷ Κων/νος Σβολόπουλος, « Η αποκατάσταση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας : ιγνηλάτηση ενός ιστορικού ελιγμού », *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 131-166.

³¹⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 *Pol. Abt, Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Βερολίνο Ιούλιος 1926.

Ο Hermann Wendel³¹⁹ σε άρθρο του στην εφημερίδα *Frankfurter Zeitung*, με τίτλο *Die Makedonische Frage* (Το Μακεδονικό ζήτημα) ανέφερε ότι στην υπό ελληνική διοίκηση Μακεδονία, στέναζε ο σλαβικός πληθυσμός. Οι σλάβοι Μακεδόνες διαμαρτύρονταν ότι μέσω της αθρόας εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή τους, προσπαθούσαν να τους εξελληνίσουν. Ο Wendel υποστήριζε αυτή την άποψη, τονίζοντας παράλληλα ότι αντίστοιχο θέμα δεν υπήρχε με τους βουλγάρους και τους σέρβους διότι και οι δύο ήταν κλάδοι του νοτιοσλαβικού λαού.

Την ίδια περίοδο η έλλειψη διαλλακτικότητας από τη σερβική πλευρά σχολιάστηκε από το γερμανικό τύπο και συγκεκριμένα από τον εθνικόφρονα βουλευτή Hötsch, ο οποίος επισήμανε ότι όσο απομονώνονταν η Σερβία τόσο λιγότερο χρήσιμη γινόταν στην Ελλάδα, ενώ με μία ενδεχόμενη απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα και μία υπόσχεση για μείωση του χρέους μπορούσε κανείς να πετύχει τα πάντα στην Αθήνα³²⁰. Οι πληροφορίες των βουλγάρων για την επικείμενη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας, υπό την αιγίδα της Ιταλίας, επιβεβαιώθηκαν πανηγυρικά με την υπογραφή του διμερούς συμφώνου *μη επιθέσεως και διαιτησίας* που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1928 στη Γενεύη.

Το σύμφωνο αυτό ήταν η πρώτη διακρατική συμφωνία με πολιτικό περιεχόμενο που υπογραφόταν μετά τη συνθήκη της Λωζάννης, και οι ιταλοί θεωρούσαν ότι αποτελούσε τον προάγγελο και των άλλων επιθυμητών συμφωνιών, με Αλβανία και Τουρκία³²¹.

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις απασχολούσαν και τον ανταποκριτή της γερμανικής συντηρητικής εφημερίδας *Wormser Zeitung*, ο οποίος στις αρχές του 1927 μέσω άρθρου του πήρε θέση, τονίζοντας ότι οι δυο

³¹⁹ Βλέπε υποσ. 293.

³²⁰ Α.Υ.Ε, Φακ. 21.4, *Περί Γερμανίας. Ο Γερμανικός τύπος και η Ανατολή*, Απρίλιος 1927.

³²¹ Κων/νος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2002, 209.

χώρες έπρεπε να συνάψουν αν μη τι άλλο, μία οικονομική συμφωνία³²². Παράλληλα έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στην Τουρκία, επισημαίνοντας ότι πρέπει να προσέξουν να μη διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο χωρών από πρωτοβουλίες μη κρατικών παραγόντων³²³. Η ειρήνη στην περιοχή ήταν πανευρωπαϊκό ζήτημα³²⁴.

Η αλλαγή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και η προσπάθεια για σύναψη τριμερούς συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας και Ιταλίας δεν αντιμετωπίζονταν όμως με τον ίδιο τρόπο, από όλο το φάσμα του γερμανικού τύπου.

Σε αντίθεση με την *Wormser Zeitung*, η εφημερίδα *Hamburger Nachrichten* τόνιζε ότι η σύναψη φιλικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών ήταν τεχνητή καθώς η ελληνοτουρκική διαφορά υφίστατο αιώνες, ενώ η εξωτερική πολιτική ρυθμιζόταν πλέον από την οικονομική κατάσταση. Χαρακτηριστική η περίπτωση της Ελλάδας, η οποία εξαιτίας των χρεών της, ήταν υποχείριο της Αγγλίας. Ο γερμανός δημοσιογράφος Endres μέσω των άρθρων του σχολίαζε οί Ευρωπαίοι έπρεπε νά αίσχύνονται γιά τή Μικρασιατική καταστροφή καί τήν ύπογραφή τής συνθήκης τής Λωζάννης. Μήπως όμως οί προμήθειες όπλων καί πολεμοφοδίων στήν Άγκυρα καί οί έκχωρήσεις τών μεταλλείων είναι σημαντικότερα? ή μήπως τό πετρέλαιο είναι παχύτερο άπό το αίμα τών έκατομμυρίων όμοδόξων.³²⁵

Την ίδια στιγμή το Βερολίνο παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στη Μεσόγειο και τις ιταλικές επιλογές, τόσο μέσω των δικών του πηγών, όσο και μέσω άλλων χωρών.

³²² Ο γερμανός ανταποκριτής Eggert, χαρακτήρισε την Ελλάδα, χώρα εισαγωγική (Importland) και την Τουρκία παραγωγική (Produktionstaat), τονίζοντας έτσι την ορθότητα της σκέψης του.

³²³ Η εφημερίδα έχει πληροφορίες ότι ενώ η Ελλάδα αποζημιώνει τους κατοικούντες στη χώρα τούρκους, στην Τουρκία γίνονται κατασχέσεις ελληνικών περιουσιών από κύκλους με προσωπικό ενδιαφέρον.

³²⁴ Α.Υ.Ε, Φακ. 21.4. *Περί Γερμανίας*, 1927

³²⁵ Α.Υ.Ε, *Περί Γερμανίας*, Φακ. 21.4, *Ο Γερμανικός τύπος και η Ανατολή*, Απρίλιος 1927.

Τον Ιανουάριο του 1928 σε εγκύκλιο του Reich προς τις πρεσβείες του στην περιοχή, πλήν αυτής των Αθηνών, ανέφερε ότι ενισχύονται οι φήμες για τη σύναψη συμφώνου φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, αφού η συνεχόμενη ένταση στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις καθιστούσε αναγκαία την προσέγγιση της Ιταλίας.

Παρ'όλα αυτά, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών συνέχιζε να υποστηρίζει ότι ο θεμέλιος λίθος στην πολιτική της χώρας είναι η φιλία της Αγγλίας. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος διευκρίνισε ότι όσο ο ίδιος ηγείται του Υπουργείου, η προσέγγιση στην Ιταλία θα γίνει μόνον κατόπιν εγκρίσεως της Αγγλίας³²⁶.

Οι γερμανοί διπλωμάτες γνώριζαν καλά και τη γαλλική αντίδραση, αφού ο γάλλος πρέσβης προειδοποίησε τον Μιχαλακόπουλο ότι μία συμμαχία Ιταλίας – Ελλάδας δεν συνεπαγόταν ηρεμία στα Βαλκάνια. Επιπλέον, πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας αναφέρουν ότι μεταξύ του Μιχαλακόπουλου και των ιταλών αξιωματούχων, διεξήχθησαν συζητήσεις για τη στήριξη της ιταλικής κυβέρνησης προς την ελληνική, στο ζήτημα της χορήγησης δανείου³²⁷.

Ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1928³²⁸, έγινε αποδέκτης πληροφοριών σχετικά με την επικείμενη ελληνοϊταλική συμφωνία, τόσο από το βούλγαρο, όσο και από τον τούρκο ομόλογο του.

Αλληλογραφία που είχαν υποκλέψει οι τούρκοι έκανε λόγο για μυστικό πρωτόκολλο συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, το οποίο θα τίθετο σε ισχύ, αν τρίτη χώρα επιτίθεντο σε κάποια από τις δύο. Αυτή η τρίτη χώρα δεν ήταν φυσικά άλλη, από τη Γιουγκοσλαβία. Σε μία τέτοια πιθανότητα, η Ιταλία υποσχόταν στην Ελλάδα τη νότια

³²⁶ P.R.O.,G.F.M 33/4266 Pol.Abt, *Politische Beziehungen Griechenlands an Deutschland 1920-1929*, Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς τις Πρεσβείες του Reich στην Νοτιοανατολική Ευρώπη (πλην των Αθηνών), 5 Ιανουαρίου 1928

³²⁷ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland - Italien 1920-1927*. Βερολίνο, Ιανουάριος 1928.

³²⁸ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*, Βερολίνο, 10 /2/1928

Μακεδονία, που εκτείνονταν μεταξύ της κοιλάδας του Βαρδάρη και των αλβανικών συνόρων, ενώ προς το βορρά έφθανε μέχρι τα Σκόπια. Η οριοθέτηση αυτή αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, διότι σε περίπτωση που η Ελλάδα λάμβανε την περιοχή αυτή, αυτομάτως γινόταν κάτοχος ενός πολύ σημαντικού έργου στα στενά Demir – Karu³²⁹, το οποίο είχαν φτιάξει οι γερμανοί κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Αντίστοιχα, οι έλληνες συμφωνούσαν να δοθεί στην Αλβανία ένα μεγάλο κομμάτι της Μακεδονίας που ανήκε στην παρούσα φάση στην Γιουγκοσλαβία, και περιελάμβανε τις περιοχές Novibazar, Pristina και Prisen.

Όλος αυτός ο σχεδιασμός είχε ως στόχο να πλήξει τη Γιουγκοσλαβία και να εμποδίσει την επέκτασή της προς το νότο. Βούλγαρος αξιωματούχος συμπλήρωνε, ότι σε αυτές τις περιοχές, ζούσαν αλβανοί αλλά η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν μακεδόνες.

Η γερμανική πλευρά παρακολουθούσε τις εξελίξεις διακριτικά και διατηρούσε τις επιφυλάξεις της για αυτές τις πληροφορίες, αφού έβρισκε μάλλον απίθανη τη σύναψη μίας τέτοιας συμφωνίας. Άλλωστε, ακόμη και στην Ελλάδα δεν υπήρχε ομοφωνία απόψεων.

Για την ακρίβεια υπήρχαν δύο τάσεις³³⁰. Η μία αντιπροσωπευόταν από τον αρχηγό της βενιζελικής παράταξης και Υπουργό Οικονομικών, Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος στηριζόταν και από τον έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, Νικόλαο Πολίτη.

Ο Καφαντάρης ήταν γαλλόφιλος και θεωρούσε λάθος να δοθεί τέτοια κατεύθυνση στην ελληνική πολιτική. Η απέχθεια του δε, προς τη δικτατορία, επηρέαζε την κρίση του για την εξέλιξη των ελληνοϊταλικών σχέσεων. Ο Καφαντάρης ενδιαφερόταν - σύμφωνα πάντα με τις

³²⁹ Demir - Karu (σιδηρές πύλες), στην περιοχή του όρους Μπέλες. Οι γερμανοί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν φτιάξει ένα μεγάλο τούνελ, το οποίο ήθελαν οι έλληνες.

³³⁰ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Βερολίνο Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου 1928.

γερμανικές εκτιμήσεις - για την επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων και τη διευθέτηση του δωδεκανησιακού.

Την άλλη πλευρά εξέφραζε ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και ο πρέσβης της Ελλάδας στο Λονδίνο Δημήτριος Κακλαμάνος. Και οι δύο θεωρούσαν ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική έπρεπε να ακολουθήσει το ιταλοαγγλικό μπλοκ στη Μεσόγειο.

Η γερμανική πρέσβεια γνώριζε ότι ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών επηρεαζόταν από τον Κακλαμάνο, ενώ διατηρούσε και μία δέσμευση προς ορισμένους (αγγλικούς) κύκλους για την αναγκαία παγίωση των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας.

Ο Μιχαλακόπουλος ήταν συντηρητικός και δεν είχε δείξει αντιπάθεια προς τα δικτατορικά καθεστώτα, εντός και εκτός συνόρων. Άλλωστε, το προσωπικό στοιχείο έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα. Πολλοί θεωρούσαν ότι ο Μιχαλακόπουλος θα «αποστρατευόταν» αν δεν πετύχαινε το στόχο του, ενώ όλοι ανέμεναν την επόμενη συνεδρίαση στη Γενεύη όπου παρουσία του Μιχαλακόπουλου θα λαμβάνονταν κρίσιμες αποφάσεις για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Βασικός υποκινητής θα ήταν φυσικά η Αγγλία, η οποία παρέμενε στο παρασκήνιο, καλυπτόμενη από την Ιταλία.

Η στάση αυτή της Αγγλίας παρακολουθείται με ιδιαίτερον ενδιαφέρον από τους γερμανούς αξιωματούχους³³¹.

Η ιταλική κυβέρνηση αν και η χώρα ήταν νικήτρια στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν ήταν ευχαριστημένη από τα αποτελέσματα των ειρηνευτικών συνθηκών, καθώς δεν είχε επιτευχθεί ο στόχος της κυριαρχίας της στο χώρο της Μεσογείου. Μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία η ιταλική πολιτική έγινε περισσότερο επιθετική.

³³¹ P.R.O., G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Ρώμη, 2 Μαΐου 1928.

Η γερμανική διπλωματία θεωρούσε ότι το σχέδιο του Μουσολίνι για διάλυση της Μικρής Αντάντ και τη δημιουργία μίας νέας συμμαχίας - εκτός γαλλικής επιρροής - με έμφαση στη Ρουμανία, ήταν προϊόν της αγγλικής πολιτικής, η οποία προτιμούσε να κινείται παρασκηνιακά. Η νέα Μικρή Αντάντ σύμφωνα με τον αγγλικό σχεδιασμό θα δημιουργούσε μέτωπο ενάντια στη Σοβιετική (sic) Ρωσία, θα εξασφάλιζε την καθοριστική επιρροή της Ιταλίας στα Βαλκάνια, κυρίως όμως θα συγκρατούσε τη Γιουγκοσλαβία.

Η «παλαιά» Μικρή Αντάντ ως συμμαχία, δημιουργούσε ενιαίο μέτωπο κατά της Γερμανίας και της Σοβ. (sic) Ρωσίας με τη διαφορά ότι δρούσε υπό τις οδηγίες της Γαλλίας, προωθώντας τη δική της κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η εφαρμογή της αγγλικής πολιτικής μέσω του Μουσολίνι θα μπορούσε να έχει διττό αποτέλεσμα. Αφενός, να αποδυναμώσει τη Γαλλία, εξουδετερώνοντας δύο κύρια σημεία στήριξης της ευρωπαϊκής της πολιτικής, και αφετέρου να αποθαρρύνουν τη (sic) Ρωσία – στην παραδοσιακή αρωγή της οποίας υπολόγιζαν στο Βελιγράδι – να βρεί σλαβική στήριξη για την επέκταση της πολιτικής της στα Βαλκάνια.

Την ίδια περίοδο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς η κρίση στα Βαλκάνια θα μπορούσε να μετατραπεί σε εξέγερση με πυρήνα τη Βουλγαρία, όπου μετά το 1923 το Κομμουνιστικό κόμμα της χώρας οργάνωνε ένοπλη εξέγερση. Η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία πίστευε ότι τόσο οι Βαλκανικοί Πόλεμοι όσο και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν έφεραν την εθνική απελευθέρωση των λαών, και άρα έπρεπε να υπάρξει προλεταριακή επανάσταση που θα ελευθέρωνε τους βαλκανικούς λαούς και θα τους συνένωνε σε μία νέα βαλκανική σοβιετική δημοκρατία.³³²

³³² Αλέξανδρος Δάγκας- Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομιτέρν και μακεδονικό ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, Αθήνα 2008², 26-27.

Υπό το φόβο αυτών των εκτιμήσεων, οι κυβερνήσεις της Ρώμης και του Λονδίνου, θεώρησαν αναγκαία την απομόνωση της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας- ιδιαίτερα εν όψει μιας μελλοντικής σύνδεσης τους με τη (sic) Ρωσία υπό την αιγίδα της Γαλλίας. Οι προετοιμασίες για μία τέτοια σύνδεση προωθούνταν δυναμικά στην Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία. Η μεν πρώτη φέρεται να έχει προχωρήσει στην εκπαίδευση ενός μεγάλου σώματος δημοσίων υπαλλήλων οι οποίοι θα αναδιοργάνωναν τη διοίκηση και τις πολιτιστικές κατευθύνσεις της (sic) Ρωσίας μετά από την επιδιωκόμενη και συστηματικά προετοιμαζόμενη από τη Γαλλία, καθαίρεση του σημερινού καθεστώτος της (sic) Ρωσίας, ενώ η Γιουγκοσλαβία προετοίμαζε ικανά στελέχη (*En cendre*³³³) με στόχο το μετασχηματισμό του σοβιετικού στρατού.

Αυτές οι ανησυχίες διατυπώθηκαν στη ρουμανική πλευρά και θα πρέπει να έδωσαν αφορμή στο Βουκουρέστι να σκεφθεί την πιθανότητα προσέγγισης με την Ιταλία. Ωστόσο, για να μπορέσει η τελευταία να προσελκύσει τη Ρουμανία στο νέο σχηματισμό, έπρεπε να προηγηθεί συνεννόηση με την Ουγγαρία, την οποία ο Μουσολίνι θεωρούσε ακρογωνιαίο λίθο των σχεδίων του.

Ο ιταλός δικτάτορας έπρεπε επίσης, σταδιακά να πειστεί, για μία ιταλογερμανική προσέγγιση, μόλις η Γερμανία αποκτούσε ξανά τη Ρηνανία. Ο Μουσολίνι είχε ήδη ρίξει τους τόνους στις ιταλογερμανικές σχέσεις, οι οποίες είχαν οξυνθεί με το ζήτημα της απόσχισης του Βορείου Τυρόλου.

³³³ *En cadre*, έκφραση που χρησιμοποιείται κυρίως στη στρατιωτική ορολογία και αναφέρεται σε μια ομάδα εκπαιδευμένων ατόμων, οι οποίοι μπορούν να αναλάβουν ηγετικές θέσεις ή να εκπαιδεύσουν νεώτερα μέλη. Συνήθως, τα ακροαριστερά κινήματα επιτυγχάνουν το πρόγραμμά τους μέσω ενός τέτοιου συστήματος.

Για την Ελλάδα δεν υπήρχε καμμία ανησυχία, αφού η παρουσία των άγγλων στην περιοχή ήταν κάτι παραπάνω από δεδομένη, ενώ επίσης στους στόχους αυτής της πολιτικής ήταν εκτός της ελληνοϊταλικής προσέγγισης, και η επίτευξη μίας αντίστοιχης ελληνοτουρκικής.

Από την πλευρά της η Βουλγαρία, αντιδρούσε ψυχρά στην ιταλική προσέγγιση αλλά σύμφωνα με το ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών η σύνδεση τους ήταν θέμα χρόνου. Σε κάθε περίπτωση η Ιταλία μέσω του ελέγχου που ασκούσε στους κομιτατζήδες είχε αρκετή δύναμη ώστε να ανατρέψει την υπάρχουσα φιλογαλλική κυβέρνηση.

Η δημιουργία μίας νέας Μικρής Αντάντ εκ μέρους της Ιταλίας είχε ως στόχο και την ανύψωση του γοήτρου της στη Μέση και την Ανατολική Ευρώπη. Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής, προσέγγιζε μια σειρά κρατών, τα οποία διακατέχονταν από ισχυρές εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Σύμφωνα με τον γερμανό πρέσβη Konstantin von Neurath,³³⁴ το ιταλικό σχέδιο στην παρούσα πολιτική κατάσταση, έμοιαζε με εικονική πραγματικότητα, ειδικά αν αναλογιζόταν κανείς ποιούς ήθελε για συμμάχους στο μέλλον η Ιταλία.

Η Πολωνία και η Ρουμανία, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στα σχέδια του Μουσολίνι ήταν σε πλήρη εξάρτηση, οικονομική, πολιτική αλλά και στρατιωτική από τη Γαλλία, και ήταν μάλλον απίθανο να παραιτηθούν από τη σχέση αυτή, για να συνταχθούν με την Ιταλία.

³³⁴ Konstantin von Neurath (1873-1956). Γερμανός διπλωμάτης και πολιτικός. Το 1903 διορίστηκε υποπρόξενος στο Λονδίνο και από το 1909 νομικός σύμβουλος στην πρεσβεία του Λονδίνου. Το 1914 ανέλαβε την πρεσβεία της Κων/πολης. Από το 1921 έως το 1930 ήταν πρεσβευτής στη Ρώμη. Το 1932 ανέλαβε το Υπουργείο Εξωτερικών. Το 1938 αποχώρησε από το Υπουργείο καθώς δεν συμφωνούσε με τα επιθετικά πλάνα του Χίτλερ αλλά παρέμεινε στην κυβέρνηση ως Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου. Καταδικάστηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης σε 15ετή κάθειρξη. Για περισσότερα στοιχεία John Louis Heineman, *Hitler's First Foreign Minister: Konstantin Freiherr von Neurath, Diplomat and Statesman*, Berkeley 1979.

Ο γερμανός διπλωμάτης εκτιμούσε ωστόσο ότι τόσο η οικονομία της Ιταλίας όσο και η δομή της ως κράτος, της έδιναν τη δυνατότητα να αποτελέσει το σημείο αναφοράς μιας μελλοντικής συμμαχίας. Άλλωστε, δεν έπρεπε να περνά απαρατήρητο ό,τι πίσω από την Ιταλία βρισκόταν η Αγγλία, η οποία δεν ήταν απίθανο να την ωθούσε σε αυτόν τον συνασπισμό.

Η Αγγλία όμως πολύ δύσκολα θα συννενούσε στην αναθεώρηση της συνθήκης του Τριανόν, ως ανταμοιβή για μια ιταλοουγγρική συμμαχία, όπως επίσης ήταν αμφίβολο αν η αγγλική μεσογειακή πολιτική θα ήθελε μονομερή στήριξη της ιταλικής δύναμης στα Βαλκάνια.

Ενδιαφέρον παρέμενε για τους γερμανούς διπλωμάτες ο βαθμός συμμετοχής της Αγγλίας στα ιταλικά σχέδια. Αν η Αγγλία δεν ήταν πίσω από τα σχέδια του Μουσολίνι, υπήρχαν και άλλοι λόγοι που τον ωθούσαν στην άσκηση αυτής της πολιτικής.

Αρχικά εσωτερικοί λόγοι, όπως η ενδυνάμωση, και εν τέλει η εδραίωση του φασιστικού καθεστώτος, ενώ ίσως να υπήρχε ένα μόνο απλό και περιεκτικό σχέδιο σύμφωνα με το οποίο, η Γιουγκοσλαβία θα απέμενε το κύριο σημείο επίθεσης της Ιταλίας, το οποίο θα απειλούνταν από ένα ευρύ συνασπισμό³³⁵.

Έμενε να διαπιστωθεί για τους γερμανούς αν πραγματικά είχαν δίκαιο και η Αγγλία κινούσε τα νήματα πίσω από την Ιταλία ή ήταν και αυτή ένας απλός παρατηρητής των ιταλικών σχεδίων. Προς το παρόν τα αγγλικά συμφέροντα κινούνταν παράλληλα των ιταλικών³³⁶.

³³⁵ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Αναφορά Konstantin von Neurath, προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Ρώμη, 2 Μαΐου 1928

³³⁶ P.R.O.,G.F.M 33/2536 Pol. Abt, *Politische Beziehungen Griechenland-Italien 1920-1927*. Βερολίνο, 19 Μαΐου 1928.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική την ίδια περίοδο είχε ως κύριο άξονα την έξοδο της χώρας από την πολιτική και διπλωματική απομόνωση. Βασική παράμετρος αυτής της προσπάθειας ήταν η ελληνοϊταλική προσέγγιση για την οποία ήδη από το 1927 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος - με τη σύμφωνη γνώμη του Βενιζέλου - είχε θέσει τις βάσεις. Τότε, ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών είχε δώσει την εντύπωση στο άγγλο πρεσβευτή Loraine ότι η σύναψη ενός ελληνοϊταλικού συμφώνου ήταν στις προθέσεις του.³³⁷ Το σύμφωνο υπογράφηκε τελικά το Σεπτέμβριο του 1928 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και σηματοδότησε την έναρξη της προσπάθειας του έλληνα πολιτικού για τη χάραξη μιας πιο δυναμικής εξωτερικής πολιτικής.

Σε σημειώσεις του άλλωστε³³⁸ ο έλληνας πρωθυπουργός τόνιζε ό,τι η εξωτερική πολιτική της χώρας έχει ως αποκλειστικό της στόχο την παγίωση της ειρήνης και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων με όλες τις γείτονες χώρες. Ταυτόχρονα όπως διευκρίνιζε, το σύμφωνο αυτό δεν επρόκειτο να διαταράξει τις σχέσεις της Ελλάδας με την Αγγλία και τη Γαλλία. Ο έλληνας πρωθυπουργός είχε φροντίσει ώστε πριν, αλλά και μετά την υπογραφή του συμφώνου, να είναι ενήμερες οι κυβερνήσεις των δύο χωρών για το περιεχόμενο της συμφωνίας.

Η γερμανική πρεσβεία του Λονδίνου σε αναφορά της προς το Υπ. Εξωτερικών έκανε λόγο, ακριβώς για αυτή τη θέση του έλληνα πρωθυπουργού. Σε συνομιλία του τελευταίου με έμπιστο άνθρωπο της πρεσβείας, ο Βενιζέλος δήλωσε απόλυτα ικανοποιημένος από την επίτευξη του στόχου του, που δεν ήταν άλλος παρά οι συμφωνίες ουδετερότητας με τις γείτονες χώρες. Το πρώτο βήμα είχε γίνει με την Ιταλία, όπου οποιαδήποτε μελλοντική διαφορά θα λυνόταν από το διαιτητικό δικαστήριο.

³³⁷ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 38-39.

³³⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ.Εισ.173/φ.51/6.

Στο Παρίσι όμως, γάλλοι και σέρβοι δεν συμμερίζονταν την ευφορία του Βενιζέλου, καθώς οι σέρβοι είχαν σε εκκρεμότητα τη σύναψη ελληνογιουγκοσλαβικής συμφωνίας, όπου κύριο ζήτημα ήταν η διατήρηση της ουδετερότητας του λιμανιού της Θεσσαλονίκης σε περίπτωση ιταλογιουγκοσλαβικού πολέμου³³⁹.

ζ) Προπαγάνδα μέσω του τύπου

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας – Γερμανίας είχαν διαφοροποιηθεί. Οι συγγενικοί δεσμοί των δύο χωρών εξέλειπαν, ενώ η καχυποψία εξακολουθούσε να διακατέχει τις διακρατικές σχέσεις. Την περίοδο αυτή ανάμεσα στους στόχους της γερμανικής πολιτικής ήταν και η αποκατάσταση των οικονομικών της σχέσεων με την Ελλάδα. Η επιτυχία αυτού του σχεδίου εξαρτόταν σε μεγάλο βαθμό από τη μεταστροφή των αντιγερμανικών αισθημάτων του ελληνικού λαού και ένας από τους τρόπους επαναπροσέγγισης που χρησιμοποιήθηκε ήταν η προπαγάνδα μέσω του τύπου.

Η λέξη προπαγάνδα συνοδεύεται συνήθως από αρνητικούς συσχετισμούς και θεωρούμε ότι αποτελείται από κατασκευασμένα ψεύδη τα οποία έχουν ως στόχο να κατευθύνουν πολυπληθή ακροατήρια. Η πολιτική προπαγάνδα καθιερώθηκε ως αποτελεσματικό όπλο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τους βρετανούς, οι οποίοι ίδρυσαν το 1914 το Γραφείο Προπαγάνδας που υπαγόταν στο Υπουργείο Πολέμου. Σκοπός του ήταν η παρουσίαση των γεγονότων με ερμηνεία που ευνοούσε τη βρετανική πολιτική.³⁴⁰

³³⁹ P.R.O., G.F.M. 33/4266, *Pol. Abt. Politische Beziehungen Griechenlands zu Italien 1920-1929*, Αναφορά προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Λονδίνο 1 Οκτωβρίου 1928.

³⁴⁰ Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006, 15,367.

Μία πρώτη εικόνα του τρόπου άσκησης της γερμανικής προπαγάνδας έχουμε από μία ανώνυμη αναφορά, που σώζεται στο αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, η οποία συνδέει τη θρησκεία του Ισλάμ με τους σκοπούς της γερμανικής πολιτικής.

Η αναφορά αυτή έχει συνταχθεί στη Βέρνη στις 2 Ιανουαρίου 1920 και αναφέρει μεταξύ άλλων: Μοί ἐγένετο γνωστό ἐξ ἐκμυστηρεύσεως σημαίνοντος Ὀθωμανοῦ τινός ὅστις ἦτο εἰς τήν μυστικήν μας ὑπηρεσίαν, ὅτι Ὀθωμανική προπαγάνδα ὑπό τόν τύπον θρησκευτικῆς ὀργανώσεως, εἶχε εἰσχωρήσει εἰς τὰ ἀποικιακά κράτη τῆς Ἀγγλίας καί Γαλλίας καί εἰργάζετο δραστηρίως ὅπως ἐξεγείρῃ εἰς ἐπανάστασιν τοὺς ἐν αὐτοῖς ὀθωμανοὺς τό θρήσκευμα κατοίκους, ὅτι ἡ ὀργάνωση αὕτη ἦτο κατηρτισμένη ἀπὸ ὀπαδούς τῶν νεοτούρκων ὑπὸ τὰ κελεύσματα καί τῇ διεύθυνσιν τῆς Γερμανικῆς κυβερνήσεως ἐχούσης ἐν αὐτῇ καί ἰδίους πράκτορας.... Πρόεδρος δέ τακτικός ὁ Ἀράχ-Σέχ-Σαλάχ Σερήφ, ἀπὸ τῆς ἀνακωχῆς εὐρισκόμενος ἐν Ἑλβετία διατελών πάντοτε ἐν πλήρη ἐξαρτήσῃ ἐκ τῶν γερμανῶν...Ὁ ἰσλαμισμός ἔχει ὡς μοναδικόν σκοπὸν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἰσλαμιστῶν ἐκ τῆς Ἀγγλικῆς καί Γαλλικῆς διοικήσεως. Ἐπιδιώκῃ κατ' ἀνάγκην ἀναπόδραστον, διηνεκῶς τὴν φιλίαν τῆς Γερμανίας τῆς μὴ ἔχουσας τοιούτους πληθυσμούς.... Φυσικόν δέ εἶναι οἱ Τούρκοι νὰ ὠθοῦνται ἔστω καί βιαίως παρὰ τῶν πανταχοῦ πανισλαμιστῶν πρὸς τὴν Γερμανίαν.....³⁴¹.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1928 ο ανταποκριτής στη Γερμανία της ιταλικής εφημερίδας *Lavorno d' Italia*, έκανε λόγο για πολύ καλά σχεδιασμένη προπαγάνδα που προετοιμάζει το έδαφος για ανάκτηση της γερμανικής κυριαρχίας. Ο ιταλός ανταποκριτής αναφερόταν σε πολυπληθή μυστική οργάνωση που προετοίμαζε την παγκόσμια κοινή γνώμη για τη νέα γερμανική δύναμη. Η ομάδα αυτή θα επιχειρούσε τη διείσδυση στον ξένο τύπο μέσω της εξαγοράς μετοχών ή και γενναίων μυστικών εμβασμάτων, ενώ παράλληλα, σε πολιτιστικό επίπεδο, θα

³⁴¹ I.A.M.M, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αρ. Εισ. 173/φ.364.

υπήρχε παραγωγή του γερμανικού κινηματογράφου που θα τόνιζε τις αρετές του γερμανικού έθνους. Το δημοσίευμα αυτό έκανε την εμφάνιση του και στη Γερμανία μέσω της εφημερίδας *Kölnische Zeitung*, η οποία και χαρακτήρισε μυθεύματα τα όσα αναφέρονται. Ωστόσο, έλληνας διπλωμάτης που έστειλε τη σχετική αναφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών σημειώνει ότι η ιταλική εφημερίδα δεν είχε άδικο αν και σε κάποια σημεία υπερέβαλε. *Οι ενέργειες αυτές των γερμανών δεν ήταν κρυφές, απλά ήταν συστηματικότερες άλλων κυβερνήσεων*³⁴².

Στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε ξεκινήσει η δραστηριότητα για τη δημιουργία αγγλόφωνης εφημερίδας με έδρα την Αθήνα, η οποία θα λειτουργούσε ως κέντρο πληροφόρησης για την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολής.³⁴³ Παράλληλα, καταβλήθηκε προσπάθεια για τη δημιουργία μιας φιλελληνικής πηγής πληροφόρησης επί γαλλικού εδάφους. Σύμφωνα με ένα σχέδιο συμβολαίου και μια επιστολή που σώζονται στο αρχείο του Γεωργίου Μπαλτατζή, με ημερομηνία Μάιο του 1921, η ελληνική κυβέρνηση είχε την πρόθεση, να εξασφαλίσει τουλάχιστον για διάστημα 6 μηνών, τη δημοσίευση άρθρων στη γαλλική εφημερίδα “ *Petite Republique* ”³⁴⁴, τα οποία θα επιμελούνταν η ίδια. Συγκεκριμένα, ο Μπαλτατζής εξουσιοδότησε τον Michel Borrossi να έρθει σε επαφή με το διευθυντή της συγκεκριμένης εφημερίδας, Maurice Dejean, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι τους, οι οποίοι ήταν οι εξής: α) δημοσίευση προπαγανδιστικών άρθρων, που θα υπεράσπιζαν τα ελληνικά συμφέροντα και β) δανειοδότηση της Ελλάδας από γαλλικούς τραπεζικούς κύκλους. Ο Dejean θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει όλη του την επιρροή, προκειμένου να δανειοδοτηθεί η Ελλάδα, είτε από τη

³⁴² Α.Υ.Ε., Φάκελος 29.2 ΑΠ, *Γερμανία*, Βερολίνο 25 Αυγούστου 1928. Αναφορά ελληνικής πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, χωρίς υπογραφή αποστολέα

³⁴³ Ι.Α.Μ.Μ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή, Αρ. Εισ.146.

³⁴⁴ Ι.Α.Μ.Μ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή, Αρ. Εισ.146 & 399

γαλλική κυβέρνηση, είτε από consortium γαλλικών τραπεζών. Ο Borrossi βεβαίως δεν συμμετείχε σε αυτήν την προσπάθεια αφιλοκερδώς. Το ελληνικό κράτος του έδινε προμήθεια 0,5% ³⁴⁵ για τη δημοσίευση των άρθρων και 1% εάν επιτυγχάνονταν η δανειοδότηση από τις γαλλικές τράπεζες. Τη θέση του πολιτικού διευθυντή της εφημερίδας, θα καταλάμβανε ο πρώην βουλευτής και Υπουργός Puech ενώ παράλληλα, ο Borrossi αναλάμβανε να διοχετεύει στο γαλλικό πρακτορείο ειδήσεων *Radio*, τηλεγραφήματα κατασκευασμένα από την ελληνική κυβέρνηση. Ταυτόχρονα στην οικονομική στήλη του πρακτορείου θα υπήρχαν θετικές ειδήσεις περί της ελληνικής οικονομίας.

Το καλοκαίρι του 1922 στην Αθήνα ο διευθυντής του αθηναϊκού πρακτορείου ειδήσεων Ιωάννης Παρρέν,³⁴⁶ πλησίασε το γερμανό πρέσβη και του υπενθύμισε τη συμφωνία που είχε με τον προκάτοχό του. Σύμφωνα με αυτή, έναντι 60.000 δρχ είχε αναλάβει την υποχρέωση να διοχετεύει στον ελληνικό τύπο ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος. Η έκρηξη όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε διακόψει τη συνεργασία αυτή και είχε αφήσει ένα πιστωτικό υπόλοιπο 50.000 δρχ, το οποίο ήταν πρόθυμος να αξιοποιήσει προς όφελος της Γερμανίας. Η στάση αυτή του Παρρέν προβλημάτισε ιδιαίτερα τη γερμανική διπλωματική αποστολή, καθώς δεν είχε πεισθεί ότι η δυσαρέσκειά του έναντι στη γαλλική πολιτική υπερτερούσε της γαλλικής καταγωγής του.

Η πρεσβεία αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στην προσπάθεια της να διοχετεύσει ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος στις ελληνικές εφημερίδες καθώς σε αντίθεση με τη Γαλλία στην Ελλάδα δεν κυκλοφορούσε τη δεκαετία του 1920 γερμανόφωνη εφημερίδα³⁴⁷.

³⁴⁵ Επί του ποσού που θα απαιτούσε η γαλλική εφημερίδα για τις δημοσιεύσεις.

³⁴⁶ P.A.A.A, R 901/ 72676, *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 20 Ιουνίου 1922.

³⁴⁷ Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα στη γερμανική και την ελληνική γλώσσα ήταν η εφημερίδα *Die Hoffnung (Η Ελπίς)*, η οποία κυκλοφόρησε από το 1836 έως το 1868 με εκδότη τον Κων/νο Λεβίδη. Χαρακτηριστικό της εφημερίδας ήταν ο αγώνας της για την παραχώρηση

Ακόμη και εφημερίδες που χαρακτηρίζονταν ως εφημερίδες του Γούναρη, όπως η *Καθημερινή* και η *Πρωτεύουσα* δημοσίευαν μόνον ανακοινώσεις της πρεσβείας ενώ οι αρχισυντάκτες τους, αρνούνταν να φιλοξενήσουν στις στήλες τους άρθρα πολιτικού περιεχομένου, που εξέφραζαν γερμανικές θέσεις. Όταν ρωτήθηκαν σχετικά από τους γερμανούς διπλωμάτες διευκρίνησαν ότι η εξάρτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις της Αντάντ δεν τους επέτρεπε να προχωρήσουν σε τέτοιου είδους δημοσιεύσεις και πολύ περισσότερο να κάνουν θετικά σχόλια για τη Γερμανία³⁴⁸. Σύμφωνα με το γερμανό διπλωμάτη Baligand οι ελληνικές εφημερίδες, δεν ασχολούνταν με θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος καθώς ο χαρακτηρισμός μιάς εφημερίδας ως γερμανόφιλης θα είχε μεγάλο αντίκτυπο στην κυκλοφορία της. Όσες δημοσίευαν θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος επέλεγαν πολιτιστικές ειδήσεις, τις οποίες όμως παρουσίαζαν επιδερμικά χωρίς σχολιασμό. Αντίθετα, η Γαλλία είχε καταφέρει να επιβάλλει την παρουσίαση των θέσεων της είτε μέσω μερίδας του τύπου που στηριζόταν οικονομικά σε γαλλικά κεφάλαια, είτε μέσω ιδρυμάτων όπως το γαλλικό νοσοκομείο ή το Ινστιτούτο Παστέρ.³⁴⁹

Το καλοκαίρι όμως του 1922 η ελληνική κοινή γνώμη είχε στραφεί κατά της Γαλλίας, εξαιτίας της στάσης της τελευταίας στον Μικρασιατικό πόλεμο. Η γερμανική διπλωματία έκρινε αυτή τη χρονική στιγμή ως την πλέον κατάλληλη για να προσπαθήσουν να γνωστοποιήσουν στην ελληνική κοινή γνώμη τις γερμανικές θέσεις

Συντάγματος καθώς και η αμφισβήτηση της βαυαροκρατίας. Από το 1856-1859 εκδιδόταν στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα. Βλ. σχετικά. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμέλεια): *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)*, Αθήνα 2008, 176 (Αικατερίνη Κουμαριανού). Η επόμενη χρονικά ,γερμανόφωνη εφημερίδα που εκδόθηκε στην Αθήνα, αλλά για την οποία δεν έχω εντοπίσει περαιτέρω στοιχεία είναι η *Neue Athener Zeitung*, η οποία κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1934.

³⁴⁸ P.A.A.A, R 901/72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 17 Ιουλίου 1922.

³⁴⁹ P.A.A.A, R 901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda, Bemerkungen zu den Denkschrift über die kulturellen Beziehungen zwischen Griechenland und Deutschland* [Berlin,1924].

σχετικά με τη διεθνή πολιτική κατάσταση. Η πρόταση του Ι. Παρρέν φάνηκε ως η καταλληλότερη, και αποφασίσθηκε να διοχετεύονται από το Βερολίνο, τηλεγραφήματα στη γαλλική γλώσσα. Η χρήση του αθηναϊκού πρακτορείου ειδήσεων είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να εμφανίσει ζητήματα και ειδήσεις γερμανικού ενδιαφέροντος σε περισσότερες από μία εφημερίδες.

Την άνοιξη του 1923 ωστόσο, ο Παρρέν διαμαρτυρήθηκε για λογοκρισία στα τηλεγραφήματα που έδινε προς δημοσίευση. Παρ'όλες τις προσπάθειες του, σημαντικά θέματα γερμανικού ενδιαφέροντος όπως η κατάληψη του Ruhr, ή ο λόγος του γερμανού καγκελάριου, εμφανίσθηκαν μόνον στην *Καθημερινή* και την *Πρωτεύουσα* καθώς σύμφωνα με τον Παρρέν, άγγλοι και ιταλοί διέθεταν μεγάλα χρηματικά ποσά στην προπαγάνδα, ενώ οι γάλλοι στην κυριολεξία βομβάρδιζαν το πρακτορείο με τηλεγραφήματα γαλλικού ενδιαφέροντος³⁵⁰.

Έπειτα από αυτές τις εξελίξεις η γερμανική πρεσβεία έθεσε ως στόχο τη διάδοση των γερμανικών εφημερίδων στην Αθήνα, εκφράζοντας όμως παράλληλα τον έντονο προβληματισμό της, σχετικά με την ανταπόκριση που θα είχε ένα τέτοιο εγχείρημα.

Στην Αθήνα δεν υπήρχαν εστιατόρια ή καφέ που να διαθέτουν ξένες εφημερίδες στους πελάτες τους, και επιπλέον δεν ήταν στις συνήθειες των ελλήνων να γίνονται συνδρομητές σε ξενόγλωσσες εφημερίδες³⁵¹.

Ένα ακόμη πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι γερμανικές εφημερίδες, ήταν η αυξημένη τιμή τους σε σχέση με τις υπόλοιπες. Για παράδειγμα, μία τρίμηνη συνδρομή στη γαλλική *Temps* κόστιζε 75 δρχ όταν η αντίστοιχη στη γερμανική, *Berliner Tageblatt* 140 δρχ. Αν

³⁵⁰ P.A.A.A, R 901/ 72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 14 Μαρτίου 1923.

³⁵¹ P.A.A.A, R 901/ 72676 *Pressewesen*. Γερμανική πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 26 Φεβρουαρίου 1924.

ξεπερνούσαν αυτά τα εμπόδια, το ζήτημα της διακίνησης του τύπου ήταν το επόμενο ερωτηματικό, καθώς απαιτούσε την ύπαρξη έμπιστων διανομέων.

Ο στόχος όμως της γερμανικής πρεσβείας δεν θα καρποφορούσε αν οι ίδιες οι γερμανικές εφημερίδες δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τα ελληνικά πράγματα. Ενθαρρυντικό σημάδι ήταν ότι το τελευταίο διάστημα μέρος του γερμανικού τύπου περιελάμβανε στα φύλλα του άρθρα για την Ελλάδα.

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο εστίασε το ενδιαφέρον της η γερμανική προπαγάνδα ήταν η αύξηση της κυκλοφορίας γερμανικών βιβλίων στην Ελλάδα³⁵². Σε αυτόν τον τομέα στηρίζονταν στην παρουσία του γερμανού βιβλιοπώλη, Wilhelm Barth ο οποίος μαζί με τον Ελευθερουδάκη διατηρούσαν έναν από τα γνωστότερα βιβλιοπωλεία στην Αθήνα. Ο Barth ήταν διευθυντικό στέλεχος του Ελευθερουδάκη και βρισκόταν στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η πρώτη προσέγγιση που έγινε, έφερε θετικά αποτελέσματα, καθώς ο Barth ήταν πρόθυμος να βοηθήσει στην διάδοση του γερμανικού βιβλίου στην Ελλάδα. Ωστόσο σε σχετική αναφορά της γερμανικής πρεσβείας, αμφισβητούνταν η αποτελεσματικότητά του, καθώς θεωρούσαν ότι ο Barth δεν ήταν σε θέση να επηρεάσει τις επιχειρηματικές αποφάσεις του Ελευθερουδάκη.

Ανασταλτικός παράγοντας στη διάδοση του γερμανικού βιβλίου ήταν και πάλι η υψηλή τιμή του σε σχέση με τα άλλα εισαγόμενα,³⁵³ αλλά και η οικονομική κατάσταση στην ίδια τη Γερμανία, καθώς οι γερμανοί έμποροι απαιτούσαν να πληρωθούν άμεσα για τα βιβλία που θα έστελναν στην Ελλάδα.

³⁵² P.A.A.A, R 901/ 72691 *Politische und Kulturelle Propaganda*, Aufzeichnung, Berlin 11 März 1924.

³⁵³ Χαρακτηριστικά το έργο του Bergson “ *Matière et Mémoire*” πωλείται 12 F ενώ το έργο του Hussols “ *Ideen zur reinen Phänomenologie*” πωλείται 11 χρυσά μάρκα, δηλαδή περίπου 145 δρχ.

Η πρόταση του von Baligand ο οποίος ήταν ο συντάκτης της σχετικής αναφοράς για λογαριασμό της γερμανικής πρεσβείας, ήταν η δημιουργία βιβλιοθηκών με έργα γερμανικής λογοτεχνίας σε χώρους όπου γίνονταν μαθήματα γερμανικής γλώσσας. Ο ίδιος είχε μάλιστα εξασφαλίσει χρήματα για το ξεκίνημα της προσπάθειας αυτής.

η) Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία και το ταξίδι του στο Βερολίνο.

Με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, το κλίμα έναντι της Γερμανίας έγινε πιά φιλικό. Ο έλληνας πρωθυπουργός ξεκαθάρισε ότι η στάση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπαγορεύθηκε από τα συμφέροντα της χώρας και όχι από εχθρικά συναισθήματα ενάντια στο γερμανικό λαό³⁵⁴.

Ο έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο, Ευθύμιος Κανελλόπουλος, συναντήθηκε με τον αρχικαγκελάριο Franken Müller και του εξήγησε την αφοσίωση του ελληνικού λαού στη δημοκρατία, καθώς και την επιθυμία της Ελλάδας για σύσφιγξη των σχέσεων της με τη Γερμανία.

Ήταν η πρώτη φορά μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που επίσημα δηλώθηκε η πρόθεση της Ελλάδας για βελτίωση των ελληνογερμανικών σχέσεων. Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσεται και η επίσκεψη του Βενιζέλου στη γερμανική πρωτεύουσα.

Το καλοκαίρι του 1929 ο έλληνας πρωθυπουργός εξέφρασε στο γερμανό πρέσβη στην Αθήνα, την επιθυμία του να πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη στο Βερολίνο.

³⁵⁴ P.R.O., G.F.M 33/3384 Pol. Abt, *Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner*, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα 5 Juli 1929.

Η αντίδραση των γερμανών αξιωματούχων ήταν ευχάριστη έκπληξη³⁵⁵. Η μόνη τους ένσταση ήταν ο μήνας, που επέλεξε ο Βενιζέλος να πραγματοποιήσει το ταξίδι. Το Σεπτέμβριο του 1929 η ηγεσία της γερμανικής κυβέρνησης δεν θα βρισκόταν στο Βερολίνο, αλλά στη Γενεύη για τις Συνεδριάσεις της Κοινωνίας των Εθνών³⁵⁶. Ο Βενιζέλος δεν ενοχλήθηκε από την απουσία αυτή, καθώς και ο ίδιος θα πήγαινε στη Γενεύη.

Από τη στιγμή που ανακοινώθηκε επίσημα το ταξίδι ξεκίνησαν και οι εικασίες για τον πραγματικό λόγο της επίσκεψης, ενώ παράλληλα η γερμανική διπλωματία έσπευσε να συλλέξει στοιχεία τόσο για τον έλληνα πολιτικό όσο και για τη σύζυγό του Έλενα.

Διαπίστωσαν λοιπόν ό,τι το τελευταίο διάστημα ο Βενιζέλος πολλές φορές αναφερόταν στην επιθυμία του για στενότερη οικονομική συνεργασία των δύο χωρών με αφετηρία την εκχώρηση του έργου για την εγκατάσταση τηλεφώνων, στη Siemens. Εκτιμούσαν δε ότι οι πολιτικές του αποφάσεις – τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της τελευταίας πρωθυπουργικής θητείας του- δεν ήταν ευνοϊκές για τη Γερμανία, καθαρά λόγω συγκυριών και όχι λόγω προσωπικής προτίμησης.

Γερμανικοί πολιτικοί κύκλοι θεωρούσαν άλλωστε ανακριβή το χαρακτηρισμό του Βενιζέλου ως γαλλόφιλου, αφού η κριτική που ασκούσε στη γαλλική οικονομική πολιτική έναντι της Ελλάδας ήταν οξεία.

Παράλληλα, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα, επισήμανε ότι ο έλληνας πρωθυπουργός αποφάσισε να ταξιδέψει ως τη Γερμανία προκειμένου να διαμορφώσει ο ίδιος άποψη για τη γερμανική

³⁵⁵ Η εφημερίδα *Lichtenberger Anzeiger* δημοσίευσε δηλώσεις του Βενιζέλου με τίτλο: *Venizelos freundschaftliche Gefühle* (Τα φιλικά συναισθήματα του Βενιζέλου). Οι γερμανοί κολακεύθηκαν από την πρωτοβουλία του Βενιζέλου να επισκεφθεί τη Γερμανία. Θεώρησαν την κίνηση αυτή ως μία εμπράγματο απόδειξη ότι η Γερμανία επέστρεψε στην ομάδα των Μεγάλων Δυνάμεων.

³⁵⁶ P.R.O., G.F.M 33/3384 *Pol. Abt., Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner*, Juni 1929 – März 1934, Βερολίνο Ιούλιος 1929.

τεχνολογία, αφού είχε αποφασίσει να επισκεφθεί το εργοστάσιο της Siemens και το αεροδρόμιο Tempelhof³⁵⁷. Ήταν η εποχή, όπου άγγλοι, ιταλοί, και αμερικανοί διεκδικούσαν μαζί με τους γερμανούς την ανάθεση της τηλεφωνίας στην Ελλάδα.

Η συνοδεία του Βενιζέλου θα ήταν πολύ μικρή. Μαζί του θα ταξίδευε εκτός της συζύγου του, ο Υπουργός παρά τω πρωθυπουργώ, Αυγουστίνος Παπαδάτος και ο γραμματέας του, [Δημήτριος] Λάμπρος.

Η οικογένεια Παπαδάτου ήταν γνωστή στους γερμανούς τόσο εξαιτίας της επιχειρηματικής της δραστηριότητας στα καπνά, όσο και λόγω του εργοστασίου Εμαγιέ που διατηρούσαν στην Κέα³⁵⁸. Ο διευθυντής της Mährischen Bank, Dr Müller, ήταν άλλωστε εκείνος που έφερε σε επαφή τον Παπαδάτο με την ηγεσία της Siemens.³⁵⁹

Στις αναφορές τους προς το Υπουργείο Εξωτερικών, οι γερμανοί διπλωμάτες επισήμαναν την επιρροή του Παπαδάτου στο Βενιζέλο δίνοντας πληροφορίες για τα ενδιαφέροντα του έλληνα υπουργού, προκειμένου να τον ικανοποιήσουν κατά τη διάρκεια παραμονής του στη γερμανική πρωτεύουσα³⁶⁰.

Η επίσκεψη Βενιζέλου στο Βερολίνο ερμηνεύθηκε από πολλούς ως μία κίνηση τακτικής η οποία εντασσόταν στα πλαίσια της προσπάθειας του έλληνα πρωθυπουργού να δώσει μεγαλύτερο εύρος επιλογών στην ελληνική πολιτική. Ο Ελ. Βενιζέλος από την πρώτη μέρα ανάληψης των καθηκόντων του είχε τονίσει ότι στόχευε στην αποκατάσταση των εξωτερικών σχέσεων της Ελλάδας, αφού μόνον έτσι θα μείωνε το βαθμό εξάρτησης της από τους άγγλους και τους γάλλους. Στα πλαίσια αυτά,

³⁵⁷ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt,Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα 29 Ιουλίου 1929.

³⁵⁸ Β. Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1925- 1957)*. Ιστορία και λειτουργία. Κατάλογος του Αρχείου, Αθήνα, εκδ. Βουρκαριανή, 1994.

³⁵⁹ Sie. Arch., *Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland, 1926-1936*, Benutzerakten 12865.

³⁶⁰ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt,Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner, Juni 1929 – März 1934, Βερολίνο Σεπτέμβριος 1929.

ζήτησε ευθέως την ενεργή εμπλοκή της γερμανικής βιομηχανίας στα ελληνικά πράγματα.

Για το λόγο αυτό ζήτησε από τον έλληνα Υπουργό Εξωτερικών μία εκτεταμένη αναφορά σχετικά με τις υποχρεώσεις των μακεδονικών σιδηροδρόμων³⁶¹, ενώ παράλληλα, τόνισε την ανάγκη να βρεθεί μία κοινά αποδεκτή λύση και από τις δύο πλευρές.

Κατά τη διάρκεια της συνάντησης του Ελ. Βενιζέλου με το γερμανό πρέσβη τις παραμονές του ταξιδιού του τελευταίου στο Βερολίνο, συζητήθηκαν οι εξελίξεις στη διεθνή πολιτική κατάσταση, το ζήτημα των μειονοτήτων καθώς και ποιά θα ήταν η θέση της Ελλάδας σε αυτά τα ζητήματα. Παράλληλα ο έλληνας πρωθυπουργός εκφράσθηκε θετικά υπέρ της πρόθεσης της γερμανικής κοινότητας να δημιουργηθεί γερμανική τράπεζα στην Αθήνα, η οποία θα απολάμβανε όλων των ελαφρύνσεων.³⁶²

Μετά την τελευταία εκλογική του νίκη, ο Βενιζέλος, αν και δεν κράτησε για τον εαυτό του το Υπουργείο Εξωτερικών, συμμετείχε ενεργά στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο ίδιος είχε διακηρύξει την επιθυμία του για πλήρη ανεξαρτησία της Ελλάδας στην εξωτερική της πολιτική και σύναψη συμφώνων φιλίας και ειρήνης με τις γειτονικές χώρες. Την πολιτική αυτή την είχε πραγματοποιήσει ως ένα βαθμό, καθώς έπειτα από την ελληνοϊταλική συμφωνία ακολούθησε το Μάρτιο του 1929 η συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία.³⁶³

³⁶¹ Πιστεύω ότι πρόκειται για τους σιδηροδρόμους Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Στις 27 Οκτωβρίου 1890 εκχωρήθηκε με αυτοκρατορικό ιραδέ στη Deutsche Bank, το δικαίωμα κατασκευής και εκμετάλλευσης για 99 χρόνια της γραμμής που θα συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με το Μοναστήρι. Τον Οκτώβριο του 1915 η εκμετάλλευση του δικτύου περιήλθε σε ελληνικά χέρια, ενώ το 1916 με ευθύνη του γάλλου αρχιστράτηγου Maurice Sarail πέρασε σε γαλλικά χέρια. Το Φεβρουάριο του 1920 το τμήμα Θεσσαλονίκης-Νέου Κανκάσου περιήλθε ξανά στο ελληνικό δημόσιο το οποίο κατόρθωσε το 1925 να εξαγοράσει αυτό το τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής. Βλέπε και Δ. Παπαδημητρίου (κείμενα) – Χ. Καλεμερή (φωτογραφικό αρχείο), *Τα τραίνα στο Βορειοελλαδικό χώρο 1871-1965*, εκδ. Reprotime, Θεσσαλονίκη 2000

³⁶² όπ. υποσ. 360.

³⁶³ Οι παραδοσιακά καλές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είχαν διαταραχθεί το Νοέμβριο του 1924 όταν η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση κατήγγειλε την ελληνοσερβική Συνθήκη του 1913. Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε την εξουσία στα 1928 το ζήτημα της επαναπροσέγγισης των δύο χωρών επανήλθε.

Με τη Γερμανία κύριος στόχος ήταν η αποκατάσταση των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων. Τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα υπολογίζονταν σε 40.000.000 χρυσά φράγκα αλλά το 1929 το ποσό αυτό ήταν σαφώς μειωμένο.

Οι γερμανικές επανορθώσεις προς την Ελλάδα, ήταν ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων και ο Βενιζέλος φερόταν αποφασισμένος να το θίξει, έχοντας ως βάση συζήτησης τις «περικοπές» που υπήρχαν προς όφελος της Γερμανίας στο σχέδιο Young³⁶⁴. Για το θέμα αυτό θα επιζητούσε και την ιταλική στήριξη.

Οι γερμανοί διπλωμάτες πίστευαν ότι η απζέντα των συζητήσεων θα περιελάμβανε μεταξύ άλλων και το ζήτημα του θωρηκτού *Σαλαμής*,³⁶⁵ ενώ ανέμεναν να δοθεί συνέχεια στο αίτημα για δημιουργία γερμανικής τράπεζας στην Ελλάδα. Γνώριζαν ωστόσο, ότι αυτό το τελευταίο ζήτημα προσέκρουε στην άρνηση των γερμανικών τραπεζικών κύκλων να εμπλακούν στην ελληνική οικονομία³⁶⁶.

Η κοινή γνώμη της Γερμανίας μετά την είδηση για το επικείμενο ταξίδι του έλληνα πολιτικού ήταν αμφιταλαντευόμενη. Άλλωστε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα συναισθήματα των γερμανών έναντι των ελλήνων πέρασαν πολλές διακυμάνσεις.

Η γνωστοποίηση στο Βελιγράδι, της σύναψης ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας, κινητοποίησε τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση με αποτέλεσμα την υπογραφή Συμφώνου Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού στις 27 Μαρτίου 1929. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε, Κων/νος Σβολόπουλος, «Η αποκατάσταση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας: ιχνηλάτηση ενός ιστορικού ελιγμού», *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999, 131-166.

³⁶⁴ P.R.O.,G.F.M 33/3384 Pol. Abt.,*Gegenseitige Besuche führender Staatsmänner*, Juni 1929 – März 1934, Αθήνα Ιούλιος 1929.

³⁶⁵ Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος.....* – Εφημερίδα *Εμπρός*, «Θ' αποτύχη ό κ. Βενιζέλος εις Βερολίνον. Τά ναυπηγεῖα Βουλκάν δέν θά παραδώσουν τήν «Σαλαμίνα», μέ δόσεις ἄμα τῇ ἐπανόδῳ του ἐνταῦθα θ' ἀνασχηματισθῇ ἡ κυβέρνησις »

³⁶⁶ Η απροθυμία αυτή δεν ήταν πρωτόγνωρη ήδη από τις αρχές του αιώνα, τα γερμανικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα υπό διαφορετικές όμως συνθήκες ήταν απρόθυμα να επενδύσουν στην Ελλάδα. Βλ. Κων/νος Λούλος,....258-259.

Την περίοδο 1923 - 1924, οι γερμανοί ήταν ακόμη βαθύτατα επηρεασμένοι από τον πόλεμο και θεωρούσαν το Βενιζέλο συνώνυμο του Poincare. Αναγνώριζαν την αξία του ως αντιπάλου, χωρίς όμως αυτό να μειώνει την αντιπάθεια που έτρεφαν στο πρόσωπό του.

Ωστόσο, ο γερμανικός τύπος δεν παρακολουθούσε την πολιτική πορεία του Βενιζέλου, με αποτέλεσμα όταν ανέλαβε ξανά την εξουσία στα 1928 να προκληθεί ταραχή.

Όταν ανακοινώθηκε η πρόθεση του έλληνα πολιτικού να επισκεφθεί το Βερολίνο, οι γερμανοί δημοσιογράφοι, μετά την πρώτη έκπληξη έγραψαν χωρίς μνησικακία μία σειρά εγκωμιαστικών άρθρων, ξεχνώντας τα γεγονότα του πολέμου και παρουσιάζοντας στοιχεία από την προσωπικότητα και το έργο του Βενιζέλου.

Ακόμη και στις πιο ακραίες εφημερίδες, όπως η *Dresden Nachrichten* παραδέχονταν ότι ο Βενιζέλος αν και ήταν ίσως από τους πιο φανατικούς εχθρούς του Reich, ήταν και από τους πλέον ευθείς. Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου απέδωσε στη Γερμανία το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, ενώ επαναλειτούργησε η Γερμανική σχολή.

Οι περισσότερες εφημερίδες αντιμετώπισαν το ταξίδι ως μια προσπάθεια προσέγγισης. Γεγονός που φανερώνουν και οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι τους.³⁶⁷ Την προσέγγιση αυτή την τοποθετούσαν σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο και κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες να την ενισχύσουν.

Ο διευθυντής της εφημερίδας *Vossische Zeitung*, Georg Bernhard, εξέχων μέλος του δημοκρατικού κόμματος και βουλευτής, έγραψε...Ο μάγος Έλλην πολιτικός του οποίου τό όνομα τίς δύο τελευταίες δεκαετίες

³⁶⁷ Εφημερίδα *Tag*, “ Venizelos erklärt: Griechenland wünscht Deutschland’s Hilfe” Ο Βενιζέλος δήλωσε: Η Ελλάδα επιθυμεί τη βοήθεια της Γερμανίας. Εφημερίδα *Manheimer Tageblatt*, “ Venizelos in Berlin. Deutsch-Griechische Annäherung” Ο Βενιζέλος στο Βερολίνο. Γερμανοελληνική προσέγγιση. Ενώ η εφημερίδα *Nürnberger Zeitung* διασκεδάζοντας τους φόβους της γαλλικής *Figaro* έγραψε: *Venizelos flirt mit Deutschland. Ο Βενιζέλος φλερτάρει με τη Γερμανία.*

ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν Ἑλλάδα, βρίσκεται στό Βερολίνο, φιλοξενούμενος τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης. Σέ αὐτήν τήν πράξη δέν βλέπουμε μόνον μία πράξη φιλοφροσύνης ἀλλά καί τήν ἐπιθυμία προσέγγισης τῶν δύο χωρῶν. Ἡ χαλάρωση τῶν ἑλληνογερμανικῶν σχέσεων κατ'ατόν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, ἡ ἐξέλιξις τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καί στίς δύο χώρες καί ἡ νίκη τοῦ μεταπολεμικοῦ πνεύματος, καθιστοῦν ἀναγκαῖα τήν προσέγγισιν.

Το γερμανικό ημιεπίσημο πρακτορεῖο *Deutsch-Diplomatisch Politische Correspondenz* αναφέρθηκε ἐπίσης, τόσο στα πολύπλοκα οικονομικά συμφέροντα τῶν δύο χωρῶν, ὅσο καί στην προσήλωση τῶν γερμανῶν στον ἐλληνικό κλασσικό πολιτισμό.

Μέχρι τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμον οἱ σχέσεις τῶν δύο χωρῶν περιορίζονταν στο πολιτιστικό ἐπίπεδο καί στην ἀντιπροσώπευση μεγάλων γερμανικῶν οἰκῶν στην Ἑλλάδα. Ἀπό τα τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ὅμως, εἶχε ἀρχίσει νά καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος γιὰ περαιτέρω συνεργασίες, οἱ ὁποῖες θά ἐξομάλυναν υφιστάμενες διαφορές καί θά μπορούσαν νά οδηγήσουν καί σε πολιτική προσέγγισιν.

Το ταξίδι τοῦ Βενιζέλου προκάλεσε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον καί τῆς ἐλληνικῆς πλευράς. Ο ἐλληνικός τύπος ἀσχολήθηκε με τὴν πρωτοβουλία αὐτή, με μονόστηλα καί ἐκτακτοὺς ἀπεσταλμένους³⁶⁸. Ἡ μόνη ἐφημερίδα ποὺ ἔδωσε μία διαφορετικὴ διάσταση στην ἐπίσκεψιν αὐτὴ ἦταν ὁ *Ριζοσπάστης*.

Στο φύλλο τῆς 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1929 ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς ἐφημερίδας στο Βερολίνο, μετέδιδε ὅτι γερμανοὶ ἐργάτες, ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν ἀφίξιν τοῦ Βενιζέλου ἀρχισαν τὶς κινητοποιήσεις, διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς λευκῆς τρομοκρατίας στὴν Ἑλλάδα καί τῶν πολεμικῶν προπαρασκευῶν τῆς ἐλληνικῆς μπουρζουαζίας. Οἱ ἐργάτες τοῦ ἐργοστασίου Siemens, τὸ ὁποῖο σκόπευε νά ἐπισκεφθεῖ ὁ Βενιζέλος

³⁶⁸ Ενδεικτικά: Εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλα 30/9/1929 ἕως 3/10/1929, Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* φύλλα 29-30/9/1929, Εφημερίδα *Ἔθνος*, φύλλα 29-30/9/1929.

προγραμματίσαν συγκέντρωση στον εργασιακό τους χώρο με σκοπό να απαιτήσουν την αμνηστία όλων όσων καταδικάστηκαν στην Ελλάδα³⁶⁹ για τα πολιτικά τους φρονήματα³⁷⁰.

Η εφημερίδα επανήλθε την επόμενη μέρα³⁷¹ με δίστηλο πρωτοσέλιδο, όπου αναφερόταν με σκληρούς χαρακτηρισμούς στον έλληνα πρωθυπουργό³⁷².

Αντίθετα η εφημερίδα *Έθνος* κάλυψε την επίσκεψη Βενιζέλου με έκτακτο απεσταλμένο, ο οποίος μετέδιδε με λεπτομέρειες την υποδοχή του έλληνα πρωθυπουργού στο Βερολίνο, τις επαφές που είχε στη γερμανική πρωτεύουσα καθώς και την αντίδραση του γερμανικού τύπου³⁷³.

Απόψεις ελλήνων μετέφερε όμως και η γερμανική εθνικιστική εφημερίδα *Tag* στους αναγνώστες της, όταν αναδημοσίευσε επιστολή του [Θάνου] Πετραλιά³⁷⁴. Σύμφωνα με τον επιστολογράφο ήταν αδιανόητο ο Βενιζέλος να τείνει χείρα φιλίας στους γερμανούς αφού κατά τη διάρκεια του Πολέμου τους κατεδίωξε και δεν δίστασε να τους αποκαλέσει ενώπιον της ελληνικής Βουλής βαρβάρους.

³⁶⁹ Οι διαδηλώσεις αφορούσαν στην ψήφιση του ιδιώνυμου από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου. Επρόκειτο για νόμο « περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας ελευθεριών ». Ψηφίσθηκε και τέθηκε σε ισχύ 25 Ιουλίου 1929.

³⁷⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, « Η κινητοποίησης του Βερολινέζικου προλεταριάτου διά τήν «ύποδοχήν» του Δήμιου Βενιζέλου-Πολέμου καί κατά τής έξασκούμενης τρομοκρατίας εις τήν Ελλάδα. Διαμαρτυρία των εργατών του έργοστασίου SIEMENS », 29 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷¹ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, « Τό προλεταριάτο του Βερολίνου », 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷² Την ίδια στάση τήρησαν και οι αριστερές γερμανικές εφημερίδες, *Welt am Abend*, *Rote Fahne*.

³⁷³ Εφημερίδα *Έθνος*, « Ο Βενιζέλος φθάνει απόψε εις Βερολίνον. Του έτοιμάζεται έπιβλητική ύποδοχή. Αύριον θά συνομιλήση μέ τον Χινδεμπουργκ καί τον Στρέζεμαν » «Ο κ. Παπαδάτος εις Αμβούργον », 29 Σεπτεμβρίου 1929. « Θερμότατη ύποδοχήν εις τον κ. Βενιζέλον έν Βερολίνω. Ο γερμανικός τύπος χαιρετά συμπαθώς τήν άφιξιν του », 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷⁴ Θάνος Πετραλιάς (1881-1953). Γεννήθηκε στην Πάτρα και σπούδασε στην Ελβετία και την Αγγλία. Την περίοδο 1902-1903 εργάστηκε στο παράρτημα της Τράπεζας Αθηνών στα Χανιά όπου γνωρίστηκε με τον Υπάτο Αρμοστή Πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Εκλέχθηκε βουλευτής Αχαΐοήλιδας στα 1910 και 1920 και ακολούθησε το βασιλιά Κων/νο και στις δύο εξορίες του στην Ελβετία (1917-1920) και στην Ιταλία (1922-1923). Βλ. σχετικά στο διαδίκτυο www.el.wikipedia.org.

Ο Βενιζέλος από τη σουίτα του ξενοδοχείου *Kaiser*, έδωσε συνέντευξη στους γερμανούς δημοσιογράφους³⁷⁵, στην οποία τόνισε μεταξύ άλλων ότι μεγάλα οικονομικά συμφέροντα συνέδεαν την Ελλάδα με τη Γερμανία. Μετά τη διάσκεψη της Χάγης όλες οι διαφορές του παρελθόντος ξεχάστηκαν. Νικητές και ηττημένοι του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αντιλήφθηκαν ότι όλοι έπρεπε να συνεργασθούν για την εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης. Κλείνοντας ο έλληνας πρωθυπουργός δήλωσε ότι πάντα εθαύμαζε τον πολιτισμό, και τη ζωτικότητα του μεγάλου γερμανικού έθνους. Ποτέ η Ελλάδα δεν είχε διαφορές με τη Γερμανία. Στον πόλεμο οι δύο χώρες βρέθηκαν αντιμέτωπες μόνον εξαιτίας ιστορικών λόγων.

Στο Βερολίνο το πρόγραμμα του έλληνα πρωθυπουργού περιελάμβανε συνάντηση τόσο με την πολιτική ηγεσία³⁷⁶, όσο και με παράγοντες της οικονομικής ζωής της Γερμανίας.

Τα αποτελέσματα της επίσκεψης αυτής φάνηκαν κυρίως όσον αφορά την υπόθεση της *Siemens*, αλλά και στην περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων.

Το ενδιαφέρον για την ελληνική πολιτική ζωή συνεχίσθηκε, αφού οι γερμανοί θεωρούσαν ότι οτιδήποτε συνέβαινε στα Βαλκάνια αφορούσε ολόκληρη την Ευρώπη. Βέβαια, το ενδιαφέρον δεν ήταν το ίδιο για όλες τις βαλκανικές χώρες³⁷⁷.

Οι εργατικές απεργίες στα τέλη του 1929 και η προεδρική μεταβολή στην Ελλάδα, απασχόλησαν τη γερμανική κοινή γνώμη.

³⁷⁵ Εφημερίδα *Εθνος*, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1929.

³⁷⁶ Ο στρατάρχης Χιντεμπούργκ δεν υποδέχθηκε τον έλληνα πρωθυπουργό στο σταθμό διότι απουσίαζε από τη γερμανική πρωτεύουσα. Ο πρόεδρος της γερμανικής δημοκρατίας είχε τη συνήθεια την ημέρα της ονομαστικής του εορτής (2 Οκτωβρίου) να βρίσκεται μακριά από το Βερολίνο για διάστημα όχι μικρότερο των δέκα ημερών. Ο δε πρωθυπουργός Στρέζεμαν, ήταν σοβαρά άρρωστος. Απεβίωσε λίγο αργότερα.

³⁷⁷ Α.Υ.Ε, *Γερμανία Α* 11 1930, Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή. Δελτίου τύπου, Ιανουάριος 1930.

Ο σοσιαλιστής δημοσιολόγος Hermann Wendel θεωρούσε ότι στην Ελλάδα ο κομμουνισμός έχανε έδαφος, σε αντίθεση με το σοσιαλιστικό κίνημα το οποίο βρίσκονταν σε άνοδο. Σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε στο όργανο του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, Vorwärts, με τίτλο *Griechenland Umbildung. Ein kleines Land im grossen Krieg*, (Ανασχηματισμός στην Ελλάδα. Μιά μικρή χώρα σε μεγάλο πόλεμο), απαριθμούσε τις ζημιές της Ελλάδας από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επισημαίνοντας ότι δεν είχαν ικανοποιηθεί τα αιτήματά της για αποζημίωση παρά στο ελάχιστο³⁷⁸.

Αρκετοί ανταποκριτές εφημερίδων εκτιμούσαν ότι η εσωτερική αναταραχή θα έφερνε αλλαγές και στην εξωτερική πολιτική της χώρας.

Στα χρόνια που ακολούθησαν οι σχέσεις των δύο χωρών αναθερμάνθηκαν ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μέσω και των διμερών συμφωνιών εμπορικού συμψηφισμού (clearing agrreements).

³⁷⁸ Το άρθρο του Wendel δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1930 και ανέφερε ότι η δραχμή είχε υποστεί τέλεια καταστροφή. Ενώ το δημόσιο χρέος είχε ανέλθει στο 40% του κρατικού προϋπολογισμού.

θ) Υπόθεση «Σαλαμίζ»

Μετά το νικηφόρο τέλος των Βαλκανικών πολέμων, η Ελλάδα προχώρησε στην ανασυγκρότηση των στρατιωτικών της δυνάμεων. Το ναυτικό, το οποίο είχε διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο όλη την προηγούμενη εμπόλεμη περίοδο, κρίθηκε σκόπιμο να ενισχυθεί με τρία ακόμη σκάφη. Επρόκειτο ουσιαστικά για δύο παλιά προ δρέδνωτ θωρηκτά, κατασκευής 1908, τα οποία παρέλαβε η Ελλάδα από τις Η.Π.Α., καθώς και για ένα ακόμη θωρηκτό τύπου δρέδνωτ, που παραγγέλθηκε στα ναυπηγεία Vulkan της Γερμανίας. Το θωρηκτό αυτό χωρητικότητας 20.000 τόνων δεν παραλήφθηκε ποτέ από την Ελλάδα καθώς στο ενδιάμεσο διάστημα ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Η κατασκευή του πλοίου αυτού, που ονομάστηκε «Σαλαμίζ» δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και το ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο όταν, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να επισκευάσει το παραχωρηθέν σε αυτήν από τη Γερμανία, θωρηκτό *Goeben*, το οποίο και μετονόμασε σε *Yavuz*³⁷⁹.

Έπειτα από την εξέλιξη αυτή, στο ελληνικό επιτελείο ναυτικού επικράτησε έντονη ανησυχία και ζήτησαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου την άμεση ενίσχυση του στόλου. Τότε επανεμφανίσθηκε το θέμα του *Σαλαμίζ* φέρνοντας παράλληλα στην επιφάνεια έντονους προβληματισμούς σχετικά με τους ναυτικούς εξοπλισμούς της χώρας σε συνδυασμό με την εξέλιξη των διμερών σχέσεων Ελλάδας - Τουρκίας³⁸⁰.

³⁷⁹ Η παραχώρηση έγινε τον Αύγουστο του 1914 και τον ίδιο μήνα η τουρκική κυβέρνηση το μετονόμασε σε *Yavuz*.

³⁸⁰ Νικόλαος Γαζής, «Η σημερινή θέσις τοῦ ζητήματος τοῦ θωρηκτοῦ Σαλαμίζ. Αἱ δυναταὶ καὶ συμφέρουσαι λύσεις. Μία ἔρευνα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ νομικῆς ἀπόψεως », *Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα*, 10 Δεκεμβρίου 1929.

Οι υπέρμαχοι της απόκτησης του θωρηκτού ήταν κυρίως αξιωματικοί του ναυτικού αλλά και πολιτικοί οι οποίοι πρέσβευαν ότι η Ελλάδα έπρεπε να υπερέχει της Τουρκίας σε ναυτικές δυνάμεις.³⁸¹

Σύμφωνα με τις απόψεις αυτών των κύκλων, προκειμένου να παραλάβει η Ελλάδα το *Σαλαμής* και να είναι αξιόμαχο, θα έπρεπε να γίνουν οι αναγκαίες αλλαγές στο σκάφος, διαφορετικά θα ήταν περιττή η αποναυπήγηση του.

Σε μία σύγκριση μαχητικής ισχύος μεταξύ του θωρηκτού *Yanuz* και του *Σαλαμής*, αν γίνονταν όλες οι αναγκαίες επεμβάσεις, θα υπήρχε μία ισορροπία στη μεταξύ τους αναμέτρηση. Και τούτο διότι, αν και το *Yanuz* θα υπερτερούσε λίγο στην ταχύτητα, θα ήταν σε δυσμενέστερη θέση στα ζητήματα της θωράκισης και των βαρέων πυροβόλων. Επομένως, η αποναυπήγηση του *Σαλαμής* κρινόταν αναγκαία³⁸².

Την ίδια στιγμή, η Τουρκία ενίσχυε τις ελληνικές ανησυχίες καθώς παρήγγειλε σε ιταλικά ναυπηγεία 2 αντιτορπιλικά, 2 υποβρύχια και 8 ανθυποβρυχιακά σκάφη. Η απόκτηση των σκαφών αυτών σε συνδυασμό με τη επισκευή του *Yanuz*, έδινε σαφή υπεροχή στο τουρκικό ναυτικό³⁸³.

Οι αλλαγές που θα γίνονταν στο *Σαλαμής* απασχόλησαν πολύ την ελληνική πλευρά, η οποία εκτός των ελλήνων ειδικών ζήτησε τη γνώμη ενός έμπειρου βρεττανού ναυπηγού του Sir Eustace H.T. d' Eyncourt. Στην πρώτη του γνωμάτευση³⁸⁴ ο d' Eyncourt ανέφερε ότι οι αλλαγές που έχουν επισημανθεί από τους έλληνες ειδικούς, τον έβρισκαν σύμφωνο, αλλά και πάλι όσο βελτιωμένο και αν παρουσιαζόταν το πλοίο δεν θα έπανε να είναι κατασκευασμένο προ του πολέμου και να φέρει όλες τις

³⁸¹ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 87.

³⁸² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 37. Γενικόν Επιτελείον Ναυτικού. Απόρρητον. Σύγκρισις Μαχητικής ισχύος. Α' Θωρηκτών "Κιλκίς" και "Λήμνος" και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ» και Β' Θωρηκτού «Σαλαμής» και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ», Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1928.

³⁸³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 27. Αναφορά του υποναυάρχου Γ. Πανά προς το Υπουργείο Ναυτικών, Αθήνα 20 Μαΐου 1929.

³⁸⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 34. Report on proposed improvements to the greek warship "Salamis", London 21st June 1929

αναπόφευκτες φθορές του χρόνου. Στη δεύτερη γνωμάτευση που έγινε μερικές μέρες αργότερα, έχει εμφανώς διαφοροποιήσει τη στάση του καθώς μεσολάβησε μία αναφορά της *Vulkan* στην οποία γίνεται λόγος για τις αλλαγές που προτίθεται να κάνει στο πλοίο. Ο d' Eyncourt είναι σύμφωνος με αυτές, ενώ παράλληλα, συνέχιζε τις δικές του επισημάνσεις. Κλείνοντας αυτή τη δεύτερη γνωμάτευση, κατέληγε στο συμπέρασμα, ότι αν όλα όσα πρότεινε πραγματοποιούνταν, η Ελλάδα θα είχε ένα θωρηκτό εξίσου ικανό με τα σύγχρονα του³⁸⁵.

Στην άλλη όχθη, όσον αφορά τη σκοπιμότητα της αποναυπήγησης του *Σαλαμίν*, βρίσκονταν όλοι όσοι πίστευαν στην ανάγκη προσέγγισης των δύο χωρών, στην απομάκρυνση του πολεμικού κλίματος και της πόλωσης, με προεξέχοντα τον ίδιο τον πρωθυπουργό.

Στο Βενιζέλο, έφθαναν εκτός από τις θετικές εισηγήσεις για την απόκτηση του πλοίου και κάποιες αρνητικές, μεταξύ των οποίων και μία του Α. Κολιαλέξη³⁸⁶. Ο Κολιαλέξης, όπως και ο Βενιζέλος ήταν υπέρ της απόκτησης ενός σύγχρονου και ελαφρύ στόλου³⁸⁷ και διατύπωνε τις αμφιβολίες του για την αναγκαιότητα ενός τόσο μεγάλου και πολυδάπανου πλοίου³⁸⁸.

Η δεύτερη παράμετρος που απασχολούσε την ελληνική κυβέρνηση σε σχέση με την απόκτηση ή μη του πλοίου, ήταν η οικονομική.

³⁸⁵ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.89 / 35. Επιστολή του Sir Eustace H.T. d' Eyncourt προς τον έλληνα ναυτικό ακόλουθο στο Λονδίνο, London, 3rd July 1929.

³⁸⁶ Ανδρέας Κολιαλέξης (1884-1953). Αξιωματικός του ναυτικού. Διετέλεσε δύο φορές αρχηγός του στόλου στα 1926 και 1928. Το 1948 ανέλαβε διευθυντής στην Εταιρεία Υδάτων. Ο Κολιαλέξης, ήταν στα 1924 υποκινητής της ομαδικής παραίτησης των αξιωματικών του ναυτικού και το 1934 συμμετείχε μαζί με τον Πλαστήρα στην οργάνωση πραξικοπήματος υπέρ του Βενιζέλου. Βλ. σχετικά *Πάπυρος Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1964, 8, 687.

³⁸⁷ Την ίδια άποψη με τον έλληνα πρωθυπουργό είχε διατυπώσει και ο βρετανός ομόλογος του Churchill. Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της ελληνοβρετανικής συνεννόησης (1912-1913)», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1987, 87-100.

³⁸⁸ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/ φ.89/ 32. Υπόμνημα περί της ασυμφόρου παραλαβής της *Σαλαμίνος*. Α. Κολιαλέξης προς Ε. Βενιζέλο, Αθήνα 7 Ιουνίου 1929.

Από το 1920 είχε ξεκινήσει εκ μέρους του εργοστασίου της *Vulkan* η διεκδίκηση ποσού ύψους 564.075£ από το ελληνικό δημόσιο. Το ελληνικό γραφείο συμψηφισμού αμφισβήτησε την απαίτηση αυτή, θεωρώντας άκυρη την αρχική σύμβαση και ζητώντας από την εταιρεία την επιστροφή των προκαταβολών ύψους 457.107£. Η υπόθεση έφθασε στο Μικτό Διαιτητικό Ελληνογερμανικό Δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε τη γερμανική πλευρά, κρίνοντας τη σύμβαση έγκυρη και εκτελεστή υπό την αίρεση των τροποποιήσεων που αναφέρονται στις σχετικές πραγματογνωμοσύνες. Έπειτα από την εξέλιξη αυτή, το Υπουργείο Οικονομικών της Ελλάδας αναγνώρισε την απαίτηση της γερμανικής εταιρείας και πίστωσε το γερμανικό γραφείο συμψηφισμού με το αντίστοιχο πόσο σε δραχμές, βάση του προπολεμικού συναλλάγματος 1£= 24,65 δρχ³⁸⁹.

Η γερμανική κυβέρνηση ωστόσο, πριν την αναγνώριση του χρέους από την Ελλάδα, είχε αποσύρει την απαίτηση της *Vulkan* από την συμψηφιστική διαδικασία. Η ελληνική πλευρά όμως, επέμενε στην άποψη ότι η διαφορά ήταν προπολεμική και επομένως υπαγόταν στους συμψηφισμούς.³⁹⁰

Το πλοίο είχε παραγγελθεί στα γερμανικά ναυπηγεία, και αν και δεν είχε παραδοθεί στο ελληνικό ναυτικό, η ελληνική κυβέρνηση χρωστούσε σύμφωνα με την αρχική σύμβαση 566,910£ πλέον τόκου 6%. Το οφειλόμενο ποσό στις 31 Δεκεμβρίου 1928 ανερχόταν σε 1.049.890£. Αυτά τα χρήματα έπρεπε να καταβάλει η ελληνική κυβέρνηση χωρίς να έχει αποναυπηγηθεί το πλοίο ή να έχουν πραγματοποιηθεί μετατροπές.³⁹¹

³⁸⁹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.88 / 41. Σημείωμα των Μ. Τσαμαδού και Κ. Τενεκίδη προς τον Υπουργό Ναυτικών.

³⁹⁰ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.54 / 37. Παναγής Βουρλούμης προς την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, Αθήνα 4 Ιουνίου 1929.

³⁹¹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.88 / 39. Σημείωμα του Περικλή Αργυρόπουλου δια την ΣΑΛΑΜΙΝΑ, Αθήνα 18 Φεβρουαρίου 1929.

Για να αποναυπηγηθεί το *Σαλαμής* έπρεπε σύμφωνα με τους υπολογισμούς της πρεσβείας στο Βερολίνο να καταβληθούν 14.000.000 Μάρκα. Αν επιπλέον ήθελαν να το καταστήσουν αξιόμαχο, θα έπρεπε να καταβάλουν με τους συντηρητικότερους υπολογισμούς επιπλέον 5.000.000 Μάρκα. Υπήρχαν βεβαίως και παράπλευρα έξοδα, όπως αυτά των πυρομαχικών ή της κατασκευής πλωτής δεξαμενής, αναγκαίας για τις επισκευές που θα χρειαζόνταν εν καιρώ το πλοίο³⁹².

Και στις δυο περιπτώσεις το κόστος των εξόδων σκόπευαν να το καλύψουν με τις πολεμικές αποζημιώσεις που θα ελάμβαναν από την Γερμανία κατά τα έτη 1928-1929-1930 και εν μέρει 1931.

Η γερμανική εταιρεία από την πλευρά της είχε προτείνει, είτε την αποναυπήγηση του σκάφους με τις αναγκαίες αλλαγές, είτε να κρατήσει το *Σαλαμής* και να επιστρέψει στην Ελλάδα την αξία των καταβληθέντων χρημάτων σε είδος. Άλλωστε η Ελλάδα μέσω της *Vulkan* θα μπορούσε να προχωρήσει σε παραγγελίες ειδών, η αξία των οποίων θα ήταν ίση με το υπόλοιπο της αξίας του πλοίου και θα καταβάλλονταν μέσω των γερμανικών επανορθώσεων.³⁹³

Ο Υπουργός των Ναυτικών, Περικλής Αργυρόπουλος σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο είχε επισημάνει την ανάγκη να ληφθεί άμεσα μία απόφαση. Όσο έμεναν ανοιχτές όλες οι πιθανότητες δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε κανενός είδους σχεδιασμό στο Υπουργείο ναυτικών, ούτε και να καταλήξουν στον προϋπολογισμό του Υπουργείου. Ο ίδιος εξέφραζε την άποψη ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να κερδίσει σε αυτό το θέμα και η καλύτερη λύση για όλους ήταν ο συμβιβασμός. Άλλωστε έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι σχέσεις με την Τουρκία. Αν μπορούσαν να επιτύχουν αμοβαίο περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών,

³⁹² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 37. Γενικόν Επιτελείον Ναυτικού. Απόρρητον. Σύγκρισις Μαχητικής ισχύος. Α' Θωρηκτών "Κιλκίς" και "Λήμνος" και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ» και Β' Θωρηκτού «Σαλαμής» και ευδρόμου μάχης «Γιαβούζ», Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1928.

³⁹³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.87 / 38. Επιστολή Περικλή Αργυρόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 18 Φεβρουαρίου 1928.

τότε θα ήταν άνευ αντικειμένου οποιαδήποτε συζήτηση περί της απόκτησης του πλοίου. Αν όχι, ίσως θα ήταν καλύτερο να υπάρχει στη γείτονα χώρα, η ανησυχία και ο φόβος από την επικείμενη παραλαβή του *Σαλαμής*.

Χρησιμοποιώντας την απόκτηση του συγκεκριμένου πλοίου ως μοχλό πίεσης, θα μπορούσαν πιθανότατα να πετύχουν από τους τούρκους το ναυτικό αφοπλισμό. Η συμφωνία αυτή θα συνεπαγόταν τη θυσία των «*Λήμνος*», «*Κιλκίς*» και «*Σαλαμής*» από ελληνικής πλευράς και του «*Γιαβούζ*» από τουρκικής, διαφορετικά ήταν πολύ πιθανόν οι τούρκοι να ζητούσαν ως αντάλλαγμα τον παροπλισμό του «*Αβέρωφ*». Επιπλέον, δεν θα συμφωνούσαν στον περιορισμό του στόλου των υποβρυχίων τους.

Εν κατακλείδι, ο Αργυρόπουλος θεωρούσε ότι το ζήτημα *Σαλαμής* έδινε μια πολύ καλή ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να δρομολογήσει τους πολιτικούς της στόχους σε σχέση με την Τουρκία και τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς.³⁹⁴

Στο ζήτημα της απόκτησης του πλοίου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση της αγγλικής κυβέρνησης. Ήδη από το 1914 οι βρετανοί υποστήριζαν την άποψη ότι ένας στόλος αποτελούμενος από ελαφριά και ταχύπλοα σκάφη ήταν η ιδανική λύση για το ελληνικό ναυτικό, αφού μόνον έτσι θα μπορούσε να υπερασπίσει με επιτυχία τα διάσπαρτα στο Αιγαίο νησιά του και την εκτεταμένη ακτογραμμή της χώρας. Όταν όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η παραγγελία για την κατασκευή νέων πλοίων δόθηκε από την ελληνική κυβέρνηση σε ιταλικά ναυπηγεία, η βρεττανική αναθεώρησαν τις απόψεις τους και πίεσαν τον Βενιζέλο να πάρει το *Σαλαμής*, με σκοπό να ανατεθεί ο εξοπλισμός του θωρηκτού στην αγγλικών συμφερόντων εταιρεία *Vickers*.³⁹⁵

³⁹⁴ όπ. π. υποσ. 307.

³⁹⁵ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 212.

Στις 6 Νοεμβρίου 1929 σε συνεδρίαση που πραγματοποιήθηκε παρουσία του πρωθυπουργού και στη οποία συμμετείχε εκτός των ανωτέρων στελεχών του Υπουργείου Ναυτικών και της ηγεσίας του και ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, αποφασίσθηκε να μην παραληφθεί το θωρηκτό *Σαλαμής* και το ποσό που προοριζόταν γι'αυτό τον σκοπό να διατεθεί στην ενίσχυση του ελαφρού στόλου και των αεροπορικών δυνάμεων.³⁹⁶

³⁹⁶ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.90 / 4. Πρακτικόν Συνεδριάσεως 6^{ης} Νοεμβρίου 1929.

V. Ο ρόλος της οικονομίας στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων

α) Οι ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις τη δεκαετία 1920 - 1930

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάγκη ανασυγκρότησης των εμπλεκομένων χωρών δημιούργησε παγκοσμίως μεγάλη ζήτηση κεφαλαίων, η οποία ήταν αδύνατον να καλυφθεί μόνον από εγχώριους πόρους. Οι οικονομικές δυνατότητες των χωρών που παραδοσιακά αποκαλούνταν Μεγάλες Δυνάμεις είχαν διαφοροποιηθεί. Οι Η.Π.Α είχαν αποκτήσει σημαίνοντα ρόλο, ενώ Αγγλία και Γαλλία παρουσιάζονταν αποδυναμωμένες, με την τελευταία να βρίσκεται σε χειρότερη θέση καθώς οι γαλλικές επενδύσεις στη Ρωσία χάθηκαν μετά την Οκτωβριανή επανάσταση, μειώνοντας το σύνολο των επενδύσεων της χώρας στο εξωτερικό κατά 50%.³⁹⁷ Η απώλεια της ρωσικής αγοράς ως τόπου προορισμού του ξένου κεφαλαίου, έδρασε προς όφελος των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς εκεί βρισκόταν πλέον πρόσφορο έδαφος για επενδύσεις.³⁹⁸

Η Ελλάδα που προέκυψε μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ήταν διαφορετική. Αν μάλιστα αξιοποιούσε τις δυνατότητές της και ανέπτυξε το συγκοινωνιακό της δίκτυο, θα είχε καλύτερη συνεργασία με τα υπόλοιπα κράτη. Ταυτόχρονα, κατά τη γνώμη των γερμανών, έπρεπε να γίνει αντιληπτή και από τους Έλληνες, η ανάγκη αλλαγής της

³⁹⁷ *The Problem of International Investment*, Royal Institute of International Affairs, London 1937, 123-126.

³⁹⁸ Alice Teichova, *An Economic background to Munich: International business and Czechoslovakia 1918-1938*, Cambridge 1974, 377-378.

συνθήκης των Βερσαλλιών, καθώς η εξόντωση της Γερμανίας δεν ήταν προς όφελός τους.³⁹⁹

Μέχρι εκείνη τη στιγμή για τους Έλληνες, η συνθήκη των Βερσαλλιών δεν είχε άλλη βαρύτητα, πέρα του ότι τερμάτισε ένα μεγάλο πόλεμο. Ο εθνικός διχασμός και η πόλωση που επικρατούσε, δεν επέτρεπε στον πολιτικό κόσμο της χώρας αλλά και στον απλό Έλληνα πολίτη να συνειδητοποιήσει ότι η διάλυση μιάς μεγάλης δύναμης στο κέντρο της Ευρώπης, προς όφελος κυρίως της Γαλλίας, σε συνδυασμό με την επικράτηση της επανάστασης στη Ρωσία, αποσταθεροποιούσε την πολιτική κατάσταση της γηραιάς ηπείρου ενώ για την Ελλάδα ειδικότερα σήμαινε την καθιέρωση σχεδόν μονοπωλιακών σχέσεων με τις δυνάμεις της Αντάντ. Η συνθήκη των Σεβρών (1920) και αργότερα της Λωζάννης (1923) ήταν εκείνες που απασχόλησαν κατά κύριο λόγο τους Έλληνες, αφού άπτονταν των εθνικών θεμάτων.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εκτός της Γερμανίας, η Μεγάλη Βρετανία ήταν εκείνη που διαπίστωνε ότι οι όροι των Βερσαλλιών ήταν ακραίοι και δεν βοηθούσαν ούτε τα βρετανικά συμφέροντα, αλλά ούτε και τη διατήρηση των ισορροπιών στην Ευρώπη. Η Γαλλία από την άλλη πλευρά ήταν ίσως η μόνη απόλυτα ικανοποιημένη και ευνοημένη από την υπογραφή της συνθήκης.

Ο πόλεμος είχε τελειώσει και οι πληγές, όπως ανέφερε σε άρθρο του, ο von Rechenberg⁴⁰⁰ έπρεπε να επουλωθούν από όλες τις πλευρές. Ο καταλληλότερος τρόπος για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν η ανασύσταση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των χωρών.

Η Ελλάδα εντός μιάς δεκαπενταετίας είχε συμμετοχή σε τρεις πολέμους. Το κόστος τους για την οικονομία της ανήλθε περίπου σε

³⁹⁹ Bernhard Fuhr v. Rechenberg, in *Hellas*, “*Deutsch-griechische Wirtschaftsinteressen*”, Jahrgang 1, Numm.1, März/April 1921, 15.

⁴⁰⁰ Bernhard Fehr von Rechenberg, Διευθυντής του εμπορικού γραφείου του Υπουργείου Εξωτερικών στο Αμβούργο.

200.000.000 στερλίνες, ποσό το οποίο καλύφθηκε κατά τα 4/5 από ιδίους πόρους ενώ το υπόλοιπο 1/5 από εξωτερικά δάνεια. Ταυτόχρονα, η δραχμή έχασε το 94% της αξίας της, ως αποτέλεσμα των συνεχόμενων εκδόσεων χαρτονομίσματος. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο η οικονομία μιάς χώρας, που ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε πριν την Μικρασιατική καταστροφή τα 2.700.000 κατοίκους, ενώ στα 1923 ανήλθε σε 5.800.000,⁴⁰¹ να δεχθεί ισχυρότατο πλήγμα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να βρεί οικονομική στήριξη σε κεφαλαιούχους του εξωτερικού. Για το λόγο αυτό, ο Γεώργιος Μπαλτατζής πρότεινε στον Αντώνη Καρτάλη⁴⁰² την πρόσληψη στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου, ενός ειδικού συμβούλου προκειμένου να βοηθήσει στην ενίσχυση των αγγλοελληνικών εμπορικών σχέσεων. Ο πλέον κατάλληλος για τη θέση αυτή θεωρήθηκε ο Μακ Κέη, ο οποίος είχε την αντίστοιχη θέση στη γερμανική πρεσβεία στο Λονδίνο.⁴⁰³

Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης στην προσπάθεια του να προσελκύσει το αγγλικό κεφάλαιο τόνιζε την ανάγκη να δοθεί διαβεβαίωση στην αγγλική κυβέρνηση, ότι μέρος τουλάχιστον του δανείου που θα δοθεί στην Ελλάδα θα χρησιμοποιηθεί για την αγορά αγγλικών προϊόντων. Θεωρούσε δε, ότι θα ήταν καλύτερο να οριοθετηθεί το ποσό που θα διατίθονταν καθώς και το είδος των προϊόντων καθώς έτσι θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν περισσότερα προϊόντα από τις αγγλικές αποικίες⁴⁰⁴.

⁴⁰¹ Π. Βουρλούμης, « Το οικονομικόν μέλλον της Ελλάδος», *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ. Γ, Μάρτιος 1928, 123-128.

⁴⁰² Αντώνης Καρτάλης (1867-1923). Έλληνας πολιτικός, ο οποίος ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία με το κόμμα του Κ. Θεοτόκη. Χρημάτισε το 1921 Υπουργός Περιθάλψεως στην κυβέρνηση Δ. Γούναρη. Βλέπε σχετικά, *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό*, Αθήνα 1931, τομ.7, 343.

⁴⁰³ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμριανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴⁰⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Συλλογή Δαμριανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

Ένα μήνα αργότερα, ο Γ. Πρωτοπαπαδάκης σε αναφορά του προς τον Πρωθυπουργό σημείωνε ότι οι εισαγωγές της χώρας μας από την Αγγλία ανέρχονταν το 1919 σε 400.000.000 δρχ. Ο ίδιος θεωρούσε ότι ο προϋπολογισμός της χώρας μπορούσε να αντέξει αγγλικές εισαγωγές ύψους μόλις 8.000.000 δρχ και αν συμπεριλαμβανόταν και το εισαγόμενο σιτάρι από τις αποικίες το ποσό θα μπορούσε να φτάσει τα 10.000.000 δρχ.⁴⁰⁵

Το αναγκαίο ταξίδι των Γ. Μπαλτατζή και Δ. Γούναρη στην Ευρώπη⁴⁰⁶ εξασφάλισε την έγκριση δανείου από την Αγγλία στην Ελλάδα ύψους 15 εκ.£. Από αυτά τα 5,5 εκ. θα πήγαιναν στην Εθνική Τράπεζα για τη μείωση του ελληνικού χρέους προς την Αγγλία και τα υπόλοιπα για αγορές εμπορικών προϊόντων από την Αγγλία.

Στον ελληνικό τύπο η εξέλιξη αυτή εμφανίσθηκε ως επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία ήλπιζε ότι θα έρχονταν ευνοϊκότερες μέρες για την αγορά, προκειμένου να εξασφαλισθούν μεγαλύτερα ποσά δανείων. Το δάνειο από την Αγγλία θα είχε επιτόκιο 8% με κρατικές εγγυήσεις και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανών διπλωματών, το γεγονός αυτό από μόνο του έδειχνε, ότι η συμφωνία που πέτυχε ο Γούναρης δεν ήταν συμφέρουσα για το ελληνικό κράτος.

Την ίδια χρονική περίοδο το ελληνογερμανικό εμπόριο σύμφωνα με τα στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας, παρουσίαζε κάμψη⁴⁰⁷.

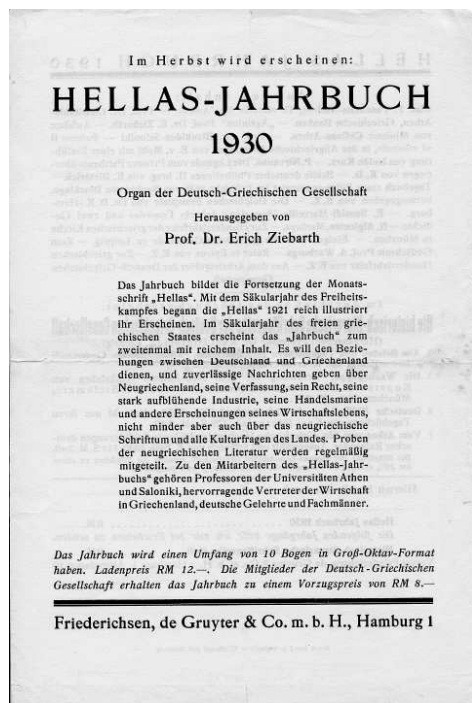
Η ανάπτυξη των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας - Γερμανίας απασχόλησε πολύ ένα ευρύτερο φάσμα ενδιαφερομένων. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και το περιοδικό "Hellas", στο οποίο συναντάμε μεγάλο αριθμό άρθρων άλλων

⁴⁰⁵ I.A.M.M, *Συλλογή Δαμριανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴⁰⁶ BArchB, R901/43956, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland 1922*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1922

⁴⁰⁷ BArchB, R901/41078, *Handelsvertragverhältnis Griechenland-Deutschland 1920-1935*, Αναφορά, Βερολίνο 27 Οκτωβρίου 1921.

υπογεγραμμένων και άλλων όχι, στα οποία γίνεται λεπτομερής αναφορά στην οικονομική κατάσταση της Ελλάδας καθώς και στις ανάγκες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας.

408

Το περιοδικό εκδόθηκε αρχικά με τον τίτλο *Hellas* στο Αμβούργο από το γερμανοελληνικό σύνδεσμο και εκδότη το Δημήτριο Τσάκα. Για το διάστημα 1924 - 1925 εκδόθηκε στο Μόναχο και έπειτα ξανά στο Αμβούργο. Από το 1928 το περιοδικό μετονομάστηκε σε *Hellas Jahrbuch* και εκδιδόταν από τον ελληνογερμανικό σύνδεσμο Αθηνών και Θεσσαλονίκης με εκδότη τον αρχαιολόγο Erich Ziebarth. Το *Hellas* εκδιδόταν μηνιαία ενώ το *Hellas Jahrbuch* δεν εκδιδόταν τακτικά. Ήταν έκδοση επιστημονική και ως όργανο των συνδέσμων σκόπευε στη βελτίωση και εξέλιξη των διμερών σχέσεων⁴⁰⁹.

Ένα από τα πρώτα άρθρα του περιοδικού που αφορούσαν στην ανάπτυξη των διμερών οικονομικών σχέσεων δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος του, με συντάκτη το διευθυντή του εμπορικού γραφείου του

⁴⁰⁸ Διαφημιστικό φυλλάδιο για το περιοδικό *Hellas Jahrbuch*. I.A.M.M., *Αρχείο Λαμινανού Κυριαζή*, Αρ. Εισ. 537

⁴⁰⁹ Georgios Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987, 504-505, 514-515.

Υπουργείου Εξωτερικών στο Αμβούργο, Bernhard Fehr.v.Rechenberg. Στο άρθρο του ο von Rechenberg διαπίστωνε το έλλειμμα στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας, γεγονός το οποίο απέδιδε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα, αναγνώριζε ότι σε υψηλό επίπεδο πολιτικής εξουσίας δεν υπήρχε επαφή μεταξύ των δύο χωρών και τόνιζε ότι η επαναπροσέγγιση θα ερχόταν και πάλι μέσω του εμπορίου. Αυτή άλλωστε ήταν και η προσπάθεια η οποία θα καταβαλόταν αργότερα ανάμεσα στον οικονομικό κόσμο της Γερμανίας και της Γαλλίας προκειμένου να βρεθεί λύση στο ζήτημα των αποζημιώσεων και της κατάληψης της περιοχής του Ruhr.⁴¹⁰ Το ερώτημα που έθετε ο γερμανός αξιωματούχος στο άρθρο αυτό, ήταν ουσιαστικό και απασχολούσε και τις δύο πλευρές, αφού έπρεπε να βρεθεί ο τρόπος ώστε να υπάρξει ένα ισχυρό και διαρκές ενδιαφέρον μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.⁴¹¹ Παράλληλα, εκφράσθηκε για πρώτη φορά από επίσημα γερμανικά χείλη το ενδιαφέρον τους για την ανάπτυξη των συγκοινωνιών στην Ελλάδα⁴¹², ενός τομέα στον οποίο θα δραστηριοποιηθούν έντονα τα επόμενα χρόνια, καθώς σε άρθρο του ίδιου περιοδικού με τίτλο *Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen*⁴¹³ (Γερμανο- ελληνικές οικονομικές σχέσεις) είχε γίνει λόγος για τη γεωστρατηγική σημασία της Ελλάδας και τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης που της προσφέρονταν μέσω αυτής. Ταυτόχρονα, γνωστοποιήθηκε ό,τι ο *Σύνδεσμος Εξωτερικού Εμπορίου του Βερολίνου*, έστειλε αντιπρόσωπό του στην Ελλάδα, προκειμένου να διερευνήσει τις οικονομικές συνθήκες της χώρας, καθώς και αν υφίστατο ένας κύκλος ενδιαφερομένων για ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με

⁴¹⁰ Marshall Lee – Wolfgang Michalka, *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?* Hamburg 1987, 35-37

⁴¹¹ Τα χρόνια αυτά η Γερμανία προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις πιέσεις των γάλλων και των άγγλων και προσέβλεπε στη Σοβιετική Ένωση ως την χώρα που θα της έδινε οικονομικές και πολιτικές δυνατότητες. Βλ. σχετικά Kurt Rosenbaum, *Community of fate. German-Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, New York 1965.

⁴¹² Συνδικάτο γερμανικών οίκων και η τουρκική κυβέρνηση είχαν υπογράψει σύμβαση για την προμήθεια σιδηροδρομικού υλικού. Στο συνδικάτο μετείχαν οι Krupp, Wolf, Hensel & Julius Berger.

⁴¹³ “Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas*, Nr.2 1921, München 27 Mai 1921.

τη Γερμανία. Οι πρώτες διαπιστώσεις ανέφεραν ότι η οικονομία της Ελλάδας δεν επλήγη τόσο, όσο άλλων χωρών της Αντάντ, αν και υπήρχε μια κρίση στο εμπόριο καθώς πολλά προϊόντα βρίσκονταν στοιβαγμένα σε αποθήκες. Κύριο μέλημα και των δύο πλευρών έπρεπε να είναι η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης μεταξύ των συναλασσόμενων.

Η Ελλάδα ανέκαθεν αποτελούσε μία καλή αγορά για την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων⁴¹⁴. Δεν ήταν άλλωστε τυχαίο το γεγονός ό,τι η Μεγάλη Βρετανία είχε ήδη διοργανώσει το 1919 έκθεση βιομηχανικών προϊόντων στην Αθήνα. Σύμφωνα δε με το γάλλο εμπορικό ακόλουθο στην Ελλάδα, η γερμανική ακτοπλοϊκή εταιρεία Deutsche – Levante Linie, επαναλειτούργησε τη γραμμή προς Ελλάδα στα 1924 με κύριο στόχο την κάλυψη των αναγκών μεταφοράς των προϊόντων⁴¹⁵.

Στην πραγματικότητα ήδη από τα μέσα του 1920 είχαν ξεκινήσει δύο γραμμές από το λιμάνι της Βρέμης προς το νότο. Η μία εξ αυτών έπιανε και στα λιμάνια του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Ενώ από το Μάιο του 1921 υπήρχαν κάθε 15 ημέρες 3 δρομολόγια με ελληνικούς προορισμούς⁴¹⁶.

Την ίδια περίοδο πολλοί από τους γερμανούς βιομηχάνους⁴¹⁷ δεν δίστασαν να δημιουργήσουν υποκαταστήματα ή αντιπροσωπείες στην Ελλάδα, αν και τέτοιου είδους κινήσεις δεν ήταν απόλυτα ασφαλείς. Η τοποθέτηση κεφαλαίων σε μία αναπτυσσόμενη βιομηχανικά οικονομία

⁴¹⁴ Σύμφωνα με τον πίνακα εισαγωγής εμπορευμάτων στα τέλη του 1930, η Ελλάδα εισήγαγε από τη Γερμανία μεγάλες ποσότητες χημικών λιπασμάτων, μηχανημάτων, και άλλων ειδών σιδηρουργίας ενώ εξήγαγε μαγνήσιο, καπνό, αιθέρια έλαια κ.α. I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.73/49. – Γερμανοελληνικός βιομηχανικός και εμπορικός οδηγός. Ελληνική έκδοσις, Berlin 1934.

⁴¹⁵ Στο αρχείο Αγγελίδη, παραγγελιοδόχου από το Ναύπλιο, σώζονται πολλά έγγραφα διεκπεραίωσης παραγγελιών μέσω των ακτοπλοϊκών δρομολογίων Ελλάδας - Γερμανίας. I.A.M.M, *Αρχείο Αγγελίδη*, Αρ. Εισ. 671.

⁴¹⁶ Reinhold Thiel, *Argo – Reederei und Atlas Levante-Linie. 100 Jahre Bremische Seeschifahrt*, Bremen 1994, 48-49.

⁴¹⁷ J. Saillens, « Η Γαλλία εν τη ελληνική αγορά », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ.ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 128-130. Στο άρθρο του αυτό ο γάλλος εμπορικός ακόλουθος αναφέρει ότι οι γερμανοί βιομήχανοι γνωρίζουν καλά να λαμβάνουν μέρος στις δημοπρασίες έργων και να παίρνουν προμήθειες.

της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, χωρίς να έχει προηγουμένως εκχωρηθεί μονοπώλιο ή δασμολογικές ελαφρύνσεις, έκρυβε κινδύνους⁴¹⁸.

Η ελληνική κυβέρνηση που είχε προκύψει από την επανάσταση του 1922 προσπαθούσε να βρεί λύσεις στα οικονομικά προβλήματα της χώρας και παράλληλα αρκετοί ξένοι επιχειρηματικοί όμιλοι αναλάμβαναν δημόσια έργα.

Ο σύνδεσμος γερμανών βιομηχάνων αν και μέχρι το 1922 δεν είχε ασχοληθεί ιδιαίτερα με την πιθανότητα επενδύσεων στην Ελλάδα⁴¹⁹, εκδήλωσε ενδιαφέρον για τη συμμετοχή του γερμανικού κεφαλαίου σε μεγάλα έργα υποδομής στον ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα σε αυτά, το Λιμάνι του Πειραιά, η Ηλεκτροδότηση των Χανίων, καθώς και η ανάπτυξη της χρήσης υδροηλεκτρικής ενέργειας. Όσο αυτά τα έργα βρίσκονταν στο προπαρασκευαστικό στάδιο, η γερμανική πρεσβεία στη Αθήνα υποσχέθηκε να ενημερώνει το σύνδεσμο μέσω του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών.

Το ζήτημα όμως της συμμετοχής της γερμανικής βιομηχανίας σε τέτοια εγχειρήματα ήθελε μεγάλη προσοχή. Αρχικά, οι γερμανικές επιχειρήσεις έπρεπε να ξεπεράσουν τους φόβους τους έναντι της ελληνικής αγοράς και να συμμετέχουν στις προκηρύξεις των διαγωνισμών. Έπειτα, οι εταιρείες που θα εκδήλωναν ενδιαφέρον από γερμανικής πλευράς, έπρεπε να έχουν ως βασικό μέλημά τους την παρουσίαση των τεχνικών επιτευγμάτων της Γερμανίας, την εφαρμογή τους στην Ελλάδα, και το πλέον ουσιαστικό, να λαμβάνουν μέρος στους διαγωνισμούς έχοντας εξασφαλίσει τουλάχιστον μέρος της χρηματοδότησης των έργων από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Ειδικά, το τελευταίο ήταν ιδιαίτερος σημαντικό, καθώς ούτε η κατάσταση στην

⁴¹⁸ Στάθης Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 2004, 70-71. – Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 311.

⁴¹⁹ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας προς το Σύνδεσμο Γερμανών Βιομηχάνων, Αθήνα 11 Ιουλίου 1923.

Ελλάδα ήταν ξεκάθαρη, ώστε να επενδύσει το γερμανικό κεφάλαιο, αλλά ούτε και η γερμανική οικονομία άντεχε αυτή τη χρονική περίοδο ριψοκίνδυνες επενδύσεις κεφαλαίου στο εξωτερικό⁴²⁰.

Το ενδιαφέρον των γερμανών βιομηχάνων για την Ελλάδα ήταν συνεχές. Γνώριζαν ότι ο κύριος λόγος της μη συμμετοχής τους στην ανάληψη μεγάλων έργων ήταν η αδυναμία χρηματοδότησής τους. Για να βελτιωθεί η κατάσταση πρότειναν να δημιουργηθεί μεταξύ των ελληνικών και των γερμανικών βιομηχανικών κύκλων μία μόνιμη «σύνδεση», μία *Εταιρία Μελέτης (Studiengesellschaft)*. Η εταιρεία αυτή θα είχε μικρό κεφάλαιο ενώ σκοπός της θα ήταν ο εντοπισμός έργων τα οποία θα ενδιέφεραν τη γερμανική πλευρά. Επίσης θα έπρεπε έγκαιρα να φροντίζει με ή χωρίς άλλη βοήθεια, για τη χρηματοδότησή τους και εν τέλει την ανάληψή τους. Ωστόσο, σύμφωνα με τα προσχέδια για τη χρηματοδότηση αυτού του σχεδίου, που βρέθηκαν στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, «...*Η αλήθεια είναι ότι πολιτικά δεν έχουμε κανένα ενδιαφέρον να βοηθήσουμε την οικονομική ενδυνάμωση της Ελλάδας. Όμως θα ήταν λάθος να αφήσουμε ανεκμετάλλευτες καθαρά οικονομικές ευκαιρίες επηρεασμένοι από την πολιτική*».⁴²¹

Από τα όσα είχαν γίνει γνωστά, το σημαντικότερο υπό εξέλιξη έργο ήταν αυτό του λιμανιού στον Πειραιά. Η γερμανική διπλωματία προσπαθούσε να μάθει λεπτομέρειες προκειμένου να κατατεθεί εγκαίρως η γερμανική πρόταση. Αυτό που πιθανότατα θα γινόταν αποδεκτό, σύμφωνα με τους γερμανούς, ήταν η δημιουργία μιάς ελληνικής επιχείρησης, η οποία θα χρησιμοποιούσε τη γερμανική τεχνογνωσία.

⁴²⁰ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικού Υπουργείου Οικονομικών προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 20 Ιουνίου 1924.

⁴²¹ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Σημειώσεις για τη χρηματοδότηση των γερμανικών βιομηχανικών σχεδίων στην Ελλάδα, Βερολίνο 20 Οκτωβρίου 1926.

Ο ηλεκτροφωτισμός των Χανίων ήταν ένα ακόμη έργο, το οποίο θα δούμε πως εξελίχθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

Ένα εξίσου σημαντικό εγχείρημα ήταν η ανοικοδόμηση της Αθήνας. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονταν και η καλύτερη ηλεκτροδότηση της πόλης, η οποία μετά την έλευση των προσφύγων είχε επεκταθεί.

Οι σκέψεις των ελλήνων ιθυνόντων αφορούσαν τόσο στη χρήση ηλεκτρισμού στη σιδηροδρομική γραμμή Αθήνα - Κηφισιά, όσο και στη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος για επαγγελματικούς σκοπούς. Στην ουσία αφορούσε στην επέκταση της ήδη υπάρχουσας εγκατάστασης ηλεκτρισμού αλλά και στην κατασκευή υδροηλεκτρικών έργων. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, επρόκειτο για την αξιοποίηση των νερών του ποταμού Βόδα μεταξύ Βοδενών και Βλάδοβου. Η εκχώρηση βρισκόταν στο στάδιο της προκήρυξης διεθνούς διαγωνισμού με εκδήλωση ενδιαφέροντος από ελληνοαγγλικό όμιλο, ο οποίος υπό προϋποθέσεις θα έδινε κάποιες εργολαβίες σε γερμανικές εταιρείες.

Ένα ακόμη σημαντικό σχέδιο, εφόσον υλοποιούνταν, θα ήταν και η προσπάθεια ηλεκτροδότησης της παλιάς Ελλάδας. Από τις πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει η γερμανική πρεσβεία, το έργο αυτό θα δίνονταν εξ ολοκλήρου ή τμηματικά σε επιχειρήσεις γερμανικών συμφερόντων.

β) Η ρύθμιση του δασμολογίου μεταξύ Ελλάδας - Γερμανίας.

Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας τη δεκαετία του 1920 αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς και για τις δυο χώρες, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη ρευστή πολιτική κατάσταση⁴²².

Το κύριο πρόβλημα στις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών ήταν το δασμολόγιο. Η Γερμανία σύμφωνα με το άρθρο 267 της Συνθήκης των Βερσαλλιών είχε υποχρεωθεί μονομερώς και άνευ ανταλλάγματος να παρέχει σε όλους τους συμμάχους-συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας - τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους για μία πενταετία. Τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών από την εφαρμογή του άρθρου αυτού, ήταν σημαντικά, καθώς το 1913 η Γερμανία κατείχε στο σύνολο των ελληνικών εισαγωγών το 7,48%, ενώ το 1920 το ποσοστό αυτό είχε φτάσει μόλις το 1,22%. Η βασική αιτία αυτής της υποχώρησης ήταν τόσο το δασμολόγιο, όσο και το γεγονός ότι πολλά γερμανικά προϊόντα έφθαναν στην Ελλάδα μέσω τρίτων χωρών. Παράλληλα, το 1913 το γερμανικό μερίδιο στις ελληνικές εξαγωγές ανερχόταν σε 10,25%, ενώ στα 1920 στο 8,54%. Για το λόγο αυτό η ελληνική πλευρά είχε προτείνει έστω μιά προσωρινή διευθέτηση του ζητήματος του δασμολογίου καθώς και οι αναφορές που έφθαναν από την ελληνική διπλωματική αποστολή στο Βερολίνο έκαναν λόγο για την άρνηση πολλών γερμανικών εργοστασίων να παραδώσουν έτοιμες παραγγελίες για την Ελλάδα, όταν πληροφορήθηκαν την εφαρμογή τελωνειακού δασμού ύψους 50% επί των εισαγομένων στην Ελλάδα,

⁴²² Erich Eiswaldt, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928.

γερμανικών προϊόντων.⁴²³ Ταυτόχρονα η ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο είχε φροντίσει να επιτραπεί η εισαγωγή στη Γερμανία σταφίδων, σύκων, σουλτανίνας και αμυγδάλων χωρίς περιορισμούς στις ποσότητες τουλάχιστον έως τα τέλη του 1922⁴²⁴.

Για την ελληνική πλευρά, η εφαρμογή συμβατικού δασμολογίου στα προϊόντα γερμανικής προέλευσης δεν ήταν συμφέρουσα αφού δεν υπήρχε αντιστάθμισμα στις εισαγωγές ελληνικών προϊόντων στη Γερμανία, εξαιτίας της πτώσεως του μάρκου. Παράλληλα, η σύναψη μιάς οικονομικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών στις αρχές του 1923, θα ήταν επωφελής μόνον για τη Γερμανία, αφού μια οποιαδήποτε δασμολογική εύνοια στα ελληνικά προϊόντα θα επεκτεινόταν λόγω της συνθήκης των Βερσαλλιών και στις άλλες χώρες με παρόμοια προϊόντα.

Το Βιομηχανικό Επιμελητήριο της Αθήνας σε σχετική αναφορά του προς το Υπουργείο Οικονομικών είχε τονίσει ότι τέτοιου είδους διευθετήσεις δεν ήταν κατάλληλες για κράτη υπό ειδικές οικονομικές συνθήκες όπως η Ελλάδα ή κράτη βιομηχανικά ισχυρά, όπως η Γερμανία⁴²⁵.

Σε άρθρο όμως που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Hellas* από τη συντακτική του ομάδα, υποστηρίζεται η άποψη, ότι θα έπρεπε για το συμφέρον της ελληνικής οικονομίας να εφαρμοσθεί η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους προς τη Γερμανία, όπως έπραξαν οι Η.Π.Α και η Μεγ. Βρετανία.⁴²⁶ Ο Γ. Πρωτοπαπαδάκης είχε εισηγηθεί κάτι ανάλογο δύο χρόνια νωρίτερα όταν σε μία προσπάθεια βελτίωσης των σχέσεων

⁴²³ I.A.M.M., *Συλλογή Διαμανού Κυριαζή. Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ.146.

⁴²⁴ Α.Υ.Ε., Φακ. 28, υποφάκελος 3. *Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία*. Περικλής Νούλης προς Υπουργείο Εξωτερικών Αύγουστος 1921.

⁴²⁵ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές συμβάσεις – Γερμανία*, 1925 Δ/115/5.

⁴²⁶ “Ein griechische Stimme über die griechisch-deutschen Handelsbeziehungen”, *Hellas*, Jahrgang 4, (1924) Nummer 4, Seite 36.

είχε προτείνει να ισχύσει και για ορισμένα γερμανικά προϊόντα η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους.⁴²⁷

Για την αντιμετώπιση των ζητημάτων αυτών στις 3 Ιουλίου 1924, η Ελλάδα σύναψε με τη Γερμανία προσωρινή συμφωνία η οποία περιείχε τη ρήτρα υπό όρους και περιορισμούς για ορισμένα γερμανικά προϊόντα, ενώ και από τη γερμανική πλευρά έγιναν σημαντικές παραχωρήσεις για δύο σημαντικά ελληνικά εξαγωγικά αγαθά, τον καπνό και τα κρασιά.⁴²⁸ Τα δασμολογικά θέματα συνέχισαν να απασχολούν και τις δυο πλευρές, οι οποίες τελικά στις 25 Μαρτίου του 1928 υπέγραψαν εμπορική σύμβαση με την οποία διευθετούσαν ακανθώδη δασμολογικά ζητήματα για σημαντικά εξαγωγικά προϊόντα τους. Συγκεκριμένα, μειώθηκε τόσο ο δασμός επί της κορινθιακής σταφίδας από 16 μάρκα σε 6 μάρκα τα 100 χιλιόγραμμα, όσο και ο εισαγωγικός δασμός επί της ανιλίνης.

Εκτός του δασμολογικού ζητήματος τα θέματα που ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και για τις δύο χώρες αφορούσαν στην ελεύθερη διακίνηση των γερμανικών εμπορευμάτων στη Θεσσαλονίκη, στην επαναλειτουργία εργοστασίων καθώς και στη διευθέτηση ζητημάτων παραμονής των γερμανών υπηκόων στην Ελλάδα και της διαχείρισης των περιουσιών τους⁴²⁹.

⁴²⁷ BArchB, R901/43956, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland 1922*, Γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23 Μαρτίου 1922.

⁴²⁸ Κ. Παπαγιάννης, «Η ελληνογερμανική σύμβασις», *Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα*, 7 Δεκεμβρίου 1924.

⁴²⁹ Τον Μάρτιο του 1928 κατά την υπογραφή της ελληνογερμανικής εμπορικής σύμβασης παραιτήθηκε τελικά η Ελλάδα από τη διάταξη αυτή, η οποία αφορούσε διεκδικούμενες αποζημιώσεις από τις περιουσίες γερμανών υπηκόων.

**γ) Ο ρόλος της σταφίδας και του καπνού στις
ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις.**

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 το γερμανικό ενδιαφέρον για την οικονομική ζωή της Ελλάδας είχε αναζωπυρωθεί. Ο γερμανός διπλωμάτης Hans von Schoen⁴³⁰ λίγο πριν αναλάβει τα καθήκοντά του στην Αθήνα την άνοιξη του 1922, είχε σταλεί προς ενημέρωση από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών στο Αμβούργο, προκειμένου να προωθήσει την ελληνογερμανική συνεργασία.

Το Αμβούργο δεν ήταν τυχαία επιλογή, καθώς ήταν μιά πόλη με έντονη και διαχρονική ελληνική παρουσία, σε όλους τους τομείς. Εκεί, ο γερμανός διπλωμάτης έλαβε τρεις καταλόγους. Ο πρώτος περιείχε το μέγιστο των γερμανικών προσδοκιών από την Ελλάδα, το οποίο του φάνηκε και άπιαστο όνειρο. Ο δεύτερος, ήταν ο πιθανότερος προς εκπλήρωση και ο τρίτος περιείχε το ελάχιστο των γερμανικών απαιτήσεων.

Κατά την παραμονή του στο Αμβούργο, έμαθε ότι κύριος στόχος της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν η επίτευξη σημαντικής αύξησης στον εξαγωγικό δασμό επί της κορινθιακής σταφίδας, στο οποίο η γερμανική πλευρά αντιδρούσε έντονα⁴³¹.

Ο ρόλος της σταφίδας ήταν πολύ σημαντικός για την οικονομική ζωή της Ελλάδας. Η κρίση που είχε ξεσπάσει το 1892 διήρκεσε περίπου ως τα 1925 και επηρέασε βαθιά όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας⁴³².

⁴³⁰ IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.....*, 175.

⁴³¹ Την άνοιξη του 1921 η γερμανική κυβέρνηση έλαβε την απόφαση να απαγορεύσει όλες τις εισαγωγές προϊόντων, γεγονός που έπληξε και τη σταφίδα. Sot. Stauropoulos, in *Hellas*, " *Lage des Korinthenhandels*", Jahrgang 1, Numm.3, Juli 1921, 7. Ωστόσο κατόπιν ενεργειών της ελληνικής πλευράς είχε επιτευχθεί η εξαίρεση της σταφίδας, των αμυγδάλων και των σύκων από τη λίστα αυτή.

⁴³² Charilaos Kriekoukis, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το πρόβλημα στις εξαγωγές των ελληνικών προϊόντων επιδεινώθηκε. Ειδικότερα, για την κορινθιακή σταφίδα, της οποίας το δεύτερο σε σπουδαιότητα εμπορικό κέντρο εξαγωγής στην Ευρώπη, ήταν το λιμάνι του Αμβούργου, η κατάσταση έγινε απελπιστική, αφού από εκεί το προϊόν διοχετευόταν στις Σκανδιναβικές χώρες και τη Ρωσία.

Από την άλλη πλευρά, και για τη Γερμανία η σταφίδα ήταν ένα σημαντικό καταναλωτικό και εμπορικό προϊόν, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα. Μετά την αγγλική, η γερμανική αγορά ήταν ο κυριότερος τόπος προορισμού της εξαγόμενης σταφίδας.

Εξαγωγές ελληνικής σταφίδας στη Γερμανία ⁴³³	
Έτος	Εκ. Μάρκα
1905	4,48
1906	5,52
1907	7,61
1908	4,78
1909	5,39
1910	6,79
1911	8,59
1912	7.14
1913	6,32

Με τη λήξη του πολέμου, οι έλληνες έμποροι βρήκαν ξανά το δρόμο για τη γερμανική αγορά. Αξίζει μόνον να αναφέρουμε, ότι στα 1920 το ύψος των εισαγωγών από τη Γερμανία είχε ανέλθει σε

⁴³³ Charilaos Kriekoukis, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930, 133.

26.015.551 δραχμές, έναντι των 83.836.928 του 1921 και 184.374.225 του 1922⁴³⁴. Παρατηρούμε λοιπόν τη ραγδαία αύξηση της αξίας των εισαγωγών από τη Γερμανία, η οποία περιοριζόταν μόνον από τους υψηλούς δασμούς.

Αντίστοιχα οι ελληνικές εξαγωγές στη Γερμανία ήταν ύψους 266.000.000 δρχ. Τα κυριότερα εξαγωγίμα αγαθά ήταν αγροτικά προϊόντα με προεξέχοντα τον καπνό. Πιο συγκεκριμένα, προς τη Γερμανία το 1922 εξήχθησαν 4.190.253 οκάδες καπνού, ενώ το 1923 σε μία άσχημη συνολικά χρονιά, για την παραγωγή του προϊόντος, η Γερμανία απορρόφησε 1.646.821 οκάδες, αφήνοντας τις Η.Π.Α στη δεύτερη θέση. Από τους πρώτους κιόλας μήνες του 1924 φάνηκε δε, η τάση όλης της χρονιάς, καθώς είχαν εξαχθεί ήδη στη γερμανική αγορά 667.246 οκάδες.

Το 1922 ο γερμανός πρέσβης με σκοπό την επίλυση του ζητήματος της σταφίδας προσπάθησε να έρθει σε επαφή με την κυβέρνηση Γούναρη. Γρήγορα ωστόσο αντιλήφθηκε ότι οποιαδήποτε προσπάθεια συζήτησης επί του θέματος αντιμετώπιζε την αναβλητικότητα των ελληνικών αρχών. Σε μια προσπάθεια προσέγγισης απευθύνθηκε στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών για να διευκρινισθεί αν υπήρχε πιθανότητα εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση του ελληνικού Υπουργείου ήταν αρνητική, καθώς όπως τόνιζαν η Ελλάδα δεν συζητούσε αν δεν λυνόταν πρώτα το ανατολικό ζήτημα. Η αντιμετώπιση αυτή εκ μέρους της ελληνική πλευράς ήταν απολύτως αναμενόμενη καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε με αυτήν την επιλογή της να προκαλέσει της δυνάμεις της Αντάντ. Έγκυροι πολιτικοί κύκλοι είχαν πληροφορήσει το γερμανό πρέσβη ότι οι δύο άνδρες από το ταξίδι τους στο εξωτερικό, σχημάτισαν την άποψη ότι αδίκως οι

⁴³⁴ “ Ein griechische Stimme über die griechisch-deutschen Handelsbeziehungen”, *Hellas*, Jahrgang 4, Nummer 4, München Juli 1924, seite 36.

σύμμαχοι εμποδίζουν τη σύναψη εμπορικών σχέσεων Ελλάδας - Γερμανίας. Αντιθέτως οι έλληνες έμποροι πίεζαν για άμεση επανέναρξη των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών.

Το ζήτημα της ρύθμισης του εξαγωγικού δασμού στη σταφίδα επανήλθε τα επόμενα χρόνια (1924 - 1925) καθώς ο πρωθυπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν βουλευτής Πατρών, και το ζήτημα αποκτούσε πολιτικές προεκτάσεις και για τον ίδιο, εξαιτίας του ρόλου της σταφίδας στην τοπική οικονομία.

Ο γερμανός πρέσβης αποφάσισε να συναντήσει ο ίδιος τον Μιχαλακόπουλο, και να τον ενημερώσει ό,τι εάν είχε τη βοήθειά του στην επίτευξη των στόχων του πρώτου καταλόγου⁴³⁵, ο ίδιος θα έπειθε την κυβέρνησή του να δεχθεί τό ζήτημα του δασμού στην σταφίδα. Η συνεργασία αυτή δεν ευοδώθηκε, καθώς οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και σύντομα ο Μιχαλακόπουλος αντικαταστάθηκε.

Ακολούθησε η πτώση της κυβέρνησης Γούναρη και η επικοινωνία έγινε δυσχερέστερη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1922. Το ζήτημα της αποκατάστασης των εμπορικών σχέσεων πέρασε σε δεύτερη μοίρα, καθώς κυριαρχούσε το ζήτημα της αναγνώρισης ή μή του επαναστατικού καθεστώτος στην Ελλάδα⁴³⁶.

Σύμφωνα ωστόσο με πληροφορίες του άγγλου εμπορικού ακολούθου στην Αθήνα⁴³⁷, όπως τις μεταφέρει ο γερμανός πρέσβης, τα γερμανικά προϊόντα στα τέλη του 1923 κατέκλυζαν την ελληνική αγορά. Οι γερμανοί έμποροι προσέφεραν πολλές διευκολύνσεις τόσο στις τιμές όσο και στη μεταφορά, ενώ παράλληλα έκαναν μεγάλη διαφημιστική καμπάνια σε έντυπα και εφημερίδες. Οι γερμανικές μεταφορικές εταιρείες μπορούσαν να μεταφέρουν από 40 έως 60% φθηνότερα τα

⁴³⁵ Δυστυχώς οι λίστες αυτές ή το περιεχόμενο τους δεν εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας στα γερμανικά αρχεία.

⁴³⁶ Βλέπε και σελ. 69-77

⁴³⁷ P.A.A.A, R901/88999, Αναφορά γερμανικής Πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Δεκεμβρίου 1923.

προϊόντα, τα οποία ήταν κυρίως, χημικά, χαρτί, μηχανήματα αλλά και μουσικά όργανα.

Ο άγγλος διπλωμάτης εκτιμούσε ότι πολύ σύντομα οι Η.Π.Α, Ολλανδία και Γερμανία θα γίνονταν οι κύριοι ανταγωνιστές της Βρετανίας στην ελληνική αγορά. Ο μόνος λόγος που δεν έχει συμβεί ακόμη, τουλάχιστον όσον αφορούσε τη Γερμανία, ήταν οι ανωμαλίες που παρουσιάζονταν στα δρομολόγια των πλοίων.

Την ίδια περίοδο η Γερμανία επιθυμούσε τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών με αγροτικές χώρες, οι οποίες θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν το διαμετακομιστικό της εμπόριο αλλά θα αποτελούσαν και χώρες εισαγωγής των βιομηχανικών της προϊόντων, χαρακτηριστικά τα οποία ταίριαζαν απόλυτα στην Ελλάδα.⁴³⁸

Οι ελληνικές εξαγωγές αφορούσαν, είτε πρώτες ύλες - που εισάγονται σε άλλα κράτη, ατελώς ή με επιβάρυνση (π.χ. μεταλλεύματα) είτε γεωργικά προϊόντα (καπνός, ελιά) που παράγονταν σχεδόν μονοπωλιακά. Κρασί, σταφίδα, ελιές, λάδι και καπνός ήταν τα κύρια βασικά αγροτικά προϊόντα που εξήγαγε η Ελλάδα πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και για τα οποία υπήρχε συνεχές ενδιαφέρον από το γερμανικό καταναλωτικό κοινό⁴³⁹.

Αντίθετα, η Γερμανία εξήγε κατά κύριο λόγο βιομηχανικά προϊόντα, επικρατούσε στο διεθνή ανταγωνισμό και κέρδιζε πολλά από την εφαρμογή του συμβατικού δασμολογίου⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Antoine Fleury, *La pénétration allemande au Moyen Orient 1919-1939*, Genève, 1977, 95-100.

⁴³⁹ “Deutsch – griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas*, Nr.3 1921, 15 Juli 1921

⁴⁴⁰ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές συμβάσεις – Γερμανία*, 1925 Δ/115/5, 28 Ιανουαρίου 1923.

Εμπόριο Γερμανίας-Ελλάδας 1922-1930. Σε δις δραχμές και ποσοστό επί του συνολικού εμπορίου ⁴⁴¹				
Έτη	Εξαγωγές της Ελλάδας στη Γερμανία		Εισαγωγές της Ελλάδας από τη Γερμανία	
	Δραχμές	Ποσοστό	Δραχμές	Ποσοστό
1922		21.1%		6.0%
1926	1.19	21.9%	0.76	7.6%
1927	1.29	21.4%	0.94	7.5%
1928	1.63	25.8%	1.07	8.7%
1929	1.61	23.1%	1.25	9.4%
1930	1.39	23.3%	1.10	10.4%

Τα καπνά ήταν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στις ελληνογερμανικές εμπορικές σχέσεις αφού ο καπνός ήταν για την οικονομία της Ελλάδας ότι η σταφίδα τον 19^ο αιώνα⁴⁴².

Τα ανατολικά καπνά ήταν φημισμένης ποιότητας και μετά την καταστροφή του 1922 και την πρόσκτηση της Δυτικής Θράκης, η Ελλάδα έγινε ο μεγαλύτερος εξαγωγέας ανατολικών καπνών⁴⁴³. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας ο καπνός αποτελούσε τό 1/5 της συνολικής ακαθάριστης γεωργικής παραγωγής της χώρας.⁴⁴⁴ Την τετραετία 1920-1924 στην Ελλάδα η συγκομιδή καπνού ανήλθε στα 140.500.00 οκάδες με τη Βουλγαρία να καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση με 126.000.000

⁴⁴¹ Mogens Pelt, *Tobacco Arms and Politics*, Copenhagen 1998, 40.

⁴⁴² Mogens Pelt, « Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα 1936-1949. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχεια*, Αθήνα 2003, 377-399.

⁴⁴³ Η Ελλάδα κατείχε την πρώτη θέση ανάμεσα στις χώρες εξαγωγής καπνού με ποσοστό λίγο πάνω από το 50%. Οι αμέσως επόμενοι εξαγωγείς ήταν η Βουλγαρία και η Τουρκία. *Το καπνικόν ζήτημα, Απαντήσεις εις το ερωτηματολόγιον της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του καπνού*, Θεσσαλονίκη 1929, 60-61.

⁴⁴⁴ Δημήτριος Καλλιτσουνάκης, *Ο καπνός*, Αθήνα 1931, 126-128

οκάδες. Η παραγωγή της καλλιέργειας του καπνού ήταν την περίοδο 1911-1924 κατά μέσο όρο 30.000 τόνοι ετησίως.⁴⁴⁵

Η Γερμανία αποτελούσε για την Ελλάδα τη μεγαλύτερη αγορά για τα καπνά της. Μέχρι το 1926 περίπου το 40% των ελληνικών καπνών εξαγόταν στη Γερμανία.⁴⁴⁶

Πίνακας εξαγωγών καπνού σε κιλά⁴⁴⁷

Χώρες	1926	1927	1928
Γερμανία	21.493.558	18.792.463	20.805.327
Ιταλία- Τεργέστη(τρανζιτ)	14.853.789	14.072.368	6.824.344
Η.Π.Α	9.894.423	11.169.162	8.135.263

Στη Γερμανία δεν υπήρχε μονοπώλιο καπνού⁴⁴⁸ αλλά ελεύθερες καπνοβιομηχανικές επιχειρήσεις. Η τάση που επικρατούσε στη χώρα ήταν η δημιουργία μεγάλων εταιρικών τράστ καπνού. Ήδη το 1929, τα $\frac{3}{4}$ της γερμανικής καπνοβιομηχανίας ανήκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις. Καμμία εξ αυτών ωστόσο δεν είχε δημιουργήσει υποκατάστημα στην Ελλάδα για απευθείας προμήθεια πρώτης ύλης⁴⁴⁹.

Αντίθετα, αρκετοί έλληνες είχαν ιδρύσει εργοστάσια καπνού επί γερμανικού εδάφους από το 19^ο αιώνα⁴⁵⁰. Καπνεμπορικό κέντρο ήταν η Δρέσδη, όπου πρώτος ο Γιώργος Γιασματζής ίδρυσε στα μέσα του 19^{ου}

⁴⁴⁵ Erich Eiswaldt, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928, 52.

⁴⁴⁶ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, 123.

⁴⁴⁷ *Τό καπνικόν ζήτημα. Απαντήσεις εις το ερωτηματολόγιον της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του καπνού*, Θεσσαλονίκη 1929, 67.

⁴⁴⁸ Μονοπώλιο καπνού υπήρχε στη Γαλλία και την Τσεχοσλοβακία.

⁴⁴⁹ ό.π., *Το καπνικόν ζήτημα....*

⁴⁵⁰ *Η Ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα 1998, 140.

αιώνα το ομώνυμο εργοστάσιο⁴⁵¹. Μέχρι το τέλος του αιώνα δημιουργήθηκαν και άλλα εργοστάσια σε διάφορες γερμανικές πόλεις⁴⁵².

Οι εξαγωγές ελληνικών καπνών αποτέλεσαν μοχλό πίεσης της Γερμανίας προς τη χώρα μας, για διάφορα θέματα ακόμη και για ζητήματα « τιμής », όπως αυτό που αναφερόταν στην εφημερίδα *Bulgarie* τον Αύγουστο του 1924. Στο φύλλο της 16^{ης} Αυγούστου και με τίτλο *ένα διπλωματικό επεισόδιο που χάνεται όπως ο καπνός του τσιγάρου*⁴⁵³, γίνεται λόγος για ένα τέτοιο ζήτημα.

Συγκεκριμένα, κατά την επίδοση των διαπιστευτηρίων του νέου γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, δημιουργήθηκε διπλωματικό επεισόδιο το οποίο προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών στη Γερμανία⁴⁵⁴.

Οι γερμανοί καπνοβιομήχανοι στο βορρά αποφάσισαν να μποϋκοτάρουν τα ελληνικά καπνά και να στραφούν στην αγορά της Βουλγαρίας. Την ίδια στάση ζήτησαν από όλους τους καπνοβιομηχάνους της χώρας, ακόμη και των περιοχών που ήταν υπό συμμαχική κατοχή.

Το γεγονός αυτό προκάλεσε εντύπωση και στην ελληνική κοινή γνώμη. Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* μέσα από την αρθρογραφία της ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να εξομαλύνει την κατάσταση.

Αν οι γερμανοί καπνοβιομήχανοι εφάρμοζαν την απειλή τους, η ελληνική οικονομία θα δέχονταν ένα ισχυρότατο πλήγμα, καθώς η γερμανική αγορά απορροφούσε περίπου 12.000 τόννους ελληνικών καπνών, ετησίως έναντι 4.000 βουλγαρικών.

⁴⁵¹ Ο Γ. Γιασματζής ίδρυσε το εργοστάσιο του στη Δρέσδη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και με την βοήθεια του γιού του Αντώνη σύντομα κατάφερε να το επεκτείνει. Το 1917 το εργοστάσιο πουλήθηκε σε αμερικανικό όμιλο. Το αρχείο της καπνοβιομηχανίας Γιασματζή σήμερα σώζεται στα κρατικά αρχεία της Δρέσδης.

⁴⁵² Στη Βόννη δημιούργησαν εργοστάσια οι: Αδελφοί Περβανά, ο Ι. Κουλμάς, κ.ά., στο Μόναχο ο Θαλής Αναστασιάδης δημιούργησε το εργοστάσιο με την επωνυμία Greiling, στο Αννόβερο ο Αγγελής Κωνσταντινίδης, ο Ν. Διοματάρης κ.α., στο Αμβούργο οι αδελφοί Κυριαζή, ενώ οι αδελφοί Παπαστράτου ίδρυσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920 γραφείο στη Δρέσδη, το οποίο πήρε τη μορφή εταιρείας περιορισμένης ευθύνης με την επωνυμία *Papastratos Freres G.M.B.H.*

⁴⁵³ Α.Υ.Ε., *Περί Γερμανίας*, Φακ. Α / 5 / IV, *Εφημερίδα Bulgarie*, 16/8/1924, “ *Un Incident Diplomatique qui s’ en va en fumée...de tabac.*”

⁴⁵⁴ Βλέπε σχετικό κεφάλαιο σελ. 95 - 97. .

Οι έλληνες καπνέμποροι το 1924 είχαν φροντίσει να διαφημίσουν τα προϊόντα τους στη Γερμανία. Μία τέτοια εξέλιξη θα ματαίωνε κάθε ενέργειά τους, και θα οδηγούσε τους αγοραστές στη Βουλγαρία.

Η απειλή της γερμανικής κυβέρνησης για απαγόρευση εισαγωγών καπνού από την Ελλάδα, ήταν όμως ανυπόστατη αφού μία τέτοια ενέργεια, θα δημιουργούσε προβλήματα και στη Γερμανία, καθώς αρκετοί οι οποίοι απασχολούνταν σε εργοστάσια και πρατήρια καπνού, θα έχαναν τη δουλειά τους. Συνέπειες θα υπήρχαν και στη βιομηχανία χάρτου, τους διαφημιστές, τους λιθογράφους αλλά και άλλες ειδικότητες, που σχετίζονταν με το εμπόριο καπνού. Το γερμανικό κράτος θα έπρεπε επίσης να αντιληφθεί ό,τι η απαγόρευση εισαγωγών θα σήμαινε και μείωση των ανάλογων δασμών.

Οι γερμανοί καπνέμποροι, χρησιμοποίησαν ως αφορμή το επεισόδιο με το γερμανό διπλωμάτη, με στόχο τη μείωση των τιμών και τις αλλαγές στο δασμολόγιο.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί οι διαπραγματεύσεις για αλλαγές στο δασμολόγιο είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1922. Ο έλληνας πρόξενος στο Αμβούργο⁴⁵⁵ είχε επισημάνει τότε σε αναφορά του ότι η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη για συνομολόγηση προσωρινής συμφωνίας στη βάση ουσιωδών παραχωρήσεων προς τη Γερμανία.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Α.Υ.Ε., Φακ.41 υποφάκελος 3, *Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία*. Έλληνας πρόξενος στο Αμβούργο προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Μαΐου/7 Ιουνίου 1922.

⁴⁵⁶ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα το διάστημα 14 - 17 Ιουνίου 1916 πραγματοποιήθηκε στη Γενεύη Συμμαχική Συνδιάσκεψη επί εμπορικών θεμάτων. Στη Συνδιάσκεψη αυτή αποφασίσθηκε: α) Η απαγόρευση εμπορίου με τα εχθρικά κράτη, τους υπηκόους τους, καθώς και εμπορικούς οίκους, οι οποίοι έδρευαν σε ουδέτερες χώρες αλλά ήταν γραμμένοι στη «μαύρη λίστα», εξαιτίας των σχέσεων τους με τον εχθρό, β) Η απαγόρευση εισαγωγής εμπορευμάτων εχθρικής προέλευσης και γ) Διάλυση των υφισταμένων ιδιωτικών συμβάσεων. Στη συνθήκη των Βερσαλλιών τα άρθρα 264 - 280 περιέλαβαν τις άνω αποφάσεις και επιπλέον οι Σύμμαχοι επέβαλλαν μονομερώς στη Γερμανία την υποχρέωση της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους, άνευ αμοιβαιότητας, με πενταετή ισχύ και επιφύλαξη δικαιώματος παράτασης. Κατ' ουσία η Γερμανία δεν είχε το δικαίωμα να ρυθμίσει η ίδια την εμπορική της πολιτική, ενώ οι σύμμαχοι δεν είχαν λόγο να προχωρήσουν με τη Γερμανία σε περαιτέρω εμπορικό διακανονισμό.

Από την άλλη πλευρά, η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα⁴⁵⁷ στα πλαίσια των προσπαθειών που κατέβαλε για την ενίσχυση των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις προκειμένου να πείσει την ελληνική κυβέρνηση να εφαρμόσει τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους όχι μόνο για τα πλοία της αλλά και για ορισμένα προϊόντα. Ως αντάλλαγμα προσέφερε ειδική μεταχείριση στα ελληνικά καπνά, ενώ φάνηκε πρόθυμη να δεχθεί την ελληνική πρόταση για αύξηση των παραγγελιών ελληνικών κρασιών. Ανάμεσα στα είδη για τα οποία η Γερμανία επιθυμούσε συμβατικούς δασμούς, ήταν τα φάρμακα, τα υφάσματα, τα χημικά προϊόντα κ.α.⁴⁵⁸.

Ο γερμανός πρέσβης von Schoen ήρθε σε επαφή με τον Απ. Αλεξανδρή για το θέμα των ελληνικών καπνών και επεσήμανε το συμφέρον της Ελλάδας από την ανάπτυξη των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων. Παράλληλα τόνισε ότι ο διπλασιασμός της Ελλάδας αύξησε τη σπουδαιότητά της σε διεθνές οικονομικό επίπεδο, την ώρα που η παγκόσμια φτώχεια και η έκπτωση των συνεργασιών ενίσχυαν την αξία της συνεργασίας με τα γειτονικά κράτη.

Στη Γερμανία ο καπνεμπορικός οίκος που επικρατούσε ήταν ο εβραϊκών συμφερόντων Reemtsma⁴⁵⁹, τα προϊόντα του οποίου κάλυπταν πάνω από το μισό της γερμανικής κατανάλωσης. Στόχος της εταιρείας στα τέλη του 1920 ήταν να χρησιμοποιήσει τις οφειλές ελλήνων επιχειρηματιών προς το γερμανικό εμπόριο για την αγορά καπνών. Ο

⁴⁵⁷ Α.Υ.Ε., *Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία*, Φακ.41 υποφάκελος 3. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών 15 Νοεμβρίου 1923.

⁴⁵⁸ Η Ελλάδα ως χώρα που συμμετείχε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, συμπεριλαμβανόταν στις χώρες εκείνες, προς τις οποίες η Γερμανία σύμφωνα με τη συνθήκη των Βερσαλλιών παρείχε μονομερώς τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους για μια πενταετία, δηλαδή έως τις 10-1-1925. Η Ελλάδα πριν την εκπνοή της προθεσμίας σύναψε προσωρινή συμφωνία με τη Γερμανία στις 3-7-1924 με την οποία υπό όρους και περιορισμούς και μόνο για ορισμένα γερμανικά προϊόντα, παραχωρούσε τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Σε αντάλλαγμα η Γερμανία θα εισήγαγε εξαμηνιαίως 25.000 εκατόλιτρα ξηρού κρασιού και 25.000 εκατόλιτρα γλυκού κρασιού Σάμου. Τον Μάιο του 1925 η Ελλάδα παραχώρησε τη ρήτρα χωρίς περιορισμούς έναντι μειώσεως των εισαγωγικών δασμών επί της κορινθιακής σταφίδας.

⁴⁵⁹ Σε επαφή μου με τους αρμόδιους του αρχείου της καπνοβιομηχανίας, με ενημέρωσαν ότι για λόγους πολιτικής της επιχείρησης δεν επιτρέπουν την πρόσβαση στο αρχείο.

Δημήτρης Φιλάρετος⁴⁶⁰ σε σχετικό υπόμνημα του ενημέρωνε τον Ελ. Βενιζέλο⁴⁶¹ ότι σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει, η Reemtsma είχε έρθει σε συνεννόηση με αμερικανικούς καπνεμπορικούς οίκους να μην αυξήσουν τις τιμές των ελληνικών καπνών, στραγγαλίζοντας έτσι τους έλληνες παραγωγούς.

Κατόπιν αυτών, πρότεινε στον έλληνα πρωθυπουργό να κινηθούν μέσω της διπλωματικής οδού και να απευθυνθούν στη γερμανική πρεσβεία, η οποία άλλωστε δεν αντιμετώπιζε θετικά αυτές τις κινήσεις των καπνεμπόρων. Παράλληλα αν διέκοπταν για εκφοβιστικούς λόγους τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων⁴⁶² θα είχαν τη βοήθεια της γερμανικής κυβέρνησης, η οποία ενδιαφερόταν περισσότερο να καταπολεμήσει την ανεργία στη χώρα από το να βοηθήσει τους τραπεζίτες να εισπράξουν τα χρεωστούμενα από το εξωτερικό.

Ταυτόχρονα θα ήταν χρήσιμο να εμπλέξουν σε αυτή τη συγκυρία και τον άλλο μεγάλο γερμανικό καπνεμπορικό οίκο, τον οίκο Neuerberg, εκπρόσωπος του οποίου ήταν ο Γρηγοριάδης.

Η ύφεση που παρατηρήθηκε στη Γερμανία μετά το 1926 επηρέασε και το εμπόριο καπνού. Η πτώση της αγοραστικής δύναμης των καπνιστών, τους οδήγησε σε φθηνότερες λύσεις, δηλαδή σε «χαρμάνια»

⁴⁶⁰ Ο Δ. Φιλάρετος ήταν μεσάζων τόσο της Εθνικής Τράπεζας όσο και γερμανικών βιομηχανιών των οποίων εκπροσωπούσε ανεπίσημα τα συμφέροντα. Η σχέση του με την Εθνική Τράπεζα προτιμούσε να είναι διακριτική και την ανέφερε στις επαφές του, μόνον αν συναντούσε δυσκολίες. Στόχος του Φιλάρετου ήταν η πρόωθηση των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων καθώς εισέπρατε προμήθεια 2% για κάθε συμφωνία που ολοκληρωνόταν. Ο Φιλάρετος τήν περίοδο 1928-1935 δημοσιοποίησε τις απόψεις του για τα προβλήματα της βιομηχανίας και του καπνού. Βλ. Δ.Ν.Φιλάρετος, « Η ενίσχυση της βιομηχανίας », εφημερίδα *Πρωΐα* 25/26/1/1930. – τ.ιδίου, « Τα ελληνικά καπνά και οι άγγλοι δανεισταί μας », εφημερίδα *Ελ. Βήμα* 16/6/1932 κ.α. Ο ίδιος ήταν μέλος μαζί με τους Δ. Σαπουντζή και Γ.Α. Ευαγγελίδη, μιάς κοινοπραξίας που προωθούσε την κατανάλωση ελληνικών καπνών στο εξωτερικό με σκοπό τη δημιουργία « αντικρύσματος διά τον επ'ανταλλαγή ανεφοδιασμόν της χώρας εις αναγκαία τινά είδη βιομηχανικού ή άλλου υλικού». Βλέπε σχετικά Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 316-317.

⁴⁶¹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ.173/ 346/25. Δημήτριος Φιλάρετος προς Ελ. Βενιζέλο, Αύγουστος 1932.

⁴⁶² Το 1930 η Ελλάδα αγόρασε από τη Γερμανία προϊόντα αξίας 1.099.235.000 δρχ έναντι 1.372.079.000 δρχ που αγόρασε η Γερμανία από την Ελλάδα. Στα 1932 όμως η γερμανική αγορά απορρόφησε ελληνικά προϊόντα αξίας 587.025 δρχ – κυρίως καπνά και λιγότερο κρασί -, ενώ η Ελλάδα προμηθεύθηκε βιομηχανικά προϊόντα αξίας 1.074.196.000 δρχ.

κατώτερης ποιότητας, μεταθέτοντας παράλληλα και τα εξαγωγικά κέντρα καπνού. Έτσι, αντί της Ελλάδας, αυξήθηκαν οι εξαγωγές της Βουλγαρίας, Τουρκίας και Ρωσίας προς τη Γερμανία, ενώ ταυτόχρονα, εντάθηκε ο ανταγωνισμός και με τα αμερικανικά καπνά.

Η οικονομική κρίση προκάλεσε αύξηση των αποθεμάτων, αναγκάζοντας την ελληνική κυβέρνηση να αγοράζει το αδιάθετο πλεόνασμα του καπνού από τους καπνεμπόρους σε τιμές πολύ υψηλότερες από αυτές της παγκόσμιας αγοράς.

Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού διαδραμάτισε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών και χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στις συμφωνίες clearing που δεσπόζουν τη δεκαετία του 1930.

Εμπορικοί και βιομηχανικοί οίκοι καπνού στη Γερμανία μαζί με την Dresdner Bank αλλά και μεσάζοντες, όπως ο Δ. Φιλάρετος⁴⁶³ διαπραγματεύονταν με την Εθνική Τράπεζα τις συμφωνίες (εμπορικών συμψηφισμών) clearing agreements⁴⁶⁴.

Η μακρόχρονη παρουσία των ελληνόκτητων καπνοβιομηχανιών στη Γερμανία άρχισε σταδιακά να φθίνει από το 1890 και έπειτα, όταν μπήκαν οι μηχανές στην παραγωγή. Οι έλληνες επιχειρηματίες δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν τις εξελίξεις και σύντομα τα εργοστάσια τους πέρασαν στα χέρια άγγλων, αμερικανών και γερμανών επιχειρηματιών. Την περίοδο του Μεσοπολέμου η κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας των φορολογικών μέτρων και των εθνικιστικών τάσεων που επικρατούσαν στην οικονομία, ενώ η άνοδος των Ναζί στην εξουσία έδωσε τη χαριστική βολή στα ελληνικά εργοστάσια καθώς πολλά από αυτά απαλλοτριώθηκαν. Δυστυχώς ούτε το ελληνικό κράτος αλλά ούτε και οι τράπεζες προσέφεραν βοήθεια στους έλληνες

⁴⁶³ Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996, 420-453

⁴⁶⁴ Ε.Δ.Πρόντζας, *Οικονομικός Προστατευτισμός*....., 207-209, 254,285-286, 297, 315,318,320.

επιχειρηματίες, παραβλέποντας ότι ο αφανισμός τους, μοιραία θα επηρέαζε και τις εξαγωγές καπνού.⁴⁶⁵

δ) Ίδρυση εμπορικών επιμελητηρίων σε Ελλάδα και Γερμανία

Στα τέλη του 1920 αναφορά που έφθασε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας από έλληνα με το όνομα Σακελλάριος⁴⁶⁶, έκανε λόγο για την ανάγκη ίδρυσης γερμανικού εμπορικού επιμελητηρίου στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το συντάκτη της αναφοράς η Γερμανία έπρεπε να ανακτήσει το χαμένο έδαφος μέσω της ίδρυσης επιμελητηρίου στην Ελλάδα⁴⁶⁷.

Οι δυνάμεις της Αντάντ ήδη είχαν φροντίσει να υπάρχουν δικά τους επιμελητήρια στην Αθήνα, για των οποίων όμως τη δράση υπήρχε άκρα μυστικότητα. Σίγουρα χρησιμοποιούσαν πολιτικές γνωριμίες και τις διπλωματικές τους αντιπροσωπείες.

Ως έδρες για το γερμανικό επιμελητήριο, ο Σακελλάριος πρότεινε την Αθήνα και τον Πειραιά για τη συνολική ανάπτυξη των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων, τη Θεσσαλονίκη για τα καπνά και την Πάτρα για το εμπόριο με την Πελοπόννησο.

Οι φιλογερμανικοί κύκλοι στην Ελλάδα είχαν διαμορφώσει την άποψη ότι έπρεπε άμεσα να ξεκινήσει η λειτουργία των επιμελητηρίων, προκειμένου να ενισχυθούν οι προσπάθειες των γερμανικών επιχειρήσεων για την ανάληψη εργασιών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το επιμελητήριο θα μπορούσε να πραγματοποιήσει καμπάνια υπέρ της

⁴⁶⁵ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, 366-370

⁴⁶⁶ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*, Αναφορά Σακελλάριου προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 28 Δεκεμβρίου 1920.

⁴⁶⁷ Ωστόσο η παρουσία αρκετών γερμανών υπηκόων στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων των δύο χωρών, είχε οδηγήσει στη δημιουργία “προξενείου” (Berufskonsulat) στα 1887.

γερμανικής βιομηχανίας, η οποία παρά τις ικανότητές της δεν είχε την πρόπουσα αντιμετώπιση.

Στη Θεσσαλονίκη το ελληνικό εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο ήταν το παλαιότερο και είχε ως πρόεδρο έναν από τους ισχυρότερους βιομηχάνους της πόλης, τον Αθ. Μακρή. Το καλύτερα οργανωμένο ξένο επιμελητήριο ήταν το γιουγκοσλαβικό, το οποίο λειτουργούσε σχεδόν από τα τέλη του 1922, στηριζόμενο σε κρατική βοήθεια. Βασικό αντικείμενο απασχόλησής του, το ζήτημα της ελεύθερης ζώνης διακίνησης εμπορευμάτων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Υπήρχαν ακόμη το ιταλικό, το οποίο λειτουργούσε και πριν τον πόλεμο με πρόεδρο τον Moise Morspurgo. Επρόκειτο για τον ισχυρό επιχειρηματία της βιομηχανίας *Αλλατίνι*. Το επιμελητήριο έκανε πολύ καλή δουλειά στο θέμα της προώθησης των ιταλικών εμπορευμάτων, συνεργαζόμενο πάντα με την ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία, ενώ παράλληλα, διατηρούσε ένα από τα καλύτερα οργανωμένα αρχεία.

Το γαλλικό επιμελητήριο ήταν η συνέχεια του Στρατιωτικού Γραφείου που λειτουργούσε στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Εκείνη την εποχή το εν λόγω γραφείο ασχολούνταν παραπλεύρως και με τα εμπορικά ζητήματα. Στα 1924 είχε μετονομασθεί σε Γαλλικό εμπορικό γραφείο της Ανατολής, υπαγόταν πλήρως στις αρμοδιότητες του γάλλου υπουργού Εμπορίου και Βιομηχανίας, ενώ είχε και την οικονομική επιχορήγηση από το γαλλικό κράτος. Πρόεδρος του ήταν πάντα κάποιο μέλος από το προξενείο της Γαλλίας στην πόλη. Περιέργως δεν υπήρχε αγγλικό, κυρίως λόγω του μικρού αριθμού των άγγλων υπηκόων στην περιοχή⁴⁶⁸.

⁴⁶⁸ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Αναφορά γερμανικού προεξενείου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 8 Μαρτίου 1924.

Επειδή όμως η Βόρεια Ελλάδα ήταν κομβικό σημείο για τις ελληνικές εξαγωγές, το γερμανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη είχε προτείνει τη δημιουργία μιας μορφής προξενείου στην Καβάλα. Οι αρμοδιότητές του θα ταίριαζαν περισσότερο σε εμπορικό επιμελητήριο εξαιτίας της μεγάλης παραγωγής καπνού στην περιοχή⁴⁶⁹.

Ανάλογη πρόταση έγινε τα επόμενα χρόνια για τον Πειραιά⁴⁷⁰. Στον Πειραιά λειτουργούσε άμισθο γερμανικό προξενείο, όμως η ανάπτυξη του λιμανιού και η αύξηση του πληθυσμού της πόλης, καθιστούσε αναγκαία την περαιτέρω αξιοποίησή του.

Η Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του 1920 κυριαρχούσε στο εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας ενώ μεγάλος αριθμός πλοίων γερμανικών συμφερόντων, βρίσκονταν στον Πειραιά. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η εμπορική κίνηση μεταφέρθηκε από τη Σμύρνη και την Κων/πολη στον Πειραιά, αυξάνοντας κατά πολύ τόσο την κίνηση του λιμανιού όσο και τη σημασία του για την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ένας μόνον υπάλληλος στο γερμανικό προξενείο δεν επαρκούσε για να διεκπαιρέσει τον όγκο της δουλειάς, καθώς το εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, είχε αυξηθεί.

Στα 1929 ακόμη δεν είχε ιδρυθεί γερμανοελληνικό επιμελητήριο με έδρα την Αθήνα.

Ο Philipp Rosenthal⁴⁷¹ τον Ιανουάριο του 1929 σε ένα ταξίδι του στην Ελλάδα, όπου συγκέντρωνε υλικό για την εργασία του “*Exportsteigerung-ein brennendes Problem*”(*Η αύξηση των εξαγωγών. Ένα καυτό πρόβλημα*). συναντήθηκε στο γερμανικό σωματείο *Φιλαδέλφεια* με μέλη της γερμανικής κοινότητας στην Αθήνα, όπου

⁴⁶⁹ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*, Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 6 Οκτωβρίου 1925.

⁴⁷⁰ P.A.A.A, R 901/72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen*, Γερμανική Πρεσβεία προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 18 Ιουνίου 1928.

⁴⁷¹ Philipp Rosenthal (1855-1937) Γερμανός βιομήχανος πρόεδρος του συνδέσμου βαναρών βιομηχάνων πορσελάνης. Ιδιοκτήτης του ομώνυμου εργοστασίου. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε *Neue Deutsche Biographie* (2005) 79 f s.v. Philipp Rosenthal (Wolfgang Schilling).

συζητήθηκαν τα θέματα που τους απασχολούσαν. Όλοι εξέφρασαν την επιθυμία τους, για την παρουσία γερμανικής τράπεζας στην Ελλάδα και ήταν ιδιαίτερος απογοητευμένοι από την άρνηση των γερμανικών τραπεζικών κύκλων, να προβούν σε ένα τέτοιο εγχείρημα παρά τη σχετική προπαγάνδα.

Στην ίδια συνάντηση τέθηκε για μία ακόμη φορά και το ζήτημα λειτουργίας γερμανικού εμπορικού επιμελητηρίου στην Αθήνα.

Κάποιοι είχαν την άποψη ότι το επιμελητήριο έπρεπε να ξεκινήσει σταδιακά τη λειτουργία του. Όμως η πλειοψηφία, δεν ήθελε ένα αδύναμο ξεκίνημα το οποίο θα μπορούσε να βλάψει την εικόνα της Γερμανίας. Η παρουσία του έπρεπε να είναι εξ αρχής πολύ δυνατή και πολύ καλά οργανωμένη, ώστε να αναδειχθεί η σημασία της Γερμανίας και της γερμανικής αγοράς. Άλλωστε, στην Ελλάδα προϋπήρχαν και ήταν άριστα οργανωμένα, το αγγλικό και το γαλλικό επιμελητήριο.

Από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησαν την ομήγουρη, ήταν η σύνθεση του επιμελητηρίου. Ο αριθμός των γερμανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα ήταν μικρός, περίπου 50, ενώ οι μεγάλες γερμανικές επιχειρήσεις αντιπροσωπεύονταν στην Ελλάδα από έλληνες εμπόρους. Επομένως το επιμελητήριο δεν θα μπορούσε να έχει αμιγώς γερμανικό χαρακτήρα.

Το βασικότερο όμως πρόβλημα ήταν η χρηματοδότηση. Ο Ph. Rosenthal δεν ήταν σε θέση να δώσει σαφή απάντηση καθώς δεν ήταν ξεκάθαρο ποιούς αντιπροσώπευε. Στη γερμανική πρεσβεία γνώριζαν μόνον ότι είχε συσταθεί μία επιτροπή για τις γερμανικές εξαγωγές προς την Ελλάδα, αλλά δεν είχε διευκρινισθεί αν ο Rosenthal ήταν μέλος της.⁴⁷²

⁴⁷² P.A.A.A, R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935* Αναφορά γερμανικής πρεσβείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 25 Ιανουαρίου 1929.

Στην Αθήνα η επιτροπή που συγκροτήθηκε, έστειλε προσκλήσεις σε 83 εμπόρους, μεταξύ των οποίων υπήρχαν και έλληνες υπήκοοι, προκειμένου να γίνουν οι πρώτες διερευνητικές συζητήσεις για την ίδρυση γερμανικού επιμελητηρίου. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο Hugo Ahrens. Ο Ahrens πίστευε ότι αν και ήταν μικρή η ελληνική αγορά, δεν έπρεπε να αφεθεί στην τύχη της, αφού η χώρα αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς δίνοντας την ευκαιρία στους γερμανούς να εξάγουν τα προϊόντα τους.

Η καχυποψία που υπήρχε μεταξύ των δύο εμπορικών κόσμων, ήταν ένα ακόμη εμπόδιο που έπρεπε επίσης να ξεπερασθεί. Οι γερμανικές επιχειρήσεις όφειλαν να δείξουν εμπιστοσύνη στους έλληνες, ενώ και η ενημέρωση της γερμανικής αγοράς για τα ελληνικά πράγματα ήταν ελλιπής. Έπρεπε λοιπόν να συνδράμει ο γερμανικός τύπος και να δώσει σωστή και έγκυρη πληροφόρηση για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και τα έργα που συντελούνταν.

Το επιμελητήριο σύμφωνα με τον Ahrens δεν θα ήταν καθαρά γερμανικό αλλά γερμανοελληνικό, αφού ο αριθμός των γερμανών εμπόρων στην Ελλάδα ήταν πολύ μικρός και το επιμελητήριο δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει μόνον με αυτούς. Άλλωστε, αυτό υποδήλωνε και η σύσταση της επιτροπής προώθησης του σχεδίου αυτού η οποία απαρτιζόταν από δύο έλληνες και δύο γερμανούς.

Στο ζήτημα της χρηματοδότησης ο Ahrens ήταν με την πλευρά εκείνων που πρέσβευαν ότι το επιμελητήριο έπρεπε να ξεκινήσει δυναμικά και να εξασφαλίσει την παρουσία του στην Ελλάδα για πολλά χρόνια. Έπρεπε να στελεχωθεί σωστά και σύμφωνα με μία πρώτη εκτίμησή του, το κόστος λειτουργίας του θα ήταν περίπου 35.000 δρχ μηνιαίως.

Τα χρήματα αυτά δεν ήταν βέβαια δυνατόν να καλυφθούν από τις εισφορές των μελών. Η επιτροπή στηριζόταν τόσο στην κυβέρνηση τους, όσο και στους επιχειρηματικούς κύκλους της Γερμανίας.

Για την εμπλοκή της κυβέρνησης είχαν όμως τις αμφιβολίες τους, και για το λόγο αυτό σκέφτονταν να προτείνουν την αποστολή ενός εμπορικού ακολούθου, ο οποίος θα αντιπροσώπευε αποκλειστικά τα γερμανικά συμφέροντα. Όμως και για αυτό υπήρχαν αμφιβολίες. Το επιμελητήριο έπρεπε να είναι ανεξάρτητο, ενώ ο εμπορικός ακόλουθος θα ήταν διπλωμάτης που θα λάμβανε εντολές από το Υπουργείο Εξωτερικών. Οποσδήποτε η επαφή του με τους εμπόρους και τις πραγματικές ανάγκες τους θα ήταν προβληματική. Το επιμελητήριο είχε ανάγκη από μια ηγετική προσωπικότητα που θα γνώριζε τον τόπο, τη γλώσσα και τους ανθρώπους.

Τα θέματα που προέκυπταν από την πρωτοβουλία για την ίδρυση του γερμανοελληνικού επιμελητηρίου ήταν πάρα πολλά. Στο σημείο που συμφωνούσαν όμως όλοι ήταν ότι έπρεπε να υπάρξει αύξηση των εξαγωγών της Γερμανίας, να δημιουργηθεί μια βάση για την προσέγγιση των αγορών της ανατολής και να αντιμετωπισθεί δυναμικά η γαλλική και αγγλική παρουσία. Προς αυτή την κατεύθυνση θα λειτουργούσε θετικά ή ίδρυση γερμανικής τράπεζας αλλά και γερμανικής εφημερίδας.

Ο Hugo Ahrens θεωρούσε ότι δεν αρκούσαν μόνον οι καλές προθέσεις του γερμανικού κράτους, το οποίο άλλωστε βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, αλλά έπρεπε να δραστηριοποιηθεί, ο ίδιος ο εμπορικός κόσμος της Γερμανίας.⁴⁷³

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα παρακολουθούσε στενά την πρωτοβουλία αυτή και ενημέρωναν σχετικά το Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο μέσω του Fritz Kraus διευκρίνησε ότι υπήρχαν κάποιες αρχές

⁴⁷³ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Αναφορά Hugo Ahrens, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1929.

που τηρούνταν προκειμένου να λειτουργήσουν και να αναγνωρισθούν τα γερμανικά εμπορικά επιμελητήρια στο εξωτερικό.

Αρχικά έπρεπε για την ίδρυση επιμελητηρίου να υπάρχει ενδιαφέρον για την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Έπρεπε επίσης να υπάρχει ικανός αριθμός γερμανών εμπόρων εγκατεστημένων στην Αθήνα, οι οποίοι θα αναλάμβαναν τα όργανα και τη διοίκηση του επιμελητηρίου και θα αποτελούσαν εγγύηση για την αύξηση της γερμανικής επιρροής, μέσω των γνωριμιών τους και της εμπειρίας τους.

Τα επιμελητήρια δεν επιχορηγούνταν από το γερμανικό κράτος⁴⁷⁴ αλλά στηρίζονταν σε άλλες πηγές εσόδων. Αυτό βέβαια δεν απέκλειε την καταβολή αποζημιώσεων, εάν αναλάμβαναν κάποιες εργασίες εσωτερικής πληροφόρησης προς όφελος συνολικά της γερμανικής οικονομίας. Πολλές φορές όμως, η χρηματοδότηση των γερμανικών επιμελητηρίων ανά την Ευρώπη γινόταν εν μέρει από εταιρείες μέλη, οι οποίες είχαν έδρα τη Γερμανία. Μέσω αυτού του τύπου χρηματοδότησης αυξανόταν ο βαθμός ανεξαρτησίας του επιμελητηρίου.

Το γερμανικό Υπουργείο Οικονομίας σε σχετική επιστολή του προς το γερμανό πρέσβη στην Αθήνα τόνιζε την αδυναμία της κυβέρνησης να στηρίξει το εγχείρημα αυτό. Αναγνώριζε ωστόσο τη σημασία της δημιουργίας του καθώς η Ελλάδα μεταμορφωνόταν σε κύρια χώρα διάθεσης των γερμανικών προϊόντων⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Στις 8 Μαΐου του 1929 το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο σε επιστολή του από το Βερολίνο προς τη γερμανική πρεσβεία Αθηνών, διευκρίνισε ότι δεν μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά αυτή την προσπάθεια αν και αντιλαμβάνονταν πλήρως την αναγκαιότητα της.

⁴⁷⁵ P.A.A.A., R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Γερμανικό Υπουργείο Οικονομίας προς το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο, Οκτώβριος 1929.

Στην Ελλάδα οι γερμανικές επιχειρήσεις μετά το τέλος του πολέμου, προτιμούσαν για τη μείωση των εξόδων τους, να λειτουργούν με αντιπροσώπους, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να πληρώνουν μεγάλη ετήσια συνδρομή⁴⁷⁶ για τη λειτουργία επιμελητηρίου.

Στο ζήτημα της υπηκοότητας των μελών, το Υπουργείο Εξωτερικών διευκρίνιζε ότι στην Ευρώπη ειδικότερα μπορούσαν να γίνονται μέλη και άτομα άλλης υπηκοότητας. Αυτό κρίθηκε απαραίτητο για τη σύνδεση τους με τους εγχώριους οικονομικούς κύκλους. Ωστόσο, στο γερμανικό εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο δεν μπορούσαν να εγγραφούν ως μέλη γερμανικά επιμελητήρια που λειτουργούσαν στο εξωτερικό. Για αυτά λειτουργούσε σχετική επιτροπή.⁴⁷⁷

Αντίστοιχα, η ανάγκη ίδρυσης ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου στη Γερμανία είχε επισημανθεί σε άρθρο της εφημερίδας “*Economiste d’Athènes*”, το οποίο αναδημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1922 στο περιοδικό “*Hellas*”. Το άρθρο αυτό, αναφέρεται στη σπουδαιότητα της ίδρυσης εμπορικών επιμελητηρίων μιας χώρας στο εξωτερικό, καθώς και στο ρόλο που διαδραματίζουν στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ κρατών.

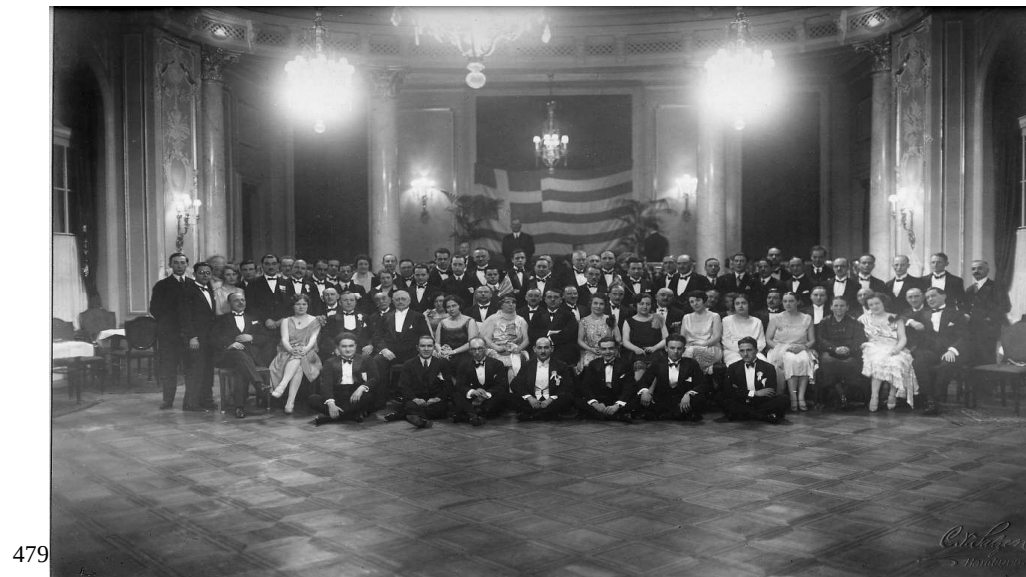
Για την Ελλάδα, η οποία βρισκόταν στη φάση της ανασυγκρότησης, η ίδρυση τέτοιων φορέων, αποκτούσε πολύ μεγάλη σημασία, καθώς μέσω αυτών, θα επιτυγχάνονταν η προσέγγιση των επενδυτών και η επέκταση του δικτύου εξαγωγών της.

Τα περισσότερα ελληνικά εμπορικά επιμελητήρια που λειτουργούσαν ως το 1922 στο εξωτερικό ήταν βασισμένα στην ιδιωτική πρωτοβουλία και δεν είχαν καμμία, πλην της ηθικής στήριξης, βοήθεια από το ελληνικό κράτος. Στην περίπτωση της Γερμανίας η ανάγκη

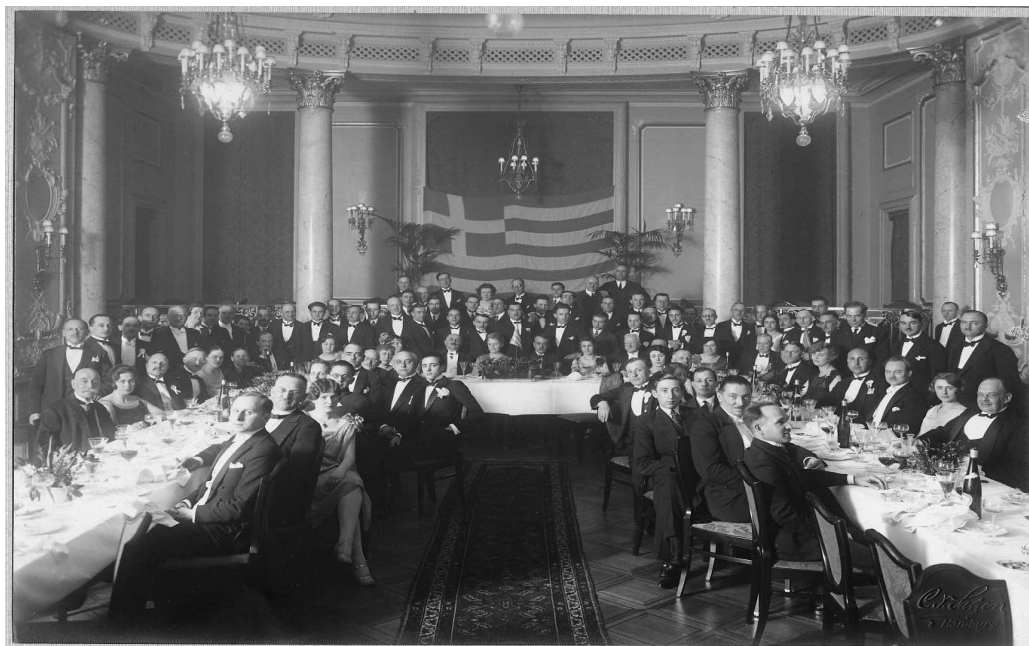
⁴⁷⁶ Η συνδρομή ανερχόταν σε 1000 δραχμές ετησίως δηλαδή περίπου 60 RM.

⁴⁷⁷ P.A.A.A, R 901 / 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland 1921-1935*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς τη Γερμανική Πρεσβεία Αθηνών, Βερολίνο 21 Φεβρουαρίου 1929.

λειτουργίας ενός τέτοιου φορέα κρινόταν αναγκαία, και ως έδρα προτάθηκε το Αμβούργο, λόγω της πολυπληθούς ελληνικής παροικίας⁴⁷⁸.

480

Επίσημως η λειτουργία του επιμελητηρίου ξεκίνησε στις 28 Ιουνίου 1924 με έδρα το Βερολίνο. Υπήρχαν όμως παραρτήματα σε όλες

⁴⁷⁸ Hellas, “*Griechische Handelskammern im Ausland*”, Jahrgang 2, Numm. 9, 20 Januar 1922.

⁴⁷⁹ Συγκέντρωση μελών της ελληνικής κοινότητας στο Αμβούργο στα 1930. Ι.Α.Μ.Μ, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή, Αρ. Εισ. 537.

⁴⁸⁰ Συγκέντρωση μελών της ελληνικής κοινότητας στο Αμβούργο στα 1930. Ι.Α.Μ.Μ, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή, Αρ. Εισ. 537.

τις μεγάλες γερμανικές πόλεις. Το επιμελητήριο ήταν ένα ανεπίσημο όργανο προώθησης των ελληνικών επιχειρηματικών σχεδίων και δεν είχε καμμία πολιτική χροιά. Ανάμεσα στους στόχους του ήταν η προσέγγιση και η όσο το δυνατόν καλύτερη επικοινωνία, μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού επιχειρηματικού κόσμου. Σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του, διαδραμάτισε ο πρέσβης της Ελλάδας στη Γερμανία, Ευθύμιος Κανελλόπουλος. Ο ίδιος άλλωστε σε ομιλία του τον Οκτώβριο του 1924 στο Βερολίνο, επισήμανε την αναγκαιότητα της αποκατάστασης των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών και τόνισε ότι προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και το πρόσφατα ιδρυθέν γερμανοελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στο Βερολίνο⁴⁸¹.

Το επιμελητήριο εξέδιδε σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα τα πρακτικά του, με διευθυντή της έκδοσης τον Κ. Παπαγιάννη, ενώ παράλληλα είχε και τη δική του στατιστική υπηρεσία⁴⁸². Μία πολύ καλή ευκαιρία για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του επιμελητηρίου, ήταν η διοργάνωση εκθέσεων τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία.⁴⁸³

⁴⁸¹ “ Rede der griechischen Gesandten Dr. E. Canellopoulos an die in Berlin am 18 Oktober 1924 versammelten griechischen Konsuln in Deutschland „ *Hellas*, Jahrgang 4, Num. 10/12, München 31 Dezember 1924.

⁴⁸² George Thanopoulos, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987, 233.

⁴⁸³ Α.Υ.Ε., *Περί Γερμανίας*, 21.4, « Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή », Απρίλιος 1927.

ε) Διεθνείς εκθέσεις

**ε₁) Γερμανικές συμμετοχές επί ελληνικού εδάφους. Η
γερμανική παρουσία στη Διεθνή έκθεση
Θεσσαλονίκης**

Από τον Μάιο του 1921 είχε διαπιστωθεί η ανάγκη προβολής και διαφήμισης των γερμανικών προϊόντων στην Ελλάδα μέσω της δημιουργίας ενός εκθεσιακού κέντρου. Ωστόσο, δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για ένα τέτοιο εγχείρημα και μόνον μία μεγάλη γερμανική εταιρεία θα μπορούσε να αναλάβει το κόστος κατασκευής ενός τέτοιου χώρου.⁴⁸⁴

Ο έλληνας διπλωμάτης Περικλής Νούλης, σε σχετική αναφορά του από το Βερολίνο προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ανέφερε ότι διεθνής εφημερίδα που εκδίδεται στη Λειψία και αφορούσε αποκλειστικά εμπορικές εκθέσεις και εμποροπανήγυρεις, ζητούσε στοιχεία για αντίστοιχες εκδηλώσεις στην Ελλάδα. Για το λόγο αυτό τους είχε αποστείλει το ερωτηματολόγιο των γερμανών με την παράκληση να το συμπληρώσουν.⁴⁸⁵

Την περίοδο αυτή- όπως ήδη έχει αναφερθεί- αναπτύχθηκε έντονο ενδιαφέρον, για τη βελτίωση των εμπορικών σχέσεων της Γερμανίας με τη Νοτιοανατολική Ευρώπη,⁴⁸⁶ ενώ αντίστοιχα, επιχειρήθηκε η παρουσίαση ελληνικών προϊόντων σε περιοχές με έντονη γερμανική επιχειρηματική δράση.

⁴⁸⁴ “Deutsch-griechische Wirtschaftsbeziehungen”, *Hellas* Jahrgang 2, München, 1921, 7.

⁴⁸⁵ Α.Υ.Ε. Φάκελος 28, Υποφάκελος 3, *Γερμανία* 1921. *Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία*.

⁴⁸⁶ “Ausstellung griechischer Erzeugnisse auf der Leipziger Messe”, *Hellas* Jahrgang 2 Numm 1, 15 München Juni 1922.

Έτσι, το Φεβρουάριο του 1921 εγκαινιάσθηκε σε δύο αίθουσες του ελληνικού προξενείου στο Danzig έκθεση ελληνικών προϊόντων με μεγάλη επιτυχία. Η ελληνική παροικία σε σχετικό της τηλεγράφημα αναφέρθηκε στην παρουσία του γερμανού αλλά και του πολωνού πρέσβη στα εγκαίνια, ενώ τόνιζε ότι τέτοιου είδους προσπάθειες ήταν αναγκαίες για να γνωρίσουν οι περιοχές αυτές τα ελληνικά προϊόντα και ζητούσαν την καθιέρωση της πρωτοβουλίας αυτής⁴⁸⁷.

Η πρώτη ταυτόχρονη παρουσίαση, ελληνικών και γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων επιχειρήθηκε στις αρχές του 1922 στο Ζάμπειο. Στην έκθεση αυτή, θα συμμετείχαν με τα προϊόντα τους γερμανικές βιομηχανίες, ενώ παράλληλα δίνονταν η ευκαιρία στους έλληνες να παρουσιάσουν τα επιτεύγματα της ελληνικής πλευράς. Επιχειρήσεις τόσο από την παλιά Ελλάδα, όσο και από τις νέες επαρχίες έπρεπε να συνεργασθούν για την όσο το δυνατόν αρτιότερη παρουσίαση της ελληνικής βιομηχανίας.⁴⁸⁸

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημερώθηκε για το εγχείρημα αυτό από το γερμανικό Σύνδεσμο Εξωτερικού Εμπορίου. Στην αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο Σύνδεσμος διευκρίνιζε ότι αντίστοιχη πρόταση είχε γίνει τον περασμένο χρόνο από τον εκπρόσωπο της ένωσης γερμανικών τραπεζών στην Αθήνα, κ. Πέτσα, ο οποίος ζητούσε την άδεια να χρησιμοποιηθεί το Ζάμπειο. Τότε είχε εισπράξει μία ηχηρή άρνηση και οι εφημερίδες είχαν σχολιάσει ότι πίσω της κρύβονταν πολιτικοί λόγοι⁴⁸⁹.

Η επιθυμία όμως του γερμανικού επιχειρηματικού κόσμου να ανασυστήσει τις ελληνογερμανικές εμπορικές σχέσεις ήταν μεγάλη. Ο σύνδεσμος εξωτερικού εμπορίου της Γερμανίας σχεδίαζε το καλοκαίρι

⁴⁸⁷ Α.Υ.Ε., Φάκελος 28, Υποφάκελος 3, *Γερμανία* 1921.

⁴⁸⁸ “Musterausstellung in Athen”, *Hellas*, Jahrgang 2 Numm 9, München 20 Januar 1922.

⁴⁸⁹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

του 1922 μία έκθεση στον Πειραιά⁴⁹⁰ με τη στήριξη της ένωσης γερμανικών τραπεζών.

Η πρεσβεία όμως διατηρούσε τις επιφυλάξεις της σχετικά με την ολοκλήρωση της προσπάθειας αυτής, καθώς και την ανταπόκριση που θα είχε από την ελληνική κυβέρνηση. Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ασαφής και η Επανάσταση του '22, στην ουσία χρησιμοποιούσε τις γερμανικές εξαγωγές ως μοχλό πίεσης έναντι των συμμάχων καθώς ήθελε να δείξει ότι η Ελλάδα ήταν ανεξάρτητη και σε καμμία περίπτωση δεν έπρεπε να θεωρείται δεδομένη. Η οικονομική ύφεση ταλάνιζε τη χώρα και η αξία της δραχμής είχε μειωθεί σημαντικά. Τα consortium των τραπεζών έπρεπε να διαφυλάξουν συνάλλαγμα με αποτέλεσμα την αύξηση των δασμών και τον μερικό περιορισμό εισαγωγών προϊόντων πολυτελείας.

Για την κάλυψη των εξόδων της σχεδιαζόμενης έκθεσης ο γερμανός πρέσβης πρότεινε να δηλώσουν εγγράφως συμμετοχή οι γερμανικές εταιρείες και να τεθεί το ζήτημα του κόστους. Οποιαδήποτε άλλη συζήτηση επί του θέματος φαινόταν πρόωρη, καθώς η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά ρευστή.

Εξαιτίας όλων αυτών, η πρεσβεία θεωρούσε ότι η εποχή δεν ήταν κατάλληλη για έκθεση γερμανικών προϊόντων στην Αθήνα⁴⁹¹ και ήρθε σε επαφή με το ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών προκειμένου να διευκρινισθούν κάποια θέματα.

Έλληνας αξιωματούχος τους ενημέρωσε ότι δεν είχε γίνει καμμία επίσημη πρόταση από το σύνδεσμο γερμανικού εμπορίου για τη διοργάνωση έκθεσης στην Αθήνα. Το Ζάππειο που σκόπευαν οι γερμανοί να χρησιμοποιήσουν δεν ανήκε στο κράτος αλλά στην

⁴⁹⁰ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών προς Γερμανική πρεσβεία, Βερολίνο 22 Ιουνίου 1922.

⁴⁹¹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

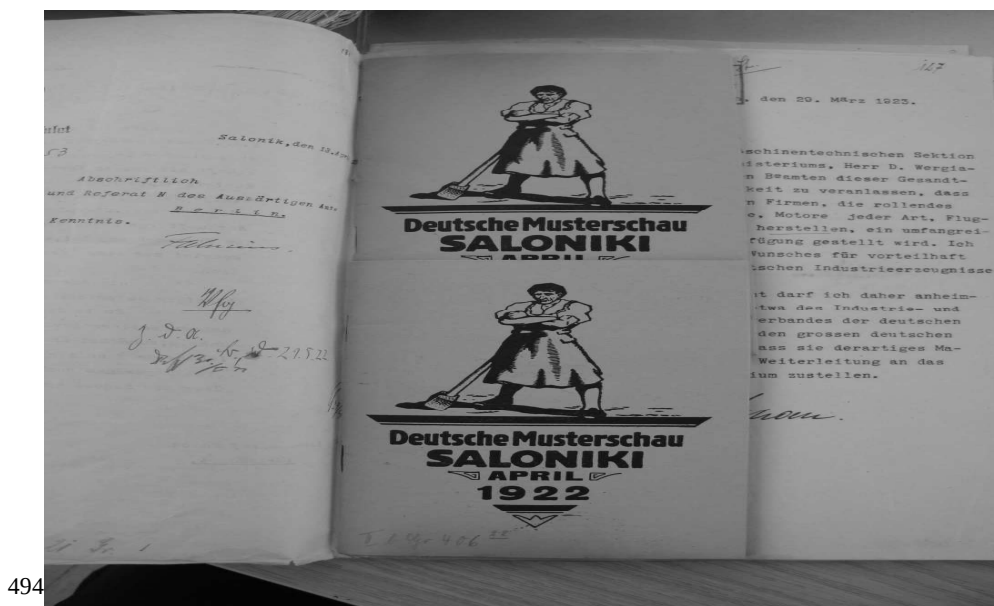
Επιτροπή Ολυμπίων κληροδοτημάτων στην οποία έπρεπε να απευθυνθούν. Πρόεδρος της εν λόγω επιτροπής ήταν ο Υπουργός Εξωτερικών, Γεώργιος Μπαλτατζής

Εκείνο που ήταν ήδη γνωστό στους έλληνες, ήταν η πρόθεση της εταιρείας E & F Moack να διοργανώσει μία δική της έκθεση. Για τον λόγο αυτό, η εταιρεία ανέθεσε σε έλληνα διαφημιστή την προώθηση του εγχειρήματος.

Η ίδια εταιρεία έστειλε έναν εκ των ιδιοκτητών της στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου σε συνεργασία με την εταιρεία Semaya & Scialon - την οποία είχαν δύο πολύ δραστήριοι και πολλά υποσχόμενοι νέοι έμποροι -, να ετοιμάσουν έκθεση γερμανικών προϊόντων⁴⁹². Η έκθεση αυτή πραγματοποιήθηκε στις 30 Απριλίου 1922 στην Θεσσαλονίκη και παρουσιάσθηκαν ποδήλατα, είδη sport, καθώς και σχετική ένδυση. Υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα εκθέματα και το γερμανικό προξενείο προέβλεπε ότι θα υπήρχε πρόσφορο έδαφος στο μέλλον για τέτοιου είδους ενέργειες στη Θεσσαλονίκη.⁴⁹³

⁴⁹² P.A.A.A., R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 13 Απριλίου 1922.

⁴⁹³ P.A.A.A., R901/89047, *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Υπ. Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1922.

494

Ωστόσο, ο γερμανός πρέσβης στη σχετική αναφορά του τόνισε ότι οι προσπάθειες αυτές των γερμανών, υπό την πίεση των πολιτικά ισχυρών ανταγωνιστών, θα μπορούσαν να έχουν πολιτικές και οικονομικές επιδράσεις στις ελληνογερμανικές σχέσεις. Θεωρούσε ότι δύο εκθέσεις γερμανικών προϊόντων σε Αθήνα και Πειραιά δεν θα είχαν θετική ανταπόκριση στο ελληνικό κοινό.

Οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν στην αναβολή της έκθεσης για το 1924⁴⁹⁵. Το Ζάππειο άλλωστε χρησιμοποιούνταν το τελευταίο διάστημα ως κατάλυμα για τους πρόσφυγες και οποιαδήποτε άλλη χρήση στο άμεσο μέλλον ήταν αδύνατη. Ο γερμανός διπλωμάτης εκτιμούσε ότι είχε υπereκτιμηθεί η αξία της Αθήνας ως εφελθηρίου για την επέκταση του γερμανικού εμπορίου προς την Ανατολή. Σίγουρα μετά την καταστροφή της Σμύρνης είχαν αναβαθμισθεί η Αθήνα και ο Πειραιάς ως κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου, όχι όμως σε τέτοιο βαθμό που να δικαιολογούν τόσο μεγάλες κινητοποιήσεις. Ο ίδιος αμφισβητούσε τη δυνατότητα εξαγωγής των γερμανικών προϊόντων από την Ελλάδα προς

⁴⁹⁴ P.A.A.A., R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης γερμανικών προϊόντων στη Θεσσαλονίκη το 1922.

⁴⁹⁵ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 4 Ιουλίου 1923.

μία ευρύτερη περιφέρεια, είτε προς ανατολάς, είτε στην περιφέρεια των Βαλκανίων.

Σύμφωνα με τον πρέσβη, ο Πέτσας, ο οποίος ήταν αναμεμειγμένος σε αυτή την κινητοποίηση, δεν ήταν το πλέον κατάλληλο άτομο. Ήταν απλώς ένας ήσυχος και καλά πληροφορημένος παραγγελιοδόχος, ο οποίος δεν θα είχε καμμία τύχη έναντι των αγγλικών κύκλων. Η πρότασή του ήταν να επιλεγεί ένα έμπιστο, ικανό σε θέματα εκθέσεων, άτομο, το οποίο θα αναλάμβανε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες.

Αντίστοιχες κινήσεις για τη δημιουργία εκθέσεων γερμανικών προϊόντων έγιναν τα επόμενα χρόνια και στη Θεσσαλονίκη⁴⁹⁶.

Στη Βόρειο Ελλάδα στα 1925 παρά τη χαμηλή σοδειά ήταν η πρώτη χρονιά τα τελευταία 2-3 χρόνια, όπου οι μετανάστες είχαν αυξήσει τα εισοδήματά τους φέρνοντας ταυτόχρονα αύξηση της αγοραστικής δύναμης των κατοίκων. Σύμφωνα με το αρχιτεκτονικό γραφείο Rank υπήρχε αυξημένη ζήτηση σε μηχανές και οικοδομικά υλικά.

Το τελευταίο ήταν αναμενόμενο καθώς μετά την άφιξη των προσφύγων επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης. Ήδη η γερμανική οικοδομική βιομηχανία συμμετείχε με πολύ καλές επιχειρήσεις και σίγουρα θα υπήρχε αυξημένο ενδιαφέρον για μια έκθεση γερμανικών προϊόντων, με σωστή όμως προετοιμασία σε συνεργασία με κρατικούς φορείς και χωρίς να βασισθούν μόνον σε έλληνες ιδιώτες.

Την άνοιξη του 1925 η ένωση γερμανών βιομηχάνων⁴⁹⁷ ενημέρωσε το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι στόχευαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ξεκίνησαν διερευνητικές συζητήσεις σχετικά με την πιθανότητα δημιουργίας ενός

⁴⁹⁶P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1925.

⁴⁹⁷P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Ένωση Γερμανών βιομηχάνων προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο, 20 Μαΐου 1925.

εκθετηρίου βιομηχανικών προϊόντων στην Αθήνα, καθώς και ενός γραφείου μηχανικών. Το εγχείρημα αυτό θα υποστηριζόταν από έλληνες κεφαλαιούχους, θα τελούσε υπό την αιγίδα του ελληνικού κράτους και αρχικά είχε σχεδιασθεί να παρουσιάζονται βιομηχανικά προϊόντα διαφόρων χωρών. Στην πορεία, άγνωστο γιατί, αποφασίσθηκε να συμμετέχουν μόνον γερμανικά προϊόντα. Παρά το γεγονός αυτό όμως, το γερμανικό κράτος αλλά και ο επιχειρηματικός κόσμος δεν έδειχναν πρόθυμοι να τοποθετήσουν χρήματα στο εγχείρημα αυτό.

Ωστόσο, οι γερμανοί βιομήχανοι επέμεναν στην παρουσία ενός συμπατριώτη τους διπλωματούχου μηχανικού στην Αθήνα, ο οποίος στην ουσία θα λειτουργούσε ως το δεξί τους χέρι στην Αθήνα. Τα έξοδα του θα καλύπτονταν από τις εξαγωγές των γερμανικών προϊόντων στην Ελλάδα, καθώς οι εταιρείες θα συνυπολόγιζαν το κόστος αυτό στις τιμές τους.

Στα 1926 το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία, επιχείρησε τη διεύρυνση των επαφών του με τους εκεί επιχειρηματικούς κύκλους, μέσω περιπτέρου που λειτούργησε κατά τη διάρκεια της έκθεσης στη Λειψία. Το περίπτερο εγκαινιάστηκε από τον έλληνα πρέσβη Ευθύμιο Κανελλόπουλο, και η πρωτοβουλία αυτή έγινε δεκτή με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από τους γερμανούς, οι οποίοι μέσω του διευθυντού της έκθεσης τόνισαν τη σημασία των εμπορικών σχέσεων για την ανάπτυξη των διμερών σχέσεων των δύο χωρών.⁴⁹⁸

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, εν όψει της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη, η ελληνική πλευρά ζήτησε από τους διοργανωτές της έκθεσης της Λειψίας να στείλουν έναν ειδικευμένο συνεργάτη τους, προκειμένου να τους βοηθήσει στην προετοιμασία της έκθεσης. Οι γερμανοί αρχικά αντιμετώπισε το αίτημα αυτό θετικά καθώς δεν ήθελαν

⁴⁹⁸ “Griechenland auf der Leipziger Messe”, *Hellas*, Jahrgang 6 Num.1, 20 April 1926.

να στρέψουν τους έλληνες, στους γάλλους ή τους αυστριακούς για βοήθεια⁴⁹⁹.

Τελικά η έκθεση στη Θεσσαλονίκη προγραμματίστηκε για το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου του 1926⁵⁰⁰. Η χρηματοδότησή της είχε γίνει αποκλειστικά από την Εθνική Τράπεζα και από εισφορές του εμπορικού επιμελητηρίου, ενώ δεν είχαν συμμετοχή οι αθηναϊκοί βιομηχανικοί κύκλοι⁵⁰¹.

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα σε αναφορά της προς το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο αλλά και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, ανέφερε ότι σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της, αναμενόταν να δημιουργηθούν προβλήματα μεταξύ Αθηνών και Θεσσαλονίκης, καθώς υπήρχαν σκέψεις για μεταφορά της έκθεσης στην Αθήνα. Η κίνηση αυτή ωστόσο δεν είχε συνέχεια, αφού οι Θεσσαλονικείς αντέδρασαν, τονίζοντας την ιστορική και εμπορική σημασία της πόλης⁵⁰².

Παράλληλα στη Γερμανία, ξεκίνησε μία προσπάθεια για τη διευκόλυνση όλων όσων επιθυμούσαν να την επισκεφθούν. Το συντονισμό αυτής της προσπάθειας, είχε αναλάβει το ελληνογερμανικό επιμελητήριο στο Βερολίνο, ενώ και το γραφείο εκθέσεων και εμποροπανηγυρών της γερμανικής βιομηχανίας στο Βερολίνο ζήτησε γνωμοδότηση για την έκθεση από το γερμανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη και κατόπιν έστειλε τα σχέδια για το στήσιμο του γερμανικού περιπτέρου. Πρόθεση τους, ήταν να αντιπροσωπευθεί η Γερμανία με τον καλύτερο τρόπο και για το λόγο αυτό, ανέθεσαν σε

⁴⁹⁹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Έκθεση Λειψίας προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Λειψία 23 Ιουνίου 1926.

⁵⁰⁰ Ε. Χεκίμογλου – Ευφ. Ρούπα, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσ/νίκη 2000, 41.

⁵⁰¹ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 30 Ιουνίου 1926. – Εφημερίδα *Μακεδονικά νέα*, 5-3-1926.

⁵⁰² P.A.A.A., R901/89047, *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Επιστολή. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών προς το Γερμανικό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο και την Φρανκφούρτη καθώς και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, 3 Νοεμβρίου 1927.

εταιρεία την κατασκευή ενός ξύλινου περιπτέρου.⁵⁰³ Από τις υπόλοιπες χώρες μόνο η (sic) Ρωσία είχε ήδη πληρώσει για το δικό της περίπτερο ενώ δεν ήταν ξεκάθαρη η θέση και των άλλων χωρών. Ωστόσο, τον Οκτώβριο που πραγματοποιήθηκε τελικά η έκθεση, η Γερμανία δεν είχε δικό της περίπτερο, αλλά αντιπροσωπεύθηκε μέσω των συνεργατών της και κυρίως μέσω του Αλέξανδρου Ζαχαρίου⁵⁰⁴.

Η εξέλιξη αυτή ήταν αναμενόμενη, εξαιτίας της επιφυλακτικής στάσης του γερμανού προξένου. Ανησυχούσε για το χτίσιμο των περιπτέρων, το οποία ήταν από ξύλο και χωρίς στέγαστρα και δεν ήθελε να ενθαρρύνει τη γερμανική βιομηχανία να συμμετέχει στην έκθεση, ενώ η απειρία των διοργανωτών και η αυξανόμενη οικονομική κρίση, καταδίκάζαν κατά την άποψη του, την έκθεση σε αποτυχία⁵⁰⁵.

Μετά το τέλος της, ο ίδιος ο πρόξενος, διευκρίνιζε ότι η επιτυχία ήταν σχετικά ικανοποιητική, αν και όχι η αναμενόμενη, καθώς υπήρχε έλλειψη συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των διαφόρων επιχειρηματικών κύκλων. Φυσικά δεν γινόταν σύγκριση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές προσπάθειες. Σύμφωνα με τις περιγραφές του, ο χώρος που είχαν στη διάθεση τους οι εκθέτες ήταν περίπου 6.000 τ.μ. Παρόλα αυτά χρησιμοποιήθηκε μόνον ένα μικρό μέρος και τα περίπτερα δεν ξεχώριζαν από τα ανατολίτικα σκεπαστά παζάρια. Οι πρώτοι επισκέπτες της έκθεσης ήταν Βούλγαροι δημοσιογράφοι, επιχειρηματίες καθώς και μαθητές από τα σχολεία στο Μοναστήρι.

Τα οφέλη της έκθεσης ήταν τα κτίρια που απέμειναν στους διοργανωτές, περίπου 600.000 δρχ από την Εθνική Τράπεζα και 1.000.000 δρχ από τα εισιτήρια. Τα έσοδα αυτά, ήλπιζαν ότι θα έμεναν στις επιχειρήσεις ως ένα είδος κρατικής επιχορήγησης. Παράλληλα, ο

⁵⁰³ “Deutsche-Griechische Wirtschaftsnachrichten. Von der I. Internationalen Mustermesse in Saloniki „Hellas, Jahrgang 2, Numm.2, Hamburg 10 Juli 1926, 23.

⁵⁰⁴ “Die erste internationalen Mustermesse in Saloniki (1-15 Oktober 1926)”, *Hellas*, Jahrgang 6 Num.4

⁵⁰⁵ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 20 Ιουλίου 1926.

τζίρος των καταστημάτων στην Θεσσαλονίκη αυξήθηκε την περίοδο της έκθεσης περίπου κατά 20%.⁵⁰⁶

Από το εξωτερικό είχαν δικά τους περίπτερα μόνον η Σοβιετική Ένωση και η Βουλγαρία⁵⁰⁷, ενώ οι υπόλοιπες σημαντικές βιομηχανικές χώρες αντιπροσωπεύονταν μέσω λίγων εταιρειών⁵⁰⁸. Η Αγγλία και οι Η.Π.Α. εκπροσωπούνταν από εταιρείες γεωργικών μηχανημάτων, η Γαλλία και η Ιταλία από εταιρείες αυτοκινήτων, ενώ η Γερμανία από εταιρείες κατασκευής μηχανημάτων κατάλληλων για εργοστάσια υφαντουργίας. Ανασταλτικός παράγοντας για τους γερμανούς ήταν και η εμπλοκή του ελληνικού επιμελητηρίου στο Βερολίνο, το οποίο λειτουργώντας ως μεσάζων νοίκιαζε το χώρο στις γερμανικές επιχειρήσεις 200 £/τ.μ αντί 1£/τ.μ.

Η λανθασμένη κρίση του γερμανού προξένου στη Θεσσαλονίκη, σχετικά με την επιτυχία της έκθεσης, αλλά και τη σκοπιμότητα της γερμανικής παρουσίας σε αυτή, αφαίρεσε από το γερμανικό εξαγωγικό εμπόριο μία καλή ευκαιρία να κάνει αισθητή την παρουσία του στην Ελλάδα, ενώ απουσίαζαν οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις.

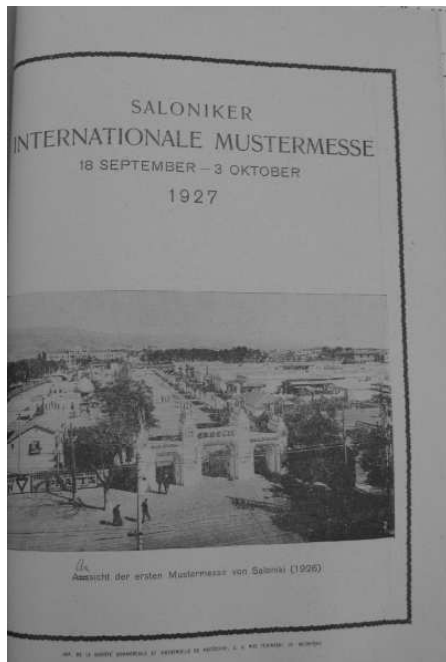
Το 1927 η έκθεση της Θεσσαλονίκης διοργανώθηκε για δεύτερη φορά με μεγαλύτερη επιτυχία. Συμμετείχαν 210 έλληνες εκθέτες και 298 από το εξωτερικό. Δικά τους περίπτερα είχαν η Ρουμανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία κ.α. Η συμμετοχή της Γερμανίας ήταν ενισχυμένη, καθώς τελικά συμμετείχαν 60 - 70 εταιρείες⁵⁰⁹. Από τις υπόλοιπες χώρες η Γαλλία και η Αμερική αντιπροσωπεύονταν από αυτοκινητοβιομηχανίες, ενώ η Αγγλία για ακόμη μία φορά, είχε συγκρατημένη παρουσία.

⁵⁰⁶ Ε. Χεκίμογλου – Ευφ. Ρούπα, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσ/νική 2000, 61.

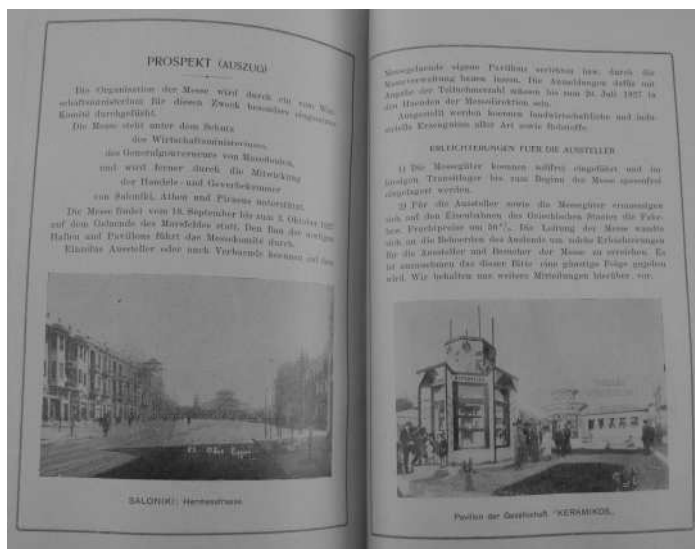
⁵⁰⁷ Το βουλγαρικό περίπτερο είχε ενοικιασθεί, ενώ το σοβιετικό είχε ανεγερθεί από την Σοβιετική Εμπορική Αντιπροσωπεία στην Ελλάδα και συμμετείχαν 42 σοβιετικές οργανώσεις. Βλ. Γ.Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήνα 1947, ΙΙΙ, 1170

⁵⁰⁸ Την προπολεμική περίοδο στην ΔΕΘ έλαβαν επίσημα μέρος 18 ξένες χώρες. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνεται η Γερμανία, όχι όμως η Γαλλία και η Αγγλία. Βλ. Χεκίμογλου-Ρούπα, *Η ιστορία...48*.

⁵⁰⁹ Ρ.Α.Α.Α., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 3 Οκτωβρίου 1927.

510

511

Τον Νοέμβριο του 1927 η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημέρωσε το Γερμανικό Εμπορικό Επιμελητήριο στο Βερολίνο και τη Φρανκφούρτη καθώς και το Γραφείο της Διεθνούς Εκθέσεως στη Λειψία, ότι δημιουργήθηκε στην Αθήνα εταιρεία με την επωνυμία «Γραφείο για

⁵¹⁰ P.A.A.A, R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη στα 1927

⁵¹¹ P.A.A.A, R901/89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmussen, Exportsmusterlager, Handelskataloge Oktober 1921 – Dezember 1929*. Διαφημιστικό φυλλάδιο της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη στα 1927.

το Εμπόριο και τη Βιομηχανία της Εγγύς Ανατολής». Η εταιρεία είχε συσταθεί από έξι έλληνες εμπόρους και ένα δημοσιογράφο με κεφάλαιο 300.000 δρχ, δηλαδή περίπου 16.600 RM. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν καλή φήμη στην αγορά και αξιόλογη προσωπική περιουσία. Σκοπός τους ήταν να δημιουργήσουν μία μόνιμη έκθεση στην Αθήνα και για το λόγο αυτό ένας εκ των ιδρυτών, ο Σταύρος Αργυρόπουλος ταξίδεψε στο εξωτερικό προκειμένου να προσελκύσει ξένους επιχειρηματίες. Η προσπάθεια αυτή είχε την στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης όχι όμως και την οικονομική της ενίσχυση και δεν γνωρίζουμε αν είχε συνέχεια⁵¹².

Στα 1930 τα γραφεία της Siemens δέχθηκαν ένα τηλεφώνημα από τον σύμβουλο του Υπουργείου Εξωτερικών Feldbausch, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με τα θέματα της Ελλάδας. Στην επικοινωνία αυτή ο γερμανός αξιωματούχος τους ενημέρωσε ότι η ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο, με αφορμή τη σύναψη της συμφωνίας μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και της Siemens, ζήτησε εμμέσως τη δημιουργία ενός περιπτέρου της εταιρείας στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης. Ο Feldbausch ταξίδεψε στη Θεσσαλονίκη επισκέφθηκε τη Διεθνή Έκθεση και η άποψη που διαμόρφωσε ήταν ότι έπρεπε να στηθεί οπωσδήποτε ένα γερμανικό περίπτερο. Το κόστος του το υπολόγισε περίπου στα 30.000 RM. Το Υπουργείο θεωρούσε ότι θα ήταν χρήσιμο να υπήρχε η παρουσία και άλλων γερμανικών επιχειρήσεων⁵¹³. Ωστόσο το πρώτο επίσημο γερμανικό περίπτερο παρουσιάστηκε στην έκθεση της Θεσσαλονίκης το 1936. Επρόκειτο για ένα μεγάλο και άριστα οργανωμένο περίπτερο, το οποίο είχε ως κύρια εκθέματα μεταλλουργικά είδη, εποπτικά όργανα αλλά και χημικά προϊόντα.

⁵¹² Πιστεύω ότι πρόκειται για την ίδια προσπάθεια που η ένωση γερμανών βιομηχάνων είχε αναφέρει στο Υπουργείο Εξωτερικών στα 1925. Τότε το εγχείρημα δεν είχε προχωρήσει πιθανόν εξαιτίας της δικτατορίας του Πάγκαλου.

⁵¹³ Siemens Archiv Benutzerakten 12865, Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936) 21 Mai 1930. Σύμφωνα με τα έως τώρα δημοσιευμένα στοιχεία από το αρχείο της ΔΕΘ δεν προκύπτει ότι η πρωτοβουλία αυτή είχε θετική έκβαση.

ε2) Η ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας

Εξίσου σημαντικό ήταν όμως και το ενδιαφέρον των ελληνικών επιχειρήσεων για την παρουσίαση των προϊόντων τους στη Γερμανία.

Στις αρχές του 1921, στην εφημερίδα *Industrie und Handels Revue*, που εξέδιδε ο έλληνας Δουρμουσόγλου, φιλοξενήθηκε γράμμα της διεύθυνσης της εμποροπανήγυρης της Λειψίας, στο οποίο γινόταν λόγος για τη δημιουργία ελληνικού περιπτέρου το οποίο θα λειτουργούσε στην έκθεση του φθινοπώρου⁵¹⁴. Όπως τονίζονταν, την προηγούμενη χρονιά επισκέφθηκαν την έκθεση περί τους 170 έλληνες, ενώ παράλληλα υπήρχε ισχυρή ελληνική παρουσία στην περιοχή.⁵¹⁵ Επίσημα η ελληνική πλευρά εκδήλωσε το ενδιαφέρον της για συμμετοχή στην έκθεση της Λειψίας, σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον των γερμανών βιομηχάνων για τη δημιουργία μίας μόνιμης έκθεσης στην Αθήνα, τέσσερα χρόνια αργότερα.

Ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Λειψία, Πέτρος Παπαγεωργίου όπως και ο εμπορικός ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο, Κων/νος Παπαγιάννης, είχαν έρθει σε επαφή με τη διεύθυνση της έκθεσης για να συζητήσουν τις προϋποθέσεις συμμετοχής της Ελλάδας σε αυτή. Στόχος τους ήταν να φέρουν σε επαφή ελληνικές επιχειρήσεις που επιθυμούσαν να εξάγουν στην Γερμανία, αλλά και επιχειρήσεις ελλήνων που δραστηριοποιούνταν ήδη στη Γερμανία προκειμένου να εκθέσουν από κοινού στο ελληνικό περίπτερο. Η ελληνική πλευρά επιθυμούσε μια εντυπωσιακή παρουσία

⁵¹⁴ Το οποίο όμως δεν λειτούργησε

⁵¹⁵ Ήδη από τον 18^ο αιώνα υπήρχε ισχυρή παρουσία ελλήνων εμπόρων στη Λειψία. Από το 1700 λειτουργούσε το «Ελληνικό σπίτι» σε ιδιόκτητο κτίριο. Στο σπίτι αυτό συγκεντρώνονταν όχι μόνον έλληνες, αλλά και οι περισσότεροι νοτιοευρωπαίοι. Στο σπίτι υπήρχε και παρεκκλήσι όπου γίνονταν λειτουργίες με το ελληνορθόδοξο τελετουργικό. Βλέπε σχετικά: Frank – Thomas Suppé, “Hellas Lipsiensis – Griechen in Leipzig”, *Griechen in Leipzig. Damals – Heute*, Leipzig 1999, 17-23

με περίπτερο περίπου 150 m² σε κεντρικό σημείο της πόλης, ενώ σκόπευε να δώσει δημοσιότητα σε αυτή την προσπάθεια⁵¹⁶. Τα ελληνικά προϊόντα που θα παρουσιάζονταν σε αυτήν την έκθεση, όπως και σε άλλες που θα ακολουθούσαν ήταν: καπνός, κρασί, κορινθιακή σταφίδα, τάπητες, σφουγγάρια κ.α. Το πρώτο περίπτερο με ελληνικά προϊόντα λειτούργησε στην έκθεση της Λειψίας το 1926.⁵¹⁷

Με την πάροδο των ετών η συμμετοχή της Ελλάδας καθιερωνόταν, όχι όμως σε επίπεδο κρατικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τον επίτιμο αντιπρόσωπο της έκθεσης της Λειψίας στην Αθήνα, Otto Deffner, η έως εκείνη τη στιγμή παρουσία της Ελλάδας στην έκθεση δεν είχε να επιδείξει κάτι το εξαιρετικό.

Το καλοκαίρι του 1928 ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πειραιά, Γεώργιος Στρίγκος, έστειλε στη Γερμανία τον Πέτρο Πολιτάκη, προκειμένου να δημιουργήσει νέες εμπορικές σχέσεις. Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα που διοχετεύει την είδηση αυτή προς το Υπουργείο Εξωτερικών δεν έχει περαιτέρω πληροφόρηση για την εξέλιξη του ταξιδιού αυτού.⁵¹⁸

Στα 1929 η Ελλάδα στόχευε ξανά σε δικό της περίπτερο σε κεντρικό σημείο. Ο Deffner επιθυμούσε την ενεργή κρατική συμμετοχή σε αυτήν την πρωτοβουλία και προς αυτή την κατεύθυνση θα χρησιμοποιούσε ως μέσο πίεσης την ύπαρξη προπαγάνδας για τα βουλγαρικά καπνά στην Λειψία.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159.

⁵¹⁷ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159., Βεβαίωση της έκθεσης της Λειψίας για τη συμμετοχή του ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου στην ανοιξιάτικη έκθεση του 1927, με την οποία εκφράζεται μεταξύ άλλων και η ικανοποίηση της για την ελληνική συμμετοχή.

⁵¹⁸ P.A.A.A., R901/89047 *Messen und Märkte April 1920 – Juni 1935*. Γερμανική πρεσβεία Αθηνών προς Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 29 Ιουνίου 1928.

⁵¹⁹ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159., Otto Deffner προς Leipziger Messe, Athen, 30 September 1929.

Ένα σημαντικό πρόβλημα όμως για την ελληνική πλευρά ήταν το κόστος συμμετοχής. Σύμφωνα με την επιστολή των διοργανωτών της έκθεσης προς τον έλληνα εμπορικό ακόλουθο Παπαγιάννη, για τη χρήση 92,4 m² και για τις δύο εκθέσεις του 1930 οι ενδιαφερόμενοι θα έπρεπε να καταβάλουν 3.003 RM ενώ αν συμμετείχαν μόνον στη μία το κόστος ανερχόταν σε 5.243,70 RM⁵²⁰.

Η ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας ήταν σημαντική και για τους γερμανούς διοργανωτές, καθώς η αλληλογραφία τους με τον αντιπρόσωπο τους στην Αθήνα, δείχνει ότι επιθυμούσαν την ελληνική συμμετοχή και ιδιαίτερα αυτή του ελληνικού οργανισμού σταφίδας, ο οποίος όμως δεν λειτουργούσε ανεξάρτητα, αλλά συνδεόταν με το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία.

Ωστόσο η στάση των γερμανών στην πρόταση του Deffner, να στείλει επιστολή στον πρωθυπουργό Βενιζέλο, προκειμένου να ζητήσει τη συνδρομή του στην προσπάθεια για συμμετοχή της Ελλάδας στην έκθεση ήταν αρνητική. Οι υπεύθυνοι της έκθεσης φοβήθηκαν ότι η κίνηση αυτή θα παρερμηνευόταν από τους έλληνες, οι οποίοι θα ζητούσαν δωρεάν συμμετοχή ή έστω οικονομικές διευκολύνσεις⁵²¹.

⁵²⁰ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159. Leipziger Messe und Ausstellungs Aktiengesellschaft προς το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία, Λειψία, 16 Οκτωβρίου 1929.

⁵²¹ Sächsisches Staatsarchiv, LM17 I 159. Messamt Leipzig προς Otto Deffner, Leipzig 25 Oktober 1929.

522

523

⁵²² Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3710, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927.

⁵²³ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 4156, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1929.

524

525

⁵²⁴ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 4157, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1929.

⁵²⁵ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3714, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927.

526

527

Το αρχειακό υλικό που ερευνήθηκε σχετικά με την ελληνική παρουσία στην έκθεση της Λειψίας τη δεκαετία του 1920, έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία για την πολιτική που ακολούθησαν οι ελληνικές επιχειρήσεις στην υπό εξέταση περίοδο. Η προσπάθεια εύρεσης νέων

⁵²⁶ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3709, Ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1927

⁵²⁷ Sächsisches Staatsarchiv, LMA I F 3651, Η είσοδος στο ελληνικό περίπτερο στην έκθεση της Λειψίας, την άνοιξη του 1926.

αγορών διάθεσης των ελληνικών προϊόντων και κατ'επέκταση η ανάπτυξη των ελληνικών εξαγωγών ήταν ο βασικός άξονας στον οποίο στηρίχθηκαν οι ελληνικές επιχειρήσεις. Το κύρος της διεθνούς εκθέσεως της Λειψίας εξασφάλιζε την παρουσία εκπροσώπων από σημαντικές αγορές και δημιουργούσε συνθήκες στις οποίες ευδοκιμούσαν οι ευκαιρίες για τις κατάλληλες επαφές. Ταυτόχρονα όμως και ενώ υπήρχε η βούληση του ελληνικού κράτους να ενισχύσει την προσπάθεια των ελλήνων επιχειρηματιών, γίνεται εμφανής η αδυναμία έμπρακτης βοήθειας κυρίως εξαιτίας του ισχνού κρατικού προϋπολογισμού.

Από την άλλη πλευρά η διοίκηση της έκθεσης της Λειψίας αν και επιθυμούσε την εμπλοκή του ελληνικού κράτους, ήταν απρόθυμη να προχωρήσει σε οικονομικές παραχωρήσεις προς τους Έλληνες επηρεαζόμενη σαφώς και από την ασταθή πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα.

Παρά τα προβλήματα όμως η παρουσία ελληνικών προϊόντων στην έκθεση της Λειψίας συνεχίσθηκε μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πόλεμος όμως, όπως και ο προηγούμενος, λειτούργησε καταλυτικά σε όλα τα επίπεδα των διμερών σχέσεων και δεν άφησε ανεπηρέαστες ούτε τις οικονομικές. Η επανασύνδεση φάνηκε ιδιαίτερος επίπονη τόσο εξαιτίας των δασμολογικών περιορισμών όσο και εξαιτίας του αυξανόμενου ανταγωνισμού με άλλες χώρες.

στ) Παρουσία επιχειρήσεων γερμανικών συμφερόντων στην Ελλάδα

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η *Siemens* αντιπροσωπεύεται στην Ελλάδα από τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου⁵²⁸. Το 1911 η *Bosch* διέθετε στην Αθήνα κατάστημα πώλησης των προϊόντων της και έπειτα από την αναγκαστική διακοπή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επανήλθε στην ελληνική αγορά το 1920, με αντιπρόσωπο τον Γρηγόρη Παλαιολόγο⁵²⁹.

Από το 1901 η εταιρεία κατασκευής μηχανημάτων *M.A.N* παρέδιδε σποραδικά μηχανήματα σε διάφορες επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μεταξύ των αποδεκτών το τυπογραφείο *Ακρόπολις*, και η *Société Héllénique des Poudreries et Cartoucheries (ΠΥΡ - ΚΑΛ)*. Η αντιπροσωπεία της εταιρείας στην Ελλάδα χρονολογείται από το 1901 με πρώτο αντιπρόσωπο την εταιρεία *Baumann & Beckmann*, για να ακολουθήσει στα 1913 ο Α. Ζαχαρίου και το 1937 η εταιρεία Γκέρτσου⁵³⁰.

Το 1913 η *Daimler-Motoren-Gesellschaft* αντιπροσωπευόταν στην Αθήνα από τον Νίκο Σιμόπουλο. Η εταιρεία στεγαζόταν στην οδό Μητροπόλεως 2, ενώ το γκαράζ και το συνεργείο της βρισκόταν στην οδό Ξενοφώντος. Μετά τον πόλεμο και αυτή η αντιπροσωπεία πέρασε

⁵²⁸ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 8692, *Arbeitsordnungen* (1892-1974). Ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου (1869-1938) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους επιχειρηματίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Μηχανικός με μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελβετία και εργασιακή εμπειρία στη Γερμανία, ανέπτυξε σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα αναλαμβάνοντας την εκτέλεση πολλών δημόσιων έργων μεταξύ των οποίων και την κατασκευή των σιδηρόδρομων και σταθμών του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Αθηνών. Παράλληλα αντιπροσώπευε γερμανικούς εμπορικούς οίκους στην Ελλάδα, ανάμεσα στους οποίους και της Siemens. Το αρχείο του ανθρώπου αυτού δεν σώζεται, και τα στοιχεία που κατάφερα να συγκεντρώσω τα οφείλω στο μικρανησιό του, κύριο Αιμίλιο Μπουρατίνο. Ο Ζαχαρίου πέθανε άκληρος αφήνοντας τη βίλα του στην Καστέλα, κληροδότημα στο Δήμο Πειραιά. Η βιβλιοθήκη του Αλέξανδρου Ζαχαρίου σώζεται στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο έπειτα από δωρεά της συζύγου του, Αυγούστας, η οποία ικανοποίησε την επιθυμία του εκλιπόντος. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε: *Μεγα Ελληνικών βιογραφικών λεξικών Βοβολίνη*, Αθήνα 1965, том. 1, 105-111. – Ελένη Καλαφάτη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995.

⁵²⁹ Την πληροφορία αυτή την έχω από την κυρία Vera Dendler, υπεύθυνη Δημοσίων Σχέσεων της εταιρείας στη Στουτγκάρδη, την οποία και ευχαριστώ.

⁵³⁰ Τα στοιχεία αυτά τέθηκαν στη διάθεση μου από την υπεύθυνη του αρχείου της εταιρείας *M.A.N* στο Augsburg κυρία Gerlinde Simon, την οποία και ευχαριστώ.

στα χέρια του Μενέλα Μεταξά,⁵³¹ για να καταλήξει στον Κρίτωνα Δηλαβέρη.

Μία ακόμη σημαντική παρουσία γερμανικής επιχείρησης στην Ελλάδα, είναι αυτή της γνωστής φαρμακοβιομηχανίας *Bayer*, η οποία σε σχετικό έγγραφό της περιγράφει την εδώ δράση της, πριν και μετά το Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵³².

Πριν το 1914 η εταιρεία αντιπροσωπευόταν από την εταιρεία του Φ. Μοδιάνο με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Η έκρηξη όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διέκοψε τις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών, ενώ τα προβλήματα για την ελληνική αντιπροσωπεία μεγάλωσαν με την άφιξη και εγκατάσταση των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η ανάπτυξη ασθενειών όπως η μαλάρια και ο δάγγειος πυρετός, έδωσε νέα ώθηση στα προϊόντα της γερμανικής εταιρείας, η οποία σύστησε μία ακόμη αντιπροσωπεία, αυτή τη φορά με έδρα την Αθήνα.

Αντιπρόσωπος της νότιας Ελλάδας έγινε ο Πανσανίας. Μακρής⁵³³, ενώ στη βόρεια Ελλάδα παρέμεινε η εταιρεία Μοδιάνο.

Στα 1926 η *Bayer* έχοντας στην Ελλάδα κύκλο εργασιών περίπου 75.000 R.M, αποφάσισε να δημιουργήσει υποκατάστημα με την επωνυμία *Phathina S.A.* Το υποκατάστημα θα έδρευε στην οδό Κλεισθένους στην Αθήνα, ενώ παράλληλα θα εξακολουθούσε τη λειτουργία της και η αντιπροσωπεία της Θεσσαλονίκης.

Η δημιουργία υποκαταστήματος με ένα τέτοιο περιορισμένο κύκλο εργασιών ήταν τόλμημα, αφού το κατώτερο όριο που έθεταν οι γερμανοί για τη δημιουργία υποκαταστήματος στο εξωτερικό ήταν 500.000 R.M. Ωστόσο, οι εκτιμήσεις της ηγεσίας της εταιρείας ήταν σωστές καθώς τον

⁵³¹ Η πληροφορία προέρχεται από τα αρχεία της εταιρείας και ευχαριστώ πολύ τον κ. Hans-Hermann Pogarell.

⁵³² Bayer Archiv, Verkauf Pharma, 1/6.6.18.

⁵³³ Μέγα Ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν Βοβολίνη, Αθήνα 1965, τομ. 1, 144.

τρίτο χρόνο της λειτουργίας της, η *Phathina* είχε κύκλο εργασιών πάνω από 1.500.000 R.M ενώ ο μέσος όρος του κύκλου εργασιών της από το 1926 έως το 1938 ανέρχονταν σε 845.000 R.M.

Σημαντικά ήταν επίσης τα έσοδα της εταιρείας από τα παραφαρμακευτικά προϊόντα και τα χημικά, αν και σε αυτά τα είδη υπήρχε έντονος ανταγωνισμός από τη Σοβιετική Ένωση⁵³⁴.

Στη Θεσσαλονίκη παράλληλα με την αντιπροσωπεία της *Bayer* δραστηριοποιούνταν και μια άλλη μεγάλη φαρμακευτική εταιρεία η *Boehringer*⁵³⁵.

Το εμπορικό πεδίο δράσης των γερμανικών επιχειρήσεων εκτείνονταν σε διάφορους τομείς. Είχε ως κύριο άξονα την πώληση μηχανημάτων τα οποία χρησιμοποιούνταν στη βιομηχανία, αλλά υπήρχαν παράλληλα και οι φαρμακευτικές εταιρείες οι οποίες παρασκεύαζαν και προμήθευαν την ελληνική αγορά με φαρμακευτικό υλικό. Επίσης εξειδικευμένες επιχειρήσεις, εξόπλιζαν με ειδικά μηχανήματα και επιστημονικά όργανα το στρατό ή άλλες υπηρεσίες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η γνωστή γερμανική εταιρεία κατασκευής επιστημονικών οργάνων υψηλής ακρίβειας και οπτικών φακών, *Zeiss*.

⁵³⁴ Στις 23 Ιουνίου 1926 υπογράφηκε έπειτα από διετεείς διαπραγματεύσεις, δασμολογικό σύμφωνο μεταξύ Ελλάδας και Σ. Ένωσης, το οποίο προέβλεπε αγροτικά και βιομηχανικά προϊόντα των δύο χωρών που θα απολάμβαναν τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Βλ. σχετικά, Ανδρέας Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα 1989, 180.

⁵³⁵ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /133 /26. Από το αρμόδιο τμήμα της φαρμακοβιομηχανίας *Boehringer Ingelheim Hellas*, όπου απευθύνθηκα για να επιβεβαιώσω την πληροφορία αυτή, το αρμόδιο τμήμα δήλωσε παντελή άγνοια.

Η Zeiss το 1920⁵³⁶ είχε εμπορικό αντιπρόσωπο στην Αθήνα τον Μενέλα Μεταξά⁵³⁷ - συγγενή του δικτάτορα και μέλος εξ αγχιστείας της οικογένειας Χαρίλαου.⁵³⁸ Η εν λόγω εταιρεία είχε συμβόλαιο αντιπροσώπευσής της στην Ελλάδα με τον Μενέλα Μεταξά. Το συμβόλαιο αυτό είχε διάρκεια 15 ετών και έδινε στον Μεταξά την αποκλειστική αντιπροσωπεία της Zeiss για όλη την Ελλάδα, αποκλείοντας την πώληση πολεμικού υλικού. Πριν την καταστροφή της Σμύρνης τόσο ο Μεταξάς όσο και ο αντιπρόσωπος στη Σμύρνη Γεωργινιάδης λάμβαναν σύμφωνα με το συμβόλαιο προμήθεια 10% επί των πωλήσεων προς τον ελληνικό στρατό.⁵³⁹

Από τα στατιστικά στοιχεία της γερμανικής εταιρείας για την οκταετία 1922 - 1930 διαπιστώνουμε μία αυξανόμενη ζήτηση σε ιατρικά εργαστηριακά εργαλεία, όπως μικροσκόπια και μηχανήματα ανάλυσης αλλά και σε συσκευές που ήταν αναγκαίες στην γεωδαιτική υπηρεσία του στρατού. Το 1922 η εταιρεία είχε διαθέσει στην ελληνική αγορά 12.093 μικροσκόπια, ενώ το 1929, 38.485. Αντίστοιχα οι γεωδαιτικές συσκευές το 1922 ήταν 1.400 και έφθασαν το 1929 στις 76.262.

Στα επόμενα χρόνια οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Γερμανίας εξελίσσονταν ομαλώς, αφού τα προϊόντα των δύο χωρών αλληλοσυμπληρώνονταν. Στην περαιτέρω ανάπτυξη των σχέσεων τους θα συνέβαλε η διαιτητική επίλυση των εμπορικών διαφορών σύμφωνα με τη ρύθμιση που έγινε από το ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Γερμανία.

⁵³⁶ Το συμφωνητικό ανάληψης της αντιπροσωπείας σώζεται στα αρχεία της εταιρείας στην Ιένα και τέθηκε στη διάθεση μου με πολύ μεγάλη προθυμία από τον κ. Wolfgang Wimmer, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

⁵³⁷ Ο Μενέλας Μεταξάς, αντιπροσωπεύει και την Daimler Crysler από το 1924 έως το 1930. Κατά τη διάρκεια αυτή πουλήθηκαν συνολικά 18 I.X, και 22 φορτηγά μεγάλου και μεσαίου μεγέθους. Βασικός αγοραστής των ιδιωτικής χρήσης αυτοκινήτων ήταν κυρίως η βασιλική οικογένεια.

⁵³⁸ Η αδελφή του Μενέλα Μεταξά, Βιργινία είχε παντρευτεί τον ανηψιό του Επαμεινώνδα Χαρίλαου, Λύσανδρο.

⁵³⁹ Carl Zeiss Archiv, 11994, *Vertreterverträge mit Menelas Metaxa, Athen betr. General – Vertretung der Firma Zeiss in Griechenland vom 12 Oktober 1920 und 2 Januar 1935.*

ζ) Συμμετοχή γερμανικών εταιρειών στην εκτέλεση δημοσίων έργων

Στα πλαίσια της εσωτερικής της πολιτικής η ελληνική κυβέρνηση μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και ειδικότερα μετά την έλευση των προσφύγων το 1922, επεδίωξε να αναπτύξει τον τομέα των δημοσίων έργων προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των πολιτών και παράλληλα να δοθεί νέα ώθηση στην ανάπτυξη της οικονομίας.

540

Για την πραγματοποίηση των σχεδίων αυτών το ελληνικό κράτος στράφηκε σε μεγάλο βαθμό στον εξωτερικό δανεισμό. Η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης την περίοδο 1923 - 1932, χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διαρκούς δανεισμού, προκειμένου μέσω των μεγάλων

⁵⁴⁰ Άποψη της πλατείας Ομονοίας πριν την έναρξη των εργασιών για τη διάνοιξη της σήραγγας του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. *Φωτογραφικό Αρχείο Siemens.*

δημοσίων έργων να επιτευχθεί η ανάκαμψη της οικονομίας και η παράλληλη ενσωμάτωση των προσφύγων.⁵⁴¹

Τα δάνεια που χορηγήθηκαν στην Ελλάδα την υπό εξέταση περίοδο, προήλθαν από ξένες κυβερνήσεις, από αλλοδαπούς κεφαλαιούχους αλλά και από τραπεζίτες. Οι όροι χορήγησης των δανείων αυτών ήταν τις περισσότερες φορές επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο.

Η έλλειψη τεχνογνωσίας αλλά και κεφαλαίων οδήγησε το ελληνικό κράτος στην ανάθεση επί πληρωμή, σημαντικών έργων κοινωνικής οφέλειας σε ξένους επιχειρηματίες, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι στην Ελλάδα τους δίνονταν η ευκαιρία να αποκομίσουν μεγάλα οικονομικά οφέλη όχι μόνον βραχυπρόθεσμα με την κατασκευή των έργων, αλλά και μακροπρόθεσμα μέσω του δικαιώματος της προνομιακής εκμετάλλευσης αυτών. Μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες σε συνεργασία με χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς των χωρών τους κατέθεταν προτάσεις διεκπεραίωσης έργων σε συνδυασμό με την άμεση χρηματοδότησή τους.

Η μέθοδος για τη διείσδυση στην ελληνική οικονομία δεν περιοριζόταν βέβαια μόνο στη χορήγηση δανείων αλλά περιελάμβανε και την ενεργοποίηση ενός ευρύτερου φάσματος ελλήνων επαγγελματιών όπως αντιπροσώπων μεγάλων εταιρειών, κατασκευαστών αλλά και μηχανικών.

Ωστόσο, ο ανταγωνισμός των ξένων την περίοδο αυτή είχε αλλάξει μορφή. Κατ'αρχήν δυνάμεις που παραδοσιακά δραστηριοποιούνταν στην περιοχή αποστασιοποιήθηκαν. Η Γαλλία μετά και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν θεωρούνταν σημαντικός ανταγωνιστής για την ελληνική αγορά καθώς στα πλαίσια της πολιτικής της στα Βαλκάνια

⁵⁴¹ Στέλλα Καραγιάννη, «Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 75. Margarita Dritsas, *Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective*, Upsala 1993, 18

αλλά και με τη δημιουργία της μικρής Αντάντ είχε στραφεί περισσότερο προς τη Γιουγκοσλαβία. Από την άλλη πλευρά η στάση της Γερμανίας συνοψίζεται με απόλυτη σαφήνεια στις θέσεις του πρεσβευτή της στην Αθήνα, Martin Renner, ο οποίος πίστευε ότι για να ευδοκιμήσει μία ξένη επιχείρηση στην ελληνική αγορά θα έπρεπε να συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις: **α)** Στο καθαρά επιχειρησιακό μέρος, έπρεπε εξ αρχής να έχει εξασφαλίσει το θέμα της χρηματοδότησης. Όποιος είχε τη μεγαλύτερη οικονομική κάλυψη είχε και το προβάδισμα. **β)** Ο πολιτικός παράγοντας. Η άσκηση συγκρατημένης πολιτικής δεν είχε καμμία τύχη στην Ελλάδα. Οι μεγάλες δυνάμεις με συμφέροντα στα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα οι : Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία είχαν το πάνω χέρι στις διαπραγματεύσεις και ενεργούσαν ασκώντας ισχυρότατες πιέσεις. Αντίθετα, η Γερμανία δεν μπορούσε να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο στην Ελλάδα, καθώς οι προσωπικές επαφές με φιλογερμανούς υπουργούς έπαιζαν πολύ μικρό ρόλο, όπως αποδείχθηκε, και οι κινήσεις τους, εξαιτίας του αντιγερμανικού αισθήματος του ελληνικού λαού, ήταν πάντα υπό εξέταση, και **γ)** Οι διαπροσωπικές σχέσεις έπρεπε να είναι ισχυρές, και όχι παντα ξεκάθαρες καθώς θα συνδυάζονταν με τα οικονομικά συμφέροντα⁵⁴².

Κυρίαρχος ήταν ο ρόλος του αγγλικού κεφαλαίου εξαιτίας των παραδοσιακά στενών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών αλλά και της σημασίας που έδινε η αγγλική κυβέρνηση στην ενίσχυση των αγγλικών επιχειρηματικών συμφερόντων. Παράλληλα αυξημένο ήταν και το ενδιαφέρον των αμερικανών επιχειρηματιών, οι οποίοι τη δεκαετία του 1920 στόχευαν στις νέες αναπτυσσόμενες αγορές.⁵⁴³

⁵⁴² P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 15 Ιουλίου 1927.

⁵⁴³ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio, 1988.

Η Βρετανία είχε τον πρώτο λόγο στην περίπτωση της Ελλάδας, και η τράπεζα Habros ήταν αποφασισμένη να μην αφήσει χώρο στους καινούριους. Ήταν σαφές ότι οι επενδύσεις δεν αφορούσαν μόνο βραχυπρόθεσμα κέρδη, αλλά επηρεάζονταν από τη γεωπολιτική θέση της χώρας και τις μελλοντικές βλέψεις των άγγλων για την περιοχή.

Η τράπεζα Hambros είχε στενή σχέση με τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, του οποίου υπήρξε υποστηρικτής και προσωπικός τραπεζίτης. Στα χρόνια που ακολούθησαν η τράπεζα συμμετείχε στα περισσότερα από τα δάνεια που σύναψε το ελληνικό κράτος, ενώ παράλληλα το 1887 μαζί με την *Comptoir d' Escompte de Paris* δημιούργησε την εταιρεία διαχείρισης μονοπωλίων, μέσω της οποίας απέκτησε έλεγχο στα δημοσιονομικά της Ελλάδας.

Ισχυρότερη έγινε η παρουσία της μετά τη μικρασιατική καταστροφή όταν ανέλαβε να εκδόσει πάνω από το ήμισυ της συνολικού κεφαλαίου που δανείσθηκε το ελληνικό κράτος από τη διεθνή κεφαλαιαγορά, ενώ υπήρξε η μοναδική αγγλική πηγή δανειοδότησης.

Η ίδια η Τράπεζα θεωρούσε ως φυσικό της αντιπρόσωπο επί ελληνικού εδάφους, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, στην οποία συχνά ανέθετε τις διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση.⁵⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, παρά τις ικανότητες των αμερικανικών επιχειρήσεων δεν είχε χαραχθεί κρατική εξωτερική εμπορική πολιτική που να αφορά στην Ελλάδα. Ωστόσο, σε σχετική έκθεση του Gousovich με τον τίτλο *Hints of some important enterprises in Greece* περιγράφεται η πολιτική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα στα 1924, καθώς και οι ευκαιρίες που παρουσιάζονται στους κεφαλαιούχους για την επίτευξη κέρδους.⁵⁴⁵ Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η πολιτική κατάσταση στη χώρα

⁵⁴⁴ Ιωάννα Μίνογλου, *Τραπεζίτες και οικονομική ανάπτυξη: Οι δραστηριότητες των αγγλοελληνικών τραπεζικών ομίλων στο Μεσοπόλεμο*, 94^η Συνάντηση ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1989, 19-21.

⁵⁴⁵ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 418 / 15

ομαλοποιείται και ότι η χρονική στιγμή ήταν κατάλληλη για τη δημιουργία, τόσο μιας κατασκευαστικής εταιρείας που θα κάλυπτε τις αυξημένες ανάγκες στέγασης των κατοίκων σε Αθήνα και Πειραιά όσο και για άλλα έργα υποδομής, όπως ηλεκτροδότηση, υδροδότηση και αποχετευτικό σύστημα. Η ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της είχε προβεί στη λήψη μιας σειράς οικονομικών μέτρων, όπως η απαλλαγή από δασμούς σε εισαγόμενες πρώτες ύλες, προκειμένου να διευκολύνει τους ξένους επενδυτές. Η έκθεση αυτή έκλεινε επισημαίνοντας την ανάγκη άμεσης αποστολής ειδικών για τη μελέτη των οικονομικών και τεχνικών λεπτομερειών καθώς δεν υπήρχε χρόνος για χάσιμο ή ανταλλαγή αλληλογραφίας, αφού κάτι παρόμοιο στην Τουρκία είχε στοιχίσει την απώλεια της ανάθεσης.

Το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε στον επιχειρηματικό κόσμο, πολύ γρήγορα μεταφέρθηκε και στις κυβερνήσεις των ξένων κρατών, οι οποίες άρχισαν να μεσολαβούν στην ελληνική κυβέρνηση ή ακόμη και να ασκούν πιέσεις προς αυτή, για λογαριασμό των εταιρειών τους. Έτσι, η ανάθεση των έργων για μία ακόμη φορά μετατράπηκε σε μέσο άσκησης πολιτικής⁵⁴⁶.

Πολλές αναφορές ελλήνων πρεσβευτών, αλλά και προσωπικών φίλων του Ελευθέριου Βενιζέλου σώζονται στο αρχείο του και επιβεβαιώνουν τη σημασία των έργων για το ξένο κεφάλαιο. Για παράδειγμα, επιστολές άγγλων επιχειρηματιών προς τον Sir Arthur Crosfield, στενό φίλο του Ελευθερίου Βενιζέλου προκειμένου να μεσολαβήσει υπέρ των εταιρειών τους,⁵⁴⁷ καθώς και του έλληνα

⁵⁴⁶ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 256. – Margarita Dritsas, *Foreign Capital and Greek development in a historical perspective*, Upsala 1993, 18-19.

⁵⁴⁷ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 358 / 65

πρεσβευτή στο Λονδίνο, Δημήτρη Κακλαμάνου, ο οποίος πρώτος δεχόταν τις πιέσεις των ενδιαφερομένων.⁵⁴⁸

Σε επιστολή του προς την ελληνική κυβέρνηση ο Sir John Norton Griffiths, αναφέρει ότι οι εταιρείες που αντιπροσωπεύει προτίθενται να συνεργασθούν με ελληνικές για την ανάληψη εκτέλεσης των εξής έργων: α) Κατασκευή λιμανιού στον Πειραιά, β) Σιδηροδρομικό σταθμό και έργα στο λιμάνι Θεσσαλονίκης, σε συνδυασμό με βουλγαρικό και γιουγκοσλαβικό Δίκτυο και γ) οποιοδήποτε άλλο έργο θεωρηθεί εθνικής σημασίας. Αν οι έλληνες δεχθούν τη συνεργασία η αγγλική πλευρά θα λάβει όλα τα αναγκαία διπλωματικά και πολιτικά μέτρα ώστε να μην υπάρξουν αντιδράσεις⁵⁴⁹.

Οι ελληνικές τεχνικές εταιρείες από την άλλη πλευρά παρέμεναν εκτός των διαγωνισμών αναλαμβάνοντας μόνο περιστασιακά υπεργολαβίες για την εκτέλεση τμημάτων των έργων. Τα οφέλη για την ελληνική οικονομία, όσον αφορά την μείωση της ανεργίας, δεν ήταν τα αναμενόμενα αφού οι ξένοι ανάδοχοι υπόσχονταν αόριστα την παραχώρηση των υπεργολαβιών στους έλληνες αλλά ουσιαστικά ακολουθούσαν άλλες διαδικασίες.

Για παράδειγμα, τα σιδηροδρομικά έργα που είχαν ανατεθεί στη βελγική εταιρεία *Société Commerciale de Belgique* εκτελούνταν με τον έλεγχο του βέλγου αναδόχου, ο οποίος αμοίβονταν αδρά. Η κατασκευή προχωρούσε με υπεργολαβίες, κατόπιν τμηματικών διεθνών δημοπρασιών στις οποίες σχεδόν ποτέ δεν πλειοδοτούσαν έλληνες.

Το ελληνικό κράτος είχε συνάψει το 1925 και 1926 με την βελγική εταιρεία *Société Commerciale de Belgique* δύο συμβάσεις, σύμφωνα με τις οποίες η εταιρεία αναλάμβανε την κατασκευή νέων σιδηροδρομικών γραμμών, περίπου 350 χλμ, την αντικατάσταση των παλαιών γραμμών

⁵⁴⁸ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/50/65-66

⁵⁴⁹ Α.Υ.Ε. Φακ. 34 Γερμανία 1921, *Προμήθειες στρατιωτικού υλικού*.

και την επισκευή άλλων, καθώς επίσης και την προμήθεια σημαντικών ποσοτήτων σιδηροδρομικού υλικού. Για τη διευκόλυνση της ολοκλήρωσης του έργου η ανάδοχη εταιρεία παρήχε στην ελληνική κυβέρνηση δάνειο ύψους 21 εκ. \$, το οποίο εκδόθηκε τμηματικά. Το πρώτο μέρος είχε επιτόκιο 8% και ήταν δεκαετούς λήξης ενώ το δεύτερο με το ίδιο επιτόκιο ήταν εξαετούς λήξης. Η σύμβαση αυτή ήταν επαχθέστατη για την ελληνική πλευρά καθώς το χρονικό διάστημα αποπληρωμής των δανείων ήταν εξαιρετικά μικρό, τα έργα ήταν ακόμη υπό κατασκευή και δεν είχαν αρχίσει να αποδίδουν⁵⁵⁰.

Μοναδική εξαίρεση στην απογοητευτική αυτή πρακτική ήταν η εταιρεία *Μακρή*, η οποία είχε αναλάβει τα έργα οδοποιίας. Χωρίς τις υπερβολαβίες που ανέθετε η εταιρεία, οι έλληνες εργολήπτες, παρά τον πυρετό κατασκευής δημοσίων έργων στη χώρα τους θα ήταν άνεργοι⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ Στέλλα Καραγιάννη, « Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου », *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 57-58.

⁵⁵¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/104/47

ζ₁) Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος – Siemens.

Η μόνη εταιρεία η οποία μπόρεσε να λάβει μέρος επιτυχώς σε ανάθεση δημοσίου έργου μέσω δημοπρασίας ήταν η *Εργοληπτική* - συμφερόντων Μόσχου Διαμαντόπουλου - η οποία σε συνεργασία με γερμανικούς οίκους και την εταιρεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου *Τέκτων*, ανέλαβε τα έργα κατασκευής των υπονόμων στη Θεσσαλονίκη και τη προέκταση της σήραγγας των Ελληνικών Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων⁵⁵² από την Ομόνοια έως το σταθμό Αττικής.

Για το τελευταίο αυτό έργο είχε προκηρυχθεί μειοδοτικός διαγωνισμός μεταξύ ελληνικών οίκων, οι οποίοι συνεργάζονταν με ξένους⁵⁵³. Για να μπορέσει να γίνει δεκτή μία προσφορά, έπρεπε να υπάρχουν αποδείξεις από τους ενδιαφερόμενους για ανάληψη αντίστοιχων έργων στο παρελθόν. Επίσης, έπρεπε να έχουν διαθέσιμα κεφάλαια ίσα με το 20% της προσφοράς. Στον τεχνικό τομέα ο εργολάβος που θα αναλάμβανε την εκτέλεση του έργου⁵⁵⁴ έπρεπε να υπογράψει μία δήλωση, σύμφωνα με την οποία, δήλωνε ότι γνώριζε και δεσμευόταν από: **α)** τους κανονισμούς του Συνδέσμου των γερμανικών Συλλόγων Αρχιτεκτόνων και Μηχανικών, του Συλλόγου γερμανών Μηχανικών, του Συλλόγου γερμανών μεταλλωρύχων και του γερμανικού Συνδέσμου σιδηρών κατασκευών, οι οποίοι δημοσιεύονται με τον τίτλο *Normalbedingungen für die Lieferung von Eisenbauwerken*, **β)** τους κανονισμούς με τίτλο *Bestimmungen des Deutschen Ausschusses für Eisenbeton* έκδοσης 1925, **γ)** τις διατάξεις με τίτλο *Vorschriften für Eisenbauwerke* οι οποίες εκδόθηκαν από τη γερμανική εταιρεία σιδηροδρόμων στο Βερολίνο το 1925 και αρκετούς άλλους κανονισμούς

⁵⁵² όπ.π. υποσ. 528

⁵⁵³ Στον τύπο της εποχής δεν υπήρξαν αντιδράσεις καθώς τα έργα είχαν ανατεθεί επισήμως σε ελληνικές εταιρείες οι οποίες συνεργάζονταν με γερμανικούς οίκους σε θέματα τεχνογνωσίας.

⁵⁵⁴ Αντίστοιχες προδιαγραφές με αναφορές σε αγγλικούς ή άλλης εθνικότητας κανονισμούς δεν εντόπισα στις προσφορές για την ανάληψη δημοσίων έργων.

και διατάξεις που ίσχυαν στο γερμανικό κράτος.⁵⁵⁵ Η υπογραφή της δήλωσης αυτής αποτελούσε μία προφανή αναγνώριση της τεχνογνωσίας των γερμανικών επιχειρήσεων σε τέτοιου είδους κατασκευαστικά έργα

556

557

⁵⁵⁵ Αρχείο Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων, αταξινόμητο. Ευχαριστώ πολύ τον κ. Μανώλη Φωτόπουλο που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο υλικό.

⁵⁵⁶ Το εργοτάξιο στην Ομόνοια. Άποψη από την οδό Πειραιώς. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁵⁷ Έξοδος του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου επί της οδού Χέϊδεν. Στο βάθος διακρίνεται η διαφημιστική πινακίδα της εργοληπτικής εταιρείας του Ζαχαρίου, «Τέκτων». Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

558

Τα έργα θεμελιώθηκαν κατά τη διάρκεια της Οικουμενικής κυβέρνησης και ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο του 1930 οπότε εγκαινιάστηκαν από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Στο αρχείο της *Siemens* αλλά και εδώ στην Ελλάδα, στο αρχείο του Η.Σ.Α.Π. σώζεται λεύκωμα με φωτογραφιών από την κατασκευή των σιδηρόδρομων και των σταθμών Ομόνοιας, Βικτώριας και Αττικής.⁵⁵⁹

560

⁵⁵⁸ Το κιόσκι εντός του σταθμού στην Ομόνοια. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁵⁹ Siemens Archiv & Αρχείο Η.Σ.Α.Π

⁵⁶⁰ Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος κατά τα εγκαίνια του σταθμού στις 21 Ιουλίου 1930. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

561

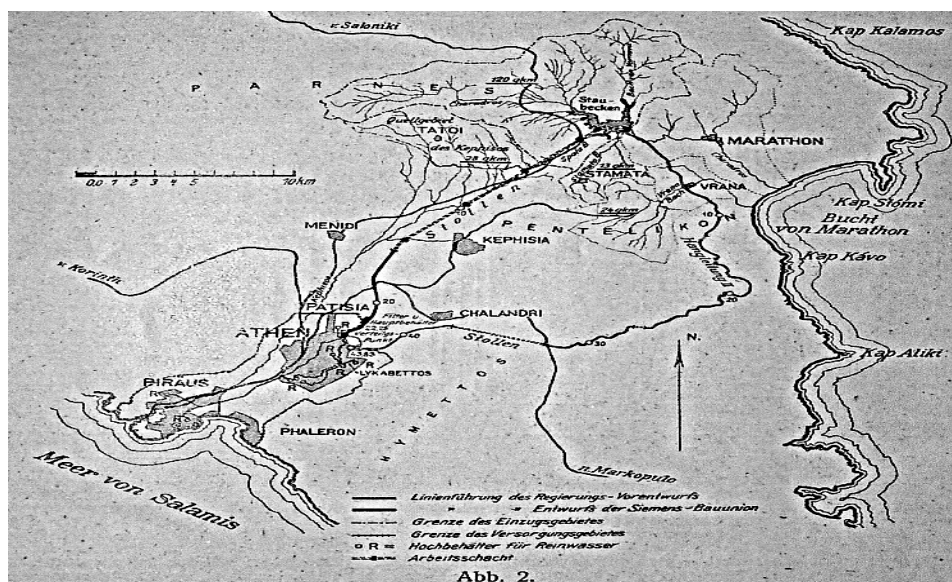
562

⁵⁶¹ Ο Υπουργός συγκοινωνιών Ι. Μεταξάς, ο δήμαρχος Σπ. Πάτσης στη θεμελίωση του έργου. *Φωτογραφικό αρχείο Siemens.*

⁵⁶² Αγιασμός από το Μητροπολίτη Αθηνών κατά τη τελετή θεμελίωσης του έργου. *Φωτογραφικό αρχείο Siemens.*

στ₂) Η υδροδότηση της Αθήνας. Philipp Holzmann – Siemens

Ένα ακόμη δημόσιο έργο για το οποίο εκδηλώθηκε γερμανικό ενδιαφέρον ήταν η υδροδότηση της Αθήνας.

563

Το πρόβλημα της ύδρευσης στην πρωτεύουσα ήταν χρόνιο και επιδεινώθηκε με την έλευση των προσφύγων, θέτοντας σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη θέλοντας να ξεκινήσει τις διαδικασίες για την εκτέλεση του έργου προκήρυξε διεθνή διαγωνισμό για την κατάρτιση τεχνικής μελέτης. Οι προϋποθέσεις κοινοποιήθηκαν στις ελληνικές διπλωματικές αντιπροσωπείες σε Παρίσι, Ρώμη, Λονδίνο, Γενεύη, Νέα Υόρκη, αλλά όχι στο Βερολίνο. Ως εκ τούτου η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ζήτησε να λάβει γνώση της προκήρυξης μέσω μιάς ελληνικής εταιρείας.⁵⁶⁴

⁵⁶³ Σχεδιάγραμμα της Αττικής, το οποίο φτιάχθηκε από τους μηχανικούς της Siemens για τη διεκδίκηση του έργου υδροδότησης. Φωτογραφικό αρχείο Siemens.

⁵⁶⁴ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1923.

Την 1^η Αυγούστου του 1924 όταν έληξε η προθεσμία υποβολής προσφορών για το έργο, υπήρχε μόνο μία προσφορά με το όνομα “ *Aqua sana* ”. Η εταιρεία που έκανε την προσφορά αυτή ήταν ελληνική, αλλά πίσω της βρισκόταν η μεγάλη γερμανική εταιρεία *Philip Holzmann*, η οποία αντιπροσωπευόταν στην Ελλάδα από τον Πρόδρομο Αθανασιάδη Μποδοσάκη.⁵⁶⁵

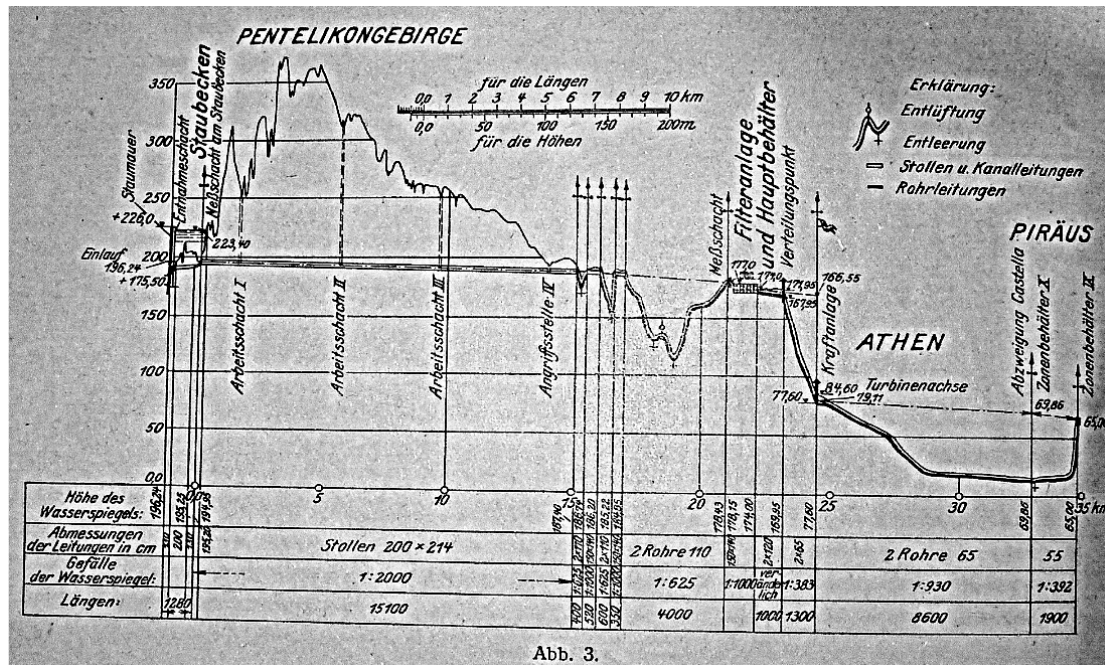
Ωστόσο στο αρχείο της *Siemens*, σε σχετική αναφορά του μηχανικού της εταιρείας H. Eigenbrodt, υπάρχουν επιπλέον στοιχεία, τα οποία δίνουν άλλη διάσταση στην υπόθεση. Ο Eigenbrodt στην αναφορά του προς τη *Siemens-Bauunion*, όπου εργαζόταν, ανέφερε ότι τον Αύγουστο του 1923, στην προκήρυξη του διαγωνισμού για την παραχώρηση των έργων ύδρευσης σε Αθήνα - Πειραιά προβλεπόταν η μελέτη, το χτίσιμο των εγκαταστάσεων και το δικαίωμα εκμετάλλευσης του έργου για 60 χρόνια⁵⁶⁶. Στο διαγωνισμό συμμετείχαν εκτός της εταιρείας *Holzmann* οι: *Siemens-Bauunion (Berlin Siemensstadt)*, “*Tekton*” *Bau Aktiengesellschaft (Athen)* και *Gelsenkirchener Bergwerkes Aktiengesellschaft (Gelsenkirchen)*. Επίσης πρόταση είχε υποβάλλει και η αμερικανικών συμφερόντων *Ulen*. Έγκυρες πηγές της γερμανικής πρεσβείας, ανέφεραν ότι η αμερικανική εταιρεία είχε ήδη προσεγγίσει την ελληνική κυβέρνηση παρασκηνιακά, προκειμένου να αναλάβει την εκτέλεση του έργου⁵⁶⁷. Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες οι αμερικανοί χρηματοδοτούσαν το 66% του έργου ενώ το υπόλοιπο θα καλύπτονταν από όμιλο τραπεζών υπό την ηγεσία της Εθνικής Τράπεζας. Παρ όλη όμως την κινητοποίηση η αμερικανική εταιρεία δεν είχε στη

⁵⁶⁵ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871 - 1979*, Αθήνα 2005, 93

⁵⁶⁶ *Siemens Archiv, Benutzerakten. WA Ehr-Erlwin Georg.*

⁵⁶⁷ Οι πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας ήταν σωστές καθώς η *Ulen* είχε υποβάλει ανεπισημώς τις προτάσεις της στην ελληνική κυβέρνηση στις 8 Μαρτίου 1924. Η εταιρεία ισχυριζόταν ότι δεν υπέβαλε τις προτάσεις της ως διαγωνιζόμενη, αλλά ήθελε να τις θέσει υπόψη της κυβέρνησης για την περίπτωση που δεν βρισκόταν ανάδοχος του έργου. Επίσημα η αμερικανική εταιρεία κατέθεσε τις προτάσεις της εκπρόθεσμα, στις 16 Σεπτεμβρίου 1924 ξεσηκώνοντας θύελλα διαμαρτυριών. Βλ. I.A.M.M, *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /120 / 1, Υπόμνημα εταιρείας *Ulen* Φεβρουάριος 1925.

διάθεσή του συγκεκριμένο σχέδιο για το έργο και από όσο γνώριζαν προσανατολιζόταν στην εξαγορά του γερμανικού.

Παρόλα αυτά, οι γερμανικές επιχειρήσεις αν και διέθεταν την καλύτερη μελέτη αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν έναντι των αμερικανικών εξαιτίας της δυνατότητας των τελευταίων να χρηματοδοτήσουν το έργο με την παροχή δανείου αλλά και τις δεσμεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις.

Οι προτάσεις των γερμανικών οίκων διακατέχονταν από τη γνωστή απροθυμία του γερμανικού κεφαλαίου να συμμετάσχει στην χρηματοδότηση του έργου με τη μορφή χορήγησης δανείου. Επιπλέον, ανασταλτικά λειτούργησε σε αυτή την περίπτωση και η αντιπαλότητα του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Αλέξανδρου Διομήδη με τον Πρόδρομο Μποδοσάκη, ο οποίος είχε προτείνει τη συνεργασία των δύο γερμανικών εταιρειών με την Εθνική Τράπεζα⁵⁷⁰.

Το έργο ανατέθηκε τελικά στην αμερικανική εταιρεία *Ulen* η οποία είχε εξασφαλίσει την άμεση χρηματοδότηση του έργου σε συνεργασία με την Τράπεζα Αθηνών, ενώ παράλληλα οι αμερικανικοί χρηματοπιστωτικοί οίκοι μέσω της κυβέρνησής τους, άσκησαν τις κατάλληλες πιέσεις και προσέφεραν τα αναγκαία ανταλλάγματα για να αναλάβουν το έργο.

Η συμφωνία μεταξύ του ελληνικού κράτους και της αμερικανικής εταιρείας υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1924 και επικυρώθηκε από την ελληνική Βουλή τον Απρίλιο του 1925. Πριν την επικύρωση της συμφωνίας ήρθε στην Αθήνα ο αμερικανός επιχειρηματίας John R. Mc Arthur, με σκοπό να εμποδίσει την ολοκλήρωση της. Ο Mc Arthur ήταν μέτοχος της κατασκευαστικής εταιρείας Mc Arthur, Perks & Company, η οποία είχε έδρα στη Ν. Υόρκη και ενδιαφερόταν για την ανάληψη του έργου. Υπό άλλες συνθήκες στην προσπάθεια αυτή του αμερικανού επιχειρηματία δεν θα δίνονταν μεγάλη βαρύτητα, υπήρχαν όμως ενδείξεις ότι οι κινήσεις του ήταν καθοδηγούμενες τόσο από την αγγλική εταιρεία

⁵⁷⁰ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871-1979*, Αθήνα 2005, 94

Spreyer & Company της Τράπεζας Hambros, η οποία ήταν ανταγωνίστρια της Ulen, όσο και από τη γαλλική κυβέρνηση. Η θεωρία αυτή επιβεβαιώθηκε όταν οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας αρνήθηκαν να συναινέσουν στην έκδοση νέων κρατικών ομολόγων για τα έργα υδροδότησης. Έπειτα από σκληρές διπλωματικές διαπραγματεύσεις η επίσημη συγκατάθεση βρετανών και γάλλων δόθηκε τον Ιούλιο του 1925.⁵⁷¹

Οι αμερικανοί τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920, ασκούσαν σκληρό εμπορικό ανταγωνισμό παγκοσμίως στους Ευρωπαίους και κυρίως στους Άγγλους. Τα μέσα που χρησιμοποιούσαν θεμιτά και μη, πολλές φορές είχαν γίνει αντικείμενο συζητήσεων⁵⁷². Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, η άσκηση πίεσης μέσω της χορήγησης ανθρωπιστικής βοήθειας για τους πρόσφυγες ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα.⁵⁷³

Η γερμανική πλευρά παρακολουθούσε από πολύ κοντά τις κινήσεις των αμερικανών, και στα 1930 η γερμανική πρεσβεία συνέταξε σχετική αναφορά τονίζοντας ότι έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, η παρουσία του αμερικανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα ήταν μικρή και σποραδική. Αυτό οφειλόταν κυρίως στην δυσπιστία των αμερικανών έναντι των δυνατοτήτων ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Η κατάσταση αυτή άλλαξε όταν ένας όμιλος αμερικανών τραπεζιτών υπό τον Seligman προσέγγισε την ελληνική κυβέρνηση, με απώτερο στόχο τη δανειοδότηση. Η ολοκλήρωση αυτής της συμφωνίας ήταν πολύ σημαντική διότι θα ήταν το πρώτο μεγάλο μεταπολεμικό δάνειο προερχόμενο καθαρά από ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio, 1988, 174-176.

⁵⁷² I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/50/ 65-66

⁵⁷³ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 239.

⁵⁷⁴ Η συμμετοχή των Η.Π.Α στο δάνειο των προσφύγων αλλά και η συμμετοχή της Ulen για τα έργα υδροδότησης ήταν υπό τον έλεγχο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής.

Οι λεπτομέρειες της δανειοδότησης δεν ήταν γνωστές στη γερμανική πρεσβεία αλλά η εξέλιξη αυτή έδειχνε την υποχώρηση της αμερικανικής διστακτικότητας. Αν θα υπήρχε και ενεργότερη συμμετοχή της στα ελληνικά πράγματα, εξαρτιόταν από τη στάση της Αγγλίας⁵⁷⁵.

ζ3) Η ανοικοδόμηση των Αθηνών

Η αύξηση του πληθυσμού στην Αθήνα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή λειτουργούσε πιεστικά αυξάνοντας το οικιστικό πρόβλημα της πρωτεύουσας. Ήδη από το 1924 ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες ανοικοδόμησης της πόλης, στην οποία ήθελαν πολύ να συμμετέχουν και οι γερμανικές επιχειρήσεις έστω και μόνον μέσω της προμήθειας υλικών.

Η γερμανική πρεσβεία μέσω ενός καλοστημένου δικτύου πληροφόρησης είχε μάθει ό,τι η κυβέρνηση είχε την πρόθεση να διαθέσει στον κεντρικό δρόμο Αθηνών - Φαλήρου, γη στα μέλη του συλλόγου « Νέα Σμύρνη » με σκοπό την ανέγερση περίπου 3.000 σπιτιών⁵⁷⁶. Ο δικηγόρος του συλλόγου, που ήταν και ο πληροφοριοδότης των γερμανών τους ενημέρωσε ότι ήδη είχε εκδηλωθεί ενδιαφέρον από: α) τον γαλλικό οικοδομικό όμιλο *Battignoles*, β) τον αμερικανικό *Mac Arthur* και γ) τον αγγλοαυστριακό *Gelico*. Πίσω δε από τον γαλλικό όμιλο κρυβόταν η *Société Générale de France*. Οι επιχειρήσεις αυτές σκόπευαν να καλύψουν το 25% του απαιτούμενου ποσού ενώ η προθεσμία που είχαν για την αποπεράτωση των εργασιών ανοικοδόμησης ήταν 2 χρόνια. Η γερμανική κυβέρνηση επιθυμούσε να υπάρξουν προσφορές και από γερμανικές επιχειρήσεις, οι οποίες ακόμη και αν δεν

⁵⁷⁵ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 5 Απριλίου 1930.

⁵⁷⁶ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1924.

μπορούσαν να συμμετέχουν με δικά τους κεφάλαια, θα μπορούσαν να προσφέρουν την ασφάλεια των γνώσεων τους μέσω της σύνδεσης τους με κάποιους από τους προαναφερθέντες ομίλους.

Την ίδια χρονική περίοδο⁵⁷⁷ η γερμανική πρεσβεία προσπάθησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον μεγάλων οικοδομικών επιχειρήσεων αλλά και αρχιτεκτονικών γραφείων από τη Γερμανία, για την ανάληψη του έργου οικοδόμησης ενός οικοπέδου 9.000 τ.μ., το οποίο διέθετε η ελληνική κυβέρνηση⁵⁷⁸. Και για τις δύο αυτές περιπτώσεις δεν υπήρχε ουσιαστική εξέλιξη προς όφελος της γερμανικής πλευράς.

Μερικά χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1931 ο γερμανός πολεοδόμος Hermann Jansen⁵⁷⁹ πρότεινε στο Βενιζέλο ένα σχέδιο ανοικοδόμησης της Αθήνας, ώστε να σταματήσει η άναρχη δόμηση και η πόλη να ανακτήσει την αίγλη της. Στην επιστολή του επισύναπτε και ένα πρόχειρο χρονοδιάγραμμα με το κοστολόγιο μιας τέτοιας προσπάθειας⁵⁸⁰. Η πρόταση αυτή δεν είχε όμως συνέχεια.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 1924.

⁵⁷⁸ Πρόκειται για τους πρώην βασιλικούς σταύλους. Το οικόπεδο οριζόταν από τις οδούς Λυκαβητού (σήμερα οδός Αμερικής), Σταδίου, Βουκουρεστίου και Πανεπιστημίου. Σήμερα στο οικόπεδο αυτό βρίσκεται το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, το οποίο άρχισε να οικοδομείται το 1928, έπειτα από δωρεά της βασιλικής οικογένειας προκειμένου να στεγασθούν κρατικές υπηρεσίες. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το κτίριο βλ. Βασίλης Κολώνας, *Το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού*, Αθήνα 2006.

⁵⁷⁹ Ο Hermann Jansen (1869-1945) υπήρξε από τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες-πολεοδόμους της Γερμανίας. Συμμετείχε στον πλεοδομικό σχεδιασμό μεγάλων γερμανικών πόλεων όπως του Βερολίνου, της Κολωνίας κ.α. Επίσης στα 1928 είχε κερδίσει τον διαγωνισμό που είχε προκηρύξει η τουρκική κυβέρνηση για την πολεοδομικό σχεδιασμό της νέας πρωτεύουσας. Βλ. σχετικά [de.wikipedia.org/Hermann Jansen](http://de.wikipedia.org/Hermann_Jansen)

⁵⁸⁰ Περισσότερα στοιχεία για την πρόταση αυτή δεν έγινε δυνατό να εντοπισθούν σε σχετικές βιβλιογραφίες.

⁵⁸¹ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρχείο, Αρ. Εισ. 173 σειρά Β (αταξινόμητη).

ζ4) Έργα ηλεκτροδότησης - AEG

Ένα εξίσου σημαντικό έργο υποδομής, το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου ήθελε να ολοκληρώσει, ήταν η ηλεκτροδότηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της χώρας.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η πρώτη μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας φώτισε τα Ανάκτορα, προκαλώντας έκπληξη στους κατοίκους των Αθηνών.⁵⁸² Το 1918, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πάνω από είκοσι πόλεις της Ελλάδας διέθεταν εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας⁵⁸³.

Στην Αθήνα, η ανάπτυξη της πρωτεύουσας είχε φέρει την ανάγκη βελτίωσης της ηλεκτροδότησης, τόσο εντός της πόλης όσο και στα προάστια ενώ παράλληλα, αύξανε η ζήτηση ηλεκτρικού ρεύματος για επαγγελματική χρήση⁵⁸⁴.

Η ελληνική κυβέρνηση είχε προσπαθήσει μέσω διεθνών διαγωνισμών να διευθετήσει το ζήτημα αυτό, όμως δεν είχε υπάρξει καμμία πρόοδος αφού οι διαγωνισμοί αυτοί στερούνταν των αναγκαίων δομών και πλαισίων. Στην πράξη, αυτό που ζητούσε η κυβέρνηση ήταν η επέκταση του ήδη υπάρχοντος δικτύου και η δημιουργία νέων υδροηλεκτρικών εγκαταστάσεων.

Μία από τις εταιρείες που είχε δείξει ενδιαφέρον για την ανάληψη έργων ήταν η αυστριακών συμφερόντων *Elin*, η οποία ήταν ισχυρή οικονομικά, αλλά αναξιόπιστη στο τεχνικό μέρος. Οι γερμανικές επιχειρήσεις που αντιπροσωπεύονταν στην Αθήνα, παρακολουθούσαν τις

⁵⁸² Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 10.

⁵⁸³ Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1899-1956)*, Αθήνα 1991, 177-178.

⁵⁸⁴ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1924.

εξελίξεις, χωρίς δυναμικές παρεμβάσεις και ήρθαν σε επαφή με τον διευθυντή της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, Παλαιογιώργο, όταν εκείνος ταξίδεψε στη Γερμανία, αναζητώντας συνεργάτες⁵⁸⁵.

Η συνεργασία μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας πραγματοποιήθηκε στα υδροηλεκτρικά έργα του *Γλαύκου* στην Πάτρα⁵⁸⁶.

Οι πρώτες σκέψεις για αξιοποίηση των υδάτων του Γλαύκου είχαν γίνει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από δύο άγγλους επιχειρηματίες, οι οποίοι ζούσαν στην Πάτρα. Για το λόγο αυτό, είχαν ζητήσει από τον νομομηχανικό Μεταξά να συντάξει σχετική μελέτη, που όμως έμενε ανεκμετάλλευτη. Το 1917 ο Ελευθέριος Βενιζέλος έφερε ξανά το ζήτημα της εκμετάλλευσης των νερών του Γλαύκου στην επικαιρότητα. Κατόπιν εντολής του, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας έστειλε στην Πάτρα τον μηχανικό Γερ. Μενάγια για να γνωμοδοτήσει σχετικά. Η συμμετοχή όμως της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι πολιτικές αναταράξεις που ακολούθησαν, ανέβαλαν για μία ακόμη φορά την έναρξη των εργασιών.

Το 1921 με προσωπική παρέμβαση του Δ. Γούναρη, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε τη χρηματοδότηση του έργου και σε συνεργασία με τον μηχανικό Θ. Γεννιδουνιά και τον ελβετό υδραυλικό μηχανικό Λουδοβίκο Σέν, προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την ανάθεσή του.

Το κόστος του ήταν αρκετά υψηλό και το 1924 κρίθηκε αναγκαία μία ακόμη κρατική ενίσχυση και πάλι από την Εθνική Τράπεζα, αλλά αυτή τη φορά με την παρέμβαση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.

⁵⁸⁵ BarchB, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1924 & 15 Αυγούστου 1924.

⁵⁸⁶ Το 1922 χορηγήθηκε στο Δήμο Πατρέων το αποκλειστικό προνόμιο εκμετάλλευσης των υδραυλικών δυνάμεων του Γλαύκου. Η διάρκεια παραχώρησης ορίστηκε σε 99 χρόνια από την ημερομηνία έναρξης εκμετάλλευσης του έργου. Ο δήμος έπρεπε με δικές του ενέργειες να εγκαταστήσει την πόλη εργοστάσιο παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας.

Στο έργο αυτό η A.E.G μέσω της εταιρείας του Ν. Κυριαζίδη, ανέλαβε την εγκατάσταση του δικτύου για τη διανομή ηλεκτρικού ρεύματος χαμηλής τάσης, τη δημιουργία υποσταθμών, την τοποθέτηση καλωδίων υψηλής τάσης καθώς και την εναέρια γραμμή, η οποία θα συνέδεε το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Γλαύκου με το θερμικό εργοστάσιο στην Πάτρα⁵⁸⁷. Το κόστος των εργασιών αυτών υπολογίζονταν στο ήμισυ σχεδόν του αξίας του έργου. Η ίδια εταιρεία θα εγκαθιστούσε στην περιοχή συσκευές τηλεφώνου και θα τοποθετούσε φωτισμό σε διάφορες περιοχές της πόλης, καθώς και στο λιμάνι.

Στον ίδιο διαγωνισμό συμμετείχε και η *Siemens*, η οποία αν και είχε καλύτερη προσφορά έχασε την ανάθεση εξαιτίας κακών χειρισμών⁵⁸⁸.

Στα επόμενα χρόνια η ηλεκτρική ενέργεια θα απλωθεί σε όλη σχεδόν τη χώρα. Το 1929, όλες οι πόλεις που αριθμούσαν άνω των 5.000 κατοίκων είχαν ηλεκτροδοτηθεί. Ποιοί ήταν όμως οι χρηματοδότες αυτής της προσπάθειας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας 546 άτομα μεταξύ των ετών 1898 και 1955 ίδρυσαν ανώνυμες ηλεκτρικές εταιρείες στην Ελλάδα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι αναφερόμαστε σε μεγάλους έλληνες κεφαλαιούχους⁵⁸⁹.

Η χρηματοδότηση του ηλεκτρισμού προήλθε κατά κύριο λόγο από μικρούς επενδυτές, από ξένες εταιρείες αλλά και από τις ελληνικές τράπεζες.

⁵⁸⁷ Μιχ. Ροδάς, «Τα υδραυλικά έργα του ποταμού Γλαύκου. Το Δεκέμβριον η λειτουργία του θερμικού και τον Μάρτιον του 1926 του υδραυλικού εργοστασίου», Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, αρ.φ. 1243 & 1244, 17 - 18 / 8 / 1925. – Θεόδωρος Ραυτόπουλος (επιμέλεια), *Ελληνική Ανώνυμος Υδροηλεκτρική Εταιρεία «Γλαύκος» Α.Ε. 1929 - 1939. Το δημιουργικόν έργον μίας δεκαετίας*, χ.τ. 1939.

⁵⁸⁸ BArchB, R901/43039, *Beteiligung deutschen and fremden Kapitals in Griechenland 1922-1930*, Αναφορά γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1924.

⁵⁸⁹ Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996,32.

Στις μικρές επαρχιακές πόλεις, οι ιδιώτες που ίδρυσαν ηλεκτρικές εταιρείες είχαν δώσει στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα μία χροιά ευεργεσίας προς την τοπική κοινωνία.⁵⁹⁰ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οι οικογένειες Παπαδολιά στη Σπάρτη και Νάσιουτζικ στις Σέρρες⁵⁹¹.

Ενδιαφέρον όμως για να συμμετάσχουν σε τέτοιου είδους προσπάθειες έδειξε και μια άλλη κατηγορία επαγγελματιών. Πρόκειται για τους ηλεκτρολόγους μηχανικούς, διπλωματούχους του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, αλλά και τους πρακτικούς ηλεκτρολόγους. Οι περισσότεροι ήταν ιδιοκτήτες τεχνικών γραφείων που συνεργάζονταν ή αντιπροσώπευαν ευρωπαϊκούς οίκους. Αυτά τα γραφεία λειτουργούσαν ως μεσολαβητές για την απόκτηση μηχανημάτων από βιομηχανικές μονάδες ή μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας ή και από ιδιώτες. Ωστόσο δύο μόνον επιχειρήσεις είχαν τη δυνατότητα διεκπεραίωσης μεγάλων παραγγελιών. Η εταιρεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, και η μοναδική ανώνυμη εταιρεία που είχε ειδικευτεί στον ηλεκτρισμό, η Ανώνυμη Ελληνική Γενική Ηλεκτρική Εταιρεία Α.Ε.Γ.⁵⁹² με ιδρυτές τους αδελφούς Κυριαζίδη.

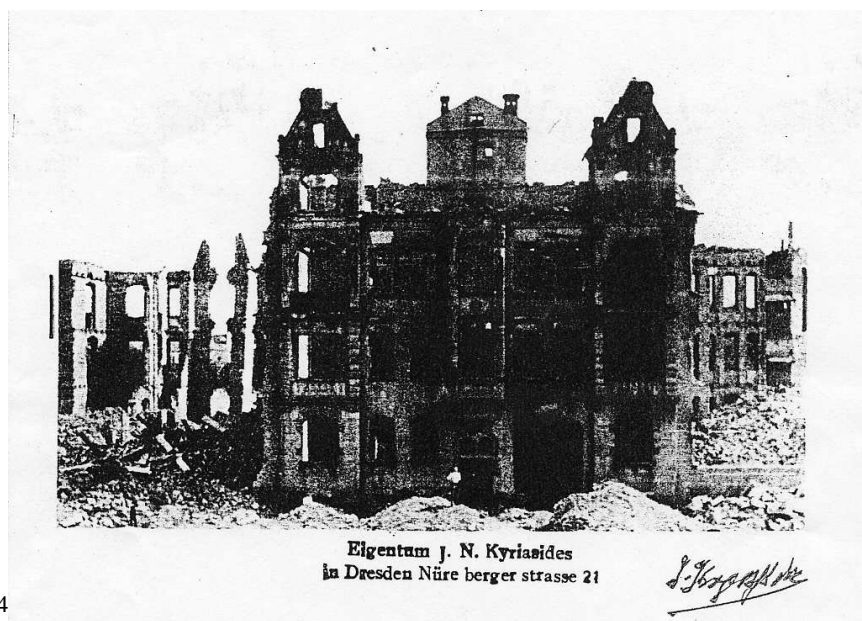
Ο Ιωάννης Κυριαζίδης ήταν μηχανολόγος μηχανικός και είχε διατελέσει στέλεχος διαφόρων εταιρειών, ενώ παράλληλα δούλευε και ως ελεύθερος επιχειρηματίας. Σε πρώτο γάμο είχε παντρευτεί την Αφροδίτη Αργυροπούλου, κόρη του καθηγητή στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Ιωάννη Αργυρόπουλου, ενώ η δεύτερη σύζυγός του, ήταν η γερμανίδα Elisabetha Oberländer, από τη Δρέσδη⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 48.

⁵⁹¹ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις ιδιωτικές ηλεκτρικές εταιρείες και την εξαγορά τους αργότερα από τη ΔΕΗ, βλέπε Δημήτρα Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ*, Αθήνα 1998.

⁵⁹² Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996, 120. Η Ανώνυμη Ελληνική Γενική Ηλεκτρική Εταιρεία στις διαφημιστικές καταχωρήσεις εμφανιζόταν ως γενικός αντιπρόσωπος της Α.Ε.Γ.

⁵⁹³ Ε.Λ.Ι.Α., *Αρχείο Νικόλαου Κυριαζίδη*, (αταξινόμητο).

594

Τον Ιούλιο του 1922⁵⁹⁵, άρχισε η αλληλογραφία του Ιωάννη Κυριαζίδη με την ηγεσία της A.E.G προκειμένου να ιδρυθεί υποκατάστημα της γερμανικής εταιρείας στη χώρα μας και να ασχοληθεί με τις εφαρμογές της ηλεκτρικής ενέργειας. Στην αλληλογραφία αυτή ο Κυριαζίδης διευκρίνιζε ότι δεν θα χρησιμοποιούσε το ίδιο όνομα.

Ο Κυριαζίδης πρότεινε για την ίδρυση της επιχείρησης κεφάλαιο ύψους 5.000£. Δεν επιθυμούσε την επένδυση σε δραχμές εξαιτίας της αστάθειας του ελληνικού νομίσματος και ως μόνη πιθανή εναλλακτική λύση πρότεινε το χρυσό. Όσον αφορούσε το εργατικό δυναμικό θεωρούσε ότι δεν θα αντιμετώπιζαν πρόβλημα, διότι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπήρχε υπερπροσφορά στην Ελλάδα. Αντίθετα, ήταν μειωμένη η αγοραστική δύναμη των ελλήνων κυρίως εξαιτίας του υψηλού ποσοστού δανεισμού, ο οποίος ανερχόταν στο 50% της συνολικής περιουσίας των κατοίκων, καθώς και στην πολιτική

⁵⁹⁴ Η οικία Κυριαζίδη στη Δρέσδη μετά την καταστροφή της πόλης από τους συμμάχους στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

⁵⁹⁵ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2.060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924.

κατάσταση. Μολαταύτα, αναμενόταν σύντομα ανάκαμψη της αγοράς και φυσικά αυξημένο ενδιαφέρον για τα ηλεκτρικά είδη.

Ο Κυριαζίδης είχε έρθει σε επαφή με τον August Pfeffer, ανώτατο στέλεχος της εταιρείας, και ζητούσε την έγκριση των γερμανών προκειμένου να προχωρήσει στις προεργασίες ίδρυσης του υποκαταστήματος. Συγκεκριμένα, χρειαζόταν το καταστατικό της εταιρείας για να το προσαρμόσει σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, να εκλεγεί διοίκηση και να υποβληθούν τα έγγραφα στο αρμόδιο Υπουργείο προς έγκριση. Η διαδικασία αυτή θα διαρκούσε τουλάχιστον τρεις μήνες. Παράλληλα έπρεπε να βρεθεί στέγη για τα γραφεία και να ξεκινήσει η διαφήμιση των προϊόντων.

Στις 13 Ιουλίου η A.E.G. διατύπωσε - σε σχετική επιστολή της - την αντίρρησή της για επένδυση σε αγγλικό νόμισμα. Πάγια τακτική της εταιρείας για όλες τις χώρες με υποτιμημένο νόμισμα ήταν να επενδύουν στο νόμισμά τους. Αν δεν κατάφερναν να επιτύχουν, τότε όπως σε όλες τις άλλες περιπτώσεις θα έπρεπε ή να αυξήσουν το κεφάλαιο ή να δανεισθούν. Έπειτα από αυτή τη διευκρίνιση, ζήτησαν να εξασφαλισθεί κεφάλαιο 500.000 δρχ, για να προχωρήσουν οι υπόλοιπες διαδικασίες.⁵⁹⁶

Πραγματικά το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ο Ι. Κυριαζίδης απόστειλε στα κεντρικά γραφεία της A.E.G. το καταστατικό του ελληνικού υποκαταστήματος. Το καταστατικό αυτό ήταν βασισμένο στο αντίστοιχο ρουμανικό και είχε τροποποιηθεί για να είναι συμβατό με την ελληνική νομοθεσία. Για τις θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου, ο Ι. Κυριαζίδης πρότεινε τους: **α)** Ι. Αργυρόπουλο 58 ετών, πρώην Υπουργό Συγκοινωνιών, ο οποίος είχε τις κατάλληλες διασυνδέσεις στην πολιτική και επιπλέον ήταν πεθερός του **β)** Μ. Οικονόμου, 43 ετών, μηχανικό στην κεντρική υπηρεσία ηλεκτρισμού στην Αθήνα, ο οποίος θα τους

⁵⁹⁶ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924, A.E.G. προς Κυριαζίδη 13 Juli 1922.

φαινόταν χρήσιμος με τις γνωριμίες του στο χώρο των τεχνιτών και των ηλεκτρολόγων και γ) το Θησέα Δημαρά, υψηλόβαθμο στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας και διευθυντή του καταστήματος στον Πειραιά. Οι γνώσεις του γύρω από το τραπεζικό σύστημα θα τους ήταν πολύτιμες.

Για τον εαυτό του ο Κυριαζίδης προόριζε τη θέση του εντεταλμένου συμβούλου, του οποίου τα όρια δικαιοδοσίας και η αμοιβή θα καθοριζόταν από τη Γενική Συνέλευση. Τη θέση αυτή όπως και εκείνη του τεχνικού διευθυντή θα τη διατηρούσε για μια πενταετία χωρίς δικαίωμα ανάκλησης από τη Συνέλευση.⁵⁹⁷

Η ίδρυση της Ανώνυμης Ελληνικής Γενικής Ηλεκτρικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε τελικά από τους αδελφούς Κυριαζίδη τον Αύγουστο του 1923,⁵⁹⁸ με κεφάλαιο 100.000 χρυσά ελβετικά φράγκα, τα οποία είχαν κατατεθεί στην Εθνική Τράπεζα από τον Ιούνιο του 1923⁵⁹⁹. Σκοπός της εταιρείας σύμφωνα με το καταστατικό της, ήταν η κατασκευή παντός ηλεκτροτεχνικού είδους και κυρίως η εγκατάσταση, λειτουργία και εκμετάλλευση ηλεκτρικών επιχειρήσεων και εργοστασίων καθώς και των συνδεόμενων με αυτά βιομηχανιών. Επίσης, η κατασκευή, πώληση και εμπορία όλων των απαραίτητων στη βιομηχανία, μηχανών και εργαλείων, τα οποία συνδέονται με τον ηλεκτρισμό και τις εφαρμογές του.

⁵⁹⁷ Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv*, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924, I. Κυριαζίδης προς A.E.G, 8 September 1922.

⁵⁹⁸ Φ.Ε.Κ, 14 Αυγούστου 1923, αρ.φ.173.

⁵⁹⁹ Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv*, I. 2. 060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft 1920-1924.

Στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας δεν συναντάμε κανέναν εκπρόσωπο της *A.E.G.*, καθώς οι γερμανοί δεν επιθυμούσαν - αδιευκρίνιστο για ποιά λόγο, να εμπλακεί φανερά το όνομα της εταιρείας.

Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα ο Ιωάννης Κυριαζίδης- μηχανικός-, ο Παναγιώτης Κυριαζίδης- δικηγόρος- και ο Δημήτρης Σκαλιστήρης επίσης μηχανικός, αποφάσισαν τη σύσταση ανώνυμης τεχνικής και εμπορικής εταιρείας⁶⁰⁰. Σκοπός της ήταν οι μελέτες διαφόρων τεχνικών έργων πάσης φύσεως, οι εγκαταστάσεις αυτών και η προμήθεια των υλικών και των μηχανημάτων. Επίσης, η αντιπροσώπευση ξένων οίκων, με συναφή αντικείμενα, καθώς και η ίδρυση εργοστασίου για επισκευές και εγκαταστάσεις μηχανημάτων που θα μπορούσαν μελλοντικά να εξελιχθούν σε βιομηχανικό είδος, αξιοποιήσιμο από την Ελλάδα.

Στο διοικητικό συμβούλιο αυτής της εταιρείας συναντάμε πολλά στελέχη της *A.E.G.* Μεταξύ αυτών ο Paul Kahn, υποδιευθυντής της εταιρείας, ο August Pfeffer, Διευθυντής, και ο Georg Riedl αρχιμηχανικός.

Τα γραφεία της νέας εταιρείας στεγάζονταν στην οδό Μητροπόλεως 11, και αν και η επίσημη έναρξη των εργασιών της έγινε το Νοέμβριο του 1924, ήδη από το καλοκαίρι ο Riedl είχε εξασφαλίσει συμβόλαια με αρκετές ελληνικές εταιρείες⁶⁰¹. Μεταξύ αυτών οι: Πατρινός & Σια, Αφοι Ισραέλλη, Παπασιδέρης και Σια καθώς και τα T.T.T, τα οποία έδωσαν μία παραγγελία για 150.000 μονωτήρες.⁶⁰²

Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς οι Κυριαζίδης και Riedl είχαν προτείνει στο Διοικητικό Συμβούλιο των Σ.Π.Α.Π. (Σιδηρόδρομοι Αθηνών – Πειραιώς - Πελοποννήσου) την αναδιοργάνωσή τους, με σκοπό να τους προμηθεύσουν σιδηροδρομικό υλικό. Η συμφωνία αυτή

⁶⁰⁰ Φ.Ε.Κ., 8 Νοεμβρίου 1924, αρ.φ.316.

⁶⁰¹ Στις διαφημιστικές καταχωρήσεις αυτής της εταιρείας γίνεται χρήση του ονόματος *A.E.G.*

⁶⁰² Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030*, 'Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924, Riedl προς Κυριαζίδη, 8 September 1924.

ήταν επιθυμητή και από τα κεντρικά της *A.E.G* στο Βερολίνο, όπου ταξίδευσαν ο Κυριαζίδης και ο εκπρόσωπος των Σ.Π.Α.Π., Γυφτάκης. Η συμφωνία αυτή δεν πραγματοποιήθηκε όμως ποτέ, αφού οι γερμανοί ήταν ιδιαιτέρως επιφυλακτικοί στα επιχειρηματικά τους ανοίγματα στην Ελλάδα και ήθελαν πάντοτε να έχουν πολύ καλές εγγυήσεις, τις οποίες δεν διέθετε η εν λόγω ελληνική εταιρεία⁶⁰³.

Παράλληλα, και άλλοι έλληνες επιχειρηματίες άρχισαν να δείχνουν ενδιαφέρον για την παρουσία της *A.E.G* στη χώρα μας. Τον Ιανουάριο του 1925, ο διευθυντής της Θεσσαλικής Τράπεζας, Αλέκος Χρυσοχοΐδης εκδήλωσε το ενδιαφέρον του και ενημέρωσε τον Κυριαζίδη ότι μια ομάδα επιχειρηματιών επιθυμούσε να αναλάβει την αντιπροσώπευση της γερμανικής εταιρείας στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Αν κατέληγαν δε σε μια συμφωνία, ήταν έτοιμος να δώσει οποιαδήποτε τραπεζική εγγύηση. Ο όμιλος αυτός των επιχειρηματιών θα προωθούσε τα προϊόντα της εταιρείας σε μεγάλες πόλεις της Β. Ελλάδος και θα προχωρούσαν στην ίδρυση ηλεκτρικής εταιρείας στα πρότυπα της *A.E.G*. Φυσικά, όλα τα υλικά θα εισάγονταν από την Γερμανία.⁶⁰⁴ Περισσότερα στοιχεία όμως γι'αυτή την ενδιαφέρουσα προσπάθεια δεν εντοπίστηκαν στα αρχεία της γερμανικής εταιρείας.

Ανάμεσα στα έργα που ανέλαβε η *A.E.G* την περίοδο εκείνη ήταν και η κατασκευή του υδροηλεκτρικού σταθμού στα Χανιά⁶⁰⁵. Επρόκειτο για ένα έργο με μεγάλη σημασία για την Κρήτη. Το θέμα της κατασκευής του σταθμού είχε ξεκινήσει μερικά χρόνια νωρίτερα, όταν υποβλήθηκε στην κυβέρνηση η σχετική έκθεση του γνωστού μηχανικού

⁶⁰³ Deutsches Technikmuseum, *AEG Archiv*, I. 2. 060, A 02030 ,Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924 .

⁶⁰⁴ Deutsches Technik museum, *AEG Archiv*, I. 2.060, A 02030, Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924.

⁶⁰⁵ Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, *Ηλεκτρική Ενέργεια*, Αυξ. αριθμός 19630.

Θ. Γεννιδουνιά⁶⁰⁶, ο οποίος είχε αναλάβει τη μελέτη του έργου, έπειτα από ανάθεση του Δήμου Χανίων

Στις 30 Οκτωβρίου 1923 είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα της κυβερνήσεως η προκήρυξη του δημόσιου μειοδοτικού διαγωνισμού για την κατασκευή του Κεντρικού Υδροηλεκτρικού Σταθμού στην Αγυιά, το σταθμό πρώτου υποβιβασμού στα Χανιά και την εξωτερική ροηφόρο γραμμή. Ως προθεσμία υποβολής των προσφορών ορίσθηκε η 21^η Ιανουαρίου 1924. Στη λήξη της προθεσμίας αυτής οι προσφορές ήταν οι εξής: **α)** Τεχνικό γραφείο Παπακωνσταντίνου και Λαγανά σε συνεργασία με τον πολύ γνωστό γερμανό μηχανικό Ludin και την επίσης ειδική σε τέτοια έργα εταιρεία Zink. **β)** Τεχνικό γραφείο Αργυρόπουλου ως αντιπροσώπου της εταιρείας Stark του Βερολίνου. **γ)** Τεχνικό γραφείο Κατσουλίδη – Δερμιζάκη και Χατζηδάκη – Γρυλλωνάκη, μηχανικών με έδρα το Ηράκλειο Κρήτης σε συνεργασία με το γραφείο Omondeo του Μιλάνου. **δ)** Εταιρεία Ganz της Βουδαπέστης. **ε)** Εταιρεία Franco Tosi του Μιλάνου.

Έπειτα από αρκετές συνεδριάσεις η επιτροπή μηχανικών, η οποία εξέτασε με προσοχή τις προσφορές, κατέληξε στην προσφορά του ομίλου από το Ηράκλειο, οι οποίοι ως προς τα μηχανήματα θα χρησιμοποιούσαν αυτά της A.E.G. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, ότι με το μηχανικό Κατσουλίδη και το εργοστάσιο του στο Ηράκλειο είχε ήδη ξεκινήσει συνεργασία, το υποκατάστημα της A.E.G. στην Αθήνα.⁶⁰⁷

Τα έργα στα Χανιά συνεχίσθηκαν με προκήρυξη νέου διεθνούς διαγωνισμού για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης και την παραγωγή ρεύματος για βιομηχανικούς σκοπούς. Οι εταιρείες που υπέβαλαν προσφορές ήταν τέσσερεις. Οι τρεις ήταν γερμανικές και η μια γαλλική. Το συμβούλιο του Δήμου, στις 6 Ιουλίου 1925, ενέκρινε την προσφορά

⁶⁰⁶ Ο Θ. Γεννιδουνιάς ήταν συγγενής του Αλέξανδρου Ζαχαρίου.

⁶⁰⁷ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02030., Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts Gesellschaft AG Athen 1920-1924, Κυριαζίδης προς A.E.G 12 Januar 1925.

της A.E.G ως την πλέον κατάλληλη και ως αυτή που εξασφάλιζε τα πληρέστερα εχέγγυα καλής εκτέλεσης.

Στην προμήθεια των μηχανημάτων υπήρξε ενδογερμανική σύγκρουση μεταξύ δυο κολοσσών του είδους, της *Siemens* και της A.E.G.

Το δημοτικό συμβούλιο Χανίων μετά από μακρές συζητήσεις κατέληξε ότι συμφερότερη ήταν η προσφορά της *Siemens*, ενώ η τεχνική υπηρεσία του Δήμου αποφάνθηκε υπέρ της προσφοράς της A.E.G. Η διαφωνία αυτή καθυστέρησε τα έργα για περίπου 8 μήνες.

Η λύση δόθηκε από τον ειδικευμένο στην παραγωγή ενέργειας από υδροηλεκτρικά έργα, ελβετό μηχανικό Σέν⁶⁰⁸, ο οποίος είχε εκτελέσει και τα υδροηλεκτρικά έργα των Πατρών. Ο Δήμος Χανίων σε συνεργασία με το Υπουργείο Δημοσίων έργων μετακάλεσαν τον Σεν στα Χανιά, όπου έπειτα από επιτόπια έρευνα ζήτησε την εκτέλεση νέων γεωτρήσεων. Σχετικά με την προμήθεια των μηχανημάτων ο ελβετός δήλωσε ότι και οι δυο εταιρείες ήταν ισοδύναμες, αλλά θα προέκρινε την προσφορά της A.E.G διότι ήδη είχε εμπλακεί στο έργο μέσω του δικτύου, και θα ήταν ομαλότερη η εξέλιξη του.

Στα πρακτικά των συνεδριάσεων της A.E.G, που σώζονται στο αρχείο της, συμπεριλαμβάνονται και οι απολογισμοί του ελληνικού υποκαταστήματος από το 1925 έως το 1930.⁶⁰⁹ Οι απολογισμοί αυτοί παρουσιάζουν ενδιαφέρον γιατί δείχνουν τη δραστηριοποίηση και εξέλιξη της εταιρείας στη χώρα μας.

Για το έτος 1925, ο κύκλος εργασιών της εταιρείας έφθασε στο 1.794.152 χρυσές δραχμές. Από αυτά οι 954.615 δρχ. χρησιμοποιήθηκαν για την εξόφληση των υποχρεώσεων της επιχείρησης, ενώ το υπόλοιπο

⁶⁰⁸ Πρόκειται για τον ελβετό υδραυλικό μηχανικό Λουδοβίκο Σέν, ο οποίος είχε έρθει στην Μακεδονία για πρώτη φορά το 1879 με την αποστολή Μπουσιέ, για την μελέτη υδραυλικών έργων. Ο Γεννιδουνιάς τον εκτιμούσε ιδιαίτερα ως επιστήμονα και φρόντισε να παραμείνει ως σύμβουλος στο Υπουργείο Συγκοινωνιών.

⁶⁰⁹ Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2.060, A 02031, Geschäftsführung der 1925-1931. Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen.

ποσό επενδύθηκε. Ο ανταγωνισμός ήταν μεγάλος, ωστόσο κατάφεραν όχι μόνον την κάλυψη των εξόδων τους αλλά και την απόσβεση κατά το 1/3 της αρχικής τους επένδυσης. Το μικρό κέρδος το οποίο υπήρξε μεταφέρθηκε στην επόμενη χρονιά. Ο άμεσος στόχος τους, που ήταν η κάλυψη των εξόδων και η ευρύτερη γνωστοποίηση των προϊόντων της Α.Ε.Γ, είχε επιτευχθεί.

Στις μεγάλες δουλειές που ανέλαβε η εταιρεία ήταν όπως έχει ήδη αναφερθεί η εγκατάσταση του ηλεκτρικού δικτύου στην Πάτρα - μέσω των έργων του Γλαύκου, - στο Ηράκλειο, καθώς και οι ηλεκτρικές εγκαταστάσεις των τσιμεντοβιομηχανιών *Όλυμπος* και *Ηρακλής*.

Οι δυο αυτές τελευταίες αναθέσεις οφείλονται κατά πολύ στην προϋπηρεσία του Ιωάννη Κυριαζίδη ως αρχιμηχανικού, στις εταιρείες *Όλυμπος* και *Τιτάν*. Παράλληλα, ξεκίνησε και η συνεργασία της εταιρείας με το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας της Τήνου⁶¹⁰ για τον ηλεκτροφωτισμό του νησιού.

Το κόστος εγκατάστασης ηλεκτροφωτισμού στο νησί, σύμφωνα με την προσφορά του Κυριαζίδη ανερχόταν σε 3.800£ και 632.000 δρχ. Σύμφωνα με τα αρχεία του Ιδρύματος, το ποσό αυτό αφορούσε στην αρχική εγκατάσταση. Κατόπιν θα γίνονταν προσφορές για κάθε υλικό που ήταν απαραίτητο.

Για παράδειγμα η Α.Ε.Γ στους λαμπτήρες που διέθετε αύξανε την τιμή κατά 1,30 δρχ για να φέρουν τη σφραγίδα *Δήμος Τήνου*.⁶¹¹ Την ίδια χρονική στιγμή η ελληνική βιομηχανία παραγωγής λαμπτήρων, *Φώς* έκανε έκκληση στο Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας να προτιμηθούν οι λαμπτήρες ελληνικής κατασκευής, οι οποίοι ήταν εξίσου καλοί με τους γερμανικούς, ενώ έδιναν και μια ευκαιρία ανάπτυξης στην ελληνική

⁶¹⁰ Το Ίδρυμα στην περίπτωση αυτή υποκατέστησε, την τοπική αυτοδιοίκηση αλλά και τους κρατικούς φορείς στην ανάληψη έργων κοινής ωφέλειας.

⁶¹¹ Π.Ι. Ι.Τ, *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 ΙΙΙ, Ηλεκτροφωτισμός 1927 - 1929.

βιομηχανία.⁶¹² Παράλληλα με την αγορά των ελληνικών λαμπτήρων, έσπαζε το μονοπώλιο των γερμανών και μπορούσε το Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας να έχει μεγαλύτερη ευελιξία στις διαπραγματεύσεις του με την ανάδοχη εταιρεία.⁶¹³ Αξίζει εδώ να επισημάνουμε ότι στην Αθήνα λειτουργούσε εργοστάσιο της εταιρείας παραγωγής λαμπτήρων OSRAM, η οποία ανήκε κατά το ήμισυ στην AEG.⁶¹⁴ Στο ζήτημα της παραγγελίας των λαμπτήρων καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Γεώργιου Στρίγκου, καθώς ο ίδιος ήταν μέτοχος στην συνεργαζόμενη με την OSRAM, *Ελληνική Εταιρεία Λαμπτήρων*⁶¹⁵ και όπως θα δούμε στη συνέχεια ανέλαβε και την προεδρία της ελληνικής αντιπροσωπείας της A.E.G., τον Οκτώβριο του 1927.

Στην περίπτωση της Τήνου εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξε το τεχνικό γραφείο του Κων/νου Γκέρτσου, ο οποίος αντιπροσώπευε την γερμανική εταιρεία *Hoffman – Bush – Werke* με έδρα το Breslau. Ο Γκέρτσος κατάφερε να εξασφαλίσει μεγάλο αριθμό παραγγελιών από το Ιερό Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας, εκτοπίζοντας σε μεγάλο ποσοστό την A.E.G.

Στο ίδιο περίπου ύψος είναι και οι απολογισμοί της εταιρείας για τα επόμενα χρόνια με μικρές βέβαια διαφοροποιήσεις. Σε όλους γίνεται λόγος για το σκληρό ανταγωνισμό και την πρακτική των ελλήνων να ζητούν φθηνές τιμές και όχι καλή ποιότητα.

Το 1926 ο ισολογισμός της A.E.G έκλεισε με ζημιά. Η αιτιολογία που δόθηκε αφορούσε στην πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στη χώρα, η οποία δεν βοηθούσε στην ανάπτυξη των εταιριών. Ωστόσο,

⁶¹² Π.Ι.Ι.Τ., *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 III, Ηλεκτροφωτισμός 1927-1929, Γενικών Πρακτορείων Ηλεκτρικών Λαμπτήρων ελληνικής βιομηχανίας « Φως » προς Ηλεκτρικήν Εταιρείαν εγκατάστασις Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελίστριας, 12 Μαΐου 1929.

⁶¹³ Π.Ι.Ι.Τ., *Αρχείο Ιδρύματος*, Φακ Δ/5 III, Ηλεκτροφωτισμός 1927-1929, Τεχνική Εταιρεία Προμηθειών και Εγκατάστασεων μηχανών Π. Δουρέντης & Σια προς Πανελλήνιον Ιερόν Ίδρυμα Τήνου, 16 Μαΐου 1929.

⁶¹⁴ Βλέπε σχετικά σελ.

⁶¹⁵ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το Γεώργιο Στρίγκο βλ. Ευαγγελία Μπαφούνη – Νίκος Μέλιος, *Γεώργιος Στρίγκος*, Αθήνα 2006.

πίστευαν ότι η οικονομική και πολιτική σταθεροποίηση της Ελλάδας θα έφερνε ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Το Σεπτέμβριο του 1927 εκδηλώθηκε ρήξη στις σχέσεις μεταξύ Κυριαζίδη και των στελεχών της Α.Ε.Γ στην Αθήνα, καθώς οι τελευταίοι δεν ήταν ικανοποιημένοι από τη δράση του Κυριαζίδη. Σε σχετική επιστολή τους προς τα κεντρικά της εταιρείας ανέφεραν ότι έπρεπε να γίνει αλλαγή στο πρόσωπο του προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου. Πρότειναν τον Γεώργιο Στρίγκο, πρόεδρο του επιμελητηρίου Πειραιά, καταξιωμένο βιομήχανο με μεγάλη επιρροή. Τον είχαν ήδη προσεγγίσει και ήταν έτοιμος να αναλάβει την προεδρία. Μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν εξαιρετική για την εταιρεία, εξαιτίας των σχέσεων του Στρίγκου με διάφορα υπουργεία. Αντίθετα, οι διασυνδέσεις του Αργυρόπουλου, ο οποίος κατείχε έως τώρα τη θέση, δεν είχαν αποτελέσματα. Ο Στρίγκος δεν ήταν ο άνθρωπος που θα αναμειγνύοταν στην εσωτερική διοίκηση, γεγονός που τους άφηνε ελεύθερο πεδίο δράσης. Έπρεπε όμως να ληφθεί η σχετική απόφαση γρήγορα, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η ανοικτή σύγκρουση με τον Κυριαζίδη, ο οποίος είχε δυνατή προσωπικότητα και δεν θα δεχόταν αυτή την αλλαγή⁶¹⁶.

Τα κεντρικά της εταιρείας απάντησαν θετικά στην πρόταση του ελληνικού υποκαταστήματος, λίγες μέρες αργότερα. Ζήτησαν μόνον η απομάκρυνση να γίνει χωρίς προβλήματα και να αναλάβει το συντομότερο ο καινούριος πρόεδρος. Παράλληλα, απομακρύνθηκε και ο δικηγόρος της εταιρείας, Π. Κυριαζίδης και αντικαταστάθηκε από τον Κων/νο Παπαπάνο. Τελικά, ο Γ. Στρίγκος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 25 Οκτωβρίου 1927.

⁶¹⁶Deutsches Technikmuseum, AEG Archiv, I. 2. 060, A 02031, Geschäftsführung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts - Gesellschaft AG, Athen 1925-1931. Athen zu A.E.G Berlin, Abteilung Ausland, 7 September 1927.

Το Μάιο του 1928 στο σχετικό απολογισμό τα οικονομικά στοιχεία της εταιρείας δείχνουν βελτίωση σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά αν και η Ελλάδα διένυε μία ακόμη προεκλογική περίοδο⁶¹⁷. Ωστόσο ακολούθησαν τακτική σκληρών αποταμιεύσεων και μείωσης εξόδων. Προβλήματα αντιμετώπισαν επίσης με την επιδημία του δάγγειου πυρετού το καλοκαίρι του 1928, ο οποίος παρέλυσε τις εργασίες και προκάλεσε έξοδα 400.000 δρχ⁶¹⁸.

Η συνεργασία τους με την ελληνική βιομηχανία εξελισσόταν ικανοποιητικά κυρίως σε επίπεδο τεχνικής εξέλιξης και όχι οικονομικό.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι γερμανοί επιχειρηματίες είχαν διαμορφώσει την άποψη ότι δεν θα υπήρχε περαιτέρω ανάπτυξη στην ίδρυση βιομηχανιών, επηρεάζοντας κατά αυτό τον τρόπο και τα αποτελέσματα της εταιρείας. Ανησυχία είχε προκληθεί από την αμφισβήτηση των συμβάσεων και ιδιαίτερα από αυτήν της Power & Traction.

Η ελληνική κυβέρνηση από το 1923 είχε έρθει σε επαφή με τον αγγλικό όμιλο Power and Traction Finance Company Limited προκειμένου να διερευνηθούν οι προθέσεις τους για την ανάπτυξη του ηλεκτρισμού στην Αθήνα⁶¹⁹.

Ο αγγλικός όμιλος έδειξε ενδιαφέρον και οι διαπραγματεύσεις συνεχίσθηκαν ως τον Οκτώβριο του 1925, οπότε το δικτατορικό καθεστώς του Πάγκαλου υπέγραψε τη σχετική σύμβαση με όρους επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο.

⁶¹⁷ Οι εκλογές που επανέφεραν τον Βενιζέλο στην εξουσία διεξήχθησαν στις 19 Αυγούστου 1928.

⁶¹⁸ Σε σχετική του επιστολή προς τον Υπουργό Οικονομίας Παναγή Βουρλούμη, ο πρόεδρος του εμποροβιομηχανικού Συλλόγου Πειραιά, Επ. Αραβαντινός ανέφερε: ...Η επιδημία του δάγγειου πυρετού έδημιούργησε αξιοθρήνητον κατάστασιν....Είς δεκάδας χιλιάδων αριθμούνται οί ασθενείς...Καταστήματα, επιχειρήσεις, γραφεία κλείουν...Αί εργασίαι των τραπεζών και πάσαι αί υπηρεσίαι χωλαίνουν, προσθέτως δέ γενική άπραξία εις τό εμπόριον σημειούται...Καθημερινώς έν τούτοις λήγουν προθεσμίαι, νόμιμαί τακτικάί και συμπεφωνημέναι έκπληρώσεις οίκονομικών ή άλλης φύσεως ύποχρεώσεων άτινες είνε αδύνατον νά τηρηθώσι.....Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, Αύγουστος 1928.

⁶¹⁹ Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889 - 1956)*, Αθήνα 1991, 218

Συγκεκριμένα στην *Power & Traction* το ελληνικό κράτος παραχώρησε την παραγωγή, μεταφορά και διανομή ηλεκτρικού ρεύματος στην περιοχή των Αθηνών για εξήντα χρόνια καθώς και την κατασκευή και λειτουργία δικτύων τράμ και σιδηροδρόμων για την ίδια περιοχή.

Μετά την πτώση της δικτατορίας όλες οι συμβάσεις που είχαν συναφθεί κατά τη διάρκεια της, αμφισβητήθηκαν. Για την *Power & Traction* στη Βουλή διεξήχθησαν έντονες συζητήσεις και η οικουμενική κυβέρνηση φαινόταν αποφασισμένη να αναθεωρήσει όσους όρους ήταν υπερβολικά επαχθείς για το ελληνικό δημόσιο. Το ζήτημα πέρασε σε διαιτησία, ενώ ο αγγλικός όμιλος ζήτησε τη βοήθεια της αγγλικής κυβέρνησης.

Όταν τον Αύγουστο του 1928 ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις επαφές του με τους άγγλους διπλωμάτες, διευκρίνισε ότι θα εξετάσει το θέμα αλλά αν δεν βρισκόταν λύση, ήταν υποχρεωμένος να καταγγείλει τη σύμβαση, καθώς περιείχε επαχθείς όρους για το ελληνικό δημόσιο. Με αμοιβαίες υποχωρήσεις το 1929 ο Βενιζέλος επικύρωσε οριστικά τη σύμβαση⁶²⁰

Έως την οριστική διευθέτηση του ζητήματος όμως, η πώληση υλικού εγκαταστάσεων σε πελάτες της *A.E.G.*, καθώς και η μεταπώλησή τους, επηρεάστηκε αρνητικά από την διάχυτη αβεβαιότητα που υπήρχε σχετικά με το είδος του υλικού που θα χρησιμοποιούνταν στα έργα ηλεκτροφωτισμού. Η κρίση στην ελληνική βιομηχανία ήταν μεγάλη ενώ οι διευκολύνσεις του κράτους προς συγκεκριμένες ξένες εταιρείες εμπόδιζαν τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Η *A.E.G.* συνέχισε τη δραστηριότητα της με αυτή τη μορφή έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής η εταιρεία υπολειτουργούσε. Μετά το τέλος του

⁶²⁰ Κώστας Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 177-184.

πολέμου, όπως όλα τα υποκαταστήματα και οι αντιπροσωπείες γερμανικών εταιρειών ανά τον κόσμο, αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα καθώς η Γερμανία ήταν κατεστραμμένη. Επίσης στην Ελλάδα, τα περισσότερα γραφεία αυτών των επιχειρήσεων λεηλατήθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και αρκετοί από τους υπευθύνους των εταιριών προσήχθησαν σε δίκες με την κατηγορία του δοσιλογισμού⁶²¹.

ζ5) Ραδιοφωνία – Telefunken

Ένα εξίσου σημαντικό κομμάτι της γερμανικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα μας, είναι η ανάπτυξη της ραδιοτηλεγραφίας και της ραδιοφωνίας. Η εταιρεία που ασχολήθηκε με τον τομέα αυτό, ήταν η *Telefunken*.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δύο ομάδες γερμανών επιστημόνων εργάζονταν στο ερευνητικό πεδίο του ασύρματου τηλεγράφου. Η μία ομάδα ονομάζονταν *Slaby - Arco*, είχε ιδρυθεί το 1899 και αντιπροσωπευόταν από το Τμήμα ραδιοτηλεγραφίας της *A.E.G.* Η δεύτερη ομάδα ανήκε στην *Braun – Siemens* και αντιπροσωπευόταν από την επιχείρηση για την ασύρματη τηλεγραφία *System Prof. Braun & Siemens Halske GmbH*.

Ο αυτοκράτορας της Γερμανίας, Wilhelm II θέλοντας να ενοποιήσει την έρευνα, αποφάσισε το Μάιο του 1903 τη συγχώνευση των δύο ομάδων. Έτσι, τον Απρίλιο του 1904 ιδρύθηκε η *Telefunken*⁶²². Η

⁶²¹ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του κ. Αιμίλιου Μπουρατίνου αντιπρόσωποι γερμανικών εταιρειών μεταξύ των οποίων και ο πατέρας του προσήχθησαν σε δίκη με την κατηγορία της συνεργασίας με τους κατακτητές.

⁶²² Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I.2.060 C 1148, Anmeldung des Warenzeichens “Telfunken” in Griechenland, 1924-1944.

εταιρεία αυτή, όπως και η *OSRAM* μοιράστηκε ιδιοκτησιακά μεταξύ της *Siemens* και της *A.E.G*⁶²³.

Στη Μεγάλη Βρετανία η οποία θεωρείται γενέτειρα του ραδιοφώνου, αφού η έδρα της εταιρείας που ίδρυσε ο Marconi ήταν εκεί, το μέσο διαδόθηκε με βραδείς ρυθμούς. Πιθανόν η καθυστέρηση αυτή να οφείλεται στην απαγόρευση των ερασιτεχνικών ραδιοφωνικών δραστηριοτήτων το διάστημα 1914 - 1919. Έτσι, μόλις τον Φεβρουάριο του 1920 από την έδρα της εταιρείας στο Writtle του Chelmsford άρχισαν σταδιακά οι πρώτες εκπομπές⁶²⁴.

Το 1924 το βιομηχανικό σήμα της *Telefunken* κατατέθηκε στο ελληνικό Υπουργείο Εμπορίου από τον δικηγόρο Αλκιβιάδη Ζωϊόπουλο⁶²⁵.

Η εμφάνιση όμως της γερμανικής εταιρείας στον ελληνικό επιχειρηματικό χώρο είχε προηγηθεί⁶²⁶. Την άνοιξη του 1921 το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών είχε προκηρύξει διεθνή διαγωνισμό για την προμήθεια και εγκατάσταση υλικού διαβιβάσεων. Η προκήρυξη αυτή έφθασε στα γραφεία τόσο της αγγλικής εταιρείας *Marconi* όσο και της *Telefunken*. Σύμφωνα με την αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα, προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, η προσφορά της *Telefunken* ήταν πολύ καλύτερη. Όμως, στο ελληνικό πολεμικό ναυτικό έδρευε αγγλική ναυτική επιτροπή, αποτελούμενη από 10 αξιωματικούς, οι οποίοι, όταν διαπίστωσαν το προβάδισμα των γερμανών, έσπευσαν στον άγγλο πρέσβη και του ζήτησαν να διαμαρτυρηθεί και να εγείρει ένσταση σε περίπτωση που εγκρίνονταν η συγκεκριμένη προσφορά. Το

⁶²³ Harm Schröter “ Siemens and central and South-East Europe”, *International Business and Central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 174.

⁶²⁴ Εφημερίδα Καθημερινή, « Η ιστορία του ραδιοφώνου », *Επτά ημέρες*, 31-12-1995, 3.

⁶²⁵ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 1148, *Telefunken Archiv*, I.2.060 C 1148, Anmeldung des Warenzeichens “Telefunken” in Griechenland, 1924 -1944.

⁶²⁶ P.A.A.A, *Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R 901/89101 “Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935*. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 16 Μαρτίου 1921.

σκεπτικό της ενέργειας αυτής, βασίζονταν στο γεγονός ότι η Γερμανία, σύμφωνα με τη συνθήκη των Βερσαλλιών δεν μπορούσε να κάνει εξαγωγή πολεμικού υλικού. Ο αντιπρόσωπος της *Telefunken* στην Ελλάδα, παρακολουθούσε ανίσχυρος τις εξελίξεις καθώς δεν μπορούσε να επέμβει. Σε σχετική διαμαρτυρία της γερμανικής αντιπροσωπείας, η ελληνική κυβέρνηση διπλωματικά, έριξε την ευθύνη στις προηγούμενες κυβερνήσεις.

Η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά⁶²⁷. Οι αναφορές της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα δίνουν το στίγμα, καθώς σημειώνουν ότι η « αγγλική κυβέρνηση με χαρακτηριστική επιμονή συνεχίζει τις προσπάθειές της να καταστήσει την Ελλάδα υπηρέτη της, οικονομικά και πολιτικά».

Ο τηλεγραφικός σταθμός που ήδη λειτουργούσε στην Αθήνα και ήταν έργο της Marconi, δεν ικανοποιούσε τις ελληνικές απαιτήσεις όπως είχαν προδιαγραφεί. Σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει η γερμανική διπλωματία, ο αντιπρόσωπος της αγγλικής εταιρείας πρότεινε, είτε τη δημιουργία μίας εταιρείας αποκλειστικά αγγλικής, για την κατασκευή και λειτουργία ενός μεγαλύτερου σταθμού, ο οποίος θα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος για τη Μέση και Άπω Ανατολή, είτε ενός μικρότερης ισχύος με εμβέλεια εντός της Μεσογείου, που θα εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις ανάγκες της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά υπό αγγλική παρακολούθηση. Η ελληνική πλευρά ήταν αρνητική και στις δύο προτάσεις. Άλλωστε για το συγκεκριμένο θέμα, είχε

⁶²⁷ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89101 "Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr, u.a , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 15 Ιουλίου 1922.

επικοινωνήσει ζητώντας πληροφορίες για τη λειτουργία και το κόστος ενός τέτοιου σταθμού με τη γερμανική υπηρεσία ταχυδρομείων⁶²⁸.

Η άρνηση της ελληνικής πλευράς έφερε στην Αθήνα έναν άγγλο στρατηγό, ο οποίος ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις με το Υπουργείο Ναυτικών. Σε αυτές πήρε μέρος και ο αρχηγός της αγγλικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα, ο ναύαρχος Smith. Στο ελληνικό Υπουργείο Ναυτικών είχε αποφασισθεί, να αρνηθούν οποιαδήποτε πρόταση ξένης εταιρείας, σχετικά με την εγκατάσταση ασύρματου τηλεγράφου, για λόγους εθνικής ασφαλείας.

Η αγγλική πλευρά όμως, στο τέλος των διαπραγματεύσεων είχε κάθε λόγο να είναι ευχαριστημένη, αφού κατάφερε να αποκλείσει το Υπουργείο Ναυτικών από τη συμφωνία αυτή, καθώς η αρμοδιότητα περί τηλεγραφίας πέρασε στο Υπουργείο Συγκοινωνιών, και συγκεκριμένα στη διεύθυνση Ταχυδρομείων.

Για τον επόμενο χρόνο η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την εγκατάσταση τόσο μετεωρολογικών σταθμών όσο και σταθμών τηλεγραφίας για την εξυπηρέτηση και ιδιωτών.⁶²⁹

Στη Γερμανία η εξέλιξη του ανταγωνισμού επί ελληνικού εδάφους απασχόλησε τα ανώτερα κλιμάκια της κυβέρνησης. Σε συναντήσεις που είχαν με τον πρόεδρο της Γερμανικής Κεντρικής Τράπεζας (Reichsbank), Hjalmar Schacht συζήτησαν το θέμα της χρηματοδότησης των γερμανικών βιομηχανιών στην Ελλάδα και τη σπουδαιότητά της για την περαιτέρω ανάπτυξη του γερμανικού κεφαλαίου στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

⁶²⁸ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901 / 89101 "Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής υπηρεσίας ταχυδρομείων προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βερολίνο 30 Μαρτίου 1921.

⁶²⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89101 "Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkeher, u.a , Februar 1921 – November 1935. Αναφορά γερμανικής πρεσβείας Αθηνών προς γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 6 & 10 Απριλίου 1923.

Το παράδειγμα που χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη συζήτηση ήταν εκείνο της *Siemens*, η οποία μέσω του αντιπροσώπου της Αλ.Ζαχαρίου είχε κατορθώσει να αποσπάσει τη συμφωνία εκχώρησης της τηλεφωνίας. Η χρηματοδότηση του έργου αυτού είχε προβλεφθεί να γίνει μέσω της έκδοσης ομολογιών, της υπό δημιουργία τηλεφωνικής εταιρείας. Ωστόσο, η κεντρική διοίκηση της *Siemens* συνέστησε στο Ζαχαρίου να υπαναχωρήσει καθώς αδυνατούσε να τοποθετήσει τις ομολογίες στη γερμανική αγορά. Η κίνηση αυτή όμως, θα συμπαρέσυρε και τη συμφωνία που είχε επιτύχει ο Ζαχαρίου για την προμήθεια ασυρμάτων στο πολεμικό ναυτικό, ενεργώντας υπό σουηδική σημαία για λογαριασμό της Telefunken. Ο πρόεδρος της κεντρικής Τράπεζας, βαρόνος Schacht, παραδέχθηκε ότι έως τώρα δεν είχε απασχολήσει την γερμανική κυβέρνηση το θέμα της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων στην Ελλάδα και καμμία ενέργεια δεν επρόκειτο να γίνει αν πρώτα δεν είχαν τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργείου Εξωτερικών.

Ο ίδιος παραδέχθηκε επίσης, ότι οι γνώσεις τους για την ελληνική αγορά προέρχονταν από αγγλικές πηγές, οι οποίες τόνιζαν την άμεση εξάρτηση της οικονομικής, από την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Όσο λοιπόν υπήρχε στη χώρα πολιτική αστάθεια θεωρούσαν τις συνθήκες μη ευνοϊκές. Παράλληλα όμως, όπως επεσήμανε, για τους γερμανούς, αυτό δεν έπρεπε να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα, καθώς θα επένδυαν σε επιχειρήσεις με υγιείς βάσεις.

Για το θέμα της *Siemens*, ο Schacht δεν θεώρησε ότι έχει χαθεί η υπόθεση, καθώς οι ομολογίες θα μπορούσαν να διατεθούν στις αγορές της Ολλανδίας και της Ελβετίας όχι όμως και της Αμερικής καθώς υπήρχε θέμα ανταγωνισμού.

Επίσης τέθηκε υπό συζήτηση και η πιθανότητα δημιουργίας μίας ελληνογερμανικής ένωσης με διευθυντή οικονομολόγο και έδρα την Αθήνα. Σκοπός αυτού του οργανισμού θα ήταν να βοηθήσει τις δύο

πλευρές σε θέματα βιομηχανίας και τη χρηματοδότηση των εταιριών που θα αναλάμβαναν σχετικές πρωτοβουλίες. Το ζήτημα αυτό παρέμεινε ωστόσο υπό εξέταση καθώς άπτονταν και των αρμοδιοτήτων του Υπ. Εξωτερικών⁶³⁰.

Την επόμενη διετία η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε την προθεσή της να προχωρήσει στη διεκπεραίωση δύο μεγάλων έργων: **α)** εγκατάσταση ασύρματου τηλεγράφου και τηλεφωνίας και **β)** εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων στην περιοχή της πρωτεύουσας.

Για το πρώτο έργο εκδήλωσαν ενδιαφέρον τρεις εταιρείες. Η *Marconi*, η *Telefunken* και η *Eastern Telegraph*. Από αυτές η *Eastern* δεν έχει καμμία εμπειρία σε ζητήματα ασύρματης τηλεγραφίας, άρα οι προοπτικές της ήταν περιορισμένες. Αντιθέτως, κυρίως εξαιτίας πολιτικών σκοπιμοτήτων η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν αποφασισμένη να προχωρήσει στην ανάθεση του έργου στην αγγλική *Marconi*.

Από την πλευρά της, η γερμανική εταιρεία δεν επιθυμούσε την εμπλοκή της στην εκχώρηση του έργου, αλλά μόνον την ανάληψη της κατασκευής. Το σύστημα της *Telefunken* μελετήθηκε από την αρμόδια επιτροπή του ελληνικού ναυτικού, η οποία έκρινε ότι ήταν το πλέον αξιόπιστο. Επιπλέον, η ανάθεση της κατασκευής στη γερμανική εταιρεία, είχε το πλεονέκτημα για την ελληνική κυβέρνηση της κάλυψης του κόστους από το λογαριασμό των επανορθώσεων.

Ο εκπρόσωπος της *Telefunken* στην Αθήνα, Αλ. Ζαχαρίου, όπως και ο μηχανικός της εταιρείας που είχε έρθει με σκοπό την παρουσίαση του συστήματος, ζήτησαν πειστικά από το γερμανό πρέσβη να επισκεφθεί το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και να φροντίσει τα συμφέροντα της εταιρείας. Πραγματικά ο von Schoen ζήτησε από το Λ. Ρούφο ίση μεταχείριση για την *Telefunken*. Υπενθύμισε δε στον έλληνα

⁶³⁰ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Βερολίνο, 22 Οκτωβρίου 1923.

πολιτικό, ότι οι γερμανοί δεν έχουν ξεχάσει τον άδικο αποκλεισμό της *Siemens* από το έργο ύδρευσης της πρωτεύουσας, όπου αν και είχαν την καλύτερη προσφορά αποκλείσθηκαν. Του επεσήμανε επίσης, ότι η Γερμανία θα μπορέσει να ανταποκριθεί στο ύψος των επανορθώσεων, μόνον με την ανάπτυξη της βιομηχανίας της και θα ήταν προς όφελος και των πιστωτών της να την στηρίξουν. Όσον αφορούσε την Ελλάδα ειδικότερα, η Γερμανία ήταν ο καλύτερος πελάτης των ελληνικών εξαγωγών και ανέμενε ως εκ τούτου να έχει μία καλύτερη αντιμετώπιση, όταν και εκείνη έρχεται με τη σειρά της, στη θέση του πωλητή. Επίσης ότι δεν θα έπρεπε να αγνοείται η Γερμανία ούτε σε πολιτικό επίπεδο, καθώς μετά την είσοδό της στην Κ.τ.Ε. θα ήταν πολιτικά χρήσιμη στους έλληνες. Ο έλληνας Υπουργός έδειξε ότι αναγνωρίζει τα δίκαια της Γερμανίας και υποσχέθηκε να μεσολαβήσει στον Πάγκαλο. Τώρα για το ζήτημα της εγκατάστασης των αυτόματων τηλεφώνων στην Αθήνα, ήταν ξεκάθαρο ότι προτιμήθηκε για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας η προσφορά της ιταλικής *Societa*⁶³¹.

Λίγο αργότερα σε επιστολή του προς την ηγεσία της *Telefunken*⁶³², ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου ανέφερε ότι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν απρόβλεπτες και έκρυβαν εκπλήξεις. Προς το παρόν όμως όλα ήταν καλά, έπειτα και από τα αποτελέσματα που έφερε η ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη⁶³³.

⁶³¹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/ 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1926.

⁶³² Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Macconi's Wireless Telgraph Company, 1927 - 1928*, Zachariou zu Telefunken, 19 Dezember 1927.

⁶³³ Τον Ιούνιο του 1927 οι υπουργοί Εξωτερικών και Οικονομικών, Α. Μιχαλακόπουλος και Γ. Καφαντάρης ταξίδεψαν στη Γενεύη με σκοπό να εξασφαλίσουν δάνειο, που θα ενίσχυε οικονομικά τη χώρα, ώστε ανταπεξέλθει στο πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων. Οι εξελίξεις ήταν θετικές για την Ελλάδα και συμφωνήθηκε η παραχώρηση δανείου ύψους 9 εκατ. λιρών υπό τον όρο της εξυγίανσης του ελληνικού εκδοτικού συστήματος. Την ίδια περίοδο σημειώθηκε ένταση στις ελληνογαλλικές σχέσεις καθώς η Γαλλία ανακίνησε το ζήτημα του διακανονισμού των πολεμικών χρεών της Ελλάδας προς αυτή, απαιτώντας την αποπληρωμή τους στην αξία του φράγκου την εποχή χορήγησής τους και συνδέοντας τα άμεσα, με την εξέλιξη του αιτήματος δανειοδότησης της Ελλάδας

Σχετικά με την αντιπροσωπεία της *Telefunken* ανέφερε ότι σε επίπεδο λιανικής πώλησης, θα ήταν ικανοποιημένος αν τα προϊόντα της εταιρείας βρίσκονταν στο 1/3 των καταστημάτων της χώρας. Όσον αφορούσε τις στρατιωτικές προμήθειες είχε εκφράσει την άποψη ότι έπρεπε να επιτευχθεί συμφωνία με τις άλλες δύο εταιρείες, οι οποίες άλλωστε το είχαν ήδη προτείνει. Η τελική απόφαση όμως, έπρεπε να ληφθεί από την ηγεσία της *Telefunken*. Επίσης, έπρεπε να βρεθεί διάυλος επικοινωνίας με τη σουηδική εταιρεία⁶³⁴, προκειμένου να μοιραστούν οι προμήθειες του Υπουργείου Στρατιωτικών και να συναποφασίσουν για την ύπαρξη ή μη κοινών αντιπροσώπων.

Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Πτολεμαίος Σαρρηγιάννης⁶³⁵ επιβεβαίωσε στο Ζαχαρίου τη στήριξη του Υπουργείου Στρατιωτικών στην εταιρεία, αν και αντιμετώπιζαν προβλήματα από την πλευρά των γάλλων⁶³⁶.

Και στο Βερολίνο όμως, έβλεπαν με καλό μάτι τη συνεργασία των τριών εταιρειών. Σε απαντητική τους επιστολή προς τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου ήταν ολοφάνερη η πρόθεσή τους για μοίρασμα της ελληνικής αγοράς⁶³⁷.

από την Κ.τ.Ε. Η θετική εξέλιξη των διαπραγματεύσεων που ακολούθησαν και η παραπομπή του θέματος σε διαιτησία ήρθαν σαν αποτέλεσμα της συντονισμένης αγγλοϊταλικής πίεσης προς την γαλλική πλευρά καθώς και στην ευνοϊκή για την Ελλάδα ρύθμιση των πολεμικών χρεών της με τις Η.Π.Α.

⁶³⁴ Πρόκειται για την εταιρεία *Svenka Aktienbolaget Tratlös Telegrafi*.

⁶³⁵ Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού ήταν ο Πτολεμαίος Σαρρηγιάννης. Ο Σαρρηγιάννης γεννήθηκε το 1882 και φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων απ'όπου απεφοίτησε ως αξιωματικός του Μηχανικού. Μετεκπαιδεύθηκε στη Γαλλία και προσχώρησε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Διακρίθηκε στη μάχη του Σκρά και το 1920 τοποθετήθηκε υπαρχηγός του επιτελείου στη Μικρά Ασία. Αποστρατεύθηκε το 1922 και το 1925 επανήλθε με το βαθμό του υποστράτηγου ως αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού θέση στην οποία παρέμεινε ως το 1926. Βλέπε σχετικά, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, Αθήνα 1931, τομ.11, 352

⁶³⁶ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telgraph Company, 1927-1928, Zachariou zu Telefunken, Dezember 1927.

⁶³⁷ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2613, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telgraph Company, 1927-1928.

Στην ενημέρωση που του παρείχαν, τόνιζαν το ενδιαφέρον των αγγλων για το θέμα αυτό, το οποίο θεωρούσαν ιδιαίτερος σημαντικό, ενώ ήδη είχαν ζητήσει σχετική αναφορά από τον αντιπρόσωπό τους.

Από την άλλη πλευρά η γαλλική εταιρεία θεωρούσε κομβικό σημείο τη συμμετοχή της στις προμήθειες του Υπουργείου Στρατιωτικών. Η *Telefunken* ζήτησε από τον Ζαχαρίου να καταστήσει γνωστό το ενδιαφέρον και της δικής τους εταιρείας στον ίδιο τομέα.

Η ελληνική αγορά είχε πραγματικά αναβαθμισθεί και οι ξένες εταιρείες προσπαθούσαν να αποσπάσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ποσοστό της. Το Μάρτιο του 1928 η γαλλική *CSF*, η αγγλική *Marconi* και η γερμανική *Telefunken* συμφώνησαν μεταξύ τους το μοίρασμα της ελληνικής αγοράς⁶³⁸.

Τις προμήθειες σε ασύρματους τηλεγράφους και συσκευές τηλεφώνων στο στρατό και την αεροπορία μοιράστηκαν εξίσου η *CSF* και η *Telefunken*. Τις προμήθειες του ναυτικού και της ναυτικής αεροπορίας (Naval Aviation) τις αναλάμβανε εξ'ολοκλήρου η *Marconi*. Πράκτορας της εν λόγω εταιρείας στην Ελλάδα ήταν ο ναύαρχος Κων/νος Αθανασιάδης⁶³⁹.

Η συμφωνία αυτή ίσχυε εφόσον τα ποσά δεν επέφεραν ανισότητα. Στην περίπτωση που η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε γνωστοποίηση τρέχουσας τιμής (quotation), τότε οι τρεις συνεργαζόμενες εταιρείες θα αποφάσιζαν από κοινού ποια θα αναλάμβανε το έργο. Οι προσφορές των υπόλοιπων δύο θα ήταν 10% επιπλέον στην τιμή και 50% επιπλέον αν

⁶³⁸ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2611, Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegrafie mbH; Berlin, der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company, 1928-1937, 6 März 1928.

⁶³⁹ Κωνσταντίνος Αθανασιάδης. Γεννήθηκε το 1878 στην Αθήνα και φοίτησε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Ασχολήθηκε ενεργά με την τηλεγραφία και επόπτευσε τις πρώτες εγκαταστάσεις στην Ελλάδα. Στάλθηκε από το Ναυτικό για μετεκπαίδευση στην Αγγλία και μετά την επιστροφή του ασχολήθηκε με την οργάνωση της ασύρματης τηλεγραφίας στο Πολεμικό Ναυτικό. Υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της Ραδιοτηλεγραφικής Υπηρεσίας του Ναυτικού. Στα τέλη του 1920 ζήτησε να αποστρατευθεί και αποχώρησε με τον βαθμό του υποναυάρχου. Για περισσότερα στοιχεία βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1927, τομ. Β, 4.

υπήρχε καθυστέρηση στο χρονοδιάγραμμα παράδοσης. Αν ωστόσο, η κυβέρνηση προτιμούσε μια εκ των άλλων δυο εταιριών, τότε ο ανάδοχος του έργου θα πλήρωνε 10% του ποσού που εισέπραξε, στην εταιρεία που είχαν προσυμφωνήσει. Επιπλέον οι τρεις αυτές επιχειρήσεις δεν θα ανταγωνίζονταν άλλες εταιρείες γαλλικές, αγγλικές ή γερμανικές στις αναλήψεις διαφόρων έργων.

Στο τέλος κάθε χρονιάς θα υπήρχαν αναλυτικές εκθέσεις που θα παρουσίαζαν τις δουλειές που αναλάμβανε ο καθένας. Αν αθροιζόμενες ξεπερνούσαν το 1/3 τότε θα πλήρωνε η μία εταιρεία στην άλλη 5%. Η προμήθεια προς τους πράκτορες στην Αθήνα δεν μπορούσε να ξεπερνά το 10% επί της τιμής παράδοσης (FOB). Η συμφωνία αυτή είχε ισχύ για τρία χρόνια και ανανεωνόταν ετησίως. Επιπλέον σε αυτήν συμπεριλαμβανόταν όρος σύμφωνα με τον οποίο, δεν θα διεκδικούσαν δουλειές που δόθηκαν από τις ελληνικές αρχές σε αγγλικές, γαλλικές και γερμανικές εταιρείες.

Με τη συμφωνία αυτή η Γερμανία αποκτούσε ξανά μερίδιο στην αγορά της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και έθετε τις βάσεις για περαιτέρω διεκδικήσεις, ενώ ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο, το οποίο δείχνει και τη σπουδαιότητα της οικονομικής διείσδυσης στην περιοχή, είναι η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας, οι οποίες παραμέρισαν τα πολιτικά ζητήματα και συνεργάστηκαν με τους γερμανούς, αποκλείοντας από τη συγκεκριμένη αγορά τους αμερικανούς.

Το ζήτημα των αντιπροσώπων απασχολούσε επίσης πολύ την *Telefunken*, η οποία ήθελε τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού δικτύου. Ήδη ο γενικός αντιπρόσωπος της *Siemens – Halske*, Αλέξανδρος Ζαχαρίου είχε στείλει εκτενή εισήγηση για την οργάνωση των καταστημάτων και της αγοράς.

Στην εσωτερική αλληλογραφία της επιχείρησης υπάρχει μια αναφορά από την *Siemens* προς την *Telefunken* με στοιχεία για την ελληνική αγορά⁶⁴⁰. Ο εκπρόσωπος της *Siemens* που βρίσκονταν στην Αθήνα συνιστούσε πολύ προσεκτικές κινήσεις στη λειτουργία καταστήματος λιανικής σχετικά με τη ραδιοφωνία. Θεωρούσε ότι έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη τα έξοδα που θα έπρεπε να γίνουν, ο ανταγωνισμός αλλά και η αύξηση του ενδιαφέροντος των ελλήνων για τη ραδιοφωνία έπειτα από την εγκατάσταση του ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών που πρόκειται να πραγματοποιηθεί σε έναν χρόνο περίπου.

Στην Ελλάδα τα πρώτα « ραδιοφωνικά » βήματα είχαν γίνει από τον καθηγητή Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κώστα Πετρόπουλο⁶⁴¹, το 1922, ενώ ένα χρόνο αργότερα πραγματοποιήθηκε η πρώτη προσπάθεια ραδιοφωνικής εκπομπής, από την Ραδιοηλεκτρική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού, στο Βοτανικό⁶⁴².

Στην υπηρεσία αυτή υπηρετούσαν μεταξύ άλλων και αξιωματικοί οι οποίοι είχαν λάβει ειδικές άδειες παραμονής στο εξωτερικό προκειμένου να βελτιώσουν τις γνώσεις τους σε τεχνικά ζητήματα.

Ένας από αυτούς σε επιστολή του προς τον Υπουργό Ναυτικών, Γεώργιο Μπαλτατζή, στις 8/21 Απριλίου 1922, αναφέρεται στις προσπάθειες που κατέβαλε προκειμένου να προσληφθεί στη *Telefunken* ως μαθητευόμενος μηχανικός. Οι Γερμανοί προέβαλλαν πολλά προσκόμματα στη συμμετοχή του στην εταιρεία, καθώς ήταν ιδιαιτέρως επιφυλακτικοί με τούς ξένους μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο εν λόγω αξιωματικός τόνιζε την υπεροχή της γερμανικής τεχνογνωσίας στον τομέα της ραδιοτηλεγραφίας και των ασυρμάτων και διευκρίνιζε ότι είναι διατεθειμένος να υποστεί οποιαδήποτε μείωση των

⁶⁴⁰ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060, C 2547. Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Verteter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske, Berlin 1927-1941.

⁶⁴¹ Γ. Χατζηδάκης, « Μαθητές πρωτοπόροι », *Ραδιοτηλεόραση* , τ. 1292, 11/1994.

⁶⁴² Γ. Χατζηδάκης, « Η ραδιοφωνική πρωτοπορία στο Ναυτικό », *Ραδιοτηλεόραση* , τ. 1294, 3/2/1994.

αποδοχών του, αρκεί να του επιτρεπόταν να συνεχίσει τη μαθητεία του κοντά στον διάσημο καθηγητή Barkhausen.⁶⁴³

Στη χώρα μας, έως το 1926 ίσχυε αυστηρή νομοθεσία « περί ασυρμάτου επικοινωνίας », η οποία απαγόρευε την εισαγωγή ραδιοφώνων με την αιτιολογία της αποφυγής κατασκοπείας. Η απαγόρευση αυτή, που στη Β. Ελλάδα διήρκεσε δυο ακόμη χρόνια λειτουργούσε ανασταλτικά στην έρευνα και προώθηση της ραδιοφωνίας.

Παρόλα αυτά το 1923, ο Χρίστος Τσιγγιρίδης, πτυχιούχος ηλεκτρολόγος μηχανικός του Πολυτεχνείου της Στουτγκάρδης εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη μαζί με τη γερμανίδα σύζυγο του Maria Vögel, με σκοπό την ίδρυση ραδιοφωνικού σταθμού.

Όλα τα απαραίτητα υλικά για την κατασκευή του πομπού συγκεντρώθηκαν από το εγκαταλελειμένο πολεμικό ασύρματο της γαλλικής στρατείας.⁶⁴⁴ Ο Τσιγγιρίδης προσπάθησε να πάρει άδεια μόνιμης λειτουργίας του σταθμού, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

Το 1926 στη « Διεθνή Εμποροπανήγυρη » της Θεσσαλονίκης – τον πρόδρομο της σημερινής Διεθνούς Εκθέσεως- ο Τσιγγιρίδης παρουσίασε έναν πομπό ασυρμάτου από τον οποίο μεταδίδονταν συναυλίες από τη Βιέννη και το Παρίσι.⁶⁴⁵

Η Siemens αξιοποιώντας τις γνώσεις και το πάθος του Τσιγγιρίδη για το ραδιόφωνο τον έχρισε αντιπρόσωπό της στην Θεσσαλονίκη. Με αυτή του την ιδιότητα έστησε έναν μικρό ξύλινο θάλαμο με όλα τα απαραίτητα μηχανήματα για την αναμετάδοση εκπομπών ξένων ραδιοφωνικών σταθμών. Οι θεσσαλονικείς εντυπωσιάστηκαν από τά

⁶⁴³ I.A.M.M, *Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή*, Αρ. Εισ. 399. Επιστολή προς Γεώργιο Μπαλτατζή, Βερολίνο 8/21 Απριλίου 1922.

⁶⁴⁴ Αλέξανδρος Ωρολόγας, « Ο Χρήστος Τσιγγιρίδης ο ιδρυτής του Ραδιοφωνικού Σταθμού », *εφημερίδα Θεσσαλονίκη*, 12 Νοεμβρίου 1963.

⁶⁴⁵ « Μακεδονικά Νέα », 9 Οκτωβρίου 1926.

κρεμασμένα σύρματα στον άέρα, πού μιλούσαν και τραγουδοῦσαν..Ήταν τά μεγαάφωνα πού εἰσήγοντο στην Ελλάδα για πρώτη φορά....⁶⁴⁶

Η πρώτη ραδιοφωνική εκπομπή στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια είχε διάρκεια περίπου μισής ώρας και έγινε στις 25 Μαρτίου 1927. Για την εκπομπή αυτή χρησιμοποιήθηκε ένας γερμανικός πομπός 200 Βάττ.⁶⁴⁷

Το ενδιαφέρον των γερμανικών εταιρειών για την ανάπτυξη της ραδιοφωνίας στην Ελλάδα έγινε εντονότερο, καθώς διαπίστωσαν το πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω εξέλιξή του.

Το φθινόπωρο του 1928 στα γραφεία της A.E.G έφθασε μια αναφορά για τη ραδιοφωνία στην Ελλάδα.⁶⁴⁸ Σε αυτήν ο απεσταλμένος της εταιρείας στην Ελλάδα, Günter ανέφερε ότι διαπίστωσε άνοδο της ραδιοφωνίας. Επισήμως συνδρομητές ήταν 400 άτομα εκ των οποίων 200 στην πρωτεύουσα και 200 στην επαρχία. Δεν θα ήταν ωστόσο παράτολμο να υποθέσει κανείς ότι ο αριθμός τους πανελλαδικά ανερχόταν στους 1.000, καθώς ιδιαίτερα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης υπήρχαν πολλοί λαθρακουστές. Το ενδιαφέρον για τη ραδιοφωνία ήταν ζωηρότατο, τα αιτήματα για συνδρομές πάρα πολλά, ενώ κάθε έγκριση απαιτούσε τουλάχιστον ένα δίμηνο.

Η ολλανδική εταιρεία *Philips* είχε εδώ και καιρό αντιπρόσωπο στην Ελλάδα και είχε κατορθώσει να αποκτήσει ένα σημαντικό μερίδιο της αγοράς. Πιθανότατα δε, είχε πληροφορηθεί εγκαίρως την αύξηση της φορολογίας επί των εισαγόμενων λυχνίων και είχε προμηθευθεί εγκαίρως μεγάλες ποσότητες. Ο εισαγωγικός φόρος που επιβλήθηκε τελικά, αύξησε την τιμή κάθε λυχνίας κατά 59 δρχ.

⁶⁴⁶ Όλγα Πλέχοβα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο ...και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002,25. – Γ. Ταχογιάννης, « Προσοχή! Προσοχή! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός της Θεσσαλονίκης », *Μακεδονία* 16-5-1936.

⁶⁴⁷ Γ. Βιρβιδάκης, « Θεσσαλονίκη: Ραδιοφωνική πρωτοπορία », *Ραδιοτηλεόραση* 1987, τχ. 891.

⁶⁴⁸ Deutsches Technisches Museum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2321, Verzeichnisse über die Vertragsgebiete, Länder A-G, 1919-1930, 29 Februar 1928.

Οι δασμοί που επιβάλλονταν από το ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερος επιβαρυντικός για τις εισαγωγές ηλεκτρικών ειδών. Ο φόρος επί των συσκευών ανέρχονταν στο 25% και αύξανε την τιμή πώλησης κατά 20-25%. Για παράδειγμα μια γερμανική ραδιοφωνική συσκευή, τύπου T-9 κόστιζε στην Ελλάδα περίπου 350 DM.

Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχε νομοθεσία προστασίας πατενταρισμένων ειδών.

Σύμφωνα με τη γνώμη του Günter για τη ραδιοφωνία, το 1929 θα αποτελούσε χρονιά σταθμό για την Ελλάδα, αφού τότε θα ξεκινούσε η εγκατάσταση αναμεταδοτών στην Αθήνα. Η εταιρεία δεν θα μπορούσε όμως να αντιμετωπίσει την αυξημένη ζήτηση ραδιοφώνων, καθώς η αντιπροσωπεία Ζαχαρίου δεν ήταν σε θέση να προωθήσει τα προϊόντα τους.

Η *Siemens* έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την Ελλάδα και σε συνομιλίες που είχε με τον Walter Goldsmith, ο οποίος εκπροσωπούσε την *Siemens-Schuckertwerke*, διαπίστωσε την πρόθεσή τους να οργανωθεί ένα δίκτυο πωλήσεων, το οποίο θα μπορούσε να στηριχθεί στους τεχνίτες εγκατάστασης. Με πρόχειρους υπολογισμούς το κόστος ενός τέτοιου δικτύου, το οποίο θα περιελάμβανε περί τους 3.000 κατοίκους, δεν θα ξεπερνούσε τις 2.000 – 3.000 DM. Η αντιπροσώπευση από την εταιρεία Ζαχαρίου θα έπρεπε να συνεχισθεί για να αναλάβει και πιθανές διαπραγματεύσεις.

Το καλύτερο βέβαια θα ήταν να υπάρξει μια καλά οργανωμένη αντιπροσωπεία τόσο για την Αθήνα όσο και για την επαρχία. Έπειτα από συνεννοήσεις με τον Ζαχαρίου είχαν καταλήξει σε μια σειρά πόλεων που θα μπορούσαν να υπάρχουν εμπορικά καταστήματα με προϊόντα τους. Μεταξύ αυτών : Χανιά, Σέρρες, Πάτρα, Ιωάννινα, Τρίκαλα, Μυτιλήνη, Χίος, Ερμούπολη κ.α. Αν αργότερα διαμορφώνονταν συνθήκες τέτοιες που θα επέτρεπαν την αύξηση των καταστημάτων θα μπορούσαν να το

επανεξετάσουν. Για την Αθήνα και τον Πειραιά ωστόσο δεν υπήρχε σημαντική διαφοροποίηση. Ο αριθμός των εμπορικών θα παρέμενε 6-8. Άλλωστε στην Αθήνα, οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να αγοράζουν απευθείας από το κεντρικό υποκατάστημα της φίρμας Ζαχαρίου.

Από την εταιρεία του Ζαχαρίου περίμεναν την όσο το δυνατόν καλύτερη προώθηση των προϊόντων τους, με κεντρική θέση στις βιτρίνες και σχετική διαφήμιση. Στα πλαίσια αυτού του εγχειρήματος υπήρχε η σκέψη η φίρμα Ζαχαρίου να οργανώσει δύο μικρά καταστήματα λιανικής πώλησης οικιακών κυρίως συσκευών σε Αθήνα και Πειραιά. Το κόστος αυτής της προσπάθειας ανερχόταν σε 1.500.000 δρχ.ετησίως γεγονός που τη καθιστούσε ασύμφορη.⁶⁴⁹

Οι σχέσεις της εταιρείας με τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου διαταράχθηκαν καθώς ο έλληνας επιχειρηματίας δεν έπαιρνε ξεκάθαρη θέση στις προτάσεις που του γίνονταν σε σχέση με τη ραδιοφωνία. Ο ίδιος επιθυμούσε μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους, το οποίο όμως δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί εξαιτίας του σκληρού ανταγωνισμού από άλλες εταιρείες⁶⁵⁰.

Τον Οκτώβριο του 1930 η συνεργασία των δύο πλευρών είχε γίνει προβληματική⁶⁵¹. Η *Siemens* ενημέρωσε την *Telefunken* ότι αφού μελέτησαν διεξοδικά τις δυνατότητες για τη λειτουργία ενός καταστήματος ραδιοφωνίας στην Ελλάδα, έστειλαν έναν ειδικό προκειμένου να δώσει τις αναγκαίες απαντήσεις. Το συμβόλαιο με τον Ζαχαρίου έληγε τον Μάρτιο του 1931 αλλά μπορούσε να καταγγελθεί και νωρίτερα. Σε αυτή την περίπτωση θα απελευθερώνονταν από τον

⁶⁴⁹ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, Juli 1930

⁶⁵⁰ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, September 1930.

⁶⁵¹ Deutsches Technikmuseum, *Telefunken Archiv*, I. 2. 060 C 2547, Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske 1927-1941, Siemens zu Telefunken, 14 Oktober 1930.

Ζαχαρίου, θα είχαν οι ίδιοι την αντιπροσωπεία της εταιρείας στην Ελλάδα και θα μπορούσαν να εντάξουν σε αυτή και κατάστημα ραδιοφωνίας.

Για να αναλάβει ωστόσο η *Siemens* όλα τα έξοδα, θα έπρεπε η διαχείριση του καταστήματος να γίνεται σύμφωνα με τον τρόπο που θα όριζαν οι ίδιοι. Αν οι υπεύθυνοι της *Telefunken* είχαν άλλη άποψη, θα έπρεπε να αναλάβουν και το κόστος.

Στην αναφορά του τον Οκτώβριο του 1930, το στέλεχος της γερμανικής εταιρείας Engelhardt, εξηγούσε τις προσπάθειες που κατέβαλε κατά τη διάρκεια του τελευταίου ταξιδιού του στην Ελλάδα προκειμένου να καταλήξει σε συμφωνία με τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου και να συνεργασθούν στο θέμα της ραδιοφωνίας. Η εταιρεία δεν ήθελε να παρέχει τεχνική κάλυψη στην αντιπροσωπεία του Ζαχαρίου και επιπλέον και οι δυο πλευρές παρέμεναν αμετακίνητες στο ζήτημα των ποσοστών τους. Στην Αθήνα το ζήτημα της ραδιοφωνίας δεν προχώρησε αυτή τη χρονική στιγμή. Αντίθετα, στη Θεσσαλονίκη δικαίωμα εγκατάστασης ραδιοσταθμού χωρίς διαγωνισμό δόθηκε στην Αμερικανική Ανώνυμη Εταιρεία *Durham*⁶⁵².

Τα επόμενα δέκα χρόνια το βιομηχανικό σήμα της *Telefunken* ανανεωνόταν στο ελληνικό Υπουργείο εμπορίου και το 1939 μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Ζαχαρίου η *Telefunken* παραχώρησε την αντιπροσωπεία της στη *Siemens*.

⁶⁵² Όλγα Πλέχοβα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο...και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002, 42. – Στο Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου σώζονται επιστολές και σημειώματα της αμερικανικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα, με τα οποία ζητούν από τον Βενιζέλο να δεχθεί σε ακρόαση τον Durham πριν αποφασίσει για το ζήτημα της τηλεφωνίας. Βλ. σχετικά: I.A.M.M., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/φ.380.

ζ6) Τηλεφωνία - Siemens

Η *Siemens* είναι ίσως η μόνη γερμανική εταιρεία που δραστηριοποιήθηκε τόσο ενεργά στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁶⁵³.

Κατασκευάστρια ηλεκτρολογικού υλικού χαμηλής και υψηλής τάσης, η εταιρεία είχε σαφώς εξαγωγικό προσανατολισμό χωρίς όμως να αποτελεί τυπικό παράδειγμα του κλάδου, καθώς σπάνια στην ιστορία της θα συναντήσουμε « επιθετικές » κινήσεις εκ μέρους της, όπως για παράδειγμα εξαγορά άλλων επιχειρήσεων ή συγχωνεύσεις. Τις λιγοστές φορές που συνέβει κάτι ανάλογο, η απόφαση επιβαλλόταν στη *Siemens* από την πρακτική των ανταγωνιστών της⁶⁵⁴.

Οι επιχειρηματικές κινήσεις της εταιρείας ήταν σε τέτοιο βαθμό προσεκτικές ώστε πολλές φορές να χαρακτηρίζονται συντηρητικές. Αυτή η στάση αντικατοπτρίζεται και στην εσωτερική της διάρθρωση, η οποία δεν άλλαξε ιδιαίτερα μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁶⁵⁵.

Το οργανόγραμμα της *Siemens* ήταν αρκετά πολύπλοκο κυρίως εξαιτίας των πολλών αντικειμένων που παρήγαγε. Αποτελούνταν από δύο κλάδους ο πρώτος αφορούσε στην κατασκευή ηλεκτρολογικού υλικού υψηλής τάσης, και ονομαζόταν *Siemens Schuckertwerke* (SSW) και δεύτερος παρήγαγε ηλεκτρολογικό υλικό χαμηλής τάσης, και

⁶⁵³ Harm Schröter, “ Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars”, in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 173.

⁶⁵⁴ όπ. π., 173. - drsb., “Europe in the strategies of Germany’s Electrical Engineering and Chemical Trusts, 1919-1939”, in Volker R. Berghahn (eds), *Quest for Economic Empire. European Strategies of German big business in the Twentieth century*, London (2005) 37-45.

⁶⁵⁵ J. Kocka, *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914*, Stuttgart 1963, 457.

ονομαζόταν *Siemens Aktiengesellschaft (S&H)*. Σταδιακά, με την εξέλιξη της τεχνολογίας, οι δύο κλάδοι συγχωνεύθηκαν.

Ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των κλάδων της εταιρείας ήταν ο Carl Friedrich von Siemens, ο οποίος ως πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της εταιρείας, λάμβανε τις τελικές αποφάσεις, έπειτα βέβαια και από τις εισηγήσεις των διευθυντών του.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η *Siemens* αντιμετώπισε όπως και όλες οι γερμανικές επιχειρήσεις σοβαρά προβλήματα. Μετά τη λήξη του Πολέμου κατάφερε να ορθοποδήσει ξανά, ενώ κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης αναγκάστηκε να περιορίσει τις δραστηριότητές της.

Από το 1923 ξεκίνησε όπως και άλλες γερμανικές εταιρείες την προσπάθεια κατάκτησης της παγκόσμιας αγοράς μέσω των εξαγωγών.

Η Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν ανέκαθεν για τη Γερμανία μια σημαντική αλλά πάντοτε συμπληρωματική αγορά.⁶⁵⁶ Ωστόσο ταίριαζε στη συνολική τάση της ηλεκτροτεχνικής βιομηχανίας, η οποία επιθυμούσε να επικεντρώσει τις πωλήσεις της στην Κεντρική και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη για να μην υπάρχει διασπορά.

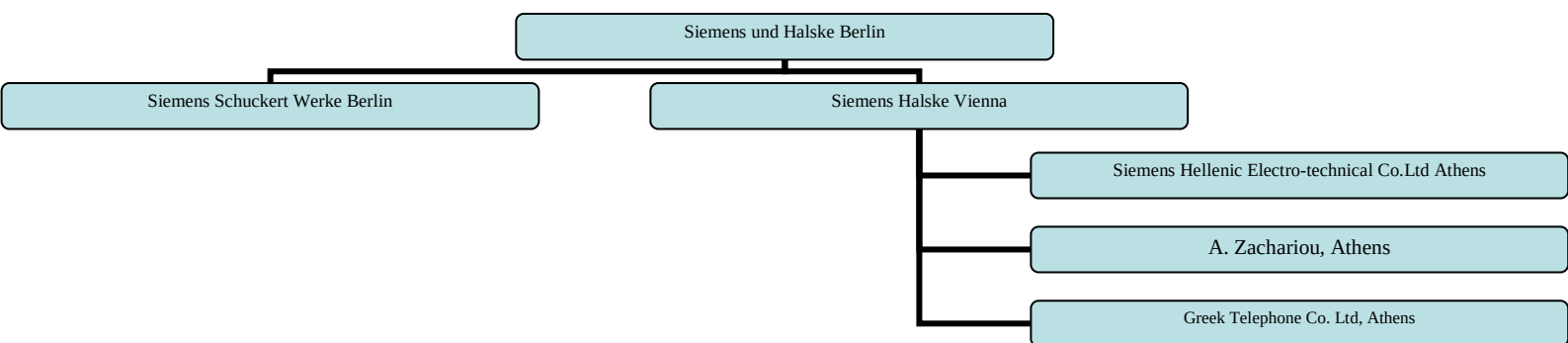
Χαρακτηριστικά, η *SSW* είχε εξαγωγές στην περιοχή το 1924 7,7%, επί του συνόλου των εξαγωγών της, ενώ την περίοδο 1929 - 1939 το ποσοστό αυξήθηκε στο 10% και το 1936 έφθασε στο 11%.⁶⁵⁷

Οι εξαγωγές της *Siemens* ρυθμίζονταν από το Βερολίνο εκτός από όσες αφορούσαν στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, για τις οποίες υπεύθυνος ήταν ο κλάδος της εταιρείας στη Βιέννη.

⁶⁵⁶ B-J Wendt, "England und der Deutsche Drang nach Südosten", [Fritz Fischer zum 65 Geburtstag] im Em. Geiss – Bernd Jürgen Wendt (hrsg.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973, 483. – Κων/νος Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991, 87-97.

⁶⁵⁷ Deutsches Bank (eds.), *Das Protektorat Böhmen und Mähren im deutschen Wirtschaftsraum*, Berlin 1939.

Werke Vienna, ενώ το υπόλοιπο 25%, στην Siemens – Halske A.G με έδρα το Βερολίνο. Υπήρχε ακόμη η αντιπροσωπεία του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, που χρονολογείται πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και η οποία παρείχε τεχνική υποστήριξη σε Πάτρα, Θεσσαλονίκη και Βόλο, ενώ από το 1930 λειτουργούσε και η ελληνική τηλεφωνική εταιρεία με κεφάλαιο 500.000£, από το οποίο η *Siemens* κατείχε το 75%.

661

Εκτός αυτών, η *Siemens* μοιραζόταν με την *A.E.G* την ιδιοκτησία δύο εταιρειών, οι οποίες δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα Πρόκειται για τις *Telefunken* και *Osram*. Στην *Telefunken* αναφερθήκαμε ήδη.

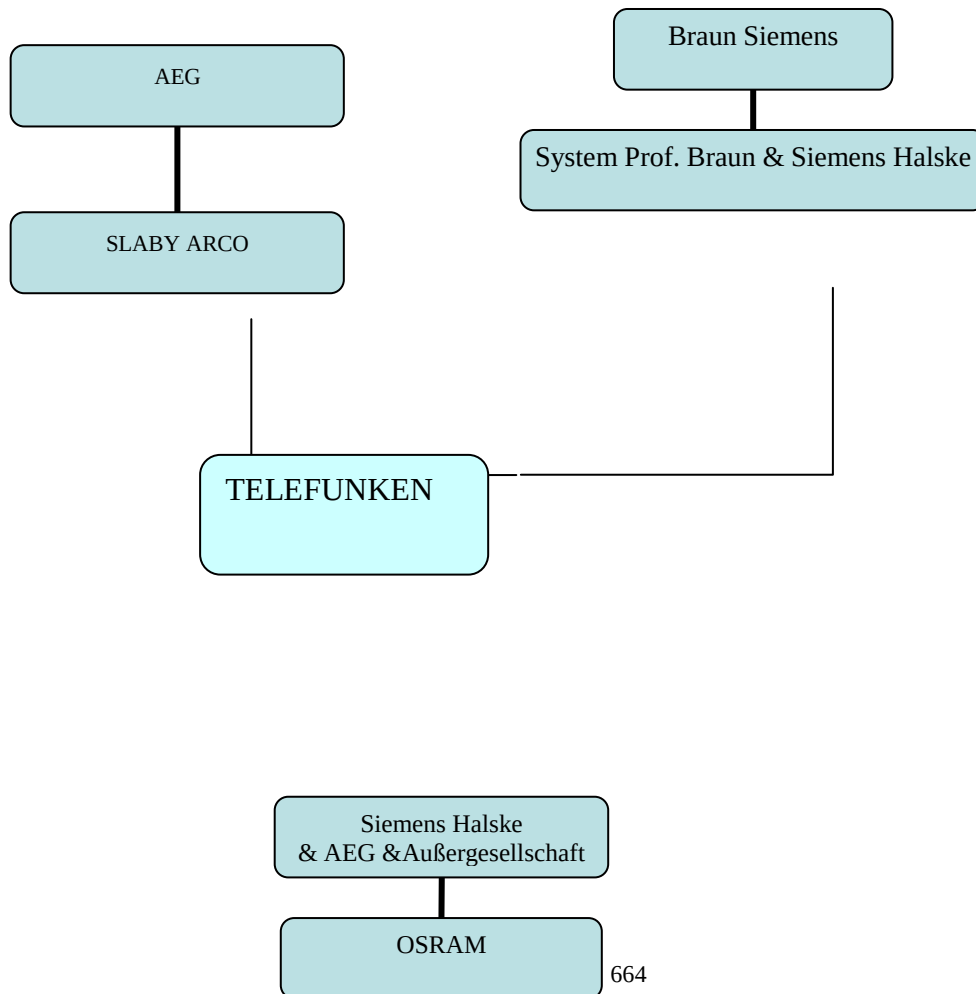
Η *Osram* ειδικευόταν στην κατασκευή λαμπτήρων και υπήρχαν εργοστάσια της στην Τσεχοσλοβακία, την Ελλάδα και την Πολωνία. Για όλη την περιοχή της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, πλην της Ελλάδος, η *Osram* ήταν μέλος ενός καρτέλ μαζί με την *General Electric Company (GEC)* και την *Philips*⁶⁶².

Η *Osram* είχε δημιουργηθεί τον Ιανουάριο του 1913 από τη *Siemens - Halske*, την *A.E.G.*, και την *Außergesellschaft*, μία εταιρεία που ειδικευόταν στην παραγωγή λαμπτήρων. Το μετοχικό κεφάλαιο της δημιουργούμενης εταιρείας ανερχόταν σε 300.000 μάρκα. Η *Siemens* και

⁶⁶¹ Οργανόγραμμα της Siemens σε σχέση με την παρουσία της στην Ελλάδα.

⁶⁶² Harm Schröter, " Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars ", in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918 - 1939*, Leicester 1983.

η A.E.G. συμμετείχαν με 40% η κάθε μία, ενώ δημιούργησαν και νέα εργοστάσια κατασκευής λαμπτήρων πλην των ήδη υπαρχόντων, σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Ένα εξ αυτών λειτουργούσε και στην Ελλάδα⁶⁶³.

⁶⁶³ Anneliese Burghart, Bernhard Müller, Wilhelm Hanseder, *100 years of OSRAM-Light has a name*, München 2006. Περαιτέρω στοιχεία για την ίδρυση και λειτουργία του εργοστασίου στην Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να εντοπισθούν ούτε στο αρχείο της εταιρείας στο Μόναχο. Σχετικά με το εργοστάσιο ελληνικών λαμπτήρων στην Ελλάδα. Βλ. σχετικά *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, στον τόμο *ΕΛΛΑΣ*, Αθήνα 1927, 139.

⁶⁶⁴ Οργανογράμματα τα οποία δείχνουν τις σχέσεις των γερμανικών εταιρειών.

ί) Αντιπροσωπεία Siemens στην Ελλάδα. Ανάθεση έργου εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου στην Αθήνα.

Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στη χώρα μας, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βρισκόταν στα χέρια του Αλέξανδρου Ζαχαρίου. Ο Ζαχαρίου γεννήθηκε το 1869 στη Βράϊλα της Ρουμανίας και φοίτησε ως εσωτερικός οικότροφος σε σχολείο της Αθήνας. Το 1887 πέρασε τις εξετάσεις του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης, όπου σπούδασε πολιτικός μηχανικός.

Εκείνη την εποχή, τόσο τα γερμανικά όσο και τα γερμανόφωνα Πανεπιστήμια και Πολυτεχνεία δέχονταν την πλειοψηφία των ελλήνων φοιτητών που στόχευαν σε σπουδές στο εξωτερικό.

Στη Ζυρίχη ο Ζαχαρίου ήρθε σε επαφή και με άλλους έλληνες φοιτητές που στα επόμενα χρόνια θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Ελλάδας⁶⁶⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν μεσοαστική προέλευση και προέρχονταν από ελληνικές οικογένειες εντός και εκτός των συνόρων. Ανάμεσα τους οι: Ν. Καννελόπουλος, Α. Χατζηκυριάκος, Α. Βλάχκαλης, Α. Παπαθεοδώρου κ.α. Μεταξύ τους κάποιοι εκτός των φιλικών δεσμών συνδέονταν και με δεσμούς συγγένειας, ενώ αρκετοί είχαν παντρευτεί γερμανίδες.⁶⁶⁶

Οι πίο πολλοί μετά το πέρας των σπουδών τους δεν επέστρεψαν αμέσως στην Ελλάδα, αλλά παρέμειναν στη Γερμανία ή την Ελβετία, εργαζόμενοι σε βιομηχανίες ή κατασκευαστικές εταιρείες. Ο Ζαχαρίου εργάστηκε στους σιδηροδρόμους της Βάδης Βυττεμβέργης, ενώ διετέλεσε και αρχιμηχανικός της λιμενικής επιτροπής στη Βρέμη.

⁶⁶⁵ Ελένη Καλαφάτη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995, 123. – Γιάννης Αντωνίου, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900 - 1940*, Αθήνα 2006, 144, 177, 228.

⁶⁶⁶ Μεταξύ αυτών που είχαν παντρευτεί γερμανίδες οι: Ζαχαρίου, Κυριαζίδης, Τσιγκιρίδης, Πατέρας και άλλοι.

Από την παραμονή τους στο εξωτερικό, εκτός των εμπειριών, αποκτούσαν και γνωριμίες στους οικονομικούς κύκλους της Γερμανίας, οι οποίες τους φαίνονταν χρήσιμες τα επόμενα χρόνια όταν ξεκινούσαν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στην Ελλάδα⁶⁶⁷. Οι περισσότεροι πίστευαν στην ανάγκη εκμοντερνισμού της χώρας και στην εισαγωγή και εφαρμογή της νέας τεχνολογίας. Οι επιχειρήσεις τους χαρακτηρίζονταν ως καινοτόμες, ενώ παράλληλα, η ομάδα αυτή που έγινε γνωστή ως « κύκλος της Ζυρίχης »⁶⁶⁸, ήταν πάντοτε αναμεμειγμένη στις αναλήψεις μεγάλων δημοσίων έργων.

Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες του Ζαχαρίου δεν περιορίζονταν μόνο στην αντιπροσώπευση ξένων οίκων στην Ελλάδα, αλλά διέθετε και μία από τις πλέον ισχυρές κατασκευαστικές εταιρείες της χώρας, την *Τέκτων*.

Η *Τέκτων* ήταν μία από τις μεγαλύτερες κατασκευαστικές εταιρείες στο Μεσοπόλεμο. Διέθετε υποκατάστημα στη Θεσσαλονίκη και στελεχωνόταν από έμπειρους και πολύ καλά καταρτισμένους μηχανικούς, αρχιτέκτονες αλλά και τεχνικό προσωπικό. Το 1923 έγινε ένα εκτενές αφιέρωμα σε αυτήν στο *Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*.⁶⁶⁹

Ο Ζαχαρίου συμμετείχε επίσης ως μέτοχος σε αρκετές άλλες εταιρείες, όπως για παράδειγμα στην Ανώνυμο Ελληνική Εταιρεία Κατασκευής Υπονόμων Αθηνών - Πειραιώς και Περιχώρων.

⁶⁶⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner, Vewertung des Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*.

⁶⁶⁸ Margarita Dritsas, “ Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period ”, in Alice Teichova, Terry Gourvish, Agnes Pogany (eds), *Universal Banking in the Twentieth Century: Finance, Industry and the State in North and Central Europe*, England 1994, 234-241.

⁶⁶⁹ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, Β1 « Βιομηχανία – Εμπόριον », Αθήνα 1923, 137-141.

Τον Απρίλιο του 1919 από αναφορά του Ζαχαρίου προς τη *Siemens* πληροφορούμαστε ότι είχε αναλάβει την αντιπροσωπεία τόσο της *S-H* όσο και της *SSW* στην Ελλάδα.⁶⁷⁰ Τόσο η εταιρεία του όσο και ο ίδιος προσωπικά ήταν στη μαύρη λίστα της Αντάντ, αλλά ίδιος για λόγους υγείας της γυναίκας του τα τελευταία χρόνια ζούσε μόνιμα στην Ελβετία. Ωστόσο με τη χρήση κώδικα ήταν σε θέση να συγκεντρώνει πληροφορίες για την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα.

Ο Ζαχαρίου στη σχετική αναφορά του εξέφρασε έντονα παράπονα για την αντιμετώπιση που είχε από το γραφείο της *Siemens* στη Βιέννη και ζητούσε να αποδεσμευθεί και να συνεχίσει η συνεργασία του με τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Βερολίνο. Ταυτόχρονα, αναφερόταν στην κατάσταση της ηλεκτρικής βιομηχανίας στην Ελλάδα, η οποία είχε μείνει στάσιμη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ η ζήτηση σε ηλεκτρικά είδη είχε καλυφθεί όλο αυτό το διάστημα από την Ελβετία. Από την Αθήνα είχε την πληροφορία ότι καταβάλλονταν προσπάθειες, για τη δημιουργία ενός λιγνιτωρυχείου στα περίχωρα των Αθηνών⁶⁷¹. Αν λειτουργούσε, θα μπορούσαν να κτισθούν κοντά του ένα κέντρο ηλεκτρικής ενέργειας, μια τσιμεντοβιομηχανία, ή ένα εργοστάσιο κατασκευής χημικών και κατά συνέπεια θα ανοιγόταν μια νέα αγορά για τα προϊόντα της *Siemens*.

Στην ίδια αναφορά ο Ζαχαρίου έκανε λόγο για το ρόλο της Ελλάδας στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων της Γερμανίας με την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με την άποψή του, η χώρα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τη γεωγραφική της θέση για να προωθήσει γερμανικά προϊόντα προς την Αίγυπτο, την Τουρκία και τα Βαλκάνια. Ο ίδιος εκτιμούσε ότι στην παρούσα φάση τόσο η Αντάντ, όσο και η Αμερική θα

⁶⁷⁰ Siemens Archiv, *Benutzerakten 13004*, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Αναφορά Αλέξανδρου Ζαχαρίου προς κεντρικά γραφεία Siemens, Απρίλιος 1919.

⁶⁷¹ Πρόκειται για την περιοχή της Καλογρέζας.

κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες για να εξασφαλίσουν την αγορά της Ελλάδας.⁶⁷²

Το 1921 μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό έγινε εκ νέου συμφωνία μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του Ζαχαρίου για τη διαχείριση της αντιπροσωπείας στην περιοχή της Μικράς Ασίας.⁶⁷³ Σύμφωνα με τη νέα αυτή σύμβαση ο Ζαχαρίου αναλάμβανε την αντιπροσωπεία για 2 χρόνια, ενώ για οποιαδήποτε καταγγελία της έπρεπε να έχει προηγηθεί ειδοποίηση. Στους όρους αυτής της σύμβασης αναφερόταν **α)** ότι ο Ζαχαρίου αναλάμβανε την αντιπροσωπεία στη Σμύρνη και τα περίχωρά της, για όσο διάστημα η περιοχή ανήκε πολιτικά στην Ελλάδα, **β)** τα καταστήματα που ήδη λειτουργούσαν στην Κων/πολη και τη Σμύρνη με τούρκους αντιπροσώπους, θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο και **γ)** οι παλιοί πελάτες της Σμύρνης μπορούσαν να επιλέξουν με ποιο υποκατάστημα θα συνεργάζονταν, ενώ η πελατεία της Θράκης θα συνέχιζε τη συνεργασία της με την τουρκική αντιπροσωπεία στην Κων/πολη. Αντίθετα, οι νέοι πελάτες και ειδικά οι ελληνικές εταιρείες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή θα συνεργάζονταν με τον Ζαχαρίου, και πάλι όμως με την προϋπόθεση ότι η Θράκη θα ανήκε πολιτικά στην Ελλάδα.⁶⁷⁴ Αυτή ήταν μία από τις πρώτες συμφωνίες μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του έλληνα επιχειρηματία.

Το 1926, η αντιπροσωπεία της γερμανικής εταιρείας στη χώρα μας ήταν ελλειμματική. Έπειτα λοιπόν από σχετικό έλεγχο που πραγματοποιήθηκε από τους γερμανούς, αποφασίστηκε η ενίσχυση του

⁶⁷² όπ.π, Siemens. Archiv, *Benutzerakten 13004*, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Αναφορά Αλέξανδρου Ζαχαρίου προς κεντρικά γραφεία Siemens, Απρίλιος 1919

⁶⁷³ Siemens Archiv, *Benutzerakten 13004*, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Alleinvertretungsverträge, Regelung für Trakien und Smyrna (Izmir), Darlehen.

⁶⁷⁴ Siemens Archiv, *Benutzerakten 13004*, Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co. Alleinvertretungsverträge, Regelung für Trakien und Smyrna (Izmir), Darlehen.

Ζαχαρίου με μία επιπλέον πίστωση ύψους 800.000 ελβετικών φράγκων, με τόκο 6% ενώ ένας έμπειρος υπάλληλος της *Siemens* έφθασε στην Αθήνα με σκοπό να διευθετήσει τις οικονομικές εκρεμότητες.⁶⁷⁵ Ο Ζαχαρίου ευχαρίστως αποδέχθηκε τις κινήσεις αυτές, ενώ ταυτόχρονα επισήμανε τις επερχόμενες εκλογές⁶⁷⁶ για τις οποίες πίστευε, - λανθασμένα όπως αποδεικνύεται - ότι θα έδιναν μια σταθερότητα στην πολιτική ζωή της χώρας και επομένως καλύτερες εμπορικές προοπτικές. Παράλληλα, διαμαρτυρόταν για τον τρόπο που οι γερμανοί χειρίζονταν την ελληνική αντιπροσωπεία, καθώς οι αποστολές του υλικού έφθαναν στη χώρα με μεγάλη καθυστέρηση και τμηματικά⁶⁷⁷.

Εκτός από το λιανικό εμπόριο ή την προμήθεια ηλεκτρολογικού υλικού σε μεγάλες επιχειρήσεις, η *Siemens* στα τέλη της δεκαετίας του 1920 συμμετείχε στο διαγωνισμό για την ανάληψη του έργου εγκατάστασης αυτόματων τηλεφώνων στην Ελλάδα.

Τα πρώτα τηλέφωνα είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα στα 1908 από τη σουηδική εταιρεία *Ericsson* με τηλεφωνικό κέντρο που εξυπηρετούσε 200 συνδρομητές.⁶⁷⁸ Αργότερα, το δίκτυο επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, ενώ το 1924 η εταιρεία *Western Union* ανέλαβε την εγκατάσταση νέου τηλεφωνικού κέντρου.

Το καλοκαίρι του 1925 την εξουσία στην Ελλάδα, κατέλαβε ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος ξεκίνησε τις επαφές για τη σύναψη συμβάσεων με επιχειρηματικούς κύκλους στο εξωτερικό και την Ελλάδα, με σκοπό την εκτέλεση δημοσίων έργων. Ανάμεσα σε αυτά, και η τηλεφωνία.

⁶⁷⁵ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Επιστολή Siemens προς Αλ. Ζαχαρίου, Βερολίνο, 26 Οκτωβρίου 1926.

⁶⁷⁶ Πρόκειται για τις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν με αναλογικό σύστημα στις 7 Νοεμβρίου 1926. Κανένα κόμμα δεν κέρδισε την πλειοψηφία και σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Α. Ζαΐμη.

⁶⁷⁷ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Warenlieferung an Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Cia, Athen 1926.

⁶⁷⁸ Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 103.

Η Siemens μόλις μια διετία νωρίτερα είχε υποβάλλει προτάσεις για την εγκατάσταση αυτόματου τηλεφωνικού κέντρου 7.000 αριθμών στην Αθήνα με τέλος συνδρομής για κάθε χρήστη 175 χρ.φρ, αντί των 300 χρ.φρ. που προβλεπόταν κατά μέσο όρο. Επίσης, είχε δεσμευθεί ότι θα παρέδιδε στο ελληνικό κράτος το τηλεφωνικό κέντρο ελεύθερο βαρών και χωρίς καμμία αποζημίωση έπειτα από την πάροδο μιάς επταετίας, κατά την οποία το κράτος θα της χορηγούσε μέρισμα 6.000 λιρών Αγγλίας ετησίως. Παρόμοιες προτάσεις είχαν υποβληθεί και από άλλες μεγάλες εταιρείες του εξωτερικού, όπως η σουηδική *Ericsson*⁶⁷⁹

Λίγους μήνες πριν ξεκινήσει ο Θ. Πάγκαλος τις επαφές του με τις ξένες εταιρείες, βρέθηκε στην Ελλάδα για διακοπές ένα από τα στελέχη της Siemens, ο οποίος όταν πληροφορήθηκε τις προθέσεις του δικτάτορα,⁶⁸⁰ έστειλε αμέσως στην Αθήνα για προκαταρτική έρευνα έναν εκ των υφισταμένων του. Η πρακτική αυτή δεν ήταν ξένη για τη γερμανική εταιρεία, η οποία συνήθιζε να έχει σε θέσεις κλειδιά ικανούς τεχνικούς.⁶⁸¹

Δεν ήταν όμως μόνον οι γερμανοί που ήταν ενήμεροι για το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για την ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών. Μία σειρά από εταιρείες του εξωτερικού ενδιαφέρθηκαν και κατέθεσαν τις προτάσεις τους στα αρμόδια όργανα. Ανάμεσα τους η ιταλική *Societa Telefonica Pogliési*, της οποίας η πρόταση έγινε αρχικά αποδεκτή. Η εταιρεία όμως δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει το χρηματικό ποσό που χρειαζόταν ως εγγύηση και κατά συνέπεια δεν προχώρησε η συνεργασία της με την ελληνική κυβέρνηση.

⁶⁷⁹ Το ενδιαφέρον της σουηδικής εταιρείας ήταν μεγάλο, όπως φαίνεται και από τη σχετική επιστολή του Δ. Μισαηλίδη εργολήπτη δημοσίων έργων και αντιπροσώπου της Ericsson στην Ελλάδα. Ο Γενικός Διευθυντής της Εταιρείας Wincrantz στα τέλη του 1928 θα επισκεπτόταν την Αθήνα προκειμένου να υποβάλει αυτοπροσώπως τις προτάσεις της σουηδικής εταιρείας στην ελληνική κυβέρνηση. Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/426/9.

⁶⁸⁰ Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 7861, AETE (1920-1945), Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

⁶⁸¹ Harm Schröter, "Siemens and Central and South-East Europe between the two World Wars", in P.L. Cotrell and Alice Teichova (eds), *International business and central Europe 1918-1939*, Leicester 1983, 175.

Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα ανακοινώθηκε η προκήρυξη διαγωνισμού για την εγκατάσταση αυτόματων τηλεφώνων. Η αντιπροσωπεία της Siemens στην Αθήνα⁶⁸² αμέσως μόλις το πληροφορήθηκε ειδοποίησε τα κεντρικά γραφεία της Siemens και εντός 36 ωρών έφτιαξαν ένα προσχέδιο συμβολαίου, έχοντας ως βάση το αντίστοιχο γιουγκοσλαβικό. Η διαφορά μεταξύ των δύο συμβολαίων αφορούσε στην ανάληψη των εργασιών στα τηλεφωνικά δίκτυα. Κάτι τέτοιο δεν συμπεριλαμβανόταν στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας και επομένως η αναγκαία πίστωση εκεί ήταν σαφώς μικρότερη. Στην Ελλάδα όμως, αν δεν χρέωναν τους καταναλωτές με τέλη από την ανάληψη των εργασιών στα τηλεφωνικά δίκτυα και με δεδομένο το ούτως ή άλλως μεγάλο απαιτούμενο κεφάλαιο, η επένδυση δεν θα ήταν κερδοφόρα για τη γερμανική εταιρεία.

Το Μάιο του 1926 η ελληνική κυβέρνηση εκχώρησε το έργο της τηλεφωνίας στη βελγική εταιρεία *New Antwerp Telephone-A.T.E.A.*

Ενδιαφέρουσα παράμετρος της ανάθεσης αυτής, είναι και οι σχέσεις μεταξύ του δικτάτορα Θ. Πάγκαλου και του επιχειρηματία Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, ο οποίος συμμετείχε με ποσοστό 40% στο έργο που είχε αναλάβει η ιταλοβελγική *Antwerp*.

Οι σχέσεις των δύο ανδρών δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν φιλικές. Ο Μποδοσάκης συνδεόταν φιλικά με τον Καφαντάρη, τον Κονδύλη, αλλά όχι τον Πάγκαλο. Ο επιχειρηματίας τον είχε φιλοξενήσει μόνον μια φορά στο παρελθόν στο ξενοδοχείο του στην Κων/πολη, αλλά ο στρατηγός έτρεφε βαθιά εκτίμηση στο πρόσωπο του Μποδοσάκη, εκτιμώντας την πατριωτική του στάση έναντι της Τουρκίας⁶⁸³.

⁶⁸² Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 7861, AETE (1920-1945), Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

⁶⁸³ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 97.

Ωστόσο, στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο Μποδοσάκης βρισκόταν σε εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή είχε χάσει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του και στην Αθήνα πλέον προσπαθούσε μέσω των γνωριμιών του να κάνει ένα καινούριο ξεκίνημα. Για το λόγο αυτό, μετά την άνοδο του Πάγκαλου στην εξουσία, τον συνάντησε προκειμένου να ζητήσει τη βοήθεια του στη χορήγηση ενός δανείου. Ο δικτάτορας προθυμοποιήθηκε να τον εξυπηρετήσει και εκτός των χρημάτων, του εξασφάλισε και την ανάθεση του έργου εγκατάστασης τηλεφώνων στην πρωτεύουσα.⁶⁸⁴

Μετά την εκχώρηση του έργου της εγκατάστασης αυτόματων τηλεφώνων, στην *A.T.E.A.*, η βελγική εταιρεία εξαγοράσθηκε από την αγγλική *Adams - Autelco*, η οποία άμεσα προσπάθησε να απαγκιστρωθεί από τη συμφωνία με το ελληνικό δημόσιο καθώς δεν την θεωρούσε συμφέρουσα.

Η *Siemens* από την πλευρά της δεν είχε σταματήσει να ενδιαφέρεται για την ανάληψη του έργου και έτσι τον Αύγουστο του 1926 δύο από τα στελέχη της, οι Diebel και Ecke, ήρθαν στην Αθήνα με σκοπό να προσεγγίσουν τον Μποδοσάκη και μέσω του δικού του ποσοστού, να εμπλακούν στην ανάληψη του έργου. Συγκεκριμένα, είχαν την πρόθεση να πείσουν τον Μποδοσάκη να κρατήσει ο ίδιος τα δικαιώματα της εκχώρησης και κατόπιν με τη δική τους στήριξη να δημιουργήσει μια νέα εταιρεία. Ο έλληνας επιχειρηματίας μέσω του Ζαχαρίου υποσχέθηκε στη *Siemens* ότι θα εξασφάλιζε την άμεση υποστήριξη της κυβέρνησης για την ανάληψη του έργου από τη νέα εταιρεία. Επισήμανε άλλωστε την επιρροή του στον πρωθυπουργό, τονίζοντας ότι ο νέος Υπουργός Συγκοινωνιών ήταν δική του επιλογή. Ο Ζαχαρίου συμπλήρωνε την ενημέρωση αυτή με την εκτίμηση ότι το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα δεν θα άλλαζε σύντομα και ήταν η πλέον

⁶⁸⁴ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 93.

κατάλληλη ευκαιρία για να εισχωρήσουν στην ελληνική αγορά.⁶⁸⁵ Η προσέγγιση αυτή στέφθηκε από επιτυχία και στις 17 Σεπτεμβρίου του 1926 οι δύο πλευρές κατέληξαν σε συμφωνία.

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1926 εκπρόσωποι της *Siemens* επισκέφθηκαν τα γραφεία της *Adams - Autelco* στο Λονδίνο για να εξακριβώσουν αφενός τους λόγους για τους οποίους ήθελαν να αποδεσμευθούν από την ελληνική αγορά και αφετέρου για να τους ζητήσουν να μην παρεμποδίσουν το Μποδοσάκη να τους μεταβιβάσει το ποσοστό του αλλά αντίθετα να τον διευκολύνουν. Οι άγγλοι διευκρίνησαν ότι δεν σκόπευαν να προβάλλουν εμπόδια και ότι ο λόγος παραίτησής τους από την ελληνική αγορά ήταν το κόστος λειτουργίας της σύνδεσης, το οποίο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους θα εκμηδένιζε το κέρδος από τη λειτουργία του τοπικού δικτύου⁶⁸⁶.

Την ίδια χρονική στιγμή στην Αθήνα ταυτόχρονα με την άφιξη του εκπροσώπου της *A.T.E.A.*, *Stockmann*, διαδόθηκε η φήμη ότι η εταιρεία δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσει το έργο. Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στην Αθήνα δέχθηκε τότε πιέσεις από έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι είχαν συστήσει την εμπορική επιχείρηση *Μεσόγειος*⁶⁸⁷ να έρθουν σε επαφή με το βέλγο εκπρόσωπο. Στη γερμανική εταιρεία ήταν επιφυλακτικοί καθώς αντιλήφθηκαν ότι αυτή την επαφή την επιδίωκαν περισσότερο οι έλληνες επιχειρηματίες και για το λόγο αυτό, προσπάθησαν να συγκεντρώσουν περισσότερα στοιχεία για το σκοπό της

⁶⁸⁵ Η επιστολή Ζαχαρίου έχει ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1926. Οι εκλογές που έχουν γίνει 4 μέρες νωρίτερα δεν έχουν αναδείξει νικητή και Υπουργός Συγκοινωνιών είναι μέχρι την ορκωμοσία της οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη, ο Αρτέμιος Δεναξάς, έμπορος από τη Σαντορίνη. Η προσωπική μου εκτίμηση ωστόσο είναι ότι ο Μποδοσάκης αναφέρεται στον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος ανέλαβε τελικά το Υπουργείο.

⁶⁸⁶ *Siemens Archiv, Benutzerakten 7861*, A.E.T.E (1920-1945). Χρονικό τηλεφωνίας.

⁶⁸⁷ Στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* είχε δημοσιευθεί άρθρο στις 30 Μαΐου 1926 στο οποίο φερόταν ως αντιπρόσωπος της *Antwerp* στην Ελλάδα η εταιρεία *Μεσόγειος*. Τρεις μέρες αργότερα η αντιπροσωπεία της *Antwerp* στην Αθήνα έστειλε σχετική επιστολή προκειμένου να υπάρξει διόρθωση, τονίζοντας ότι αντιπρόσωποι ήταν οι: Λεφέβρ, Λογοθέτης & Σια. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα να διευκρινίσω αν ο Λεφέβρ που αναφέρεται ως αντιπρόσωπος της εταιρείας είναι ο βέλγος πρόξενος που προσπαθούσε να πείσει τον Ζαχαρίου να έρθει σε επαφή με τον απεσταλμένο της *Antwerp* στην Αθήνα.

επίσκεψης του Stockmann στην Αθήνα. Κατάφεραν λοιπόν να μάθουν ότι η αγγλική εταιρεία ήταν πρόθυμη να εκχωρήσει στη *Siemens* το 60%, το οποίο κατείχε η βελγική εταιρεία στο έργο της τηλεφωνίας. Ήταν φανερό ότι σκοπός των άγγλων μετά την εξαγορά της βελγικής εταιρείας ήταν να απαγκιστρωθούν από το συμβόλαιο με κάθε μέσο και για το λόγο αυτό ο συνεργάτης τους Talbod θα μεσολαβούσε στην Εθνική Τράπεζα προκειμένου να εξαγοράσει το 40% του Μποδοσάκη για να υπάρχει μεγαλύτερη ευελιξία στις κινήσεις τους.

Ο Μποδοσάκης βέβαια αρνήθηκε, και με τις διασυνδέσεις του στην κυβέρνηση έφερε σε δύσκολη θέση τους άγγλους. Παράλληλα, σε συνεργασία με την Τράπεζα Κοσμαδόπουλου προχώρησε σε ένα τέχνασμα που παραπλάνησε την εταιρεία. Συγκεκριμένα, έκανε την άλλη πλευρά να πιστέψει ότι πίσω από την Τράπεζα Κοσμαδόπουλου κρυβόταν ένας όμιλος ελλήνων κεφαλαιούχων από την Αίγυπτο, οι οποίοι θα χρηματοδοτούσαν την εκχώρηση.

Σε συνεργασία με το νομικό σύμβουλο της Ιονικής Τράπεζας, Ν. Καρόλου προχώρησαν στη σύναψη του καταστατικού της νέας εταιρείας, στην οποία οι άγγλοι θα εκχωρούσαν το προνόμιο εκμετάλλευσης της τηλεφωνίας. Έτσι, στις 12 Νοεμβρίου 1926 συμφωνήθηκε μεταξύ της *A.T.E.A.* και του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη η σύσταση Ανώνυμης μετοχικής Εταιρείας με την επωνυμία *Ανώνυμος Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία*, στην οποία θα μεταβιβάζονταν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις οι οποίες απέρρεαν από τη σύμβαση που είχε συναφθεί μεταξύ του ελληνικού κράτους και της βελγικής εταιρείας το Μάιο του 1926. Το εταιρικό κεφάλαιο ορίστηκε σε 500.000 £, διαιρούμενο σε 500.000 μετοχές αξίας 1£ έκαστη. Τα ποσοστά των συμβαλλομένων ορίστηκαν ως εξής: Αθανασιάδης – Μποδοσάκης 495.000 μετοχές, Νικόλαος Καρόλου 2.000 μετοχές, Γεώργιος Κοσμαδόπουλος 2.000 μετοχές, Νικόλαος Παπαγεωργίου 500 μετοχές και Χαρίλαος Κατράκης

500 μετοχές. Η νέα εταιρεία, με το όνομα *Ανώνυμη Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρία (Α.Ε.Τ.Ε)* είχε σκοπό..... δι ιδίων λογαριασμόν και ὄφελος ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἀποκλειστικοῦ προνομίου και δικαιώματος κατασκευῆς, συντηρήσεως και ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐντός τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους τηλεφωνικῶν κέντρων και δικτύων.⁶⁸⁸

Τον Οκτώβριο του 1926 στελέχη της *Siemens*, συνεπικουρούμενοι από τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου απευθύνθηκαν στο διευθυντή της *Deutsche Bank, Bonn*, ζητώντας του να εξετάσει το ζήτημα της χρηματοδότησης του εγχειρήματος. Η *Siemens* έκανε λόγο για συνολικό ποσό ύψους 15 εκ. Μάρκων, εκ των οποίων εκείνη θα συμμετείχε με 3 - 5 εκ. Μάρκα. Ο διευθυντής της τράπεζας, τους διευκρίνισε ότι έπρεπε να υπάρξει συνεργασία με το Υπουργείο Οικονομικών διότι μία τέτοια χρηματοδότηση εντασσόταν πλέον στις κρατικές επιχορηγήσεις. Από εσωτερική πληροφόρηση, το επιτελείο της *Siemens* γνώριζε ότι υπήρχε ενδιαφέρον τόσο από το Υπ. Οικονομικών, όσο και από το Υπ. Εξωτερικών και έπρεπε απλώς να συντονισθούν οι ενέργειες των δύο φορέων⁶⁸⁹.

Λίγους μήνες αργότερα, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1926, τα κεντρικά γραφεία της *Siemens* στο Βερολίνο, ανέφεραν ότι ενδιαφέρον για την ανάληψη του έργου της τηλεφωνίας εκδηλώθηκε και από τον ηλεκτρολόγο μηχανικό *Eduard Arthur Mellinger*, ο οποίος εκπροσωπούσε την αμερικανική εταιρεία *Associated Telephone and Telegraph Company, Kansas City*.

⁶⁸⁸ Φ.Ε.Κ., αρ. φύλλου 26, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1926. *Περί παροχής συστάσεως ἐν Ἀθήναις « Ἀνωνύμου Ἑλληνικῆς Τηλεφωνικῆς Ἑταιρείας » καί ἐγκρίσεως τοῦ Καταστατικοῦ αὐτῆς.*

⁶⁸⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R 89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Siemens, Βερολίνο, 23 Οκτωβρίου 1926.

Σύμφωνα με τις πηγές τους, ο Mellinger είχε στείλει στην Αθήνα τον ομόλογο του από τη βρετανική εταιρεία *International Automatic Telephone Company*, Roberts, προκειμένου να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικής αγοράς. Οι εταιρείες αυτές ανήκαν στον αμερικανικό επιχειρηματικό όμιλο *Garry* του Kansas και οι κινήσεις τους έδειχναν το ενδιαφέρον των Η.Π.Α για την αγορά της Νοτιοανατολικής Ευρώπης⁶⁹⁰.

Ήδη από το 1921 η Ελλάδα ήταν από τους μεγαλύτερους εισαγωγείς αμερικανικών προϊόντων, ενώ το 1923 περίπου 243 αμερικανικές επιχειρήσεις δραστηριοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο. Από το 1924 έως το 1929 η εισροή χρημάτων τόσο από το αμερικανικό δημόσιο όσο και από ιδιώτες έφθασε στα 95.000.000\$. Την περίοδο μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων οι προσπάθειες των αμερικανών να διεισδύσουν στην ελληνική αγορά και να αναλάβουν μεγάλα δημόσια έργα, βρίσκονταν στο αποκορύφωμά τους όπως άλλωστε και ο ανταγωνισμός τους με τη Μεγάλη Βρετανία για την απόκτηση ηγετικής θέσης στην ελληνική οικονομία.

Ανάμεσα στα σημαντικά δημόσια έργα που δόθηκαν σε εταιρείες αμερικανικών συμφερόντων είναι το έργο υδροδότησης της Αθήνας και του Πειραιά, τα αποξηραντικά έργα στην κοιλάδα του Στρυμόνα, αλλά και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης⁶⁹¹.

Ο αμερικανικός όμιλος *Garry* κατάφερε να προσεγγίσει τον Μποδοσάκη με σκοπό την εξαγορά της εκχώρησης του έργου της τηλεφωνίας και σε σχετική αναφορά του ο Roberts σημείωνε ότι σε

⁶⁹⁰ Στην Ελλάδα σημαντικά έργα υποδομής είχαν ανατεθεί σε αμερικανικές εταιρείες. Ένα από τα βασικότερα ήταν η υδροδότηση της πρωτεύουσας από την εταιρία *Ulen & Monk* αλλά και η κατασκευή αποχετευτικού συστήματος στη Θεσσαλονίκη από την *Foundation Company New York*. Βλ. *United States Department of State. Papers relating to the foreign relations of the United States (1926) Vol. II*, 371.

⁶⁹¹ Louis P. Casimatis, *American influence in Greece 1917-1919*, Kent Ohio 1988, 166-185.

διάστημα 3 - 4 ημερών θα ήταν σε θέση να κλείσει τη συμφωνία με τον έλληνα επιχειρηματία.

Ο Ζαχαρίου ανήσυχος τηλεγράφησε στη *Siemens* ότι αν δεν δραστηριοποιούνταν δεν θα μπορούσαν να συμμετέχουν στο έργο. Ωστόσο υπήρχε ακόμη χρόνος, αφού οι σχέσεις τους με τον Μποδοσάκη ήταν σε καλό επίπεδο⁶⁹².

Η γερμανική εταιρεία όμως εμφανιζόταν διστακτική στην ολοκλήρωση της συμφωνίας με τον έλληνα επιχειρηματία και φάνηκε να υπαναχωρεί. Ο Μποδοσάκης εμμέσως απειλούσε ότι οι διασυνδέσεις του στην κυβέρνηση ήταν τέτοιες, που αν η *Siemens* τον εξαπατούσε θα δυσκολευόταν πολύ να εξασφαλίσει στο μέλλον οποιαδήποτε παραγγελία από το ελληνικό κράτος. Ο Ζαχαρίου γνωρίζοντας τις κινήσεις αυτές ενημέρωνε τα κεντρικά της *Siemens* συνιστώντας μεγάλη προσοχή στις κινήσεις τους, αφού ο Μποδοσάκης είχε εξασφαλίσει στην *Telefunken* μια μεγάλη παραγγελία από το στρατό, η οποία αρχικά προοριζόταν για γαλλική εταιρεία. Από την πλευρά τους οι γερμανοί προσπαθούσαν να προφυλάξουν τα συμφέροντά τους και υποσχέθηκαν να στείλουν στην Ελλάδα υψηλόβαθμα στελέχη της εταιρείας για να συζητήσουν με τον Μποδοσάκη.

Η απειλές του Μποδοσάκη δεν ήταν κενές περιεχομένου καθώς μετά τη πτώση του Θεόδωρου Πάγκαλου η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ακόμη θολή και στην εξουσία βρισκόταν ο Γ. Κονδύλης.

Ωστόσο η ανατροπή της δικτατορίας δεν σήμανε αυτόματα την επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό, καθώς ο πολιτικός κόσμος ήταν διχασμένος. Υπήρχαν έντονες διαφωνίες μεταξύ των κομμάτων για την επάνοδο ή μη της βασιλείας, για το χρόνο προκήρυξης των εκλογών, για την οικονομία της χώρας, για το εκλογικό σύστημα, για όλα σχεδόν τα

⁶⁹² Siemens Archiv, *Benutzerakten*, 11577 Forderung Zachariou Athen. Τηλεγράφημα Αλ. Ζαχαρίου προς Siemens.

μείζονα ζητήματα. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Κονδύλης κάλεσε τους πολιτικούς αρχηγούς προκειμένου να βρεθεί συναινετική λύση. Έπειτα από σειρά συναντήσεων και διαπραγματεύσεων, κάθε προσπάθεια για σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης απέβη άκαρπη και τον Αύγουστο του 1926 σχηματίσθηκε κυβέρνηση υπό την πρωθυπουργία του Γ. Κονδύλη, προκειμένου να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές το Νοέμβριο του ίδιου έτους⁶⁹³. Ο Κονδύλης, ο οποίος προσέβλεπε και αυτός στην πρωθυπουργία, προετοιμαζόταν να μετάσχει. Ο Μποδοσάκης εκμεταλλευόμενος τη στενή φιλική σχέση μαζί του, προσπάθησε να τον μεταπείσει, υποστηρίζοντας ότι αφού αυτός θα διενεργούσε τις εκλογές θα ήταν προτιμότερο να μη μετέχει. Την κίνηση αυτή υπολόγιζαν ότι θα την εκτιμούσε ο ελληνικός λαός και ο Κονδύλης θα έθετε τις βάσεις για τις επόμενες εκλογές, όπου θα συμμετείχε ως αρχηγός κόμματος.⁶⁹⁴

Για την επιχειρηματική δραστηριότητα του Μποδοσάκη, η φιλική του σχέση με τον Κονδύλη ήταν ιδιαίτερος χρήσιμη καθώς του εξασφάλιζε πρόσβαση στα κυβερνητικά στελέχη.

Από γερμανικής πλευράς όμως υπήρχαν επιφυλάξεις, κυρίως εξαιτίας της συνεχιζόμενης πολιτικής αστάθειας, η οποία όπως ήταν φυσικό, επηρέαζε όλους τους τομείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας⁶⁹⁵. Στο ζήτημα δε της τηλεφωνίας, δεν υπήρχε καμμία εγγύηση ότι θα κατοχυρωνόταν η ανάθεση του έργου στην εν λόγω εταιρεία. Επιπλέον, οι απαιτήσεις του Μποδοσάκη αυξάνονταν, καθώς ζητούσε 20% προμήθεια επί της αξίας των μετοχών της Siemens⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997², Α' 327 - 336.

⁶⁹⁴ Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης (1891 - 1979)*, Αθήνα 2005, 99-100.

⁶⁹⁵ Ρ.Α.Α.Α., R901/89101, Αναφορά του γερμανού πρέσβη Martin Renner προς το Υπ. Εξωτερικών, Αθήνα, 21-2-1927

⁶⁹⁶ Siemens Archiv, *Benutzerakten 12865*, Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936). Αναφορά Ζαχαρίου προς Siemens, Αθήνα 4 Φεβρουαρίου 1927.

Ήδη από τα τέλη Οκτωβρίου 1926 έως και τις αρχές του 1927 μεταξύ του έλληνα επιχειρηματία και της γερμανικής εταιρείας ανταλλάσσονται γνωματεύσεις νομικών συμβούλων και επιστολές σχετικά με το αν η *Siemens* έχει το δικαίωμα υπαναχώρησης από τη συμφωνία. Και οι δύο πλευρές βασίζουν τα επιχειρήματά τους κυρίως στις προθεσμίες που έπρεπε να τηρηθούν, ενώ επισημαίνουν ότι οι όροι της συμφωνίας έχουν διασταλτικό χαρακτήρα. Βέβαια στη σχετική γνωμάτευση του, ο δικηγόρος της *Siemens* χρησιμοποιεί την πολιτική αστάθεια της Ελλάδας για να απαλλάξει τη *Siemens* από τις υποχρεώσεις της. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το νομικό όρο *rebus sic stantibus* που σημαίνει ότι η σύμβαση είναι δεσμευτική για όσο διάστημα τα γεγονότα και οι καταστάσεις που συνδέονται με αυτή, παραμένουν κατά βάση ίδια⁶⁹⁷.

Οι γερμανοί ιθύνοντες συνεκτιμώντας όλες τις αναφορές και έπειτα από αποστολή ειδικών για θέματα τηλεφωνίας στην Αθήνα, διαπίστωσαν ότι οι προβλέψεις των άγγλων ήταν εξαιρετικά δυσοίωνες και ότι θα μπορούσαν ίσως με κάποιες τροποποιήσεις να αποκομίσουν οφέλη από αυτή τη συμφωνία.

Στις 22 Ιουλίου του 1927 πραγματοποιήθηκε τροποποίηση του καταστατικού της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας σύμφωνα με την οποία η *Siemens Halske* εισέρχεται στην εταιρεία με μετοχικό κεφάλαιο 400.000 £, δηλαδή 400.000 μετοχές ονομαστικής αξίας, 1 £ ανά μετοχή κατέχοντας έτσι το 80% του μετοχικού κεφαλαίου. Στο υπόλοιπο 20% συμμετέχουν μεταξύ άλλων: η Τράπεζα Κοσμαδόπουλου, ο Εμμανουήλ Δημαράς ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Νικόλαος Καρόλου, ο Γεώργιος Κοσμαδόπουλος ο Νικόλαος Δημαράς

⁶⁹⁷ Πρόκειται για αλληλογραφία, γνωματεύσεις και εξώδικα που σώζονται στο αρχείο της εταιρείας. Βλ. Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865

και άλλοι⁶⁹⁸. Από τη νέα αυτή σύνθεση ηχηρή είναι η απουσία του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, η οποία δικαιολογείται από τη συμφωνία της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1927 μεταξύ του έλληνα επιχειρηματία και της γερμανικής εταιρείας. Σύμφωνα με αυτή η *Siemens* θα έπαιρνε το ποσοστό του Μποδοσάκη στην εταιρεία και εκείνος ως αντάλλαγμα θα λάμβανε 25.000 £ σε μετοχές της *A.E.T.E.* και 29.000£ μετρητά όταν κυρωνόταν η σύμβαση από το ελληνικό κράτος.

Από την άλλη πλευρά, η Εθνική Τράπεζα διευκρίνισε ότι είχε την πρόθεση να συμμετάσχει, αλλά αφού πρώτα επικυρωνόταν ο νόμος της εκχώρησης. Στο γερμανικό επιτελείο η στάση αυτή της Εθνικής Τράπεζας σχολιάστηκε ευμενώς, αφού η συμμετοχή της άνοιγε το δρόμο για συνεργασίες τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Το κέρδος των γερμανών από αυτή τη συμμετοχή θα ήταν διττό. 1) Θα υπήρχε ένα σημείο στήριξης για τα γενικότερα πλάνα της Γερμανίας στα Βαλκάνια και την Ανατολή⁶⁹⁹ και 2) Αυτή η εκχώρηση θα έφερνε και άλλες παρόμοιες σε άλλα κράτη, όπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την παρουσία τους στην Ελλάδα ως παράδειγμα⁷⁰⁰.

Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος ήταν Υπουργός Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Ζαΐμη την περίοδο 1926-1927, ήταν έτοιμος να προχωρήσει στην επικύρωση της συμφωνίας με τη *Siemens*⁷⁰¹. Η κυβέρνηση όμως,

⁶⁹⁸ Φ.Ε.Κ., Αρ. φύλλου 31, Αθήνα 22 Ιουλίου 1927, *Περί έγκρίσεως τροποποιήσεως του Καταστατικού της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας*.

⁶⁹⁹ Ενδεικτικά αναφέρω: D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War* Princeton University Press, 1980. E. Jackh, "The German Drive in the Balkans", *International Affairs*, v.18, No 2, 1939, 763 - 83. C. Herisson, "Le national - socialisme et l' économie dirigée", *Revue Politique et Parlementaire*, No 467, 1933, 33-44. - H. Howard, "Les nouvelles perspectives dans les Balkans", *L' Esprit International*, No 44, 1937, 191-208. - A. Geraud, "Eastern Europe: Vassal or Free?", *Foreign Affairs*, v.16, No 3, 1938.

⁷⁰⁰ P.A.A.A., Abt II Wirtschaft, R901/89101, *Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr u.a.* Siemens zu Auswärtiges Amt, Berlin 7 März 1927.

⁷⁰¹ Ο Μεταξάς σε σχετική του επιστολή προς την τηλεφωνική εταιρεία χαρακτηρίζει το υλικό της Siemens εφάμιλλο των άλλων εταιρειών και διευκρινίζει ότι το πρόβλημα της επικύρωσης οφείλεται στους όρους της συμφωνίας, οι οποίοι βλάπτουν τα συμφέροντα του κράτους. Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865, Επιστολή Ιωάννη Μεταξά προς Α.Ε.Τ.Ε, Αθήνα 24 Ιανουαρίου 1927. Η μη αρνητική στάση του Μεταξά έναντι των γερμανικών επιχειρήσεων δεν οφείλεται στη γερμανοφιλία που του καταλογίζεται, αφού την ίδια περίοδο πρωτοστατεί στην εκχώρηση δύο μεγάλων έργων σε αγγλικές εταιρείες. Βλ. Χρ.

διευκρίνησε ότι πρώτα, έπρεπε να διερευνηθούν οι διαδικασίες ανάθεσης του έργου. Άλλωστε, ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, επιθυμούσε να συνδέσει το ζήτημα της τηλεφωνίας με την υπόθεση του θωρηκτού « Σαλαμής »⁷⁰².

Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα Martin Renner προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, με τις οποίες τους πληροφορούσε ότι το χειμώνα του 1927 η κυβέρνηση συνασπισμού στην Αθήνα αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες. Όλα τα κόμματα στρέφονταν κατά των ενεργειών της κυβέρνησης Πάγκαλου, και ιδιαίτερα κατά των συμβάσεων που είχαν υπογραφεί κατά τη διάρκεια της θητείας της, τις οποίες θεωρούσαν ληστρικές για το ελληνικό κράτος.

Εκτός όμως των επαχθών όρων που περιελάμβαναν οι συμβάσεις αυτές για το ελληνικό δημόσιο, προέκυψε ένα ακόμη ζήτημα. Το ζήτημα αυτό αφορούσε τόσο στη νομιμοποίηση μιάς δικτατορικής κυβέρνησης να προβαίνει σε ενέργειες που δεσμεύουν το κράτος, όσο και στις ευθύνες των κυβερνήσεων των ξένων κρατών. Για παράδειγμα η αγγλική κυβέρνηση, είχε εγγυηθεί το αναγκαίο κεφάλαιο για την εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους, προς όφελος της *Power Traction*.

Χατζιωσήφ, « Το ΟΧΙ του Μεταξά », *Επιστημονικό Συμπόσιο Η Ελλάδα του '40*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1991,240-241.

⁷⁰² Το θωρηκτό «Σαλαμής», είχε παραγγελθεί στη Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και δεν είχε παραληφθεί από το ελληνικό ναυτικό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και μετά την απόφαση της Τουρκίας να επισκευάσει το παλιό γερμανικό θωρηκτό Goeben η υπόθεση αυτή ξαναήλθε στην επιφάνεια. Η ιδέα να παραληφθεί από την ελληνική κυβέρνηση αυτό το πλοίο γρήγορα απορρίφθηκε διότι ήδη ήταν παρωχημένης τεχνολογίας. Το πλοίο αποτέλεσε μοχλό πίεσης της κυβέρνησης Βενιζέλου προς τη γερμανική πλευρά στη διαπραγμάτευση διμερών θεμάτων.

Η τάση που επικρατούσε στην ελληνική κυβέρνηση, ήταν να ακυρωθούν όλες οι συμβάσεις, μεταξύ αυτών και της *Power Traction*, γεγονός που κινητοποίησε τον άγγλο πρέσβη, ο οποίος ήρθε σε επαφή με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο⁷⁰³.

Η εξέλιξη αυτή ενόχλησε την αγγλική πλευρά η οποία αν και φαινόταν διατεθειμένη να συζητήσει πιθανές αλλαγές του συμβολαίου, προχώρησε σε εκβιαστικές πιέσεις προς την ελληνική πλευρά συνδέοντας την επικύρωση της σύμβασης με τη χορήγηση δανείων στο ελληνικό δημόσιο από την αγγλική χρηματαγορά. Την ίδια στιγμή στην Αθήνα, σωματεία των εργαζομένων που θίγονταν από τη σύμβαση, όπως οι αυτοκινητιστές, προχώρησαν σε απεργιακές κινητοποιήσεις και συλλαλητήρια⁷⁰⁴.

Όπως είναι προφανές, η θέση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν δυσχερής. Οι *Times* του Λονδίνου με άρθρο τους στις 12 Φεβρουαρίου ανέφεραν ότι η ελληνική Βουλή προσπαθούσε να ορίσει το ποσοστό στο οποίο δεσμεύεται μία συνταγματική κυβέρνηση, από τις αποφάσεις μίας προηγούμενης δικτατορικής.

Το ερώτημα στην ελληνική Βουλή αφορούσε τη « δημοκρατική κάλυψη » της κυβέρνησης Πάγκαλου, κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας⁷⁰⁵. Είχε δικαίωμα τότε να συνάπτει συμβόλαια? Διότι τότε συμφωνήθηκε η εκχώρηση της εγκατάστασης

⁷⁰³ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁴ Βλέπε σχετικά τα φύλλα της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, από τις 4 έως τις 14 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁵ Η διακυβέρνηση της χώρας από το στρατηγό Πάγκαλο χωρίστηκε σε δύο περιόδους. Η πρώτη περιελάμβανε την περίοδο εκδήλωσης του πραξικοπήματος, όταν η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ήταν στα χέρια του Α. Παπαναστασίου. Ο Παπαναστασίου, αρχικά είχε ζητήσει από τον Πάγκαλο να μετάρχει στην κυβέρνησή του. Όταν ο τελευταίος αρνήθηκε, ο Παπαναστασίου αν και ήταν σε θέση να καλέσει την Εθνοσυνέλευση και να κηρύξει τον στρατηγό εκτός νόμου δεν το έπραξε, ενώ λίγο αργότερα υπό όρους, έδωσε μαζί με άλλους πολιτικούς, όπως ο Θ. Τσιριμώκος και ο Σ. Γονατάς ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Πάγκαλου, προσφέροντας « δημοκρατική κάλυψη ». Η δεύτερη περίοδος η οποία θεωρείται δικτατορική ξεκινά από τον Σεπτέμβριο του 1925 όταν ο Θ. Πάγκαλος διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και με διάγγελμα του τον Ιανουάριο του 1926 ανακήρυξε τον εαυτό του αρχηγό του Ελληνικού κράτους.

ηλεκτρικού ρεύματος στην *Power and Traction*. Ενώ στη δεύτερη περίοδο, που θεωρήθηκε παράνομη, υπαγόταν το συμβόλαιο με τη *Siemens*.

Στους γερμανούς υπήρχε βέβαια η καχυποψία, ότι η ακύρωση δεν θα γινόταν, αν η εταιρεία ήταν άλλης εθνικότητας.

Ο γερμανός πρέσβης συναντήθηκε με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο προκειμένου να συζητήσουν για το συγκεκριμένο ζήτημα και ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών διευκρίνισε στο γερμανό διπλωμάτη ότι πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης δεν ήταν να στραφεί εναντίον της Γερμανίας.

Στις 15 Φεβρουαρίου του 1928 η ελληνική Βουλή αποφάσισε, να παραμείνουν σε ισχύ όλα τα συμβόλαια που δεν θα έληγαν αυτοβούλως εντός 1,5 έτους.

Ο γερμανός πρέσβης αλλά και άλλοι ομόλογοί του είχαν τις ενστάσεις τους για τη στάση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς θα ήταν ιδιαιτέρως δύσκολο για τις ξένες αντιπροσωπείες αν κάθε φορά αμφισβητούνταν οι επιχειρηματικές συμβάσεις που υπέγραφαν. Ανοικτό έμενε επίσης το ζήτημα της αναγνώρισης των συμφωνιών μίας δικτατορικής κυβέρνησης, από την επόμενη.

Σύμφωνα με το γερμανό πρέσβη, Renner δεν είχε καμμία σημασία αν η ελληνική κυβέρνηση, διαχώριζε τις συμφωνίες σε δύο κατηγορίες: **α)** αυτές που έγιναν μεταξύ κυβερνήσεων και **β)** αυτές που έγιναν μεταξύ ξένων εταιρειών και του ελληνικού δημοσίου. Στην Ελλάδα όπου σύμφωνα με το Renner, *κάθε στρατιωτικός μπορούσε να γίνει δικτάτορας*, ένας τέτοιος διαχωρισμός θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα σε όλους, αλλά κυρίως στις γερμανικές επιχειρήσεις, οι οποίες δύσκολα αναλάμβαναν δουλειές από το ελληνικό κράτος.

Ο γερμανός πρέσβης αναφέρθηκε πιά συγκεκριμένα στη *Siemens*, γράφοντας ότι η σύναψη της συμφωνίας έγινε στη δεύτερη περίοδό της κυβέρνησης Πάγκαλου, η οποία δεν είχε δημοκρατική κάλυψη και ήταν

απροκάλυπτα δικτατορική, ενώ η μετάβαση της εκχώρησης σε ελληνική επιχείρηση πραγματοποιήθηκε επί κυβέρνησης Κονδύλη. Η απόκτηση της πλειοψηφίας των μετοχών από τη γερμανική εταιρεία έγινε σε χρόνο που ήταν ήδη γνωστές οι θέσεις της ελληνικής πλευράς. Ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να βεβαιώσει αν τελικά θα υπήρχε ακύρωση της συμφωνίας, με δεδομένη τη διάσταση των απόψεων εντός του Υπουργικού Συμβουλίου.

Στη συνέχεια εκφράζοντας την άποψή του για τη στάση των άγγλων, οι οποίοι υποστήριζαν ότι θα σεβασθούν τις αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης, ο Renner σημείωνε ότι ο Α. Μιχαλακόπουλος θα έπρεπε να προσέχει τα νώτα του, και τόνιζε παράλληλα ότι θα ήταν καλό, αν συναντήσουν το Μιχαλακόπουλο στη Γενεύη, να του το επισημάνουν⁷⁰⁶. Άλλωστε, σύμφωνα με το γερμανό διπλωμάτη, ο έλληνας πολιτικός είχε την τάση, πράγματα που τον ενοχλούσαν να τα παραβλέπει⁷⁰⁷.

Μέχρι το καλοκαίρι του 1928 δεν υπήρξε καμμία εξέλιξη στο θέμα αυτό. Στο προσκήνιο όμως είχε εμφανισθεί δυναμικά η αμερικανικών συμφερόντων *Western*, η παρουσία της οποίας ανησύχησε τη *Siemens* που ζήτησε διευκρινίσεις από το Υπουργείο Συγκοινωνιών.

Στη γερμανική διπλωματία επικρατούσε έντονη ανησυχία για την παρουσία του αμερικανικού παράγοντα στην Ελλάδα καθώς τα οικονομικά συμφέροντα των δύο χωρών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έρχονταν σε σύγκρουση⁷⁰⁸.

⁷⁰⁶ Κατά τη διάρκεια της θητείας της η Οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη υποχρεώθηκε να διαπραγματευθεί με την Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία αλλά και τις Η.Π.Α, την ανάληψη μεγάλων δημόσιων έργων, υπό την πίεση της άσχημης οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα και την ανάγκη άμεσης οικονομικής στήριξης με τη μορφή δανείων. Υπό αυτές τις συνθήκες η ελληνική κυβέρνηση ήταν εξαιρετικά ευάλωτη στις πιέσεις που ασκούσαν οι ξένες κυβερνήσεις προκειμένου να επιλεγούν εταιρείες δικών τους συμφερόντων. Βλ. και σελ. 217.

⁷⁰⁷ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1927.

⁷⁰⁸ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά, χ.χ.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες τους, οι αμερικανικοί επιχειρηματικοί όμιλοι ήθελαν να δημιουργήσουν μονοπώλιο στην Ελλάδα, αναλαμβάνοντας και την τηλεφωνία. Αντίστοιχες προσπάθειες είχαν καταβάλει και σε Ιταλία, Βέλγιο και Γαλλία, οι οποίες ωστόσο δεν καρποφόρησαν. Αντίθετα, στέφθηκαν με επιτυχία οι προσπάθειες τους στην Ισπανία, την Κεντρική και Νότιο Αμερική.

Η εξέλιξη της υπόθεσης *Siemens* στην Ελλάδα, ήταν βέβαιο ότι επηρεάζονταν από τον αμερικανικό παράγοντα. Στο Βερολίνο όμως έκριναν, ότι ήταν η κατάλληλη χρονική στιγμή να μπει ένας φραγμός στον αμερικανικό επεκτατισμό, ο οποίος παρεμπόδιζε τα γερμανικά σχέδια οικονομικής διείσδυσης στα Βαλκάνια. Άλλωστε, η τεχνογνωσία και η ηλεκτρική βιομηχανία στη Γερμανία ήταν πολύ ανεπτυγμένη και η επικράτηση της *Siemens* στο θέμα της εκχώρησης της τηλεφωνίας στην Ελλάδα, θα ήταν το πρώτο βήμα ενάντια στο επιχειρούμενο αμερικανικό μονοπώλιο⁷⁰⁹.

Το βήμα αυτό θα ήταν πολύ σημαντικό και για άλλες χώρες, όπως για παράδειγμα τη Σουηδία που επίσης είχε ανεπτυγμένο τηλεπικοινωνιακό τομέα, και είχε αναλάβει τα τηλεπικοινωνιακά έργα σε Πολωνία και Τσεχοσλοβακία. Δεν έπρεπε να αφήσουν καμμία αμφιβολία στους έλληνες, για την ποιότητα των εγκαταστάσεων και υπηρεσιών που θα προσέφερε η *Siemens*. Με τον τρόπο αυτό δεν θα είχαν μόνον ηθική ικανοποίηση, λόγω της αναγνώρισης των ικανοτήτων της γερμανικής βιομηχανίας, αλλά θα δημιουργούσαν και τις προοπτικές για την ανάληψη και άλλων εργασιών στα Βαλκάνια, διευρύνοντας τον κύκλο εργασιών τους στο εξωτερικό.

⁷⁰⁹ Εκτός του έργου της τηλεφωνίας και την σύγκρουση με τη *Siemens*, προσπάθειες έγιναν και από την *Ford* προκειμένου να εισέλθει στην αγορά αεροπλάνων και εξοπλισμού για την πολιτική αεροπορία. Βλ. σχετικό κεφάλαιο στην παρούσα εργασία .

Η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ξεκίνησε ένα μαραθώνιο διαπραγματεύσεων με την ελληνική πλευρά και ενημέρωνε τόσο το Υπουργείο Εξωτερικών όσο και τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Βερολίνο. Σύμφωνα με τα τηλεγραφήματα που έφθαναν στο Βερολίνο η Εθνική Τράπεζα όσο δεν προχωρούσε το ζήτημα της επικύρωσης της σύμβασης δεν ήταν πρόθυμη να συνεργασθεί με τη γερμανική εταιρεία στα πλαίσια της (Ανώνυμης Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας) *A.E.T.E.* ενώ αντίθετα η *Western* έκανε λόγο για εξασφαλισμένη συμμετοχή της *E.T.E* σε μία δική της προσπάθεια.

Ο απεσταλμένος της *Western*, De Jongh, ήρθε σε επαφή με τον Θ. Πενθερουδάκη, Γενικό Διευθυντή των *T.T.T*, προκειμένου να συζητήσουν για την ανάληψη του έργου από την αμερικανική εταιρεία. Ο Πενθερουδάκης δήλωσε στον αμερικανό εκπρόσωπο ότι η ανάληψη του έργου είχε δοθεί στη *Siemens*, εκείνος όμως αντέτεινε ότι *Siemens* και *Western* θα μπορούσαν να συμπλεύσουν.

Η αντιπροσωπεία της *Siemens* στην Ελλάδα αλλά και η γερμανική πρεσβεία, μέσω του Δημήτρη Αραβαντινού⁷¹⁰ πληροφορήθηκαν ότι ο αμερικανός είχε ήδη προσεγγίσει τον Μποδοσάκη. Στις επαφές της εταιρείας του Ζαχαρίου με το ελληνικό Υπ. Εξωτερικών, ο Υπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, απέφευγε να δώσει συγκεκριμένη απάντηση σχετικά με το ρόλο των αμερικανών ενώ σε κατ' ιδίαν συζήτησή του με τον Αλέξανδρο Βαμβέτσο⁷¹¹ τον ενημέρωσε εμπιστευτικά ότι η γερμανική πλευρά δεν θα έπρεπε να ανησυχεί τόσο πολύ για την

⁷¹⁰ Βλέπε σελ. 90, υποσημείωση 237

⁷¹¹ Ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος γεννήθηκε στα Τρίκαλα και σπούδασε στη νομική σχολή Αθηνών απ' όπου αποφοίτησε το 1909. Συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία στα πανεπιστήμια του Μονάχου, Βερολίνου και Halle. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1911 και διορίστηκε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, στη θέση του διευθυντή κτημάτων και δασών. Αποχώρησε από την υπηρεσία το 1915 και επί κυβερνήσεως Στ. Σκουλούδη διετέλεσε νομάρχης Φλώρινας. Απολύθηκε από τη θέση αυτή, έπειτα από αίτημα των Συμμάχων το 1916. Υπήρξε εκ των ιδρυτών του κόμματος των Ελευθεροφρόνων από το οποίο αποχώρησε το 1924. Ήταν νομικός σύμβουλος στην εταιρεία του Ζαχαρίου. Βλέπε σχετικά *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς*, Αθήνα 1964, τομ.4, 71.

εκχώρηση, αφού το ζήτημα της ακύρωσης της σύμβασης χρησιμοποιείται περισσότερο ως μέσο πίεσης, με απώτερο στόχο την επίτευξη ευνοϊκότερων όρων⁷¹².

Η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα δεν φάνηκε όμως να πείθεται από τις διαβεβαιώσεις αυτές. Θεωρούσαν ότι η ελληνική πλευρά θα εστίαζε στο γερμανικό χαρακτήρα της επιχείρησης, αφού η *Siemens* είχε πλέον το 80%, προκειμένου να δημιουργήσουν κωλύματα⁷¹³.

Για το λόγο αυτό η γερμανική εταιρεία ήθελε να προσελκύσει και την ελληνική εταιρεία *Μακρής*, προκειμένου να συμπράξει στην τηλεφωνική εταιρεία. Πίσω από την εταιρεία *Μακρής* κρύβονταν ιταλικά και αγγλικά συμφέροντα και για το λόγο αυτό η εν λόγω επιχείρηση κατόρθωνε να αναλαμβάνει μεγάλα δημόσια έργα⁷¹⁴.

Ο ίδιος ο Μακρής δεν ήταν αρνητικός σε μία τέτοια εξέλιξη, δεν είχε όμως συγκεκριμένη πρόταση. Κατ' ουσίαν το θέμα της *Siemens* είχε διαρκέσει μεγάλο διάστημα και απαιτούνταν μία άμεση λύση. Για την ίδια τη *Siemens* υπήρχαν δύο λύσεις, **α)** Να προσπαθήσει συστηματικότερα την προσέγγιση με τον όμιλο Μακρή και να φροντίσει να αποκομίσει τα περισσότερα οφέλη από μία πιθανή συνεργασία τους ή **β)** Να εμμένει στην έως τώρα θέση της, θεωρώντας έγκυρη την προσφορά της. Η δεύτερη επιλογή έκρυβε ωστόσο σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανικών κύκλων περισσότερες πιθανότητες αποτυχίας.

⁷¹² Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865. Τηλεγράφημα των απεσταλμένων της Siemens στην Ελλάδα, Thürmel και Frenzel προς τα κεντρικά της εταιρείας στο Βερολίνο, 2 Φεβρουαρίου [1927]

⁷¹³ P.A.A.A., *Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092* “Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland“, Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1927.

⁷¹⁴ Το τέλος της υπουργικής θητείας του Ι. Μεταξά σηματοδεύτηκε από την υπογραφή της σύμβασης οδοποιίας με την εταιρεία Π.Γ.Μακρής & Σια. Ο Π. Μακρής ήταν εκπρόσωπος της εταιρείας Shell στην Ελλάδα και η τράπεζα Χάμπρο ήταν ο κυριότερος χρηματοδότης. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το ΟΧΙ του Μεταξά...», 242.

Η στάση που θα υιοθετούσε ο έλληνας Υπ. Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος απασχολούσε έντονα, τόσο την ηγεσία της *Siemens*, όσο και τη γερμανική διπλωματική αποστολή⁷¹⁵.

Πιθανολογούσαν, ότι σε ενδεχόμενη αρνητική εξέλιξη της υπόθεσης για τη *Siemens*, ο Μιχαλακόπουλος θα αναφερόταν στις αντιδράσεις που συνάντησε από ισχυρά οικονομικά κεφάλαια. Ένα ηγετικό στέλεχος αυτού του κύκλου, ήταν και ο Π. Μακρής, ο οποίος αντιπροσώπευε αμερικανικές και ιταλικές εταιρείες.⁷¹⁶ Ενδιαφερόταν λοιπόν ως εκ τούτου μία εξ αυτών, να έχει τον έλεγχο της τηλεφωνικής εταιρείας. Όμως οι γερμανοί από την πλευρά τους ενώ σκόπευαν να μετοχοποιήσουν περαιτέρω το κεφάλαιο της εταιρείας δεν είχαν την πρόθεση σε καμμία περίπτωση να παραδώσουν τον έλεγχο.

Η συνομολόγηση της συμφωνίας είχε γίνει με τη χρήση μεσαζόντων με τους οποίους η *Siemens* δεν ήθελε πλέον να έχει επαφές, καθώς η ίδια θεωρούσε ότι μπήκε στην τηλεφωνική εταιρεία με άψογο τρόπο. Όμως η πραγματικότητα ήταν άλλη. Αν ήθελαν να παραμείνουν στις διαπραγματεύσεις, έπρεπε να κρατήσουν επαφή με τους μεσάζοντες, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διάσπαση της βελγο-αγγλικής εταιρείας.

Και στις δύο χώρες στα τέλη του 1927 παρατηρήθηκε πυρετός διαπραγματεύσεων προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα. Η γερμανική κυβέρνηση προσέφερε τη στήριξή της στη *Siemens*, θεωρώντας παράνομο να αμφισβητείται ένα μόνον συμβόλαιο. Ο Carl Melchior⁷¹⁷, ο

⁷¹⁵ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 –Dezember 1929. Αναφορά, χ.χ

⁷¹⁶ Ήταν αντιπρόσωπος της αμερικανικής International Western Electric και της ιταλικής εταιρείας καλωδίων Pirelli.

⁷¹⁷ Carl Melchior (1871 - 1933). Διετέλεσε νομικός σύμβουλος στον τραπεζικό όμιλο M.M. Warburg & Co και μέλος της γερμανικής επιτροπής στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού. Για μία περίπου δεκαετία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις συζητήσεις και τις διαπραγματεύσεις για το ζήτημα των επανορθώσεων. Έγινε συνεταιρός στην M.M. Warburg & Co και συνιδρυτής της Hamburg Morocco Society που στόχευε στην προώθηση των γερμανικών ορυχείων στο Μαρόκο αλλά και όλων εν γένει των γερμανικών συμφερόντων καθώς η χώρα ήταν υπό την απόλυτη κυριαρχία του γαλλικού κεφαλαίου. Το 1922 ήταν πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της μεγάλης φαρμακευτικής

οποίος εκπροσωπούσε τη Γερμανία στην επιτροπή Οικονομικών της Κ.τ.Ε στη Γενεύη είχε συζητήσει με τον έλληνα Υπουργό Οικονομικών και προειδοποίησε ότι σε περίπτωση που ακυρωνόταν η σύμβαση της *Siemens* στη συνεδρίαση της Επιτροπής θα έπαιρνε αρνητική στάση στο ζήτημα του ελληνικού δανείου⁷¹⁸.

Στην ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα της επικύρωσης των παγκαλικών συμβάσεων είχε δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Στην περίπτωση της *Siemens* η σύνδεση της υπόθεσης αυτής με την αντίστοιχη του θωρηκτού *Σαλαμής* διαγραφόταν ως η καλύτερη λύση και προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε η ελληνική πλευρά, όταν το Δεκέμβριο του 1927 ο Υπουργός Συγκοινωνιών, Ι. Μεταξάς συναντήθηκε στη Γενεύη, στα πλαίσια της Κ.τ.Ε, με τον εκπρόσωπο της *Siemens*, ενώ ο Υπουργός Εξωτερικών, Α. Μιχαλακόπουλος επιθυμούσε να συζητήσει το θέμα με τον Melchior, ζητώντας του παράλληλα τη μεσολάβησή του και για άλλα σημαντικά έργα στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά σε αυτήν την πρώτη συνάντηση δεν αναφέρθηκε στο ζήτημα του *Σαλαμής*, αλλά οι γερμανοί συμπέραναν ότι στην ουσία τα δύο θέματα συνδέονταν⁷¹⁹.

Ο Α. Μιχαλακόπουλος ωστόσο στα πλαίσια των επαφών του συνάντησε στη Γενεύη το γερμανό ομόλογό του Gustav Stresemann. Για το περιεχόμενο των συζητήσεων αυτών, ο γερμανός πολιτικός ενημέρωσε την κυβέρνησή του. Σύμφωνα λοιπόν με όσα συζητήθηκαν, ο Μιχαλακόπουλος δήλωσε στο γερμανό ομόλογό του, ότι στην Αθήνα ήταν έτοιμοι για την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο

εταιρείας Beiersdorf A.G, ενώ το 1926 διορίστηκε αντιπρόσωπος της Γερμανίας στην επιτροπή οικονομίας της Κ.τ.Ε. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε www.de.wikipedia.org/wiki/Carl_Melchior

⁷¹⁸ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Carl Melchior προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 19 Σεπτεμβρίου 1927.

⁷¹⁹ P.A.A.A, Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 5 Δεκεμβρίου 1927.

χωρών, αλλά ο πρωθυπουργός δεν ήθελε να αναλάβει εξ ολοκλήρου την ευθύνη και επιθυμούσε την έγκριση του ελληνικού κοινοβουλίου.

Σε αυτή τη συνάντηση ο έλληνας Υπουργός έθεσε το ζήτημα του *Σαλαμίσ* και ζήτησε τη μεσολάβηση της γερμανικής κυβέρνησης στη *Vulkan* προκειμένου να βρεθεί λύση. Ο Stresemann τον ενημέρωσε ότι αντιπρόσωπος της *Vulkan* ήταν ήδη στη Γενεύη και ήταν πρόθυμος να συζητήσουν, αρκεί οι συζητήσεις αυτές να έμεναν στο παρασκήνιο της Κ.τ.Ε. Αναφερόμενος στη *Siemens*, ο Μιχαλακόπουλος ευθέως συνέδεσε τα δύο ζητήματα τονίζοντας στο γερμανό Υπουργό Εξωτερικών ότι η ελληνική πλευρά έπρεπε να είναι πολύ προσεκτική με την ελληνική κοινή γνώμη και δύσκολα η κυβέρνηση θα μπορούσε να δώσει μεγάλο δημόσιο έργο σε γερμανική εταιρεία, όταν την ίδια χρονική στιγμή βρισκόταν σε διαμάχη με μία άλλη (*Vulkan*). Αν έληγε αυτή η δυσάρεστη κατάσταση και αποκαθιστούνταν οι σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο πλευρών, θα υπήρχε και άλλη αντιμετώπιση στο θέμα *Siemens*.

Ο Stresemann κλείνοντας την αναφορά του, τόνισε ότι έπρεπε να διερευνηθούν πρώτα οι προθέσεις του εκπροσώπου της *Vulkan* προκειμένου να τις χρησιμοποιήσει στις συζητήσεις του με τον Μιχαλακόπουλο. Αν διαπίστωνε ότι η *Vulkan* δεν ήθελε να συνεχίσει τη διένεξη στο Μικτό Ελληνογερμανικό Διαιτητικό Δικαστήριο και ήταν έτοιμη να διαπραγματευθεί, τότε μπορούσε να ισχυρισθεί στον έλληνα Υπουργό ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες του από την Αθήνα, όλες οι εμπορικές συμφωνίες μεταξύ τους είναι έτοιμες προς υπογραφή, και μόνο η άρνηση της ελληνικής πλευράς να παραιτηθεί από την § 18 της συνθήκης των Βερσαλλιών δημιουργούσε προβλήματα⁷²⁰.

⁷²⁰ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 “Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland“ ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Stresemann προς Υπουργείο Εξωτερικών, Γενεύη, 7 Δεκεμβρίου 1927.

Σύμφωνα με το άρθρο αυτό οποιαδήποτε συνθήκη ή διεθνή συμφωνία που συνομολογούν τα μέλη της Κ.τ.Ε θα έπρεπε να δηλώνεται άμεσα στη Γραμματεία του Διεθνούς Οργανισμού προκειμένου να έχει δεσμευτική ισχύ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η γερμανική κυβέρνηση χρησιμοποιούσε ως μοχλό πίεσης την υπογραφή των εμπορικών συμφωνιών μεταξύ των δύο χωρών, προκειμένου η ελληνική πλευρά να μην κοινοποιήσει ως όφειλε τη συμφωνία με τη *Vulkan*. Το ζήτημα αυτό απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς αφού σύμφωνα με το άρθρο 8 της ίδιας συνθήκης, τα μέλη της Κ.τ.Ε όφειλαν να ενημερώνουν τον οργανισμό για τις συμφωνίες τους με ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες κατασκεύαζαν πολεμικό υλικό.

Στις αρχές του 1928 οι προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης είναι πλέον σαφείς και ο γερμανός πρέσβης στην Αθήνα σε αναφορά του τόνιζε ότι η ελληνική πλευρά συνέδεε ανοικτά το θέμα του *Σαλαμίσ* με την επικύρωση της συμφωνίας στη *Siemens*. Ο Μιχαλακόπουλος σε συνάντησή τους διευκρίνισε ότι αν δεν λυθεί το ζήτημα του πλοίου δεν θα έδιναν στη *Siemens* την εκχώρηση και επιπλέον είχε εξουσιοδοτήσει τον έλληνα πρέσβη στο Βερολίνο να ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις με τη *Vulkan*. Ο γερμανός διπλωμάτης κλείνοντας ανέφερε ότι δεν έπρεπε να βιασθούν να πάρουν αποφάσεις, καθώς ανέμεναν τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο, τον οποίο θα πρέπει να ακούσουν προσεκτικά⁷²¹. Ο Επ. Χαρίλαος έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στους κόλπους της γερμανικής διπλωματικής αποστολής στην Αθήνα και για το λόγο αυτό περίμεναν και τη δική του εκτίμηση για την εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων.⁷²²

⁷²¹ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland" ,Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1928.

⁷²² P.A.A.A., R901 / 78674, *Aufzeichnung über die Gäste des Staatssekretär beim Frühstück im Kaisehof am 2 Februar 1928*

Στα πλαίσια της συνεχιζόμενης γερμανικής προσπάθειας για την προώθηση των ζητημάτων που απασχολούσαν τις δύο πλευρές και κυρίως για το θέμα της *Siemens* και της *Vulkan*, το Φεβρουάριο του 1928 προσκλήθηκαν σε πρόγευμα στο ξενοδοχείο *Kaiserhof* του Βερολίνου, ο Επ. Χαρίλαος, ο Αλ. Ζαχαρίου, ο έλληνα πρεσβευτής Ευθ. Κανελλόπουλος, και μερικά ακόμη στελέχη της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ενδεικτικό της σημασίας που δόθηκε στη διευθέτηση των δύο αυτών ζητημάτων είναι τόσο η παρουσία ενός γερμανού υπουργού, του οποίου όμως δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα, όσο και του Carl Melchior. Από την έρευνα δεν προέκυψαν στοιχεία για τα αποτελέσματα της συνάντησης αυτής.

Το καλοκαίρι του 1928 τις εκλογές κέρδισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και Υπουργός Συγκοινωνιών ανέλαβε ο Αντώνης Χρηστομάνος. Ένας από τους στόχους της νέας κυβέρνησης, ήταν να λύσει οριστικά το ζήτημα ανάθεσης της τηλεφωνίας. Ο Βενιζέλος δεχόταν πιέσεις κυρίως από την αγγλική πλευρά προκειμένου να αναθέσει το έργο σε εταιρεία αγγλικών συμφερόντων.⁷²³

Πραγματικά, η νέα κυβέρνηση προχώρησε στην προκήρυξη νέου διαγωνισμού στον οποίο υπέβαλαν προσφορές δύο εταιρείες αγγλικών συμφερόντων, η *General Electric Company* και η *Marconi*, η σουηδική *Ericsson*, ο ιταλοβρετανικός όμιλος *Siemens - Puglie*⁷²⁴ και η γερμανική

⁷²³ I.A.M.M., *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / φ.54, Επιστολή Ανδρέα Μιχαλακόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, 10 Αυγούστου 1929.

⁷²⁴ Πρόκειται για την εταιρεία Siemens Brothers. Το Μάρτιο του 1843 ο Carl Wilhelm Siemens έφθασε στην Αγγλία προκειμένου να εμπορευθεί τη δική του εφεύρεση και του αδελφού του Werner. Επρόκειτο για έναν βελτιωμένο τρόπο επιχρύσωσης, στον οποίο χρησιμοποιούσαν θερμοηλεκτρική μπαταρία. Πραγματικά η εφεύρεση πουλήθηκε για 1.600£ και ο Siemens αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Αγγλία. Το 1858 συνεργάστηκε με την αγγλική εταιρεία κατασκευής καλωδίων *Newalls* και κρίθηκε απαραίτητη από τους αδελφούς Siemens η δημιουργία εταιρείας στην Αγγλία. Την 1^η Οκτωβρίου 1858 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η εταιρεία Siemens & Halske & Company. Συνεταίροι ήταν ο Wilhelm Siemens, η εταιρεία Siemens & Halske του Βερολίνου και με ένα πολύ μικρό ποσοστό η *Newalls*. Το κεφάλαιο για τη δημιουργία της εταιρείας προήλθε από τη Siemens Halske με τόκο 5%. Τα 2/3 των κερδών θα πήγαιναν στην Siemens και το υπόλοιπο 1/3 στον Wilhelm Siemens. Στα επόμενα δύο χρόνια υπήρξαν έντονες αντιπαράθεσεις μεταξύ των δύο εταιρειών κυρίως με αφορμή το εθνικό τους γόητρο. Μέσω μίας σειράς αποφάσεων αλλά και ζυμώσεων το 1864 η Halske αποχώρησε από την εταιρεία του Λονδίνου και σχηματίστηκε η Siemens Brothers με τον Werner Siemens να

*Siemens-Halske*⁷²⁵. Ο Βενιζέλος μέσω της γερμανικής πρεσβείας είχε συμβουλέψει τους γερμανούς να συμμετάσχουν στον διαγωνισμό εγγυόμενος ο ίδιος για το αδιάβλητό του.

Στη γερμανική διπλωματική αντιπροσωπεία ωστόσο επικρατούσε ακόμη έντονη ανησυχία, αφού η ελληνική πλευρά ρωτούσε πλέον ευθέως αν η *Siemens* θα δεχόταν την ακύρωση της συμφωνίας. Παράλληλα, ο έλληνας Υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Καραπάνος τους πληροφόρησε ότι ο Βενιζέλος ήταν κατά της παλιάς συμφωνίας, και θα έπρεπε να εξετάσουν το ζήτημα της ακύρωσης. Ο γερμανός πρέσβης, Renner διατυπώνοντας την προσωπική του άποψη υποστήριξε ότι το ελληνικό κοινοβούλιο θα προέβαινε τελικά στην ακύρωση της συμφωνίας. Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν άσχημες εξελίξεις καθώς θα έφθανε στο Διεθνές Διαιτητικό Δικαστήριο. Από την πλευρά της η γερμανική πρεσβεία έκανε ότι μπορούσε με τα πενιχρά μέσα πίεσης που διέθετε⁷²⁶.

καλύπτει το ποσό που είχε νωρίτερα η Halske. Στην πράξη ο Werner και ο Karl Halske ήταν συνέταροι στη *Siemens - Halske* του Βερολίνου, ο Werner και ο Wilhelm Siemens είχαν από κοινού τη *Siemens Brothers* στο Λονδίνο ενώ μία μετοχική εταιρεία ιδρύθηκε στο Βερολίνο με σκοπό να ελέγχει την περιουσία των δύο εταιρειών. Τα ποσοστά στην εταιρεία αυτή ήταν 40% στον Werner, 35% στον Wilhelm και 25% στον Karl. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εταιρεία βρέθηκε σε δύσκολη θέση καθώς η αγγλική κυβέρνηση αμέσως διέταξε τη διακοπή όλων των εμπορικών σχέσεων με τον εχθρό. Τον Ιανουάριο του 1916 όλη η περιουσία της επιχείρησης πέρασε στην αγγλική κυβέρνηση ως κατασχεθείσα εχθρική περιουσία. Το 1917 το γερμανικό κεφάλαιο ύψους 2.000.000£ πωλήθηκε στην *C.B.Crisp & Company* και στο νέο διοικητικό συμβούλιο που συγκροτήθηκε δεν υπήρχε μέλος της οικογένειας *Siemens*. Στην συνέχεια ακολούθησαν εσωτερικές διεργασίες σχετικά με την κατανομή του μετοχικού κεφαλαίου της *Siemens* για να φθάσουμε περίπου στα 1929, όπου η *Siemens Brothers* διαπίστωσε ότι δεν μπορούσε να ανταγωνισθεί στο χώρο της τηλεφωνίας μεγάλες εταιρείες, οι οποίες στόχευαν στις απευθείας αναθέσεις των έργων. Ανάμεσα σε αυτές και η *Siemens Halske Berlin*, την οποία και προσέγγισε. Οι δύο εταιρείες αντάλλαξαν μετοχές και η γερμανική εταιρεία απέκτησε ποσοστό 15% επί της αγγλικής. Για περισσότερα στοιχεία βλ. J.D.Scott, *Siemens Brothers (1858-1958)*, London 1958, 31-32, 50-52, 82-84.

⁷²⁵ Σε εμπιστευτικό της τηλεγράφημα τον Νοέμβριο του 1928 η ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα διευκρινίζει ότι ο ιταλοβρετανικός όμιλος έχει τη στήριξη ελλήνων τραπεζιτών από τους πλέον σοβαρούς, οι οποίοι στοχεύουν στην ίδρυση μιας νέας εταιρείας που θα αναλάβει την κατασκευή του τηλεφωνικού δικτύου στην Ελλάδα. I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /51/ 22

⁷²⁶ P.A.A.A, *Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post- Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland"*, Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Renner προς Windel, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 1928.

Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής ο γερμανός πρέσβης συναντήθηκε με τον έλληνα Υπουργό Συγκοινωνιών, Αντώνη Χρηστομάνο, ο οποίος του επανέλαβε ότι τίποτα δεν είχε ακόμη ξεκαθαρίσει. Επιπλέον όταν απαίτησε να δοθεί μία λύση, ο έλληνας Υπουργός του τόνισε ότι αυτό δεν θα ήταν συμφέρον για τις γερμανικές επιχειρήσεις.

Η ελληνική πλευρά θεωρούσε ότι δικονομικά δεν θα έχανε, καθώς μία τέτοια διαμάχη θα είχε διάρκεια. Η *Siemens* από την άλλη θα έχανε τη δουλειά από όλες αυτές τις καθυστερήσεις.

Οι όροι ήταν οι ίδιοι για όλους τους ανταγωνιστές. Δεν υπήρχε επομένως κανένα ζήτημα μεροληψίας της ελληνικής κυβέρνησης κατά της γερμανικής εταιρείας. Σε όλες τις συζητήσεις ωστόσο, οι έλληνες επανέρχονταν στην πρώτη προσφορά της *Siemens* στα 1926, την οποία θεωρούν και ως την πλέον ευνοϊκή.

Η εμπλοκή που παρουσιάστηκε στο θέμα της εκχώρησης της τηλεφωνίας έφερε και τη σύγκρουση μεταξύ των γερμανών διπλωματών στην Αθήνα και των αντιπροσώπων της *Siemens*, καθώς ο ένας επέρριπτε τις ευθύνες στον άλλο για την άσχημη τροπή της υπόθεσης. Ο αντιπρόσωπος της εταιρείας θεωρούσε ότι ο γερμανός πρέσβης δεν χρησιμοποίησε όλα τα μέσα πίεσης που διέθετε για να λήξει το θέμα, ενώ οι διπλωμάτες εξέφραζαν την άποψη ότι θα ήταν *άκομψο* να πάρει η *Siemens* τη δουλειά μέσα από τα χέρια του Μποδοσάκη, καθώς πολύ συχνά έβλεπαν κοντόφθαλμα μόνον το δικό τους συμφέρον και όχι της Γερμανίας γενικότερα⁷²⁷.

Την άνοιξη του 1929, ο Υπουργός Συγκοινωνιών, Αντώνης Χρηστομάνος κάλεσε τους ενδιαφερόμενους και τους ανακοίνωσε μέχρι ποίου σημείου ήταν αποφασισμένη η ελληνική κυβέρνηση να ανεχθεί

⁷²⁷ P.A.A.A., Abt.II Wirtschaft, Griechenland, R901/89092 "Post - Telegraphen und Fernsprechen in Griechenland", Oktober 1921 – Dezember 1929. Αναφορά Renner προς Windel, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1928.

τους όρους που έθεταν, διότι οι πρώτες προτάσεις που είχαν υποβληθεί ήταν δυσμενείς για το ελληνικό δημόσιο. Ο γερμανός αντιπρόσωπος έφυγε προβληματισμένος διότι γνώριζε ότι η *Siemens* ήθελε άμεσα κέρδη και ως εκ τούτου δεν ήταν σε θέση να βελτιώσει τους όρους του συμβολαίου.

Μερικούς μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1929 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ενημέρωσε τον Ελ. Βενιζέλο ότι ο ιταλός πρέσβης του ζήτησε να μην αγνοηθεί η ιταλική πρόταση περί τηλεφωνίας⁷²⁸ και παράλληλα ο έλληνας Γενικός Πρόξενος στο Μιλάνο, Βασίλειος Μαμμωνάς ενημέρωνε τον πρωθυπουργό ότι ο εκπρόσωπος της ιταλικής εταιρείας *SIET (Società Industrie Electrotelefonische)* G. Palestrino, του ζήτησε να μεταφέρει στην ελληνική κυβέρνηση, την πρόθεση της εταιρείας του να αναλάβει το έργο της τηλεφωνίας στην περίπτωση που ακυρωνόταν η συμφωνία με τη *Siemens*.⁷²⁹ Αυτή η παρέμβαση των ιταλών στο ζήτημα της τηλεφωνίας θα πρέπει ίσως να ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνοϊταλικής προσέγγισης όπως αυτή εκφράσθηκε από το ελληνοϊταλικό συμφώνο φιλίας και συνδιαλλαγής που είχε υπογραφεί το Σεπτέμβριο του προηγούμενου έτους.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να δεσμευθούν έναντι των γερμανών, για δύο λόγους: **α)** Επρόκειτο για μεγάλο έργο, η ανάληψη του οποίου από γερμανική εταιρεία, πιθανότατα να ενοχλούσε τους συμμάχους και **β)** η γερμανική εταιρεία, σύμφωνα με τις πληροφορίες του, δεν είχε οργανώσει ποτέ τηλεφωνική εταιρεία αλλά ασχολούνταν αποκλειστικά με την κατασκευή μηχανημάτων. Κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στα υδροηλεκτρικά έργα του Γλαύκου, τα οποία τα είχε αναλάβει μία ουγγρική εταιρεία. Η πρόταση του ήταν να

⁷²⁸ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/335 /58^α. Α. Μιχαλακόπουλος προς Ε. Βενιζέλο, Αθήνα 19 Σεπτεμβρίου 1929.

⁷²⁹ Ι.Α.Μ.Μ., *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/54 /36. Βασίλειος Μαμμωνάς προς Ε. Βενιζέλο, Μιλάνο 20 Σεπτεμβρίου 1929.

προμηθευθούν τα μηχανήματα από τους γερμανούς και όλα τα άλλα να τα αναλάβει αμερικανική εταιρεία. Με αυτόν τον τρόπο θα υπήρχαν ανταλλάγματα για την ελληνική πλευρά κυρίως εξαιτίας τους αμερικανικού δασμολογίου. Ο έλληνας πρωθυπουργός ωστόσο για να αποφύγει επιπλέον απαιτήσεις από τους ιταλούς εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του στον ιταλό πρέσβη για την κακή ποιότητα των τηλεφωνικών δικτύων του ιταλοβρετανικού ομίλου *SIET*.⁷³⁰

Το καλοκαίρι του 1929 οι πληροφορίες της γερμανικής πρεσβείας για επικείμενο ανασχηματισμό της Κυβέρνησης Βενιζέλου επαληθεύθηκαν και τον Ιούνιο τη θέση του Χρηστομάνου στο Υπουργείο Συγκοινωνιών πήρε ο Στ. Γονατάς, ο οποίος στις αρχές Αυγούστου έδωσε στο Βενιζέλο τις προσφορές των εταιρειών. Ο πρωθυπουργός φέρεται τότε να αποφάσισε ότι εφόσον ο ανταγωνισμός δεν έφερνε κανένα πλεονέκτημα στη χώρα, δεν είχε λόγο να μη συνδιαλλάγεται αποκλειστικά με τη Siemens, η οποία άλλωστε είχε προηγηθεί⁷³¹.

Η απόφαση αυτή του Βενιζέλου ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της δίκης του Υπ. Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Πάγκαλου, Αναστάσιου Ταβουλάρη, όταν ο Αθ. Παπαθεοδώρου κατέθεσε ότι η προσφορά της *Siemens* ήταν ασύμφορη οικονομικά για τη γερμανική εταιρεία και δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως εκχώρηση. Ο Παπαθεοδώρου ο οποίος ήταν συνέταιρος του Ζαχαρίου στην εταιρεία *Τέκτων* και αργότερα ανέλαβε και τη θέση του Γενικού διευθυντή της νέας τηλεφωνικής εταιρείας, εμμέσως αποσαφήνισε το λόγο για τον οποίο η *Siemens* επιθυμούσε την ανάληψη του έργου, τονίζοντας ότι η κύρια αιτία ήταν η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου αγοραστικού πόλου για τα γερμανικά προϊόντα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

⁷³⁰ Δημήτρης Φυλιππής, *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919/20- 1940.....*, 169.

⁷³¹ Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926 - 1936)*, Benutzerakten 12865, Χρονικό τηλεφωνίας Siemens.

Ο Βενιζέλος το φθινόπωρο του 1929 συνοδευόμενος από τον Αχιλλέα Παπαδάτο πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στη Γερμανία και κατά τη διάρκεια της παραμονής του, συναντήθηκε με τον von Siemens και ξεναγήθηκε στο εργοστάσιο της εταιρείας.

Στα τέλη της ίδιας χρονιάς έγινε μία νέα συνεργασία μεταξύ *Siemens* και *Ericson* προκειμένου να αναλάβουν από κοινού τα έργα στην Ελλάδα. Λίγους μήνες αργότερα υπογράφηκε και το συμβόλαιο μεταξύ των δύο εταιρειών για τον κοινό χειρισμό της ελληνικής υπόθεσης. Οι γερμανοί αναλάμβαναν το στήσιμο όλων των υπηρεσιών και τη δημιουργία ενός μεγάλου μέρους του δικτύου εκτός των Αθηνών, ενώ οι σουηδοί θα συμμετείχαν στη διεύθυνση της επιχείρησης.

Στις 8 Φεβρουαρίου 1930 υπογράφηκε η τηλεφωνική σύμβαση μεταξύ του ελληνικού κράτους και της γερμανικής εταιρείας *περί κατασκευής, συντηρήσεως και εκμεταλλεύσεως τηλεφωνικών εγκαταστάσεων δια την αστικήν και προαστιακήν συγκοινωνίαν της Ελλάδος*. Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε με το νόμο Ν.4547, ο οποίος δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως τεύχος Α΄, φύλλο 134 της 30^{ης} Απριλίου 1930. Σκοπός και αντικείμενο της Σύμβασης ήταν α) «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἴδρυσις ἀστικῶν καὶ προαστιακῶν τηλεφωνικῶν δικτύων νεωτάτου συστήματος καὶ μεγίστης ἀποδόσεως διὰ παραχωρήσεως προνομιακῆς Συμβάσεως β) Ἡ κατασκευή, συντήρησις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶ ἐν λόγῳ δικτύων ὑπὸ τοῦ Ἀναδόχου ἢ τῆς δικαιοδόχου αὐτοῦ.... Ἡ κατασκευή, συντήρησις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν δικτύων τούτων κηρύσσονται ὡς ἔργα δημοσίας ὠφελείας..... Το Κράτος παραχωρεῖ το ἀποκλειστικόν δικαίωμα τῆς κατασκευῆς, συντηρήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως εἰς τὸν Ἀνάδοχον διὰ χρονικόν διάστημα 38 ἐτῶν. »

ii) Οι αντιδράσεις των ελλήνων εργαζομένων

Η εκχώρηση του έργου της τηλεφωνίας έφερε όμως μεγάλες αντιδράσεις στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας όπως φαίνεται και από το υπόμνημα της ομοσπονδίας υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, με τίτλο *Επί της επιδρομής των κατακτητών*.⁷³²

Η βασική θέση της ομοσπονδίας ήταν ότι δεν έπρεπε να παραχωρηθεί το προνόμιο εκμετάλλευσης των τηλεπικοινωνιών σε ιδιώτες, αφού η ανάπτυξη της τηλεφωνίας θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερος επωφελής για το ελληνικό κράτος. Όταν όμως η παραχώρηση πραγματοποιείται και αφορά μια πεντηκονταετία, τότε γεννάται ζήτημα ληστρικής επιδρομής των ξένων⁷³³.

Σύμφωνα με τα επιχειρήματα της ομοσπονδίας η εταιρεία θα αποκόμιζε μεγάλα οικονομικά οφέλη εις βάρος των καταναλωτών, ενώ το δικαίωμα εξαγοράς θα μπορούσε να αποκτηθεί από το κράτος μετά την πάροδο μίας εικοσιπενταετίας. Το κύριο ερώτημα που έθεταν στο υπόμνημα ήταν αν το κράτος νομιμοποιείται να παραχωρεί σε ιδιωτική εταιρεία το δικαίωμα εκμετάλλευσης ενός τόσο νευραλγικού τομέα, όπως είναι οι τηλεπικοινωνίες. Η λύση που πρότειναν ήταν η προκήρυξη διεθνούς μειοδοτικού διαγωνισμού για την εγκατάσταση τηλεφώνων και όχι για την εκμετάλλευσή τους, η οποία έπρεπε να παραμείνει στο κράτος. Στα πλαίσια αυτής της πρότασης έγινε αναφορά και στη *Siemens - Halske*, για την οποία ανέφεραν ότι υπό την καθοδήγηση ελλήνων κερδοσκόπων προσπαθούσε να αναλάβει το προνόμιο παρά το γεγονός ότι δεν ήταν εταιρεία εκμετάλλευσης τηλεφώνων.

⁷³² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173, φάκελος εντύπων.

⁷³³ *Επί της επιδρομής των κατακτητών. Πώς θα ληστευθῇ το ἑλληνικόν κράτος καὶ ὁ λαός ἐξ ἐνδεχομένης ἐπικυρώσεως τῆς τηλεφωνικῆς συμβάσεως..* Υπόμνημα Ομοσπονδίας Υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, Αθήνα 1927.

Εκτός των εργαζομένων όμως το ζήτημα της σύμβασης των τηλεφώνων, απασχόλησε και τον τύπο. Στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* δημοσιεύθηκαν καθόλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και μέχρι την υπογραφή της σύμβασης, οι συζητήσεις στη Βουλή, οι διαμαρτυρίες των υπαλλήλων των Τ.Τ.Τ, όπως και οι απαντήσεις της Ανωνύμου Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας (Α.Ε.Τ.Ε.), ενώ έγιναν εκτεταμένες αναφορές στο ρόλο του Πρόδρομου Αθανασιάδη – Μποδοσάκη και τη δίκη του υπουργού Συγκοινωνιών της κυβέρνησης Πάγκαλου, Αναστάσιου Ταβουλάρη⁷³⁴.

Οι αντιδράσεις για το ζήτημα της εκχώρησης συνεχίσθηκαν και τον Ιούνιο του 1929 συστήθηκε ανακριτική επιτροπή στη Βουλή, η οποία αφού ερεύνησε την υπόθεση παραπέμπει σε δίκη όσους κρίθηκαν υπόλογοι. Στην κατάθεση του ο Διομήδης Σακελλαριάδης, διευθυντής στο Τμήμα Τηλεγραφικής και Τηλεφωνικής εκμεταλλεύσεως στο Υπουργείο Συγκοινωνίας παρουσίασε το μέγεθος της διαφθοράς και υπέδειξε τους υπευθύνους.⁷³⁵ Αnéφερε ότι κατά τις διαπραγματεύσεις, η *Siemens* μέσω του Ζαχαρίου απέδειξε στο Υπουργείο το μέγεθος της ζημιάς που θα υφίστατο το ελληνικό κράτος αν προχωρούσε στην ολοκλήρωση της συμφωνίας με τους βέλγους. Συγκεκριμένα οι γερμανοί επισήμαναν ότι μόνο για το πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς και τα προάστια η ζημιά θα ανέρχονταν σε 4.314.200 £.

Για το ζήτημα της συμμετοχής της *Siemens* στο έργο, ο Σακελλαριάδης έδωσε τη δική του διάσταση στα γεγονότα, και ανέφερε ότι όντως η βελγική εταιρεία ήθελε να μεταπωλήσει την τηλεφωνική σύμβαση. Η πρώτη προσέγγιση έγινε με την *Ericsson*. Το ποσό που θα έπρεπε να καταβάλλει η σουηδική εταιρεία, ανερχόταν στις 65.000 £. Το τίμημα ήταν υπερβολικό, αλλά ο Μποδοσάκης επεσήμανε ότι για να

⁷³⁴ Εφημερίδα, *Ελεύθερο Βήμα*, διάφορα φύλλα των ετών 1927, 1928, 1929.

⁷³⁵ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173/120/9 & 173/418/92.

προχωρήσει η συμφωνία, θα έπρεπε να δώσει στον υπουργό Αναστάσιο Ταβουλάρη 45.000£. Η *Ericsson* απέρριψε την πρόταση αυτή, και τότε ο Μποδοσάκης πλησίασε τη *Siemens*. Μέσω του Ζαχαρίου η συμφωνία κλείστηκε στις 45.000£, τα οποία θα καταβαλλόταν μετά την επικύρωση της σύμβασης.

Την ίδια περίοδο στο *Ριζοσπάστη* εμφανίσθηκαν άρθρα κατά της υπογραφής της σύμβασης, την οποία χαρακτήριζαν ληστρική⁷³⁶, ενώ κατηγορήθηκε ανοικτά ο Μποδοσάκης ότι μέσω των γνωριμιών του, κατάφερε να παρεισφρύσει στη συμφωνία, και να εκχωρήσει τα δικαιώματα που απέρρεαν από τη σύμβαση στην εταιρεία του Ζαχαρίου, και κατ'επέκταση στη *Siemens*, έναντι 70.000 £⁷³⁷.

Τα δημοσιεύματα αυτά δεν άλλαξαν όπως είδαμε τις αποφάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου, και ο πρωθυπουργός σε συνάντησή του με συνδικαλιστές των Τ.Τ.Τ. τόνισε ότι δεν σκόπευε να ανεχθεί την παρέμβαση των υπαλλήλων στα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες ενός κοινοβουλευτικά διοικούμενου κράτους.⁷³⁸

⁷³⁶ Αξίζει ίσως να διευκρινίσουμε ότι από τα ονόματα που απαρτίζουν το Διοικητικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Εργαζομένων στα Τ.Τ.Τ δεν προκύπτει ότι το σωματείο ανήκε στα λεγόμενα « ερυθρά » συνδικάτα, αλλά περισσότερο ανήκει στον ευρύτερο σοσιαλιστικό χώρο. Για παράδειγμα ο Γ. Δεσύπρης ήταν βασικό στέλεχος των σοσιαλιστών του Γιαννιού, ενώ και ο Σπ. Νάγος ήταν παλιός σοσιαλιστής αντίπαλος του Στ. Καλλέργη, ο οποίος σχετίστηκε με τον Πλάτωνα Δρακούλη.

⁷³⁷ Εφημερίδα, *Ριζοσπάστης*, «Μετά την Πάουερ εντ Τράκτιον επακολουθεί το αίσχος της συμβάσεως των τηλεφώνων», 12-2-1927.

⁷³⁸ Εφημερίδα, *Ελεύθερον Βήμα*, «Ο Βενιζέλος προς τους υπαλλήλους των Τ.Τ.Τ.», 12 Απριλίου 1929.

iii) Ο ρόλος του Αχιλλέα Παπαδάτου

Η γερμανική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να επιτύχει την κύρωση της σύμβασης των τηλεφώνων είχε έρθει σε επαφή με μία σειρά μεσαζόντων, όπως ο Πρόδρομος Αθανασιάδης - Μποδοσάκης αλλά και ο Αυγουστίνος Παπαδάτος, αδελφός του στενού συνεργάτη του Ελ. Βενιζέλου, Αχιλλέα Παπαδάτου.

Η επαφή της Siemens με τον Αυγουστίνο Παπαδάτο είχε γίνει μέσω του διευθυντή της Mährischen Bank με την οποία συνεργαζόταν. Οι επιχειρήσεις της οικογένειας Παπαδάτου είχαν έδρα στη Βόρειο Ελλάδα, αλλά ήταν γνωστές στη γερμανική αγορά, καθώς μεταξύ άλλων κατείχαν μεγάλο αριθμό ακινήτων στην περιοχή του Wiesbaden. Ο όμιλος Παπαδάτου ήταν ο κύριος προμηθευτής καπνού σε Τσεχοσλοβακία – Πολωνία, ενώ τελευταία είχαν ιδρύσει σε συνεργασία με το εργοστάσιο Franz Stejskal δική τους εταιρεία με έδρα την Πράγα.

Στα επιχειρηματικά σχέδια της οικογένειας Παπαδάτου ήταν η ενίσχυση της παρουσίας τους στην γερμανική αγορά, καθώς ήδη από το 1928 σε συνεργασία με τον Α. Χονδρόπουλο σύστησαν εταιρεία με σκοπό την αντιπροσώπευση γερμανικών εταιρειών στην ελληνική αγορά και την ανάληψη κρατικών έργων και προμηθειών.

Η Siemens επέλεξε να προσεγγίσει τον Αυγουστίνο Παπαδάτο τόσο εξαιτίας της καλύτερης πρόσβασης που είχε στο πρωθυπουργικό περιβάλλον⁷³⁹, όσο και εξαιτίας των γνώσεων του για την ελληνική αγορά. Οι συζητήσεις μεταξύ της γερμανικής εταιρείας και του Παπαδάτου διοχετεύθηκαν στα διευθυντικά στελέχη της Siemens μέσω του νομικού συμβούλου της εταιρείας, Ladwig, με την ένδειξη

⁷³⁹ Ο Αυγουστίνος Παπαδάτος ήταν αδελφός του υπουργού παρά τω πρωθυπουργώ Αχιλλέα Παπαδάτου.

εμπιστευτικό και την επισήμανση να μη γίνει αναφορά του ονόματος Παπαδάτος, διότι αν γινόταν γνωστό στους Έλληνες, θα έχαναν το πλεονέκτημα στήριξης από τον υπουργό Αχιλλέα Παπαδάτο, καθώς αν ο τελευταίος γνώριζε την εμπλοκή της οικογένειάς του στην υπόθεση, θα αρνούνταν κάθε βοήθεια.

Οι διαπραγματεύσεις με τον Αθανασιάδη – Μποδοσάκη απασχολούσαν πολύ τη γερμανική εταιρεία, η οποία ζήτησε σχετική πληροφόρηση από τον Παπαδάτο.

Τα στοιχεία που τους έδωσε ο Παπαδάτος είναι ενδιαφέροντα, καθώς μας δίνουν μία καλύτερη εικόνα της ελληνικής αγοράς. Για παράδειγμα χαρακτήρισε τους Επαμεινώνδα Χαρίλαο, Γεώργιο Στρίγκο, Πausανία Μακρή και Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη ως τυχοδιώκτες που συνασπίστηκαν σε ένα consortium με σκοπό το κέρδος.

Αντίστοιχα, οι αδελφοί Κοσμάδόπουλου θεωρούνται από τον Παπαδάτο ως ήσσονος σημασίας επιχειρηματίες, οι οποίοι ήταν απλώς διαχειριστές της τράπεζας τους. Όσον αφορά τον Ν. Καρόλου, ο Παπαδάτος αναφέρει ότι προέρχεται από αγροτική οικογένεια και εμφανίστηκε στον εμπορικό κόσμο, εξαιτίας μιάς κληρονομιάς, ενώ ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος ήταν καλός νομικός αλλά χωρίς ερείσματα, σε αντίθεση με τον Πολυζώδη, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τη Siemens το 1926.

Όσον αφορούσε το φλέγον ζήτημα της τηλεφωνίας, ο Αυγουστίνος Παπαδάτος ξεκαθάρισε ότι θα έπρεπε να προσεγγίσουν τον αδελφό του, Αχιλλέα, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρήσει ότι η γερμανική πρόταση είναι η καλύτερη για την Ελλάδα, ενώ παράλληλα να υπαινιχθούν ότι το εξαγωγικό εμπόριο καπνού της χώρας θα υποστεί μεγάλο πλήγμα αν δεν προτιμηθεί η Siemens. Τότε, ο Αχιλλέας Παπαδάτος, ως Υπουργός της κυβέρνησης θα αισθανόταν βαθιά υποχρεωμένος να πράξει ότι είναι δυνατόν για να μη δημιουργηθούν προβλήματα.

Βέβαια, τον τελευταίο λόγο είχε η ελληνική κυβέρνηση, η οποία αρχικά υποσχέθηκε ότι θα ακυρώσει όλες τις συμβάσεις που είχαν υπογραφεί επί Παγκάλου. Καμμία σύμβαση όμως, αμερικανικών ή αγγλικών συμφερόντων δεν θίχθηκε και επομένως ο Παπαδάτος θεωρούσε ότι δεν κινδύνευε ούτε της τηλεφωνίας. Σύμφωνα με τον Παπαδάτο, τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα δεν αντιπροσωπεύονταν ικανοποιητικά. Μία σωστή κίνηση κατά τη γνώμη του θα ήταν να αναθέσουν την αντιπροσώπευση της *Siemens* στον πεθερό του Κυριάκου Βενιζέλου, Νικήτα Ρούσσο. Έκρινε επίσης σκόπιμο να αποφευχθούν στην παρούσα φάση οι δωροδοκίες, καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου επιθυμούσε να υπάρξει κάθαρση. Ο ίδιος ο Παπαδάτος θα προσπαθούσε να μάθει την εξέλιξη της υπόθεσης στην Αθήνα και θα τους κρατούσε ενημέρους. Άλλωστε οι εταιρείες του ήταν έτοιμες να συνδράμουν τη *Siemens* με όποιο τρόπο χρειαζόταν.

Ευθέως δεν ζητούσε κάποιο αντάλλαγμα για τη βοήθειά του, οι γερμανοί όμως γνώριζαν ότι στόχος του ήταν μέσω της *Siemens – Halske* να δημιουργήσει στη Γερμανία ένα εφελτήριο για τις επιχειρήσεις του. Άλλωστε σύμφωνα με τη δήλωσή του, τα ενδιαφέροντα του επεκτείνονταν και σε άλλους τομείς δραστηριότητας, καθώς θα ξεκινούσε μια μονάδα παραγωγής καλωδίων τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στον παρθένο ακόμη χώρο της ραδιοφωνίας⁷⁴⁰.

Η συνεργασία με τον Παπαδάτο συνεχίστηκε και το Φεβρουάριο του 1929 ο Ladwig ενημέρωσε ξανά τα διευθυντικά στελέχη της *Siemens* ότι σύμφωνα με τις πληροφορίες του Παπαδάτου, η πρόταση της εταιρείας έχανε έδαφος, καθώς οι αμερικανοί επιχειρηματίες είχαν βάλει ως στόχο να κερδίσουν το έργο. Η υπόθεση εξελισσόταν σε μια επίδειξη πολιτικής δύναμης. Ο Παπαδάτος τους διευκρίνισε ότι αν έμεναν μόνον

⁷⁴⁰ Στο χώρο παραγωγής των καλωδίων η *Siemens – Halske* συνεργαζόταν στενά με τη *Siemens Brothers* που είχε έδρα στο Λονδίνο και είχε μεγάλη εμπειρία στην παραγωγή και τοποθέτηση καλωδίων.

στο δίκαιο των θέσεων τους, δεν είχαν καμμία ελπίδα να κερδίσουν και ειδικά αν συνέχιζαν να συνεργάζονται με τον Μποδοσάκη.

Ο Μποδοσάκης από τη μεριά του είχε πληροφορηθεί τις επαφές των γερμανών με τον Παπαδάτο και διαμαρτυρήθηκε προς τη γερμανική εταιρεία. Ο Ladwig, ωστόσο διαβεβαίωσε τους συνεργάτες του ότι τίποτα το οποίο να σχετίζεται με τους όρους της συμφωνίας μεταξύ *Siemens* και Μποδοσάκη δεν είχε διαρρεύσει προς τον Παπαδάτο. Αυτοί οι δύο θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν ότι οι γερμανοί τους χρησιμοποιούσαν παράλληλα, μόνον αν αντάλασσαν στοιχεία και αριθμούς. Η ανησυχία του Μποδοσάκη από τις κινήσεις των γερμανών τον οδήγησαν σε συνάντηση με τον Αυγουστίνο Παπαδάτο, όπου προσπάθησε να τον πείσει ότι ο στόχος τους, δηλαδή η ανάθεση της τηλεφωνίας στη *Siemens*, ήταν κοινός και ως εκ τούτου κάθε πρωτοβουλία του προς το κυβερνητικό στρατόπεδο ήταν ευπρόσδεκτη. Ο Παπαδάτος δεν πείσθηκε από αυτή την κίνηση τακτικής του Μποδοσάκη και ενημέρωσε το Ladwig, ότι ο Μποδοσάκης, έχοντας χάσει τα ερείσματά του στην κυβέρνηση, προσπαθούσε μέσω τρίτων να τελειώσει τη συμφωνία.

Η άποψη αυτή του Παπαδάτου αν και επηρεασμένη από τα προσωπικά του επαγγελματικά σχέδια, εμμέσως μας δια φωτίζει και για την στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου έναντι των μεσαζόντων. Ο Βενιζέλος ήθελε να απαλλάξει το κράτος από τις προμήθειες και τους μεσάζοντες, ακόμη και αν αυτοί ήταν προσκείμενοι στην κυβέρνησή του. Ο Μποδοσάκης είχε διασυνδέσεις σε όλα σχεδόν τα κυβερνητικά σχήματα της περιόδου. Στα απομνημονεύματά του ο έλληνας επιχειρηματίας αφηγείται ότι πλησίασε το Βενιζέλο πριν αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας το 1928 και κατήγγειλε το ρόλο των μεσαζόντων στο ζήτημα της τηλεφωνίας. Στη δίκη ωστόσο του

Αναστάσιου Ταβουλάρη αποδείχθηκε ότι ο ίδιος ο Μποδοσάκης ήταν ο ισχυρότερος μεσάζων όλων.

Τα ανώτερα κλιμάκια της *Siemens*, τα οποία ασχολούνταν με την υπόθεση των τηλεφώνων στην Ελλάδα, άκουσαν τις απόψεις του Παπαδάτου, γνωρίζοντας παράλληλα την πρόθεσή του να εκμεταλλευτεί τη συνεργασία του με τη *Siemens* για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής του δραστηριότητας στη Γερμανία. Αποφάσισαν λοιπόν να αφήσουν ανοικτούς όλους τους διαύλους με τους μεσάζοντες. Οι αδελφοί Παπαδάτου ήταν καλή πηγή πληροφόρησης στην Ελλάδα, τουλάχιστον για το διάστημα στο οποίο ο Βενιζέλος θα ήταν στην εξουσία. Όμως και οι παλιοί σύνδεσμοι και συνεργάτες έπρεπε να παραμείνουν ενεργοί προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον⁷⁴¹. Οι παλιοί αυτοί συνεργάτες, οι οποίοι λειτουργούσαν και ως μεσάζοντες δεν ήταν άλλοι από τους έλληνες επιχειρηματίες, οι οποίοι είτε αντιπροσώπευαν γερμανικές εταιρείες είτε συνεργάζονταν με αυτές.

Στην τελική συμφωνία που υπογράφηκε μεταξύ του ελληνικού κράτους και της *Siemens* για την κατασκευή, συντήρηση και εκμετάλλευση των τηλεφωνικών εγκαταστάσεων, η απουσία των μεσαζόντων είναι ολοφάνερη. Στο προοίμιο άλλωστε της σύμβασης η γερμανική εταιρεία εκπροσωπείται από τα διευθυντικά της στελέχη και όχι από τους αντιπροσώπους των Αθηνών ενώ παράλληλα απουσιάζουν οι εγχώριοι επιχειρηματίες.

⁷⁴¹ Siemens Archiv, *Konzession für das Fernsprechnetz in Griechenland (1926-1936)*, Benutzerakten 12865. Αναφορές του νομικού συμβούλου της Siemens, Dr. Ladwig προς τα διευθυντικά στελέχη της Siemens: Tanke, Spiecker, Frenzel και Thürmel, Δεκέμβριος 1928-Φεβρουάριος 1929.

στ₇) Πολιτική αεροπορία - Junker

*L' aviation avant la guerre était un sport,
l' aviation pendant la guerre était une arme,
l' aviation après la guerre sera une industrie de transport.*

Baron d'Qubiguy

Το αεροπλάνο ως πολεμικό όπλο, αλλά και ως μεταφορικό μέσο προκάλεσε με την εμφάνισή του μια μικρή επανάσταση. Σχεδόν αμέσως, έγινε το αγαπημένο άθλημα ριψοκίνδυνων νεαρών ενώ πολύ σύντομα, διαπιστώθηκε η στρατηγική σημασία της νέας αυτής εφεύρεσης.

Στην Ευρώπη τα πρώτα τμήματα πολεμικής αεροπορίας δημιουργήθηκαν μετά το 1909, ενώ με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα περισσότερα κράτη έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας.

Στην Ελλάδα στα τέλη του 1911 ξεκίνησε η οργάνωση της πολεμικής αεροπορίας, η οποία χωρίζονταν στο στρατιωτικό και το ναυτικό κλάδο⁷⁴². Κατά τη διάρκεια δε, των Βαλκανικών πολέμων τα αεροσκάφη μετείχαν σε διάφορες αποστολές με αρκετές επιτυχίες.

Λίγα χρόνια αργότερα, στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, το 1916, υπό την επίβλεψη των άγγλων αεροπόρων ξεκίνησε η συγκρότηση του πρώτου πυρήνα της ελληνικής ναυτικής αεροπορίας με έδρα το Μούδρο της Λήμνου. Ταυτόχρονα η αγγλική αεροπορία ανέλαβε να εκπαιδεύσει τους έλληνες αεροπόρους και σε αεροπλάνα ξηράς, με στόχο να αναλάβει κατ' αποκλειστικότητα την οργάνωση της ελληνικής αεροπορίας.⁷⁴³

⁷⁴² Μαρία Δημητριάδου-Αλέκος Ζάννας (επιμ.), *Πόλεμος εν Πόλεμω* (κατάλογος έκθεσης, Θωρηκτό « Γ. Αβέρωφ », Αθήνα 2003) 19.

⁷⁴³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 279.

Οι γάλλοι στις αρχές του 1917, αντιλαμβανόμενοι τις αγγλικές προθέσεις, ξεκίνησαν τις συνεννοήσεις με το ελληνικό Υπουργείο στρατιωτικών για να αναλάβουν οι ίδιοι την εκπαίδευση των ελλήνων αξιωματικών. Πραγματικά, έλληνες αεροπόροι εκπαιδεύονταν στη Γαλλία και τα πρώτα αεροπλάνα που χρησιμοποιήθηκαν από τον ελληνικό στρατό ήταν γαλλικής κατασκευής. Η επιρροή των γάλλων ήταν μεγαλύτερη στην αεροπορία στρατού και αντίστοιχα των άγγλων στην ναυτική αεροπορία. Χαρακτηριστική άλλωστε είναι η συνάντηση του Αλέξανδρου Ζάννα και του πλοιάρχου Παπαλεξόπουλου με τον υφυπουργό Αεροπορίας της Μεγ. Βρετανίας, Montagu, ο οποίος δήλωσε...Χαίρω ιδιαίτερος διότι προέρχεσθε από τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ. Πρώτην φορά ἐρχόμεθα εἰς ἐπαφὴν μετ'αὐτοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως μέ τῇ Ναυτικῇ Ἀεροπορίᾳ γνωρίζομεθα καλά. Εἶναι καλὸς πελάτης μας, ἐνῶ ὁ Στρατός, μᾶς ἀγνοεῖ προτιμᾷ πάντα τὴν Γαλλίαν.⁷⁴⁴

Η απουσία της γερμανικής αεροπορίας ήταν αισθητή αλλά όχι ακατανόητη. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι όροι που είχαν επιβληθεί στη Γερμανία από τη συνθήκη των Βερσαλλιών, της στέρησαν τη δυνατότητα διασύνδεσης με άλλα κράτη, για στρατιωτικά θέματα. Επιπλέον, η Ελλάδα ήταν βαθιά συνδεδεμένη ή καλύτερα απόλυτα εξαρτημένη από την Αγγλία και τη Γαλλία και δεν θα μπορούσε, ακόμη και αν υπήρχε η δυνατότητα, να απευθυνθεί στη Γερμανία για στήριξη του αεροπορικού της σχεδιασμού.

Ωστόσο, η εξέλιξη της πολεμικής αεροπορίας δεν ήταν η αναμενόμενη αφού η γραφειοκρατία καθιστούσε σχεδόν αδύνατη τη λήψη αποφάσεων, ενώ και οι υποχρεώσεις της χώρας που απέρρεαν από τις διεθνείς συμβάσεις δεν εκπληρώνονταν, με αποτέλεσμα την επέμβαση των ξένων κρατών στα καθήκοντα της υπηρεσίας του ελληνικού κράτους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που γίνεται στη χώρα μας

⁷⁴⁴ I.A.M.M, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 279.

στο έργο των γνωστών γάλλων συγγραφέων S. Hirschauer & Ch. Dolfus, *L' année Aeronatique 1928-1929*. Εκεί η αναφορά τους στην Ελλάδα είναι σύντομη αλλά ιδιαιτέρως διαφωτιστική αφού αναφέρουν....*Η αεροπορία στην Ελλάδα χωρίζεται ανάμεσα στο στρατό και το ναυτικό. Σε κάθε Υπουργείο υπάρχει ξεχωριστή διεύθυνση, με υπηρεσίες ανεξάρτητες που βρίσκονται όμως υπό την επιρροή των ξένων δυνάμεων.*⁷⁴⁵

Μόλις το 1929, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποφάσισε την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας. Στόχος του ήταν να συγκεντρώσει τις αεροπορικές δυνάμεις της χώρας προκειμένου να επιτευχθεί αφενός μείωση της γραφειοκρατίας και αφετέρου μείωση των λειτουργικών εξόδων.⁷⁴⁶ Ο σχετικός νόμος⁷⁴⁷ ψηφίστηκε στα τέλη της ίδιας χρονιάς και προέβλεπε ότι στη δικαιοδοσία του Υπουργείου περιέρχονται όλες οι αεροπορικές υπηρεσίες, στρατιωτικές και πολιτικές. Επίσης, το Υπουργείο Αεροπορίας ρύθμιζε και επέβλεπε την αεροπορική βιομηχανία και συγκοινωνία στην Ελλάδα. Υπεύθυνος για όλη αυτή την προσπάθεια ήταν ένας παλιός και στενός φίλος του πρωθυπουργού, ο Αλέξανδρος Ζάννας.

Στο κλάδο της πολιτικής αεροπορίας, από το 1919, ευρωπαίοι βιομήχανοι συνέστησαν τις πρώτες ιδιωτικές εταιρείες μεταφοράς εμπορευμάτων, ταχυδρομείου, αλλά και επιβατών, με κρατική οικονομική στήριξη.

Οι προσπάθειες αυτές έγιναν ωστόσο χωρίς την κατάλληλη προεργασία και κυρίως χωρίς να εκτιμηθούν σωστά οι οικονομικές παράμετροι, με αποτέλεσμα οι περισσότερες εξ αυτών να αποτύχουν. Η πολιτική αεροπορία ως καθαρώς ιδιωτική επιχείρηση με μόνον

⁷⁴⁵ όπ.π., *Αρχείο Ζάννα...*

⁷⁴⁶ Κων/νος Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995, 217.

⁷⁴⁷ Νόμος 4451/1929, « Περί συστάσεως Υπουργείου Αεροπορίας ».

οικονομική ενίσχυση από το κράτος δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει. Χρειαζόταν την κρατική αρωγή ποικιλοτρόπως.

Στη Γερμανία, η *Deutsche Luft Hansa Aktiengesellschaft* ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1926 από τη συγχώνευση των εταιριών *Junkers Luftverkehr* και *Deutsche Aero Lloyd (DAL)*. Το κεφάλαιό της ανερχόταν σε 25 εκ. χρυσά μάρκα, εκ των οποίων το 55% είχε επενδυθεί από μεγάλες τράπεζες, δήμους και ιδιώτες, ενώ το υπόλοιπο 45% είχε καταβληθεί από τη γερμανική κυβέρνηση.

Το 1927 η εταιρεία από τις εμπορικές της εισπράξεις κάλυψε μόνον το 20% των συνολικών της εξόδων, ενώ και τα επόμενα χρόνια δεν παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη αλλαγή. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η οικονομική απόδοση των εταιρειών της πολιτικής αεροπορίας ήταν ελάχιστη. Το κράτος όμως συνέχιζε να στηρίζει ποικιλοτρόπως αυτές τις προσπάθειες, στοχεύοντας αφ'ενός στην αμυντική βελτίωση της χώρας και αφ'ετέρου στην εξέλιξη των εναέριων συγκοινωνιών του, η οποία ήταν απαραίτητη για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας⁷⁴⁸.

Όσον αφορά στη χώρα μας, από το 1923 παρατηρείται ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας. Έλληνες επιχειρηματίες ήρθαν σε επαφή με γερμανικές κυρίως επιχειρήσεις χωρίς να υπάρχει εμπλοκή του ελληνικού κράτους.

Η Ελλάδα εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εναέριες συγκοινωνίες τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η γειτνίασή της με την Ασία και την Αφρική την καθιστούσε υποχρεωτικό σταθμό για προορισμούς προς άλλες ηπείρους. Παρόλα αυτά, ως τα τέλη του 1920 οι ξένες αεροπορικές εταιρείες δεν χρησιμοποιούσαν τη χώρα μας ως ενδιάμεσο σταθμό, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλων αερολιμένων, ανυπαρξίας τεχνικών

⁷⁴⁸ I.A.M.M, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 / 2 / 313.

εγκαταστάσεων για επισκευές κινητήρων, απουσία μετεωρολογικών σταθμών, ασυρμάτων, κ.α.

Μία πρώτη προσέγγιση για το θέμα αυτό έγινε από το Γενικό Εμπορικό Διευθυντή της αγγλικής εταιρείας *Imperial Airways*, H.G. Burchall, προς τον Αλέξανδρο Ζάννα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του τελευταίου στην Αγγλία πριν αναλάβει το Υπουργείο Αεροπορίας,⁷⁴⁹ όπου του εμπιστεύθηκε την πρόθεση της εταιρείας του να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα ως ενδιάμεσο σταθμό στις γραμμές Λονδίνο - Ινδίες και Λονδίνο - Ν. Αφρική, διότι ήθελαν να αποφύγουν την χρήση ιταλικών αερολιμένων εξαιτίας των περιορισμών που έθετε η ιταλική κυβέρνηση.⁷⁵⁰

Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε λοιπόν να δώσει άμεση προτεραιότητα στη χάραξη στρατηγικής έναντι των αιτημάτων των ξένων εταιριών, εφ' όσον δεν υπήρχε εθνική πολιτική αεροπορία, ούτε το ανάλογο ιπτάμενο ή τεχνικό προσωπικό. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να ανακτήσει τον πλήρη έλεγχο των υφιστάμενων αεροδρομίων, ενώ παράλληλα έπρεπε να εκμεταλλευθεί την παρουσία των ξένων εταιριών για την εκπαίδευση καλού τεχνικού και ιπτάμενου προσωπικού.

Η δημιουργία ελληνικών αερογραμμών ήταν στην παρούσα φάση ανέφικτη και έπρεπε το κράτος βασιζόμενο στην αρχή της αμοιβαιότητας να στηρίζει τις ξένες αεροπορικές εταιρείες αν δεν ήθελε να αποκλεισθεί η Ελλάδα από τα δρομολόγιά τους. Από μία τέτοια συνεργασία η χώρα μας θα είχε πολλά συγκοινωνιακά και οικονομικά οφέλη. Δεν θα έπρεπε ωστόσο, οι διευκολύνσεις αυτές να γίνουν χωρίς ανταλλάγματα.

⁷⁴⁹ Ο Αλέξανδρος Ζάννας ταξίδεψε σε Αγγλία και Γερμανία πριν την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας το 1929, προκειμένου να δει από κοντά τις εγκαταστάσεις και τον τρόπο λειτουργίας των αεροπορικών εταιριών και των αεροδρομίων στις χώρες αυτές. Σχετική αναφορά σώζεται στο αρχείο Αλ.Ζάννα, *I.A.M.M*, Αρ. Εισ. 542 /2/ 313.

⁷⁵⁰ *I.A.M.M*, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 /314.

Πριν τη σύσταση του Υπουργείου Αεροπορίας - το 1929 - η πολιτική αεροπορία υπαγόταν στο Υπουργείο Συγκοινωνίας και δεν είχε κανέναν εκπαιδευμένο υπάλληλο για την επίλυση των υποθέσεών της. Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος των συγκοινωνιών της εμπορικής αεροπορίας ήταν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Ναυτικών, όπου είχε συσταθεί και ειδικό τμήμα αερολιμένων, χωρίς ειδικευμένο προσωπικό. Δεν υπήρχε κανένα αεροδρόμιο πολιτικής αεροπορίας, εκτός όσων είχαν παραχωρηθεί μέσω σύμβασης στις εταιρείες *Aeroespresso* και *Air Union*⁷⁵¹. Τα υπόλοιπα πολιτικά αεροσκάφη φιλοξενούνταν σε στρατιωτικά αεροδρόμια, χωρίς να ελέγχονται⁷⁵².

Οι κυβερνήσεις κρατών τα οποία είχαν τη γνώση και τη δυνατότητα ανάπτυξης της αεροπορίας αντιλήφθηκαν το προσοδοφόρο πεδίο που ανοίγονταν μπροστά τους, και προσπάθησαν να αποκτήσουν όσο το δυνατό μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς.

Σε αυτό τον αγώνα δρόμου επιστρατεύθηκαν προσωπικές επαφές και γνωριμίες τόσο των εταιριών όσο και των διπλωματικών και κυβερνητικών στελεχών. Παράλληλα ξεκίνησαν οι επιδείξεις των δυνατοτήτων αεροσκαφών και αεροπόρων προκειμένου να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των αγοραστών.

Ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα εκδηλώθηκε από ιδιώτες τον Ιούνιο του 1923. Οι μηχανικοί Τ. Φραγκόπουλος και Felix Γεωργιάδης εξέφρασαν την επιθυμία να αναλάβουν τη αντιπροσώπευση της γερμανικής εταιρείας κατασκευής αεροσκαφών *Junker*, στη χώρα μας.

⁷⁵¹ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 89 /21.

⁷⁵² Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 /142 / 7. καθώς και φ. 419 / 56 από το ίδιο αρχείο, όπου σώζεται σχετική έκθεση του καθηγητή του Πολυτεχνείου Φρίζου Θεοδωρίδη, Ουάσινγκτον 31 Ιουλίου 1928.

Ισχυρότερος σε διασυνδέσεις ήταν ο Γεωργιάδης, ο οποίος έδωσε στις συστατικές του επιστολές το όνομα του υποναυάρχου Λεωνίδα Κανάρη⁷⁵³, τον ιδιοκτήτη του μηχανουργείου Σταματόπουλου στο Βόλο, αλλά και το γερμανό ναύαρχο και αρχηγό της γερμανικής αντικατασκοπίας, Wilhelm – Franz Canaris⁷⁵⁴. Η θέση των ιθυνόντων της γερμανικής εταιρείας, ήταν να προσεγγίσουν το Γεωργιάδη με σκοπό να αναλάβουν εργασίες στην Ελλάδα, αντί των Γάλλων⁷⁵⁵.

Για τον Φραγκόπουλο η *Junker* ζητούσε επιπλέον πληροφορίες από την *Hamburg - Amerika Linie* επειδή ο πατέρας του υπήρξε αντιπρόσωπος της στον Πειραιά.⁷⁵⁶ Ο Φραγκόπουλος πήγε σχολείο στο Braunschweig και σπούδασε μηχανικός στη Δρέσδη. Σκοπός του ήταν, αφού εξασφαλίσει την αντιπροσώπευση διαφόρων οίκων στη Γερμανία να επιστρέψει στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες αναφέρουν ότι δεν ήταν έμπειρος αλλά έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αεροπορία. Ως χαρακτήρας ήταν τακτικός και καλοπροαίρετος.

Στην *Junker* ήταν επιφυλακτικοί τόσο ως προς την ανάθεση της αντιπροσωπείας στον Φραγκόπουλο όσο και προς τη γενικότερη εμπλοκή τους στην Ελλάδα. Είχαν άλλωστε υπόψη τους και τις κινήσεις των ιταλών επιχειρηματιών, οι οποίοι σε συνεργασία με τον “*SOTA*”⁷⁵⁷ στην

⁷⁵³ Λεωνίδας Κανάρης (1881 – 1942). Γιός του ναυάρχου Μιλιτάδη Κανάρη και αδελφός του πολιτικού Αλέξανδρου Κανάρη. Έλαβε μέρος στο κίνημα στο Γουδή και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τέθηκε σε διαθεσιμότητα για πολιτικούς λόγους το 1917 και το 1920 και επανήλθε ως μέλος του στρατοδικείου στη δίκη των έξι. Αποστρατεύθηκε το 1924 με το βαθμό του υποναυάρχου. Βλ. σχετικά www.el.wikipedia.org.

⁷⁵⁴ Wilhelm Franz Canaris (1887 – 1945). Γερμανός ναύαρχος και αρχηγός της γερμανικής αντικατασκοπείας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εκτελέστηκε έπειτα από την αποκάλυψη του σχεδίου ανατροπής του Χίτλερ. Για περισσότερα στοιχεία: Richard Bassett, *Hitler's Spy Chief: The Wilhelm Canaris Mystery*, Cassel 2005.

⁷⁵⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland.* . Υπόμνημα σχετικά με την επίσκεψη του μηχανικού Φραγκόπουλου και του μηχανικού Γεωργιάδη στα κεντρικά γραφεία της Junker, στις 12 Ιουνίου 1923, Dessau, 12 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁶ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland.*, Επιστολή της εταιρείας *Deutsche Levante Linie* προς τη *Junker*, Αμβούργο, 6 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁷ Για τα αρχικά αυτά δεν έχω κάποια επίσημη πληροφόρηση. Το συμπέρασμα όμως στο οποίο καταλήγω έπειτα από την έρευνα μου είναι ότι αυτά τα αρχικά σημαίνουν *Societa Orientale Trasportazioni Aerei*. Ωστόσο δεν κατάφερα να διευκρινίσω αν η *SOTA* ήταν θυγατρική της *Aero*

Αθήνα στόχευαν στην αεροπορική συγκοινωνία μεταξύ Ιταλίας, Ελλάδας και Κων/πολης.⁷⁵⁸

Στην προσπάθεια για δημιουργία εταιρείας εναέριας συγκοινωνίας, τον Νοέμβριο του 1924 εμπλέχθηκαν και οι αδελφοί Παπαδάτου. Ο συνεργάτης τους Πολύβιος Σαραντόπουλος, ήρθε σε επαφή με τον καθηγητή του Πολυτεχνείου της Πράγας Körner, ο οποίος τον ενημέρωσε για το ενδιαφέρον των γερμανών. Έπειτα από τη συζήτηση αυτή, ο Αχιλλέας Παπαδάτος από το εργοστάσιο της εταιρείας του στην Πράγα απευθύνθηκε στα κεντρικά γραφεία της Junker δηλώνοντας ότι θα τον ενδιέφερε μία ενδεχόμενη συνεργασία μαζί τους.⁷⁵⁹

Την ίδια εποχή από αναφορά του αρχείου της γερμανικής εταιρείας διαπιστώνουμε για μια ακόμη φορά την εμπλοκή του Αλέξανδρου Ζαχαρίου. Στις διαπραγματεύσεις μεταξύ της γερμανικής και της ελληνικής πλευράς σχετικά με την ίδρυση αεροπορικής εταιρείας και την συμμετοχή της Ελλάδας στο διεθνές αεροπορικό δίκτυο, λαμβάνουν μέρος ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου και ο Christianovich από τη Βιέννη.

Εκείνη την περίοδο, δεν υπήρχε ωστόσο δυνατότητα επιχορήγησης από το ελληνικό κράτος, διότι δεν είχε γίνει εφικτή η εδραίωση της πιο σημαντικής γραμμής, αυτής μεταξύ Αθήνας-Θεσσαλονίκης. Η Junker ταυτόχρονα διαπίστωνε τα ισχυρά ερείσματα στον ελλαδικό χώρο, τόσο της Ιταλίας όσο και της Γαλλίας, και αυτό την καθιστούσε ιδιαίτερα επιφυλακτική.

Espresso ή κάποιας άλλης ανταγωνίστριας ιταλικής εταιρείας, όπως οι SANA, SISA και SAM. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Παναγιώτη Μαρκόπουλο, από το Μουσείο της Πολεμικής Αεροπορίας για τη βοήθεια του.

⁷⁵⁸ Deutsches Museum, Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. . Επιστολή του υποκαταστήματος της Junker στο Βερολίνο προς τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας στο Dessau, Βερολίνο, 28 Ιουνίου 1923.

⁷⁵⁹ Deutsches Museum, Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Επιστολή Αχ. Παπαδάτος προς κεντρικά γραφεία Junker, Πράγα 28 Νοεμβρίου 1924.

Την άνοιξη του 1925 με τη μεσολάβηση του τέως υπουργού Ιωάννη Ράλλη αλλά και του πρίγκηπα Υψηλάντη ξεκίνησαν εκ νέου συζητήσεις. Ο Ράλλης είχε ήδη ξεκινήσει από την προηγούμενη χρονιά διαπραγματεύσεις για την αεροπορική γραμμή Τεργέστη – Κέρκυρα – Αθήνα - Αλεξάνδρεια για την οποία είχε τα δικαιώματα έως την 1 Αυγούστου 1925. Ως εκ τούτου, οι γερμανοί βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση διότι μόνον μέσω του Ράλλη μπορούσαν να διαπραγματευθούν⁷⁶⁰.

Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς εκπρόσωποι του Wilhelm Junker ήρθαν στην Αθήνα για να συμμετέχουν στις συνομιλίες με τον Ράλλη και την Εθνική Τράπεζα. Οι συνομιλίες ήταν μακροχρόνιες και δύσκολες⁷⁶¹.

Στην Ελλάδα ο Junker γνώρισε τυχαία τον Ν. Καμπάνη, έναν εκ των ιδρυτών της αεροπορικής εταιρείας *Ίκαρος*⁷⁶². Στην εταιρεία είχε ήδη παραχωρηθεί η εκμετάλλευση της γραμμής Θεσσαλονίκη-Αθήνα-Κρήτη, καθώς και άλλες εσωτερικές γραμμές. Ωστόσο εκτός του παραχωρηθέντος προνομίου, η εταιρεία δεν διέθετε αεροσκάφη, προσωπικό-ιπτάμενο και τεχνικό- αλλά ούτε και το αναγκαίο κεφάλαιο των 75.000£ προκειμένου να προχωρήσει στη λειτουργία των αερογραμμών. Από το ποσό αυτό, 25.000£ αφορούσαν στις εγκαταστάσεις εδάφους, οι οποίες θα χρηματοδοτούνταν μερικώς από την κυβέρνηση, ενώ οι υπόλοιπες 50.000£ θα ήταν διαθέσιμες για την αγορά αεροπλάνων. Στην ίδια αναφορά καταγραφόταν και το ύψος της επιχορήγησης ανά χιλιόμετρο και έτος⁷⁶³. Η διοίκηση της *Junker* ήταν σε

⁷⁶⁰ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. . Ανυπόγραφη και αχρονολόγητη αναφορά.

⁷⁶¹ Την πληροφορία αυτή δεν μπόρεσα να τη διασταυρώσω καθώς στοιχεία για αυτή τη συνάντηση δεν εντόπισα σε ελληνικό αρχείο.

⁷⁶² Ο Νικόλαος Καμπάνης και ο Ε. Βαλασάκης ίδρυσαν το 1924 την ομόρρυθμη εταιρεία *Ίκαρος*, η οποία υπέβαλε προτάσεις στο ελληνικό δημόσιο με σκοπό να καθορισθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις προκειμένου να ξεκινήσει η εκμετάλλευση των εσωτερικών αερογραμμών. Βλ. Γεώργιος Παπανδρόνου, *Η γέννηση και η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2005. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

⁷⁶³ Την πρώτη χρονιά ήταν 5 Mk ανά χιλιόμετρο, τη δεύτερη 4 Mk, και από την 5 έως τη 10, 1,60 Mk. Βλ. Αρχείο *Junker* ό.π.π.

θέση να γνωρίζει ότι ο έλληνας επιχειρηματίας έψαχνε αεροπορική εταιρεία να συνεργαστεί μαζί τους⁷⁶⁴.

Οι συζητήσεις μεταξύ των δύο πλευρών διεξάγονταν μέσω της εταιρείας του Αλ. Ζαχαρίου, ο οποίος ήταν και αντιπρόσωπος της *Junker* στην Ελλάδα. Η προσέγγιση αυτή τελικά δεν ευοδώθηκε καθώς οι απαιτήσεις του έλληνα επιχειρηματία θεωρήθηκαν υπερβολικές από τη γερμανική εταιρεία, ενώ ταυτόχρονα ούτε υπήρχε αλλά ούτε είχε εξασφαλισθεί το αναγκαίο για μια τέτοια επιχείρηση, κεφάλαιο.

Η άλλη μεγάλη γερμανική εταιρεία, η *Lufthansa*, επίσης θεώρησε μεγάλο ρίσκο τη δημιουργία εταιρείας στην Ελλάδα και αρνήθηκε τη συμμετοχή της.

Η στάση αυτή δεν είναι περίεργη αν δούμε τους όρους του συμβολαίου που έθετε η ελληνική πλευρά για αυτή την επενδυτική κίνηση των γερμανών στη χώρα μας. Ανάμεσα στους όρους συμπεριλαμβάνονταν: **α)** Τα 2/3 του συνολικού κεφαλαίου της επιχείρησης να βρίσκεται σε ελληνικά χέρια (Οι γερμανοί σημειώνουν κάτω από τον όρο αυτό *Αδύνατο διότι το ελληνικό κεφάλαιο δεν μπορεί να φτάσει σε αυτό το ύψος*). **β)** Το συμβόλαιο προέβλεπε την επέκταση της γραμμής από την Κρήτη στην Αλεξάνδρεια με τριετή λειτουργία. Σε περίπτωση που η επέκταση αυτή αποτύγχανε, θα υπήρχε μείωση της επιχορήγησης. (Οι γερμανοί σημειώνουν, *Επέκταση της γραμμής δια θαλάσσης προς Αλεξάνδρεια εξαρτάται από την τεχνική εξέλιξη. Δεν μπορεί να κατοχυρωθεί εκ των προτέρων συμβολαιογραφικά. Κατόπιν τούτου η μείωση της επιχορήγησης κρίνεται αδικαιολόγητη*). **γ)** Το συμβόλαιο προέβλεπε κατάσχεση χωρίς ανταμοιβή σε περίπτωση που θίγονταν η ασφάλεια του κράτους. **δ)** Το συμβόλαιο προέβλεπε τη χρήση μη μονοκινητήριων αεροσκαφών. (Οι γερμανοί σημειώνουν,

⁷⁶⁴ Ο Ν. Καμπάνης προσπαθούσε παράλληλα να εξασφαλίσει από τους άγγλους το δικαίωμα προσγείωσης στην Αλεξάνδρεια προκειμένου να προσελκύσει το ενδιαφέρον τόσο της ελληνικής κυβέρνησης όσο και άγγλων επιχειρηματιών. Βλέπε σχετικά, Παπανδρόνου,.....

Απαράδεκτο, αφού τα κεφάλαια της επιχείρησης δεν φθάνουν για πληρωμή τέτοιων αεροπλάνων).

Έπειτα από αυτούς τους όρους η γερμανική εταιρεία ζήτησε μέσω του Αλέξανδρου Ζαχαρίου να πληροφορηθεί αν πρόκειται να υπάρξει κατάργηση των σημείων αυτών. Αν υπήρχε τέτοια πρόθεση, τότε θα μπορούσαν να πωληθούν αεροπλάνα της *Junker* στην εταιρεία *Ίκαρος*, ενώ η ανάληψη λειτουργίας της γραμμής προϋπέθετε και τη συνεργασία της *Lufthansa*.

Αυτή η πολύ διαφωτιστική αναφορά έκλεινε με τη διαπίστωση ότι αν τελικά ολοκληρωνόταν η συμφωνία με την Ελλάδα, άνοιγε ο δρόμος για περαιτέρω πωλήσεις αεροσκαφών στην πολιτική αεροπορία. Η Ελλάδα αναμενόταν να διαδραματίσει στο μέλλον σημαντικό ρόλο, ως σύνδεσμος μεταξύ Ευρώπης – Αφρικής και Μικράς Ασίας. Κάποιες πληροφορίες μάλιστα που έφθασαν στο Βερολίνο έκαναν λόγο για ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για αγορά και στρατιωτικών αεροπλάνων.

Ωστόσο, οποιαδήποτε κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση έπρεπε να γίνει με πολύ λεπτούς χειρισμούς για πολιτικούς λόγους, και κυρίως εξαιτίας των σχέσεων Γερμανίας - Τουρκίας⁷⁶⁵.

Οι επαφές μεταξύ Γερμανίας και Τουρκίας για τη σύσταση αεροπορικής γραμμής είχαν ξεκινήσαν ήδη από το 1922 μέσω της αυστριακής αεροπορικής εταιρείας *ÖLAG*, ενώ το 1923 άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για τη συμμετοχή της Γερμανίας, στη διαμόρφωση της τουρκικής πολιτικής για την αεροπορία⁷⁶⁶.

⁷⁶⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0301 T12 M30 Mappe. Junkers – Flugzeugwerke von 1919 bis 1935 : Allgemeines Vertriebsberichte vom 10.3.26 mit Etat*. Σύντομη αναφορά για την εξέλιξη και τις προοπτικές της πολιτικής αεροπορίας στην Τουρκία, Dessau, 8 Μαρτίου 1926.

⁷⁶⁶ Η αναφορά της εταιρείας έχει ημερομηνία Μάρτιο του 1926 και όσον αφορά το έτος 1922 δεν δίνονται ακριβή στοιχεία για την έναρξη των επαφών μεταξύ των δύο χωρών, αν ξεκίνησαν δηλαδή πριν ή μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία. Δεν υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι οι επαφές αυτές μέσω της αυστριακής εταιρείας, ήταν γνωστές στους ελληνικούς κυβερνητικούς ή επιχειρηματικούς κύκλους. Προσωπικά θεωρώ ότι οι έλληνες επιχειρηματίες είχαν γνώση των κινήσεων αυτών και έτσι

Καθώς ο πολιτικός και οικονομικός ρόλος της Τουρκίας αναβαθμίζονταν, η *Junker* συμμετείχε ενεργά και υπέβαλλε προτάσεις για την εξέλιξη της τουρκικής αεροπορίας με παράλληλη εκμετάλλευση του ορυκτού της πλούτου. Ταυτόχρονα, η γερμανική εταιρεία είχε την πρόθεση να επενδύσει στην Τουρκία με τη δημιουργία ενός εργοστασίου αεροπλάνων σε ιδιωτική βάση, χωρίς τη συμμετοχή του κράτους και χωρίς να σχετίζεται με άλλη πρόταση τους, η οποία φορούσε στην εξόρυξη πρώτων υλών. Στις διαπραγματεύσεις που περιγράφονται στην έκθεση της *Junker* για την Τουρκία, δεν γίνεται λόγος μόνον για την αεροπορία αλλά και για τη δημιουργία εργοστασίου χημικών.⁷⁶⁷

Όπως είναι φανερό, το ενδιαφέρον της Γερμανίας για την Τουρκία αναζωπυρώνεται, καθώς η τουρκική αγορά ανέκαθεν αποτελούσε ζωτικό χώρο άσκησης των γερμανικών οικονομικών συμφερόντων. Μία ωστόσο σημαντική διαφορά στη διαμόρφωση των επιχειρηματικών σχέσεων μεταξύ της Γερμανίας και Τουρκίας, είναι η απουσία ισχυρών τουρκικών επιχειρηματικών κύκλων⁷⁶⁸.

Τον Νοέμβριο του 1925 στα γραφεία της *Junker* στο Dessau έφθασαν έγγραφα από αυστριακή αεροπορική εταιρεία σχετικά με την Ελλάδα. Ο Wilhelm Junker τα εξέτασε με ιδιαίτερη προσοχή και ζήτησε από το διευθυντή του Gotthard Sachsenberg να ερευνήσει προσεκτικά τις πιθανότητες επένδυσης στην Ελλάδα αλλά και στην Ιταλία.⁷⁶⁹

Στα τέλη του 1925 είχε υπογραφεί και επικυρωθεί από την κυβέρνηση του Θ. Πάγκαλου η σύμβαση του ελληνικού δημοσίου με την εταιρεία *Ίκαρος*. Η σύμβαση αυτή όμως ήταν ασύμφορη για το ελληνικό

δικαιολογείται ως ένα βαθμό και η αυξημένη αντιπάθεια των ελλήνων έναντι των γερμανών μετά την μικρασιατική καταστροφή

⁷⁶⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, όπ.π.

⁷⁶⁸ Antoine Fleury, *La pénétration allemande au Moyen- Orient 1919-1939: Le cas de la Turquie, de l' Iran et l' Afghanistan*, Genève 1977, 101-109

⁷⁶⁹ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Διαβιβαστικό από τα κεντρικά γραφεία της *Junker* προς Gotthard Sachsenberg, Dessau 24 Νοεμβρίου 1925.

κράτος, αφού προϋπέθετε την εκ μέρους του παραχώρηση των γηπέδων που θα χρησιμοποιούνταν ως αεροδρόμια προκειμένου να καταβάλει ο επιχειρηματίας το κεφάλαιο που όριζε η σύμβαση⁷⁷⁰. Ως το 1927 δεν είχε γίνει καμμία ενέργεια εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για την εφαρμογή των όρων.

Η πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου έθεσε σε αμφισβήτηση όλες τις συμβάσεις που είχαν υπογραφεί κατά τη διάρκεια της. Μεταξύ αυτών και τη σύμβαση του *Ίκαρου*. Από αυτό χρονικό σημείο και έπειτα ξεκίνησε η αναψηλάφηση των όρων της σύμβασης από διάφορες επιτροπές του Υπουργείου Συγκοινωνιών, οι οποίες υπέβαλλαν αναθεωρημένες προτάσεις τους στη Βουλή προς έγκριση.

Η συνηθέστερη τύχη των προτάσεων αυτών ήταν η απόρριψη και η εκ νέου μελέτη τους.

Τον Ιανουάριο του 1927 η *Junker Motorwerke* με επιστολή της στο Γερμανικό Υπουργείο Συγκοινωνιών ανέφερε ό,τι ήδη από το φθινόπωρο του 1925 βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με την ελληνική εταιρεία *Ίκαρος* για την πώληση αεροσκαφών που θα χρησιμοποιούνταν στη γραμμή Θεσσαλονίκη - Αθήνα- Κρήτη. Εκπρόσωπος της είχε επισκεφθεί την Αθήνα, ενώ αεροσκάφος της- τύπου G24- πραγματοποίησε επίδειξη στις ελληνικές αρχές. Αποτέλεσμα αυτών των διαπραγματεύσεων ήταν η σύναψη συμβολαίου μεταξύ των δύο εταιριών για την αγορά αεροσκαφών από το εργοστάσιο της Junker, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από την *Ίκαρος* στη γραμμή Θεσσαλονίκη - Κρήτη.

Στο μεσοδιάστημα όμως, η διοίκηση της *Junker* πληροφορήθηκε από την Ελλάδα ότι η επίσης γερμανική *Lufthansa*, μέσω της ιταλικής *Aerolloyd*, πραγματοποίησε προσφορά με ευνοϊκότερους όρους, στην *Ίκαρος*. Από όσα γνώριζαν η *Lufthansa* επιθυμούσε να αποκτήσει εγκαταστάσεις στην Ελλάδα με δική της διεύθυνση αλλά υπό ελληνική

⁷⁷⁰ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 /282.

σημαία, με αεροσκάφη πληρωμένα από το γερμανικό κράτος και αεροσκάφη της *Junker* τύπου G24, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για τους σκοπούς της εταιρείας. Μία τέτοια εξέλιξη θα αύξανε για την *Junker* το χρόνο και τα χρήματα που απαιτούνταν για την πώληση αεροσκαφών στην Ελλάδα. Έμμεσα λοιπόν, η *Lufthansa* έπειτα από την εξέλιξη αυτή κατέστρεφε το μερίδιο της *Junker* στο εξωτερικό.

Οι ιθύνοντες της *Junker* εξέφρασαν το φόβο τους ότι αυτή η περίπτωση δεν θα ήταν μεμονωμένη και ζήτησαν την προστασία του γερμανικού Υπουργείου.⁷⁷¹

Πραγματικά και την επόμενη χρονιά δεν υπήρξε καμμία εξέλιξη στη συμφωνία των δύο εταιρειών. Η συνεργασία με τον Καμπάνη ναυάγησε και η ελληνική κυβέρνηση υποστηρίξε ότι ήθελε να κρατήσει σε ισχύ τη συμφωνία της κυβέρνησης Πάγκαλου.⁷⁷²

Μια νέα επίδειξη αεροσκαφών- για την πολεμική αεροπορία αυτή τη φορά - πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα όπου τα γερμανικά αεροπλάνα απορρίφθηκαν και αποφασίσθηκε ότι τα καταλληλότερα για τις ανάγκες της χώρας ήταν τα *Arja 33* τσεχοσλοβακικής κατασκευής.⁷⁷³

Ωστόσο οι επαφές της *Junker* με επιχειρηματικούς και κυβερνητικούς κύκλους στην Ελλάδα, συνεχίστηκαν το 1929. Ο απεσταλμένος της γερμανικής εταιρείας, M.J. Ungewitter σε ενημερωτικό του σημείωμα από την Αθήνα ανέφερε ότι στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία όπου διέμενε, συναναντήθηκε με τον Αλ. Ζαχαρίου και αργότερα με τον Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη, με τον οποίο

⁷⁷¹ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Απόσπασμα επιστολής Junker προς το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών, Dessau, 17 Ιανουαρίου 1927. Η αναφορά αυτή αφορά την *Junker Motorwerke A.G* και όχι την *Junker Luftverkehr* η οποία συγχωνεύθηκε με την *Deutsche AeroLloyd* για να δημιουργηθεί η *Lufthansa*.

⁷⁷² Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. « Πρόγραμμα για μία Βαλκανική συζήτηση », Dessau, 12 Σεπτέμβριος 1928.

⁷⁷³ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Ενημερωτικό σημείωμα από *Luftwacht* Nr.12 / Dezember 1929, seite 574, Dessau, 7 Ιανουαρίου 1929.

συζήτησαν περί αθέμιτου ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα ήρθε σε επαφή με τον Δημήτρη Λαμπαδάριο και τον Αθ. Παπαθεοδώρου.⁷⁷⁴

Από αυτές τις επαφές ο Ungewitter δεν κατάφερε να σχηματίσει μία ξεκάθαρη εικόνα καθώς ήταν αδιευκρινίστες προς το παρόν οι σχέσεις και η επιρροή των εμπλεκομένων. Το μόνο σίγουρο ήταν ότι υπήρχε ενδιαφέρον αλλά και σύγκρουση συμφερόντων. Όσον αφορά τον Μποδοσάκη τους ήταν εντελώς άχρηστη η μεσιτεία του, η οποία μόνον επιπλέον ενδιαμέσους θα προσέθετε⁷⁷⁵.

Τον Φεβρουάριο του 1929, στέλεχος της *Junker* στην Αθήνα συνέταξε σημείωμα σχετικά με την πολεμική αεροπορία στην Ελλάδα αλλά και τις εξελίξεις στο χώρο των εναέριων συγκοινωνιών.

Αναφέρθηκε αρχικά στην χρηματοδότηση της αεροπορίας από ένα ειδικό ταμείο που είχε συσταθεί για το σκοπό αυτό. Το ίδιο συνέβαινε και στην Τουρκία. Στο ταμείο συνεισέφεραν και ιδιώτες, οι οποίοι έως εκείνη τη στιγμή είχαν διαθέσει 40 εκατ. δρχ. Η κυβέρνηση από τη πλευρά της είχε παραχωρήσει κρατικά κτήματα⁷⁷⁶.

Η πολεμική αεροπορία στην Ελλάδα διέθετε στην περιοχή του Φαλήρου μια μεγάλη και σύγχρονη μονάδα κατασκευής αεροσκαφών, η οποία τα τελευταία 5 χρόνια είχε εκμισθωθεί από την αγγλική *Blackburn*. Για το εργοστάσιο αυτό δαπανήθηκαν πάνω από 200.000£. Η ελληνική

⁷⁷⁴ Δημήτρης Λαμπαδάριος (1893-1950). Γεωδαίτης και Ακαδημαϊκός. Σπούδασε στο Μετσόβειο Πολυτεχνείο και κατόπιν έκανε μεταπτυχιακές στη Γεωδαισία στο Πανεπιστήμιο της Δρέσδης. Εργάστηκε στην Ελβετία στο Κτηματολόγιο και στην υπηρεσία Σιδηροδρόμων. Το 1916 επέστρεψε στην Αθήνα και διορίστηκε καθηγητής Γεωδαισίας στο Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Συμμετείχε στην κατασκευή πολλών δημοσίων έργων ενώ οργάνωσε και υπηρεσία κτηματολογίου. Διετέλεσε πρόεδρος του Πολυτεχνείου. Βλέπε σχετικά . *Πάπυρος Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1964, 9 231.

Αθανάσιος Παπαθεοδώρου, μηχανικός ο οποίος σπούδασε στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και μαζί με το Ζαχαρίου ίδρυσαν το 1899 την τεχνική κατασκευαστική εταιρεία « Αλέξανδρος Ζαχαρίου & Σία ».

⁷⁷⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv, O401 T22 MO44, Mappe. Verwertung der Junkers – Flugzeuge von 1919 bis 1935. Luftbild – Projekt Griechenland*. Αναφορά Μ. J. Ungewitter προς τη Διοίκηση της Junker, Αθήνα 22 Οκτωβρίου 1929.

⁷⁷⁶ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Υπόμνημα G. Hertl, Dessau - Ziebigk, 26 Φεβρουαρίου 1929.

κυβέρνηση είχε αναλάβει την υποχρέωση της ετήσιας παραγγελίας καθώς και του συνόλου των επισκευών μέχρι το ποσό των 25.000£.

Η αγγλική εταιρεία από την πλευρά της είχε την υποχρέωση να εκπαιδεύσει τους έλληνες στην κατασκευή και επισκευή των αεροσκαφών, ώστε μετά την πάροδο της πενταετίας να είναι σε θέση να αναλάβουν τη διοίκηση του εργοστασίου⁷⁷⁷.

Το εργοστάσιο όμως αντιμετώπιζε προβλήματα, όπως φαίνεται από σχετική επιστολή του Blackburn προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο στις 6 Δεκεμβρίου 1928⁷⁷⁸. Οι προτάσεις που είχε υποβάλλει η εταιρεία για την αναδιοργάνωση του εργοστασίου δεν έγιναν δεκτές από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντιπρότεινε τη λύση του συμβολαίου μεταξύ Blackburn και ελληνικού δημοσίου. Στην επιστολή γίνονταν λόγος για τον ελλειπή εξοπλισμό του εργοστασίου στο Φάληρο, με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους κατασκευής αεροσκαφών. Συγκεκριμένα, δήλωνε αδυναμία κατασκευής αεροσκαφών τύπου Breguet εξαιτίας των ελλείψεων σε ειδικά εργαλεία και αντιπρότεινε βέβαια την κατασκευή άλλου τύπου αεροπλάνων τα οποία θα ήταν φθηνότερα από εκείνα που θα εισήγαγαν από την Αγγλία.

Στις αρχές του 1929 έγιναν σοβαρές προσπάθειες από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Παναγιώτη Πετρίδη, για τη μελέτη του προβλήματος της πολιτικής αεροπορίας, ιδιαιτέρως δε για την σύμβαση του *Ίκαρου*.

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς ο Ν. Καμπάνης σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο εκθέτει τις προσπάθειες του για τη δημιουργία πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα και διαμαρτύρεται διότι δεν είχε καμμία βοήθεια από το ελληνικό κράτος. Δίνει επίσης την πληροφορία

⁷⁷⁷ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173 / 276 /32. *Σημείωμα δια τον εν Φαλήρω Εργοστάσιον Αεροπλοΐας*.

⁷⁷⁸ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αρ. Εισ. 173, Σειρά Β (1928). Επιστολή Blackburn προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, χ.τ. 6 Δεκεμβρίου 1928.

ότι ξένες εταιρείες είναι έτοιμες να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους στον ελληνικό χώρο και ζητά να προχωρήσει η κυβέρνηση σε άμεση ρύθμιση των θεμάτων σχετικά με την αεροπορία προκειμένου να ενισχυθούν οι ελληνικές εταιρείες.⁷⁷⁹

Η σύσταση του Υπουργείου Αεροπορίας έδρασε καταλυτικά για την υπόθεση του *Ικαρου*, αφού θεωρήθηκε άμεση ανάγκη, η λειτουργία εθνικής εταιρείας εναέριων συγκοινωνιών. Η αμφισβητούμενη σύμβαση παραπέμφθηκε στην ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου, το οποίο γνωμοδότησε κατά πλειοψηφία υπέρ της συμβάσεως, κηρύσσοντας την νόμιμη. Παρά την απόφαση αυτή όμως, το Υπουργείο Αεροπορίας προχώρησε στην τροποποίηση της σύμβασης την οποία έκανε δεκτή η εταιρεία.

Αναφορικά με την πολιτική αεροπορία επισημαίνεται η λειτουργία της γραμμής Πρίντεζι – Αθήνα - Κων/πολη από την εταιρεία *Aero-Espresso*⁷⁸⁰. Τις τελευταίες εβδομάδες και άλλες εταιρείες ζητούσαν να τους παραχωρηθούν αεροδρόμια στην περιοχή κοντά στην Αθήνα. Οι γάλλοι ζητούσαν ένα χώρο στην περιοχή της Ελευσίνας, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν ως σταθμό υποστήριξης για τις αεροπορικές τους γραμμές προς Συρία και Αλεξάνδρεια. Οι άγγλοι αντίστοιχα για την επικοινωνία τους με την Ινδία. Οι αιτήσεις αυτές ήταν όλες υπό έγκριση, αλλά αναμένονταν η συμφωνία της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία θα έθετε κάποιους περιορισμούς μόνον αναφορικά με στρατιωτικά ζητήματα. Με την πάροδο του χρόνου θα επιτρέπονταν οι πτήσεις και προς Σμύρνη, Σόφια και Βελιγράδι.⁷⁸¹

⁷⁷⁹ I.A.M.M, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, *Αρ. Εισ. 173, Σειρά Β*, (1929). Επιστολή Νικόλαου Καμπάνη προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 1 Ιουνίου 1929.

⁷⁸⁰ Οι προσπάθειες των ιταλικών εταιριών για την έναρξη των δρομολογίων είχαν ξεκινήσει πριν την Μικρασιατική εκστρατεία αλλά η ελληνική πλευρά είχε απορρίψει τις προτάσεις αυτές εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης. Το αίτημα επανήλθε από την *Aero espresso* το 1923 και τελικά το 1924 δόθηκε άδεια να λειτουργήσει η γραμμή. Βλέπε σχετικά, Παπανδρόνου,.....σ.293-294.

⁷⁸¹ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Υπόμνημα G. Hertl, Dessau - Ziebigk, 26 Φεβρουαρίου 1929.

Η γερμανική εφημερίδα *Deutsch Allgemeine* σε ανταπόκριση της από την Αθήνα με τίτλο *Flughafen Acropolis* αναφέρει ότι ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά και τελευταία και ολλανδικά αεροσκάφη χρησιμοποιούν την Αθήνα ως ενδιάμεσο σταθμό.

Η ελληνική κυβέρνηση τόσο εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας που ταλάνιζε τη χώρα καθώς και λόγω της σύγκρουσης των συμφερόντων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και των ντόπιων επιχειρηματικών κύκλων προχωρούσε σε κάθε διευκόλυνση προς τις ξένες αεροπορικές εταιρείες. Με αυτό τον τρόπο εμποδίζε τη μετατόπιση του αεροπορικού κέντρου σε γειτονικές χώρες και έθετε την Ελλάδα μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Η Αθήνα επιθυμούσε να αποκτήσει έναν μεγάλο αερολιμένα όπως το *Tempelhof* στο Βερολίνο. αλλά σύμφωνα με ανταπόκριση γερμανού δημοσιογράφου είναι χαρακτηριστική για μία ακόμη φορά η απουσία της Γερμανίας από την κίνηση αυτή.⁷⁸²

Το 1930 ο ίδιος ο Blackburn επισκέφθηκε την Ελλάδα σε μια προσπάθεια να κερδίσει ένα νέο συμβόλαιο από την ελληνική κυβέρνηση με επιπλέον οικονομικά οφέλη για την εταιρεία του.

Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, η Lufthansa πρότεινε στον Υπουργό Αεροπορίας, Αλέξανδρο Ζάννα, την αγορά αεροσκαφών για την κάλυψη των αεροπορικών γραμμών Αθήνα - Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη - Σόφια, Θεσσαλονίκη - Üsküb (Σκόπια) και Θεσσαλονίκη - Αθήνα. Στην προσφορά περιλαμβάνονται τα τεχνικά χαρακτηριστικά των αεροσκαφών καθώς και οι τιμές του. Συνολικά, τα πλέον οικονομικά ήταν τα F13 της *Junker*.⁷⁸³

Η εταιρεία *Γκαρος* στα 1930 είχε πάρει το προνόμιο από το κράτος της αποκλειστικής εναέριας μεταφοράς πραγμάτων και προσώπων. Στα πλαίσια αυτής της επιτυχίας το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς κατάφερε να

⁷⁸² Α.Υ.Ε, Γερμανία, ΑΠ 1930, *Ο γερμανικός τύπος και η Ανατολή, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1929.*

⁷⁸³ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542 /2 / 451.

συνάψει και νέα συμφωνία με την *Junker* σύμφωνα με την οποία η τελευταία έπρεπε να παραδώσει στην *Ικαρος* τέσσερα αεροσκάφη G24 με όλα τα απαραίτητα ανταλλακτικά⁷⁸⁴.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εταιριών στον αεροπορικό κλάδο ήταν μεγάλος. Η αμερικανική εταιρεία *Ford* έκανε την εμφάνιση της στον ευρωπαϊκό χώρο και συγκεκριμένα στην Αγγλία σε μια προσπάθεια εξεύρεσης αγοράς για τα προϊόντα της⁷⁸⁵.

Το 1930 σε μια έκθεση της *Junker*, αναφορικά με την κατάσταση στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε την παρουσία της *Ford* και στη χώρα μας. Ο συντάκτης της αναφοράς, Mühlon πληροφορεί τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας, ότι η *Ford* ετοιμάζεται να κλείσει συμφωνία στην Ελλάδα. Η *Junker* θα πρέπει να φροντίσει να στείλει ένα από τα στελέχη της στην Αθήνα διότι είναι εντελώς ανίσχυρη, καθώς δεν έχει κατοχυρώσει κανένα από τα είδη της, και η εταιρεία *Ικαρος* δεν έχει θέσει ακόμη σε ισχύ τη συμφωνία τους για την εναέρια συγκοινωνία. Αρχικά, έπρεπε να αλλάξει η παλιά συμφωνία μεταξύ των δύο εταιριών, γεγονός που επισπεύδεται έπειτα από τη μεσολάβηση του Αλέξανδρου Ζάννα.

Η *Ford* τα τελευταία τέσσερα χρόνια απασχολούσε τρεις υπαλλήλους, οι οποίοι φρόντιζαν να επιβλέπουν το δίκτυο των αντιπροσώπων και τη διανομή των αυτοκινήτων της εταιρείας στις χώρες της Ανατολής. Ο ένας εξ' αυτών ήταν αυστριακός, πρωην αξιωματικός του ναυτικού, ο οποίος ασχολείται πλέον με τον τομέα των αεροσκαφών.

Παράλληλα, η διαφημιστική καμπάνια της *Ford* είχε αναμφισβήτητα μεγάλη επιτυχία στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, οι ιδιοκτήτες της εταιρείας *Ικαρος* προσκλήθηκαν σε μια πτήση

⁷⁸⁴ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0607 T01, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Συμβόλαιο μεταξύ της εταιρείας *Ικαρος* και της *Junker*, Αθήνα 17 Ιουνίου 1930.

⁷⁸⁵ Deutsches Museum, *Junker Archiv*, 0801 T44, Ordner. *Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Nordamerika: USA*. Ανυπόγραφη αναφορά, Dessau, 24 Μαΐου 1930.

Θεσσαλονίκη – Αθήνα, όπου τους παρουσιάσθηκαν όλα τα πλεονεκτήματα του αεροπλάνου της εταιρείας. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την αφορμή της επίσκεψης του Mühlon στους ιδιοκτήτες της εταιρείας *Ίκαρος* Ε. Βαλασάκη και Ν. Καμπάνη κατά τη διάρκεια της οποίας τους υπενθύμισε τη συμφωνία μεταξύ *Junker* και *Ίκαρου* καθώς και ότι θα υπήρχαν προβλήματα αν αγόραζαν προϊόντα της *Ford*. Έπειτα από πολλές διαπραγματεύσεις με τα κεντρικά γραφεία της *Junker* κατορθώθηκε να υπάρξει έκπτωση στις τιμές των αεροσκαφών και μείωση της προμήθειας, προκειμένου να ολοκληρωθεί η πώληση. Έτσι, συμφωνήθηκε τελικά να υπογραφεί νέα σύμβαση στις αρχές Ιουνίου. Η αναφορά του γερμανού απεσταλμένου κλείνει με την πληροφορία ότι δεν πρόκειται να έχουν την υποστήριξη του Ζάννα⁷⁸⁶, καθώς ο ανταγωνισμός θα γίνεται σκληρότερος. Κατόπιν τούτου, η *Junker* όφειλε να λάβει μέτρα στήριξης των προϊόντων της, καθώς μια πολιτική αλλαγή που θα τους ευνοούσε δεν είναι πιθανή.⁷⁸⁷

Το καλοκαίρι του 1930 κυρώθηκε η σύμβαση μεταξύ του ελληνικού κράτους και της εταιρείας *Ίκαρος* για την παραχώρηση του προνομίου αποκλειστικής εκμετάλλευσης εναερίων μεταφορών. Σύμφωνα με τη σύμβαση αυτή, η εταιρεία *Ίκαρος* έπρεπε εντός έξι μηνών να ιδρύσει με κεφάλαια που θα είχε εξασφαλίσει η ίδια, μια νέα εταιρεία στην οποία θα εκχωρούσε όλα τα δικαιώματα που απέρρεαν από τη σύμβαση⁷⁸⁸.

⁷⁸⁶ Ο Αλέξανδρος Ζάννας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Γερμανία είχε αποκομίσει τις θετικότερες εντυπώσεις από την οργάνωση της γερμανικής αεροπορίας και τις μετέφερε σε σχετική αναφορά του στον Ελ. Βενιζέλο προτρέποντας τον να οργανώσουν την ελληνική αεροπορία στα γερμανικά πρότυπα. Παράλληλα είχε μεσολαβήσει ώστε να «θωρακισθεί» η συμφωνία μεταξύ *Ίκαρου* και *Junker* προκειμένου να απομακρυνθεί η πιθανότητα εμπλοκής της *Ford*.

⁷⁸⁷ Deutsches Museum, *Junker Archiv, 0607 T01, Ordner. Verwertung der Junkers – Flugzeuge und Flugzeugpatente von 1919 bis 1935 in Europa: Griechenland*. Αναφορά Mühlon προς *Junker*, Dessau, Ιούλιος 1930.

⁷⁸⁸ Φ.Ε.Κ. *Αριθμός φύλλου* 2, *τχ.1*, Αθήνα 11 Ιουλίου 1930. Νόμος 4809. «Περί κυρώσεως της μετά της *Εταιρείας* «*Ίκαρος*» συναφθείσης Συμβάσεως περί παραχωρήσεως εις αυτήν του προνομίου της αποκλειστικής εκμεταλλεύσεως εναερίων μεταφορών.»

Το κεφάλαιο της νέας εταιρείας έπρεπε να κυμαίνεται μεταξύ 31 και 22 εκατομμυρίων δραχμών ενώ σε ποσοστό άνω του 60% οι μέτοχοι έπρεπε να είναι έλληνες. Σε περίπτωση που το 41% των μετοχών περνούσε στα χέρια αλλοδαπών, το κράτος είχε το δικαίωμα ανάκλησης του προνομίου.

Όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες το δημόσιο ανέλαβε την επιχορήγηση της εταιρείας ανά χιλιόμετρο, η οποία ήταν αναθεωρούμενη κάθε τέσσερα χρόνια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιχορήγηση για τη λειτουργία των γραμμών Αθήνα – Θεσσαλονίκη και Αθήνα - Ιωάννινα ανέρχονταν σε 47,44 δρχ /χλμ.

Η νεοσύστατη εταιρεία είχε την επωνυμία *Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών (Ε.Ε.Ε.Σ.)* και είχε ως σκοπό **α)** την προνομιακή εκμετάλλευση των εναερίων συγκοινωνιών μέσω της μεταφοράς επιβατών και εμπορευμάτων **β)** το αποκλειστικό προνόμιο της μεταφοράς του ελληνικού εναέριου ταχυδρομείου και **γ)** η εκτέλεση και εκμετάλλευση επιχειρήσεων που σχετίζονται με την αεροπορία.⁷⁸⁹ Το Διοικητικό Συμβούλιο της εταιρείας απαρτιζόνταν μεταξύ άλλων από προσωπικότητες όπως ο Ιωάννης Δροσόπουλος, Διοικητής τότε της Εθνικής Τράπεζας, Αμβρόσιος Φραντζής, Δημοσθένης Λυκιαρδόπουλος, Κων/νος Μαζαράκης κ.α.

Ο τύπος της εποχής αντέδρασε στην υπογραφή της σύμβασης του *Ίκαρου* και οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης έκαναν λόγο για *κυβερνητικές λοβιτούρες*, αναφερόμενος στους μισθούς των διευθυντών, τις θέσεις που κατείχαν κάποιοι από τους εμπλεκόμενους την περίοδο της παγκαλικής δικτατορίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν οι παραγγελίες των αεροσκαφών.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε, Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε, (Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε.)Α1 Σ 63 Υ6 Φ32.

⁷⁹⁰ Εφημερίδα, *Ελεύθερο Βήμα*, Οκτώβριος 1930. – Εφημερίδα, *Πατρίς*, 20 Οκτωβρίου 1930. – Εφημερίδα, *Χρηματιστήριο*, 26 Οκτωβρίου 1930.

Στις 9 Μαΐου 1931 σε επιστολή του Δ. Λυκιαρδόπουλου προς τον Ιωάννη Δροσόπουλο, πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της ελληνικής εταιρείας εναερίων συγκοινωνιών, αναφέρεται ότι ήδη κατασκευάζονται στο εργοστάσιο της *Junker* τέσσερα αεροσκάφη για λογαριασμό της Ε.Ε.Ε.Σ., των οποίων το πρώτο πήρε το όνομα *Αθηνά*.⁷⁹¹

Από επιστολή του Νικολάου Δέα⁷⁹² πληροφορούμαστε ότι τελικά αγοράσθηκαν τρία τρικινητήρια αεροπλάνα από την *Junker* με την υποστήριξη του Αλέξανδρου Ζάννα, ο οποίος επέμενε στην επιλογή της εν λόγω εταιρείας αντί της κατά πολύ ανώτερης *Lufthansa*. Σύμφωνα με το Δέα η επιλογή αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Ζάννας ήθελε να εμποδίσει πιθανές επεμβάσεις και αντιδράσεις εκ μέρους άλλων εταιριών και ιδιαίτερα της αγγλικής *Imperial Airways*.

Πέραν τούτου ο Αλ. Ζάννας όπως και ο Ν. Καμπάνης έδιναν προβάδισμα στην αγορά των *Junker* αν και ήταν κατά 3.000£ ακριβότερα διότι είχαν εμπιστοσύνη στην αξιοπιστία των γερμανικών αεροσκαφών και επιπλέον ήταν τα μόνα ετοιμοπαράδοτα.

Σχετικά με την πρόθεση της *Blackburn* να προμηθεύσει την ελληνική αεροπορία με αεροσκάφη, ο Ζάννας ισχυριζόταν ότι κατά το ταξίδι του στην Αγγλία το 1929 στελέχη του αγγλικού Υπουργείου Αεροπορίας τον είχαν αφήσει να καταλάβει ότι δεν θεωρούσαν την εταιρεία αυτή αξιόπιστη και ο έλληνας πολιτικός πιθανολογούσε ότι η προσφορά της *Blackburn* είχε ως στόχο να παρεμποδίσει την κρατικοποίηση του αγγλικού εργοστασίου στο Φάληρο, κίνηση υπέρ της οποίας τασσόταν ο Ζάννας⁷⁹³.

⁷⁹¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε, (Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών ΑΕ) Σ 23 Υ35 Φ1.

⁷⁹² Περιοδικό *Ιστορικά*, Σεπτέμβριος του 1971. Νικόλαος Δέας προς τη Διεύθυνση του περιοδικού.

⁷⁹³ Παπανδρόνους,.....176-180.

Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με την ίδια επιστολή, η *Junker* ανέλαβε την τεχνική διεύθυνση και οργάνωση της Ελληνικής Εταιρείας Εναερίων Συγκοινωνιών (Ε.Ε.Ε.Σ.) μέσω της αποστολής τεχνικού συμβούλου, τριών πιλότων και ανάλογου τεχνικού προσωπικού για έναν χρόνο.⁷⁹⁴

Σύμφωνα με το καταστατικό της νέας εταιρείας, σε αυτή «κληροδοτούνταν» από την *Ίκαρος*, και οι φάκελλοι αλληλογραφίας με τους οίκους *Ford*, *Junkers*, *Lufthansa*.⁷⁹⁵ Δυστυχώς, το υλικό αυτό δεν εντοπίστηκε στο αρχείο της Ε.Ε.Ε.Σ με αποτέλεσμα να έχουμε ως πηγή πληροφόρησης μόνον το αρχείο της *Junker*.

⁷⁹⁴ Ι.Α.Μ.Μ, *Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα*, Αρ. Εισ. 542/φ.4

⁷⁹⁵ Φ.Ε.Κ., *Δελτίον Ανωνύμων Εταιρειών*, αρ. φ. 327, Αθήνα 28/12/1930.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ήταν για πολλά χρόνια ένα ξεχασμένο ερευνητικό πεδίο. Έλληνες και γερμανοί ιστορικοί έμεναν στην περίοδο του γερμανικού Φιλελληνισμού, της Βαυαροκρατίας και του Όθωνα, παρουσιάζοντας ελάχιστες μελέτες για τη μεταγενέστερη περίοδο, ενώ σχεδόν ανύπαρκτα ήταν τα ερευνητικά προγράμματα των πανεπιστημιακών ή άλλων ιδρυμάτων.

Η επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας υποκινήθηκε από αυτήν ακριβώς τη διαπίστωση του βιβλιογραφικού κενού. Η περίοδος 1920 - 1930, αντίθετα με τη δεκαετία που ακολούθησε, αλλά και το διάστημα της γερμανικής Κατοχής δεν προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών καθώς τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν τότε, είναι λιγότερο εντυπωσιακά.

Έως σήμερα, οι μελέτες που αφορούν στις σχέσεις των δύο χωρών στη σύγχρονη εποχή είναι στην πλειοψηφία τους γερμανόφωνες αν και οι περισσότερες εξ αυτών προέρχονται από έλληνες επιστήμονες. Δυστυχώς, ελάχιστες έχουν μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα, καθιστώντας δύσκολη την άμεση επαφή ενός ευρύτερου κοινού στην Ελλάδα, με τη συγκεκριμένη θεματολογία, η οποία δεν είναι ήσσονος σημασίας.

Για τη μελέτη των ελληνογερμανικών σχέσεων είναι ουσιαστικό να οριοθετηθεί ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο η γερμανική πολιτική ενέτασσε την Ελλάδα.

Η Ελλάδα βρίσκεται στην άκρη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μιάς περιοχής στην οποία σύμφωνα με τις θέσεις της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής ανήκαν η Αλβανία, η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία η Ρουμανία και η Ελλάδα. Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο πολλές φορές εντάσσονταν ακόμη η Ουγγαρία και η Τουρκία. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα στη γερμανική βιβλιογραφία οι μελέτες που αφορούν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και τη σχέση της Γερμανίας με την περιοχή αυτή, δεν συμπεριλαμβάνουν την Ελλάδα. Οι λόγοι της « απουσίας » αυτής αποτελεί κατά την άποψή μου ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας.

Οπωσδήποτε η απουσία γερμανικών μειονοτήτων εντός των ορίων του ελληνικού κράτους, αλλά και η τοποθέτηση της Ελλάδας στη σφαίρα επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας αποδυνάμωσαν το γερμανικό ενδιαφέρον για τη χώρα. Αντίστοιχα η ελληνική πλευρά μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και το ρόλο που διαδραμάτισε σε αυτήν, τόσο ο Βασιλιάς Κων/νος όσο και η Γερμανία, κράτησε επιφυλακτική στάση έναντι οτιδήποτε γερμανικού.

Κατά την άποψή μου οι «ψυχρές» σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είναι αποτέλεσμα συγκερασμού πολλών αιτιών και δεν μπορούν να ερμηνευθούν βασιζόμενοι μόνο στις θέσεις της μίας πλευράς αλλά θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και εξωγενείς παράγοντες.

Η Γερμανία ως το 1914 δεν έδειχνε ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και το γερμανικό εξαγωγικό εμπόριο με τα Βαλκάνια ήταν περιορισμένο. Αρκεί να σημειώσουμε ότι στα 1912 στα κράτη της Βαλκανικής εξάγονταν μόνον το 2,3% του συνόλου των εξαγομένων γερμανικών προϊόντων. Η εξωτερική πολιτική του καγκελάριου Otto von Bismarck δεν εστίαζε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και δεν υπήρξε κανενός είδους προετοιμασία για διείσδυση στα Νοτιοανατολικά (*Drang nach Südosten*).

Τόσο ο ίδιος όσο και αρκετοί εκ των διαδόχων του, θεωρούσαν ότι οι χώρες της Βαλκανικής ανήκαν στη σφαίρα επιρροής, αφενός της Ρωσίας, λόγω πολλών κοινών πολιτισμικών και φυλετικών - σε κάποιες περιπτώσεις - στοιχείων, και αφετέρου της Αυστρίας λόγω εγγύτητας.

Η ανάδειξη της οικονομικής σημασίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης για τα γερμανικά συμφέροντα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι Δυνάμεις της Αντάντ, προχώρησαν στον αποκλεισμό των λιμανιών της Ελλάδας δημιουργώντας προβλήματα στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Η κίνηση αυτή των συμμαχικών δυνάμεων επέσπευσε τα σχέδια του Reich για τη δημιουργία ενός *ευρύτερου χώρου (Großraum)* διάθεσης των γερμανικών προϊόντων.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως μετά τη ρωσική Επανάσταση η Γερμανία άσκησε μία πιο ξεκάθαρη και ενεργητική πολιτική στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η οποία συνοψιζόταν στα εξής: Αποδυνάμωση της Σερβίας, μετατροπή της Ρουμανίας σε μεσαίας ισχύος δύναμη ενώ η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Τουρκία έπρεπε να διατήρησουν το ισχύον status quo.

Σε αυτή τη χρονική στιγμή διάφορες ομάδες πίεσης στη Γερμανία με πρωτοπόρο τον *Alldeutscher Verband* (Πανγερμανικό Σύνδεσμο) ζητούσαν επίμονα την οικονομική επέκταση της Γερμανίας, κυρίως προς τα ανατολικά, με βασικό άξονα στήριξης τις κατά τόπους γερμανικές μειονότητες. Παράλληλα, ενεργοποιήθηκε το γερμανικό ενδιαφέρον για τον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης καθώς κρίθηκε ως σημαντικός τρόπος προορισμού των γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων.

Στην παρούσα εργασία καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια να έρθουν στο φως αρχειακές πηγές, οι οποίες θα βοηθούσαν στην περαιτέρω διερεύνηση των ελληνογερμανικών σχέσεων μετά τη Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών. Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία πολύ γρήγορα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η Γερμανία που προέκυψε μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν μία χώρα διαφορετική από αυτή που ξεκίνησε τον πόλεμο. Κατακερματισμένη, ηττημένη και κυρίως ταπεινωμένη, προσπαθούσε να ανακτήσει τις δυνάμεις της για να επιστρέψει ως Μεγάλη Δύναμη στον ευρωπαϊκό χώρο. Την ίδια εποχή, η Ελλάδα προέλαυνε στη Μικρά Ασία με την παρότρυνση κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας, εκπληρώνοντας το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας. Λίγο αργότερα στη μεγάλη καταστροφή του 1922 η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με το μεγάλο πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων, αλλά και την εσωτερική πολιτική αστάθεια.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι σχέσεις των δύο χωρών, που βρέθηκαν σε αντίπαλους συνασπισμούς, αλλά συνδέονταν μέσω της ελληνικής Βασιλικής Οικογένειας, παρουσίασαν ενδιαφέρουσες διακυμάνσεις.

Η Ελλάδα του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ υπήρξε σαφώς προσανατολισμένη στη γερμανική πολιτική, ενώ εκείνη του Ελευθέριου Βενιζέλου έκλινε προς την αγγλογαλλική πλευρά. Καταλυτικά γεγονότα, όπως η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, αλλά και η Μικρασιατική καταστροφή διαφοροποίησαν τις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών, χωρίς όμως να υπάρξουν δραστικές αλλαγές σε πολιτικό επίπεδο, καθώς τα συμφέροντα των δύο χωρών ποτέ δεν ταυτίστηκαν.

Είναι η εποχή που η Γαλλία στρέφεται προς την Τουρκία και την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας προκειμένου να εξασφαλίσει τα συμφέροντα της στην περιοχή, είτε αυτά αφορούν τα πετρέλαια της Μοσούλης, είτε την παρουσία γαλλικών επιχειρήσεων στην Τουρκία του Κεμάλ. Η Αγγλία από την πλευρά της ενδιαφέρεται περισσότερο για τη

διατήρηση της κυριαρχίας της, έναντι της Ιταλίας στη Μεσόγειο, ενώ παράλληλα, προσπαθεί να αποφύγει την εμπλοκή της σε περιφερειακές διενέξεις.

Τη δεκαετία του 1920 στην Ελλάδα, η διακυβέρνηση της χώρας υπήρξε ιδιαιτέρως ασταθής και οι εκδηλώσεις στρατιωτικών πραξικοπημάτων λειτουργούσαν αποτρεπτικά στις κυβερνήσεις των ξένων χωρών, οι οποίες έχασαν την εμπιστοσύνη τους στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Η προσέγγιση Ελλάδας - Γερμανίας, η οποία ξεκίνησε στις αρχές του 1920 και κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1930, δεν ήρθε μέσα από την πολιτική, καθώς η καχυποψία βάραινε τις όποιες προσπάθειες και των δύο πλευρών. Αντίθετα σταδιακά οι δύο χώρες αναπτύσσουν αλλά και ενδυναμώνουν τις οικονομικές και εμπορικές τους σχέσεις.

Η ανάγκη ανάπτυξης των οικονομιών έπειτα από έναν καταστροφικό πόλεμο ήταν αυτή που οδήγησε τις δύο πλευρές σε στενότερη συνεργασία. Μέσω αυτής η Γερμανία εξασφάλιζε ζωτικό χώρο διάθεσης των προϊόντων της, με τη δημιουργία νέων αγοραστικών κέντρων, ενώ αντίστοιχα η Ελλάδα είχε την ευκαιρία να αποκτήσει την τεχνογνωσία που της έλειπε για τη βιομηχανική της ανάπτυξη και παράλληλα να χρησιμοποιήσει τις εμπορικές της επαφές με τη Γερμανία, ως μοχλό πίεσης έναντι των αγγλογάλλων.

Η γερμανική πλευρά χρησιμοποίησε ως μέσο προσέγγισης τη διπλωματική της αντιπροσωπεία στην Αθήνα, αλλά κυρίως μία ομάδα ελλήνων επιχειρηματιών, οι οποίοι είχαν γαλουχηθεί με τη γερμανική παιδεία. Οι περισσότεροι εξ αυτών υπήρξαν γόνιμοι ευκατάστατων ελληνικών οικογενειών που μετεκπαιδεύθηκαν σε γερμανικά ή γερμανόφωνα πανεπιστήμια. Οι σπουδές τους εκεί τους έδωσαν την ευκαιρία να συγχρωτισθούν με παράγοντες της γερμανικής οικονομικής ζωής και να αποκτήσουν τις κατάλληλες διασυνδέσεις, τις οποίες

αξιοποίησαν στην μετέπειτα επαγγελματική τους πορεία. Είναι ενδιαφέρον ότι οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν έναν κλειστό επιχειρηματικό κύκλο, ο οποίος λειτουργούσε εντός της ελληνικής οικονομίας και έκανε αισθητή την παρουσία του κάθε φορά που η ελληνική κυβέρνηση αποφάσιζε να ξεκινήσει μεγάλα δημόσια έργα.

Παράλληλα με τον κύκλο αυτό λειτουργούσαν και οι μεσάζοντες. Επρόκειτο για άτομα με υψηλές διασυνδέσεις στα ανώτερα κυβερνητικά και στρατιωτικά κλιμάκια, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν σημαντικοί παράγοντες του επιχειρηματικού κόσμου της εποχής. Στόχος τους ήταν μέσω της ανάπτυξης των ελληνογερμανικών εμπορικών σχέσεων, να αυξήσουν τα κέρδη τους και να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την επέκταση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων επί ελληνικού και γερμανικού εδάφους.

Ο υπερκερασμός των γερμανικών επιχειρήσεων, τις περισσότερες φορές από αγγλικούς και αμερικανικούς ομίλους, οφείλεται εν μέρει στις πολιτικές συνθήκες της εποχής και στην εξάρτηση της Ελλάδας από τους συμμάχους, αλλά εξίσου υπεύθυνη μπορεί θεωρηθεί τόσο η γερμανική διπλωματία, όσο και το γερμανικό τραπεζικό κεφάλαιο.

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών έδειχνε αδιάφορο ως προς τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Στις αναφορές κυρίως του Hans von Schoen, ο οποίος υπηρέτησε ως πρέσβης στην Αθήνα από το 1922 έως το 1926, αλλά και του προξένου στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, διαπιστώνουμε αρκετές φορές μία επιφανειακή ανάλυση και εκτίμηση των γεγονότων η οποία οδηγούσε σε υπεραπλουστευμένες ερμηνείες τόσο των κινήσεων της ελληνικής κυβέρνησης όσο και των συμμάχων. Η αντικατάστασή του von Schoen από τον Martin Renner έδωσε νέα πνοή στις προσπάθειες των γερμανών διπλωματών να προσεγγίσουν την ελληνική κυβέρνηση. Ωστόσο, παρά τις συνεχείς προσπάθειες του γερμανού πρέσβη, ο οποίος επεσήμανε την ανάγκη επίδειξης

ενδιαφέροντος προς την ελληνική πλευρά, δεν υπήρξε άμεση ανταπόκριση από το γερμανικό Υπ. Εξωτερικών. Οι λόγοι της αδράνειας αυτής εδράζονται τόσο στην αποστασιοποιημένη πολιτική σχέση μεταξύ των δύο χωρών, όσο και στην κακή εσωτερική κατάσταση της Γερμανίας, η οποία υπό συνθήκες οικονομικής κατάρρευσης – τόσο στις αρχές της δεκαετίας του 1920, όσο και στα 1929 - δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει και να διατηρήσει οικονομικά ερείσματα στην Ελλάδα.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για την περιορισμένη παρουσία του γερμανικού κεφαλαίου στην υπό εξέταση περίοδο ήταν η έλλειψη συντονισμού μεταξύ του γερμανικού κεφαλαίου και της πολιτικής ηγεσίας, καθώς πολλές φορές οι «καλές» προθέσεις της γερμανικής κυβέρνησης σκόνταφταν στην άρνηση των γερμανών τραπεζιτών να τοποθετήσουν κεφάλαια στην ελληνική αγορά προκειμένου να διαδραματίσουν έναν σημαντικότερο ρόλο. Το γεγονός αυτό συνεπικουρούμενο από τον ανταγωνισμό των γερμανικών εταιρειών, οι οποίες συχνά μετείχαν στους ίδιους διαγωνισμούς, αποδυνάμωνε τις προσφορές τους και έδινε προβάδισμα στις αγγλοαμερικανικές. Ο ενδογερμανικός ανταγωνισμός δεν αφορούσε όμως μόνον στις εταιρείες, αλλά εκδηλωνόταν και μεταξύ των Συνδέσμων των γερμανών βιομηχάνων. Όπως έχουμε αναφέρει, ο πλέον δραστήριος ήταν ο Σύνδεσμος Σαξώνων Βιομηχάνων, ο οποίος κατέβαλε προσπάθειες μέσω και της δημιουργίας του Ινστιτούτου της Μέσης Ευρώπης στη Δρέσδη, για τη δημιουργία ενός ευρύτερου χώρου διάθεσης των βιομηχανικών προϊόντων της περιοχής του.

Παρά τις αντιξοότητες όμως, μία σειρά σημαντικών δημοσίων έργων που ξεκίνησαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920, κατέληξαν με έμμεσο ή άμεσο τρόπο σε γερμανικές επιχειρήσεις. Η ανάληψη του έργου κατασκευής των σιδηρόδρομων του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου στα τέλη της δεκαετίας του 1920, από την τεχνική εταιρεία του Αλέξανδρου

Ζαχαρίου Τέκτων, όπως και η ανάθεση της εγκατάστασης των αυτόματων τηλεφώνων στην πρωτεύουσα από τη *Siemens* είναι δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Σημαντική παράμετρος για την ανάθεση των τεχνικών έργων σε γερμανικές εταιρείες ήταν η τεχνογνωσία τους. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας στη Γερμανία και τα επιτεύγματά της αποτελούσαν εχέγγυο όχι μόνο για την άρτια κατασκευή ενός σημαντικού δημόσιου έργου αλλά και για τη γενικότερη ανάπτυξη του βιοτεχνικού και βιομηχανικού τομέα στην Ελλάδα, η οποία προσέβλεπε στη μεταφορά τεχνογνωσίας από τη Γερμανία.

Τέλος, στην ανάπτυξη των ελληνογερμανικών σχέσεων σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και ο πολιτισμός. Μέρος της γερμανικής πολιτικής ήταν και είναι η λεγόμενη *Kulturpolitik*, όρος που δεν μπορεί να αποδοθεί με ακρίβεια στα ελληνικά, αναδεικνύοντας έτσι για μία ακόμη φορά τα προβλήματα ορολογίας που ανακύπτουν κατά τη μελέτη των διμερών σχέσεων. Αν απλοϊκά μεταφράσουμε τη λέξη *Kulturpolitik* ως πολιτική του πολιτισμού θα χάσουμε τη βαθύτερη έννοια του όρου, ο οποίος συνδέει την άσκηση πολιτικής από το κράτος με τον πολιτισμό.

Στο γερμανικό Υπ. Εξωτερικών το ζήτημα της άσκησης της *Kulturpolitik* επανήλθε στα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης με την αναδιοργάνωση του αντίστοιχου τμήματος του υπουργείου, το οποίο είχε συσταθεί από την εποχή του Bismarck αλλά παρέμενε αδρανές έως το 1918.⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ Kurt Düwell, *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918-1932*, Köln 1976, 71-102.

Στόχος της *Kulturpolitik* ήταν να αποδεσμευθεί από την άσκηση της προπαγάνδας στην κλασσική της μορφή και να εστιάσει περισσότερο στη γερμανική επιστήμη, τη γερμανική λογοτεχνία και την παιδεία, προσδοκώντας μέσω αυτών, άλλοτε να ανακτήσει τη χαμένη της αίγλη και άλλοτε να κερδίσει καινούριους στόχους. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Γερμανική Σχολή Αθηνών και Θεσσαλονίκης καθώς και το σωματείο «Φιλαδέλφεια», αποτελούν σημεία στήριξης και προώθησης αυτής της πολιτικής στην Ελλάδα. Η επαναλειτουργία τους σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έδωσε στη γερμανική πολιτική την ευκαιρία να δημιουργήσει εκ νέου τις βάσεις για την επανασύνδεση των δύο χωρών.

Στη δεκαετία του 1930, και κυρίως κατά τη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας, οι ελληνογερμανικές σχέσεις μπήκαν σε καινούρια φάση, μέσω των συμφωνιών συμψηφισμού (clearing agreements), αλλά και την ταυτόχρονη παρουσία –στις δύο χώρες– απολυταρχικών κυβερνήσεων.

Η άνοδος των Ναζί στην εξουσία και η παράλληλη αλλαγή στην εξωτερική πολιτική της Γερμανίας σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, έθεσε σε νέα πλαίσια τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Γερμανίας για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ως ζωτικού χώρου για την ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτικών της σχεδίων, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση των συμφωνιών συμψηφισμού μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός το οποίο βοήθησε στην περαιτέρω διεύρυνση της Γερμανίας στην ελληνική πολιτική.

Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και η γερμανική κατοχή που ακολούθησε, ανέστειλε την εξέλιξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, οι οποίες ξαναμπαίνουν σε ορθή πορεία την δεκαετία του 1950.

Συντομογραφίες

I.A.M.M	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
A.Y.E.	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
I.A.E.T.E	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
E.Λ.Ι.Α	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
Γ.Α.Κ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
Π.Ι.Ι.Τ	Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Τήνου
BarchB	Bundes Archiv Berlin
IfZ	Institut für Zeitgesichte
P.A.A.A.	Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes
NL	Nachlaß
P.R.O	Public Record Office
G.F.M	German Foreign Ministry

Αδημοσίευτες Πηγές

ΕΛΛΑΔΑ

I. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (Ι.Α.Μ.Μ)

α) Αρ. Εισ. 146, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Αρχείο Γεωργίου Μπαλτατζή. Φάκελοι Υπουργείου Εξωτερικών 1921-1922.⁷⁹⁷

β) Αρ. Εισ. 173, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου. Υπουργείο Εξωτερικών, Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Υπουργείο Στρατιωτικών, Αλληλογραφία προς και από τον Ελ. Βενιζέλο των ετών 1920-1930. Έντυπα.

γ) Αρ. Εισ. 189, Αρχείο Εύας Palmer-Σικελιανού.

δ) Αρ. Εισ. 229 & 372, Αρχείο Νικολάου Πλαστήρα, Αλληλογραφία των ετών 1922-1930.

ε) Αρ. Εισ. 537, Αρχείο Δαμιανού Κυριαζή. Εμπορική αλληλογραφία 1920-1933.

στ) Αρ. Εισ. 542, Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα. Ίδρυση, αεροπορίας.

ζ) Αρ. Εισ. 671, Αρχείο Οικογενείας Αγγελίδη, αλληλογραφία εμπορικού οίκου Αγγελίδη.

η) Αρ. Εισ. 706, Αρχείο Στυλιανού Γονατά

II. Ίδρυμα Κων/νος Καραμανλής

α) Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη

III. Ε.Λ.Ι.Α

α) Αρχείο Νικολάου Κυριαζίδη 30/02

β) Αρχείο Παναγή Βουρλούμη 20/03

IV Γενικά Αρχεία του Κράτους

α) Κατάλοιπα Ευθύμιου Κανελλόπουλου

⁷⁹⁷ Το αρχείο Γ. Μπαλτατζή δεν είναι πλήρως ταξινομημένο.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδας (Ι.Α.Ε.Τ.Ε.)

Α) Επιχειρήσεις Σειρά 23

- 1) Προμηθεύς, Σ 23 Υ5, Φακ. 1- 4
- 2) Ανώνυμος Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, Σ 23 Υ6 Φακ 1-3.
- 3) Ελληνική Αεροπορική Συγκοινωνία. Εταιρεία Ίκαρος Ο.Ε.Ε.(Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών ΑΕ Σ 23 Υ35 Φ1
- 4) Ανώνυμος Τηλεφωνική Εταιρεία, Σ 23 Υ37, Φακ. 1,2,5,9

Β) Σειρά 34

- 1) Ανώνυμος Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών και άλλων πόλεων, Σ 34 Υ6, Φακ.51
- 2) ΕΛΕΚΤΡΟΓΚΑΖ, Σ 34 Υ22, Φακ 8
- 3) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Ανώνυμος Εταιρεία Ε.Ε.Ε.Σ, Σ 34 Υ16, Φακ.84

Γ) Σειρά 37

- 1) Τεχνικές Υπηρεσίες. Ανέγερση κτιρίου Χ.Α.Α., Σ37 Υ4, Φακ.64,65,66,68,69,71,71,75-81,95 & Σ37 Υ38, Φακ.12

Δ) Σειρά 40

- 1) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε., Σ 40 Υ8, Φακ. 13993
- 2) Ελληνική Εταιρεία Εναερίων Συγκοινωνιών Α.Ε., Σ 40 Υ9, Φακ. 221

Ε) Σειρά 63

- 1) Ανώνυμος Εταιρεία εναερίων συγκοινωνιών, Σ 63 Υ6, Φακ.32

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε)

1921

Φακ. 17, Υποφάκελος 7, Γερμανία Εσωτερική κατάσταση.

Φακ.28, Υποφάκελος 3, Εμπορικές σχέσεις – Γερμανία.

Φακ. 34, *Προμήθειες στρατιωτικού υλικού.*

Φακ. 50, *Προξενία στην Ελλάδα, ελληνογερμανικές σχέσεις.*

1922

Φακ. 41, *Υποφ. 3 Εμπορικές σχέσεις με Γερμανία.*

1923

Φακ.93, *Πρεσβεία Βερολίνου.*

1924

Φακ. Α/5/Π,2 *Η πολιτική μεταβολή στην Ελλάδα.*

Φακ. Α/5/IV, *Περί Γερμανίας*

1925

Φακ. Δ/115,5-6, *Εμπορικές συμβάσεις και συμφωνίες με Γερμανία.*

1927

Φακ. 21.4 *Περί Γερμανίας.*

1928

Φακ. 29.2 Α/Π *Περί Γερμανίας.*

1929

Φακ. Α/3/Π, *Σχέσεις Γερμανίας Ελλάδας.*

1930

Φακ. Α/Π *Γερμανία.*

Φακ. Α/Π/1 *Ελληνογερμανικά ζητήματα.*

Αρχείο Βοβολίνη

Φακ.159, *Κ. Βέης*, Φακ.54, *Ν. Βλάχκαλης*, Φακ.225,Ι. *Γαβριήλ*,Φακ. 241, *Κ. Γκέρτσος*, Φακ. 639, *Γ. Μπουρατίνος*, Φακ.482, *Χ. Κατσάμπας*, Φακ. 337 *Ι. Ζάννος*.

DEUTSCHE SCHULE ATHEN

Αρχείο σχολής .

Η.Σ.Α.Π

Αρχείο ηλεκτρικών σιδηροδρόμων.

Αρχείο Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελίστριας Τήνου (Τήνος).

Γερμανία -Βερολίνο

Deutsches Technikmuseum.

AEG Archiv

I. 2. 060 A 02030, *Gründung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen (1920-1924, 1927).*

I. 2. 060 A 02031, *Geschäftsführung der Griechischen Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft AG, Athen (1925-1931). Protokolle der Generalversammlungen.*

I. 2. 060 C 1148, *Anmeldung des Warenzeichnes “ Telefunken ” in Griechenland 1924-1944.*

I. 2. 060 C 1981, *Verhandlungen Dr. Karl Schapira mit der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil SA (CSF), Paris. Griechenland Geschäfte.*

I. 2. 060 C 2320, *Gesellschaftsgründungen und Beteiligungen der Telefunken GmbH (1903-1934, 1935-1944).*

I. 2. 060 C 2321, *Verzeichnisse über die Vertagsgebiete, Länder “ A-G ”, (1919-1930).*

I. 2. 060 C 2547, *Generalvertretung der Telefunken GmbH durch Vertreter und Tochterunternehmen der Siemens & Halske, Berlin (1927-1941). Berichte betr. des*

Rundfunks in Griechenland 1928 und Errichtung von Senderstationen durch die Konkurrenz .

I. 2. 060 C 2611, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1928-1937). Aufteilung der Aufträge zwischen Telefunken, CSF und Marconi für Griechenland vom 06.03.1928.*

I. 2. 060 C 2613, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1927-1928).*

I. 2. 060 C 2615, *Vertrag zwischen der Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH, Berlin der Compagnie Générale de Télégraphie sans Fil (CSF), Paris und der Marconi's Wireless Telegraph Company (1928-1929).*

Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, (P.A.A.A)

Politische Abteilung

R 901/ 72608, *Jahresübersichten der Deutschen Auslandsvertretungen (2.1929 – 1.1933).*

R 901/ 72612, *Allgemeine auswärtige Politik (8.1920 -6.1935).*

R 901/ 72651, *Völkerbund (8.1923-9.1924).*

R 901/ 72652, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (3.1920 – 10.1922).*

R 901/ 72653, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (10.1922 – 6.1925).*

R 901/ 72654, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (6.1925 – 12.1926).*

R 901/ 72655, *Innere Politik, Parlaments und Parteiwesen (12.1926 – 1.1930).*

R 901/ 72669, *Deutsche diplomatische und konsularische Vertretungen (6.1920 – 1.1934).*

R 901/ 72672, *König und königliche Familie (3.1920 – 12.1935).*

R 901/ 72673, *Früher regierende Familie (2.1923 – 11.1935).*

R 901/ 72674, *Staatsmänner (8.1920 – 7.1934).*

R 901/ 72675, *Militärs (3.1923 – 2.1936).*

R 901/ 72676, *Pressewesen (10.1921 – 6.1935).*

R 901/ 72677, *Presseberichte (11.1920 – 11.1928).*

R 901/ 72691, *Politische und kulturelle Propaganda (10.1921 – 10.1924).*

Abteilung II, Wirtschaft

R 901/ 88948, *Ausstellungswesen im allgemeinen (7.1927 – 10.1935).*

R 901/ 88949, *Einzelausstellungen (im alphabetischer Reihenfolge) (12.1921 – 2.1936).*

R 901/ 88950, *Auswanderung im allgemeinen (2.1922 – 10.1924).*

R 901/ 88967, *Finanzielle Beziehungen Griechenland zu Deutschland (10.1921 – 2.1922).*

R 901/ 88992, *Handel im allgemeinen (9.1923 – 9.1935).*

R 901/ 88994, *Aussenhandel im allgemeinen (4.1920 – 3.1934).*

R 901/ 88999, *Handelsbeziehungen zu Deutschland (6.1920 – 11.1925).*

R 901/ 89000, *Handelsbeziehungen zu Deutschland (11.1925 – 3.1936).*

R 901/ 89024, *Handelskammern (3.1923 – 7.1924).*

R 901/ 89025, *Deutsche Handelskammern in Griechenland (1.1921 – 12.1935).*

R 901/ 89028, *Handelspropaganda, Reklamewesen, Handelsmuseen, Exportmusterlager, Handelskataloge (10.1921 – 12.1929).*

R 901/ 89030, *Handels- und Wirtschafts-spionage, wirtschaftlicher Landesverrat (11.1920 – 8.1925).*

R 901/ 89039, *Absatzgelegenheiten im Griechenland (11.1921 – 12.1926).*

R 901/ 89047, *Messen und Märkte (4.1920 – 6.1935).*

R 901/ 89069, *Elektrische Industrie, Wasserkraft (5.1922 – 7.1935).*

R 901/ 89070, *Kartelwesen, Trusts (2.1923 – 1.1928).*

R 901/ 89092, *Post-Telegraphen und Fernsprechwesen in Griechenland (10.1921 – 12.1929).*

R 901/ 89094, *Post-Telegraphen und Fernsprechbeziehungen Griechenland zu Deutschland (9.1920 – 2.1934).*

R 901/ 89101, *Drahtlose Telegraphie, Telephonie, Radioverkehr, u.a (2.1921 – 11.1935).*

R 901/ 28472, *Büro des Reichministers.*

R 901/ 29369 & R 901/ 29371 *Politische Angelegenheiten der Kleinen Entent, Ungarns und der Balkanstaaten.*

R 901/ 35583, *Handakten Köpke.*

R 901/ 35669, *Handakten Wallroth.*

R/105634, *Friedens delegation Paris / Versailles.*

Bundes Archiv

Bestand Auswärtiges Amt (R 901)

R 901/26021, *Die Errichtung deutscher Paßstellen in Griechenland und umgekehrt, 1920-1925.*

R 901/24029, *Sicherheitsleistung für Prozeßkosten im Verkehr mit Griechenland, 1920-1926.*

R 901/24204, *Verhandlungen in Ehescheidungssachen mit Griechenland, 1920-1930.*

R 901/43256, *Zollbeschwerden aus Griechenland anlässlich der Paß- und Zollrevisionen, 1921-1922.*

R 901/65476, 67076, 66578, 45328, *Handelsbeziehungen zu Griechenland, 1921-1935.*

- R 901/43956**, *Finanzielle Beziehungen zu Griechenland*, 1922.
- R 901/24209**, *Grundsätze über das Verfahren und die Kosten bei Erledigung deutscher Ersuchungsschreiben durch die Behörden Griechenlands*, 1922.
- R 901/43039**, *Beteiligung deutschen und fremden Kapitals in Griechenland*, 1922-1930.
- R 901/43254**, *Deutsche Zollbeschwerden gegen Griechenland*, 1922-1935.
- R 901/66703, 63930, 63925**, *Handelsbeziehungen zu Griechenland*, 1923-1935.
- R 901/41078-41085**, *Handelsvertragsverhältnis Griechenland-Deutschland*, 1920-1935.
- R 901/43035**, *Gründung und Erweiterung wirtschaftlicher Unternehmungen*, 1923-1926.
- R 901/43038**, *Zulassung von Unternehmungen zum Geschäftsbetrieb und Grunderwerb in Griechenland*, 1927.
- R 901/24030**, *Die Verhältnisse mit Griechenland wegen Zulassung der beiderseitigen Staatsangehörigen zum Armenrecht*, 1925.
- R 901/43255**, *Zollbeschwerden aus Griechenland gegen Deutschland*, 1925-1933.
- R 901/69377**, *Griechenland. - Deutsche evangelische Gemeinde in Saloniki*, 1925-1939.
- R 901/68719**, *Wirtschaftsbeziehungen zu Griechenland. - Verträge, Abkommen, Protokolle*, 1925-1940.
- R 901/40689**, *Deutsche Konsignationslager in Griechenland und umgekehrt*, 1926.
- R 901/23999**, *Verhandlungen mit Griechenland wegen Abschluß eines Rechtshilfevertrages*, 1926.
- R 901/23989**, *Die Regelung des Rechtshilfeverkehrs zwischen Deutschland und Griechenland in Zivilsachen*, 1927-1932.
- R 901/69494-69496**, *Deutsches Archäologisches Institut in Athen*, 1920-1933.
- R 901/23996**, *Bevormundung Deutscher in Griechenland und umgekehrt*, 1928.
- R 901/69376**, *Griechenland. - Deutsche evangelische Gemeinde in Athen* 1930-1941.
- R 901/42106-42108**, *Tabak* (1920-1931).

Bestand Reichsministerium des Innern (R 1501)

R 1501/113357, 125759 *Politische Lage in Griechenland, 1921-1934.*

R 1501/101771, *Auswanderung nach Griechenland, 1921-1927.*

R 1501/116622, *Nachrichten über politische Vorgänge in fremden Staaten. - Griechenland, 1922-1924.*

R 1501/126614, *Gesetzgebung fremder Staaten über den Verkehr mit Lebensmitteln, mit Ausnahme von Fleisch und Wein, Griechenland, 1928-1930.*

R 1501/126703, *Wirtschaftsabkommen mit Griechenland, 1928-1930.*

R 1501/12668, *Einfuhr von Wein nach Griechenland, 1929-1933.*

R 1501/126966, *Deutsche Auslandsschulen in Griechenland, 1930-1932.*

R 1501/126999, *Deutsche Auslandsschule Saloniki, 1929-1933.*

INSTITUT FÜR ZEITGESICHTE

IfZ, ED 357, Bd 30, NL Wilhelm von Schoen, *Lebenserinnerungen von Hans von Schoen.*

Siemens Archiv

Benutzerakten 8101, *Siemens in Europa (1904-1966).*

Benutzerakten 10766, *Siemens Hellas, Athen (1920-1944).*

Benutzerakten 7861, *AETE (1920-1945).*

Benutzerakten 13004, *Vertretung Griechenland Technische Gesellschaft Alexander Zachariou & Co (1921-1932).*

Benutzerakten 9940, *Personalia Kurt Freud (1922-1985).*

Benutzerakten 12865, *Konzession für das Fernsprechnet in Griechenland (1926-1936).*

Benutzerakten 11577, *Forderung Zachariou Athen (1926-1939).*

Benutzerakten 8726, *Beteiligungen Telephongesellschaften (1929-1944).*

Benutzerakten 10838, *Fernsprechvertrag Griechenland (1930).*

Benutzerakten 10839, *Telephonkonzession Griechenland (1930).*

Benutzerakten 12886, *Telephonkonzession Griechenland (1930-1932)*.

Benutzerakten 9342, *Telephonvertrag Griechenland (1930-1938)*.

Siemens Foto archiv

Sachsisches Stadt archiv. *Leipziger Messe Archiv*, LMA I F 4157, LMA I F 3714, LMA 3710, LMA 4156, LMA 1159.

Δημοσιευμένα Αρχεία-Ημερολόγια

Ζάννας Παύλος (επιμ.), *Αρχείο Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Αλληλογραφία-Μαρτυρίες*, Αθήνα 1997.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, τομ. Α΄-Δ΄, Αθήνα, χ.χ.ε.

Μιχαλακόπουλος Ανδρέας, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, τομ. Α΄, Αθήνα 1962.

Μιχαλακόπουλος Ανδρέας, *Λόγοι*, τομ. Β΄, Αθήνα 1964.

Πάγκαλος Θησεύς (επιμ.), *Αρχείον Θεόδωρου Πάγκαλου*, τομ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1973-1974.

Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυρσός / Π. Δρανδάκης / Φοίνιξ.

Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς.

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη.

Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνόγλωσση

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996.

Ακριβούλης Δημήτριος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928-1932*, Θεσσαλονίκη 2009.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη. Συμβολή στην ιστορία του προοδευτικού κινήματος στην Ελλάδα 1902-1922*, Αθήνα 2009.

Ανδρέου Απόστολος, *Η εξωτερική εμπορική πολιτική 1830-1933. Μετά συντόμου επισκοπήσεως της ιστορικής εξελίξεως της διεθνούς εξωτερικής εμπορικής πολιτικής και της δράσεως της Κ.τ.Ε. επί ταύτης*, Αθήνα 1933.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Αθήνα 1987.

Αντωνίου Γιάννης, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006.

Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, (επιμ. Β. Μοσκόβης), Αθήνα 1993.

Ασημάκης Ιωάννης, *Η πορεία των σχέσεων Ελλάδος – Αγίας Έδρας 1820-1980. Από τη γαλλική προστασία έως τη σύναψη των διπλωματικών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη 2007.

Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996.

Βαρνακιώτης Ανδρέας, *Ο Ευρωπαϊκός φιλελληνισμός κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1971.

Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μιά πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα 1936-1941*, Αθήνα 2005.

Βελλιάδης Αννίβας, *Μεταξάς – Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936-1941*, Αθήνα 2003.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ.Α+Β, Αθήνα 1970².

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978.

Βερέμης Αθανάσιος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική (1916-1936)*, Αθήνα 1983.

Βερέμης Αθ. - Γουλιμής Γ., (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989.

Γατόπουλος Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, Αθήνα 1947.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωσις....*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως την Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999.

Γουδής Γεώργιος, *Η Ελλάς κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1939-1946*, Αλεξάνδρεια 1947.

Δάγκας Αλέξανδρος – Λεοντιάδης Γιώργος, *Κομιτέρν και Μακεδονικό Ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο*, Θεσσαλονίκη 2008².

Δανιηλίδης Δημοσθένης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1985.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τομ. Α+Β, Αθήνα 1997².

Δερτιλής Γ.Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, τομΑ+Β, Αθήνα, 2005³.

Δέλτα Στέφανος, *Το Κολλέγιον Αθηνών. Δράσις και νέαι κατευθύνσεις του προγράμματός του*, Ψυχικό 1934.

Δημητριάδου Μαρία – Ζάννας Αλέκος (επιμ.), *Πόλεμος εν Πολέμω* (κατάλογος έκθεσης, Θωρηκτό «Γ. Αβέρωφ», Αθήνα (2003).

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Το κομματικό φαινόμενο: μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*, Αθήνα 1993.

του ιδίου, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, Αθήνα 1997

Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Αθήνα 1997³.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830 - 1990*, Αθήνα 1995.

- της ίδιας, *Βιομηχανία και τράπεζες στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1990.

Ελεόπουλος Νικηφόρος, *Σύντομος ιστορία του Κολλεγίου Αθηνών από ιδρύσεως έως σήμερα*, Αθήνα 1960.

Ζαπάντης Ανδρέας, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα 1989.

Fleischer Hagen, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τομ. Α΄+Β΄ Αθήνα 1989, 1995.

Fleischer Hagen, / Σβορώνος Νίκος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα 1989.

Fleischer Hagen,(επιμ.), *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2005.

Herring Gunnar , *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τομ. Α'-Β', Αθήνα 2004.

Hobsbawm Eric, *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998.

Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, 2006.

Θεοδώρου Βάσω, *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1925- 1957). Ιστορία και λειτουργία, Κατάλογος του Αρχείου*, Αθήνα 1994.

Καιροφύλλας Γιάννης, *Οι Έλληνες στη Γερμανία 1700-1966*, Αθήνα 1966.

Καλαφάτη Ελένη, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων*, Αθήνα 1995.

Καλλιτσουνάκης Δημήτριος, *Ο καπνός*, Αθήνα 1931.

Καλπαξής Θανάσης, *Η Ελλάδα και οι ξένες σχολές. Η πολιτική ενός νεαρού έθνους με «παλαιό» πολιτισμό (150 χρόνια Γαλλικής Σχολής Αθηνών)*, Αθήνα 2000.

του ιδίου, *Αρχαιολογία και πολιτική. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Ρέθυμνο 1993.

Καραμανλής Κ, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1995.

Καρολίδης Παύλος, *Ο Γερμανικός φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου*, Αθήνα 1917.

Καφετζάκη Τ., *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003.

Κλάψης Αντώνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1926-1928*, Αθήνα, 2009.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, (μτφ. Φ - Μ. Βεϊνόγλου), Αθήνα 1997.

Κονδύλης Θάνος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932)*, Αθήνα 2009.

Κοππά Μαριλένα, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας). Τρεις και μια περιπέτειες*, Αθήνα 2002.

Κοτζιάς Αλέξανδρος , *Ο Εθνικός Διχασμός. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος* Αθήνα χ.χ.

Κύρου Αλέξης, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Αθήνα 1984.

Λαμπρίδης Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1989².

Λάππας Κων/νος, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.

Λάσκαρις Σ., *Ο φιλλεληνισμός εν Γερμανία κατά την ελληνικήν επανάστασιν*, Αθήνα 1930.

Λεονταρίτης Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Αθήνα 2000.

του ιδίου, *Από τη δόξα στη συμφορά (1915-1922). Η άδικη εκτέλεση των Έξι*, Αθήνα 2005.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993.

Λιγνάδης Τάσος, *Η Ξενική Εξάρτησις κατά την Διαδρομήν του Νεοελληνικού Κράτους (1821-1945). Πολιτική Διαμόρφωσις-Εθνική Γη - Δανειοδότησις*, Αθήνα 1975.

Λούλος Κώστας, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991.

Μακρυδημήτρης Αντώνης, *Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδας*, Αθήνα 1997.

Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τομ.Γ', Αθήνα 1978.

Μαστρογεώργης Γεώργιος, *Όψεις των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 2007.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή χ.χ.ε.

Μελετόπουλος Μελέτης, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα, 1994.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Νικολακόπουλος Ηλίας, Fleischer Hagen (επιμ), *«Εχθρός εντός των τειχών». Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006.

Μπίρης Κων/νος, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994.

-του ιδίου, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

Νικολόπουλος Νίκος, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα 2007.

Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Β1 «Βιομηχανία-Εμπόριον», Αθήνα 1923.

Παντελάκης Νίκος, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1899-1956)*, Αθήνα 1991.

του ιδίου, *Συμμαχικές πιστώσεις: κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.

Παξιμαδοπούλου - Σταυρινού Μιράντα, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα 1997.

Παπαϊωάννου Δ, *Μειονότητες, Πρόσφυγες-ανταλλάξιμοι*, Ρόδος 1992.

Παπανδρόνιου Γεώργιος, *Η γέννηση και η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2005.

Παπαστράτος Ευάγγελος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964.

Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006.

Πετσάλης Α., *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος*, Αθήνα 1930.

Πιπινέλης Παναγιώτης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)*, Αθήνα 1948.

Πλέχοβα Όλγα, *Το πρώτο ελληνικό ραδιόφωνο και το πρώτο των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2002.

Πρόντζας Ευάγγελος, *Οικονομικός προστατευτισμός και Βαλκανική συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1996.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνική διάσταση της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988.

του ιδίου, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τομ. Α' 1922-1935, Αθήνα 1995.

Rösner Curt, *Η Αιωνία Ελλάς*, Αθήνα 1944,

Σβολόπουλος Κων/νος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα 1999.

του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

του ιδίου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900 - 1945*, Αθήνα 2002⁹.

του ιδίου, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928 - 1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1974.

του ιδίου, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2009.

Σταματίου Γεώργιος, *Αναργύρειος και Κοργιαλένειος Σχολή Σπετσών. Ένα υποδειγματικό κολλέγιο*, Σπέτσες 2003.

Συλλογικό, *Η Ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα 1998.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, *Η Ιταλία στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

Schremm Ehrengard, *Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941/1944*, Αθήνα 2003.

Τζιοβάρης Γρηγόρης, *Κυβερνήσεις 1833-1996. Τα υπουργεία μας*, Αθήνα 1996.

Todorova Maria- Hroch Miroslav, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα 1996.

της ίδιας, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 2002.

Τσιτσελίκης Κων/νος, (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006.

Τσοτσορός Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 2004.

Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική. Η περίπτωση του Δεύτερου Προσφυγικού Δανείου 1926-1928*, Αθήνα 2009.

της ίδιας, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912 - 1940)*, Αθήνα 1996.

Κ. Β. Φασουλής, *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ της Ελλάδας (1837-1996)*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1997.

Φιλίππης Δημήτρης, *Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/1920-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2005.

Wright Martin, *Πολιτική δυνάμεων*, Αθήνα 1994.

Χατζιώτης Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1871-1979*, Αθήνα 2005.

Χεκίμογλου Ε. – Ρούπα Ευφροσύνη, *75 χρόνια Ιστορίας ΔΕΘ 1925-2000*, Θεσσαλονίκη 2000.

Χριστοδουλίδης Θ., *Διπλωματική Ιστορία. Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Αθήνα 1991.

Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996.

β) Ξενόγλωσση

Abelein Manfred, *Die Kulturpolitik des deutschen Reiches und Bundesrepublik Deutschland*, Köln 1968.

Alff W., *Materialien zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte*, Frankfurt 1976.

Alexander P. Alec, *Greek Industrialists. An Economic and Social Analysis*, Athens 1964.

Anderson Kevin, *Lenin Hegel & Western Marxism: A critical study*, University of Illinois, 1995.

Anderson M., *The Eastern question 1774-1923: A study in international relations*, London / New York 1966.

Apostolopoulos Dimitrios, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, Frankfurt 2004.

Augoustinos G., *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London /Ohio 1992.

Barth Wilhelm, *Geschichte der deutschen Gesellschaft Philadelphia in Athen mit einem Abhang zur Geschichte des deutschen griechischen Vereins Philadelphia in Athen (vom Ersten Weltkrieg bis 1997)* von Gustav Auernheimer, Athen 2001.

Barth Wilhelm - Kehrig-Korn Max, *Die Philhellenzeit*, München 1960.

Beaud M, *Histoire du capitalisme de 1500 a nos jours*, Paris, Seuil, 1987.

Bernard Philippe – Dubief Henri, (Translated by Anthony Forster), *The decline of the Third Republic 1914-1938*, Cambridge University Press 1985.

Böttner Helmut, *England greift nach Südost-Europa*, Wien- Leipzig 1939.

Botsiou K., *Griechenlands Weg nach Europa: von der Truman – Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Frankfurt 1998.

Brewer Anthony, *Marxist Theories of Imperialism. A critical survey*, London 1990.

Brunau Max, *Das Deutschtum in Mazedonien*, Stuttgart, 1925.

Bukharin Nikolai, *Imperialism and World Economy*, Monthly Review Press, 1973.

Burgwyn James, *Italian foreign policy in the interwar period 1918-1940*, Präger 1997.

- Cassimatis Louis, *American influence in Greece 1917-1929*, Kent Ohio 1988.
- Chirot Daniel(eds.), *The origins of backwardness in Eastern Europe: economics and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*, Berkeley 1989.
- Clark Bruce, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, London 2006.
- Costigliola Frank, *Awkward Dominion. American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe 1919-1933*, Cornell 1984
- Dritsas Margarita, *Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective*, Upsala 1993.
- Deved Alexandre, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne*, Paris 1929.
- Deutsches Bank (eds.), *Das Protektorat Böhmen und Mähren im deutschen Wirtschaftsraum*, Berlin 1939.
- Deutsches Bank (eds), *Das Land Österreich im deutscher Wirtschaftsraum*, Berlin 1938.
- Drakulic Slavenka, *Balkan express: fragments from the other side of war*, New York 1993.
- Eiswaldt Erich, *Die Wirtschaft Griechenlands. Ein Vergleich mit der Vorkriegszeit*, München 1928.
- Etmektsoglou Gabriella, *Axis Exploitation of Wartime Greece 1941-1943*, (Unpublished Ph. D. Thesis) Emory 1998.
- Evangelische Kirche Deutscher Sprache in Griechenland 1837-1987. Festschrift zum 50jährigen Jubiläum*, Athen 1987.
- Fast Kirsten/.Thorbecke J (επιμ.), *Griechen und Deutsche. Bilder vom Anderen*, Stuttgart 1982.
- Fischer Fritz, *Germany's War Aims in the First World War*, New York 1963.
- drsb., *War of Illusions. German Politics from 1911-1914*, New York 1975.
- drsb., *Büdnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945*, Düsseldorf 1979.
- Fleury Antoine, *Le pénétration allemande au Moyen- Orient 1919-1939*, Genève 1977.
- Fulbrook Mary, *A Consice History of Germany*, Cambridge 1994².

- drsb., *The Divided Nation: A History of Germany 1918-1990*, Oxford 1991.
- Gibbons A. Herbert, *Βενιζέλος μια βιογραφία (1864-1920)*, Αθήνα 2008.
- Glarson A., *Die deutsche Elektroindustrie und der Absatz ihrer Erzeugnisse in der Nachkriegszeit*, Hamburg 1933.
- Grimm Gerhard & Nikolaou Theodor (hrsg.), *Bayerns Philhellenismus, Symposium an der München 22 und 23 November 1991*, München 1993.
- Gross Hermann, *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*, Leipzig 1934.
- drsb., *Südost-Europa – Bau und Entwicklung der Wirtschaft*, Leipzig 1937.
- Grotious H., *De jure belli ac pacis libri tres*, (μετφ.) F.W.Kelsey, Prolegomena, New York 1964.
- Gyömörey L., *Griechenland. Ein europäischer Fall*, Wien/Hamburg 1979.
- Hafeneder T., *Das Haus Siemens von der Weltwirtschaftskrise bis zum Zusammenbruch des Deutschen Reiches*. (Unpublished Ph.D Thesis), München 1972.
- Haftendorn H. (hrsg), *Theorie der internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der internationalen Beziehungen*, Hamburg 1975.
- Halecki Oskar, *Borderlands of western civilization: a history of East Central Europe*, New York 1952.
- Hancock W., *Smuts: The Sanguine Years, 1870-1919*, Cambridge 1962.
- Hänsel Bernhard (επιμ.), *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19 und 20 Jahrhundert*, München 1990.
- Hansen Jens Godber, *Das Dörpfeld-Gymnasium in Athen. Geschichte und Gestalt einer Auslandschule*, Kiel 1971.
- Haupts L., *Deutsche Friedenspolitik*, Düsseldorf 1976.
- Hayes Peter, *Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era*, Cambridge University Press 1987.
- Heisenberg A., *Der Philhellenismus einst und jetzt*, München 1913.
- Heppner Harald / Katsiardi-Hering Olga (hrsg.), *Die Griechen und Europa*, Wien 1998.
- Herb Guntram Henrik, *Under the map of Germany: Nationalism and propaganda 1918-1945*, London 1997.

Hilferding R, *Das Finanzkapital*, Berlin 1955².

Hillgruber A., *Kontinuität und Diskontinuität in der Deutschen Außenpolitik von Bismarck bis Hitler*, Düsseldorf 1969.

drsb., *Großmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert. 3 Beiträge zum Kontinuitäts problem*, Düsseldorf 1974.

Hirschon R(επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003.

Höpfner Hans – Paul, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1983.

Hovi K., *Cordon Sanitaire ou Barrière de l' Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1918-1919*, Turku Finland 1975.

Jantzen Ulf, *Einhundert Jahre Athenener Institut 1874-1974*, Mainz 1986.

Jarush Konrand – Geyer Michael, *Shattered Past. Reconstructing German Histories*, Princeton & Oxford 2003.

Jelavich Barbara, *The History of the Balkan*, Vol I –II, Cambridge 1983.-

Jordan Lothar / Kortländer Bernd (hrsg.), *Archiv und Gedächtnis. Studien zur interkulturellen Überlieferung*, Leipzig 2000.

Jordan Nicole, *The popular front and central Europe. The dilemmas of French impotence 1918-1940*, Cambridge University Press 1992.

Kaes Anton-Jay / Martin-Dimensberg Edward (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley 1995.

Kaplan Robert, *Balkan gohsts: a journey through history*. New York 1993.

Karagiannis Alexander, *Greece's Quest for Empire at the Paris Peace Conference, 1919-1920. The Diplomacy of Illusions*, (Unpublished Ph. D. Thesis), Indiana University, 1981.

Kerker A. (hrsg), *Griechenland-Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, Berlin 1998.

Kiosseoglou Th., *L' Échange forcè des Minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926.

Kletzin Birgit, *Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung*, Reihe: Region – Nation Europa, Münster 2002, 19-20.

Kloosterhuis J., *Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 1994.

Knapp Manfred (hrsg), *Die deutsch-amerikanischen Beziehungen nach 1945*, Frankfurt – New York 1975.

Kocka J., *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914*, Stuttgart 1963.

Kolb E., *The Weimar Republic*, London 2001⁷, (translated by P.S.Falla).

Komjathy Thiamer Anthony, *The crises of France's East Central European Diplomacy 1933-1938*, Columbia University Press, New York 1976.

Kotsowillis Konstantinos, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I von Bayern*, München 1995.

drsb., *Die Griechenbegeisterung der Bayern unter König Otto I*, München 2007.

Koutsoukou Fedra, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in der Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin 2008.

Kriekoukis Charilaos, *Die Entwicklung der Korinthenwirtschaft in Griechenland*, Berlin 1930.

Krüger P., *Deutschland und die Reparationen 1918/1919. Die Genesis des Reparationsproblems in Deutschland zwischen Waffenstand und Versailler Friedensschluss*, Stuttgart 1973.

Ladas Stephen, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.

Lampe John & Marvin Jackson, *Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations*, Bloomington, 1982.

Lampe John, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006.

Lazaridu Olga, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch-griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen 1949-1958*, (Unpublished Ph. D Thesis), Bonn 1992.

Lee M. & Michalka W., *German Foreign Policy 1917-1933. Continuity or Break?*, 1987.

Legg K., *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969.

Leibrock Otto, *Der Südosten, Großdeutschland und das neue Europa*, Berlin 1941.

Leon George , *Greece and the Great Powers*,Thessaloniki 1974.

Leontopoulos, Konstantinos, *Deutsche – griechische Begegnungen & Griechen in Berlin*, Berlin 2005.

Llewellyn Smith M, *To όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002.

Louis W., (eds), *The Origins of the Second World War: A.J.P. Taylor and His Critics*, New York 1972.

Luxemburg Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1913, 2^η έκδοση Frankfurt 1969.

Macartney C.A. – Palmer A., *Independent Eastern Europe*, London 1962.

McDougall A., *France's Rhineland Diplomacy, 1914-1924. The last Bid for a balance of Power in Europe*, Princeton 1978.

Mann Golo, *The history of Germany since 1789*, London 1996.

Marchand Suzanne, *Down from Olympus: Archaeology and philhellenism in Germany 1750-1970*, Princeton 1996.

Mark S., *Innocent Abroad. Belgium at the Paris Peace Conference of 1919*, Chapel Hill 1981.

Mayer J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*, New York 1969.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic*, Berkeley, 1983.

Meyer H., *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague 1955.

Mommsen W., *Imperialismustheorien*, Göttingen 1977.

drsb., *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt 1971.

drsb., *Max Weber and German politics 1890-1920*, University of Chicago Press, 1984.

Moses A., *Politics of Illusion. The Fischer-Controversy in German Historiography*, London 1975.

Newmann K, *Zerstörung und Selbstzerstörung der Demokratie, Europa 1918-1938*, Köln 1965.

Neumann Friedrich, *Mitteleuropa*, Berlin 1915.

Niedhart G.(eds), *Kriegsbeginn 1939. Entfesselung oder Ausbruch des Zweiten Weltkrieges?* Darmstadt 1976.

Olsson Sven – Olaf, *The Nordic countries 1919- 1939: trade and trade policy in the tough times*, Lund 2003.

OSRAM (eds), *100 years of OSRAM-Light has a name*, München 2006.

Pantazopoulos N., *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*, Thessaloniki 1986.

Papanastasiou Nikolaos, *Die Metaxas Diktatur und das nationalsozialistische (1936-1941)*, (Unpublished Ph.D Thesis) Augsburg 2000.

Pelt Mogens, *Tobacco Arms and Politics, Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-1941*, Copenhagen 1998.

drsb., *Tying Greece to the West: US-West German – Greek relations 1949 - 1974*, Copenhagen 2006.

Pentzopoulos Dimitris, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, London 2002.

Peterson N. Edward, *Hjalmar Schacht. For and against Hitler. A political - economic study of Germany 1923-1945*, Boston 1954.

Petsalis-Diomidis Nikos, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1979.

Peukert Detlev, *The Weimar Republic*, New York 1993.

Pohl Manfred, *Emil Rathenau und die AEG*, Berlin – Frankfurt am Main, 1988.

Polponsky A, *The little Dictators. – The history of Eastern Europe since 1918*, London 1975.

Quack – Eustathiades Regine, *Der deutsche Philehellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, München 1984.

Ranki Gyorgy, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th centuries*, New York 1974.

Richter Heinz, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936-1946*, Frankfurt 1973.

Rizopoulos X., *Greece at Paris Peace Conference, 1919: Venizelos and the Greek Territorial Problem: From the Armistice to Versailles (November 1918-June 1919)*, (Ph.D. Thesis), Yale University, 1963.

Robinson Ronald / Gallagher John / Denny Alice , *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, London & Basingstoke, 1981.

Röhl G., *From Bismarck to Hitler, The problem of Continuity in German History*, London 1970.

Rosenbaum Kurt, *Community of fate. German Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse New York, 1965.

Rössler H.(eds.) *Die Folgen von Versailles, 1919-1924*, Göttingen 1969.

Rothschild J, *East-Central Europe between the two World Wars*, London 1979.

Sachse Carola (hrsg), *“Mitteleuropa und Südosteuropa” als Planungsraum. Wirtschafts und Kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*. Göttingen 2010.

Salomon Felix, *Der britische Imperialismus*, Leipzig 1916.

Schulz G., *Revolution und Friedensschlüsse, 1917-1920*, München 1974.

Seton-Watson H., *Osteuropazwischen den Kriegen 1918-1941*, Paderborn 1948.

Scott D.J, *Siemens Brothers 1858-1958*, London 1958.

Shaw George Bernard, “ Common Sense about the War ”, *Special War Supplement to the New Statesman*, London 1914.

Schröter Verena, *Die deutsche Industrie auf dem Weltmarkt 1929 bis 1933. Aussenwirtschaftliche Strategien unter dem Druck der Weltwirtschaftskrise*, Frankfurt, Bern, New York, 1984

Sösemann Bernd, *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutschland: Griechische Gesellschaften in Berlin*, Berlin 1994.

Stavrianos L, *The Balkans since 1453*, New York 1958.

Stergiou Andreas, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik: Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, Mannheim 2001.

Τζερμιάς Παύλος, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen 1986.

Taylor A., *The Origins of the Second World War*, London 1961.

Teichova Alice, *An Economic background to Munich: International business and Czechoslovakia 1918-1938*, Cambridge 1974.

Temperley H., *A history of the Peace Conference of Paris*, London 1924.

Terhaar Bernhard, *Die deutsch-griechischen Wirtschaftsbeziehungen*, Köln 1961

- Thanopoulos Georgios, *Das Deutsche Neugriechenland –Bild*, Neuried 1987.
- Thiel Reinhold, *Argo – Reederei und Atlas Levante-Linie. 100 Jahre Bremische Seeschifffahrt*, Bremen 1994.
- Todorova Maria, *Balkan identities: Nation and Memory*, Hurst, London, (New York University Press), 2003.
- Trapp Erich, *3000 Jahre griechische Kultur*, St. Augustin 1997.
- Turczynski Emmanuel, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Otto*, München 1959.
- drsb., *Sozial und Kulturgesichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Mannheim & Möhnesee, 2003.
- Veloudis Giorgos, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam 1983.
- Waller E., *Studien zur Finanzgesichte des Hauses Siemens*, (Unpublished Ph. D. Thesis) Siemens Archiv .
- Warwick Palmer Alan, *The lands between: a history of East-Central Europe since the Congress of Vienna*, New York 1988.
- Xylander Marlen von, *Die deutsche Besatzungsherrschaft auf Kreta 1941-1945*, Freiburg 1989.
- Yfantis Monika, *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1949-1955*, (Unpublished Ph.D. Thesis) Düsseldorf 1999.
- Zacharioudakis Emm., *Die deutsch – griechischen Beziehungen 1933-1941*, Husum 2002.
- Yanoulopoulos Yanis , *The Conference of Lausanne, 1922-1923*, (Ph.D thesis), Birkbeck College, University of London, 1974.
- Ζαρίφη Μαρία, *German science as a tool of foreign cultural policy and proraganda? The scientific relations between Greece and the Third Reich: A case study*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Florenz 2005.
- Zeck Hans, *Die Deutsche Wirtschaft und Südosteuropa*, Leipzig – Berlin 1939.
- Zieburg G., *Grundfragen der deutschen Außenpolitik seit 1871*, Darmstadt 1975.

ΑΡΘΡΑ

α) Ελληνόγλωσσα

Αναστασιάδης Γ., « Παρακολουθώντας τις συνθήκες επιβίωσης και την ένταξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά το 1922-24 μέσα από τον ημερήσιο τύπο της », *Πρόσωπα προσφύγων*, Θεσσαλονίκη 1992.

Ανδρεάδης Α., « Η ελληνική πολεμική δημόσια οικονομία », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ. ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 585-587.

Βερέμης Θάνος, « Η δικτατορία του Πάγκαλου », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα, 290-296.

του ιδίου, « Οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923-1925) », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Αθήνα 285-290.

Βιρβιδάκης Γ., « Θεσσαλονίκη: Ραδιοφωνική πρωτοπορία », *Ραδιοτηλεόραση* 1987, τχ. 891.

Βουρλούμης Π., « Το οικονομικόν μέλλον της Ελλάδος », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης της Ελλάδος*, τχ.Γ, Μάρτιος 1928, 123-128.

Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, « Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της ελληνοβρετανικής συνεννόησης (1912-1913) », *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1987, 87-100.

Γιαννακόπουλος Γ., « Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Μικρασιατική καταστροφή και κοινωνία*, 9 (1992), 283-291.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, « Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από τον Σεπτέμβριο του 1921 έως τον Αύγουστο του 1922 », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα 1978, 186-200.

του ιδίου, « Η διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης », *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ.ΙΕ΄, Αθήνα 1978, 260-271.

Fleischer Hagen, « Η κατάπνιξη της «εξέγερσης» στη γερμανοκρατούμενη ελληνική Μακεδονία », Σεπτ. - Οκτ. 1941. *Μνήμων* 7 (1979-1980), 182-187.

- του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο*, Αθήνα 2003, 87-120.

- του ιδίου, « Το πρόβλημα της ποσοτικής αναλογίας (Sühnequote) στα γερμανικά αντίποινα κατά την Κατοχή ». *Μνήμων*, 7 (1979-1980), 187-195.

-του ιδίου, « Νέα στοιχεία για τη σχέση γερμανικών αρχών κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας ». *Μνήμων* 8 (1980-1982), 189-203.

- του ιδίου, « Επαφές μεταξύ των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριοτέρων οργανώσεων της Ελληνικής Αντίστασης: Ελιγμός ή συνεργασία », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, 91-115.

- του ιδίου, « Η ναζιστική εικόνα για τους (Νεο-)Ελληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές κατοχής », *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, 369-394.

- του ιδίου, « Η Μάχη της Κρήτης. Σκέψεις για μία νέα προσέγγιση », *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*. Κρήτη 1988, 503-520.

- του ιδίου, « Γεωστρατηγικά σχέδια της Ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη ». *Τα Ιστορικά*, 16 (1992), 135-158.

του ιδίου, « Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944 ». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, 8-57.

του ιδίου, « Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού πολέμου? Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική 'Αναμόρφωση' ». *Ιστορικό Τοπίο και Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα 2000, 199-224.

του ιδίου, « Στενή η πύλη του 'Ελεύθερου Κόσμου' - Περιορισμοί στην ελεύθερη διακίνηση προς και από την εμφυλιοπολεμική Ελλάδα », *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από τη Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος '45 - Αύγουστος '49*, Αθήνα 2002, 264-286.

του ιδίου, « Το "κατοχικό δάνειο" και η γερμανική οφειλή προς την Ελλάδα ». *Πολεμικός Τύπος*, τχ. 49 (Φεβ. 2003).

του ιδίου, « Δάφνες, πολιτική και μνήμες: Γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη ». *Διεθνής Επιθεώρηση*, τχ. 22 (Δεκ. 1994).

του ιδίου, « Σχολείο και Πόλεμος », *ΑρχειοΤάξιο*, 9 (Μάιος 2007).

του ιδίου, « Η γερμανόφωνη παιδεία και "Kulturpolitik" στη Μακεδονία, 1940 -1944 », *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 179-187.

του ιδίου, « Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων », *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, 87-120.

Καλπαξής Θανάσης. « Επιρροές της γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης του 19ου αιώνα στην κατασκευή της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας », στο Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.) *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι*, Αθήνα 1996 41-58.

Καραγιάννη Στέλλα, « Η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου », *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 12, τχ.2 Θεσσαλονίκη 1996, 57-58.

Κατσάπης Κ., « Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Πέρα από την καταστροφή . Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, 127-147.

Κιτροέφ Αλέξανδρος, « Η υπερατλαντική μετανάστευση », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922, Οι απαρχές*, τομ. Α1, Αθήνα 123-165 .

του ιδίου, « Εμπορικές παροικίες και μετανάστες », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τομ. Β1, Αθήνα 2002, 361-283.

Κουμπούρη Ειρήνη, « Ιδιωτική εκπαίδευση στην Πάτρα από το 1919 έως το 1969 », Ανακοίνωση στο 20^ο Συνέδριο *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002.

Κωστής Κ, « Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992).

Λούβη Λίνα, « Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, 391-415.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, « Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά », *Ιστορικά* (εφημερίδα Ελευθεροτυπία), τχ. 57 Αθήνα 2000.

Μίνογλου Ιωάννα, *Τραπεζίτες και οικονομική ανάπτυξη: Οι δραστηριότητες των αγγλοελληνικών τραπεζικών ομίλων στο Μεσοπόλεμο*, 94^η Συνάντηση ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε, Αθήνα 1989, 19-21.

Παπαναστασίου Νίκος / Η. Fleischer, « Το «οργανωμένο χάος». Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα », *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Γ1, Αθήνα 2007 101-142.

Πάλλης Α., *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για την διεθνή θέση της Ελλάδος*, Ομιλία στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1933.

Πετσάλης-Διομήδης Νικόλαος, « 1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβαιωμένα », *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, 101-118.

Πολυχρονοπούλου Όλγα, « Οι βασικές αναφορές των πρώτων αρχαιολόγων . Ο μύθος θεμελιωτής μιάς επιστήμης », *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ.86, Μάρτιος 2003, 19-23.

Pelt Mogens, « Το ελληνογερμανικό εμπόριο καπνού. – Συνέχεια και ασυνέχεια κατά τον Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο », *Η Ελλάδα* ' 36-'49. *Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, 2003, 370-399.

Σαχίνης Δούκας, « Επισκόπησις γερμανοελληνικής δράσεως », *Hellas*, Jahrgang 7, Numm.1, Hamburg 20 Oktober 1927.

Σβολόπουλος Κ., « Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας », *Ελευθέριος Βενιζέλος 12 μελετήματα*, Αθήνα (1999) 93-120.

Σβορώνος Νίκος, « Ελληνική ιστορία 1940-1950: Τα κύρια προβλήματα », *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984.

Saillens J., « Η Γαλλία εν τη ελληνική αγορά », *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις της Ελλάδος*, τχ.ΙΑ, Νοέμβριος 1928, 128-130.

Ταχογιάννης Γ., « Προσοχή! Προσοχή! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός της Θεσσαλονίκης », *Μακεδονία* 16-5-1936.

Φασουλάκης Στέριος, « Γερμανικές καταβολές του ελληνικού Πανεπιστημίου και ελληνικές αμφισβητήσεις του γερμανικού Πανεπιστημίου », *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Πανεπιστήμιο. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α', Αθήνα 1989, 99-104.

Χατζηδάκης Γ., « Μαθητές πρωτοπόροι », *Ραδιοτηλεόραση*, τχ. 1292, 11/1994.

του ιδίου « Η ραδιοφωνική πρωτοπορία στο Ναυτικό », *Ραδιοτηλεόραση*, τχ. 1924, 3/2/1994.

Ziebarth Erich, « Περί της εργασίας του γερμανο-ελληνικού συνδέσμου », *Μακεδονικόν ημερολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1935, 87-88.

Ωρολογάς Αλέξανδρος, « Ο Χρήστος Τσιγγιρίδης ο ιδρυτής του Ραδιοφωνικού Σταθμού », *Εφημερίδα Θεσσαλονίκη*, 12 Νοεμβρίου 1963.

β) Ξενόγλωσσα

Alexandris A., “ Religion or Ethnicity: The identity issue of the Minorities in Greece and Turkey ”, in R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford 2003, 117-131.

Andreopoulos George, “ The International Financial Commision and Anglo-Greek Relations (1928-1933) ”, *The Historical Journal*, Vol. 31, No.2 (June 1988), 341-364.

Augustinos Gerasimos, “ Consciousness and history: nationalist critics of Greek society, 1897-1914 ”, *East European quarterly*, New York 1977, 1-182.

Barth Wilhelm, “ Zur Geschichte der Athener Universität ”, *Hellas Jahrbuch* 4 (1937).

Berndt Roswitha, “ Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926-1931) ”, *Grundfragen der deutschen Aussenpolitik seit 1871*, (Hrsg) Gilbert Ziebur, Darmstadt 1975, 305-336.

Berghahn V., “ Fritz Fischer und seine Schüler ”, *Neue Politische Literatur*, 19 (1974), 143-154.

Berov L., “ Le capital financier occidental et les pays balkaniques dans les années vingt ”, *Etudes Balkaniques* 2-3, Sophia 1965, 139-169.

Bochotis Th. ,“ Archaeology and Politics: The "Greek - German" excavations at Olympia 1869-1875. Ανακοίνωση στο συνέδριο *Ancient Monuments and Modern Identities. The history of Archaeology in 19th and 20th century Greece*, Cambridge 25-27.5.2002.

Böhme H., “ Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des Deutschen Imperialismus ”, *Der Moderne Imperialismus*, Stuttgart 1971.

Cole C., “ Critics of the Taylor View of History ”, *The Wiener Library Bulletin* 22 (1968).

Coulmas Danae, “ Hellenismus als Kulturleistung. Altgriechisches Erbe als Kristallisationselement des neuzeitlichen Kulturverständnisses ”, in Borman Alexander von (επιμ.), *Ungleichzeitigkeiten der europäischen Romantik*, Würzburg 2006, 63-95.

Dritsas Margarita, “ Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period ”, *Universal Banking in the Twentieth Century*, England 1994, 229-245.

dsb., " Foreign capital and Greek development in a Historical Perspective ", *Upsala Papers in Economic History, Working Paper 10*, Upsala 1993, 1-32.

Eideneier Hans, " Hellenen und Philhellenen ", *Griechen und Deutsche, Bilde vom Anderen*, Stuttgart 1982, 63-75.

Fisher Allan, " The German Trade Drive in Southeastern Europe ", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.18, No.2 (Mar.-Apr.1939), 143-170.

Fisher Fritz, " Zum Problem der Kontinuität in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler ", *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus. Aufsätze und Vorträge aus drei Jahrzehnten*, Düsseldorf 1977.

Fleischer Hagen, " Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre deutsche kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien ", *Thetis* Band 5/6, Mannheim 1999, 321-339.

drsb, " Deutsch – Griechische Beziehungen nach dem zweiten Weltkrieg ", *Der Neubeginn in den Deutsch-Griechischen Beziehungen nach dem zweiten Weltkrieg und die "Bewältigung" der jüngsten Vergangenheit*, Thessaloniki 1991, 81-168.

drsb, " Post Bellum. Das deutsche Venizelos-Bild nach dem Ersten Weltkrieg ", *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Frankfurt 1993, 209-249 .

drsb, " Kollaboration und deutsche Politik im besetzten Griechenland ", *Okkupation und Kollaboration (1938 - 1945)*, Berlin / Heidelberg 1994, 377-396.

drsb, "Die deutschsprachige Presse in Griechenland " *Athener Zeitung*, 20.10. - 22.12.1995.

drsb, " Greek Jewry and Nazi Germany: The Holocaust and its Antecedents ", *Les Juifs en Grèce: Questions d'Histoire dans la Longue Durée*, Αθήνα 1995, 185-208.

drsb, " Die deutsche Militärverwaltung in Griechenland ", in Wolfgang Benz et al. (επιμ.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998, 63-92.

drsb, " Die "Viehmenschen" und das "Sauvolk". Feindbilder einer dreifachen Okkupation: Der Fall Griechenland ", *Kultur - Propaganda - Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin 1998, 135-169.

drsb, " Europas Rückkehr nach Griechenland. Kulturpolitik der Großmächte in einem Staat der Peripherie ", *Die Griechen und Europa*, Βιέννη 1998, 125-191.

drsb, "Abstumpfung und verminderte Entschlußfreudigkeit. Deutsche Administration im besetzten Griechenland ", *Das organisierte Chaos. "Ämterdarwinismus" und*

Gesinnungsethik" - Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft. Berlin 1999, 77-92.

drsb., " Deutsche 'Ordnung' in Griechenland 1941 - 1944 ", *Von Lidice bis Kalavryta: Widerstand und Besatzungsterror*, Berlin 1999, 151-223.

drsb., " Das griechische Memorandum zur Washingtoner 'Conference on Holocaust-Era Assets': Vor- und Nachbemerkenngen ". *Thetis*, 7 (2000), 363-372.

drsb., "Kriegsverbrechen in Griechenland: Schuld ohne Sühne ", *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Darmstadt 2001, 208-221.

drsb., " KZ-Häftling und Partner: Einige Anmerkungen zu den wechselvollen Beziehungen des Generals Alex. Papagos zu Deutschland, 1935-1955 ", *Hellenika*, 1988, 95-105.

drsb., " Post-war Relations between Greece and the German States: A Reevaluation in the Light of German Unification ", *The Southeast European Yearbook 1991* (1992), 163-178.

drsb., "Vom Kalten Krieg zur ‚Neuen Ordnung‘ – Der Faktor Griechenland in der deutschen Außenpolitik ", *Die Balkanländer im Europa der Gegenwart*, Θεσσαλονίκη 1994, 63-82.

drsb., "The Past Beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History After the Collapse of Communism: A Stroll Through the International Press ", *Historein*, 4 (2004), 45-130.

drsb., " Deutsche 'Wiedergutmachung' in Griechenland ", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 56: 5/6 (2005), 308-315.

drsb., " Authoritarian Rule in Greece (1936 – 1974) and its Heritage ", *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, New York/Oxford 2006, 237-275.

drsb., " Endlösung der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland ", *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2006, 474-534.

Fleischer Hagen – Konstantinakou Despina, " Ad calendas graecas? ", *Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung, Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000*, Göttingen 2006, 375-457.

Frieden Jeff, " Sectoral Conflict and Foreign Economic Policy 1914-1940 ", *International Organization*, Vol 42, No1, The State and American Foreign Economic Policy (Winter 1988), 59-90.

Gaitanides J., “ Das Regime Papagos. Griechenlands Stabilisierungsexperiment ”, *Außenpolitik*, Jg. 5, Heft 3, 1954, 150-158.

Gallagher John / Robinson Ronald, “ The Imperialism of the Free Trade ”, *The Economic History Review*, 2nd serie (1953), 1-15.

Geremek Bronislaw , *Europa aber wo liegen seine Grenzen?*, 104° Bergdorfer Gesprächskreis, Hamburg 1996.

Greeve B., “ Vorwärts, rückwärts, abwärts, aufwärts ”, *Die Bewegungen und Entwicklungen der Deutschen Schule Thessaloniki seit Ihrer Gründung im Jahre 1888*, Festschrift zur 100-Jahr-Feier, Thessaloniki 1987, 28f.

Grimm Gerhard, “ Griechische Studenten an deutschen Universitäten vor 1821 ”, *Europäischer Philhellenismus. Ursachen und Wirkungen*, Neuried, 1989, 123-138.

Gross Stephen, “ Das Mitteleuropa Institut in Dresden ”, “*Mitteleuropa und Südosteuropa*” als Planungsraum. *Wirtschafts-und politische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, Göttingen 2010, 115-140.

Henrich Günther, “ Leipzig und die neueren Griechen ”, *Choregia* 5, 2007, 105-122.

Hilderbrand K., “ Imperialismus, Wettrüsten und Kriegsausbruch 1914 ”, (I), *Neue Politische Literatur*, 20 (1975) 160f.

Hoffer W., “ Wege oder Irrwege der Forschung? Erneute Auseinandersetzung mit “erneuten Betrachtungen“ von A.J.P. Taylor ” *Staat und Gesellschaft im Politischen Wandel. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt*, Stuttgart 1979, 523 f.

Holborn Hajo, “ The collapse of the European Political System, 1914-1945 ”, *World Politics*, Vol.1, No.4 (July 1949), 442-466.

Irmscher Johannes, “ Griechischer Einwanderer in der deutsche Städte im 18. und 19. Jahrhundert ”, *Hellenika* 1990 81-92.

Jaraus K., “ From Second to Third Reich: The Problem of Continuity in German Foreign Policy ”, *Central European History*, XII, 1 (1979), 68-82.

Kacarkova Vera, “Handelbeziehungen zwischen Deutschland und Griechenland in den 30er Jahren des XX:JH ”, *Etudes Balkaniques*, 12 Sofia 1976, 43-61.

Konstantinou E., “ Die deutsch-griechischen wissenschaftliche und kulturellen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart ”, *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*. Erstes Symposium. Organisiert in Thessaloniki und Volos (am. 7-10 März 1985) vom Institut für Balkan-Studien und der Südosteuropa-Gesellschaft München, Thessaloniki 1986, 189-205.

Koufa Kalliopi – Svolopoulos Constantinos, “ The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations ”, in P. Smith - K. Koufa – A. Seppan (eds.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York University Press 1991, 275-308.

Leon George, “ King Constantine’s policy in exile and the Central Powers 1917 - 1918 ”, *Essays in memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki, 1975, 495-536.

Lüdtke A., “ Zur Kontinuitätsfrage. Schwierigkeiten mit Konzeption und Methode ”, *Das Argument 70: Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft (I)*, 1972, 105-116.

Lutz L.H., “ Inter-Allied Debts, Reparations and National Policy ”, *The Journal of Political Economy*, Vol. 38, No.1 (Feb. 1930), 29-61.

Mathiopoulos B., “ Entwicklung der deutsch-griechischen Beziehungen ”, *Außenpolitik*, Jg.7, Heft 9, 1996, 573-577.

Michalka W., “ Nationalsozialismus und Preußen. Ein Beitrag zur Frage nach Kontinuität und/oder Diskontinuität in der neueren deutschen Geschichte ” *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde der Universität Mannheim*, e.V. 26, (1977), 26, 29-39.

Nipperdey T., “ 1933 und Kontinuität der Deutschen Geschichte ”, *Historische Zeitschrift* 227 (1978), 86-111.

Papastefanaki Leda, “ Technology transfer services in Greek Textile Industry (1870-1940). Industrialists, agents and engineers ”, *Paper from the EBHA Colloque*, Barcelona 2004.

Papastratis Procopis, “ German Penetration and Appeasement; The situation in the Balkans on the Eve of the Second World War ”, *Thetis*, 2 (1995) 177-183.

Pelt Mogens, “ Greece and Germany’s Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940 ”, *Epsilon*, 2 1988, 55-76.

drsb., “ Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime ”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20.2 (1994).

drsb., “ Germany and the Greek armaments Industry: Policy Goals and Business Opportunities ”, *Working for the New Order. European Business under German Domination, 1939-1945*, Copenhagen 2006, 141-156.

drsb., “ The establishment and development of the Metaxas Dictatorship in the context of Fascism and Nazism 1936 - 1941 ”, *Totalitarian movements and political religions*, Vol 2, Num 3, Winter 2001, 143-172.

Petropoulos J., “ The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking (1922-1930) ”, *Byzantine and modern Greek Studies*, 2 (1976), 135-160.

Rechenberg Bernhard Fuhr von, “ Deutsch - griechische Wirtschaftsinteressen ”, *Hellas*, Jahrgang 1, Numm.1, März/April 1921, 15.

Richter H., “ Zwischen Tradition und Moderne. Die politische Kultur Griechenlands ”, in Armin Kerker, *Griechenland – Entfernungen in die Wirklichkeit. Ein Lesebuch*, (Hamburg: Argument, 1988) 25-35.

drsb., “ Griechenlands Kommunisten ”, in (hrsg) Heinz Timmermann, *Die Kommunistischen Parteien Südosteuropas. Länderstudien und Queranalysen*, (Baden Baden: Nomos 1979), 257-300.

Salter Arthur, “ War Debts ”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol. 12, No 2 (March 1933), 147-167.

Schröter Harm , “ Siemens and central and South-East Europe between the two World Wars,” In *International Business and Central Europe, 1918-1939*, Leicester (1983) 173-92.

drsb., “ Europe in the strategies of Germany’s Electrical Engineering and Chemical Trusts, 1919 - 1939 ”, *Quest for Economic Empire. European Strategies of Germany big business in the twentieth century*, London 2005, 35-54.

Schumpeter J., “ Zur Soziologie der Imperialismen ”, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, Band 46, 1919.

Schlarp Karl Heinz, “ Das Dresden Mitteleuropa Institut. Eine Umstritten Neuegründung der deutschen Auslandskunde im Dienste der Wirtschaft (1925-1938) ”, in Uwe John und Josef Matzerath (hrsg), *Landesgesichte als Herausforderung und Programm. KarlHeinz Blaschke zum 70 Geburtstag*, Leipzig / Stuttgart 1999, 659-680.

Stauropoulos Sot., “ Lage des Korinthenhandels ”, in *Hellas*, Jahrgang 1, Numm.3, Juli 1921, 7.

Sywottek A., “ Die Fisher – Kontroverse. Ein Beitrag zur Entwicklung historisch-politischen Bewußtseins in der Bundesrepublik ”, *Deutschland in der Weltpolitik des 19 und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973, 19ff.

Thompson W., “ The September Programm: Reflections on the Evidence ”, *Central European History* XI, 4 (1978), 348-54.

Todorova Maria , “ The Balkans: From discovery to invention ”, *Slavic Review* 53/2, (Summer 1994), 453-482.

drsb., “ Language in the Constrution of Ethnicity and Nationalism : The Bulgarian case ”, *Nation, National Identity Nationalism, Center for German and European Studies*, University of California Berkeley, Work Paper 5.5, 1992.

Treue Wolfgang, “ Die Flexibilität bewahren. Deutsch-griechische Wissenschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert ”, *Südosteuropa-Mitteilungen* (17) 1997 30-40.

Turczynski Emmanuel, “ Bayerische Hochschullehrer und griechische Studenten ”, *Bayerns Philhellenismus*, Symposium an der Ludwig - Maximilians Universität München aus Anlaß des 170 Jubiläums des griechischen Freiheitskampfes, München 1991.

Vakalopoulos A., *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland*. Erstes Symposium. Organisiert in Thessaloniki und Volos (am. 7-10 März 1985) vom Institut für Balkan-Studien und der Südosteuropa-Gesellschaft München, Thessaloniki 1986

Vatikiotis P., “ Metaxas the Man ”, in Robin Higham and Thanos Veremis (eds), *The Metaxas Dictatorship 1936-1940: Aspects of Greece*, (Athens)1993, 179-192.

Wendt Bernd –Jürgen, “ England und der deutsche Drang nach Südosten. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen ”, in Geiss-Wendt, *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhundert*, *Festschrift für Fritz Fischer*, Düsseldorf 1974, 483-513.

Ziebarth Erich, “ Wirtschaft, Technik, Handel. Griechische Industrie ”, *Hellas*, Jahrgang 4, Numm.3, 1924, seite 22.

drsb, “ Wiederaufleben der Delphischen Spiele ”, *Hellas*, Nr. 7.1 Hamburg (1927), 13-14.

Περιοδικά-εφημερίδες

Περιοδικό

Hellas, Έτη 1921-1928.

Εφημερίδες:

Ελλάδα

Ελεύθερον Βήμα
Έθνος
Εμπρός
Ριζοσπάστης
Πατρίς
Χρηματιστήριο
Εφημερίς της Κυβερνήσεως
Δελτίον Ανωνύμων Εταιρειών
Μακεδονικά Νέα .

Γερμανία

Berliner Tageblatt
Deutsche Allgemeine Zeitung
Vossische Zeitung
Rote Fahne
Hamburger Fremdenblatt
Deutsche Tageszeitung
Kölnische Zeitung
Darmstädter Tagesblatt
Augsburger Neuste
Frankfurter Zeitung
Dresdner Nachrichten

ΕΝΤΥΠΑ

Τό καπνικόν ζήτημα. Απαντήσεις εις τό ἐρωτηματολόγιον τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐπί τοῦ καπνοῦ, Θεσσαλονίκη 1929, 60-61.

Ἐπί τῆς ἐπιδρομῆς τῶν κατακτητῶν. Πῶς θά ληστευθῇ τό ἑλληνικόν κράτος καί ὁ λαός ἐξ ἐνδεχομένης ἐπικυρώσεως τῆς τηλεφωνικῆς συμβάσεως. Ὑπόμνημα Ομοσπονδίας Ὑπαλλήλων Τ.Τ.Τ, Αθήνα 1927.

Royal Institute of International Affairs, *The Problem of International Investment*, London 1937, 123-126.

Royal Institute of International Affairs, *The Balkan States*, London 1936, 142-143.